შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნება და საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორია IX-XV საუკუნეებში

სოსო მარგიშვილი

შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნება და საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორია IX-XV საუკუნეებში

მეორე შევსებული გამოცემა

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა

სამეცნიერო რედაქტორი იულონ გაგოშიძე

რეცენზენტი დავით მუსხელიშვილი

გამომცემლობის რედაქტორი ქეთევან ქურდოვანიძე

წიგნი გამოცემულია ავტორის გარდაცვალების შემდეგ.
სოსო მარგიშვილის ოჯახი მადლობას უხდის ყველას,
ვინც მონაწილეობდა წიგნის გამოცემის პროცესში

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2012

ISBN 978-9941-13-263-6

წინათქმა

ამ წიგნის პირველმა პუბლიკაციამ გამოქვეყნებისთანავე მკითხველის დიდი ინტერესი გამოიწვია და მაშინვე ის ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად იქცა. მონოგრაფია განსაკუთრებით პოპულარული გახდა ახალგაზრდებში, რამაც გადაგვაწყვეტინა მისი ხელახალი გამოცემა. წიგნის რედაქტირების პროცესში დავრწმუნდი, რომ აუცილებელია მთელი იმ მასალის გამოქვეყნება, რომელიც სოსო მარგიშვილის არქივში დარჩა. ეს მასალა არაერთგვაროვანია: ზოგი თავი თითქმის დასრულებულია, ზოგან კი მხოლოდ მინიშნებებია იმისა, თუ რის გაკეთებას აპირებდა მეცნიერი, ან უბრალოდ, ციტატებია მოყვანილი წყაროებიდან და სპეციალური ლიტერატურიდან. მიუხედავად ამისა, ვფიქრობ, ეს მასალა მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავს და წაადგება ყველას, ვინც საქართველოს შუა საუკუნეების სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიითაა დაინტერესებული.

წიგნის მესამე ნაწილის ერთ-ერთ ქვეთავზე (ტაოს სამხედრო ორგანიზაციის ფენომენი - დავით კურაპალატი და ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკა) მუშაობის დროს ვეცადე, ავტორის მინიშნებების მიხედვით შემევსო სქოლიოები, რაშიც მეხმარებოდა ახალგაზრდა ისტორიკოსი, თ.კენკებაშვილი. ცხადია, ამგვარი სამუშაოს შესრულება, მთელი წიგნის მასშტაბით, უსასრულოდ გაწელავდა გამოცემის პროცესს, ამიტომ დანარჩენ თავებში სქოლიოები დატოვებულია იმ ფორმით, რომლითაც ის ავტორის არქივში დაგვხვდა. დაინტერესებულ მკითხველს შეუძლია, თავად მოიძიოს სათანადო ლიტერატურა. წიგნის ლიტერატურული რედაქტირება იტვირთა ქ.ქურდოვანიძემ, რომელმაც, შეძლებისდაგვარად, შეინარჩუნა ავტორისეული თხრობის სტილი. აღმოსავლური სახელების მართლწე-რა დააზუსტა გიორგი ლობჟანიძემ.

ნაშრომში წამოჭრილი ბევრი საკითხი, ალბათ, საკამათოა, მაგრამ წიგნის გამოცემის მიზანიც სწორედ ის არის, რომ დისკუსია შედგეს.

იულონ გაგოშიძე

რედაქტორის წინათქმა პირველი გამოცემისთვის

სოსო მარგიშვილს, ავტორს მონოგრაფიისა - „მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. ომი სელჩუკთა სამყაროს წინააღმდეგ“ (თბილისი, 2006), არ სჭირდება საგანგებო წარდგენა მკითხველის წინაშე. ჩემი მიზანია, მხოლოდ განვმარტო, რატომ გადავწყვიტეთ, გამოგვექვეყნებინა დაუსრულებელი ნაშრომი, რომელზეც სოსო მარგიშვილი მუშაობდა თავისი უდროოდ შეწყვეტილი სიცოცხლის ბოლო დღემდე.

ომი ცივილიზაციის თანამდევი მოვლენაა. მეტიც, სამხედრო საქმის ისტორიკოსებს მიაჩნიათ, რომ ცივილიზაცია მთელი თავისი სისავსით სწორედ ომებში აისახება, რომ ომი ეხება ქვეყნის არა მარტო პოლიტიკურ, არამედ სოციალურ, ეკონომიკურ, რელიგიურ და კულტურულ პროცესთა ისტორიასაც.

ამ დებულების ჭეშმარიტება არ არის თავისთავად ცხადი და მის დასაბუთებას სჭირდება ვრცელი მსჯელობა, რომელსაც მკითხველი წინამდებარე პუბლიკაციაში იპოვის, მაგრამ ნებისმიერი ქვეყნის ისტორიაზე თვალის ერთი გადავლებითაც კი ჩანს, რომ მისი ისტორიის ყველა მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი ტეხილი, როგორც წესი, ომით არის მარკირებული. საქართველოს შემთხვევაშიც ეს ასეა და ალბათ ამიტომ არის, რომ ძველი ქართული მატიანეები უპირატესად სწორედ ომების ისტორიას მოგვითხრობენ. მიუხედავად ამისა, რაოდენ პარადოქსულადაც არ უნდა მოგვეჩვენოს, ფაქტია: დღეს სწორედ სამხედრო ხელოვნებისა და ომების ისტორიაა საქართველოს ისტორიის ყველაზე ნაკლებად შესწავლილი სფერო. ამას თავისი ახსნა და გამართლებაც აქვს და უპირველესი მიზეზები ასეთი ვითარებისა ის იდეოლოგიური წნეხია, რომელსაც განიცდიდნენ ქართველი ისტორიკოსები სამოცდაათწლიანი საბჭოთა რეჟიმის განმავლობაში და რკინის ფარდით გაპირობებული ჩვენი იძულებითი იზოლაცია დასავლეთისაგან. ამ და ზოგ სხვა მიზეზთა გამო, შუა საუკუნეთა სამხედრო ხელოვნების შესწავლილობის დონე ჩვენში XX საუკუნის ბოლოს დიდად არ იყო გაცილებული დონეს, რომელიც მას ჰქონდა საუკუნის დასაწყისში, მიუხედავად საერთოდ ქართული ისტორიული მეცნიერების უდიდესი მიღწევებისა.

დასავლეთ ევროპაში საქმე სხვაგვარად აეწყო. იქ 1900-1920 წლებში გამოქვეყნდა გერმანელი მეცნიერის ჰანს დელბრიუკის კაპიტალური ნაშრომის — „სამხედრო

ხელოვნების ისტორია პოლიტიკური ისტორიის ფარგლებში“ ოთხი ტომი, რომლებმაც ჭეშმარიტად შეძრა ევროპის სამეცნიერო-საისტორიო საზოგადოება: დელბრიუკის გამოკვლევებმა ბევრი ტრადიციული მსოფლიო-ისტორიული კონცეფციის უსუსურობა გამოააშკარავა დაერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოუღო იმდროინდელ საისტორიო მეცნიერებაში დამკვიდრებულ ნახევრადლეგენდარულ წარმოდგენებს შუა საუკუნეების არმიათა რიცხოვნობისა და ომების წარმოების მეთოდების შესახებ. უკრიტიკოდ არ გაუზიარებიათ ისტორიკოსებს დელბრიუკის დებულებები, მაგრამ მაინც სწორედ ისინი დაედო საფუძვლად სამხედრო ხელოვნების თანამედროვე დასავლურ ისტორიოგრაფიას, რომელმაც გასულ საუკუნეში ნამდვილად დიდ წარმატებებს მიაღწია.

დელბრიუკის მაგალითი აქ შემთხვევით არ მომიტანია. სოსო მარგიშვილის ზემოთ მოხსენიებული მონოგრაფიის გამოქვეყნებას ისეთივე მწვავე რეაქცია მოჰყვა საქართველოში, როგორიც დელბრიუკის წიგნს ევროპაში, რამაც გვამცნო, რომ საქართველოშიც გვყოლია შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებისა და სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის უმაღლესი რანგის სპეციალისტი-მკვლევარი.

სოსო მარგიშვილი არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში მუშაობდა, ერთ-ერთ არქეოლოგიურ ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა, ფრიად საყურადღებო ნაშრომების ავტორია ანტიკური ხანის საქართველოს არქეოლოგიაში, მაგრამ მოწოდებით მაინც ისტორიკოსი იყო. იგი ქართული ისტორიოგრაფიული სკოლის საუკეთესო ტრადიციებზე აღიზარდა და ქართველ ისტორიკოსთა შორის პირველმა საფუძვლიანად შეისწავლა დასავლეთევროპული საისტორიო ლიტერატურა, გაიაზრა და გაითავისა თანამედროვე ისტორიოგრაფიის უახლესი მიღწევები, განსაკუთრებით, სამხედრო ისტორიის სფეროში. ესოდენ ღრმა ერუდიციამ, შერწყმულმა ძველი ქართული, აღმოსავლური და ევროპული პირველწყაროების საფუძვლიან ცოდნასთან და ანალიტიკური აზროვნების ღვთით მომადლებულ ნიჭთან, საშუალება მისცა სოსო მარგიშვილს, სრულიად ახლებურად დაეანახა და თვალნათლივ წარმოეჩინა საზოგადოებისათვის დავით აღმაშენებლის, როგორც გენიალური მხედართმთავრისა და უდიდესი პოლიტიკოსის ღვაწლი.

ქართული საზოგადოების რეაქცია სოსო მარგიშვილის მონოგრაფიაზე არ იყო ცალსახა და ერთგვაროვანი: საზოგადოების ერთმა, მოაზროვნე ნაწილმა გაიგო და მიიღო ავტორის ნააზრევი, როგორც ახალი სიტყვა ქართულ ისტორიოგრაფიაში (იხ. დავით მუსხელიშვილის რეცენზია „საინტერესო მონოგრაფია დიდგორის ბრძოლის შესახებ“, გაზეთი „რეზონანსი“, 51, 27.02.07), მეორე ნაწილმა კი... უკადრისი იკადრა. საბედნიეროდ, ასეთები უმცირესობაში აღმოჩნდნენ, მაგრამ უმცირესობა ხშირად მოძალადის როლში გამოდის ხოლმე.

ვერ ვიტყვი, რომ სოსო მარგიშვილი გულგრილად შეხვდა მათ შემოტევას, მაგრამ მას ერთი დღითაც კი არ შეუწყვეტია მუშაობა მის მიერ ჩაფიქრებულ ახალ, კიდევ უფრო მნიშვნელოვან მონოგრაფიაზე შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებისა და IX-XV საუკუნეთა საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის შესახებ, რომლის ანონსი

განათავსა კიდეც თავისი წიგნის გარეკანზე. სოსო მარგიშვილი წერდა, რომ მის ამ ახალ ნაშრომში წარმოდგენილი მოსაზრებები შუა საუკუნეების საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის მრავალ საკვანძო საკითხზე ხშირად განსხვავებული იქნება მიღებული და ჩვეული შეხედულებებისაგან, მაგრამ ეს გარემოება მისი „ღრმა რწმენით, მხოლოდ ხელს შეუწყობს საქართველოს ისტორიის ამ უმნიშვნელოვანესი პერიოდის შესახებ მეცნიერული დისკუსიის გაღრმავებას და, საბოლოოდ, მის უკეთ შესწავლას". გარდაცვალებამდე ორი დღით ადრე სოსო დიდხანს მელაპარაკა ტელეფონით თავის ამ ნაშრომზე და ისიც მითხრა, რომ აუცილებლად დაასრულებდა მას 2007 წლის ბოლომდე. მაგრამ ამ პირობას ასრულება არ ეწერა.

სოსო მარგიშვილის კომპიუტერში ზღვა მასალა აღმოჩნდა, რომელმაც რამდენიმე ასეული ნაბეჭდი გვერდი შეადგინა. გაირკვა, რომ ავტორი პარალელურად მუშაობდა ჩაფიქრებული მონოგრაფიის სამივე ნაწილზე და მეტ-ნაკლებად დასრულებული პასაჟები სამივე ნაწილშია წარმოდგენილი, თუმცა პირველი ნაწილი, რომელსაც ახლა ვაქვეყნებთ, მაინც ყველაზე სრულია. აქვე ქვეყნდება ავტორისეული „აუცილებელი წინასიტყვაობა" და მონოგრაფიის სრული სარჩევი, რათა მკითხველმა იცოდეს ავტორის ჩანაფიქრი მთლიანობაში და ამით სათანადოდ შეიგრძნოს ჭეშმარიტი ღირებულება ამ მთელის ნაწილისა, რომელსაც წაიკითხავს.

ტექსტს ვაქვეყნებთ უცვლელად, როგორც ის ავტორს დარჩა: დაუმთავრებელი მონოგრაფიის ეს პირველი, ასევე, დაუმთავრებელი ნაწილი მაინც უზარმაზარ ინფორმაციას შეიცავს და სტუდენტ-ისტორიკოსებისთვის სახელმძღვანელოს როლს ნამდვილად შეასრულებს. იმედი მაქვს, რომ რომელიმე მათგანი ახლო მომავალში შესძლებს სოსო მარგიშვილის დაწყებული შრომის ბოლომდე მიყვანას. ეს იქნება ამ ქვეყნიდან უდროოდ წასული ისტორიკოსის ღვაწლის ყველაზე დიდი დაფასება.

იულონ გაგოშიძე

რეცენზენტისგან

სოსო მარგიშვილი ამ ოცდაათიოდე წლის წინ გავიცანი, როდესაც ის, არქეოლოგიური ცენტრის ახალგაზრდა თანამშრომელი, მოვიდა ჩემთან ისტორიისა და ეთნოგრაფის ინსტიტუტში და მომიტანა შესაფასებლად პატარა სამეცნიერო წერილი, რომელიც მისი მშობლიური მხარის, ძამის ხეობის, ძველ ისტორიას ეხებოდა. ნაშრომი მომეწონა და გამოვაქვეყნე ისტორიული გეოგრაფის განყოფილების ერთ-ერთ კრებულში, ხოლო, ავტორის გამორჩეული პიროვნული თვისებების გამო, ჩვენ შორის იმ დღიდან, მიუხედავად დიდი ასაკობრივი სხვაობისა, უშუალო, გულთბილი, მეგობრული ურთიერთობა დამყარდა.

მისი, როგორც არქეოლოგის, მეცნიერული კარიერა საკმაოდ წარმატებულად წარიმართა. მან მოკლე ხანში მოასწრო არაერთი საყურადღებო ნაშრომის გამოქვეყნება ამ დარგში, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ აქაც, ხშირად, არქეოლოგიური მასალის ანალიზით იგი ცდილობს წმინდა ისტორიული პრობლემატიკა გააშუქოს, მაგალითად, ძველი, ანტიკური ხანის ივერიის საზოგადოების სოციალური დიფერენციაციის საკითხები და სხვ. პარალელურად აქვეყნებს წერილებს საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა საკითხზეც.

ამით იმის თქმა მინდა, რომ სოსო მარგიშვილი მოწოდებით ისტორიკოსი იყო და, მართლაც, გასული საუკუნის 90-იან წლების შემდეგ, როდესაც იგი, აფხაზეთის ომის უშუალო მონაწილე, თავდაცვის სამინისტროს სასაზღვრო დეპარტამენტში მსახურობდა, ფაქტობრივად სამხედრო ისტორიის სპეციალისტად ჩამოყალიბდა, რომელმაც 2006 წელს გამოაქვეყნა ამ თვალსაზრისით ფრიად საყურადღებო, ვრცელი მონოგრაფია დავით აღმაშენებლის ეპოქის შესახებ. ეს გამოკვლევა გამოირჩევა პრობლემისადმი მიდგომის ფართო თვალსაწიერით და დიდძალი ევროპული და ახლოაღმოსავლური პირველწყაროებისა და სპეციალური მედიევისტური ლიტერატურის საფუძველზე რიგი საკითხების ახლებურად დასმითა და გადაჭრით.

სოსო მარგიშვილს ჩაფიქრებული ჰქონდა უფრო დიდი ამოცანის განხორციელება – დაეწერა შუა საუკუნეების საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორია, რომლის შესრულება მან, სამწუხაროდ, ნაწილობრივ შეძლო, წინამდებარე მონოგრაფიის სახით, რომელიც ფართოდ გააზრებული კონცეფციის მხოლოდ შესავალს წარმოადგენს.

მკითხველი დარწმუნდება, რომ სოსო მარგიშვილის სახით ჩვენ გვყავდა დიდი ერუდიციის სავსებით ჩამოყალიბებული სამხედრო ისტორიის სპეციალისტი, მეცნიერული სიმწიფის ასაკის მიღწეული, ფაქტობრივად, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, ფრიად ნიჭიერი ისტორიკოსი, რომლის უდროო გარდაცვალება მძიმე დანაკლისია ქართულ ისტორიოგრაფიისათვის.

დავით მუსხელიშვილი

აუცილებელი წინასიტყვაობა ქართული ისტორიოგრაფიის მითების შესახებ

XIX საუკუნის დასაწყისში, ერეკლე II-ის შვილიშვილმა, თეიმურაზ ბაგრატიონმა, თავის ისტორიულ ქრონიკაში „ახალი ისტორია" საქართველოში ლეკების თარეშის შესახებ შემდეგი სიტყვები ჩაწერა: „არა ოდეს მოიხსენების და ვერცა დაიტევს ისტორიაი ესე, თუ ვითარი ოხრება იყო ლეკთაგან საქართუელოსა შინა."[1] მიუხედავად იმისა, რომ როგორც თეიმურაზ ბაგრატიონი, ისე XVII-XVIII საუკუნეების სხვა ქართული წერილობითი წყაროები მაინც ცდილობდნენ ლეკთა შემოსევების ასახვას,[2] ეს შეუძლებელი საქმე გახლდათ, რადგან ლეკთა შემოსევები, რაც იმ პერიოდების აღმოსავლეთ საქართველოსთვის ნამდვილ სტიქიურ უბედურებად იქცა, თავდასხმების ინტენსივობისა და მიყენებული ზარალის მასშტაბების გამო, ქაღალდზე აღწერას არ ექვემდებარებოდა. ლეკების მძარცველური თავდასხმები, რომლებიც საოცარი სისტემატურობით ხორციელდებოდა ქართლ-კახეთის ყველა რეგიონზე, აპარტახებდა მეურნეობას, არღვევდა ნორმალური ცხოვრების ბუნებრივ ციკლს, იწვევდა უდიდეს ადამიანურ დანაკარგებს, მოსახლეობაში ნერგავდა შიშისა და პანიკის ატმოსფეროს,[3] მათი აღკვეთის ყველა მცდელობა, მიუხედავად ცალკეული წარმატებებისა, მარცხით მთავრდებოდა და ქართლ-კახეთის სამეფოს თანამიმდევრული განადგურება სტაბილურად მიმდინარეობდა. ამ საშინელ მოვლენას ქართველმა ხალხმა „ლეკიანობა" უწოდა.

ლეკიანობა თავისი ხასიათით ძალიან წააგავდა შუა საუკუნეების მომთაბარეთა თავდასხმებს. მიუხედავად იმისა, რომ ლეკები არ იყვნენ მომთაბარენი, ისინი, მათ მსგავსად, მცირერიცხოვან თემებად ცხოვრობდნენ და თავს, მესაქონლეობასთან ერთად, სათარეშო რეიდებით მოპოვებული ალაფით ირჩენდნენ.[4] ლეკების კრებითი სახელით ცნობილი ჩრდილოეთ კავკასიის დაღესტნური ტომების სამხედრო რაზმები, მომთაბარეთა მსგავსად, მცირერიცხოვან მეომართა გაერთიანებებს წარმოადგენდა. მათი რაოდენობა წერილობით წყაროებში იშვიათადაა მითითებული, რამდენიმე ათასის ფარგლებში. ამ რაზმების სიდიდე, როგორც წესი, მხოლოდ რამდენიმე ასეულ და ხშირად რამდენიმე ათეულ მეომარს შეადგენდა, რაც მათ წინაშე მასშტაბური სამხედრო ამოცანების არსებობას გამორიცხავდა. იშვიათი გამონაკლისების გარდა, ლეკების მიზანი არასოდეს ყოფილა ტერიტორიების სამხედრო ძალით დაპყრობა და შენარჩუნება, ისინი მთლიანად ნადავლის მოპოვებასა და ტყვეების ხელში ჩაგდებაზე იყვნენ ორიენტირებულნი, რის გამოც, მათი უმთავრესი სამხედრო თვისება მობილურობა იყო.

ლეკი მეომრები ინდივიდუალური საბრძოლო თვისებებითა და დიდი სიმამაცით გამოირჩეოდნენ, მაგრამ მათგან შემდგარი სამხედრო რაზმები, როგორც ერთიანი სამხედრო ერთეულები, მაღალი ბრძოლისუნარიანობით არ ხასიათდებოდა, რის გამოც ორგანიზებულ სამხედრო ძალასთან მათ წარმატების ნაკლები შანსი ჰქონდათ.[5] ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით, ქართლ-კახეთის მეფეები, თუ მსხვილი თავადები, როდესაც ახერხებდნენ მეტ-ნაკლებად ორგანიზებული სამხედრო ძალით ლეკებთან შეხვედრას, თითქმის ყველა შემთხვევაში გამარჯვებულები რჩებოდნენ, მაგრამ ლეკიანობის პრობლემა ამით არ წყდებოდა და მათი თარეში ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიებზე გრძელდებოდა. ლეკთა სამხედრო რაზმების სისუსტეზე შესანიშნავად მიუთითებს ის გარემოება, რომ მათ პრიმიტიული საფორტიფიკაციო ნაგებობების აღებაც კი არ ძალუძდათ. ყოველი ცალკეული კოშკი, თუ საკმაოდ დაბალი გალავანი, მათთვის გადაულახავ დაბრკოლებას წარმოადგენდა, რაც იყო იმის მიზეზი, რომ XVII-XVIII საუკუნეებში ქართლ-კახეთის ტერიტორიები ასეთი კოშკებითა და გალავნებით დაიფარა. თითქმის ყველა სოფელი მოსახლეობის თავშესაფრად კოშკებსა და გალავნებს აგებდა, რაც საკმაოდ ეფექტურ საშუალებას წარმოადგენდა ადამიანების სიცოცხლის გადასარჩენად, მაგრამ რამდენადაც ეს მხოლოდ პასიური თავდაცვის საშუალება იყო, იმდენად ლეკიანობის პრობლემის გადაწყვეტა არც ამ გზით იყო შესაძლებელი.[6]

ლეკიანობის აღკვეთა, ისე როგორც შუა საუკუნეების მომთაბარეთა შეტევების მოგერიება, მხოლოდ და მხოლოდ ისეთ განვითარებულ სახელმწიფო სისტემას შეეძლო, რომლის განკარგულებაშიც მოწესრიგებული სამხედრო ორგანიზაცია, უპირველესად კი, მობილიზაციის სისტემა, ინფორმაციის მოპოვებისა და რეაგირების საშუალებები და ეფექტური საზღვრის დაცვის სამსახური იყო. ის ფაქტი, რომ ქართლ-კახეთის ტერიტორიებზე ლეკების მცირე ჯგუფების თარეში ასეული წლების განმავლობაში შეუწყვეტლივ გრძელდებოდა, ნათლად მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოს სამხედრო ორგანიზაციას არც ერთი ეს ელემენტი სრულყოფილი სახით არ გააჩნდა, რის გამოც, სახელმწიფო უძლური იყო, დაეცვა საკუთარი მოსახლეობა თვით ისეთი სუსტი მოწინააღმდეგისგან, როგორსაც ლეკები წარმოადგენდნენ.[7] ამ პირობებში მოსახლეობის რეაქცია შექმნილ ვითარებაზე სავსებით ბუნებრივი იყო, ის თვითონ ცდილობდა საკუთარი თავის დაცვას, რასაც ორი ძირითადი საშუალებით, (როგორც აღვნიშნეთ) საფორტიფიკაციო ნაგებობების სიმრავლითა და საყოველთაო მობილიზაციის მეშვეობით (რაც ისტორიულ ლიტერატურაში „ქუდზე კაცის" პრინციპის სახელითაა ცნობილი.[8]) ახორციელებდა. მობილიზაციის ჩატარება "ქუდზე კაცის" პრინციპით (მიუხედავად დამკვიდრებული შეხედულებისა), არ ნიშნავდა სამეფოს მთელი მოსახლეობის მობილიზებას ლეკების, ან რომელიმე სხვა მტრის წინააღმდეგ. ასეთი მობილიზაცია ქვეყნის მასშტაბით უბრალოდ შეუძლებელი იყო და მსგავსი რამ

საქართველოს (ან რომელიმე სხვა ქვეყნის) ისტორიაში არც განხორციელებულა.[9] "ქუდზე კაცის" გამოსვლა ნიშნავდა რომელიმე პატარა რეგიონის (სოფლის, ქალაქის, რამდენიმე სოფლისა და ა.შ.) მოსახლეობის მობილიზებას იმ დროს, როდესაც საფრთხე უშუალოდ ამ რეგიონს ემუქრებოდა. ამ პრინციპით შექმნილი ლაშქარი, ბუნებრივია, ცუდად და არაერთგვაროვნად შეიარაღებული, არაორგანიზებული, უდისციპლინო და დაბალი ბრძოლისუნარიანობისა იყო. ის ხანმოკლე დროის განმავლობაში ფუნქციონირებად, ნახევრად სამხედრო გაერთიანებას წარმოადგენდა და საფრთხის ჩავლისთანავე დაუყოვნებლივ იშლებოდა.

XVII-XVIII საუკუნეები მსოფლიოს მრავალი სახელმწიფოსთვის მუდმივი არმიებისა და არტილერიის განვითარების ეპოქა იყო. ის ფაქტი, რომ ამ პერიოდებში ქართლ-კახეთის სამეფო (ისე როგორც დანარჩენი საქართველო) "ქუდზე კაცის" პრინციპით, ანუ სამხედრო საქმის ორგანიზების ყველაზე მარტივი და პრიმიტიული ფორმით ცდილობდა ბრძოლების წარმოებასა და თავის დაცვას, თავისთავად მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ იმ დროისთვის როგორც სამხედრო ორგანიზაცია, ისე მთლიანად სახელმწიფოებრივი სისტემა მოშლილი იყო, რაც ბუნებრივად აჩენს კითხვას, თუ როგორ მოხდა, რომ ქვეყანა — რომელმაც XI-XII საუკუნეებში გაუძლო მომთაბარე თურქმენების ექსპანსიას, დაამარცხა სელჩუკთა იმპერია, გახდა ამიერკავკასიისა და წინა აზიის ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფო, XIII საუკუნეში გადაიტანა მონღოლთა დაპყრობები და XIV საუკუნეში თითქმის დაიბრუნა ძველი დიდება, ხოლო XV საუკუნის I ნახევარში მოახერხა თემურ ლენგისგან დანგრეული სახელმწიფოს რესტავრაცია — XVII-XVIII საუკუნეებში მობილიზაციის პრიმიტიული სისტემის, „ქუდზე კაცის" იმედად დარჩა და სრულიად უძლური აღმოჩნდა ლეკიანობის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომ არაფერი ვთქვათ იმ დროის უფრო ძლიერ და სერიოზულ მოწინააღმდეგეებზე, ყიზილბაშებსა და ოსმალებზე. რასაკვირველია, ასეთი მდგომარეობა არ შეიძლება უცებ შექმნილიყო, ის გარკვეული პროცესის შედეგი გახლდათ, პროცესისა, რომელიც დროის ხანგრძლივ მონაკვეთში ვითარდებოდა და თავის აპოგეას სწორედ XVII-XVIII საუკუნეებში მიაღწია.

ქართულისტორიოგრაფიაშიდამკვიდრებულიამოსაზრება,რომელსაცმკვლევართა დიდი ნაწილი ეთანხმება, რომ სახელმწიფოებრივი სისტემის განვითარების კრიზისი დაიწყო XIII საუკუნის დამდეგს, როცა მსხვილმა ფეოდალებმა ფაქტიურად გაიმარჯვეს ცენტრალურ ხელისუფლებაზე და ამ გამარჯვებით განაპირობეს რეგრესული პროცესები ქვეყანაში,[10] მაგრამ უმთავრეს მიზეზად, რამაც საბოლოოდ სახელმწიფოებრიობის დეგრადაცია და ის მდგომარეობა გამოიწვია, რომელიც საქართველოში XVII-XVIII საუკუნეებისთვის დადგა, ისტორიოგრაფიამ საქართველოს მტრული გარემოცვა და მრავალრიცხოვან მტერთა ის განუწყვეტელი თავდასხმები მიიჩნია, რომელთა გამოც, შემოსევათა მაღალი ინტენსიურობის პირობებში, ქვეყნის მოსახლეობა იძულებული

იყო „ერთ ხელში გუთანი, ხოლო მეორე ხელში მახვილი სჭეროდა,“[11] რაც არ იძლეოდა ნორმალური ცხოვრებისა და სახელმწიფოებრივი განვითარების შესაძლებლობას. აღნიშნული კონცეფცია, რომელიც უმნიშვნელო ვარიაციებით შუა საუკუნეების ისტორიის მრავალი მკვლევრის ნაშრომშია დეკლარირებული, შეჯამებული სახით, მაგალითად, პროფ. გ. აკოფაშვილის მონოგრაფიაში შემდეგნაირადაა ჩამოყალიბებული: „XIII საუკუნიდან დაწყებული ისტორიულ მოვლენათა შემდგომი მსვლელობა უაღრესად არახელსაყრელი გამოდგა ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შემდგომი სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური წინსვლისათვის. მძიმე გარეპოლიტიკური სიტუაცია - ჯერ ხორეზმ-შაჰის, მას შემდეგ მონღოლთა გამანადგურებელი შემოსევები, რამდენადმე გვიან თემურ ლენგის თავდასხმებით მიყენებული აოხრება - ყოველივე ამან ძირფესვიანად დასცა სახელმწიფო ეკონომიკა. კიდევ უფრო საზარალო აღმოჩნდა მომდევნო გარეპოლიტიკური სიტუაცია. XV საუკუნიდან, კონსტანტინოპოლის თურქების მიერ აღების შემდეგ, საქართველო მაჰმადიანურ რკალში მოექცა, დაეხშო კულტურისა და ცივილიზაციის მოწინავე სამყაროსთან უშუალოდ ურთიერთობის გზები, შეფერხდა მათთან ეკონომიკური ურთიერთობის შესაძლებლობა, ყოველივე ამან მძიმე სოციალურ-ეკონომიკური შედეგები მოუტანა სახელმწიფოს და ნორმალური განვითარებისა და წინსვლის გზა საგრძნობლად შეუზღუდა მომდევნო საუკუნეების მანძილზე.“[12]

როგორც ვხედავთ, მაჰმადიანური გარემოცვა და დასავლეთთან კომუნიკაციის შეუძლებლობა, საქართველოში დაწყებული რეგრესული პროცესების განვითარების იმ ძირითად მიზეზადაა დასახელებული, რომლებმაც საქართველო XVII-XVIII საუკუნეებში უმძიმეს მდგომარეობამდე მიიყვანეს და რის შედეგადაც იგი საბოლოოდ რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა, მაგრამ ასეთი ხედვა მრავალ წინააღმდეგობას შეიცავს. მაგალითად, ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული შეხედულების თანახმად, თავის დროზე ბიზანტია იმ ერთ-ერთ აგრესორთაგანი იყო, რომელიც საქართველოს დაპყრობას ცდილობდა.[13] ასეთ შემთხვევაში რატომ უნდა ყოფილიყო კონსტანტინოპოლის დაცემა ქართული სახელმწიფოსთვის კატასტროფული მოვლენა, ამით ხომ მისთვის მხოლოდ ერთი აგრესორი შეიცვლებოდა მეორით. ასევე გაუგებარია, რატომ ითვლება XV საუკუნე მაჰმადიანურ გარემოცვაში იზოლირების პერიოდად, როდესაც XI საუკუნის ბოლო მეოთხედიდან, მცირე აზიაში სელჩუკების დამკვიდრების შემდეგ, საქართველო უკვე იმყოფებოდა მუდმივ მაჰმადიანურ გარემოცვაში, მაგრამ ამას ხელი არ შეუშლია მისთვის, მიეღწია გამორჩეული წარმატებებისთვის როგორც პოლიტიკურ, ისე ეკონომიკურ და კულტურულ სფეროებშიც.

ისიც საკითხავია, კონსტანტინოპოლის დაცემითა და მაჰმადიანური გარემოცვის ნარმოქმნით რომელ „კულტურასა და ცივილიზაციასთან ურთიერთობის გზები დაეხშო“ საქართველოს.

საქართველოსთვის „კულტურისა და ცივილიზაციის" იმ ცენტრს, რომელთანაც ის გარკვეული პერიოდის განმავლობაში აქტიურად ურთიერთობდა, წარმოადგენდა ბიზანტიის იმპერია, რომლის მეტ-ნაკლები გავლენის ქვეშ ქართული სამეფო-სამთავროები ერთიანი საქართველოს სამეფოს ჩამოყალიბებამდე იყვნენ, მაგრამ ეს იყო XV საუკუნემდე (კონსტანტინოპოლის თურქების მიერ აღებამდე) ბევრად ადრე. ბიზანტიის, როგორც „კულტურისა და ცივილიზაციის ცენტრის" რეალური ზეგავლენა საქართველოზე დასრულდა XI საუკუნის ბოლო მეოთხედში, როდესაც სელჩუკთა დაპყრობების შედეგად, ბიზანტია მსოფლიო მასშტაბის იმპერიიდან შედარებით პატარა რეგიონალურ სახელმწიფოდ გადაიქცა, რასაც სრულიად ბუნებრივად საქართველოსთან მისი პოლიტიკური თუ ეკონომიკური კავშირების შესუსტება მოჰყვა, რაც, მაგალითად, შესანიშნავად აისახა იმ ფაქტში, რომ ამ პერიოდიდან ქართველმა მეფეებმა უარი თქვეს ბიზანტიურ ტიტულებზე.[14] ამ მოვლენას ქვეყნისთვის მძიმე „სოციალურ-ეკონომიკური შედეგები არ მოუტანია და სახელმწიფოს ნორმალური განვითარებისა და წინსვლის გზა არ შეუზღუდავს". პირიქით, საქართველომ სწორედ ამის შემდეგ მიაღწია თავისი პოლიტიკური თუ ეკონომიკური განვითარების ზენიტს.

რაც შეეხება „კულტურისა და ცივილიზაციის" მეორე ცენტრს, რომელშიც მკვლევრები, როგორც წესი, პირდაპირ თუ არაპირდაპირ დასავლეთ ევროპას გულისხმობენ,[15] ის საქართველოსთვის „კულტურისა და ცივილიზაციის ცენტრი" არასოდეს ყოფილა. საქართველოს სახელმწიფოებრივი, თუ კულტურულ-ეკონომიკური ცხოვრების არც ერთ სფეროზე (სახელმწიფო ინსტიტუტებზე, მეფეთა ტიტულატურაზე, არქიტექტურაზე, მწერლობასა და ა.შ.) დასავლეთ ევროპული კულტურის გავლენა არ ასახულა, რაც იმას ნიშნავს, რომ ქართული ცივილიზაცია ყოველთვის დასავლეთ ევროპულისგან დამოუკიდებლად ვითარდებოდა, მიუხედავად იმისა, მაჰმადიანური სახელმწიფოები იდგნენ მათ შორის, თუ ქრისტიანული ბიზანტია. საქართველო ახლო პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ურთიერთობებში დასავლეთ ევროპულ სამყაროსთან მაშინაც კი არ შესულა, როდესაც ჯვაროსნული ლაშქრობების დროს ამის ყველაზე რეალური შესაძლებლობა ჰქონდა,[16] რაც ასევე მხოლოდ იმას ნიშნავს, რომ დასავლეთ ევროპა ქართული პოლიტიკური აზრისთვის არასოდეს განიხილებოდა იმ სამყაროდ, რომელთანაც მჭიდრო კონტაქტში მას უნდა ეარსება. დაახლოების აქტიური მცდელობები დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებთან ძირითადად დაიწყო XIV-XV საუკუნეებიდან, როდესაც როგორც ევროპულ, ისე რიგ აღმოსავლურ ქვეყნებს ოსმალური საფრთხე დაემუქრა, ხოლო შედარებით ინტენსიური სახე მიიღო XVI-XVII საუკუნეებში, როდესაც ამ საფრთხემ პიკს მიაღწია,[17] მაგრამ ეს იყო არა „კულტურული დაახლოების," არამედ სამხედრო დახმარების მიღების მცდელობა, რომელსაც საქართველო იმ პერიოდებში განსაკუთრებით საჭიროებდა. აქ ისიც აღსანიშნავია, რომ ევროპის

სახელმწიფოებში არსებული, ანტიოსმალური კოალიციის შექმნის აუცილებლობიდან გამომდინარე, დასავლეთ ევროპასთან, პირველ ყოვლისა კი, ესპანეთისა და საფრანგეთის სამეფოებთან, ვენეციის რესპუბლიკასა და რომის პაპებთან, არანაკლები ინტენსივობით ცდილობდნენ დაახლოებას მუსლიმური სახელმწიფოებიც, მაგალითად, უზუნ-ჰასანის თეთრბატკნიანთა სახელმწიფო და შაჰ-აბასის სეფევიდური ირანი,[18] რაც, რასაკვირველია, არ ნიშნავდა იმას, რომ ისინი ევროპასთან ინტეგრაციისკენ ისწრაფვოდნენ. იმავე პერიოდებში საქართველო სამხედრო დახმარების მიღებას ასევე აქტიურად ცდილობდა რუსეთისაგანაც, რომელიც მისთვის ასევე არასოდეს ყოფილა „კულტურისა და ცივილიზაციის ცენტრი," თუმცა დახმარების თხოვნით რუსეთშიც არანაკლები რაოდენობის ელჩობები იგზავნებოდა, ვიდრე დასავლეთ ევროპაში.[19]

მაჰმადიანური გარემოცვისა და დასავლეთთან კომუნიკაციური იზოლირების კონცეფციის გვერდით, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ასევე „პოპულარულია" გარეშე „მტრების შემოსევათა ინტენსივობის" თემა, რომლებიც გამუდმებით ცდილობდნენ საქართველოს დაპყრობას, რაც ასევე ხელს უშლიდა ქვეყნის განვითარებას. მაგალითად, აკად. მარიამ ლორთქიფანიძე წერდა, რომ „ყველა იმპერია, რომელიც მახლობელ აღმოსავლეთში გაბატონებას ისახავდა მიზნად: ირანი (ყველა ეპოქაში), რომი, ბიზანტია, არაბები, სელჩუკები, მონღოლები, ოსმალთა იმპერია, რუსეთი... ყოველი მათგანისათვის მიზნის მიღწევის ერთ-ერთი აუცილებელი პირობა საერთოდ კავკასიის, სამხრეთ კავკასიისა და საკუთრივ საქართველოს დაპყრობა და აქ თავისი გავლენის დამკვიდრება იყო,"[20] რის მიხედვითაც გამოდის, რომ 2 ათას წელზე მეტი ხნის განმავლობაში, იმდროინდელი მსოფლიოს დიდი ნაწილის ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა, საქართველოს დაპყრობა ყოფილა.

ისტორიულ პროცესებზე დაკვირვების შედეგად, ამ კონცეფციის გაზიარება,

რომელიც ძალიან მყარად ზის არა მარტო ისტორიოგრაფიულ კვლევებში, არამედ ქართველების საზოგადოებრივ ცნობიერებაშიც, ძალზედ ძნელია. ქვეყნის დაპყრობა და მისი ოკუპაცია ომის წარმოებისა და სამხედრო გამარჯვების გარდა, ადგილობრივი მმართველობის სისტემის გაუქმებასა და ხელისუფლების საკუთარი სტრუქტურების შექმნასაც საჭიროებდა, ამის გარეშე ქვეყანა დაპყრობილად არ ითვლებოდა. მაშინ, როდესაც ომში გამარჯვებული სახელმწიფო დამარცხებულის ტერიტორიებზე არ ცდილობდა მმართველობის საკუთარი სტრუქტურების შექმნას და მისგან ხარკის გადაბდით ან მოკავშირეობის პირობით (ან ორივეთი ერთად, ან რაიმე სხვა მდგომარეობით) კმაყოფილდებოდა, ეს ნიშნავდა, რომ გამარჯვებული ქვეყნის მიზანი ამ მომენტში სხვა სახის ამოცანების შესრულება იყო და არა დამარცხებული ქვეყნის დაპყრობა და იქ არსებული პოლიტიკურ-ეთნიკური სისტემის განადგურება. ომი ორ ქვეყანას შორის ერთ-ერთის დაპყრობის ამოცანის გარეშე, მრავალი სხვადასხვა მოტივით (პოლიტიკურ-

ეკონომიკური ჰეგემონობის დასამყარებლად, პოლიტიკური კურსის შესაცვლელად, სამხედრო-პოლიტიკური მოკავშირეობის იძულებისთვის, რაიმე სადავო საკითხის გადასაწყვეტად, პოლიტიკურ-ეკონომიკური კონკურენციის გამო და ა.შ.) შეიძლებოდა წარმოქმნილიყო და ეს გარემოება ადრეული პერიოდებისთვის საკმაოდ ჩვეულებრივი, ბუნებრივი მოვლენა იყო. ყველა ომი არ ნიშნავდა, რომ რომელიმე ქვეყანა აუცილებლად მეორეს დაპყრობას ცდილობდა, ომების მიზნები მრავალფეროვანი იყო. მაგალითად, ნადავლის მოპოვება, რისი მიღწევაც სათარეშო რეიდებით ხდებოდა და არა ქვეყნის დაპყრობით, რაც იმას ნიშნავს, რომ მასშტაბის მიუხედავად ყველა ომი დაპყრობით ომი არ იყო და ყველა მტერი დამპყრობელს არ წარმოადგენდა, თუმცა, რასაკვირველია, საქართველოში არც მათი ნაკლებობა ყოფილა.

დაპყრობითი ომების წარმოება ძალზედ რთულ პროცესი გახლდათ და რიგი მეცნიერული კვლევების საწინააღმდეგოდ, რეალობაში ისინი არც ისე ხშირად მომხდარა. დაპყრობითი სამხედრო კამპანიების წარმოება, ეკონომიკური თვალსაზრისით, ძალზე ძვირადღირებული, ხოლო სამხედრო-სტრატეგიულით, უაღრესად რთული სამხედრო ოპერაცია იყო და მისი განხორციელება ნებისმიერი სახელმწიფოსთვის (მათ შორის, იმპერიებისთვისაც) ურთულეს სამხედრო-პოლიტიკურ ამოცანათა კატეგორიას მიეკუთვნებოდა. დაპყრობითი ომი სხვა ომებისგან განსხვავებით, სახელმწიფოს განკარგულებაში არსებული რესურსებისა და ცოცხალი ძალის მაქსიმალურ მობილიზებას მოითხოვდა, მაგრამ მის საწარმოებლად მთავარი ესეც არ იყო. რომელიმე ქვეყნის დაპყრობა წარმატებით რომ დასრულებულიყო, სამხედრო რესურსების საკმარის რაოდენობასთან ერთად, დამპყრობელს დასაპყრობი ქვეყნის მახლობლად უზრუნველყოფის ბაზები და მათთან მტკიცე კომუნიკაცია უნდა ჰქონოდა, რაც იმას ნიშნავს, რომ დამპყრობლის საბაზისო ტერიტორიები დასაპყრობი ტერიტორიების სიახლოვეს უნდა არსებულიყო. ომების ისტორიაში ცნობილია უამრავი მაგალითი, როდესაც სრული სამხედრო წარმატების მიუხედავად, გამარჯვებული მხარე დამარცხებული ქვეყნის ტერიტორიების შენარჩუნებას ვერ ახერხებდა იმის გამო, რომ მის სიახლოვეს მყარი უზრუნველყოფის ბაზები და კომუნიკაციები არ გააჩნდა და ასეთ შემთხვევებში ქვეყნის ოკუპირებას არც ცდილობდა. აღნიშნული ვითარების შესანიშნავი მაგალითია ალფ-არსლანის 1068 წლის ლაშქრობა საქართველოში, რომელიც სელჩუკთა დიდი სამხედრო უპირატესობის პირობებშიც კი საქართველოს ოკუპაციით არ დასრულებულა და ამის მცდელობა არც ალფ-არსლანს ჰქონია იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ მისი უზრუნველყოფის ბაზები იმ მომენტისთვის საქართველოს საგრძნობლად იყო დაშორებული და დიდი ხნით აქ არმიის გაჩერება და საკუთარი ადმინისტრაციის შექმნა მას არ შეეძლო.[21] როდესაც სელჩუკები საქართველოში შემოვიდნენ, საქართველოს მეფე ბაგრატ IV დასავლეთ საქართველოში გადავიდა და თავი მთებს შეაფარა, მიუხედავად

იმისა, რომ სელჩუკები რამდენიმე თვე იმყოფებოდნენ სამეფოს ტერიტორიებზე და სასტიკად აოხრებდნენ მას, ბაგრატს აზრადაც არ მოსვლია მორჩილება გამოეცხადებინა მათთვის (როგორც ასეთ შემთხვევებში ხდებოდა), რადგან შესანიშნავად იცოდა, რომ სელჩუკები ადრე თუ გვიან დატოვებდნენ სამეფოს ტერიტორიებს იმ მიზეზით, რომ მოცემულ მომენტში მათ საქართველოს დაპყრობის რესურსი არ გააჩნდათ. სამაგიეროდ, განსხვავებული ვითარება შეიქმნა მოგვიანებით, გიორგი II-ს დროს, როდესაც სელჩუკები საქართველოს მეზობელ რეგიონებში (განძა-არანში) დამკვიდრდნენ და მათთვის ქვეყნის დაპყრობა ისეთი სირთულის ამოცანას აღარ წარმოადგენდა, როგორსაც ალფ-არსლანის დროს. ეს აისახა კიდეც გიორგის გადაწყვეტილებაზე, როდესაც მან თავი სელჩუკთა ვასალად აღიარა, თუმცა ამ შემთხვევაში, საქართველოს დაპყრობა სელჩუკებისთვის აღარ იყო აქტუალური ამოცანა და მათ ამის განხორციელება არ უცდიათ.[22] იგივე შეიძლება ითქვას, მაგალითად, თემურ ლენგის შემთხვევაში, როდესაც თემურის ლაშქრობათა მასშტაბები ბევრად აჭარბებდა მის მიერ დაპყრობილი ტერიტორიების მასშტაბებს. მიუხედავად ძლევამოსილი ლაშქრობებისა და მოწინააღმდეგე არმიების დამარცხებისა, თემურ ლენგს არ მოუხდენია არც მცირე აზიის, არც სირიის, არც ვოლგისპირეთისა და არც ინდოეთის ოკუპაცია იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ მის ხელთ არსებული რესურსები მხოლოდ სამხედრო გამარჯვებების მოსაპოვებლად იყო საკმარისი და არა ამ ტერიტორიებზე დასამკვიდრებლად.[23] ამ და სხვა მრავალი მაგალითიდან გარკვევით უნდა ჩანდეს, რომ სამხედრო კონფლიქტი ძლიერ მოწინააღმდეგესთან (მათ შორის იმპერიებთან) ყოველთვის არ ნიშნავდა ქვეყნის დაპყრობის მცდელობას, დაპყრობის ამოცანა უნდა წარმოქმნილიყო გარკვეულ გეოპოლიტიკურ ვითარებაში, რაც საქართველოს მიმართ მისი მონაწილეობით წარმოებული ომების სიმრავლის მიუხედავად ყოველთვის არ დგებოდა. გეოპოლიტიკური თვალსაზრისით საქართველო სამხედრო საფრთხეთა მაღალი ინტენსივობის რეგიონში მდებარეობდა, რაც განაპირობებდა დიდი რაოდენობით სამხედრო კონფლიქტების წარმოქმნას მის წინააღმდეგ, მაგრამ ეს კონფლიქტები ერთმანეთისგან როგორც მიზეზებით, ისე მიზნებითაც განსხვავდებოდა და როგორც აღვნიშნეთ, მათ ამოცანას ყოველთვის საქართველოს დაპყრობა როდი წარმოადგენდა. ის თავდაცვითი ომები, რომლებიც საქართველომ თავისი ისტორიის მანძილზე მრავალჯერ აწარმოა, მის წინაშე არსებული იმ სამხედრო საფრთხეების ხასიათიდან გამომდინარეობდა, რომელთა შორისაც სამი ძირითადი (პირობითი) ტიპის სამხედრო საფრთხის — გლობალურის, რეგიონალურის და მომთაბარულის გამოყოფაა შესაძლებელი. რამდენადაც საფრთხეთა ეს სახეობები მკვეთრად განსხვავდებოდა ერთმანეთისგან, იმდენად მათგან გამომდინარე ომების ხასიათიც თავისი მასშტაბებით, მოტივებითა და მიზნებით, ასევე რადიკალურად განსხვავებული იყო.

ამიერკავკასიის რეგიონში გლობალურ სამხედრო საფრთხეთა წარმოქმნის მაღალ ინტენსივობას, უმთავრესად აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამაკავშირებელი იმ

მაგისტრალური სავაჭრო-საქარავნო გზების არსებობა განაპირობებდა, რომლებიც ამიერკავკასიის სამხრეთი რეგიონების სიახლოვეს გადიოდა და ყველა იმ სახელმწიფოსა თუ მომთაბარე ტომების ინტენსიური ყურადღებისა და ინტერესის სფეროში ექცეოდა, რომლებიც, ან ამ გზებზე კონტროლის დამყარებას, ან მათი გამოყენებით დასავლეთის შორეულ რეგიონებამდე მიღწევას ცდილობდნენ. რამდენადაც აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სამყაროებს შორის კომუნიკაციის ყველაზე ხელსაყრელი მონაკვეთები ირანისა და ანატოლიის რეგიონებს შორის, ანუ საქართველოს უშუალო სამხრეთით მდებარეობდა,[24] იმდენად საქართველოც მუდმივად იყო აქ წარმოქმნილი ინტენსიური სამხედრო საფრთხეების მოქმედების არეალში, თუმცა, ის გარემოება, რომ აღნიშნული მაგისტრალები უშუალოდ არ კვეთდა საქართველოს ტერიტორიებს, საქართველოს უსაფრთხოების ერთგვარ „გარანტიასაც" წარმოადგენდა, რადგან ის იმპერიები (რომი,[25] ბიზანტია,[26] სელჩუკები,[27] ოსმალები[28]), რომლებიც ამ მაგისტრალების კონტროლის მიზნით ამყარებდნენ მფლობელობას ირან-ანატოლიას შორის არსებულ ტერიტორიებზე, ჩრდილოეთით გაფართოებას უკვე ნაკლებად ცდილობდნენ და ირან-ანატოლიის შორის მდებარე რეგიონების დაკავებით თავის მიზნებს მიღწეულად მიიჩნევდნენ. სწორედ ეს იყო ის მთავარი გარემოება, რაც საქართველოსგან განსხვავებით, მაგალითად, მუდმივად იწვევდა იმ სომხური თუ ქურთული სამეფო-სამთავროების დაპყრობის აუცილებლობას, რომლებიც უშუალოდ ამ მაგისტრალებზე იყვნენ განფენილნი და რომელთა ოკუპაციაც მაგისტრალებზე გასაბატონებლად აუცილებლობას წარმოადგენდა. ასეთი გეოპოლიტიკური მდგომარეობა საკმაოდ ხელსაყრელ ვითარებას ქმნიდა საქართველოსთვის, რომლის მოკავშირეობა, ან ნეიტრალიტეტი, რაც ირან-ანატოლიის მაგისტრალების ჩრდილოეთიდან უსაფრთხოებას ნიშნავდა, სავსებით აკმაყოფილებდა დასახელებული იმპერიების სტრატეგიულ ინტერესებს, რის გამოც საქართველოს ოკუპაციის ამოცანა მათ წინაშე უკვე აღარ დგებოდა. სწორედ აქედან გამომდინარეობდა ის გარემოება, რომ რომის იმპერიისთვის იბერიის სამეფო არა რომის პროვინციას, არამედ „რომაელი ხალხის მეგობარსა და მოკავშირეს" წარმოადგენდა.[29] იგივე ვითარება განსაზღვრავდა ბიზანტიის დამოკიდებულების ხასიათს საქართველოს მიმართ, რომელთანაც ის მაშინ შედიოდა გლობალურ სამხედრო კონფლიქტში, როდესაც საქართველო საფრთხეს უქმნიდა მაგისტრალებზე ბიზანტიელთა მფლობელობას, როგორც ეს მოხდა გიორგი I-ის მეფობაში.[30] იგივე სურათია სელჩუკებთან, რომლებიც სავსებით დააკმაყოფილა გიორგი II-ის მიერ გამოცხადებულმა ვასალიტეტმა და ხარკის გადახდის ვალდებულებამ,[31] ისევე როგორც ოსმალებისა, რომლებმაც მხოლოდ ორჯერ სცადეს აღმოსავლეთ საქართველოს დაპყრობა და ისიც, როგორც ირანის მოკავშირე ქვეყნის, რომელიც მათ ხელთ არსებული მაგისტრალებისთვის საკმაოდ სერიოზულ საშიშროებას ქმნიდა.[32]

გლობალური სამხედრო საფრთხეების ხასიათი საქართველოსთვის რადიკალურად იცვლებოდა მაშინ, როდესაც ირან-ანატოლიის დამაკავშირებელ მაგისტრალებს საშიშროება ჩრდილო კავკასიიდან, დარიალის ხეობის მხრიდან, ემუქრებოდა და რომლის კონტროლიც საქართველოს რომელიმე მოცემულ მომენტში ან არ შეეძლო, ან სტრატეგიული მოსაზრებებით არ სურდა. ასეთ შემთხვევებში იმ დამპყრობლის წინაშე, რომლისთვისაც დარიალიდან მომდინარე საფრთხე საშიშროებას წარმოადგენდა, გარდაუვალად ჩნდებოდა საქართველოს ტერიტორიების ოკუპაციის ამოცანა. ასეთ ვითარებასთან გვაქვს საქმე არაბების შემთხვევაში, რომლებიც საქართველოს ტერიტორიებზე გამოჩენის პირველ პერიოდში აშკარად არ ცდილობდნენ აქ მმართველობის საკუთარი სისტემის დამკვიდრებას და სელჩუკების მსგავსად, ხარკის მიღებითა და ფორმალური ვასალიტეტით კმაყოფილდებოდნენ.[33] თუმცა ვითარება რადიკალურად შეიცვალა მას შემდეგ, რაც არაბებსა და მათი კონტროლის ქვეშ მყოფ ირან-ანატოლიის მაგისტრალებს საფრთხე შეექმნათ ხაზართა მხრიდან, რომლებიც დარიალის გზის გამოყენებით აღწევდნენ არაბების კონტროლირებად ტერიტორიებზე.[34] მოცემულ მომენტში საქართველო უძლური იყო, გაეკონტროლებინა დარიალის გადმოსასვლელი და შეეკავებინა ხაზართა შემოჭრა ამიერკავკასიაში. ამიტომ არაბების წინაშე აუცილებელ ამოცანად დადგა საქართველოს ტერიტორიებზე მმართველობის სისტემის შექმნა, რის შემდეგაც თბილისში არაბული ადმინისტრაციის ცენტრი შეიქმნა (რომლისგანაც მოგვიანებით ჩამოყალიბდა თბილისის საემირო).[35] მეტ-ნაკლებად იგივე სურათია მონღოლთა პერიოდშიც, როდესაც ირან-ანატოლიის მაგისტრალებზე გაბატონებულ ილხანთა იმპერიას ჩრდილო კავკასიის მხრიდან საფრთხეს უქმნიდა ოქროს ურდო. ამ შემთხვევაში, საქართველოში მონღოლთა უშუალო ადმინისტრაციის შეუქმნელობა განაპირობა იმ გარემოებამ, რომ ამ ფუნქციას თავად საქართველოს სამეფო ხელისუფლება ასრულებდა დიდი მონდომებით და აქტიურად მონაწილეობდა ოქროს ურდოს საწინააღმდეგო ღონისძიებებში.[36] მსგავსი საფრთხე საქართველოს სამეფოს ნინაშე განსაკუთრებით მწვავედ დადგა თემურ ლენგის შემოსევების პერიოდში, რომლის მსოფლიო იმპერიასაც ამიერკავკასიის სამხრეთ რეგიონებში, დიდ საფრთხეს უქმნიდა ოქროს ურდოს ყაენი თოხთამიში, რომელიც დარიალისა და დარუბანდის გასასვლელების გამოყენებით ცდილობდა დარტყმები მიეყენებინა მისთვის. მოცემულ მომენტში საქართველოს სამეფო (გიორგი VII) აქტიურად (თუმცა სრულიად არასწორად) ცდილობდა ამ გეოსტრატეგიული ფაქტორის გამოყენებას თემურ ლენგის წინააღმდეგ, რითაც ფაქტიურად, „აიძულებდა“ მას, მუდმივ ამოცანად დაესახა საქართველოს ოკუპირება.[37] მსგავს ვითარებასთან გვაქვს საქმე მოგვიანებით რუსეთის შემთხვევაშიც, როდესაც რუსეთის იმპერია სწორედ დარიალისა და კავკასიონის სხვა გადმოსასვლელების გამოყენებით ცდილობდა წინა აზიის რეგიონში გაბატონებას, რამაც მის წინაშე საქართველოს ოკუპაციის ამოცანა დააყენა.[38]

გარდა გლობალური ხასიათის სამხედრო საფრთხეებისა, საქართველოს წინაშე ასევე ხშირად დგებოდა რეგიონალური ხასიათის სამხედრო საფრთხეები, რომელიც იქმნებოდა მაშინ, როდესაც ამიერკავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთში არსებული რომელიმე პოლიტიკური ერთეული სხვებზე მეტად ძლიერდებოდა და ცდილობდა თავისი ჰეგემონობის დამყარებას მეზობლებზე (ამ ტიპის საფრთხეებს თავად საქართველოც საკმაოდ ხშირად უქმნიდა რეგიონის სხვა სახელმწიფოებს). რეგიონალური ჰეგემონიის მცდელობას შეიძლებოდა წარმოექმნა (თუმცა საკმაოდ იშვიათად) რომელიმე მეზობელი ქვეყნის სრული, ან ნაწილობრივი ოკუპაციის საფრთხე, უფრო ხშირად კი ასეთი ჰეგემონობის დამყარება ინტენსიური სასაზღვრო ომების მეშვეობით ხდებოდა. ფეოდალურ ეპოქაში საქართველოს მეზობელი სახელმწიფოები, დანიშმენდიდების საემირო, რუმის სასულთნო, განძისა და ხლათის საემიროები, ილდეგიზიანების აზერბაიჯანული საათაბაგო, ყარა-ყოინლუს სახელმწიფო და ა.შ.[39] ქვეყანას ოკუპაციის საფრთხეს პრაქტიკულად ვერ უქმნიდნენ, თუმცა ხშირი ინტენსივობით აწარმოებდნენ სასაზღვრო და სათარეშო ომებს. მეზობელი (რეგიონალური) სახელმწიფოებიდან მომდინარე ოკუპაციის საფრთხე საქართველოს წინაშე რამდენჯერმე დადგა უფრო გვიან, XVI-XVII საუკუნეებში ოსმალეთისა და ირანის მხრიდან, რომელთაგანაც ყველაზე საშიში იყო ირანის ნიჭიერი და ენერგიული შაჰის, აბას I-ის (1587-1629 წწ.), მცდელობა, მოეხდინა აღმოსავლეთ საქართველოს, უპირველესად კი კახეთის ოკუპაცია, მაგრამ წინააღმდეგობის მაღალი ხარისხის, შიდა სახელმწიფოებრივი პრობლემებისა და საბოლოოდ რესურსების უკმარისობის პირობებში, მისი ბოლომდე განხორციელება მან ვერ შეძლო.[40] მართალია, რეგიონალური სამხედრო საფრთხე პერიოდულად მოიცავდა ოკუპაციის ამოცანასაც (როგორც ეს იყო შაჰ-აბასის შემთხვევაში), მაგრამ ასეთი მიზნე-ბი მაინც საკმაოდ იშვიათად დგებოდა რეგიონალურ სახელმწიფოთა წინაშე, რომელთა ამოცანებიც, როგორც წესი, ნაკლებად მასშტაბური იყო და მიზნად ისახავდა მეზობელთა იძულებას რაიმე ფორმის ვასალიტეტზე ან უბრალოდ ნადავლის მოპოვებას მათი ტერიტორიებიდან. ამ სტრატეგიული ამოცანებიდან გამომდინარე, რეგიონალური მასშტაბის სამხედრო მოქმედებები, რაც ომის ყველაზე გავრცელებულ ფორმა იყო, უმთავრესად ატარებდა იმ სასაზღვრო-სათარეშო ბრძოლების ხასიათს, რომელიც შედარებით მცირე ძალებითა და რესურსებით წარმოებდა და რომელთა მეშვეობითაც ტერიტორიების ოკუპირება (იშვიათი გამონაკლისების გარდა) შეუძლებელი იყო.

საქართველოს სახელმწიფოებრივი არსებობისთვის, გლობალურ და რეგიონალურ საფრთხეებზე არანაკლებ და რიგი პარამეტრებით კიდევ უფრო მაღალი ხარისხის საფრთხეს წარმოადგენდა იმ მომთაბარე თურქმენული ტომებისგან მომდინარე საშიშროება, რომლებიც XI საუკუნიდან მოყოლებული XVI-XVII საუკუნეების ჩათვლით, გამუდმებით ცდილობდნენ შუა აზიის რეგიონებიდან ამიერკავკასიისა და ახლო

აღმოსავლეთის რეგიონებში მიგრირებასა და აქ დამკვიდრებას.[41] რიგ შემთხვევებში, მომთაბარეები ქმნიდნენ რეგიონალურ სახელმწიფოებს (მაგალითად, სხვადასხვა დროს ასეთი სახელმწიფოები იყო დანიშმენდიდების საემირო, თეთრ და შავბატკნიანთა ირანული გაერთიანებები, სეფევიდების ყიზილბაშური ირანი და სხვა), რა შემთხვევაშიც ისინი „რეგიონალური საფრთხეების (ანუ სახელმწიფოებრივი საფრთხეების) კატეგორიაში“ გადადიოდნენ. მეტწილად ისინი მომთაბარეთა არასახელმწიფოებრივ გაერთიანებებად რჩებოდნენ (ასეთი იყო მაგალითად, ბოზულუსის ტომთა გაერთიანება, რომელიც დიარბაქირისა და ყარსი-ერზერუმის რეგიონში მომთაბარეობდა, ან კიდევ იოვიტებისა, რომელთა სამომთაბარეო არეალიც განძა-არანისა და სამხრეთ აღმოსვლეთ საქართველოს რეგიონები წარმოადგენდა.[42]) და მომთაბარეობის ბუნებიდან გამომდინარე, ატერორებდნენ რეგიონის სახელმწიფოთა მოსახლეობას. შვიათი გამონაკლისების გარდა, მომთაბარულ გაერთიანებებს არ ძალუძდათ მასშტაბური დაპყრობითი სამხედრო კამპანიების წარმოება, ამისთვის არც მათი სამხედრო ძალა იყო საკმარისი და არც მათი ცხოვრების წესი აყენებდა მათ წინაშე ასეთ ამოცანებს, მაგრამ ახალ-ახალი საძოვრების მოპოვების მუდმივი აუცილებლობა მომთაბარეებს გარკვეული პერიოდულობით აიძულებდა, ეძებნათ ახალი სივრცეები სხვადასხვა სახელმწიფოს ტერიტორიებზე, რაც ბუნებრივია, დიდ ზიანს აყენებდა მოცემული სახელმწიფოს ეკონომიკასა და მეურნეობას, რომ არაფერი ვთქვათ მოსახლეობის დანაკარგებზე. XI-XVIII საუკუნეების განმავლობაში საქართველო სამხრეთი მხრიდან გარშემორტყმული იყო ასეთი მომთაბარეებით, რომლებიც მას სრული დაპყრობით არა, მაგრამ ეკონომიკისა და მეურნეობისთვის დიდი ზიანის მიყენებითა და მის ცალკეულ ტერიტორიებზე დასახლების საფრთხით კი ემუქრებოდნენ.[43] რამდენადაც მომთაბარეთა ბრძოლის ძირითად მეთოდი სათარეშო რეიდების განხორციელება იყო, იმდენად ამ ტიპის მონინააღმდეგეებთან ბრძოლა უაღრესად რთული საქმე გახლდათ და განვითარებული სამხედრო ორგანიზაციის არსებობასა და სპეციფიკური სამხედრო ტაქტიკის გამოყენებას საჭიროებდა, რის შესაბამისადაც საქართველოს სამეფო (ისევე როგორც სხვა სახელმწიფოები) მომთაბარეთა წინააღმდეგ მაშინ აღწევდა წარმატებებს, როდესაც მას ძლიერი სახელმწიფო ინსტიტუტები ჰქონდა (მაგალითად, დავით აღმაშენებლის პერიოდში),[44] ხოლო ეფექტური წინააღმდეგობის გაწევის უნარს კარგავდა მათი სასაზღვრო თავდასხმების თუ შიდა ტერიტორიული რეიდების (როგორც ეს იყო ლეკების შემთხვევაში) წინაშე, როდესაც მისი სამხედრო ორგანიზაცია მოიშალა და სახელმწიფო ინსტიტუტები არაეფექტურად ფუნქციონირებდა.

ყოველივე აღნიშნულიდან გამომდინარე, ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული კონცეფცია, რომ თავისი არსებობის მანძილზე ქვეყანა პერმანენტულად რომელიმე აგრესორის (ან აგრესორების) დაპყრობისა და ოკუპაციის მცდელობის ობ-

იექტი იყო, და მუდმივად მხოლოდ არსებობისთვის იბრძოდა, სწორი არ უნდა იყოს და ისტორიული პროცესების დინამიკას არცთუ რეალურად უნდა ასახავდეს. ამასთან, ასეთი კონცეფციის არსებობა სხვა არასწორი შეხედულებების წარმოქმნასაც უწყობს ხელს, რომლებიც რეალური ისტორიის შესწავლის პროცესს და მომხდარი მოვლენების გააზრებას, ჩვენი აზრით, მცდარი მიმართულებებით წარმართავს. მაგალითად, ისტორიოგრაფიაში (ისევე როგორც საქართველოს მოსახლეობის ცნობიერებაში) მყარადაა დამკვიდრებული შეხედულება საქართველოს წინააღმდეგ მოქმედი მტრების სამხედრო ძალის მუდმივი მრავალრიცხოვნობის შესახებ, რომლის მიხედვითაც ის არმიები, რომლებთანაც საქართველოს უხდებოდა დაპირისპირება, იყო ყოველთვის ბევრად დიდი, ვიდრე ქართული არმია, რაც პერიოდული სამხედრო წარუმატებლობებისა და ქვეყნის აოხრების ძირითად მიზეზს წარმოადგენდა. მაგალითად, პროფ. ნ. ზაქარაია წერდა, რომ: „მტრის მრავალრიცხოვნობა ათასწლეულების განმავლობაში ქართველების უბედურება იყო: ერთი ერთზე ქართველს იშვიათად თუ უჩვენებია ზურგი."[45]

თუ არ შევეხებით იმ გარემოებას, რომ ცალკეული ბრძოლების ბედს, უმთავრესად, არა რიცხობრივი შეფარდება ან ინდივიდების (მით უმეტეს ეთნოსების) პირადი სიმამაცე, არამედ სამხედრო ორგანიზაციის დონე და ბრძოლის ტაქტიკური ხელმძღვანელობის, ხოლო ხანგრძლივი სამხედრო კამპანიებისას, სტრატეგიული ხელმძღვანელობისა და არსებული რესურსების ეფექტურად გამოყენების უნარი წყვეტდა, წარმოდგენილი მოსაზრების გაზიარება მაინც გართულდება იმის გამო, რომ ადრეული პერიოდებისთვის „მტრის მრავალრიცხოვნობა" საკმაოდ პირობითი და ერთგვარად ტრაფარეტული ცნება იყო. ისტორიის ყოველ ეტაპზე, სხვადასხვა ქვეყნის ისტორიული ქრონიკები ყოველთვის ცდილობდა მათ წინაშე მდგომი მტრის მრავალრიცხოვნობის დამტკიცებას, რაც უმრავლეს შემთხვევაში სინამდვილეს არ შეეფერებოდა.[46]

მიუხედავად იმისა, რომ თავდამსხმელი მხარე ყოველთვის ცდილობდა რაოდენობრივი უპირატესობის შექმნას, ეს ძალიან იშვიათ შემთხვევებში ხერხდებოდა, რადგან დიდ დისტანციებზე მრავალრიცხოვანი არმიების გადაყვანა და უზრუნველყოფა, რესურსებისა და მომარაგების ბაზების სიშორის მიზეზით, ძალიან რთულ პროცესს წარმოადგენდა. ქვეყანას, რომელიც თავდასხმის ობიექტი ხდებოდა, იმის გამო, რომ რესურსების დიდი დისტანციებიდან მობილიზება არ სჭირდებოდა, სახელმწიფო და სამხედრო ინსტიტუტების ნორმალური ფუნქციონირების შემთხვევაში, რიცხობრივი უპირატესობის მიღწევა თითქმის ყოველთვის შეეძლო. უამრავი ისტორიული მაგალითი ადასტურებს, რომ თავდამსხმელი მხარე, როგორც წესი, უფრო მცირერიცხოვანი იყო, ვიდრე დამცველი და თუ ეს უკანასკნელი ვერ ახერხებდა რიცხობრივი უპირატესობის შექმნას აგრესორის წინააღმდეგ, ეს უმრავლეს შემთხვევაში უფრო მისი სამხედრო ორგანიზაციის არასრულყოფილებაზე მიუთითებდა, ვიდრე არსებული რესურსების ნა-

კლებობაზე, რომელიც ყველა ლოგიკით მეტი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მის ტერიტორიებზე შემოსული მტრის არმიის შესაძლებლობები.

აღნიშნულში დარწმუნება საკმაოდ ადვილია სხვადასხვა ისტორიული ფაქტით. მაგალითად, არაბული არმიები რაოდენობრივად თითქმის ყოველთვის ჩამორჩებოდა იმ ქვეყნების არმიებს, რომლებიც მათ დაიპყრეს.[47] იშვიათი გამონაკლისების გარდა ანალოგიური სურათი იყო სხვა ცნობილი დაპყრობების, ან მასშტაბური თარეშების შემთხვევებშიც, მაგალითად, ბიზანტიელებისა და სელჩუკების დაპირისპირების დროს, როდესაც სელჩუკ მეომართა რაოდენობა აშკარად ჩამორჩებოდა ბიზანტიური არმიების სიდიდეს.[48]

იგივე სურათია პაჭანიკების, რუსებისა თუ ყივჩაღების თარეშის დროს, რომლებიც 10-20-ათასიანი არმიებით ატერორებდნენ ბიზანტიის იმპერიას, რომლის სამხედრო პოტენციალიც განუზომლად დიდი იყო მათ ძალებზე.[49]

მონღოლ მეომართა რაოდენობა ბევრად ნაკლები იყო ჩინეთის ან ხორეზმის იმპერიების საბრძოლო შესაძლებლობებზე,[50] ისევე როგორც რუსული სამთავროების პოტენციალზე.[51]

XI საუკუნეში ახლო აღმოსავლეთსა და ანატოლიაში გამოჩენილი იმ მომთაბარე თურქმენთა რაოდენობა, რომლებმაც თითქმის მთლიანად დაიკავეს ეს ტერიტორიები, ამ რეგიონების მოსახლეობის რიცხვის ერთ მეათედსაც არ უახლოვდებოდა[52] და ა.შ.

სამხედრო დაპირისპირებათა შედეგებს „მომხდურსა და დამხვდურს" შორის არა მარტივი რაოდენობრივი შეფარდება, არამედ სხვა გარემოებები განაპირობებდა, რომელთა შორისაც სამხედრო საქმის განვითარებისა და სამხედრო ორგანიზაციის არსებულ დონეს, აშკარად ერთ-ერთი გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. ანალოგიური სურათია საქართველოს შემთხვევაშიც, როდესაც მოწინააღმდეგეები ისეთი გრანდიოზული სამხედრო ძალებით, როგორიც საქართველოს შესაძლებლობებს დიდად გადააჭარბებდა, საკმაოდ იშვიათად ჩნდებოდნენ. მაგალითად, საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე სასტიკი მტერი ჯალალ ად-დინი, რომელმაც რამდენჯერმე დაამარცხა ქართული არმია და ხუთი წლის განმავლობაში ქვეყანას განუკითხავად აოხრებდა, საქართველოს წინააღმდეგ როგორც დასავლეთ ირანისა და სამხრეთ აზერბაიჯანის სულთანი მოქმედებდა და დაახლოებით იმავე მასშტაბის ძალებსა და რესურსებს განაგებდა, რომლებიც ამ რეგიონების იმ უწინდელ ხელისუფალთა (სელჩუკი სულთნების მუჰამედ ტაპარისა და მაჰმუდის, აზერბაიჯანის ათაბაგების, ილდენიზისა და აბუ ბაქრის და ა.შ.) განკარგულებაში იყო,[53] რომლებიც ჯალალ ად-დინამდე ებრძოდნენ საქართველოს და ქართულ არმიებთან ბრძოლაში არაერთხელ (თრიალეთის, ეკლეციის, შამქორის თუ სხვა ბრძოლებში) სასტიკად დამარცხდნენ. ე.ი. დასკვნა ძალიან მარტივი უნდა იყოს: ჯალალ ად-დინთან დამარცხების (რაც შემდგომი რეგრესული პროცესების ერთ-ერთ მთავარ

საფუძვლად მიიჩნევა) მიზეზები არა მტრის მრავალრიცხოვნობაში (როგორც ამის დამტკიცებას მკვლევართა უმრავლესობა ცდილობს),[54] არამედ იმ გარემოებაში უნდა ვეძებოთ, რომელმაც საქართველოს სამეფოს არ მისცა მის ხელთ არსებული რესურსების ეფექტურად გამოყენების შესაძლებლობა.

თითქმის მსგავსი სურათია მონღოლთა შემთხვევაშიც, რომელთა განსაკუთრებული მრავალრიცხოვნობაც ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი მითია. მაგალითად, საქართველოს არმია (ისევე როგორც ალანების, ყივჩაღების, კიევის რუსეთისა და სხვათა) ჯერ კიდევ მონღოლთა მასიურ გამოჩენამდე აღმოჩნდა დამარცხებული ჯებესა და სუბუდაის 20-ათასიანი კორპუსის მიერ და ამ შემთხვევაში, მტრის რიცხოვნობა ნამდვილად არ იყო არც საქართველოს და არც სხვა ქვეყნების არმიათა მარცხის მიზეზი.[55] მრავალრიცხოვნობით, არც მონღოლთა დამპყრობელი არმიები გამოირჩეოდნენ. ამ ძალების საერთო რაოდენობა (დაპყრობების პერიოდში) სავარაუდოდ 40-60 ათასით განისაზღვრებოდა,[56] თუმცა მონღოლები ცალკეულ სტრატეგიულ მიმართულებებზე, როგორც წესი, ორი-სამი დუმენის (20-30 ათასი მეომარი) ძალებით მოქმედებდნენ.[57] საქართველო ისე აღმოჩნდა მათგან დაპყრობილი, რომ მონღოლებს ბრძოლების წარმოება, ფაქტობრივად, არც დასჭირვებიათ,[58] რაც თავისთავად სვამს საკითხს არა იმის შესახებ, როგორ დამარცხდა ურიცხვ ურდოებთან ბრძოლაში საქართველო, არამედ რატომ ვერ შეძლო მან წინააღმდეგობის ორგანიზება. რის ასახსნელადაც, მხოლოდ ჯალალ ად-დინთან განცდილი მარცხი (როგორც ეს მიჩნეულია ისტორიოგრაფიაში) საკმარისი საფუძველი არ უნდა იყოს.[59]

სხვა მაგალითებს რომ აღარ შევეხოთ, აღნიშნულიც საკმარისი უნდა იყოს პროფ. პ. ზაქარაიას ზემოთ მოყვანილი მოსაზრებისა და მასთან ერთად, პროფ. დ. გოგოლაძის იმ დასკვნის უარსაყოფად, რომლის მიხედვითაც „როცა ქვეყანა შემდგომი წინსვლის გზაზე უნდა დამდგარიყო, ჩვენი სამშობლოს ისტორიაში ქუდბედად თანდაყოლილივით ყოველთვის გამოჩნდებოდნენ გადამთიელი ველური ბარბაროსები, რომელნიც საქართველოს მოსპობას უპირებდნენ".[60] რეალურად ვითარება სხვაგვარი უნდა ყოფილიყო.

რასაკვირველია, პოტენციური მოწინააღმდეგეები საქართველოს, სხვა ქვეყნების მსგავსად (რაც ფეოდალური ეპოქის ტიპური მდგომარეობა იყო), არასოდეს აკლდა, მაგრამ ისინი შეტევების ინტენსიურობას აძლიერებდნენ მაშინ, როდესაც ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის სისტემა დაქვეითებას იწყებდა და მას აღარ შეეძლო მასშტაბურ ბრძოლებში დაემარცხებინა ძლიერი მტერი, ან პრევენციით შეეკავებინა შესაძლო მოწინააღმდეგე.

„ველური ბარბაროსები" მაშინ „მრავლდებოდნენ", როდესაც ქვეყანა შიდა მიზეზებით (და არა მტრის მრავალრიცხოვნობით) იწყებდა სამხედრო პოტენციალის კარგვას და ადვილად დასამარცხებელი ხდებოდა. ეს კი თავის მხრივ, „ბარბაროსების

გამრავლებას," ანუ ქვეყნის პოტენციური მტრების გააქტიურებასა და ქვეყნის შიგნით წარმოქმნილი რეგრესული პროცესების გაღრმავებას იწვევდა. ნებისმიერი ქვეყნის სამხედრო წარმატებებსა თუ წარუმატებლობებს, როგორც თავდაცვით ბრძოლებში, ისე ხანგრძლივ თუ მცირე მასშტაბის შეტევითი ხასიათის სამხედრო კამპანიებში, სახელმწიფოს განკარგულებაში არსებული ომების საწარმოებლად საჭირო რესურსების ოდენობა და სამხედრო საქმის ორგანიზაციის სისტემის ეფექტურობა განაპირობებდა.

იმის გასაგებად, თუ როგორ აღწევდა შთამბეჭდავ გამარჯვებებს საქართველო და რა იყო მისი, ერთი შეხედვით, აუხსნელი დამარცხებების მიზეზები, ჩვენში არსებული სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ცოდნაა საჭირო. იმისთვის, რომ სწორად გავერკვეთ სამხედრო ორგანიზაციის ნიუანსებში, მარტო საქართველოს სამხედრო ორგანიზაციის შესნავლა საკმარისი არ არის. სამხედრო საქმისა და ომების ურთულესი ბუნების სწორად გაგება შეუძლებელია მხოლოდ ერთი ქვეყნის მაგალითზე. ამისთვის აუცილებელია მთლიანად ეპოქის საერთო ტენდენციების ცოდნა, სხვადასხვა ქვეყანაში არსებული სამხედრო ორგანიზაციის სხვადასხვა ასპექტის შესწავლა, ომების მიზნებისა და მათი მიღწევის შესაძლებლობების გაგება და ა.შ. რაც ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთი უმთავრესი ამოცანაა.

ომები ყოველთვის პოლიტიკის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. მათ სწორ და ეფექტურ წარმოებაზე იყო დამოკიდებული ქვეყნის ნებისმიერი სფეროს: ეკონომიკის, კულტურის, იდეოლოგიის და ა.შ. ფორმირება და განვითარება, თავის მხრივ კი, სახელმწიფოებრიობის განვითარების საერთო დონე, განაპირობებდა სამხედრო საქმის ორგანიზაციის დონესაც. არც ერთი სახელმწიფო არ არსებობდა სამხედრო ინსტიტუტების გარეშე, მაგრამ ყველა მათგანი განსხვავდებოდა ორგანიზაციის ფორმებით და შესაბამისად, ეფექტურობით, რის გამოც სამხედრო ხელოვნების ისტორიის შესნავლა და სწორი გააზრება ნებისმიერი სახელმწიფოს ისტორიის შესწავლისთვის აუცილებელი პირობაა. სამხედრო საქმის ისტორია, ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მიმართულება და სწორად აღქმის უმთავრესი საშუალებაა.

შეიძლება ითქვას, რომ შუა საუკუნეების ქართული სამხედრო ხელოვნების ისტორია ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი ყველაზე ნაკლებად შესწავლილი დარგია. მიუხედავად იმისა, რომ რიგი ქართველი მეცნიერები საკმაოდ ნაყოფიერად მოღვაწეობდნენ ამ მიმართულებით, ერთიანი კონცეპტუალური ხედვა შუა საუკუნეების ქართული სამხედრო ხელოვნების ფორმირების, მისი განვითარების სხვადასხვა ეტაპის, ხასიათისა და თავისებურების შესახებ ჯერ-ჯერობით არ ჩამოყალიბებულა.[61] მაგალითად, ისეთ ფუნდამენტურ გამოცემაში, როგორიც „საქართველოს ისტორიის ნარკვევებია," სამხედრო ხელოვნების ისტორიას მხოლოდ ეპიზოდური ყურადღება ეთმობა. რაც შეეხება ნაშრომებს, რომლებიც სპეციალურად სამხედრო საკითხების შესახებ იწერებოდა, ან ნაშრომებს, რომლებშიც სამხედრო ისტორიის ცალკეული საკითხების განხილვა პოლიტიკური ისტორიის სხვადასხვა კონტექსტში ხდებოდა,[62]

მათში სამხედრო ისტორიის პრობლემატიკას, ან სოციალური სტრუქტურის კუთხით, ან მხოლოდ საბრძოლო მოქმედებების ფონზე განიხილავდნენ და როგორც წესი, თითქმის აპრიორულ ჭეშმარიტებად იღებდნენ წერილობითი წყაროების, ხშირ შემთხვევაში, სრულიად დაუჯერებელ და ფანტასტიკურ ცნობებს, რის გამოც ისტორიულ ნაშრომებში სამხედრო ისტორიის ცალკეული ეპიზოდები უფრო ჰეროიკული ლიტერატურის ნიმუშების სახეს იღებდა, ვიდრე კრიტიკული ისტორიული კვლევისას.[63]

ჩემთვის ცნობილ ისტორიულ შრომებში, რომლებიც საქართველოს წარმოებულ ომებს შეეხება, საქართველოს არმია თითქმის ყოველთვის წარმოდგენილია, როგორც ბევრად მცირერიცხოვანი სამხედრო ძალა მის მოწინააღმდეგეებთან შედარებით. ფაქტობრივად, არც ერთ ნაშრომში დაშვებულიც კი არ არის იმის შესაძლებლობა, რომ რომელიმე კონკრეტულ შემთხვევაში საქართველოს შეიძლებოდა უფრო დიდი სამხედრო ძალა ჰყოლოდა, ვიდრე მის მოწინააღმდეგეს.

ბუნებრივია, სამეცნიერო კვლევებში სამხედრო ისტორიის „შუა საუკუნეების ქრონიკათა" სტილში რეკონსტრუქცია ისტორიული პროცესების მკვეთრ „ჰეროიზაციას" იწვევდა, რაც ნებსით თუ უნებლიეთ, ისტორიულ რეალობებს შორდებოდა. იმ კონცეფციების არსებობის პირობებში, რომელთა მიხედვითაც თითქმის „მთელი მსოფლიო" საქართველოს დაპყრობას ცდილობდა და მის ყოველ წინსვლას „ველური ბარბაროსების" შეტევებით პასუხობდა, ყურადღების მიღმა და შესწავლის გარეშე რჩებოდა საქართველოში სხვადასხვა დროს არსებული სამხედრო საქმის ორგანიზაციის სტრუქტურა და აქედან გამომდინარე, მასთან დაკავშირებული მთელი რიგი საკითხები. მაგალითად, თუ როგორ იყო ორგანიზებული სამხედრო საქმე ქართულ სამეფოებსა და საქართველოს ერთიან სამეფოში; რა მსგავსება-განსხვავებები არსებობდა მათ შორის, როგორი მასშტაბის სამხედრო რესურსები და შესაძლებლობები ჰქონდათ საქართველოს მეფეებს. იყო თუ არა მათ მიერ მიღებული სხვადასხვა სამხედრო-პოლიტიკური გადაწყვეტილებები თავსებადი არსებულ სამხედრო შესაძლებლობებთან. როგორი იყო საბრძოლო ტაქტიკა, ომების წარმოების მეთოდები, სტრატეგიული გადაწყვეტილებების ხარისხი კონკრეტული ომებისას და ა.შ. აღნიშნულის შედეგად, უპასუხოდ რჩებოდა მნიშვნელოვანი კითხვები, რომლებიც საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ პერიოდის ობიექტური გააზრებისთვის აუცილებელი იყო.

პოლიტიკური ისტორიის კონტექსტში, გაუგებარია, როგორ მოახერხა ნაკლები რესურსების პირობებში დავით აღმაშენებელმა სელჩუკების უზარმაზარი პოტენციალის დამარცხება და რატომ ვერ შეძლო იმავე წარმატების მიღწევა რუსუდანისდროინდელმა საქართველომ ჯალალ ად-დინთან აღმატებული შესაძლებლობების პირობებში.

ასეთი მოვლენების შესწავლისას, კონცეპტუალური შეხედულებების, სამხედრო-პოლიტიკური ასპექტების განხილვისა და ღრმა ისტორიული ანალიზის ნაცვლად, ხშირად წამოიწეოდა მოსაზრებები, რომლებიც მომხდარ მოვლენებს მარტივ ახსნას უძებნიდა, რაც შეიძლება მოკლედ ასე ჩამოყალიბდეს: „იქ, სადაც ქართული არმია იმარჯვებდა, ეს

ძირითადად ქართველ მხედართმთავართა და მეომართა მაღალი საბრძოლო თვისებებითა და განსაკუთრებული სიმამაცით იყო განპირობებული, ხოლო სადაც მარცხდებოდა, იქ ღალატს ჰქონდა ადგილი."[64] ერთიანი საქართველოს სასტიკი დამარცხება ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ წარმოებულ ომში, ამ ომის ერთი ეპიზოდის, გარნისის ბრძოლის წაგებითაა ახსნილი, რაც ქართული ისტორიოგრაფიის თითქმის ერთსულოვანი დასკვნით, ივანე ათაბაგის ღალატის გამო მომხდარა.[65] რომც დავეთანხმოთ იმ მოსაზრებას, რომ გარნისის ბრძოლა საქართველოს სამეფოს არმიამ ჯალალ ად-დინთან მხოლოდ ივანე ათაბაგის გამო წააგო, შემდგომი დამარცხებების ახსნა და მთელი საომარი კამპანიის წაგება, ბუნებრივია, მხოლოდ ერთი მოღალატური საქციელით ვერ მოხერხდებოდა.

სამეცნიერო კვლევებში დამკვიდრებულმა სამხედრო ისტორიის „ჰეროიზაციის" პროცესმა განაპირობა ის გარემოება, რომ რიგ ფსევდოაკადემიურ გამოცემებში გამოჩენა და მათი მეშვეობით საზოგადოებრივ აზრში შეღწევა დაიწყო ზღაპრების სფეროს მიახლოებულმა „მეცნიერულმა" დასკვნებმა, რომელთა მიხედვითაც, მაგალითად, „დავით აღმაშენებელმა I ჯვაროსნული ლაშქრობის პროვოცირება თავისი აგენტის, ბიზანტიის იმპერატორ ალექსი კომნენოსის მეშვეობით მოახდინა," რომ „დიდგორის ბრძოლამ XII ს-ის მსოფლიო ისტორიაში გადამწყვეტი როლი შეასრულა და საქართველოს მსოფლიო ჰეგემონობის აღიარებას წინ ვეღარაფერი დაუდგებოდა" და ა.შ.[66] რაც ისტორიის ჰეროიზაცია კი არა, მისი გაყალბებაა და ისიც მხოლოდ საკუთარი ხალხისთვის. ამგვარი „დასკვნების" წარმოქმნის საფუძველი „ჩადებული" იყო (და არის) მთელ რიგ აკადემიურ სამეცნიერო კვლევებში, რომლებიც სხვადასხვა პერიოდის ქართული სახელმწიფოებისა, თუ ერთიანი საქართველოს სამეფოს წინაშე მდგომი პოლიტიკური ამოცანების განსაზღვრისას ხელმძღვანელობდნენ არა რეალურად არსებული სამხედრო ორგანიზაციის მასშტაბებითა და ეკონომიკური უზრუნველყოფის შესაძლებლობებით, რის გარეშეც ნებისმიერი პოლიტიკური ამოცანა მხოლოდ სიტყვიერ დეკლარაციად რჩება, არამედ წერილობითი წყაროების გაზვიადებული ცნობებით და იმ იდეოლოგიური ტრაფარეტებით, რომლებითაც სავსეა შუა საუკუნეების ყველა ქვეყნის ქრონიკები.[67] კვლევის ასეთი მეთოდოლოგიის შედეგად, ისტორიულ შრომებში გაჩნდა შეხედულებები (და ხშირად დასკვნები), რომლებიც აყალიბებდნენ საქართველოს წინაშე არსებულ „მსოფლიო ამოცანებს," რომელთა მიხედვითაც ჩვენი წინაპრები „თავის ბრძოლას იმ ბოროტ ძალებთან, რომელნიც ამ სამყაროს (იგულისხმება ზოგადად ცივილიზებული სამყარო-ს.მ.) საზღვრების გარეშე იმყოფებოდნენ, განიხილავდნენ, როგორც ბრძოლას არა მარტო საკუთარი ეროვნული ინტერესებისთვის, არამედ კაცობრიობის საერთო კულტურული ინტერესებისათვისაც. ეს იყო ის ამოცანა, რომლის განხორციელებისათვის მოღვაწეობა ჩვენს მოწინავე წინაპრებს სიმხნესა და სიამაყის გრძნობას მატებდა."[68]

შეხედულებები საქართველოს წინაშე არსებული „მსოფლიო ამოცანების" შესახებ საკმაოდ მყარად დამკვიდრდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მათგან დღემდე ყველაზე „პოპულარულია" ორი: პირველი ის, რომ გაერთიანებული ქართული სამეფო ცდილობდა,

დაეკავებინა ბიზანტიის იმპერიის ადგილი და მეორე, შეესრულებინა ქრისტიანული სამყაროს დამცველის „მსოფლიო ფუნქცია" და დაეცვა იგი ისლამისა თუ სხვა მომხდურების შეტევებისგან.

ქრისტიანულ სამყაროში ბიზანტიის „ადგილის დაკავების" იდეა თავის დროზე წამოაყენა აკად. ს. ჯანაშიამ, რომელიც წერდა, რომ: „დავით აღმაშენებლის შემდეგ ქართველ მეფეთა მისწრაფებები ბოლოს ყალიბდება, როგორც ისტორიული სარბიელიდან ჩამომავალი ბიზანტიის იმპერატორების ადგილის პრეტენზია."[69]

აღნიშნული მოსაზრება ისტორიოგრაფიის მიერ ფართოდ იქნა გაზიარებული და „განვითარებული", იგი სხვადასხვა ინტერპრეტაციითა და კიდევ უფრო შორს წასული „დასკვნებით" დღემდე გვხვდება სამეცნიერო კვლევებში. მაგალითად, 1998 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში ვ. კობალაძე წერდა, რომ: „გიორგი მერჩულეს თეორია (ბაგრატიონების ბიბლიური წარმოშობის შესახებ-ს.მ.) იმ ტენდენციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ელემენტია, რომელსაც ბიზანტიასთან თავის გატოლება და საბოლოოდ, მსოფლიო პოლიტიკაში მისი ადგილის დაკავება ერქვა" და მას „უკვე IX-X საუკუნეებში შორსმიმავალი მიზნები ჰქონდა"[70]. აღნიშნული მოსაზრების მიხედვით, ფაქტიურად გამოდის, რომ ბიზანტიის როლზე არა მარტო დავით აღმაშენებლის შემდგომი, ერთიანი საქართველოს მეფეები ფიქრობდნენ, არამედ IX-X საუკუნეების პატარა სამეფოების მფლობელი ბაგრატიონები, რომელთა შესაძლებლობებიც (და ამის შესაბამისად ამბიციებიც) ბევრად ჩამორჩებოდა არა მარტო „მსოფლიო მასშტაბის," არამედ ძლიერ რეგიონალურ სახელმწიფოებისასაც, რის გამოც ასეთი ამოცანების დასმა მათ უბრალოდ არ შეეძლოთ.

IX-X საუკუნეებში ბაგრატიონებს ბიზანტიის იმპერატორებთან თავის გატოლება და „მსოფლიო პოლიტიკაში" მონაწილეობა ასეთი სურვილის კონცეპტუალური ფორმით არსებობის შემთხვევაშიც კი, არაფრით შეეძლოთ. ამ მასშტაბის იდეა მისი რეალიზებისთვის აუცილებელი რესურსების არსებობის გარეშე ვერ წარმოიქმნებოდა და ეს ყველაზე კარგად თავად ქართველმა მეფეებმა იცოდნენ. IX-X საუკუნეების ქართული სამეფოების სახელმწიფოებრივი მასშტაბები და არსებული გეოპოლიტიკური ვითარება, მსგავსი პოლიტიკური ამოცანების ფორმირებას უბრალოდ გამორიცხავდა, რის გამოც მათი რეალობად მიღება მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი, თუ დავიჯერებთ, რომ ქართველი მეფეები „პოლიტიკური მეოცნებენი" იყვნენ და არა რეალურად მოაზროვნე მოღვაწეები, ამ დასკვნის საშუალებას კი, მათი საქმიანობა არაფრით იძლევა.

IX-X საუკუნეები ბიზანტიის იმპერიის სამხედრო-პოლიტიკური აღმავლობის ხანას წარმოადგენდა, მან თავისი ძლიერების ზენიტს (რომლის მსგავსიც იუსტინიანეს პერიოდის შემდეგ არ ჰქონია) X საუკუნის ბოლოსა და XI საუკუნის პირველ მეოთხედში მიაღწია და იმდროინდელი მსოფლიოს უძლიერეს სახელმწიფოდ ჩამოყალიბდა.[71] ბიზანტიის ძლევამოსილებას სცნობდა მთელი ფეოდალური სამყარო და ამ ვითარებაში აფხაზეთის, ან ტაო-კლარჯეთის მეფეებისთვის (ან ზოგადად ქართული პოლიტიკური

აზრისთვის), რომელთა განკარგულებაშიც „მსოფლიო პოლიტიკისთვის" ძალზე პატარა სახელმწიფოები და მცირერიცხოვანი არმიები იყო, „იმპერიის ჩანაცვლების გეგმების" შედგენის არანაირი საფუძველი არ იარსებებდა. ქართველ მოღვაწეებს IX-X საუკუნეებში „რომც შესძლებოდათ" თითქმის ორი საუკუნის შემდეგ მოსახდენი მოვლენების (ერთიანი სამეფოს ფორმირების, სელჩუკების გამოჩენის, მათ მიერ ბიზანტიის დამარცხების, სელჩუკთა იმპერიის კრიზისის, ჯვაროსნული ლაშქრობების და ა.შ.) ზუსტად პროგნოზირება, „მსოფლიო პოლიტიკის" წარმოების ამბიციები მაინც ნაკლებად გაუჩნდებოდათ, რადგან სამხედრო რესურსებითა და ეკონომიკური უზრუნველყოფის მასშტაბებით საქართველო, თავისი ძლიერების ხანაშიც კი, ამიერკავკასიისა და წინა აზიის ერთ-ერთ უდიდეს და უძლიერეს, მაგრამ მაინც რეგიონალურ სახელმწიფოდ რჩებოდა.

„მსოფლიო პოლიტიკის" წარმოება იმპერიების ან სახელმწიფოთა მსხვილი კოალიციების პრეროგატივა გახლდათ, საქართველო არასოდეს არც იმპერიად ჩამოყალიბებულა და არც ასეთი კოალიციის წევრი ყოფილა, თუმცა თამარის მეფობის დროს ჰქონდა ამბიცია — განეხორციელებინა „მსოფლიო მასშტაბის" ამოცანები, ასეთი იყო, მაგალითად, ბიზანტიის საიმპერატორო ტახტზე კომნენოსთა რესტავრაციის მცდელობა, მაგრამ ეს ვერ შესრულდა ძირითადად იმის გამო, რომ თამარის ეპოქის ძლიერების ხანაშიც კი, საქართველოს სამეფოს რესურსები ამისთვის საკმარისი არ აღმოჩნდა.[72]

ასევე სრულიად დაცილებულია საქართველოს სამხედრო და ეკონომიკურ შესაძლებლობებს ქრისტიანული სამყაროს დაცვის ის ფუნქცია, რომელსაც ქართული ისტორიოგრაფია საქართველოს სამეფოს მიაწერს. ასეთი ფუნქციის გლობალურ მასშტაბში თავის თავზე აღება საქართველოს ორი ძირითადი მიზეზის-ადგილმდებარეობისა და სამხედრო-ეკონომიკური შესაძლებლობების გამო არ შეეძლო.

ქრისტიანული სამყაროს (ე.ი. ევროპის) დაცვა ნიშნავდა იმას, რომ უნდა ჩაგეკეტა ის მაგისტრალები, რომლითაც მუსლიმურ ძალებს დასავლურ სამყაროში შეღწევა შეეძლოთ, ეს მაგისტრალები კი აღმოსავლეთ-დასავლეთის მიმართულებაზე, საქართველოს სამხრეთი რეგიონებიდან მოშორებით, ჩრდილო მესოპოტამიისა და სომხეთის ტერიტორიებზე გადიოდა და თავს იყრიდა მცირე აზიაში (ანატოლიაში), ანუ იქ, სადაც ბიზანტიის იმპერია მდებარეობდა.[73] ისტორიის გარკვეულ ეტაპზე ამ ფუნქციას ნამდვილად ასრულებდა ბიზანტიის იმპერია, მაგრამ საბოლოოდ თავად აღმოჩნდა იმ ისლამურ-მომთაბარული ძალებისგან განადგურებული, რომელთა წინსვლასაც საკმაო ნარმატებით აფერხებდა რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში.[74] სრულიად ბუნებრივია, რომ საქართველოს სამეფოს, რომელსაც არასოდეს მიუღწევია ბიზანტიური მასშტაბებისთვის და არც ის მაგისტრალები სჭერია, რომლითაც მომთაბარული თუ ისლამური არმიები მოძრაობდნენ დასავლეთისკენ, ასეთი ამოცანის შესრულება არ შეეძლო და მას ამის გაკეთება რომ ეცადა, ისევე აღმოჩნდებოდა ისლამურ-მომთაბარული ძალებისგან წალეკილი, როგორც აღმოჩნდა ბიზანტიის იმპერია. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს ზოგი მეფე უშვებდა სტრატეგიული ხასიათის შეცდომებს, რასაც

ქვეყნისთვის მძიმე შედეგები მოჰქონდა,[75] უმთავრესი სტრატეგიული ხასიათის შეცდომა, რაც ისლამის სამყაროსთან გლობალურ დაპირისპირებას გამოიწვევდა, საქართველოს მეფეებს თითქმის არ დაუშვიათ,[76] რის შედეგადაც ისლამური სამყაროს წინაშე საქართველოს, როგორც ქრისტიანული ქვეყნის განადგურების ამოცანა გლობალურ მასშტაბში ფაქტიურად არ დამდგარა. ქრისტიანობის შენარჩუნება და საუკუნეების განმავლობაში რწმენის ერთგულება, ხელს არ უშლიდა საქართველოს სამეფოს, ეარსება მუსლიმურ გარემოცვაში, რაზედაც გარკვევით მიუთითებს, მაგალითად, სამხედრო-პოლიტიკური მოკავშირეობის საკმაოდ ხშირი ფშემთხვევები, რომლებიც საქართველოს სამეფოს აკავშირებდა მუსლიმურ სახელმწიფოებთან,[77] პოლიტიკური ქორწინებები მუსლიმურ დინასტიებთან,[78] ეკონომიკურ-კულტურული კავშირები[79] და (ბოლოს და ბოლოს) "ვეფხისტყაოსანი", რომელშიც შესანიშნავადაა ფორმულირებული მშვიდობიანი თანაარსებობის პრინციპი აღმოსავლურ სამყაროსთან.[80]

რასაკვირველია, რელიგიური ფაქტორი მძაფრ ფონს უქმნიდა იმ ომებს, რომლებსაც საქართველო მუსლიმური სახელმწიფოების წინააღმდეგ აწარმოებდა, მაგრამ ეს ომები, უმრავლეს შემთხვევებში, პოლიტიკური დაპირისპირების ხასიათს ატარებდა (რაც ფეოდალიზმის ბუნებრივი მოვლენა იყო) და არა რელიგიურის.[81] ისლამური სახელმწიფოები, რომლებიც დასავლეთის ქრისტიანული სახელმწიფოების წინააღმდეგ ხშირად იყენებდნენ რელიგიურ მოტივაციას, საქართველოს ჯიჰადს საკმაოდ იშვიათად უცხადებდნენ,[82] რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ისლამური სამყარო მთლიანობაში ცნობდა საქართველოს კანონიერ უფლებას, ეარსება როგორც ქრისტიანულ სახელმწიფოს მუსლიმურ გარემოცვაში, რაც, უეჭველია, საქართველოს მეფეთა იმ სწორი სტრატეგიის შედეგი იყო, რასაც მუსლიმურ სამყაროსთან თანაარსებობა ერქვა. აღნიშნული გარემოებების გამო, საქართველოსთვის ქრისტიანული სამყაროს დამცველი ფორპოსტის ფუნქციის მიწერა, ისტორიულ რეალობას ნაკლებად უნდა შეეფერებოდეს, საქართველო იყო აღმოსავლეთში მდებარე უკიდურესი ქრისტიანული სახელმწიფო და არა ქრისტიანული სამყაროს დამცველი ფორპოსტი, ამიტომ ცალკეულ მოღვაწეთა გამონათქვამებსა თუ სხვადასხვა ისტორიულ (ძირითადად რელიგიური ხასიათის) წყაროებში მოცემულ იდეოლოგიურ განსაზღვრებებში, ნაკლებად უნდა ვეძიოთ ის, რომ საქართველოში უკვე IX-X საუკუნეებში ყალიბდებოდა „მესამე რომის" იდეა.

ისტორიის ჰეროიზაციისა და არარსებული „მსოფლიო ამოცანების" თავიდან არიდების ერთ-ერთი ეფექტური საშუალება სამხედრო ხელოვნების ისტორიის შესწავლაა. იმ ვითარებაში, როდესაც მეცნიერებას სწორად წარმოუდგენია ამა თუ იმ ეპოქაში არსებული სამხედრო საქმის ორგანიზაციისა და კონკრეტული ქვეყნის სამხედრო შესაძლებლობები, მაშინ „მსოფლიო ჰეგემონობის" უსაფუძვლო პრეტენზიები დროის რომელიმე ისტორიულ მონაკვეთში ნაკლებად გაჩნდება. როდესაც ჩვენთვის ცნობილია, რა მასშტაბის არმია შეიძლებოდა ჰყოლოდა ქვეყანას ისტორიის ამა თუ იმ ეტაპზე, როგორი იყო ამ არმიის ბრძოლისუნარიანობა და ომების წარმოების რესურსები (რამდენ

ხანს შეეძლო საბრძოლო პირობებში მოქმედება, როგორი დისტანციების გადალახვის უნარი გააჩნდა, რა პერიოდის განმავლობაში ახერხებდა მეომართა უზრუნველყოფას და ა.შ.), მაშინ ამ ქვეყნის საერთო შესაძლებლობებიცა და პოლიტიკური პრეტენზიების რეალობა თუ არარეალობაც გასაგები გახდება. მაგალითად, მონღოლთა ფანტასტიკური დაპყრობების არსში გასარკვევად, პირველ რიგში, მონღოლურ სამხედრო ორგანიზაციას უნდა იცნობდე, ხოლო იმისთვის, რომ გააცნობიერო ჯვაროსანთა ან სელჩუკთა თავდაპირველი წარმატებებისა და შემდგომი წარუმატებლობის მიზეზები, ასევე უნდა იცოდე, როგორი იყო მათი სამხედრო შესაძლებლობები, თუმცა ეს საკმარისი არ არის. იმისთვის, რომ მონღოლთა გრანდიოზული დაპყრობების „საიდუმლო გაირკვეს," მონღოლური სამხედრო ორგანიზაციის გვერდით, აუცილებელია იმ ქვეყნების სამხედრო ორგანიზაციის ცოდნაც, რომლებსაც მონღოლები იპყრობდნენ, ისევე როგორც ჯვაროსნების ან სელჩუკების მოწინააღმდეგეებისა. კომპლექსური მიდგომა ასეთ შემთხვევაში აუცილებელი და ყველაზე სწორი მეცნიერული მეთოდია.

ბუნებრივია, ამ საერთო წესიდან საქართველო არ შეიძლება იყოს გამონაკლისი, ამიტომ შუა საუკუნეების საქართველოში არსებული სამხედრო საქმის ორგანიზაციის შესწავლა, მის გარემომცველ ქვეყნებში არსებულ სამხედრო ინსტიტუტების შესწავლის ფონზე უნდა მოხდეს, რადგან საქართველოს სამეფოს სამხედრო შესაძლებლობების შეფასება, მისი მოწინააღმდეგეებისა თუ მოკავშირეების სამხედრო პოტენციალის შეფასების გარეშე შეუძლებელია. საქართველო არსებობდა და ვითარდებოდა თავის ბუნებრივ გეოპოლიტიკურ გარემოში, სადაც მას უწევდა როგორც შეტევითი, ისე თავდაცვითი ომების წარმოება, რაც იმას ნიშნავს, რომ საქართველოს სამხედრო ხელოვნებაზე ისახებოდა ყველა ის ასპექტი, რომლებსაც ამ გეოპოლიტიკურ გარემოში არსებული ქვეყნები იყენებდნენ ერთმანეთთან ურთიერთობის სამხედრო გზით გარკვევისას. შესაბამისად, ამ ომების ბუნების გარკვევის გარეშე, ზოგადი ისტორიული პროცესებისა და კონკრეტულად საქართველოს ისტორიის ობიექტური დანახვაც შეუძლებელია, რაც მეცნიერების ნინაშე გარდაუვლად აყენებს ქართული სამხედრო ხელოვნების ისტორიის შესწავლის ამოცანას, თანადროული ისტორიული კონტექსტის ფონზე, რისი ერთი მცდელობაც ნინამდებარე ნაშრომია. ნაშრომისა და საკვლევი თემის ქრონოლოგია მარტივად ისაზღვრება, საწყის პერიოდად აღებულია IX ს., როდესაც დაიწყო შუა საუკუნეების ქართული სამეფოების წარმოქმნისა და ერთიან სამეფოდ ფორმირების პროცესი, დასასრულად კი XV ს. მიწურული, როდესაც საქართველოს სამეფო დაშლილი აღმოჩნდა.

ნაშრომი დაყოფილია (წინამდებარე) წინასიტყვაობად, სამ ძირითად ნაწილად და ეპილოგად. პირველ ნაწილში წარმოდგენილია შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნების ზოგადი პრინციპები, რომლებიც მეტ-ნაკლებად საერთო იყო ფეოდალური სამყაროსთვის, კერძოდ, მოცემულია სამხედრო ორგანიზაციის სისტემა და მისი სპეციფიკური თავისებურებები, ომების მიზნები, ხასიათი და კანონები, არმიის სტრუქტურა, საბრძოლო

შესაძლებლობები, სტრატეგიული ხედვა, შეტევითი და თავდაცვითი ომების წარმოების მეთოდები და ა.შ.

მეორე ნაწილში წარმოდგენილია იმ ქვეყნების არმიები მათი სპეციფიკითა და თავისებურებით, რომლებთანაც მჭიდრო სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობები ჰქონდა საქართველოს, მესამე ნაწილში კი - შუა საუკუნეების საქართველოს სამხედრო ორგანიზაციის განვითარების სხვადასხვა ეტაპი. ამ ფონზე განხილულია სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის საკვანძო მომენტები, ნაჩვენებია, როგორ იყენებდნენ არსებულ სამხედრო შესაძლებლობებს ქართველი მეფეები თუ სხვა მხედართმთავრები, როგორ რეაგირებდნენ განსხვავებულ გეოპოლიტიკურ ვითარებაში წარმოქმნილ საფრთხეებზე და როგორ წარმართავდნენ იმ შეტევითი თუ თავდაცვითი ხასიათის ომებს, რომელთა წარმოებაც ეპოქის გამოწვევების შესაბამისად ხშირად უწევდათ.

ნაშრომის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზანია, არსებული ისტორიული მონაცემებისა და შუა საუკუნეებში დამკვიდრებული სამხედრო ხელოვნების სტანდარტების ურთიერთშეჯერების გზით, შეძლებისდაგვარად განახორციელოს ქართული სამხედრო ხელოვნების განვითარების ევოლუციური ხაზის დინამიური რეკონსტრუქცია, საბოლოო მიზანი კი იმის გარკვევაა, თუ რა ძირითადმა მიზეზებმა განაპირობა ის სამხედრო-პოლიტიკური ხასიათის წარმატებები, რომლებსაც საქართველოს სამეფომ მიაღწია XII საუკუნეში და ის კატასტროფული მარცხი, რომელიც მან საბოლოოდ განიცადა XV საუკუნის მიწურულს, რომლის შესახებაც მოსაზრებები დასკვნის სახით ეპილოგშია გადმოცემული.

გარდა აღნიშნულისა, ნაშრომის ერთ-ერთი მთავარი მიზანია, აჩვენოს, რით განსხვავდებოდა ერთმანეთისგან შუა საუკუნეებში არსებული სამხედრო ორგანიზაციის ორი ფორმა: ფეოდალური და მომთაბარული. რას ეყრდნობოდა მომთაბარეთა სამხედრო ძლიერება და რით იყვნენ ისინი საშიში ფეოდალური სახელმწიფოებისთვის, რათა დავინახოთ ის გეოპოლიტიკური თუ სამხედრო ხასიათის სირთულეები, რომელთა გადალახვაც უწევდა საქართველოს სხვადასხვა სამხედრო ძალის მქონე მოწინააღმდეგეებთან ომებში.

ნაწილი I

შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნება

სამხედრო საქმის ორგანიზაცია და ომების ხასიათი შუა საუკუნეებში

შუა საუკუნეებში არსებობდა სამხედრო საქმის ორგანიზაციისა და არმიის დაკომპლექტების ორი ძირითადი სისტემა, ფეოდალური და მომთაბარული.

ა) სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ფეოდალური სისტემა

სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ფეოდალური სისტემა წარმოდგენილი იყო სამი ძირითადი (პირობითი) სახეობით: დასავლეთ ევროპულით, ბიზანტიურითა და აღმოსავლურით (მუსლიმურით), რომლებიც, მიუხედავად მრავალი განსხვავებისა, ხასიათდებოდა ერთი საერთო ნიშნით, ეფუძნებოდა მიწისმფლობელობასა და მისგან გამომდინარე ვალდებულებებს.

დასავლეთევროპულ ქვეყნებში გავრცელებული იყო მიწის საკუთრების სენიორალურ-ვასალური სისტემა, როდესაც წარმოქმნილი, ე.წ. ფეოდალური კიბის წარმომადგენლები, იერარქიული თანამიმდევრობით, ვალდებულნი იყვნენ, მიღებული მიწის ნაკვეთის სანაცვლოდ სამხედრო სამსახური გაეწიათ ზემდგომი, უფრო მსხვილი მიწისმფლობლისთვის, სენიორისთვის.[1] განსხვავებული იყო მიწისმფლობელობის ხასიათი ბიზანტიაში, სადაც მიწის ფონდების სენიორალური მფლობელობის ნაცვლად, ტერიტორიების მნიშვნელოვანი ნაწილი სახელმწიფო (საიმპერატორო) საკუთრებაში იყო მოქცეული და იმპერიის ადმინისტრაციულ-ჩინოვნიკური აპარატის მიერ პირდაპირ მფლობელობაში გადაეცემოდა წვრილ მიწისმფლობელებს, სტრატიოტებს (XI ს-მდე), ხოლო, მოგვიანებით - დროებითი რენტის უფლებით პრონიატებს, რომლებიც პრონიას (მიწის ნაკვეთით დროებითი სარგებლობის ფორმა) სანაცვლოდ, სტრატიოტების მსგავსად, ვალდებულნი იყვნენ, სამხედრო სამსახური გაეწიათ იმპერიისთვის.[2]

მუსლიმურ სახელმწიფოებში მიწის ფონდები (ფორმალურად) მთლიანად სახელმწიფო საკუთრებას წარმოადგენდა და მათი განმკარგავი ცენტრალური ხელისუფლება იყო (სულთნების, დამოუკიდებელი ემირების და ა.შ. სახით), რომელთაგანაც მიწის ნაკვეთი (არაბულ-სელჩუკური იკტა, ოსმალური ტიმარია) დროებით მფლობელობაში გადაეცემოდათ სხვადასხვა რანგის დიდებულებს (ემირებს, ათაბაგებს და ა.შ.), რის

სანაცვლოდაც მათ სამხედრო სამსახურის გაწევა ევალებოდათ. მიღებული მიწის ნაკვეთების შემდგომი დიფერენცირება სამხედრო ვალდებულების პირობით უფრო ნვრილ სამფლობელოებად (დასავლეთ ევროპული სისტემის მსგავსად), უკვე იკტას, ან ტიმარიის შიგნით ხდებოდა.[3]

ფეოდალური ურთიერთობების ბუნება განაპირობებდა იმ გარემოებას, რომ ნებისმიერი მსხვილი მიწათმფლობელის (მეფის, სულთნის, ჰერცოგის, ემირისა და აშ.) უპირველესი ამოცანა მის ხელთ არსებული მიწის ფონდის დანაწილება იყო საპასუხო ვალდებულებების მიღების სანაცვლოდ, რომელთა შორისაც უმთავრესს სამხედრო სამსახური ნარმოადგენდა. 1066 წელს, როდესაც ნორმანდიის ჰერცოგმა ვილჰელმმა დაიპყრო ინგლისი, მისი პირველი საზრუნავი ნორმანდიელი არისტოკრატებისთვის არსებული მიწის ფონდის დანაწილება გახდა, რათა სასწრაფოდ შექმნილიყო მიწის მფლობელობაზე დამყარებული ფეოდალური გაწვევის სისტემა, რომელსაც დაპყრობილი ქვეყნის შენარჩუნება და ათვისება უნდა უზრუნველეყო.[4] ანალოგიური იყო სელჩუკი სულთანთა ქმედება მათ მიერ განხორციელებული მასშტაბური დაპყრობების პერიოდში, როდესაც მათი უპირველესი ამოცანა იმ უზარმაზარი მიწის მასივების დანაწილება გახდა, რომელიც დაპყრობების შემდეგ მათ ხელთ აღმოჩნდა.[5] იმ გარემოებით, რომ დასავლეთ ევროპელთათვის ამ ტიპის მიწის ნაკვეთს „ლენი" ერქვა, ბიზანტიელებისთვის „პრონია," ხოლო მუსლიმებისთვის „იკტა" ან „ტიმარია," რომლებიც მიწის მფლობელობის რადიკალურად განსხვავებულ ფორმებს წარმოადგენდნენ, ამით ურთიერთობებისა და ვალდებულებების მთავარი არსი არ იცვლებოდა. სამხედრო საქმის ორგანიზაციის თვალსაზრისით, ლენს, პრონიას, იკტასა და ტიმარიას ჰქონდათ ერთი დანიშნულება, დაეკისრებინათ სამხედრო სამსახურის მოვალეობა ადამიანთა გარკვეული რაოდენობისთვის და გაეხადათ ისინი სამხედრო ვალდებულნი მიწისმფლობელი სახელმწიფოს წინაშე. როგორც დასავლეთ-ევროპელი, ისე ბიზანტიელი და მუსლიმი მიწისმფლობელებისთვის, სამხედრო სამსახურის მოტივაციას ორი ძირითადი გარემოება განაპირობებდა: შეენარჩუნებინათ მიწაზე საკუთრება, რომელიც, რაიმე იურიდიული მოტივაციის (მაგ., სამხედრო სამსახურში გაწვევის იგნორირების) გამოჩენის გამო, ნებისმიერ დროს შეეძლოთ დაეკარგათ, და დაეცვათ მსხვილი მიწისმფლობელის ინტერესები (რაც უმრავლეს შემთხვევებში სახელმწიფო ინტერესებს უტოლდებოდა), როგორც საკუთარი მიწისმფლობელობის გარანტირების სისტემა.

შუა საუკუნეებში სამხედრო სამსახურის უმთავრესი მოტივი, მიწაზე საკუთრების მიღების უფლება, მიუხედავად სხვადასხვა ფეოდალურ საზოგადოებასა თუ კონკრეტულ ქვეყნებში არსებული მნიშვნელოვანი განსხვავებებისა და სპეციფიკური თავისებურებებისა, თავისი ბუნებითა და დანიშნულებით ფეოდალური სამყაროს უმთავრეს პრინციპად რჩებოდა, რის გამოც წვრილი ბიზანტიელი მიწისმფლობელი

სტრატიოტი, რომლის სენიორიც არა უფრო მსხვილი მიწისმფლობელი ფეოდალი, არამედ სახელმწიფო იყო, თემების სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემის სახით, ისევე იყო სამხედრო ვალდებული მიღებული მიწის გამო, როგორც წვრილი რაინდი დასავლეთ ევროპული ქვეყნებიდან, რომლის სენიორიც არა სახელმწიფო, არამედ უფრო მსხვილი მიწისმფლობელი (გრაფი, ჰერცოგი და ა.შ.) იყო. რიგი სპეციფიკური განსხვავებების მიუხედავად, იგივე პრინციპი მოქმედებდა ისლამის სამყაროშიც. მიწისმფლობელობა იმდენად მაღალი მოტივაცია იყო შუა საუკუნეების ადამიანებისთვის, რომ ისინი მის მისაღებად მზად იყვნენ ნებისმიერი სამსახურის გასაწევად. მაგალითად, ნიკიტა ხონიატის მოწმობით, მანუელ კომნენოსის მმართველობის ხანაში (1143-1180 წწ.) მრავალი ბიზანტიელი ქრთამს უხდიდა სახელმწიფო მოხელეებს, რათა მეომრებად ჩაწერილიყვნენ და იმპერიისგან მიწის ნაკვეთი მიეღოთ.[6] სამხედრო საქმის ორგანიზაციისთვის მიწის ფონდების ასეთი მაღალი მნიშვნელობის გამო, მსხვილი მიწისმფლობელები ყოველთვის ცდილობდნენ, რომ მათ მფლობელობაში არსებული მიწები მხოლოდ დროებით სარგებლობაში გადაეცათ ვასალებისთვის, რათა მიეღწიათ სამხედრო სამსახურის შესრულების მაქსიმალური ეფექტურობისთვის და გაეზარდათ მათი მოტივაცია ერთგული სამსახურისთვის. ამასვე ემსახურებოდა ის მრავალი საკანონმდებლო აქტი, რომლებიც შუა საუკუნეების განმავლობაში გამუდმებით იქმნებოდა სხვადასხვა სახელმწიფოში და მიწის მფლობელობის სანაცვლოდ სამხედრო სამსახურის ვალდებულებას აკანონებდა. მაგალითად, შუა საუკუნეების ერთ-ერთი პირველი ასეთი იურიდიული აქტი იყო ფრანკი იმპერატორ ლოტარის 825 წლის ბრძანება ფეოდის (ლენის) ჩამორთმევის თაობაზე, იმ შემთხვევაში, თუ მიწის მესაკუთრე ლაშქრობაში მონაწილეობას არ მიიღებდა,[7] ხოლო ერთ-ერთი უკანასკნელი — ოსმალეთში XV-XVI საუკუნეებამდე მოქმედი კანონი სიპაჰისთვის ტიმარიის ჩამორთმევის თაობაზე, თუ ის სამხედრო სამსახურს თავს აარიდებდა.[8] მსგავსი ტიპის ბრძანებები თუ სხვა სახის საკანონმდებლო აქტები მრავლადაა ცნობილი შუა საუკუნეების სხვადასხვა ქვეყნიდან,[9] მათ შორის საქართველოდანაც.[10]

საქართველოში სამხედრო საქმის ორგანიზაცია, მსგავსად დასავლეთევროპული, ბიზანტიური თუ აღმოსავლური ფეოდალური სისტემებისა, ასევე მიწისმფლობელობაზე იყო დაფუძნებული. ქართული წერილობითი წყაროები ადასტურებს, რომ ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებაში მიწისმფლობელთა ურთიერთობები თითქმის ისეთივე იერარქიული სახის და ისეთივე ერთგვარი პირადი „თანამშრომლობის“ ფორმას წარმოადგენდა, როგორსაც ეს დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში,[11] რისი საფუძველიც სენიორის მხრიდან გაცემული მიწის ნაკვეთი, ხოლო ვასალის მხრიდან ერთგულებისა და სამხედრო სამსახურის ფიცი იყო.[12] სწორედ ასეთი ერთგულებისა და სამხედრო სამსახურის „ფიცი“ მისცა თრიალეთში დამკვიდრებულმა ლიპარიტ ბაღვაშმა ტაოს მეფე დავით I კურაპალატს IX საუკუნის 80-იან წლებში („შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი

თრიალეთისანი, აღაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატის ძე"[13]), რითაც იურიდიულად დაიკანონა მფლობელობის უფლება თრიალეთზე. ბუნებრივია, რომ ლიპარიტი, რომლის „პატრონსაც" (სენიორს) დავით კურაპალატი წარმოადგენდა, თრიალეთში თავადაც იყო „პატრონი" სხვა მიწისმფლობელებისა, რომლებიც ისევე იყვნენ სამხედრო ვალდებულნი ლიპარიტის წინაშე, როგორც ლიპარიტი დავით კურაპალატის მიმართ.[14] იგივე ვითარებაა XI საუკუნის 50-იან წლებში, ბაგრატ IV-ის დროს, როდესაც ლიპარიტ ბაღვაშის დამარცხების შემდეგ მეფემ ლიპარიტის ვაჟს, ივანეს, „უბოძა მამული არგუეთისა და ქართლისა, და ჰმონებდა (ივანე) ერთგულებით."[15]

მსგავს ურთიერთობებს სისტემატურად ვხედავთ შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის მთელ სპექტრში. მაგალითად, მეფის ერთგული „ვასალები" არიან: სულა კალმახელი - ბაგრატ IV-ისა და ზაქარია ფანასკერტელი - თამარ მეფისა,[16] რომლებიც ერთგული სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ დიდ ტერიტორიებს იღებენ დროებით მფლობელობაში. ასევე, მსხვილ ტერიტორიებს იღებს გამგებლობაში გიორგი რუსის აჯანყების მონაწილე ზაქარია ვარამის ძე, რომელიც მეფემ შეიწყალა და მისგან ხელახლა მიიღო ერთგულების ფიცი, ხოლო ზაქარია მხარგრძელს ამირსპასალარობასთან ერთად საგამგებლოდ ქალაქი რუსთავიც ერგო,[17] რაც მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ საქართველოში, ისე. როგორც შუა საუკუნეების თითქმის მთელ დანარჩენ ფეოდალურ სამყაროში, სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ძირითად საფუძველს უპირატესად მიწის მფლობელობის დროებითი ფორმა — „საკარგავი" წარმოადგენდა, რომელიც იმ მთავარი ნიშნით, რომლის მიხედვითაც მანამ ეკუთვნოდა მის მფლობელს, სანამ ის სამხედრო სამსახურს ასრულებდა, ახლო მსგავსებას პოულობდა როგორც დასავლეთ ევროპულ ლენთან, ისე ბიზანტიურ პრონიასთან, სელჩუკურ იქკასა და ოსმალურ ტიმარიასთან.[18] მაგალითად, საქართველოს რეალობებიდან, სამხედრო და სხვა სახის სახელმწიფო სამსახურის ნაცვლად ტერიტორიის მფლობელობაში მიღების კარგი მაგალითია თმოგვის ციხის (და მასთან ერთად, თმოგვის „ქვეყნის") სხვადასხვა მეპატრონის ხელში გადასვლის დინამიკა XI-XIII საუკუნეებში. 1044-1065 წლებში თმოგვი ერისთავ ფარსმან თმოგველის ხელში იყო, რომელიც ალფ-არსლანის შემოსევისას დაიღუპა. 1073 წელს იგი მიიღო ნიანია ქუაბულის ძემ, რომლის შვილიც, კახაბერ ერისთავი, 1089 წელს მომხდარი მიწისძვრის მსხვერპლი გახდა. 1177 წელს თმოგვის ახალი პატრონია მსახურთუხუცესი აფრიდონი, რომლის „დამცრობის" შემდეგაც ის ამირსპასალარ გამრეკელის ხელში გადადის. 1191 წელს, გამრეკელის გარდაცვალების შემდეგ, თმოგვს მფლობელობაში იღებს სარგის ვარამის ძე მხარგრძელი და თმოგვი დიდი ხნით ამ საგვარეულოს ხელშია.[19] თმოგვის ყველა მფლობელის უმთავრესი ვალდებულება სახელმწიფოსა და სამეფო ხელისუფლების წინაშე ერთგულება და სამხედრო სამსახური იყო, ყველა დასახელებული ისტორიული პერსონა, პირველ რიგში, სამხედრო მოღვაწეს წარმოადგენდა და აქტიურად მონაწილეობდა იმ დროის საომარ მოქმედებებში.

მიწის დროებითი მფლობელობის სანაცვლოდ სამხედრო სამსახურის გაწევა, ფეოდალური საზოგადოების უმთავრეს ვალდებულებასა და სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ძირითადი ელემენტის, ფეოდალური არმიის მობილიზების (გაწვევის) სისტემის უმთავრეს საფუძველს წარმოადგენდა. იმ ქვეყნებში, სადაც მიწაზე საკუთრების ეს ფორმა ფართოდ იყო გავრცელებული და დიდი ხნის მანძილზე არსებობდა, სამხედრო საქმის ორგანიზაცია უფრო განვითარებული, ხოლო მის საფუძველზე ფორმირებული ფეოდალური არმია, უფრო ძლიერი და ბრძოლისუნარიანი იყო, თუმცა იმის გამო, რომ მიწაზე დროებითი მფლობელობის გვერდით არსებობდა მიწის მუდმივი საკუთრების ფორმაც, სამხედრო საქმის ორგანიზაციის მაღალი ეფექტურობის მიღწევა ყოველთვის არ ხერხდებოდა. მიწის მუდმივად მესაკუთრე ფეოდალი, ისევე როგორც მოსაკარგავე, სამხედრო ვალდებული იყო, მაგრამ იმ გარემოებიდან გამომდინარე, რომ სამხედრო სამსახურიდან თავის არიდების შემთხვევაში ცენტრალურ ხელისუფლებას მისი იძულების ნაკლები შესაძლებლობები გააჩნდა (იგი მუდმივ მესაკუთრეს მიწას ვერ ჩამოართმევდა), ამიტომ მიწისმფლობელთა ამ ფენაში ყოველთვის ძლიერი იყო დეცენტრალიზაციისა და სეპარატიზმის ტენდენციები, ხოლო ის გარემოება, რომ მიწის დროებითი მფლობელები ყოველთვის ცდილობდნენ მუდმივ მესაკუთრეთა კატეგორიაში გადასვლას, რაც სრულიად ბუნებრივად ცენტრალური ხელისუფლების საწინააღმდეგო რეაქციას იწვევდა, ფეოდალურ სახელმწიფოებში მუდმივად ქმნიდა მოტივაციას მიწის საკუთრების ამ ორ ფორმას შორის ბრძოლისთვის, რაც ამის პარალელურად, სამხედრო საქმის ორგანიზაციის სისტემის გაუმჯობესებას, ან პირიქით, დეგრადაციას იწვევდა. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ის ფეოდალური სახელმწიფო, რომელიც ახერხებდა მის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ფეოდალურ საზოგადოებაში მიწისმფლობელობის დროებითი ფორმის ფართოდ დამკვიდრებას, ძლიერ არმიას ქმნიდა, ხოლო იქ, სადაც მიწისმფლობელობის მუდმივი ფორმა იმარჯვებდა, სამხედრო საქმის ორგანიზაციის რეგრესი და შესაბამისად სამხედრო (და მასთან ერთად პოლიტიკური) ძლიერების დასუსტება იწყებოდა.

შუა საუკუნეების მიწისმფლობელობის ხასიათიდან (მიწაზე საკუთრების უფლების მიღება სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ) გამომდინარეობდა სამხედრო საქმის ორგანიზაციის მეორე ძირითადი თვისება, მისი სოციალურობა. სამხედრო ვალდებულთათვის გადაცემული მიწის ნაკვეთი დამუშავებასა და მოვლას მოითხოვდა, იგი წარმოადგენდა მისი მფლობელის შემოსავლის წყაროს, როგორც არსებობისა და სოციალური სტატუსის შესანარჩუნებლად, ისე სამხედრო აღჭურვილობის შესაძენადაც, რომელიც იმ დროისთვის საკმაოდ დიდ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული. მაგალითად, ჰ. დელბრიუკს აღნიშნული აქვს, რომ VIII-IX საუკუნის ფრანკი ცხენოსანი მეომრის შეიარაღების ღირებულება 45 ძროხის ფასს უტოლდებოდა,[20] X საუკუნის საფრანგეთში მარტო ჯაჭვის პერანგი 60 ცხვარი ან 6 ხარი ღირდა,[21] რის გამოც, დამცავი საჭურვლის

შეძენა მხოლოდ იმ მიწისმფლობელებს შეეძლოთ, რომელთა საკუთრებაშიც არანაკლებ 300-450 აკრი მიწა იყო. მაგალითად, XIII საუკუნის ინგლისელი რაინდის (წვრილი მიწისმფლობელის) შეიარაღება მისი წლიური შემოსავალი, 20 ფუნტი სტერლინგი ღირდა.[22] საბრძოლო აღჭურვილობა განსაკუთრებით გაძვირდა IX საუკუნის შუახანებიდან, როდესაც სამხედრო საქმეში ფართოდ დაიწყეს უზანგის გამოყენება,[23] რამაც მკვეთრად გაზარდა ცხენოსანი მეომრის მნიშვნელობა, რომელსაც უზანგის წყალობით უკვე მძიმე აღჭურვილობის ტარება შეეძლო, აღჭურვილობის სიმძიმე კი, მის მკვეთრ გაძვირებას ნიშნავდა. აღჭურვილობასთან ერთად ძალზე ძვირი გახდა ცხენების, განსაკუთრებით კი, სპეციალური საბრძოლო ჯიშების ფასი, რომელთა გამოყვანა და გაზრდა რთული და მრავალსაფეხურიანი პროცესი იყო.[24] მაგალითად, იერუსალიმის სამეფოში საბრძოლო ცხენი 40 ბეზანტი ღირდა, ხოლო პერიოდულად მისი ფასი 100 ბეზანტამდისაც ადიოდა,[25] ისევე როგორც დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში, სადაც საბრძოლო ცხენის ფასი 100-დან 300 ფუნტამდე აღწევდა,[26] რაც იმ დროისთვის უზარმაზარ თანხას წარმოადგენდა და მისი გადახდა ძალიან ცოტას შეეძლო. არსებობდნენ კიდევ უფრო ძვირად ღირებული საბრძოლო ცხენებიც, მაგალითად, თამარის პირველი ისტორიკოსის მითითებით, დავით სოსლანს ზერდაგში (შავი ფერის ცხენი) ციხე და სოფელი ჰქონდა მიცემული.[27]

აღჭურვილობის ასეთი სიძვირის გამო, ფეოდალური საზოგადოების რიგით წევრებს მისი შეძენა და შესაბამისად, სამხედრო სამსახურის გაწევა არ შეეძლოთ. ცუდად შეიარაღებული მეომარი კი, იმ დროს, როდესაც ბრძოლების ბედს ხშირად ინდივიდუალური თვისებები და აღჭურვილობის ხარისხი წყვეტდა, არავის სჭირდებოდა. მაგალითად, ამ ვითარებას შესანიშნავად ასახავს კარლოს დიდის ბრძანება, რომელიც არმიაში კეტებით შეიარაღებული გლეხობის გაწვევას კრძალავდა.[28] საბოლოოდ, საბრძოლო აღჭურვილობის სიძვირე განაპირობებდა იმ მდგომარეობას, რომ ფეოდალური საზოგადოების რიგითი წევრები (მიწაზე მომუშავე გლეხები) აღჭურვილობისთვის საჭირო თანხების (ან პროდუქციის) გამოსამუშავებლად თავისუფლდებოდნენ სამხედრო სამსახურიდან, ხოლო მეომრული საქმიანობა მხოლოდ მიწისმფლობელთა პრეროგატივად რჩებოდა.[29] თუ როგორი რთული იყო მეომრის უზრუნველყოფა სამხედრო აღჭურვილობით, ეს კარგად ჩანს, მაგალითად, ჰ. დელბრიუკის მიერ მოყვანილი იოანე სკილიცას იმ ცნობიდან, რომლის მიხედვითაც X საუკუნის ბოლოს ანტიოქიის მოსახლეობამ, რომელსაც მუსლიმების რეიდები მნიშვნელოვან ზიანს აყენებდა, დიდი სურვილის მიუხედავად, ვერ შეძლო შეიარაღების შეძენა, ბრძოლებში მონაწილეობის მიღება და საკუთარი ქონების დაცვა.[30]

მიწის მუდმივი, სტაბილური დამუშავების საჭიროება, განაპირობებდა მიწაზე მომუშავეთა და მათ მიერ წარმოებული პროდუქციის ხარჯზე შეიარაღებულ მეომართა ფენებს შორის, სოციალური ბალანსის დაცვის აუცილებლობას, რაც ფეოდალური

საზოგადოების არსებობის ერთ-ერთი უმთავრესი პრინციპი იყო და მის შენარჩუნებას განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა. მაგალითად, ფრიდრიხ ბარბაროსამ 1187 წელს გამოსცა ბრძანება, რომელიც სასულიერო პირებსა და გლეხებს სამხედრო საქმიანობას უკრძალავდა,[31] ხოლო ტამპლიერთა ორდენის წესდება მკაცრი სასჯელით ემუქრებოდა ყველას, ვინც გაყალბებული საბუთებით მოახერხებდა ორდენში გაწევრიანებას, როგორც რაინდი.[32] ეს საერთო წესი, რომელიც ყველაზე მკვეთრად დასავლეთ ევროპაში იყო ჩამოყალიბებული, აღმოსავლეთშიც გამონაკლისის გარეშე მოქმედებდა. თვით ბიზანტიის იმპერიაშიც კი, სამხედრო ვალდებულმა თავისუფალმა გლეხობამ (სტრატიოტებმა, რომლებიც პრინციპში, არც იყვნენ კლასიკური მნიშვნელობით გლეხები და თავისუფალ მეთემეებს წარმოადგენდნენ)[33] ფეოდალური ურთიერთობების განვითარების პარალელურად, ეს ვალდებულება საკმაოდ სწრაფად დაკარგა და თუ XI საუკუნის დასაწყისში ბიზანტიურ არმიაში ჯერ კიდევ იწვევდნენ ამ ფენის წარმომადგენელთ, იმავე საუკუნის ბოლოსთვის ასეთი მოვლენა უკვე ანომალიად იქცა[34] მაგალითად, ანა კომნენოსი XI საუკუნის 90-იან წლებში, პაჭანიკებთან განცდილი რამდენიმე დამარცხების შემდეგ, იმპერატორის უკიდურესად მძიმე მდგომარეობის დასახასიათებლად აღნიშნავდა, რომ ალექსი იძულებული გახდა, არმიაში გლეხებიც კი წაეყვანაო.[35]

შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ საზოგადოებებში მოქმედებდა სოციალური დიფერენციაციის ერთგვარი „ფორმულა," რომლის მიხედვითაც, რიგით ფენებს უნდა ემუშავათ, რაინდებს ეომათ, ხოლო სასულიერო პირებს ელოცათ და რომლის ერთ-ერთი პირველი კონსტატაციაც (როგორც ამას ჰ. დელბრიუკი მიუთითებდა) მოცემულია რობერტ კაპეტინგისადმი (996-1031 წწ.) მიძღვნილ პოემაში, რომლის ავტორიც წერდა: "ღმერთის სახლი, რომელსაც ერთგვარად მიიჩნევენ, სინამდვილეში სამ სახიანია, ერთნი ლოცულობენ, მეორენი ომობენ, მესამენი კი შრომობენ."[36] აქ ალბათ შეუძლებელია არ დავინახოთ პარალელი შოთა რუსთაველთან, რომლის მიხედვითაც: „რაცა ვის რა ბედმან მისცეს, დასჯერდეს და მას უბნობდეს: მუშა მიწყივ მუშაკობდეს, მეომარი გულოვნებდეს," რის მიხედვითაც შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი სოციალური დიფერენციაციის ეს „ფორმულა" არა მარტო დასავლეთ ევროპის, არამედ მთლიანად ფეოდალური სამყაროს ერთ-ერთ მთავარ დამახასიათებელ ნიშნად უნდა მივიჩნიოთ.

ფეოდალიზმის ეს ორი უმთავრესი ნიშანი, მიწისმფლობელობის ფორმებზე დამყარებულ სამხედრო საქმის ორგანიზაციის სისტემაში დროებითი მიწისმფლობელობის წამყვანი ხასიათი და სამხედრო ვალდებულთა მაღალი სოციალური სტატუსი, შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებაში მისთვის დამახასიათებელ მთელ რიგ სპეციფიკურ თავისებურებებს ქმნიდა, რომელთა გათვალისწინების გარეშეც, შუა საუკუნეებში არსებული სამხედრო საქმის ძირითადი პრინციპებისა და ომების ბუნების გაგება საკმაოდ

ძნელია, სამხედრო საქმის ნიუანსების ცოდნის გარეშე კი, ისტორიული პროცესების სწორი რეკონსტრუქცია და წერილობით წყაროებში ძალიან მოკლედ, ამასთან ხშირად ტენდენციურად გადმოცემული მომხდარი მოვლენების რეალობაში გააზრება, საერთოდ შეუძლებელია.

მაგალითად, თუ ჩვენ რეალობად მივიჩნევეთ დავით აღმაშენებლის მემატიანის ცნობას საქართველოში „უგრძნეულად" შემოსული სელჩუკთა 100-ათასიანი არმიის შესახებ, რომლის გამოჩენაც საქართველოს მეფემ თითქოსდა მხოლოდ მაშინ შეიტყო, როდესაც ეს არმია სახელმწიფოს საზღვრებიდან საკმაო სიღრმეში (თრიალეთში) იმყოფებოდა და იძულებული გახდა, უზარმაზარ მასას 1500 მეომრით შებრძოლებოდა,[37] მაშინ უნდა ჩავთვალოთ, რომ დავითისდროინდელ საქართველოში სამხედრო საქმის მოწესრიგებული ორგანიზაცია, ფაქტობრივად, არ არსებობდა და ქვეყნის ბედი მხოლოდ შემთხვევითობაზე იყო დამოკიდებული. მაგრამ სრულიად საწინააღმდეგო დასკვნის შესაძლებლობას იძლევა ბრძოლის შედეგი, რომლის მიხედვითაც სელჩუკთა არმია განადგურებული აღმოჩნდა, რაც სრულიად გამორიცხული იქნებოდა საქართველოში სამხედრო ორგანიზაციის განვითარებული სისტემის არსებობის გარეშე. გარდა ამისა, თუ ჩვენ გვეცოდინება მუსლიმურ ქვეყნებში (ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, სელჩუკთა იმპერიაში) სამხედრო საქმის ორგანიზაციის თავისებურებები, არც იმ დასკვნის გამოტანა გაგვიჭირდება, რომ ეს ორგანიზაცია არ იძლეოდა არც 100 ათასი მეომრის ერთ საველე არმიად ფორმირებისა და არც მსხვილი არმიების დიდ დისტანციებზე ფარულად გადაადგილების შესაძლებლობას, განსაკუთრებით მტრულ ტერიტორიებზე.[38]

მიწისმფლობელობაზე დამყარებული შუა საუკუნეების სამხედრო ორგანიზაციის თავისებურებები განსაზღვრავდა ფეოდალური არმიების მცირერიცხოვნობას, არმიის შეკრების სისტემის არამობილურობას (გაწვევის პროცესის ხანგრძლივობას), სამხედრო ვალდებულ ფეოდალთა სეპარატისტულ ტენდენციებს, უზრუნველყოფისა და მომარაგების პრობლემებს, ლაშქრობის ვადის შეზღუდულ ხანგრძლივობას და რიგ სხვა ფაქტორებს, რომლებიც მთლიანობაში განაპირობებდა კიდეც შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნების ძირითად პრინციპებს. ბუნებრივია, როდესაც კონკრეტულ ქვეყნებთან მიმართებაში ეს პრინციპები ცნობილი და შესწავლილია, მათი გათვალისწინებით ისტორიული პროცესების რეკონსტრუქცია და იმ სახით წარმოდგენა, როგორც ეს რეალობაში უნდა ყოფილიყო, შედარებით ადვილი ამოცანა ხდება. გარდა ამისა, ეს შესანიშნავი საშუალებაა წერილობით წყაროთა ცნობების ობიექტურობის შესაფასებლადაც, რაც, თავის მხრივ, სრულიად აუცილებელი პირობაა ისტორიული პროცესების სწორად აღსადგენად.

მიწისმფლობელობის ხასიათიდან გამომდინარე, შუა საუკუნეების სამხედრო ორგანიზაციის პირველი თავისებურება იყო ფეოდალურ არმიაში გასაწვევი რესურსის შეზღუდულობა. როგორც აღინიშნა, სამხედრო სამსახური სოციალურად დაწინაურებული (მიწისმფლობელი) ფენების უფლება-მოვალეობას წარმოადგენდა, რაც გასაწვევი კონტიგენტის სიმცირეს განაპირობებდა. ამ შემთხვევაში სამხედრო ვალდებულთა რაოდენობა განისაზღვრებოდა არა მოსახლეობის საერთო რიცხვით, არამედ იმ ტერიტორიული ერთეულების რაოდენობით, რომელთა მფლობელებიც ვალდებულნი იყვნენ, გაეწიათ სამხედრო სამსახური. ეს გარემოება პირდაპირპროპორციალურად განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ ქვეყნები, რომელთაც მიწების დიდი ფონდი ჰქონდათ და მეტი მიწის ნაკვეთების გაცემა შეეძლოთ, უფრო დიდი არმიების ფორმირებას ახერხებდნენ, ვიდრე ქვეყნები, რომელთაც შეიძლებოდა ჰყოლოდათ მეტი მოსახლეობა, მაგრამ ჰქონოდათ ნაკლები სიდიდის ტერიტორიები. სამხედრო ვალდებულთა რაოდენობაზე გავლენას ახდენდა ის გარემოებაც, თუ ტერიტორიების რა ნაწილი ხვდებოდა სახელმწიფოს ხელში და რა მსხვილი მაგნატების კერძო მფლობელობაში, რაც სახელმწიფო მიწის ფონდის წვრილ სამფლობელოებად დაქუცმაცებასა და შესაბამისად, სამხედრო ვალდებულთა რაოდენობის გაზრდას ართულებდა. შუა საუკუნეებისთვის ასეთი ვითარება უფრო მეტად დასავლეთ-ევროპული ქვეყნებისთვის იყო დამახასიათებელი, სადაც ზოგჯერ (მაგალითად, XI-XII საუკუნეების საფრანგეთში) ვასალებს უფრო მეტი ტერიტორიები ჰქონდათ კერძო მფლობელობაში, ვიდრე სამეფო ხელისუფლებას (სახელმწიფოს),[39] რაც ასეთი ქვეყნების სამობილიზაციო შესაძლებლობებს საგრძნობლად ამცირებდა. შედეგად, დასავლეთევროპული არმიები უფრო მცირერიცხოვანი იყო, ვიდრე აღმოსავლური, სადაც სახელმწიფოების განკარგულებაში უფრო დიდი მიწის ფონდები ხვდებოდა, ვიდრე კერძო მაგნატებთან. მაგალითად, ოსმალეთის იმპერიაში XV საუკუნის მიწურულისთვის, მიწების ფონდის 87% სახელმწიფოს ხელში იყო კონცენტრირებული,[40] რაც განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ ოსმალეთის სულთნები უფრო დიდი არმიების მობილიზებას ახერხებდნენ, ვიდრე სხვა სახელმწიფოები, თუმცა განსაკუთრებული მრავალრიცხოვნობით, არც აღმოსავლური არმიები გამოირჩეოდა. მაგალითად, ბიზანტიის იმპერიაში არსებული უზარმაზარი ტერიტორიული ფონდების მიუხედავად, რომელიც ძირითადად იმპერატორების განკარგულებაში იმყოფებოდა და სადაც მიწაზე საკუთრებას არასოდეს მიუღია ისეთი იერარქიული სახე, როგორც ეს დასავლეთ ევროპაში მოხდა,[41] ერთი საველე არმიის სიდიდე ძალიან იშვიათად აჭარბებდა 20 ათას მეომარს,[42] ხოლო შეიარაღებული ძალების საერთო რაოდენობა (საგარნიზონო,

სასაზღვრო, დაცვითი და ა.შ. ჩათვლით) მხოლოდ იმპერიის განსაკუთრებული ძლიერების ხანაში (X ს. ბოლო XI ს. I მეოთხედი) უახლოვდებოდა 120-150 ათასს.[43]

მიწისმფლობელობის ხასიათი, როდესაც წვრილი მფლობელი სამხედრო ვალდებულების პირობით იღებდა მიწას უფრო მსხვილი მფლობელისგან, შესაძლებლობას იძლეოდა მეტ-ნაკლები სიზუსტით მომხდარიყო ქვეყნის სამობილიზაციო რესურსის ფიქსირება, მაგრამ ამ რესურსის თუნდაც სანახევრო რეალიზება, პრაქტიკულად, არსად ხდებოდა. მაგალითად, 1085 წელს, ინგლისის მეფე ვილჰელმ დამპყრობლის ბრძანებით, განხორციელდა მოსახლეობისა და მიწის ფონდების აღწერა, რომლის მონაცემებიც შეიტანეს „განკითხვის დღის წიგნის" სახელით ცნობილ აღწერის წიგნში.[44] 1166 და 1210-20 წლებში, მსგავსი აღწერები ჩატარდა (განმეორებით) ინგლისსა და საფრანგეთშიც, სადაც მიღებული შედეგები ასევე შეიტანეს აღწერის წიგნებში (ინგლისურ „ბარონების წიგნსა" და ფრანგულ „წიგნში ფეოდების შესახებ").[45] როგორც ინგლისში, ისე საფრანგეთში ჩატარებულმა აღწერებმა, თითოეულ ქვეყანაში დაახლოებით 5-6 ათასი ფეოდი გამოავლინა, რაც ამდენივე ბრძოლისუნარიან რაინდს ნიშნავდა, ეს კი ამ ქვეყნების სამობილიზაციო შესაძლებლობებს, დაახლოებით 25-36 ათასი მეომრის ფარგლებში საზღვრავდა (5-6 ათას რაინდს დამატებული საშუალოდ 20-30 ათასი სხვა კატეგორიის მეომარი[46]). მიუხედავად, თავისი დროისთვის ამ საკმაოდ მაღალი ციფრისა, ასეთი სიდიდის საველე არმიები, არც ვილჰელმ დამპყრობელს (1066-1087 წწ.), არც ჰენრიხ II-სა (1154-1189 წწ.) და არც საფრანგეთის მეფე ფილიპე-ავგუსტს (1180-1223 წწ.), რომელთაც ეს აღწერები ჩაატარეს, არასოდეს ჰყოლიათ.[47] შუა საუკუნეებში იგივე ვითარებაა აღმოსავლეთის ქვეყნებშიც, მაგალითად, ბიზანტიის გარდა, მალიქ-შაჰის (1072-1092 წწ.) დროინდელ სელჩუკთა და მუჰამედის (1200-1220 წწ.) დროინდელ ხორეზმის იმპერიებში, რომელთა მიწების ფონდი და იქტების რაოდენობა, უბრალოდ უზარმაზარი იყო. ორივე იმპერიის სამობილიზაციო შესაძლებლობები, როგორც ამას წერილობითი წყაროები (აშკარად გადაჭარბებით) მიუთითებენ, 400 ათასს უახლოვდებოდა,[48] მაგრამ ამ სამობილიზაციო რესურსის ერთდროული შეგროვება ამ ქვეყნებში არასოდეს მომხდარა. როგორც სელჩუკთა, ისე ხორეზმელთა არმიები, ყოველთვის ბევრად მცირერიცხოვანი იყო.[49] შუა საუკუნეების აღწერები, წერილობითი წყაროები, თუ სხვა სახის ისტორიული მოსაკვლევები, ისევე როგორც თანამედროვე სამეცნიერო გამოკვლევები, აჩვენებს, რომ როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის ქვეყნებში სამხედრო ვალდებულის მქონე მხოლოდ მიწისმფლობელთა ფენა - მოსახლეობის 1,0-2,0%, შეიძლებოდა ყოფილიყო,[50] რაც, ბუნებრივია, ფეოდალური არმიების სიდიდეს გარკვეულ ფარგლებში აქცევდა, მაგრამ როგორც აღინიშნა, სრულიად არც არსებული სამობილიზაციო რესურსების გამოყენება იყო შესაძლებელი, რის გამოც შუა საუკუნეების ფეოდალური არმიები, სხვა ეპოქების არმიებთან შედარებით, ყოველთვის საგრძნობლად მცირერიცხოვანი იყო.

შუა საუკუნეების ისედაც შეზღუდული სამობილიზაციო რესურსის სრულად გამოყენებას ხელს უშლიდა არმიის შეკრების საკმაოდ ნელი და მოუქნელი სისტემაც, რაც ლაშქრობის მომზადებისა და ტრანსპორტირების სირთულეებით იყო გაპირობებული. არმიის შეკრება, როგორც წესი, წერილობითი ბრძანებებით ხდებოდა, რაც იმას ნიშნავდა, რომ სამეფო (ან სხვა ხელისუფლების) კანცელარიას უნდა დაემზადებინა გასაწვევი მსხვილი ტერიტორიული ერთეულების რაოდენობის შესაბამისი ბრძანებები და მალემსრბოლების მეშვეობით (ე.ი. ცხენის სისწრაფით) დაეგზავნა ამ ტერიტორიების მმართველებთან, რომელთაც, თავის მხრივ, ეს ბრძანება მის ერთეულში შემავალ უფრო წვრილი მინისმფლობელებისთვის უნდა ეცნობებინათ. მაგალითად, შამქორის ბრძოლის წინ, თამარ მეფემ ასეთი ბრძანების მომზადება ანტონ ჭყონდიდელს დაავალა: „ისწრაფედ დაწერად და მიმოდადეეით (ე.ი. გაავრცელეთ-ს.მ.) ბრძანება, რათა მსწრაფლ შემოკრბეს მხედრობა.“[51] გაწვევის ბრძანების მიღების შემდეგ, მეომრებს სჭირდებოდათ გარკვეული დრო სურსათ-სანოვაგის მოსამარაგებლად და აღჭურვილობისა და სხვა აუცილებელი ინვენტარის მოსამზადებლად, რის შემდეგაც იწყებოდა გაწვეული მეომრების თავმოყრის პროცესი, ჯერ კონკრეტული ტერიტორიების ფარგლებში ცალკეულ რაზმებად, ხოლო შემდეგ საერთო შეკრების დანიშნულ ადგილზე. თუ მალემსბროლებს ბრძანების ადგილზე მიტანა ცხენის მაქსიმალური სისწრაფით (და შეუჩერებლად, ისინი ცხენებს გზაში იცვლიდნენ) შეეძლოთ, მეომრები თავმოყრისთვის ასეთ სისწრაფეს ვერ გამოიყენებდნენ აღალის ტარების აუცილებლობის გამო, რაც არმიის შეკრების პროცესისთვის იმდენ დროს მოითხოვდა, რა დროშიც შეგროვილი რაზმები, დღეში დაახლოებით 20-40 კმ-ს სისწრაფით, მოახერხებდნენ შეკრების ადგილამდე მისვლას. საკმაოდ ხშირად ისეც ხდებოდა, რომ საბრძოლო მოქმედებების სწრაფად დაწყების აუცილებლობის გამო მეომართა თავმოყრას ვერ ელოდებოდნენ და მცირე ძალებით იწყებდნენ ლაშქრობას. ასეთი რამ მოხდა, მაგალითად, გიორგი III-ის დროს, როდესაც საქართველოს მეფე ვერ დაელოდა სამეფოს ძირითადი ძალების თავმოყრას და მხოლოდ ახლო პროვინციებიდან (ქართლიდან) მისული 3 ათასი მეომრის თანხლებით დაიძრა ალყა შემორტყმული ანისის დასახმარებლად.[52] გაწვევის სისტემის მოუქნელობამ X საუკუნის დასაწყისში ძალიან ცუდი სამსახური გაუწია ანისის მეფე სუმბატსაც, რომელმაც მაშინ გაიგო აზერბაიჯანის არაბი გამგებლის, იუსუფის (ქართული წყაროების აბუ ლ-კასიმი) ლაშქრობის შესახებ, როცა ის უკვე ნახჭევანში იმყოფებოდა. სუმბატმა სცადა, სასწრაფოდ შეეკრიბა არმია, მაგრამ სანამ იუსუფი ნახჭევანიდან დვინამდე მივიდა, ვერ მოასწრო და არმიის გარეშე დარჩენილმა თავი ჩრდილოეთ სომხეთს შეაფარა. ნახიჩევანიდან დვინამდე 150-170

კილომეტრია, რის გავლასაც შუა საუკუნეების არაბული არმია მინიმუმ 6-8 დღეს მოანდომებდა, რაც ანისის არცთუ ძალიან დიდ სამეფოში საკმარისი დრო არ აღმოჩნდა არმიის შესაკრებად.[53]

ბუნებრივია, რომ არმიის შეკრების პროცესი ხანგრძლივდებოდა იმის მიხედვით, რა სიდიდის ტერიტორიებზე ტარდებოდა მობილიზაცია და რა რაოდენობის მეომრების თავმოყრა იყო დაგეგმილი. მაგალითად, ლევ დიაკონის მიხედვით, ბიზანტიის იმპერატორმა ნიკიფორე ფოკამ (963-969 წწ.), რომელიც ამზადებდა ლაშქრობას სირიაში, სადღაც შუა გაზაფხულზე ყველა მხარეს (ე.ი. ბიზანტიის სამხედრო-ადმინისტრაციულ ოლქებში, ფემებში) დააგზავნა წერილები და გამოაცხადა არმიის შეკრება კაბადოკიაში, რაც ივლისის დასაწყისისთვის, ანუ 2,5 თვეში დასრულდა.[54] ეს ბიზანტიის ტერიტორიების სიდიდისა და მათი დაფარვისთვის საჭირო დროის გათვალისწინებით, არცთუ დიდი პერიოდი იყო. იგივე სურათია 1116 წლისთვისაც, როდესაც ალექსი კომნენოსმა დაიწყო არმიის თავმოყრა რუმელი სელჩუკების წინააღმდეგ. ანა კომნენოსის სიტყვით, მან მოიწვია მეომრები მეზობელი ქვეყნებიდან, დაიქირავა მოქირავნეები და დაიწყო მეომრების შეგროვება ყველა ოლქიდან. მეომრები მოდიოდნენ ცალ-ცალკე, „წვეთ-წვეთობით." არმიის შეკრებას სამი თვე დასჭირდა.[55] რობერ დე კლარის მიხედვით, ასევე დაახლოებით სამი თვე (აპრილიდან ივლისის განმავლობაში) მოანდომა საფრანგეთის სხვადასხვა ოლქიდან ვენეციაში თავმოყრას, IV ჯვაროსნული ლაშქრობის არმიამ.[56]

დასახელებული მაგალითები დიდი არმიების (15-20 ათასი და მეტი) მობილიზაციის პროცესს ასახავს დიდ ტერიტორიებზე. ბუნებრივია, მეომრები, რომლებსაც უფრო მცირე დისტანციის გავლა დასჭირდებოდათ, თავმოყრასაც ნაკლებ დროს მოანდომებდნენ. მაგალითად, ჯვაროსანთა იერუსალიმის სამეფოში, სადაც საზღვრიდან საზღვრამდე რამდენიმე დღეში იყო შესაძლებელი მისვლა, არმიის შეკრების ვადა დაახლოებით ორ კვირას უდრიდა.[57] ამ ვადას დიდი სიზუსტით ემთხვევა ქამალ ად-დინის ცნობა, რომლის მიხედვითაც, ანტიოქიის სამთავროში მდებარე ზარდანის ციხესიმაგრის მფლობელი, რომელსაც 1122 წელს მუსლიმების (მარდინის ემირ ილ-ღაზის) თავდასხმა ემუქრებოდა, დახმარების სათხოვნელად წავიდა სხვა ჯვაროსან ხელისუფლებთან და ციხის გარნიზონს უბრძანა, 15 დღე დალოდებოდა მის დაბრუნებას,[58] რაც სწორედ ის ვადა იყო, რომლის განმავლობაშიც მას დახმარების მიღება და უკან დაბრუნება უნდა მოესწრო.

მიუხედავად იმისა, რომ არმიის შეკრების ორკვირიანი ვადა (რომლის მსგავსსაც საქართველოშიც უნდა ეარსება[59]) ფეოდალური სამყაროსთვის მინიმალური დრო იყო და სამ თვესთან შედარებით ბევრად მცირე, ის მაინც არ იყო არმიის მოქმედებაში მოყვანის სწრაფი და ეფექტური მექანიზმი, ფეოდალიზმის პირობებში, როდესაც საბრძოლო მოქმედებების ყველაზე გავრცელებულ ფორმას მარბიელი რეიდები წარმოადგენდა (განსაკუთრებით იმ რეგიონებში, სადაც მომთაბარეთა კონცენტრირება ხდებოდა),

ფეოდალური არმიის შეკრების აღნიშნული სისტემა მობილური ხასიათის საფრთხეებთან დასაპირისპირებლად, საკმაოდ არაეფექტური იყო და თუ ის არ ფუნქციონირებდა სხვა სამხედრო კომპონენტებთან ერთიან კომპლექსში (პირველ რიგში, სადაზვერვო და სასაზღვრო სამსახურებთან), თავდაცვითი საბრძოლო მოქმედებების წარმოებას უაღრესად ართულებდა.

სამხედრო ვალდებულ ფეოდალთა სეპარატისტული ტენდენციები

მიწის დროებით მფლობელობაში მიღების შემდეგ, ნებისმიერი მიწისმფლობელის მიზანი ხდებოდა მის მუდმივ მფლობელობაში შენარჩუნება, რაც განაპირობებდა იმ გარემოებას, რომ მიწისმფლობელთა ნაწილი (როგორც წესი მსხვილი მაგნატები) ამის გაკეთებას ქვეყნის ცენტრალურ ხელისუფლებასთან კონფრონტაციის, ხოლო ნაწილი (წვრილი მიწისმფლობლები) პირიქით, მასთან დაახლოებისა და ერთგულების გზით ცდილობდა.[60] ასეთი ვითარების კლასიკურ ნიმუშად შეიძლება მივიჩნიოთ ქართლის დიდ აზნაურთა (ტბელების, ფავნელების და სხვა) დაპირისპირება ბაგრატ III-თან X საუკუნის ბოლოს, როდესაც ისინი ენინააღმდეგეებოდნენ ბაგრატის ქართლში გამეფებას, რაც პირველ რიგში, მათი მიწაზე მფლობელობის შეზღუდვას ნიშნავდა. როგორც ცნობილია ეს დაპირისპირება 988 წლის მოღრისის ბრძოლაში ბაგრატის გამარჯვებით დამთავრდა, რამაც უზრუნველყო ბაგრატის, როგორც უმსხვილესი მიწისმფლობელის, უფლებების ქართლში გამტკიცება.[61] ასევე კლასიკურ მაგალითად შეგვიძლია განვიხილოთ, ლიპარიტ ბაღვაშისა და სულა კალმახელის დაპირისპირება ბაგრატ IV-ის მეფობის დროს, როდესაც მსხვილი მიწისმფლობელი ლიპარიტი, მეფის საშიში კონკურენტი, ხოლო სულა კალმახელი, რომელიც (ლიპარიტთან შედარებით) წვრილი მიწისმფლობელი იყო, მეფის ერთგულებას ინარჩუნებდა.[62]

ფეოდალური სეპარატიზმი, რომლის მამოძრავებელი ძალაც (როგორც ზემოთ აღინიშნა) მიწის მუდმივი მფლობელობის სურვილი იყო, მთლიანად ფეოდალური სამყაროს დამახასიათებელ თვისებას წარმოადგენდა, რაც ფეოდალური არმიების რაოდენობაზე მკვეთრად უარყოფით ზეგავლენას ახდენდა. შუა საუკუნეების ნებისმიერ სახელმწიფოს მესვეურთათვის, სადაც ფეოდალური სეპარატიზმი ვითარდებოდა, არსებული სამობილიზაციო პოტენციალის გამოყენება უდიდეს პრობლემას წარმოადგენდა, მაგალითად, XII საუკუნის სელჩუკთა ირან-ერაყის იმპერიის სულთნები, რომელთა განკარგულებაშიც (თეორიულად) უზარმაზარი სამხედრო შესაძლებლობები იყო, დიდი არმიების ფორმირებას საკმაოდ იშვიათად ახერხებდნენ, რადგან არმიის გაწვევის პერიოდში, იმპერიის მიწისმფლობელები საკმაოდ უხალისოდ აგზავნიდნენ (ან საერთოდ

არ აგზავნიდნენ) მეომრებს სულთნის არმიაში, როგორც ეს იყო, მაგალითად, მარდინის ემირის ილ-ღაზის შემთხვევაში 1115 წელს, რომელიც იმპერიის საკმაოდ მსხვილი ერთეულის მფლობელი იყო, მაგრამ სულთნის არმიაში მხოლოდ 300 მეომარი გააგზავნა, მაშინ როდესაც ცოტა მოგვიანებით, იმავე სულთნის არმიის წინააღმდეგ, მან რამდენიმე ათასი მეომარი გამოიყვანა.[63]

ფეოდალური არმიის უზრუნველყოფისა და მომარაგების პრობლემები

შუა საუკუნეებში არმიის უზრუნველყოფისა და მომარაგების ფუნქცია სამხედრო ვალდებულ მიწისმფლობელებს ეკისრებოდათ, რაც სამხედრო ორგანიზაციის ამ მაღალი მნიშვნელობის სტრატეგიულ სფეროში საკმაოდ რთულ პრობლემებს ქმნიდა. ფეოდალური ეკონომიკის ნატურალიზაციის პირობებში სიმდიდრის უმთავრეს წყაროს მინა წარმოადგენდა, რომლის მეშვეობითაც ხდებოდა როგორც საბრძოლო იარაღის შეძენა, ისე ლაშქრობის უზრუნველყოფა ყოველივე აუცილებლით, რაც კოლოსალურ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული და რისი გაწევითაც მიწისმფლობელები, ბუნებრივია, დაინტერესებულნი არ იყვნენ.

არმიის უზრუნველყოფა დიდი რაოდენობით სურსათის მარაგს, სხვადასხვა სახის სასაპალნე ცხოველების დიდ რაოდენობას, საბრძოლო თუ დამხმარე ხასიათის ინვენტარის მარაგსა და სხვა მრავალ რამეს საჭიროებდა. წერილობით წყაროებში გაფანტული ცნობები ნათელ წარმოდგენას იძლევა, თუ რა ხარჯებთან იყო დაკავშირებული ნებისმიერი სამხედრო ღონისძიების უზრუნველყოფა.

მაგალითად, დავით ნარინმა მონღოლი სარდალი თეგუდარის არმია, რომლის სიდიდეც სადღაც 5-6 ათას მეომარს უახლოვდებოდა,[64] მოამარაგა 600 ცხენით, 1500 ძროხით, 1000 ცხვრით, 2000 ღორითა და მრავალ ურემზე დატვირთული ღვინის ჭურებით, ხოლო სანამ მონღოლები ქუთაისში იყვნენ, 500 ძროხა და მრავალი ცხვარი და ღორი დაუკლა.[65]

ბიზანტიის იმპერატორმა, მანუალ კომნენოსმა, რუმელ სელჩუკებზე სალაშქროდ (მირიოკეფალიის ბრძოლის წინ, 1176 წელს) მობილიზება გაუკეთა 3 000 საზიდარს, რომლებითაც არმიისთვის საჭირო მარაგები უნდა გადაეტანათ.[66] საზიდრით ცხენს შეეძლო ეტარებინა 900 კგ. ტვირთი,[67] რაც იმას ნიშნავს, რომ 3000 საზიდარი სულ ცოტა 2700 ტონა ტვირთის სატარებლად იყო გათვლილი.

ინგლისისა და საფრანგეთის მეფეებმა, ჰენრიხ II-მ და ფილიპე ავგუსტმა ჯვაროსნული ლაშქრობის მოსამზადებლად სპეციალური გადასახადი, „სალადინის მეათედი" დაანესეს, რაც მძიმე ტვირთად დააწვა მოსახლეობას, ხოლო საფრანგეთის მეფემ ლუდოვიკო IX-მ, პალესტინაში ლაშქრობისთვის საფრანგეთის 4 წლის შემოსავალი,

მილიონ ფუნტზე მეტი დახარჯა.[68] არმიის უზრუნველყოფა, სურსათისა და საბრძოლო აღჭურვილობის გარდა, სხვა მრავალი ნივთის თან ტარებას ნიშნავდა. რიჩარდ ლომგულმა ჯვაროსნული ლაშქრობისთვის 50 000 ნალი დაამზადებინა,[69] 1066 წელს ინგლისში გადასულმა ვილჰელმ დამპყრობლის არმიამ, მარტო ნალების დასამზადებელ მარაგად 8 ტონა რკინა წაიღო თან,[70] ჟან ლე ბელი მიუთითებს, რომ შოტლანდიაში ლაშქრობის წინ მათ შეიძინეს კარვები, სამზარეულო ნივთები, ნაჯახები და სხვა მრავალი ნივთი[71] და ა.შ.

ლაშქრობის უზრუნველყოფა საკუთარ ხარჯზე, კიდევ ერთი დამატებითი გარემოება იყო, რაც მიწისმფლობელებს მოტივაციას უქმნიდა, თავი აერიდებინათ ხანგრძლივი სამხედრო ლაშქრობებისთვის, რაც ფეოდალური არმიის სრულფასოვანი ორგანიზების შესაძლებლობას საგრძნობლად ამცირებდა.

ლაშქრობის ვადის შეზღუდული ხანგრძლივობა

ფეოდალური არმია, რომელიც უპირატესად მიწისმფლობელთა მასით იყო დაკომპლექტებული, არ იყო დაინტერესებული მუდმივად სამხედრო სამსახურში ყოფნით და ხანგრძლივი ლაშქრობებით, რაც მათ დიდი ხნით მოწყვეტას იწვევდა საკუთარი მეურნეობიდან. ფეოდალიზმი აგრარულ ფორმაციას, ხოლო ფეოდალური არმიის წევრები, იმ მიწისმფლობელებს წარმოადგენდნენ, რომელთა კეთილდღეობაც მთლიანად სასოფლო-სამეურნო პროდუქციის წარმოებაზე იყო დამოკიდებული, რაც ქმნიდა მიწისმფლობელთა მოტივაციას სასოფლო სამუშაოების სეზონის განმავლობაში, ანუ ძირითადად გაზაფხულსა და შემოდგომაზე, ყოფილიყვნენ საკუთარ სამფლობელოებში, ვიდრე ელაშქრათ შორეულ ადგილებში, გაზაფხულ-შემოდგომის პერიოდი კი, სასოფლო სამუშაოების გარდა, საომარ სეზონსაც წარმოადგენდა.

წლის ერთადერთი პერიოდი, როდესაც სამხედრო საქმის ორგანიზაცია მიწისმფლობელობასთან წინააღმდეგობაში არ მოდიოდა, იყო ზამთარი, რომელიც არასაომარ პერიოდს წარმოადგენდა, რაც გარდა გადაადგილების ბუნებრივი სირთულეებისა, იმითაც იყო გაპირობებული, რომ თოვლის საფარვლის ქვეშ ცხენის საკვების მოპოვება თითქმის შეუძლებელი იყო, რის გამოც შუა საუკუნეების (უპირატესად) ცხენოსან არმიებს გამოკვება და მარშირება არ შეეძლოთ, რთული იყო აღალის ტრანსპორტირებაც. ისტორიულ ქრონიკებში ძალიან იშვიათად გვხვდება ცნობები ზამთარში ჩატარებული სამხედრო კამპანიების შესახებ, რაც როგორც წესი, მხოლოდ უკიდურესი აუცილებლობით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. მაგალითად, ასეთი აუცილებლობა გააჩნდა დავით აღმაშენებელს მომთაბარე თურქმენების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს, როდესაც მათთან შეხვედრა სხვა პერიოდებში ძალიან რთული ხდებოდა, ამიტომ საქართველოს მეფემ

რამდენჯერმე მოაწყო სამხედრო კამპანია ზამთრის უაღრესად რთულ პირობებში, რომლის დროსაც მას ლიხის ქედზე თოვლში „გზების გაყვანაც“ კი დასჭირდა.[72]

მიქაელ ფსელოსი ბასილი II-ის, როგორც გამორჩეული მხედართმთავრის, დასახასიათებლად აღნიშნავდა, რომ ბასილი ლაშქრობდა არა ისე როგორც სხვა იმპერატორები, რომლებიც ლაშქრობებს იწყებდნენ შუა გაზაფხულიდან და ზაფხულის ბოლოს ამთავრებდნენ, არამედ ნებისმიერ დროს, რადგან იგი თანაბრად იტანდა ზამთრის სიცივესაც და ზაფხულის სიცხესაც,[73] თუმცა ბასილის ასეთი დახასიათება არ შეიძლება მიჩნეულ იქნას იმის არგუმენტად, რომ ბიზანტიურ არმიას (ისევე როგორც ქართულს და ნებისმიერ სხვა ფეოდალურ არმიას) ზამთარში მოქმედება ადვილად შეეძლო. როგორც დავით აღმაშენებლის, ისე ბასილი II-ის მიერ ზამთარში განხორციელებული ლაშქრობები, მხოლოდ მათ პიროვნულ თვისებებს და არა საქართველოს, ან ბიზანტიის სამხედრო ორგანიზაციის შესაძლებლობებს ასახავენ, რაც იქიდანაც კარგად ჩანს, რომ იმავე ბასილი II-მ, მაგალითად, გიორგი I-თან ომის დროს, შეწყვიტა წარმატებული ლაშქრობა და არმია გამოსაზამთრებლად ტრაპიზონში წაიყვანა,[74] რაც იმას ნიშნავს, რომ ბასილი II-თვის (ისევე როგორც დავით აღმაშენებლისთვის) ზამთარში ლაშქრობის განხორციელება სისტემური მეთოდი კი არ იყო, არამედ გარკვეული აუცილებლობით გამოწვეული გამონაკლისი.[75]

ამ კონტექსტში ძალიან საინტერესოა ჩინგის-ხანის მიერ გაკეთებული შეფასება მონღოლი მეომრის ესუნბაის შესახებ, რომელზედაც ჩინგის-ხანს ჰკითხეს, თუ რატომ არ ნიშნავდა იგი ასეთ გამოჩენილ მეომარს ნოინად (სარდლად), მან უპასუხა, რომ ესუნბაიზე უმამაცესი და ამტანი მეომარი, რომელსაც უფრო დიდი დისტანციების გადალახვა და სირთულეების ატანა შეეძლებოდა, მის არმიაში სხვა არ იყო, მაგრამ ის, რომ სარდალი გამხდარიყო, იგი თავის მეომრებსაც იმავეს მოსთხოვდა, რისი უნარიც თავად მას ჰქონდა, ეს კი მეომართა ბრძოლისუნარიანობაზე უარყოფითად იმოქმედებდა, რადგან სარდლის ღირსება ის კი არ არის, თავად გამოავლინოს ამტანობა, არამედ დაინახოს მეომართა შესაძლებლობები და ამის მიხედვით უხელმძღვანელოს არმიას.[76]

ჩინგის-ხანის, შუა საუკუნეების ამ გენიალური მხედართმთავრის, სიტყვები ნიშნავდა იმას, რომ არმია კი არ უნდა „მორგებოდა“ მხედართმთავრის პირად თვისებებს, არამედ პირიქით, მხედართმთავარს უნდა ემართა არმია მისი სამხედრო შესაძლებლობების მიხედვით, იმდროინდელი სამხედრო შესაძლებლობები კი, ლაშქრობის განხორციელების საშუალებას გაზაფხულ-შემოდგომაზე იძლეოდა. რამდენადაც სასოფლო სამუშაოებისა და საომარი სეზონების თანხვედრა წინააღმდეგობაში მოდიოდა სამხედრო ვალდებულ მიწისმფლობელთა მესაკუთრულ ინტერესებთან, ამდენად ეს გარემოება გაწვევის ეფექტურობასა და ლაშქრობის ვადის ხანგრძლივობაზე ნეგატიურ ზეგავლენას ახდენდა. ზაფხულში სალაშქროდ მყოფი მიწისმფლობელი შემოდგომისთვის უკვე

საკუთარ სამფლობელოებში ცდილობდა დაბრუნებას და ბრძოლის ველზე მათი დიდი ხნით დაკავება საკმაოდ რთული ამოცანა იყო. მაგალითად, როდესაც იერუსალიმის სამეფოს არმია მიემართებოდა ჰატინისკენ, სადაც მას სალადინის არმია ელოდებოდა, ჯვაროსანთა ერთ-ერთმა მეთაურმა ურჩია იერუსალიმის მეფეს, თავი აერიდებინა მუსლიმებთან გადამწყვეტი ბრძოლისთვის, რადგან სალადინი ვერ შეძლებდა მისი არმიის რიგებში მყოფი ემირების დიდხანს დაკავებას, რადგან მალე მოსავლის აღების პერიოდი დაიწყებოდა და სალადინის არმია განახევრდებოდა. მეფემ ეს რჩევა არ მიიღო, რაც ჰატინის ცნობილი კატასტროფით დამთავრდა.[77]

ლაშქრობათა ორგანიზებისთვის სასოფლო სამუშაოების სეზონი მნიშვნელოვან პრობლემას წარმოადგენდა და სხვადასხვა ქვეყანა ამ პრობლემის გადაჭრას სხვადასხვა გზით ცდილობდა, მაგალითად, დასავლეთ ევროპულ სამყაროში არსებული სენიორულ-ვასალური სისტემა ფეოდალებს (ვასალებს) მშვიდობიანობის დროს 40 დღით, ხოლო ომის პერიოდში ორი თვით ავალდებულებდა სავალდებულო სამსახურის გაწევას სენიორებისთვის, რაც რასაკვირველია, ძალიან მცირე დრო იყო და სამხედრო საქმეში უამრავ პრობლემას ქმნიდა.[78] ბევრად დიდი სავალდებულო სამხედრო სამსახურის ვადა, მთელი წლის განმავლობაში ნებისმიერი ხანგრძლივობით, მოქმედებდა სირია-პალესტინის ჯვაროსნულ სახელმწიფოებში,[79] რაც ამ სახელმწიფოების მდებარეობითა და არსებული მტრული გარემოცვით იყო გაპირობებული, მაგრამ ჯვაროსნული სახელმწიფოები გამონაკლისს წარმოადგენდა და ლაშქრობის შეზღუდული ვადა, შუა საუკუნეების როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ სახელმწიფოებს, ისეთ დიდ სირთულეებს უქმნიდა, როგორიც შეუქმნა, მაგალითად, კასტილიის მეფე ფერდინანდ III-ს 1233 წელს, ქალაქ 'უბაიდას ალყის დროს, როდესაც მისი არმია რამდენიმე სამხედრო რაზმმა შუა ბრძოლის დროს მიატოვა, იმ მოტივით, რომ სავალდებულო ვადა გასული იყო..[80]

შუა საუკუნეების ფეოდალურ საზოგადოებაში მიწის მფლობელობაზე დამყარებული სამხედრო საქმის ორგანიზაციის აღნიშნული თავისებურებებით განპირობებული სირთულეების (ფეოდალური არმიების მცირერიცხოვნობის, მობილიზაციის არამობილურობის, ფეოდალთა სეპარატისტული ტენდენციების, უზრუნველყოფისა და მომარაგების პრობლემების) დაძლევის საუკეთესო საშუალება ხელისუფლების ცენტრალიზაცია იყო. ძლიერი ცენტრალური მმართველობის არსებობის პირობებში, ესა თუ ის ფეოდალური სახელმწიფო შედარებით ეფექტურად ახერხებდა სამხედრო საქმის ორგანიზებას და აიძულებდა მსხვილ მიწისმფლობელებს, შეესრულებინათ მათზე დაკისრებული სამხედრო ვალდებულებები და არსებული კანონმდებლობის შესაბამისად გაეწიათ სამხედრო სამსახური, რაც ყველა იმ ფეოდალურ სახელმწიფოში, სადაც ძლიერი ცენტრალური მმართველობის ჩამოყალიბება ხერხდებოდა, როგორც წესი, ორი კომპონენტის ერთობლიობით, ხელისუფლების სათავეში მაღალი პირადი ღირსებების

მქონე მონარქის გამოჩენითა და სახელმწიფოს განკარგულებაში არსებული აუცილებელი რესურსების მობილიზებით მიიღწეოდა. მონარქის ძლიერი პიროვნული თვისებები განაპირობებდა ფეოდალური სეპარატიზმის მატარებელი მსხვილი მიწისმფლობელების დაქვემდებარებას ცენტრალური ხელისუფლების მმართველობის ქვეშ, ხოლო არსებული რესურსების (სამობილიზაციო რეზერვების, მიწის ფონდების, ფინანსებისა და ა.შ.) სწორი გამოყენება, უზრუნველყოფდა საშუალო და წვრილი მიწისმფლობელების ერთგულებას და ხელისუფლების გარშემო დარაზმვას, რაც სამხედრო საქმის სწორ ორგანიზებას ნიშნავდა. ამიტომ იმ ქვეყნებში, სადაც ხელისუფლების სათავეში ძლიერი მონარქები მოდიოდნენ, აუცილებლად ჩნდებოდა ძლიერი არმიაც.

აღნიშნული ფორმულა, „ძლიერი მონარქი - ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლება - ძლიერი არმია," შუა საუკუნეების ყველა სახელმწიფოსთვის დამახასიათებელი მოვლენა იყო. მაგალითად, შუა საუკუნეების გერმანიის (წმინდა რომის) იმპერია, რომელიც სხვადასხვა ფეოდალური ერთეულის საკმაოდ ხელოვნური გაერთიანება გახლდათ, XI საუკუნის I ნახევარში, სანამ მის სათავეში ძლიერი იმპერატორები, კონრად II (1024-1039 წწ.) და ჰენრიხ III (1039-1056 წწ.) იდგნენ, ევროპის უძლიერესი სახელმწიფო იყო, მაგრამ XI საუკუნის II ნახევარში, როდესაც ისინი სუსტი მონარქებით შეიცვალნენ, იმპერია უძლიერესი ქვეყნიდან სწრაფად გადაიქცა ფეოდალური შინა ომებით დაქუცმაცებულ სახელმწიფოდ.[81] იგივე ციკლი განმეორდა XII საუკუნეშიც, როდესაც იმპერიის სათავეში ძლიერი იმპერატორების, ფრიდრიხ ბარბაროსასა (1152-1190 წწ.) და ჰენრიხ VI-ს (1190-1197 წწ.) გამოჩენის შემდეგ, გერმანიამ სწრაფად დაიბრუნა ევროპის უძლიერესი ქვეყნის „სტატუსი," რომელიც ასევე სწრაფად დაკარგა სახელმწიფოს სათავეში უნიჭო მმართველების დაბრუნების შემდეგ.[82] იგივე სურათია ნებისმიერი სხვა სახელმწიფოს შემთხვევაშიც, მაგალითად, ბიზანტიის იმპერია, რომელიც ბასილი II-ის (969-1025 წწ.) მმართველობის პერიოდში ძალიან ძლიერ სახელმწიფოს წარმოადგენდა, საზღვრების გაფართოვების სტაბილური ტენდენციით, ბასილის შემდეგ ტახტზე ასული უნიჭო მმართველების ხელში გამუდმებით კარგავდა ტერიტორიებს და აგებდა ომებს მანამ, სანამ 1081 წელს ხელისუფლების სათავეში კვლავ ძლიერი მონარქი, ალექსი კომნენოსი არ მოვიდა, რის შემდეგაც უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაში მყოფი იმპერია კვლავ გადაიქცა რეგიონის ერთ-ერთ უძლიერეს სახელმწიფოდ.[83] ანალოგიურია ფატიმიდების ეგვიპტური სახელმწიფოს მაგალითიც, რომელიც XII საუკუნის 60-იან წლებში დღე-დღეზე იერუსალიმის (არცთუ ძლიერი) სამეფოს მსხვერპლი უნდა გამხდარიყო, მაგრამ მის სათავეში სალადინის მოსვლის შემდეგ, რეგიონის უძლიერესი სახელმწიფო გახდა და იქით გაანადგურა თავისი მოწინააღმდეგე (იერუსალიმის სამეფო).[84] საქართველოს ისტორიაში აღნიშნულის კლასიკური მაგალითია გიორგი II-ისა და დავით აღმაშენებლის ეპოქა, როდესაც გიორგის უნიჭო მმართველობის პერიოდში ქვეყანა კატასტროფის პირას იყო მისული, ხოლო დავითის ხელში ამიერკავკასიის უძლიერეს სამეფოდ გადაიქცა.[85]

აღნიშნული მაგალითები მოწმობს, რომ მონარქის პირად თვისებებს განუზომლად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სამხედრო და სახელმწიფოებრივი ძლიერებისთვის, მაგრამ როგორი გამორჩეული პიროვნებაც არ უნდა ყოფილიყო რომელიმე მონარქი, სამხედრო ორგანიზაციაში არსებული სირთულეების მხოლოდ პირადი ღირსებების ხარჯზე გადალახვა მას მაინც არ შეეძლო, რადგან ფეოდალებზე უმკაცრესი კონტროლის პირობებშიც კი, მიწისმფლობელობის საფუძველზე წარმოქმნილი თუნდაც ყველაზე ეფექტური ფეოდალური არმია, მაინც თავდაცვითი ხასიათის სამხედრო ძალას წარმოადგენდა და შეტევითი სტრატეგიის წარმოება მისი მეშვეობით, რაც სამხედრო-პოლიტიკური ძლიერების აუცილებელი პირობა იყო, შეუძლებელს არა, მაგრამ უაღრესად რთულ საქმეს კი წარმოადგენდა. მობილიზაციისთვის საჭირო დროის ხანგრძლივი პერიოდი, მიწისმფლობელი მეომრების საკუთარი მამულებიდან დიდი ხნით მოწყვეტის სირთულე, უზრუნველყოფის პრობლემები და ყოველივე აქედან გამომდინარე, საველე პირობებში არმიის დიდი ხნით გაჩერების შეუძლებლობა, მასშტაბური სამხედრო კამპანიების წარმოებას უკიდურესად ართულებდა, რაც ფეოდალურ სახელმწიფოებში აჩენდა მოთხოვნილებას ისეთ სამხედრო ძალაზე, რომელიც ნაკლებად იქნებოდა დამოკიდებული მიწისმფლობელების ინტერესებსა და ფეოდალური მეურნეობის ნატურალურ ხასიათზე და წელიწადის ნებისმიერ დროს მხოლოდ სამხედრო საქმიანობით იქნებოდა დაკავებული. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ნებისმიერი ფეოდალურ სახელმწიფოს წინაშე იდგა მუდმივი არმიის შექმნის ამოცანა, რომლის ინსტიტუციონალური ფორმირებაც (ანუ რეგულარული არმიის შექმნა) არც ერთ მათგანს შეეძლო (რეგულარულმა არმიებმა გამოჩენა მხოლოდ XV საუკუნიდან დაიწყეს[86]), ამიტომ არსებული პრობლემის გადაჭრას სამხედრო საქმის ორგანიზაციაში ახალი კომპონენტების დანერგვის გზით ცდილობდნენ. იმ კომპონენტებს, რომლებიც მუდმივ სამხედრო ძალაზე არსებული მაღალი მოთხოვნილების ნაწილობრივი დაკმაყოფილების შესაძლებლობას იძლეოდა, წარმოადგენდა ფეოდალური სახლების სამხედრო რაზმები, გვარდიული ნაწილები და მოქირავნეთა კონტიგენტები.

მუდმივი სამხედრო რაზმები

ამ ტიპის სამხედრო რაზმების ფორმირება ხდებოდა მსხვილი მიწისმფლობელის სახლის (გვარის, კლანის წარმომადგენლების), მიწის საკუთრების გარეშე დარჩენილი წევრებისგან, რომელთათვისაც შემოსავლის მიღების ერთადერთი შესაძლებლობა სამხედრო სამსახურის გაწევა იყო. ისინი ითვლებოდნენ მსხვილი მიწისმფლობელის სახლის წევრებად, ცხოვრობდნენ მის რეზიდენციაში (ან მის კუთვნილ სხვა ციხესიმაგრეებში) და ეწეოდნენ მუდმივ სამხედრო სამსახურს, რომლის დროსაც მათი უზრუნველყოფა ყოველივე აუცილებლით და საბრძოლო საჭურვლით, მიწისმფლობელის მოვალეობა იყო.

ბუნებრივია, რომ ამ ტიპის სამხედრო რაზმების სიძლიერე და რიცხოვნობა მთლიანად მიწისმფლობელის შესაძლებლობებზე იყო დამოკიდებული. შესაბამისად, რაც უფრო დიდი სამფლობელოები ჰქონდა მას, მით უფრო დიდი რაზმის ფორმირება ხდებოდა შესაძლებელი. ეს კარგად ჩანს თუნდაც საქართველოში, სადაც მეომართა ეს კატეგორია ტაძრეულების სახელით იწოდებოდა.[87] მაგალითად, სტეფანოს ორბელიანი 1049 წლის ბასიანის ბრძოლის დროს, ლიპარიტ ბაღვაშის განკარგულებაში 700 დიდი აზნაურისგან შედგენილი სამხედრო რაზმის არსებობას მიუთითებდა, ეს აზნაურები „იყვნეს მკვიდრნი მისნი" (ლიპარიტის)[88] და არ შეიძლება გაჩნდეს რაიმე ეჭვი იმის თაობაზე, რომ ისინი ბაღვაშთა სახლის მუდმივმოქმედი სამხედრო რაზმის წევრებს წარმოადგენდნენ, ისევე როგორც დავით აღმაშენებლის ტაძრეულები, რომელთა რაოდენობაც, დავითის მემატიანის მიხედვით, 1500 მეომარი იყო.[89]

ამ ტიპის რაზმებს ხშირად ვხედავთ სხვადასხვა ქვეყნის მონარქებისა თუ მსხვილი ფეოდალების განკარგულებაში, მაგალითად, ასეთი რაზმები (Household knights) ჰყავთ ინგლისის მეფეებს რიჩარდ ლომგულს, იოანე უმიწაწყალოს, ედუარდ I-სა და ინგლისისა და დასავლეთ ევროპის სხვა მონარქებს.[90]

მიუხედავად იმისა, რომ ამ ტიპის სამხედრო რაზმების მოვალეობა მხოლოდ სამხედრო სამსახური იყო და მუდმივად იმ მიწისმფლობელის განკარგულებაში იმყოფებოდნენ, რომლის სახლსაც ისინი მიეკუთვნებოდნენ, რამდენიმე მიზეზის გამო, სერიოზულ სამხედრო ძალას ისინი მაინც არ წარმოადგენდა. ჯერ ერთი, მათი რაოდენობა იყო საკმაოდ მცირე, რადგან ერთ სახლს (ერთ გვარს, ერთ კლანს და ა.შ.) ამ ტიპის სამხედრო რაზმების ადამიანთა დიდი რესურსებით უზრუნველყოფა არ შეეძლო. გარდა ამისა, ფეოდალური სახლის წევრები „ჩვეულებრივი" მიწისმფლობელური ფსიქოლოგიის მქონე ხალხი იყო და ისინი იმ მიზნით ეწეოდნენ სამხედრო სამსახურს, რომ ადრე თუ გვიან მიწის ნაკვეთი მიეღოთ და მიწისმფლობელთა კატეგორიაში გადასულიყვნენ. და ბოლოს, მათი სამხედრო პოტენციალი არაფრით აღემატებოდა დანარჩენი ფეოდალური არმიის მეომრებისას, რადგან როგორც ისინი, ისე სამხედრო ვალდებული მიწისმფლობელებიც, ერთი საზოგადოების წევრები იყვნენ და მათი სამხედრო მომზადების ხარისხი ერთგვარ პირობებში ყალიბდებოდა. აღნიშნული მიზეზების გამო, დროთა განმავლობაში ფეოდალურ სახელმწიფოებში (პირველ რიგში, აღმოსავლეთის ქვეყნებში) ფეოდალური სახლების სამხედრო რაზმების გვერდით წარმოქმნა დაიწყო გვარდიულმა სამხედრო ნაწილებმა, თუმცა ბოლომდე ფუნქციონირება არც ფეოდალური სახლების სამხედრო რაზმებს შეუწყვეტიათ და ისინი გვარდიასთან ერთად თანაარსებობდნენ დროის საკმაოდ ხანგრძლივ მონაკვეთში.

გვარდიული სამხედრო ნაწილები რადიკალურად განსხვავდებოდნენ ფეოდალური სახლის სამხედრო რაზმებისგან როგორც სამხედრო სამსახურის მოტივაციით, ისე სამხედრო მომზადების ხარისხითაც. ისინი იმ პროფესიონალი მეომრებისგან კომპლექტებოდნენ, რომელთათვისაც სამხედრო სამსახური არა სოციალურ ვალდებულებას,

არამედ ცხოვრების ბუნებრივ წესს წარმოადგენდა. აღმოსავლეთის ქვეყნებში ასეთი სამხედრო ნაწილები უმრავლეს შემთხვევაში კომპლექტდებოდა მომთაბარე ტომებისგან გამოსული მეომრებით, რომელთაც, ან ქირაობდნენ, ან ტყვედ აჰყავდათ, ან ჯერ კიდევ ახალგაზრდას ყიდულობდნენ მონათა ბაზარზე და შემდეგ სპეციალურად ამზადებდნენ ასეთი სამსახურისთვის.[91] ამ ტიპის პირველი გვარდიული ნაწილი, ე. წ. „არაბი ხალიფების თურქული გვარდია," ფორმირებული იქნა IX საუკუნის I ნახევარში და სახალიფოს სამხედრო ორგანიზაციაში წამყვანი ადგილი ძალიან სწრაფად დაიკავა.[92] თურქული გვარდია, შუა აზიის თურქულ-თურქმენული მომთაბარე ტომების მეომრებისგან კომპლექტდებოდა. IX საუკუნის შუახანებისთვის იგი არაბი ხალიფების ელიტარულ სამხედრო ნაწილად გადაიქცა და არაბული არმიის ძირითადი ბირთვი ს ფუნქცია შეიძინა, აგრეთვე არმიის სამეთაურო შემადგენლობის დაკომპლექტების წყაროდაც იქცა[93] (მაგალითად, სწორედ ასეთი თურქი გვარდიელი იყო, 853 წელს საქართველოში განხორციელებული სადამსჯელო ექსპედიციის მეთაური ბუღა თურქი). თურქი გულიამების გვარდია (გულიამი ნიშნავს ნაყიდ მონას) იმდენად მაღალი ბრძოლისუნარიანობის სამხედრო ნაწილს წარმოადგენდა, რომ მათი ფორმირება სახალიფოს გარდა, აღმოსავლეთის თითქმის ყველა მუსლიმურ ქვეყანაში დაიწყეს. მათი არსებობა სამხედრო ორგანიზაციის სრულყოფის ინტერესის გარდა, დამოუკიდებელ მუსლიმ მმართველთა პრესტიჟულობისა და მაღალი სოციალური სტატუსის მაჩვენებელსაც წარმოადგენდა.[94]

გვარდიული ნაწილის სიდიდე პირდაპირპროპორციულად იყო დამოკიდებული მისი მფლობელის ეკონომიკურ სიძლიერეზე, რადგან გვარდიელები, ისევე როგორც ფეოდალურ სახლთა რაზმების წევრები, მთლიანად მის კმაყოფაზე იყვნენ, თუმცა ამ უკანასკნელთაგან განსხვავებით, იმ დროისათვის კოლოსალურად მაღალ ანაზღაურებას იღებდნენ.[95] გვარდიელები მკვეთრად აღემატებოდნენ ბრძოლისუნარიანობით როგორც ფეოდალური სახლების სამხედრო რაზმებს, ისე ფეოდალური არმიის დანარჩენ მეომრებსაც, მაგრამ მათ შორის განსხვავება მარტო ამით არ ამოიწურებოდა, გვარდიელები არ იყვნენ მოცემული ქვეყნის ფეოდალური საზოგადოების წევრები (თუმცა დროთა განმავლობაში ასეთი ხდებოდნენ), რაც მათთვის ქმნიდა ინტერესებისა და მოტივაციის სრულიად განსხვავებულ გარემოს. გულიამები (როგორც მომთაბარეები) თავისი ცხოვრების წესით პროფესიონალი მეომრები იყვნენ და თუ ფეოდალური სახლის რაზმის წევრები, რომლებიც გარდა მატერიალური უზრუნველყოფისა, იმითაც იყვნენ მიბმულნი მიწისმფლობელის ინტერესებზე, რომ მისი სახლის (გვარის, კლანის) წარმომადგენლები იყვნენ, რაც მათი მხრიდან მთელ რიგ ვალდებულებებს განაპირობებდა, გულიამებს ამის მსგავსი ვალდებულებები არ გააჩნდათ. მათი მთავარი ვალდებულება იყო პირადი ერთგულება პატრონისადმი და სამხედრო სამსახური ფულადი ანაზღაურების ნაცვლად და თუ ეს ანაზღაურება შეწყდებოდა, გვარდიელებს უზარმაზარი პრობლემები შეეძლოთ შეექმნათ მათი მეპატრონეებისთვის. მეორეს მხრივ კი, გვარდიელები რაც უფრო ეფექტურად შეასრულებდნენ სამხედრო სამსახურს, მით მეტ შესაძლებლობას იღებდნენ კარიერის

შესაქმნელად. გულიამები მონა-მეომრები იყვნენ, რადგან, როგორც აღინიშნა, მათი შეძენის ძირითადი წყარო ტყვეობა ან მონათა ბაზარი იყო, სადაც შეიძლებოდა მათი ყიდვა მაგრამ ეს არ ნიშნავდა იმას, რომ ისინი კლასიკური მნიშვნელობის მონებს წარმოადგენდნენ. მათი „მონობა," რაც მხოლოდ მათი პატრონის წიმაშე არსებულ მოვალეობებსა და ერთგულებაში გამოიხატებოდა, ამ შემთხვევაში ნიშნავდა არსებული ფეოდალური საზოგადოების წევრობისგან განსხვავებულ სტატუსს, რაც ამ საზოგადოების ნინაშე სოციალური ვალდებულებების არქონასა და მხოლოდ მათი მეპატრონე მინისმფლობელის მიმართ სამხედრო სამსახურის ვალდებულებას გულისხმობდა. სამხედრო სამსახური გულიამებს კარიერის შექმნის უზარმაზარ შესაძლებლობებს აძლევდა. მათი მეპატრონე დამოუკიდებელი მმართველები, იმყოფებოდნენ რა მუდმივ დაპირისპირებაში მსხვილი მინისმფლობლების ინტერესებთან, შიდა სახელმწიფოებრივ ომებში ძირითადად გულიამებს ეყრდნობოდნენ, რაც განაპირობებდა მათ დაწინაურებას არა მარტო არმიის სამეთაურო თანამდებობებზე (ბუღა-თურქის მსგავსად), არამედ მაღალ ადმინისტრაციულ პოსტებზეც (მაგალითად, სელჩუკთა იმპერიაში ათაბაგების უმრავლესობას ყოფილი მონა-მეომრები წარმოადგენდნენ). ისინი ძალიან ხშირად ხდებოდნენ ტერიტორიული ერთეულების მმართველები და ხშირად მათი ინტერესები ეწინააღმდეგებოდა ცენტრალური ხელისუფლების ინტერესებს და ისინი უკვე იმგვარადვე უპირისპირდებოდნენ მათ, როგორც სხვა მინისმფლობელები. ამ პროცესის შედეგად მუსლიმურ სამყაროში არცთუ იშვიათად ჩნდებოდა დამოუკიდებელი სახელმწიფოები, რომელთა სათავეშიც ყოფილი მონა-მეომრები, გულიამები იდგნენ. მაგალითად, გიორგი III-ის მმართველობის პერიოდში, საქართველოს მეზობელ ასეთ სახელმწიფოსა და მის ძირითად მონინააღმდეგეს წარმოადგენდა აზერბაიჯანის საათაბაგო, რომლის სათავეშიც სელჩუკი სულთნების ყოფილი ყივჩაღი მონა-მეომარი (გულიამი) ელდიგუზი (1136-1172 წწ.) იდგა.[96]

არაბულ სამხედრო ორგანიზაციაში წარმოქმნილი გვარდიული ნაწილების ინსტიტუტი განსაკუთრებით განვითარდა დიდი სელჩუკების იმპერიაში, მალიქ-შაჰის (1072-1092 წწ.) მმართველობის დროს, როცა სელჩუკთა იმპერიის დიდი ვეზირის, ნიზამ ალ-მულქის განხორციელებული რეფორმების შედეგად, მან ბოლომდე ჩამოყალიბებული სახე მიიღო. ამ პერიოდში გულიამების რიგებში მიღება რეგლამენტირებული, ხოლო სამხედრო-სასწავლო პროცესი მეთოდოლოგიურად ჩამოყალიბებულ ციკლად გადაიქცა, რომლის შესაბამისადაც გულიამს უნდა გაევლო სამხედრო მომზადების მრავალსაფეხურიანი კურსი, აეთვისებინა სხვადასხვა სახის საბრძოლო იარაღი, გაეცნობიერებინა მოვალეობანი, გარკვეულიყო სამსახურებრივ იერარქიაში, შეეთვისებინა დისციპლინის ნორმები და ა.შ. რის შემდეგაც მას შეეძლო სამხედრო კარიერაზე ეფიქრა. გულიამების სამხედრო იერარქია, მათი სწავლის პროცესის მსგავსად, ასევე საგულდაგულოდ მოფიქრებული და აწყობილი სისტემა იყო, მაგალითად, მონა-მეომარს მხოლოდ რამდენიმე წლის სამსახურის შემდეგ შეიძლებოდა მიეღო ოფიცრის

საწყისი ჩინი, ხოლო ემირის მაღალ წოდებას ის მანამ ვერ მიაღწევდა, სანამ 37 წლის არ გახდებოდა და კარიერის ყველა საფეხურს შესაბამისი თანამიმდევრობით არ გაივლიდა.[97] ბუნებრივია, რომ ასეთი სისტემა გულიამების გვარდიის მაღალ ბრძოლისუნარიანობას განაპირობებდა, რის გამოც ასეთი ნაწილები სავსებით დამსახურებულად ფეოდალური არმიის ელიტად მიიჩნეოდა.

აღმოსავლურმა გვარდიულმა ნაწილებმა თავისი განვითარების პიკს ეგვიპტეში, მამლუქთა გვარდიის სახით მიაღწიეს. მამლუქთა გვარდიას, რომელიც გულიამებისგან მხოლოდ სახელწოდებით განსხვავდებოდა (გულიამი ნიშნავს მონას, ბიჭს, მამლუქი კი საკუთრებას[98]), წამყვანი ადგილი ეკავა ეგვიპტის სახალიფოს სამხედრო ორგანიზაციაში. მისი რიგები, ისე როგორც სხვა ქვეყნების გვარდიებისა, ძირითადად კომპლექტდებოდა მომთაბარე ტომების მონა-მეომრებისგან, რომელთა შორისაც XII-XIII საუკუნეებში ძალიან მაღალი იყო ყივჩაღების ხვედრითი წილი. XIII საუკუნის შუახანებში, მამლუქების ყივჩაღურმა გვარდიამ ეგვიპტეში მოახდინა სახელმწიფო გადატრიალება, დაამხო აიუბიდების დინასტიის მმართველობა და ტახტზე მამლუქი (ყივჩაღი) სულთნები აიყვანა.[99] მამლუქთა მმართველობა უაღრესად წარმატებული პერიოდი აღმოჩნდა ეგვიპტისთვის, მამლუქებმა გაანადგურეს ჯვაროსანთა სახელმწიფოები, სირია-პალესტინიდან განდევნეს მონღოლები, გაანადგურეს კილიკიის სომხეთის სამეფო და საკუთარი მმართველობა სირია-პალესტინასთან ერთად, ანატოლიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ რეგიონებზეც გაავრცელეს.[100]

აღმოსავლური გვარდიების განვითარების უკანასკნელ ეტაპს, ოსმალ იანიჩართა რაზმები წარმოადგენდნენ, რომელთაგანაც საბოლოოდ ჩამოყალიბდა შუა საუკუნეების ერთ-ერთი პირველი რეგულარული საარმიო კონტინგენტები.[101]

VIII საუკუნის შუახანებიდან, კონსტანტინე V-ის იმპერატორობის პერიოდში (741-775 წწ.), გვარდიული ნაწილების ფორმირება ბიზანტიის იმპერიაშიც დაიწყო, სადაც მუდმივმოქმედ სამხედრო რაზმებზე ისეთივე მაღალი მოთხოვნილება არსებობდა, როგორიც ისლამის სამყაროში. ბიზანტიური გვარდია, ე.წ. „ტაგმა," თავისი ორგანიზაციული სტრუქტურით მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა ისლამური (გულიამებისა და მამლუქების) გვარდიებისგან და IX-X საუკუნეებში იმპერატორისა და დედაქალაქის დამცველ სამხედრო რაზმს წარმოადგენდა, ვიდრე არმიის ბირთვსა, და მთელ იმპერიის ტერიტორიებზე მოქმედ მუდმივ სამხედრო კონტიგენტს. ტაგმა მხოლოდ იმპერიის მცხოვრებლებისგან კომპლექტდებოდა, რამდენიმე სხვადასხვა სამხედრო ნაწილისგან („სქოლა," „არიფმა," „ნუმერა," „ვიგლა" და ა.შ.) შედგებოდა და ბაზირებული იყო მხოლოდ კონსტანტინოპოლში.[102] ტაგმა კლასიკურ გვარდიულ კონტინგენტად გადაიქცა მას შემდეგ, რაც X საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოს მის სტრუქტურაში ჩაერთო სლავი და სკანდინავიელი მოქირავნე მეომრებისგან დაკომპლექტებული ელიტარული სამხედრო რაზმი „ეტერია," რომელიც ვარანგების გვარდიის სახელითაა ცნობილი.[103]

იმპერატორ ბასილი II-ის მიერ შექმნილმა ამ კონტინგენტმა ძალიან მალე დაიკავა წამყვანი ადგილი ბიზანტიის იმპერიის სამხედრო ორგანიზაციაში, იგი იქცა, როგორც იმპერატორების პირად გვარდიად,[104] ისე ბიზანტიური არმიის ბირთვად და თავისი მაღალი ბრძოლისუნარიანობის გამო, წამყვანი მნიშვნელობა ბიზანტიის სამხედრო სტრუქტურებში თითქმის იმპერიის არსებობის ბოლომდე შეინარჩუნა.[105] დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოების სამხედრო ორგანიზაციაში აღმოსავლური ტიპის გვარდიული ნაწილების ფორმირება არ მომხდარა. მუდმივი სამხედრო რაზმების პრობლემის დასავლეთ ევროპული გადაწყვეტა საკმაოდ ორიგინალური იყო, მათ გვარდიული ნაწილების ნაცვლად რაინდთა რელიგიური ორდენები შექმნეს, რომლებიც მუდმივად სამხედრო სამსახურში მყოფნი, სამხედრო ორგანიზაციაში, ჯვაროსნული და რიგი ევროპული არმიების ბირთვის თითქმის ისეთივე ფუნქციებს ასრულებდნენ, როგორსაც გულიამები და მამლუქები აღმოსავლეთში, ხოლო ვარანგები ბიზანტიაში.[106]

საქართველოში, ისე როგორც შუა საუკუნეების დანარჩენ ფეოდალურ სამყაროში, მუდმივ სამხედრო ძალაზე არსებულმა მოთხოვნილებამ გვარდიული ნაწილების ჩამოყალიბება საკმაოდ ადრე განაპირობა, როდესაც დავით აღმაშენებლის პერიოდის ქართულ არმიაში ყივჩაღებით დაკომპლექტებული გვარდიული ნაწილი, მონასპა გამოჩნდა.[107] მიუხედავად იმისა, რომ ქართული გვარდიის სახელწოდება, „მონასპა," (რაც პირდაპირი მნიშვნელობით მონათა-ჯარს ნიშნავს) ფაქტიურად, აღმოსავლური გვარდიის სახელს (გულიამი-მონა მეომარი) იმეორებდა, ეს მხოლოდ მათი ფუნქციური და არა სტრუქტურულ-ორგანიზაციული მსგავსების ამსახველი უნდა ყოფილიყო. ქართული გვარდიის კომპლექტება ბიზანტიური ვარანგების მსგავსად, დაქირავების პრინციპით ხდებოდა და არა მონების, ან ტყვეების ყიდვით.[108]

შუა საუკუნეების სამხედრო ორგანიზაციაში როგორც ფეოდალური სახლების სამხედრო რაზმებს, ისე გვარდიულ ნაწილებსა და რაინდულ ორდენებს განსაკუთრებული დანიშნულება ჰქონდათ, ისინი ახორციელებდნენ საგარნიზონო სამსახურს სტრატეგიულად მნიშვნელოვან პუნქტებში, მცირე მასშტაბის სამხედრო საფრთხეების წარმოქმნის შემთხვევაში, ფეოდალური არმიის მობილიზების გარეშე რეაგირებდნენ მასზე, ფეოდალურ არმიებში ქმნიდნენ არმიის ბირთვს, მონაწილეობდნენ შიდა სახელმწიფოებრივი პრობლემების გადაწყვეტაში და ა.შ. ამ ტიპის სამხედრო რაზმები და უპირველესად, გვარდიული ნაწილები და რაინდული ორდენები, არმიის ყველაზე დისციპლინირებულ და ბრძოლისუნარიან ნაწილებს წარმოადგენდნენ, საბრძოლო წყობაში მათ, როგორც წესი, ყველაზე მნიშვნელოვანი, ცენტრალური ადგილი ეკავათ და ბრძოლის ტაქტიკაც, ძირითადად, მათი შესაძლებლობების მიხედვით იგებოდა. მიუხედავად ამისა, მცირერიცხოვნობისა და რიგი სხვა მიზეზების გამო, მუდმივი არმიის ფუნქციის შესრულება მათ მაინც არ შეეძლოთ, რაც სამხედრო ორგანიზაციაში განაპირობებდა არმიის დაკომპლექტებაში დამატებითი ელემენტების შეტანის აუცილებლობას, რისი შედეგიც გაჩნდა მოქირავნეთა სამხედრო რაზმები, ეს კი სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ახალი, უფრო განვითარებული და სრულყოფილი სტრუქტურა იყო.

ფეოდალური არმიის შემადგენლობაში მოქირავნეთა გამოჩენა განაპირობა იმავე მიზეზებმა, რამაც ფეოდალური სახლების სამხედრო რაზმების, გვარდიული დანაყოფებისა თუ რაინდული ორდენების ფორმირება, ანუ მუდმივ სამხედრო ძალაზე არსებულმა მოთხოვნილებამ.

ფეოდალურ არმიებში პირველი მოქირავნეები IX-X საუკუნიდან გამოჩნდნენ,[109] აღმოსავლურ სახელმწიფოებში მოქირავნეთა ძირითად მასას იმ თურქულ მომთაბარე ტომთა მეომრები ქმნიდნენ, რომლებიც საძოვრების ახალი მასივების ძიებაში დიდი რაოდენობით მიგრირებდნენ შუა აზიის სტეპებიდან დასავლეთის მიმართულებით.[110] დასავლეთის ქვეყნებში კი, თავდაპირველად ამ როლის შესრულება იმ წვრილმა მიწისმფლობელებმა დაიწყეს, რომლებსაც მათი მცირე მეურნეობა ვერ უზრუნველყოფდა საკმარისი შემოსავლით, ან საერთოდ მიწისმფლობელობის გარეშე იყვნენ დარჩენილნი და ამ დეფიციტის შევსებას სხვადასხვა მიწისმფლობელისთვის დროებითი სამხედრო სამსახურის გაწევით ცდილობდნენ.[111] ამ დროის მოქირავნეთა მცირერიცხოვანი ჯგუფები უკვე ჩანან ფრანკული არმიებისა თუ ფრანკების იმპერიის ნანგრევებზე წარმოქმნილ სხვადასხვა ფეოდალურ ერთეულში.[112] მოქირავნეობას, როგორც სოციალურ მოვლენას, დიდი მასშტაბი არ ჰქონია, თუმცა მსხვილმა მიწისმფლობელებმა, უპირველესად კი სამეფო ოჯახებმა, საკმაოდ სწრაფად გააცნობიერეს მისი უპირატესობა ფეოდალური არმიის მოუქნელ სამხედრო ორგანიზაციასთან შედარებით და ამ ტიპის რაზმების გამოყენება ფართოდ დაიწყეს. მაგალითად, ვილჰელმ დამპყრობელი, მიუხედავად იმისა, რომ მის როგორც ინგლისის მეფისა და ნორმანდიის ჰერცოგის განკარგულებაში ტერიტორიული ერთეულების (ფეოდების) დიდი რაოდენობა და შესაბამისად დიდი სამობილიზციო რესურსი იმყოფებოდა, ფეოდალურ გაწვევასთან შედარებით უპირატესობას მაინც არმიის მოქირავნეებით დაკომპლექტებას ანიჭებდა, რის შედეგადაც მისი მმართველობის ბოლო წლებში (XI ს. 80-90-იანი წლები) ინგლისში მყოფ მოქირავნეთა რაოდენობა უკვე მნიშვნელოვნად აჭარბებდა ფეოდალური ვალდებულებებით გაწვეულთა რაოდენობას.[113]

მოქირავნეობისადმი წვრილი მიწისმფლობელების მატერიალური ინტერესი ადრეული პერიოდებიდანვე ჩამოყალიბდა. მაგალითად, 1158 წელს ბოჰემიის მეფე ვლადისლავმა დაგეგმილი ლაშქრობისთვის ვერ შეძლო ფეოდალური გაწვევით არმიის შეკრება, რის შემდეგაც გამოაცხადა, რომ ვინც წამოვიდოდა, დიდ ფულად ჯილდოს მიიღებდა. განცხადების შემდეგ ვლადისლავის არმიაში მის ხელისუფლებას დაქვემდებარებული თითქმის ყველა მიწისმფლობელი გამოცხადდა.[114] XI-XII საუკუნეები ფეოდალიზმის დასავლურ სამყაროში მოქირავნეობის ინსტიტუტის ნამდვილი აყვავების ხანა იყო. ამ პერიოდში განვითარდა მოქირავნეობის საკონტრაქტო სისტემა, როდესაც

მოქირავნეებსა და მათ დამქირავებლებს შორის ხელშეკრულებით ფორმდებოდა სამხედრო სამსახურის პირობები. მაგალითად, ერთ-ერთ ასეთ პირველ კონტრაქტს წარმოადგენს 1103 წელს გაფორმებული ხელშეკრულება ინგლისის მეფე ჰენრი I-სა და ფლანდრიის გრაფს შორის, რომლის მიხედვითაც ინგლისის მეფეს უნდა გადაეხადა 400 ვერცხლის მარკა, ხოლო ფლანდრიის გრაფი ამ თანხის სანაცვლოდ ვალდებული იყო წლის ნებისმიერ დროს გამოცხადებულიყო მეფის არმიაში 1000 რაინდის თანხლებით.[115] ბუნებრივია, რომ ის უპირატესობანი (მობილურობა, ლაშქრობის ვადის შეუზღუდაობა და ა.შ.) რაც მოქირავნეობას გააჩნდა ფეოდალური არმიის სამხედრო ორგანიზაციასთან შედარებით, მასზე დიდ მოთხოვნილებას განაპირობებდა, მაგრამ ფეოდალური არმიისგან განსხვავებით, რომელიც მთლიანად ნატურალური მეურნეობის პროდუქტი იყო, მოქირავნეობა უზარმაზარ ფულად დანახარჯებთან იყო დაკავშირებული, რაც ფულის ნიშნების დიდი რაოდენობის მიმოქცევაში ყოფნას ითხოვდა, ფულის ნიშნების წარმოქმნის წყარო კი მხოლოდ ფეოდალური მეურნეობის მიერ შექმნილი პროდუქცია იყო.[116] ამ გარემოებამ ტერიტორიულ ერთეულებზე ფულადი გამოსაღების დაწესება განაპირობა, რაც, როგორც ფეოდალური ეპოქის სამხედრო ორგანიზაციის, ისე მთლიანად ფეოდალური ურთიერთობების განვითარების თვალსაზრისით, უზარმაზარი მნიშვნელობის ნოვაციას წარმოადგენდა, რომლის გამოჩენის შემდეგაც (ეს ახალი გადასახადი სხვადასხვა ქვეყანაში სხვადასხვა დროს დაწესდა, მაგალითად, ინგლისში 1084 წელს.[117]) სამხედრო ვალდებულ მიწისმფლობელს სამხედრო სამსახურის გაწევის ნაცვლად, შეეძლო ფულადი გამოსაღები გადაეხადა, ხოლო ამ თანხით სამეფო ხელისუფლებას, 40-დღიანი მოლაშქრის ნაცვლად, პროფესიონალი მეომარი დაექირავებინა განუსაზღვრელი ვადით, რაც მას უკვე უზარმაზარ სამხედრო უპირატესობას ანიჭებდა მსხვილი მიწისმფლობელების წინააღმდეგ ბრძოლაში, ამასთან აძლიერებდა ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობას. მოქირავნეთა მეშვეობით შესაძლებელი ხდებოდა მსხვილი სამხედრო ძალების დიდი ხნით სამხედრო სამსახურში გაჩერება, რაც კოლოსალურ ფინანსურ დანახარჯებთან იყო დაკავშირებული, ეს გარემოება მნიშვნელოვნად ცვლიდა ფეოდალური ურთიერთობების ხასიათს და ფულის ნიშნებზე მაღალი მოთხოვნილების გაჩენის პირობებში ფეოდალიზმის ნატურალური მეურნეობის ნგრევასა და ფისკალური ურთიერთობების გაღრმავებას უწყობდა ხელს.[118]

მოქირავნეებზე მაღალმა მოთხოვნილებამ მოქირავნეობის, როგორც სოციალური ინსტიტუტის საგრძნობი განვითარება გამოიწვია და მან ორგანიზებულ სტრუქტურად დაიწყო ჩამოყალიბება, რისი პირველი ნიშანიც იყო ის, რომ XI საუკუნის ბოლოდან გამოჩენა დაიწყეს მოქირავნეთა რაზმების ცნობილმა მეთაურებმა,[119] რომელთა განკარგულებაშიც უკვე სამხედრო სუბორდინაციას დაქვემდებარებული პროფესიული რაზმები იმყოფებოდა, რაც იმას ნიშნავდა, რომ მოქირავნეობამ სამხედრო საქმის ორგანიზაციაში დაიწყო მუდმივი არმიის მთავარი ელემენტების, მეომართა სტაბილური

საკადრო შემადგენლობის, კომპლექტაციის ერთგვარი სისტემის, შეიარაღების ერთგვაროვნობის, რეგულარული სამხედრო სწავლებისა და ა.შ. შემოტანა, რაც ასევე დიდი მნიშვნელობის სიახლეს წარმოადგენდა და განსაზღვრავდა მოქირავნეთა მაღალ ბრძოლისუნარიანობას ფეოდალურ არმიასთან შედარებით, ამასთან უზრუნველყოფდა სამხედრო ორგანიზაციის შემდგომ განვითარებას.[120]

მოქირავნეობის განვითარებამ და ფულადი გამოსაღების დაწესებამ დასავლეთის ფეოდალურ სამყაროში ერთგვარად კურიოზული ვითარება ჩამოაყალიბა. მიწისმფლობელებმა, რომლებმაც თავიდან საკმაო ენთუზიაზმი გამოიჩინეს მოქირავნეობის მიმართ (რაც მათ სამხედრო სამსახურის ვალდებულებიდან ათავისუფლებდა) საკმაოდ მალე გააცნობიერეს, რომ მათ მიერ გადახდილი ფულადი გამოსაღებით დაქირავებულ მოქირავნეთა რაზმებს სამეფო ხელისუფლება მათსავე წინააღმდეგ იყენებდა, და მოქირავნეთა მეშვეობით მიწისმფლობელთა უფლებების შეზღუდვის ხარჯზე, სახელმწიფო ხელისუფლების ცენტრალიზებას ახდენდა. ამ გარემოებამ მიწისმფლობელების მოქირავნეობის ინსტიტუტთან დაპირისპირება გამოიწვია, რის არგუმენტადაც ისინი მშვიდობიანობის პირობებში მოსახლეობის წინააღმდეგ მოქირავნე მეომრების მიერ ჩადენილ ძალადობის აქტებს იყენებდნენ. მაგალითად, მიწისმფლობელთა ზეწოლის შედეგად, 1171 წელს, გერმანიის იმპერატორმა ფრიდრიხ ბარბაროსამ და საფრანგეთის მეფე ლუდოვიკო VII-მ დადეს ხელშეკრულება მოქირავნეთა არ გამოყენების შესახებ.[121] იგივე პოზიცია დააფიქსირა კათოლიკურმა ეკლესიამაც,[122] ხოლო ინგლისელი ბარონების ზეწოლით, 1214 წელს თავისუფლების დიდ ქარტიაში შევიდა პუნქტი, რომელიც ინგლისის მეფეებს მოქირავნეთა გამოყენებას უკრძალავდა.[123] მაგრამ ყოველივე ეს უშედეგო ღონისძიებები იყო, რადგან მოქირავნეთა უპირატესობა, ფეოდალური გაწვევით შეკრებილ არმიებთან შედარებით, როგორც მობილიზაციის სისწრაფით, სამხედრო სამსახურის ხანგრძლივობითა და ბრძოლისუნარიანობით, რომლის დემონსტრირებაც მოქირავნეებმა, მაგალითად, 1302 წელს ბრინიეს ბრძოლაში მოახდინეს, სადაც გაანადგურეს საფრანგეთის ფეოდალური არმია,[124] სრულიად აშკარა იყო. ფეოდალური არმიის სისუსტე და სამხედრო საქმის ორგანიზაციის (უკვე განხილული) სირთულეები, ისევე როგორც მსხვილ მიწისმფლობელებთან დაპირისპირების გარდაუვალობა, აიძულებდა როგორც ინგლისის, ისე სხვა ქვეყნების მონარქებს, ძირითადი აქცენტი მოქირავნეებზე გადაეტანათ[125] და ვერავითარი „თავისუფლების ქარტია“ და რომის პაპების გადაწყვეტილებები მოქირავნეთა წინააღმდეგ ამ პროცესს ვეღარ შეაჩერებდა.

მოქირავნეობის წარმოქმნა ფეოდალურ საზოგადოებაში იყო უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენა, იგი წარმოადგენდა ფეოდალური საზოგადოების რეაქციას ფეოდალური არმიის სისუსტის წინააღმდეგ და პირველ ევოლუციურ ნაბიჯს რეგულარული არმიის

შექმნისკენ. დასავლეთ ევროპაში X-XIII საუკუნეებში მოქმედი მოქირავნეთა რაზმები, შუა საუკუნეების სამხედრო ორგანიზაციაში მოქირავნეობის ინსტიტუტის შემდგომი, მუდმივი არმიის შექმნის წინა ეტაპის, XIII-XIV საუკუნეების მოქირავნეთა სამხედრო გაერთიანებების, ე.წ. „დიდი კომპანიებისა" და შვეიცარიელი ქვეითების წინამორბედები იყვნენ.[126] ფეოდალურ სამხედრო ორგანიზაციაში მათი გამოჩენა მუდმივი არმიების ნარმოქმნის პროცესის დასაწყისის მაჩვენებელი იყო, რაც თავის მხრივ, იმას ნიშნავდა, რომ ფეოდალიზმი განვითარების ახალ და უფრო პროგრესულ საფეხურზე გადადიოდა.[127] მოქირავნეობის, როგორც სოციალური ინსტიტუტის გამოჩენა ფეოდალური ხანის სამხედრო ორგანიზაციაში და მისი დამკვიდრებისთვის ბრძოლა, იმავდროულად, სახელმნიფოებრივი განვითარებისთვის ბრძოლასაც ნიშნავდა და სადაც მოქირავნეობის ინსტიტუტი იმარჯვებდა, იქ ცენტრისტული ტენდენციებიც იმარჯვებდნენ მსხვილ მიწისმფლობელთა ინტერესებზე, რისი შედეგიც ყველა თვალსაზრისით (პოლიტიკური, ეკონომიკური, სამხედრო და ა.შ.) ძლიერი სახელმწიფოს ფორმირებას და განვითარების შემდგომ ეტაპზე მის გადასვლას ნიშნავდა. ხოლო იქ, სადაც გამარჯვებული მსხვილი მიწისმფლობელები გამოდიოდნენ, რეგრესული პროცესების განვითარება და სუსტი სახელმწიფო ინსტიტუტების, უპირველესად, კი სამხედრო ორგანიზაციის წარმოქმნა გარდაუვალი იყო. ამდენად, ამა თუ იმ ქვეყნის სამხედრო ორგანიზაციის ევოლუცია მისი განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე (სხვა ფაქტორებთან ერთად) წარმოადგენს ფეოდალური ურთიერთობების (და შესაბამისად სახელმწიფოებრიობის) განვითარების პროგრესისა თუ რეგრესულობის განმსაზღვრელ ერთ-ერთ უტყუარ ნიშანს, რისი მიხედვითაც კონკრეტული სახელმწიფოს სამხედრო ძლიერებისა თუ სისუსტის რეალურ მიზეზებში გარკვევა მეტ-ნაკლებად შესაძლებელია.

სრულიად განსხვავებული იყო მოქირავნეობის ინსტიტუტის ფენომენი მუსლიმურ სამყაროში, სადაც ამ მოვლენას, განსხვავებით დასავლეთ ევროპულისგან, ღრმა სოციალური პროცესის სახე არ მიუღია, თუმცა მოქირავნეთა გამოყენების სიხშირის თვალსაზრისით (დასავლეთ ევროპულთან შედარებით), კიდევ უფრო ინტენსიური სახე ჰქონდა. ასეთი მდგომარეობის უმთავრეს განმასხვავებელ მიზეზს წარმოადგენდა აღმოსავლური მოქირავნეობის ინსტიტუტის სპეციფიკა, რომელიც მთელი რიგი ბუნებრივი ფაქტორების შედეგად ჩამოყალიბდა. როგორც აღინიშნა, დასავლეთში მოქირავნე მეომართა ძირითად მასას ის წვრილი მიწისმფლობელები ქმნიდნენ, რომლებიც მინის გარეშე რჩებოდნენ და სამხედრო სამსახურის გასაწევად არა მარტო ქირას, არამედ სრულ სალაშქრო უზრუნველყოფასაც საჭიროებდნენ, რაც ბუნებრივია, მათი დამქირავებლების ხარჯზე ხდებოდა და უზარმაზარ თანხებთან იყო დაკავშირებული.[128] ამის საწინააღმდეგოდ, აღმოსავლეთში მოქირავნეთა სამსახური შეუდარებლად იაფი იყო, რასაც მომთაბარე ტომების მეომართა უზარმაზარი რაოდენობა განაპირობებდა.

ბევრად იაფი იყო მომთაბარეთა შეიარაღებაც, რომელიც განსხვავებით მძიმე და უფრო ძვირი ევროპული საბრძოლო კომპლექტებისგან, უფრო მსუბუქი და ტექნოლოგიურად მარტივი იყო.[129]

მომთაბარე მეომართა სიმრავლისა და მათი ეკიპირების შედარებითი სიიაფის გამო, მოქირავნის სამსახურის ღირებულება აღმოსავლეთში იყო ბევრად ნაკლები ვიდრე დასავლეთ ევროპაში და მათი დაქირავება არავითარ პრობლემას არ წარმოადგენდა. მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზს აღწერილი აქვს, თუ როგორ დაიქირავა დამასკოს საემიროს ტერიტორიებზე 6000 დინარით მოქირავნეთა 860-კაციანი რაზმი, რომელსაც იგი ასკალონის მიდამოებში ჯვაროსანთა საწინააღმდეგო რეიდების მოსაწყობად იყენებდა.[130] ასევე აღწერილი აქვს მოქირავნეთა დაქირავების პროცესი ან-ნასავის, რომელიც ჯალალ ად-დინის არმიის შესავსებად რამდენიმე დღის განმავლობაში დადიოდა აზერბაიჯანის ტერიტორიებზე განსახლებულ თურქმენულ ტომებში და ქირაობდა მეომრებს.[131] უპრობლემოდ შეეძლო თავისი არმიის მომთაბარე მეომრებით შევსება მარდინის ემირ ილ-ღაზის, რომლის სამხედრო ძლიერების ფაქტორს, საემიროს შედარებით შეზღუდული რესურსების არსებობის პირობებში, სწორედ ეს გარემოება ქმნიდა.[132] მსგავსი ვითარება იყო მთელ აღმოსავლურ სამყაროში, სადაც მოქირავნეთა ხელმისაწვდომობა, მათი სამსახურის სიიაფე და ამოუწურავი რეზერვები, აქ არსებულ ფეოდალურ საზოგადოებებში რადიკალური ცვლილებებისა და ფისკალური სტრუქტურის რეორგანიზების აუცილებლობას, განსხვავებით ევროპული ფეოდალიზმისგან, ნაკლებად აყენებდა, რის გამოც აღმოსავლური ფეოდალიზმი დიდხანს ინარჩუნებდა კონსერვატიულ სახეს და დასავლეთ-ევროპულისგან განსხვავებით, ევოლუციური ცვლილებების ტენდენციას ნაკლებად ამჟღავნებდა.

ამგვარად, თუ შევეცდებით, მოკლედ ჩამოვაყალიბოთ ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციისა და ამ ორგანიზაციის მასშტაბში შექმნილი ფეოდალური არმიის ზოგადი სტრუქტურა, იგი შემდეგი სახის იქნება: ფეოდალური არმიების ბირთვს ქმნიდნენ მუდმივმოქმედი სამხედრო რაზმები (ფეოდალური სახლის რაზმი, გვარდია, რაინდული ორდენები), რომელთაც მცირერიცხოვნობის გამო მუდმივი არმიის ფუნქციის შესრულება არ შეეძლოთ, რის გამოც შუა საუკუნეების ძირითად სამხედრო ძალად ფეოდალური ლაშქარი რჩებოდა, რომლის თანმხლები თავისებურებების (მცირერიცხოვნობის, გაწვევის არამობილურობის, ფეოდალური სეპარატიზმის, უზრუნველყოფისა და მომარაგების პრობლემებისა და ლაშქრობის შეზღუდული ვადის) კომპენსირება მოქირავნეთა მეშვეობით ხდებოდა.

შეიძლება ითქვას, რომ მოქირავნეთა ინსტიტუტის ერთგვარი კონკურენცია ფეოდალური გაწვევის სისტემასთან წარმოადგენდა კიდეც ბრძოლას ფეოდალური სახელმწიფოს ცენტრალიზაციისთვის.

საქართველოში, ისე როგორც დანარჩენ ფეოდალურ სამყაროში, სამხედრო ორგანიზაციის ამ უმნიშვნელოვანესმა ელემენტებმა (ფეოდალური სახლების რაზმებმა, გვარდიამ, მოქირავნეებმა) ადრეული პერიოდებიდან იწყეს გამოჩენა. ფეოდალური სახლის რაზმებს ვხვდებით უკვე ნერსე ერისთავისა (752 წ.) და აშოტ კურაპალატის (813 წ. ახლო ხანები) დროსაც. ორივე სწორედ ასეთი რაზმების („ერი თვისი"-ს) თანხლებით ტოვებს თბილისის საემიროს.[133] გვარდია ჩანს დავით აღმაშენებლის დროს (თუმცა, მისი მანამდე არსებობაც არ არის გამორიცხული),[134] ხოლო მოქირავნეები საკმაო სტაბილურობით უკვე IX საუკუნიდან ჩანან ქართულ არმიებში,[135] რაც იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ საქართველოში სამხედრო ორგანიზაცია ფეოდალიზმის დამახასიათებელ კანონების შესაბამისად ვითარდებოდა და ისევე ექვემდებარებოდა საერთო „ფეოდალურ" კანონზომიერებას, როგორც ევროპისა თუ აღმოსავლეთის სხვა ფეოდალური სახელმწიფოები. მისი განვითარება აშკარად მიდიოდა ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის უკანასკნელი საფეხურის, მუდმივი არმიის შექმნისკენ, რაც, რიგი მიზეზების გამო (რომლებიც მომდევნო თავებში იქნება განხილული), არ მომხდარა.

ბ) სამხედრო საქმის ორგანიზაციის მომთაბარული სისტემა

შუა საუკუნეების განმავლობაში, ფეოდალური სახელმწიფოების ყველაზე საშიშ მოწინააღმდეგეებს მომთაბარეები წარმოადგენდნენ, რომლებსაც პრიმიტიული სახელმწიფოებრივი ფორმების არსებობის პირობებში ჰქონდათ მეტად ეფექტური სამხედრო ორგანიზაცია, რომელიც მთელი რიგი პარამეტრებით აღემატებოდა ფეოდალურს, რაც მათ არმიებს ანიჭებდა გამორჩეულ ბრძოლისუნარიანობას და უაღრესად სახიფათო ძალად ხდიდა ნებისმიერი ფეოდალური სახელმწიფოსთვის.

მომთაბარეთა დაპირისპირება ცივილიზებული სამყაროსთან ჯერ კიდევ ადრეანტიკური პერიოდიდან დაიწყო და გაგრძელდა შუა საუკუნეების ბოლომდე, სანამ სამხედრო ორგანიზაციაში ცეცხლსასროლი იარაღი და მუდმივი არმიები გამოჩნდა. შეიძლება ითქვას, რომ ცეცხლსასროლი იარაღის გამოჩენამდე ეს დაპირისპირება მომთაბარეთა უპირატესობით მიმდინარეობდა და ფეოდალური არმიები ისევე ხშირად მარცხდებოდნენ მათთან ბრძოლებში, როგორც, უფრო ადრე, აქემენიდების არმიები თუ რომაული ლეგიონები.[1] მომთაბარული სამყარო განფენილი იყო ევრაზიის სტეპებში, რომელიც ალტაის მთიანეთიდან ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთამდე ვრცელდებოდა, საუკუნეთა მანძილზე ამ ტერიტორიებზე ყალიბდებოდა სხვადასხვა მომთაბარული გაერთიანება თუ მომთაბარული იმპერია, რომლებიც ერთმანეთთან ბრძოლაში

საკმაოდ მალე იღუპებოდნენ, მაგრამ გამოთავისუფლებულ ადგილს უმალ სხვა იკავებდა, ხოლო დამარცხებულთა ნაწილი ხშირად ახალი ადგილსამყოფლის პოვნას დასავლეთით ცდილობდა, სადაც მათი კონფლიქტი ფეოდალურ სახელმწიფოებთან გარდაუვალი ხდებოდა.[2] მომთაბარეები დასავლეთის მიმართულებით ორი ძირითადი მარშრუტით მოძრაობდნენ, პირველი გადიოდა ვოლგისპირეთზე, კასპიის ზღვის ჩრდილოეთით და ეს მარშრუტი განსაკუთრებით აქტიური იყო VIII-XI საუკუნეებში, როდესაც ამ მიმართულებით მოძრაობდნენ ავარები, უნგრები, პაჭანიკები, ყივჩაღები და მომთაბარეთა სხვა ტომები, რომლებიც დიდ საფრთხეს უქმნიდნენ ბალკანეთისა და ცენტრალური ევროპის რეგიონებს. მომთაბარული მიგრაციის ამ ტალღის ძირითადი შედეგი იყო, უნგრეთის სახელმწიფოს შექმნა და ყივჩაღებისა და ზოგი სხვა ტომის დამკვიდრება ცენტრალური და აღმოსავლეთ ევროპის რეგიონებში.[3] აღნიშნული მარშრუტი საქართველოსთვის საშიშროებას არ შეიცავდა, რადგან კავკასიონის ქედი მომთაბარეთათვის თითქმის გადაულახავ წინაღობას წარმოადგენდა,[4] მაგრამ უაღრესად სახიფათო იყო მომთაბარული მიგრაციის მეორე, სამხრეთის მიმართულება, რომელიც კასპიის ზღვის სამხრეთით, ირანის, ჩრდილოეთ მესოპოტამიისა და სომხეთის ტერიტორიებზე გადიოდა ანატოლიის მიმართულებით.

აღნიშნულ მარშრუტზე მომთაბარული ტომების, ძირითადად თურქმენების, აქტიური მიგრაცია დაიწყო XI საუკუნის შუახანებიდან, როდესაც სელჩუკთა დაპყრობებმა მომთაბარული მიგრაციის დიდი ტალღა გამოიწვია, მოგვიანებით ეს ტალღა კიდევ რამდენჯერმე განმეორდა მონღოლებისა თუ თემურ ლენგის შემოსევების დროს, რის შედეგადაც მომთაბარეებით აივსო როგორც ირან-მესოპოტამიის, ისე მცირე აზიის ტერიტორიები, რასაც მთელ ახლო აღმოსავლეთში გლობალური გეოპოლიტიკური ცვლილებები მოჰყვა. ამ მიმართულებით მომთაბარული მიგრაციის უმთავრესი შედეგი იყო უამრავი მუსლიმური სახელმწიფოს ფორმირება ირან-ერაყ-სირიისა და მცირე აზიის რეგიონებში, ბიზანტიის იმპერიის განადგურება, ოსმალთა სახელმწიფოს წარმოქმნა და მის მიერ შექმნილი საფრთხე ევროპული სახელმწიფოებისთვის - სამხედრო ხელოვნების ისტორიის ცნობილი მკვლევრის, დენის სინორის მიხედვით, მომთაბარეებს სახალხო არმიები ჰყავდათ,[1] რაც გამომდინარეობდა მომთაბარული სამხედრო ორგანიზაციის ბუნებიდან, რომელიც, განსხვავებით ფეოდალური ორგანიზაციისგან, არ იყო დამოკიდებული მიწის საკუთრების ფორმებზე და შესაბამისად, თავისუფალი იყო სოციალური ბარიერებისგან, რაც მომთაბარულ სამხედრო ორგანიზაციას განსაკუთრებულ მოქნილ და მობილურ ხასიათს ანიჭებდა.

მომთაბარულ საზოგადოებებში ყველა სრულასაკოვანი მამაკაცი სამხედრო ვალდებული იყო, მიუხედავად მისი სოციალური სტატუსისა თუ საზოგადოებრივი მდგომარეობისა, რითაც მომთაბარული არმიები ნამდვილად საერთო-სახალხო სამხედრო

გაერთიანებებს წარმოადგენდა. მეომრობის უფლება მომთაბარული საზოგადოების სრულუფასოვან წევრობას ნიშნავდა,[2] რის მიხედვითაც, მომთაბარული საზოგადოება იმდენი სრულფასოვანი წევრისგან შედგებოდა, რამდენი მეომარიც ითვლებოდა მის შემადგენლობაში. მომთაბარეები ბუნებრივი მეომრები იყვნენ, რასაც მათი ცხოვრების წესი და მეურნეობის ხასიათი განაპირობებდა.

არ აქვთ სოციალურობა, რაც ნაკლები სამობილიზაციო რესურსის არსებობის პირობებშიშესაძლებლობას იძლეოდა ფეოდალურთან შედარებით უფრო დიდი არმიების ფორმირება მოეხდინათ.
მობილიზაციის სისწრაფე.
არ ატარებენ აღალს. არიან მობილურები.
გააჩნიათ განსხვავებული ტაქტიკა.
მომთაბარულ საზოგადოებებში ბელადები და შესაბამისად, სამხედრო მეთაურები ხდებოდნენ
არა მემკვიდრეობით, არამედ პირადი ღირსებებით.
ცხენოსანი მოისრეები.
ბარტოლდის მიხედვით, როდესაც მომთაბარეები არ იმყოფებოდნენ ძლიერი ხელისუფლების
ქვეშ, მოქმედებდნენ უსისტემოდ და იკავებდნენ კულტურულ ტერიტორიებს საძოვრებად.
ბარტოლდი II-1 გვ. 701
ბარტოლდი მომთაბარეობის შეუთავსებლობის შესახებ სახელმწიფო სისტემასთან.
*ბარტოლდი I. 372**

აქ და შემდგომში კურსივით გამოყოფილია მომავალი კვლევის ავტორისეული მონახაზები (რედაქტორი)

შუა საუკუნეების ომების მიზნები და კანონები

ა) ომების მიზნები

შუა საუკუნეების ომების ერთ-ერთი უმთავრესი მიზანი ახალი მინის ფონდების ხელში ჩაგდება იყო. მიწისმფლობელობა, გარდა ეკონომიკური შემოსავლებისა, განაპირობებდა მისი მფლობელის სამხედრო ძლიერებასაც (რაც მეტი მინის ფონდი იყო კონცენტრირებული მიწისმფლობელის ხელში, მით უფრო დიდი არმიის ფორმირება შეეძლო მას), რაც ქმნიდა როგორც შიდა, ისე გარე ომების უმთავრეს მოტივაციას: ერთი მფლობელის ხელში მოქცეულიყო რაც შეიძლება მეტი ტერიტორია, ამიტომ ფეოდალურ სახელმწიფოებში გამუდმებით მიმდინარეობდა ბრძოლა მიწის მონოპოლიზაციისთვის, რასაც ჰქონდა როგორც შიდა ომის (როდესაც იგი ერთი ქვეყნის სხვადასხვა მსხვილ მიწისმფლობელს შორის მიმდინარეობდა), ისე საგარეო ომის ხასიათი (რაც ორი ან მეტი სახელმწიფოს შორის ბრძოლაში გამოიხატებოდა).

მიწების მონოპოლიზაციისთვის წარმოებული შიდა ომები მიმდინარეობდა ყველა ფეოდალურ სახელმწიფოში მიუხედავად მათი გეოგრაფიული მდებარეობისა, თუ ფეოდალური ურთიერთობების თავისებურებებისა. როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის ქვეყნებში ამ ომებს საკმაოდ ერთგვარი ხასიათი ჰქონდა და მათზე ზეგავლენას არც არსებული პოლიტიკური სისტემები ახდენდა და არც რელიგიური თუ ეთნიკური კუთვნილება. მაგალითად, სელჩუკთა სულთნებისთვის ისეთივე მწვავე ამოცანას წარმოადგენდა მათ ხელისუფლებას დაქვემდებარებული ათაბაგებისა და ემირებისთვის მიწაზე საკუთრების უფლების შეზღუდვა ან ჩამორთმევა, როგორსაც ევროპელი მონარქებისთვის ჰერცოგებისა თუ გრაფების დამოუკიდებლობის ალაგმვა.

იგივე სურათია ფეოდალურ საქართველოშიც, სადაც IX-X საუკუნეებში მიწისთვის ბრძოლა მეტ-ნაკლებად თანაბარი შესაძლებლობების მქონე მიწისმფლობელებს (მეფე-მთავრებს, ცალკეულ ფეოდალურ საგვარეულოებს) შორის მიმდინარეობდა,[1] ხოლო XI საუკუნიდან, ფეოდალური ურთიერთობების გაღრმავებისა და განმტკიცების შემდეგ, უკვე უმსხვილესი მიწისმფლობელის, ცენტრალური ხელისუფლებისა (სამეფო საგვარეულოს) და ცალკეულ ფეოდალთა (სხვა მსხვილ მიწისმფლობელებს) შორის ბრძოლაში გადაიზარდა. მაგალითად, ბაგრატ III-მ, როდესაც ის ერთიანი საქართველოს მეფე გახდა,

დაუყოვნებლივ დაიწყო ფეოდალთა წინააღმდეგ ბრძოლა და ცენტრალური სამეფო ხელისუფლების ქვეშ მიწის ძირითადი ფონდების კონცენტრირება, რის მისაღწევადაც იგი არანაირ (დაშვებულ თუ დაუშვებელ) საშუალებებს არ ერიდებოდა.[2] ფეოდალურ ეპოქაში მიწებისთვის ბრძოლას თითქმის დაუსრულებელი პროცესის სახე ჰქონდა და მისი შედეგები მნიშვნელოვანწილად იყო დამოკიდებული პიროვნულ ფაქტორებზე,[3] ამიტომ რამდენადაც ძლიერი იყო ცენტრალური ხელისუფლების სათავეში მყოფი მონარქი, იმდენად ეფექტური ხდებოდა მის მიერ მიღწეული შედეგები მიწებისთვის ბრძოლაში და პირიქით, სუსტი მონარქის გამოჩენის შემთხვევაში (რაც ბუნებრივია, ხშირად ხდებოდა) მიწებისთვის ბრძოლა ცენტრალური ხელისუფლებისთვის წარუმატებლად მთავრდებოდა. აღნიშნულის ნათელი მაგალითია, გიორგი II-ისა და დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობა, როდესაც გიორგი II ფეოდალებთან ურთიერთობის დარეგულირებას მათთვის მიწების ფონდის გაზრდის მეშვეობით ცდილობდა,[4] ხოლო დავით აღმაშენებლის ერთადერთი სტრატეგია ასეთი ფეოდალებისთვის მიწების ჩამორთმევა და სამეფო დომენთან მიერთება იყო.[5] როდესაც ერთი ნაციონალური სახელმწიფოს ფარგლებში მიწის ფონდები რამდენიმე მსხვილ მიწისმფლობელს შორის ნაწილდებოდა, მაშინ შიდა კონფლიქტი გარდაუვალი იყო და ხშირად ათეული და, არცთუ იშვიათად, ასეული წლებიც გრძელდებოდა.[6] მაგალითად, საფრანგეთში სამეფო დინასტიას თითქმის ოთხ-ნახევარი საუკუნე დასჭირდა იმისთვის, რომ ქვეყანაში მთავარი მიწისმფლობელი გამხდარიყო და დაემარცხებინა საფრანგეთის სხვა მსხვილი მიწისმფლობელები, ნორმანდიის ჰერცო-გები, ანჟუს და ბლუას გრაფები და ა.შ.[7] მსგავსი პროცესი მიმდინარეობდა საქართველოშიც, სადაც ბაგრატიონების სამეფო საგვარეულო თითქმის ერთი საუკუნე ებრძოდა მეორე მსხვილ მიწისმფლობელს, ბაღვაშების საგვარეულოს.[8] შუა საუკუნეებში ერთი სახელმწიფოს ფარგლებში მიწის ფონდების კონცენტრირებისათვის ბრძოლა ხანგრძლივ და რთულ პროცესს წარმოადგენდა. ამ სირთულეს ქმნიდა ის გარემოება, რომ ფეოდალურ საზოგადოებაში მემკვიდრეობითი მიწისმფლობელობა მთელი რიგი იურიდიული ნორმებით იყო დაცული, რის გამოც ფეოდალისთვის მიწისმფლობელობის უფლების ჩამორთმევა უაღრესად ძნელ საქმეს წარმოადგენდა და გარდა სამხედრო ძლიერებისა, ხშირად მთელი რიგი იურიდიული პროცედურების განხორციელებასაც საჭიროებდა. მაგალითად, ბაგრატ IV თავის უმთავრეს მოწინააღმდეგეზე, ლიპარიტ ბაღვაშზე გამარჯვების შემდეგ, იძულებული იყო მისი ვაჟისთვის მამისეული სამფლობელოს მნიშვნელოვანი ნაწილი უკან დაებრუნებინა,[9] ხოლო დავით აღმაშენებელმა მანამდე ვერ შეძლო მის მიერ დამარცხებული ბაღვაშების საგვარეულოს კუთვნილი კლდეკარის საერისთავოსა და, განსაკუთრებით, კაცხის სამემკვიდრეო მამულის სამეფო დომენად ქცევა, სანამ უკანასკნელი ბაღვაში უმემკვიდრეოდ არ გარდაიცვალა.[10] იგივე პრობლემები ჰქონდა საფრანგეთის მეფე ფილიპე-ავგუსტეს, რომელსაც თითქმის 10 წლის განმავლობაში მთელი იურიდიული „მასკარადის" ჩატარება დასჭირდა ნორმანდიის საჰერცოგოს სამეფო დომენთან შესაერთებლად, რომელიც ყველა არსებული კანონის

შესაბამისად ინგლისის მმართველ დინასტიას (პლანტაგენეტებს) ეკუთვნოდა. მიუხედავად ფილიპე-ავგუსტეს სამხედრო უპირატესობისა, მან ნორმანდიაზე მფლობელობის უფლება მანამდე ვერ მიიღო, სანამ ნორმანდიის ბოლო მფლობელი, არტურ პლანტაგენეტი უმემკვიდრეოდ არ გარდაიცვალა და ამით ლეგალური საფუძველი არ შეიქმნა ამ ტერიტორიების სამეფო დომენთან შეერთებისთვის.[11] მიუხედავად მემკვიდრეობითი მიწის ფონდების ხელში ჩაგდების იურიდიული სირთულეებისა, მიწებისთვის ბრძოლის უმთავრეს არგუმენტს მაინც სამხედრო ძლიერება წარმოადგენდა, რაც, თავის მხრივ, მიწისმფლობელობის მასშტაბებზე იყო დამოკიდებული, რის გამოც მიწებისთვის ბრძოლა სამხედრო ძლიერებისთვის ბრძოლასაც ნიშნავდა, ეს ამოცანა კი - ფეოდალურ ეპოქაში სამხედრო მოქმედებების ერთ-ერთ უმთავრეს მიზეზსა და მოტივაციას, შესაბამისად, შიდა ომების უმთავრეს მიზანს წარმოადგენდა. საგარეო ომების ერთ-ერთი უმთავრესი მიზანი, ისევე როგორც შიდა ომებისა, მიწების ახალი ფონდების ხელში ჩაგდება იყო. განსხვავება ომის ამ ორ კატეგორიას შორის მდგომარეობდა იმ ფაქტორში, რომ გარედან მოსული თავდამსხმელი მიწების ხელში ჩასაგდებად არანაირ იურიდიულ არგუმენტაციას არ საჭიროებდა და დაპყრობილი ტერიტორიების დაკანონებას „ომში გამარჯვებულის უფლებით“ ახდენდა, რაც შუა საუკუნეებში სავსებით მიღებულ ნორმას წარმოადგენდა.[12] შესაბამისად, დაპყრობითი ომის საწარმოებლად და ახალი მიწების ხელში ჩასაგდებად, ერთი შეხედვით, სავსებით საკმარისი იყო შემტევი მხარის სამხედრო უპირატესობა, მაგრამ ეს ფაქტორი მხოლოდ ომში გამარჯვებასა და ტერიტორიების დროებით დაკავებას უზრუნველყოფდა და არა მის შენარჩუნებას, რაც საკმაოდ რთულ პრობლემას წარმოადგენდა. დაპყრობითი პროცესის დასასრულებლად (ოკუპირებული ტერიტორიების დასამაგრებლად) მხოლოდ სამხედრო ძალა საკმარისი არ იყო, იგი სხვა მრავალი (ძალისმიერი და არაძალისმიერი) რესურსის გამოყენებას საჭიროებდა, რისი განხორციელებაც ყველა დამპყრობელს არ შეეძლო. ეს კი განაპირობებდა დაპყრობითი ომების მიზნებისა და დაპყრობის ფორმათა მრავალფეროვნებას.

ნებისმიერი დამპყრობლის უმთავრესი მიზანი სამხედრო ძალით დაპყრობილი ტერიტორიების საკუთარ სამფლობელოებთან შეერთება და მისი სამუდამოდ შენარჩუნება, ანუ სრული ოკუპაცია იყო, რაც ძალიან ხშირად დიდი იმპერიებისთვისაც კი უაღრესად რთული ამოცანა იყო. ასეთი მიზნის არსებობის შემთხვევაში, როგორც ეს დასაწყისში უკვე იყო აღნიშნული, ომში გამარჯვებულ აგრესორს დაპყრობილ ტერიტორიებზე, პირველ რიგში, ადმინისტრირების სისტემა უნდა შეექმნა, რომლის ჩამოყალიბება და ფუნქციონირება იოლდებოდა იმ ვითარებაში, როდესაც მოსახლეობა და, პირველ ყოვლისა, ადგილობრივი მიწისმფლობელები როგორც სამხედრო, ისე ეკონომიკურ წინააღმდეგობას წყვეტდნენ და შემტევი მხარის მიერ შექმნილ მმართველობის სისტემაში ინტეგრირებას იწყებდნენ. ამ მდგომარეობის მისაღწევად დამპყრობელი მხარე თავდაპირველად, როგორც წესი, იოლი და ადგილობრივი მოსახლეობისთვის

მისაღები პოლიტიკურ-ეკონომიკური რეჟიმის შექმნას ცდილობდა და ადგილობრივ რელიგიურ და სხვა ინსტიტუტებს ნაკლებად ეხებოდა. ასე იქცეოდა თითქმის ყველა „კლასიკური დამპყრობელი," არაბები, სელჩუკები, ჯვაროსნები, მონღოლები, ოსმალები და სხვები,[13] მაგრამ შუა საუკუნეების სამყაროს „უდისციპლინო სოციალური იერარქიისა" და ფეოდალური სეპარატიზმის არსებობის პირობებში ასეთი პოლიტიკის დროის დიდ მონაკვეთში თანამიმდევრულად (სანამ მოხდებოდა ადგილობრივების სრული ინტეგრირება დამპყრობლებთან) განხორციელება საკმაოდ რთული იყო, ამიტომ მსგავსი მცდელობები, უმრავლეს შემთხვევაში, სრული ან ნაწილობრივი მარცხით მთავრდებოდა. მაგალითად, როგორც არაბებმა, ისე სელჩუკებმა და მონღოლებმაც, მათ მიერ ოკუპირებული უზარმაზარი ტერიტორიების მნიშვნელოვანი ნაწილი დაკარგეს არა გარედან მიღებული სამხედრო დარტყმების, არამედ ამ რეგიონების საკუთარ სახელმწიფო სისტემაში ბოლომდე ინტეგრირების შეუძლებლობის შედეგად. ანუ ვერ შეძლეს ადგილობრივი საზოგადოებების საკუთართან ასიმილირება და ტერიტორიების დიდი ხნით შენარჩუნება, რაც სხვა ფაქტორებთან ერთად, მათი იმპერიების ნგრევის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი იყო. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ დამპყრობელი, სამხედრო ნარმატებების მიუხედავად, მხოლოდ იმ ტერიტორიების ოკუპირებას ახერხებდა, რომლის მოსახლეობის ინტეგრირებისთვისაც შიდა რესურსები ყოფნიდა. ამის ნიმუშია, მაგალითად, ოსმალეთის იმპერია, რომელმაც დაპყრობების უზარმაზარი მასშტაბების მიუხედავად, ტერიტორიების დიდი ნაწილის ათვისება ვერ შეძლო, ხოლო იმ რეგიონების (მაგალითად, მცირე აზიის) შენარჩუნება, რომლებიც მათი იმპერიის შემადგენლობაში მყარად დარჩნენ, აბორიგენ მოსახლეობასთან გატარებული ლიბერალური რელიგიური პოლიტიკითა და სოციალურ-ეკონომიკური ღონისძიებების სისტემით მოახერხეს.[14]

როდესაც დაპყრობილ ქვეყანაში ვერ ხერხდებოდა ადგილობრივი მოსახლეობის მმართველობის სისტემაში ინტეგრირება (ე.ი. როდესაც დაპყრობითი ამოცანების შესასრულებლად რესურსები არ ყოფნიდა, ან სხვადასხვა მიზეზით ამ პოლიტიკის გატარებაზე უარს ამბობდა), მაშინ დამპყრობელი ტერიტორიების შესანარჩუნებლად იძულებული იყო გამოეყენებინა მკაცრი ადმინისტრირების მეთოდი, რაც ოკუპირებული ტერიტორიების სამხედრო ძალით შენარჩუნებას გულისხმობდა, ყოველივე ამისთვის კი საჭირო იყო მუდმივი გარნიზონების სისტემა, ხშირი სამხედრო ექსპედიციები, ადგილობრივი ინსტიტუტებისა და ტრადიციების დანგრევა და ა.შ., ეს კი ამ პოლიტიკის განხორციელებისთვის, თავად ამ პოლიტიკის ხასიათით გამოწვეული დიდი წინააღმდეგობის ფონზე, უზარმაზარი დამატებითი რესურსების სტაბილურ ხარჯვასთან იყო დაკავშირებული, რისი გაწევაც შუა საუკუნეებში ძალიან ცოტა სახელმწიფოს შეეძლო და ისიც დროის საკმაოდ მცირე მონაკვეთში. აღნიშნულის შესანიშნავი მაგალითია XVII საუკუნის დასაწყისში სეფიანთა ირანის (უკვე აღნიშნული) მცდელობა აღმოსავლეთ

საქართველოს იძულებითი ინტეგრირებისა საკუთარ სახელმწიფო სისტემაში, რომელიც საქართველოს ტერიტორიების ოკუპაციის, დიდი სამხედრო უპირატესობისა და ხანგრძლივი მცდელობის მიუხედავად, მაინც მარცხით დამთავრდა.[15]

დაპყრობილი ტერიტორიების მოსახლეობის საკუთარ სახელმწიფო სისტემაში ინტეგრირების სირთულის გარდა, დიდი სივრცეების დაპყრობის შემთხვევაში, დამპყრობლების წინაშე ყოველთვის დგებოდა უზარმაზარი ტერიტორიების მართვის პრობლემა, რაც შუა საუკუნეების ნაკლებ მობილური სატრანსპორტო და საკომუნიკაციო სისტემების არსებობის პირობებში ძალიან ძნელი განსახორციელებელი იყო და დიდ იმპერიათა დაშლის პროცესს მნიშვნელოვანწილად განაპირობებდა. მაგალითად, 1248 წელს, როდესაც მონღოლთა დიდი ყაენი, ჰუიუკი, გარდაიცვალა და ტახტი ბათო-ყაენს შესთავაზეს, მან უარი განაცხადა იმის გამო, რომ იგი უკვე ფლობდა უზარმაზარ ტერიტორიებს რუსეთსა და ვოლგისპირეთში, ხოლო მათი მართვა ჩინეთთან, თურქმენეთთან (იგულისხმება მთელი ცენტრალური აზია) და ირანთან ერთად, შეუძლებელი იყო.[16]

დაპყრობილი ტერიტორიების ათვისებისა და მართვის სირთულეები განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ დამპყრობელთა დიდი ნაწილი ახალი სივრცეებისა და ტერიტორიების მოპოვების მცდელობისას, საკმაოდ ხშირად არ ისახავდა მიზნად დამარცხებული ქვეყნის ტერიტორიების ოკუპირებისა და საკუთარ სახელმწიფო სისტემაში ინტეგრირების ამოცანას და ომში გამარჯვების შემთხვევაში, ამ ტერიტორიებიდან მხოლოდ გარკვეული შემოსავლებისა და რესურსების მიღებით კმაყოფილდებოდა, რისთვისაც დამარცხებულ ქვეყანაზე ამყარებდა პოლიტიკურ ეკონომიკურ ჰეგემონიას და მას სრულ შიდა ავტონომიას უტოვებდა. საგარეო ომების წარმოებისას, ასეთი ტიპის ამოცანები განსაკუთრებით დამახასიათებელი იყო ძლიერი, მაგრამ არაიმპერიული შესაძლებლობების (და შესაბამისად, ამბიციების) მქონე სახელმწიფოებისთვის, რომლებიც სისტემური სიხშირით ჩნდებოდნენ შუა საუკუნეების მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონში. ამ ტიპის სახელმწიფოთა მიერ წარმოებული საგარეო ომების მიზნები მოკლედ ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს: მოცემულ რეგიონში პოლიტიკური ჰეგემონიის დამყარება, რეგიონის ეკონომიკური შესაძლებლობებიდან მაქსიმალურად მეტი შემოსავლის მიღება და ვითარებისდა მიხედვით მიწის გარკვეული ფონდების ხელში ჩაგდება. სხვა არგუმენტები რომ არ მოვიყვანოთ, აღნიშნულის კლასიკური მაგალითი, XII საუკუნისა და XIII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ერთიანი სამეფოა, რომელიც თავისი პოლიტიკური და ეკონომიკური ძლიერების ხანაში საგარეო ომებს სწორედ ამ ამოცანების შესაბამისად აწარმოებდა. იგი ცდილობდა პოლიტიკური ჰეგემონიის დამყარებას ამიერკავკასიისა და მის მეზობელ რეგიონებზე, სადაც ხარკავდა და ვასალიტეტის (ყმადნაფიცობის) პირობით უნარჩუნებდა შიდა ავტონომიას მეზობელ ქვეყნებს, ხოლო პერიოდულად,

საკუთარ სამფლობელოებს გარკვეული სიდიდის მიწების ახალ ფონდებსაც უმატებდა.[17] შუა საუკუნეებში, მიწების ოკუპაციისა და პოლიტიკური ჰეგემონიის დამყარების გარდა, ომები სხვა მიზნების მისაღწევადაც წარმოებდა. მათგან ყველაზე გავრცელებული იყო სამხედრო მოქმედებები სხვადასხვა პოლიტიკური ამოცანის შესასრულებლად, ნადავლის მოსაპოვებლად და რელიგიური მიზნების მისაღწევად.

შუა საუკუნეების სახელმწიფოთა წინაშე საკმაოდ ხშირად დგებოდა ომის წარმოების პოლიტიკური მიზნები ახალი მიწების დაპყრობის ამოცანის გარეშე, რაც შეიძლებოდა ყოფილიყო ომი რეგიონში ძალთა არსებული ბალანსის შესანარჩუნებლად, მოკავშირეთა დასახმარებლად, სხვა ქვეყნის ტახტზე სასურველი კანდიდატის ასაყვანად, პოტენციურ მოწინააღმდეგეთა შესაკავებლად, სხვადასხვა პრევენციული ზომის მისაღებად და ა.შ. მაგალითად, საქართველოს ისტორიაში ერთ-ერთი ყველაზე მასშტაბური შამქორის ბრძოლა, რომელიც საქართველოს სამეფომ აზერბაიჯანის საათაბაგოს გარშემო გაერთიანებული მუსლიმური კოალიციის წინააღმდეგ გამართა, მიზნად ისახავდა არა ახალი მიწების დაპყრობას, ან უკვე დაპყრობილის შენარჩუნებას (ბასიანის ბრძოლის მსგავსად), ან შეტევის მოგერიებას (დიდგორის ბრძოლის მსგავსად), არამედ აზერბაიჯანის საათაბაგოს ტახტზე მისთვის სასურველი კანდიდატის აყვანას და რეგიონში საქართველოს სამეფოსთვის მისაღებ პოლიტიკურ ძალთა ბალანსის შენარჩუნებას.[18]

მიუხედავად იმისა, რომ ახალი ტერიტორიების დაუფლება და სხვადასხვა პოლიტიკური ამოცანის შესრულება ომების წარმოების ფართოდ გავრცელებული მეთოდი იყო,[19] სამხედრო მოქმედებების უმთავრესი ფორმა მაინც სათარეშო რეიდები გახლდათ, ნადავლის მოპოვების მიზნით მოწყობილი.სათარეშო რეიდები წარმოებდა როგორც მცირე, ისე მასშტაბური ლაშქრობების სახით, მცირე მასშტაბის რეიდები ძირითადად სასაზღვრო რეგიონებს მოიცავდა და, როგორც წესი, ახლო დისტანციებზე, ძირითადად უშუალო მეზობლების ტერიტორიებზე მცირე ძალებით ხორციელდებოდა, ხოლო მასშტაბური ლაშქრობები შორეულ დისტანციებზე დიდი ძალებით წარმოებდა.

მაგალითად, ასეთ ტიპურ რეიდებს წარმოადგენდა 1063 და 1068 წლებში საქართველოში ალფ-არსლანის ლაშქრობები, რომლებიც მან დასავლეთ ირანის ტერიტორიებიდან განახორციელა, მსგავსად საქართველოს სამეფოს მიერ ზაქარია და ივანე მხარგრძელების მეთაურობით განხორციელებული ლაშქრობისა ჩრდილო ირანში 1207 წელს.[20]

პერიოდულად სხვადასხვა სახელმწიფოს წინაშე დგებოდა რელიგიული მიზნების სამხედრო ძალით მიღწევის ამოცანა, რაც როგორც საგარეო, ისე შიდა ომების წარმოების საფუძველი ხდებოდა. რელიგიური მიზანი შეიძლებოდა ყოფილიყო რომელიმე რელიგიის იძულებითი გავრცელება გარკვეულ ტერიტორიებზე, წმინდა ადგილების სხვა რელიგიის წარმომადგენელთაგან განთავისუფლება, ერეტიკოსების განადგურება და ა.შ. რელიგიური ომების წარმოებას საფუძველი არაბებმა დაუდეს, როდესაც მიზნად

დაისახეს ომების მეშვეობით „ჭეშმარიტი სარწმუნოების" (ისლამის) გავრცელება „ურწმუნოებს" შორის, რაც რელიგიური დოგმის დონეზე აისახა ჯიჰადის კონცეფციაში.[21] რელიგიური მიზანი - „მაცხოვრის საფლავის ურწმუნოთა ხელიდან განთავისუფლება" და შენარჩუნება - იყო ჯვაროსნული ლაშქრობების მთავარი ამოცანა,[22] რამაც საპასუხო რელიგიური ომების (ჯიჰადის) მთელი სერია განაპირობა მუსლიმთა მხრიდან.[23] განსაკუთრებით ხშირი იყო ომები რომელიმე რელიგიაში წარმოქმნილი ერეტიკული მიმდინარეობების ან წარმართების წინააღმდეგ, როგორიც იყო, მაგალითად, სელჩუკთა იმპერიის ომი ისმაილიტების (ასასინების) სექტასთან,[24] პავლიკიანური ომები ბიზანტიის იმპერიაში,[25] ჯვაროსნული ლაშქრობები ბალტიისპირეთსა[26] და სამხრეთ საფრანგეთში (ე.წ. ალბიგონური ომები),[27] ჰუსიტური ომები[28] და ა.შ.

მიუხედავად იმისა, რომ რელიგიურ ომებს ჰქონდა მკვეთრად გამოკვეთილი სარწმუნოებრივი მიზნები, ხშირად მათი რეალური ამოცანა ჩვეულებრივი დაპყრობები იყო, რომელიც რელიგიური მოტივაციის არსებობის შემთხვევაში უფრო მასშტაბურად, ეფექტურად ხორციელდებოდა, ვიდრე სხვა პირობებში. მაგალითად, იმავე ჯვაროსნული ლაშქრობების პროპაგანდა წმინდა საფლავის განთავისუფლებისა და დაცვის ამოცანით, თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში უზრუნველყოფდა მორწმუნეთა მობილიზებას ამ იდეის გარშემო და ევროპული ქვეყნების მიერ წარმოებული ამ აღმოსავლური კამპანიის რეზერვებით მომარაგებას. რასაკვირველია, ამ მოძრაობის მონაწილე ათეულ ათასობით ადამიანი წმინდა რელიგიური მოტივაციითა და რწმენით მიემგზავრებოდა სირია-პალესტინაში, მაგრამ თავისი არსით ჯვაროსნული ლაშქრობები უფრო ახალი ტერიტორიების კოლონიზაციის მცდელობა იყო, ვიდრე უფლის უანგარო სამსახური.[29] მაგალითად, პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის ერთ-ერთი ლიდერი, ტარენტის ჰერცოგი ბოემუნდი, მას შემდეგ, რაც მის ხელთ ანტიოქია აღმოჩნდა, თავისი არმიით დაუყოვნებლივ გამოეთიშა სამხედრო კამპანიას, აღარ წავიდა იერუსალიმისკენ (ანუ უარი თქვა ლაშქრობის რელიგიურ მიზანზე, მაცხოვრის საფლავის განთავისუფლებაზე) და ახალი სამფლობელოს გაფართოება დაიწყო, თუმცა რელიგიის ფაქტორს ახალი სამფლობელოს გაფართოებისთვის კვლავ აქტიურად იყენებდა.[30] იგივე შეიძლება ითქვას IV ჯვაროსნული ლაშქრობის მონაწილეების შესახებაც, რომლებმაც უმალ დაივიწყეს მაცხოვრის საფლავის დაბრუნების რელიგიური ამოცანა და მუსლიმთა ხელში მყოფი იერუსალიმის ნაცვლად, ქრისტიანული კონსტანტინოპოლი დაიპყრეს.[31] როგორც თავის დროზე ცნობილი ინგლისელი მეცნიერი სტივენ რანსიმენი აღნიშნავდა: „წმინდა ომი სხვა არაფერი იყო, თუ არა უფლის სახელით განხორციელებული შეუწყნარებლობის ხანგრძლივი აქტი."[32] შეიძლება ითქვას, რომ შეუწყნარებლობასთან ერთად, რელიგიური ომების საფარქვეშ თითქმის ყოველთვის სტანდარტული პოლიტიკური ამოცანების რეალიზება იფარებოდა.

ბ) სისასტიკე, შუა საუკუნეების ომების ძირითადი „კანონი“

1097 წელს მცირე აზიაში პირველად გამოჩენილი ჯვაროსნების შესახებ ანა კომნენოსი წერდა, რომ ნიკეის მიდამოებში ისინი ჩვილ ბავშვებს შამფურზე აგებდნენ და ცეცხლზე წვავდნენ.[1] მისივე ჩვენებით, 1108 წელს ბიზანტიელი მეომრები, რომლებიც ებრძოდნენ ერთ-ერთ თურქმენულ ტომს, მათ ხელში მოხვედრილ ბავშვებსა და ქალებს ადუღებული წყლით სავსე ქვაბში ყრიდნენ და ცოცხლად ხარშავდნენ.[2] ქამალ ად-დინს აღწერილი აქვს სულთან მალიქ-შაჰის ძმის, ტუტუშის ქმედება, რომელმაც ქალაქ მაიაფარიკინის დაპყრობის შემდეგ ქალაქის მმართველი მუსლიმი ემირის ოჯახი ამოწყვიტა, მაგრამ სანამ ემირს სიკვდილით დასჯიდა, მანამდის მის შვილებს მოჰკვეთა თავები და მამას კისერზე დაჰკიდა.[3] ნიკიტა ხონიატის მიხედვით, აჯანყებულ ბიზანტიელ დიდებულს, ალექსი ვრანას, თავი მოჰკვეთეს და მის მეუღლეს ძვირფას ყუთში ჩადებული გაუგზავნეს.[4] ამ და სხვა მსგავსი ცნობებით სავსეა შუა საუკუნეების ისტორიული ქრონიკები[5] და მათი გადმოცემისას, ამ ცნობების ავტორები რეალობას როგორც არ უნდა აჭარბებდნენ, და საომარი მოქმედებების დროს მომხდარ სისასტიკის აქტებს როგორი გაზვიადებული სახითაც არ უნდა გადმოსცემდნენ, ერთი რამ უდავო ფაქტია, შუა საუკუნეებში სისასტიკე ჩვეულებრივი მოვლენა იყო და ომების წარმოების დროს ადამიანის სიცოცხლე არაფრად ფასობდა.[6]

საუკუნეთა განმავლობაში ფეოდალური სამყარო გამუდმებით ცდილობდა დაეწესებინა ომის წარმოების გარკვეული წესები და ზედმეტი სისასტიკის შესაზღუდად შეექმნა ერთგვარი მორალური კოდექსი. ჯერ კიდევ VII საუკუნეში, წინასწარმეტყველ მუჰამედის მემკვიდრემ, არაბთა პირველმა ხალიფა აბუ ბაქრმა (632-634 წწ) გამოსცა ბრძანება, რომელიც ავალდებულებდა ისლამის მეომრებს, არ დაეხოცათ ქალები, ბავშვები და მოხუცები. არ გაენადგურებინათ დასახლებული პუნქტები და სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები, არ მიეყენებინათ ვნება იმ ქალაქებისა და ქვეყნებისთვის, რომლებიც წინააღმდეგობას არ გაუწევდნენ არაბთა არმიებს, არ შეხებოდნენ რელიგიურ აღმსარებლობას, დაეცვათ შეთანხმებების პირობები და ა.შ.[7] შეიძლება ითქვას, რომ არაბები ამ ბრძანების შესრულებას ნამდვილად ცდილობდნენ და გარკვეული პერიოდი საკმაოდ ზუსტადაც ასრულებდნენ აბუ ბაქრის მითითებებს, რაც კარგად ჩანს აღმოსავლეთ საქართველოს შემთხვევაში, რომელიც არაბებმა სისხლისღვრის გარეშე დაიკავეს და ადგილობრივ ხელისუფლებასთან გააფორმეს ხელშეკრულება, ე.წ. „იბნ მასლამას დაცვის სიგელი“, რომელიც დამპყრობლებსა და დაპყრობილებს შორის ურთიერთობასა და ვალდებულებებს აბუ ბაქრის ბრძანების შესაბამისად არეგულირებდა.[8] მაგრამ დროთა განმავლობაში მათ მიერ წარმოებული ომები ისეთივე

სისასტიკის აქტებად იქცა, როგორც ყველა სხვა დანარჩენისა. მაგალითად, ასეთი იყო არაბი სარდლის მურვან ყრუს ლაშქრობები ამიერკავკასიაში VIII საუკუნის 30-40-იან წლებში, რომლის დროსაც არაბებმა (აბუ ბაქრის პრინციპების საწინააღმდეგოდ) იშვიათი სისასტიკე გამოიჩინეს მოსახლეობის მიმართ,[9] ისევე, როგორიც ბიზანტიის ტერიტორიებზე 931 წელს განხორციელებული ერთ-ერთი ლაშქრობის დროს, როდესაც ალ-ასირის მითითებით, მათ იმდენი ქალი და ბავშვი აიყვანეს ტყვედ, რომ ტყვეების ფასმა 136 ათასი დინარი შეადგინა, რაც იმ დროისთვის უზარმაზარ თანხა იყო.[10]

ომების წარმოების წესების შექმნას და სისასტიკის შეზღუდვებს არაბი ხალიფების გარდა, სხვა ქვეყნების ხელისუფალნიც ცდილობდნენ. ამ მხრივ, სხვებზე მეტად აქტიურობდა რომის კურია, რომლის ერთ-ერთი კანონის მიხედვითაც, XI საუკუნეში ქრისტიანებს ომები ერთმანეთს შორის გარკვეულ დღეებში, ორშაბათ დილიდან ოთხშაბათის საღამომდე უნდა ეწარმოებინათ, რასაც (ამ მოთხოვნის კურიოზულობისა და არარეალურობის გამო), ბუნებრივია, არავინ იცავდა.[11] ომის წარმოების „უფრო სერიოზულ კანონებს" წარმოადგენდა იმავე რომის პაპების მიერ შემუშავებული კოდექსი, რომელიც ომებს სამ კატეგორიად ყოფდა. პირველს წარმოადგენდა სახელმწიფოს შიგნით მიმდინარე ფეოდალური ომები (guerre couverte), რომლის დროსაც აკრძალული იყო ძარცვა, გამოსასყიდის მიღების მიზნით ტყვეების აყვანა, მშვიდობიანი მოსახლეობის განადგურება, შენობებისა და ნაგებობების დაწვა და ა.შ. მეორე კატეგორიას წარმოადგენდა ომი ორ ქრისტიანულ სახელმწიფოს შორის (bellum hostile), რომლის წარმოების დროსაც იკრძალებოდა მოსახლეობის განადგურება, მაგრამ ნებადართული იყო ტყვეებისგან გამოსასყიდის მიღება, ისე როგორც ტერიტორიების გაძარცვა. მესამე კატეგორია კი იყო ომი არაქრისტიანულ ქვეყანასთან ან მოსახლეობასთან (guerre mortalle), სადაც ის შეზღუდვები, რომლებიც „ქრისტიანულ" ომებში მოქმედებდა, ნებადართული იყო.[12]

შუა საუკუნეებში ომების წარმოების გარკვეული წესებით რეგულირების მცდელობის გარდა, აქტიურად ცდილობდნენ საბრძოლო მოქმედებებისთვის „სამართლიანი ომის" კატეგორიის მინიჭებას,[13] რის გაკეთებასაც ყველა მხარე, ბუნებრივია, თავის სასარგებლოდ ცდილობდა. მაგალითად, როდესაც ბიზანტიის იმპერატორმა რომანოზ III-მ (1028-1034 წწ) დაიწყო მოულოდნელი ლაშქრობა ალეპოს წინააღმდეგ, არაბებმა მას მიმართეს, რომ მათ არ სურდათ ომი და ამის მიზეზი არც ბიზანტიელებს ჰქონდათ, რადგან არაბებს არ დაურღვევიათ სამშვიდობო შეთანხმება და არ გაუტეხავთ ფიცი, მაგრამ თუ იმპერატორი მათ მაინც თავს დაესხმოდა, ისინი მზად იქნებოდნენ და იბრძოლებდნენ სამართლიანი გამარჯვებისთვის.[14] შუა საუკუნეების (როგორც ყველა სხვა ეპოქის) მორალი უმიზეზოდ თავდასხმას აგრესიად მიიჩნევდა, ამიტომ შეტევითი ომების საწარმოებლად აუცილებელი იყო თუნდაც ფორმალური მიზეზის მოძებნა, რის შესახებაც სპარსელი მემატიანე ჯუვეინი აღნიშნავდა, რომ ის, ვინც ომის დაწყებას

აცხადებდა, მას ყოველთვის გამართლება ჰქონდა.[15] აღნიშნული მორალური ნორმა განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ აგრესიული ომის დაწყებას თავდამსხმელი მხარე, თითქმის ყველა შემთხვევაში, რაიმე საფუძველს (ხშირად ხელოვნურსაც) უდებდა. მაგალითად, კიევის მთავარმა, ვლადიმერმა, რომელიც 1043 წელს შეიჭრა ბიზანტიელთა ტერიტორიებზე, კონსტანტინე მონომახს ისეთი გადასახადი მოსთხოვა, როგორსაც იგი ვერ გადაიხდიდა და შემდეგ ეს გარემოება ომის გამოცხადების საბაბად გამოიყენა.[16] 1077 წელს სამხრეთ იტალიელი ნორმანი ჰერცოგის, რობერტ გვისკარის ქალიშვილი ელენე, დაინიშნა ბიზანტიის იმპერატორ მიხეილ დუკას (1071-1078 წწ.) მემკვიდრე კონსტანტინე დუკაზე.[17] ერთი წლის შემდეგ მიხეილი ტახტიდან ჩამოაგდეს, იმპერატორი გახდა ნიკიფორე ბოტანიატი (1078-1081 წწ.), რომლის მმართველობის დროსაც კონსტანტინესა და ელენეს ქორწინება ჩაიშალა, შედეგად 1081 წელს ნიკიფორე ჩამოაგდეს ტახტიდან და იმპერატორი გახდა ალექსი კომნენოსი, რომელსაც 1081 წელს რობერტ გვისკარმა ომი გამოუცხადა და მის საბაბად ჩაშლილი ქორწილი დაასახელა, თუმცა ალექსის არც ქორწინების ჩაშლასთან და არც დუკას ტახტიდან ჩამოგდებასთან, საერთო არაფერი ჰქონია.[18] ასევე, ხელოვნური საბაბი შექმნა ერაყზე თავდასასხმელად ხორეზმშაჰმა, მუჰამედმა, რომელმაც მუსლიმების უკმაყოფილების თავიდან ასაცილებლად, რასაც აბასიდ ხალიფაზე თავდასხმა გამოიწვევდა და მის (როგორც მუსლიმი სულთნის) პრესტიჟს შელახავდა, დაავალა ხორეზმის იმამებს, აღევლინათ ფეტვა იმაზე, რომ ნებისმიერი იმამი, რომელიც ისლამის სამსახურში მყოფ და წმინდა ომების მწარმოებელი სულთნის (ე.ი. ხორეზმშაჰ მუჰამედის) წინააღმდეგ წავიდოდა, განდევნას და შეცვლას დაექვემდებარებოდა, ფეტვის წაკითხვის შემდეგ მუჰამედმა ხალიფა უზურპატორად გამოაცხადა და, მისი გადაყენების საბაბით, ერაყში ლაშქრობა დაიწყო.[19] პოლიტიკური არგუმენტაციის გვერდით (ბიზანტიის იმპერატორების, ალექსი III -ისა და მურზულფის უზურპატორობა), რელიგიური „არგუმენტაცია" (ბიზანტიელთა მართლმადიდებლობის „ერეტიკული" ხასიათი) მოიშველიეს ჯვაროსნებმაც კონსტანტინოპოლზე თავდასხმის გასამართლებლად, რაც ჯვაროსანთა არმიაში მყოფმა კათოლიკე ეპისკოპოსებმა დაუყოვნებლივ დაადასტურეს და განაცხადეს, რომ ქალაქზე შეტევა იყო კანონიერი და სამართლიანი.[20]

შუა საუკუნეების ომების წარმოების კანონებიდან, როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში, ყველაზე მყარად და მუდმივად მოქმედებდა წესი, რომლის მიხედვითაც, ის ქვეყანა, ქალაქი ან ციხესიმაგრე, რომელიც უბრძოლველად დანებდებოდა მოწინააღმდეგეს, ხელშეუხებლობის იმუნიტეტით ისარგებლებდა და მისი მოსახლეობა სიცოცხლესა და ქონებას შეინარჩუნებდა.[21] ამიტომ საომარი მოქმედებების პერიოდში, ხშირად ბრძოლის წინ, ხოლო თითქმის ყოველთვის ქალაქის ან ციხის ალყის დროს, შტურმის დაწყებამდე, შემტევი მხარე მოწინააღმდეგეს დანებებას სთავაზობდა. მაგალითად,

მონღოლები ასეთ დროს აგზავნიდნენ ჩინგიზ-ხანის ბეჭდით დამოწმებულ სიგელს, ე.წ. „ალისფერ ბეჭედს (ტამგას)," სადაც ეწერა, რომ ის, ვინც გამოხატავდა მორჩილებას, სიცოცხლეს, ოჯახსა და ქონებას შეინარჩუნებდა, ხოლო ვინც - არა, განადგურდებოდა.[22] ალყაშემორტყმულებთან ელჩების გაგზავნის აუცილებლობა ხშირად განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ ის მხარე, რომელიც დანებებას არ აპირებდა, თავისი მტკიცე განწყობის დემონსტრირებისთვის ელჩებს ხოცავდა. ასეთ შემთხვევაში, ბრძოლის დროს რაიმე ჰუმანიზმის გამოჩენაზე საუბარიც კი ზედმეტი იყო, და ომი უსასტიკეს ხასიათს იღებდა, როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, 1223 წელს კალკის ბრძოლისას, რომლის დაწყებამდეც რუსებმა მონღოლების ელჩები დახოცეს და ამით თავად მისცეს ბრძოლას სასტიკი და დაუნდობელი ხასიათი.[23]

ანალოგიური იყო მონღოლთა მიერ ანისის აღების შემთხვევა, რომლის გარნიზონმაც მონღოლთა ელჩი მოკლა და როგორც საკუთარი თავი, ისე ქალაქის მოსახლეობაც გასანადგურებლად გასწირა.[24]

ბრძოლის დროს გამოვლენილი სისასტიკის მასშტაბს, როგორც წესი, დამარცხებული მხარის წინააღმდეგობის ხარისხი განაპირობებდა. რაც მეტი იყო წინააღმდეგობა და შემტევი მხარის მსხვერპლი, მით მეტ სისასტიკეს ავლენდა იგი გამარჯვების მოპოვების შემდეგ. მაგალითად, ხორეზმის ქალაქ ბამიანუს ალყის დროს, სადაც ჩინგიზ-ხანის შვილიშვილი ჩაღათა დაიღუპა, მონღოლებმა არა მარტო გარნიზონი და მოსახლეობა, არამედ საქონელიც ამოწყვიტეს და ბამიანუს ბოროტი ქალაქი უწოდეს,[25] ისევე როგორც რიაზანის სამთავროს ქალაქ კოზელსკს, რომელმაც ასევე დიდი წინააღმდეგობა გაუწია მათ.[26] სისასტიკის გამოვლენაში მონღოლები არ იყვნენ გამონაკლისი, ანალოგიურად იქცეოდა შუა საუკუნეების ყველა არმია რელიგიური თუ ნაციონალური კუთვნილების მიუხედავად. მაგალითად, ჯვაროსნებმა ერთიანად ამოჟლიტეს ანტიოქიის, იერუსალიმისა და სირია-პალესტინის რიგი სხვა ქალაქების მოსახლეობა.[27] მანუელ კომნენოსმა თითქმის მთლიანად გაანადგურა ბულგარეთის ქალაქი ზევგმინი მოსახლეობითურთ,[28] ანალოგიურად მოიქცა ანდრონიკ კომნენოსი, რომელმაც ამოხოცა ბიზანტიური ქალაქის, პრუსის მოქალაქეები, წინააღმდეგობის გაწევის გამო,[29] ხოლო აჯანყებული ბიზანტიელი სარდალი ალექსი ვრანა, რომელსაც ალყა ჰქონდა შემორტყმული საკუთარი ქვეყნის დედაქალაქ კონსტანტინოპოლისთვის და მოსახლეობას მის მხარეზე გადასვლისკენ მოუწოდებდა და „ჰპირდებოდა," რომ ქალაქის აღების შემდეგ (თუ მოსახლეობა მას არ მიემხრობოდა) მათ ისე მოექცეოდა, როგორც ცხვრებსა და ველურ ცხოველებს.[30] ანალოგიურად (შუა საუკუნეებში გამეფებული სისასტიკის ამ „სტანდარტების" შესაბამისად) იქცეოდნენ ქართველი მხედარმთავრებიც, მაგალითად, დავით აღმაშენებელმა თბილისი, აღების შემდეგ, გადაწვა და 500 ადამიანი სიკვდილით დასაჯა.[31] ასევე, გადაწვა ოლთისიც, ხოლო ანისში (მათე ურჰაელის აშკარად

გაზვიადებული ციფრების მიხედვით) 20 ათასი ადამიანი სიკვდილით დასაჯა.[32] მსგავსი სისასტიკის დემონსტრირებას ახდენდნენ დემეტრე I, გიორგი III, ზაქარია მხარგრძელი და სხვა ქართველი მხედართმთავრები.[33]

იმ შემთხვევებში, როდესაც დამარცხებული მხარის წინააღმდეგობა არ ატარებდა თავგანწირული ბრძოლის ხასიათს, სისასტიკის ხარისხი საგრძნობლად კლებულობდა. მაგალითად, ხორეზმის ქალაქი ჯენდი მონღოლებმა მსხვერპლის გარეშე აიღეს, მართალია, მოსახლეობამ მათ ქალაქის კარიბჭე არ გაუღო, მაგრამ ქალაქის შტურმისას მონღოლებს წინააღმდეგობა არ გაუწია, რის გამოც მონღოლები მოსახლეობას არ შეეხნენ, თუმცა ქალაქი გაძარცვეს.[34] მსგავსი რამ მოხდა ხორეზმის მეორე ქალაქ ნურის ალყის დროს, რომლის მცხოვრებლებთანაც მონღოლმა სარდალმა, სუბუდაიმ, ერთგვარი „ჯენტლმენური შეთანხმება" დადო, რომლის მიხედვითაც, გაუთვალისწინებელი მსხვერპლის თავიდან აცილების მიზნით, მოსახლეობა ქალაქის გალავნის გარეთ უნდა გამოსულიყო და თან წამოეღო პირველადი საჭიროების ნივთები, რის შემდეგაც ქალაქში მეომრები შეივიდოდნენ და ინციდენტების გარეშე სახლებში დარჩენილ ქონებას წაიღებდნენ, რაც ასეც მოხდა.[35]

ხდებოდა ისეც, რომ, გაწეული წინააღმდეგობის მიუხედავად, გამარჯვებული მხარის მხედართმთავრებს სურდათ დაპყრობილი ქალაქის, ან ციხესიმაგრის უვნებლად შენარჩუნება, მაგრამ იმ კანონის მოქმედების პირობებში, რომლის მიხედვითაც სამხედრო ძალით აღებული დასახლებული პუნქტი (როგორც წესი, სამდღიან) გაძარცვას ექვემდებარებდა, ამას იშვიათად ახერხებდნენ. მაგალითად, მეჰმედ II-მ, დიდი სურვილის მიუხედავად, ვერ შეძლო კონსტანტინოპოლის დაცვა და იძულებული გახდა, მეომრებისთვის ქალაქის გაძარცვის უფლება მიეცა სამი დღის განმავლობაში.[36] ასევე ვერ შეაჩერა თავისი მეომრები ნიკიფორე ფოკამ, როდესაც მან კუნძულ კრეტაზე დაიპყრო ქალაქი ირაკლიონი, რომელიც არაბებს ეკავათ. ფოკას უნდოდა ქალაქის, როგორც სტრატეგიული პუნქტის, უვნებლად შენარჩუნება, მაგრამ მოერიდა იმ მეომრების უკმაყოფილებას, რომლებმაც ქალაქი ისე სასტიკად გაძარცვეს, რომ მისი ნაგებობები სრულიად განადგურდა და ფოკას კუნძულის შესანარჩუნებლად ახალი ქალაქის აგება მოუხდა.[37] ანალოგიური პრობლემა შეექმნა ჯალალ ად-დინს ხლათის ხანგრძლივი ალყით აღების შემდეგ, როდესაც მას ქალაქის უვნებლად შენარჩუნება სურდა, მაგრამ მისი არმიის მეთაურებმა ამის გამო პროტესტი განაცხადეს იმ მოტივით, რომ ალყის დროს მათმა მეომრებმა მრავალი ცხენი და სხვა სახის ქონება დაკარგეს, და თუ მათ ქალაქის გაძარცვის უფლებასა და დანაკარგის ანაზღაურების შესაძლებლობას არ მისცემდნენ, ისინი არმიას მიატოვებდნენ.[38]

მოგებული ბრძოლის შემდეგ ძარცვის უფლების მიღება, შუა საუკუნეების იმდენად მყარ სამხედრო კანონს წარმოადგენდა, რომ მისი აკრძალვა ნებისმიერი

მხედართმთავრისთვის ძალიან სახიფათო ქმედება იყო და მეომართა უკმაყოფილებისა და აჯანყების დიდ რისკს შეიცავდა, ამიტომ ძარცვის აღკვეთას საკმაოდ იშვიათად ცდილობდნენ, რის გამოც საომარი მოქმედებები სისასტიკის აქტების სიმრავლით ყოველთვის გამოირჩეოდა. მაგრამ ძარცვისა და სისასტიკისკენ აშკარა მიდრეკილების მიუხედავად, შუა საუკუნეებში ასევე მყარ კანონს წარმოადგენდა, წინააღმდეგობის გაუწევლობის შემთხვევაში, მოწინააღმდეგის მეომრებისა და მოსახლეობის ხელშეუხებლობის გარანტირება. როდესაც შემტევ და დამცველ მხარეებს შორის იდებოდა შეთანხმება წინააღმდეგობის არ გაწევის შესახებ, მაშინ სისასტიკის ხარისხი მინიმუმამდე ეცემოდა და დადებული შეთანხმება დამარცხებული მხარის უვნებლობის შესახებ, როგორც წესი, სრულდებოდა. ასე იყო, მაგალითად, ხორეზმის ქალაქ თერმეზის აღების დროს, როდესაც ქალაქის მოსახლეობამ არ გაუწია წინააღმდეგობა სელჩუკთა სულთანს, მალიქ-შაჰს, და სრული უვნებლობა მიიღო.[39] ანალოგიურად მოიქცა მარდინის ემირი ილ-ღაზი, რომელსაც ჯვაროსანთა ციხესიმაგრის, ალ-ასარიბის გარნიზონმა ციხე უბრძოლველად ჩააბარა, რის შემდეგაც ჯვაროსნებმა უვნებლად დატოვეს სიმაგრე.[40]

იგივე მოხდა ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღების დროსაც, როდესაც ციტადელში (ისანში) გამაგრებული გარნიზონი შეუთანხმდა ჯალალ ად-დინს წინააღმდეგობის არ გაწევისა და ქალაქიდან უვნებლად გასვლის შესახებ.[41] უვნებლობის შესახებ მიცემულ სიტყვას საკმაოდ მტკიცედ იცავდნენ, ასე იქცეოდა შუა საუკუნეების ყველა, როგორც დასავლური, ისე აღმოსავლური არმია, რაც აღნიშნული კანონის სიმყარეზე მიუთითებს. მაგალითად, როდესაც მონღოლები საქართველოში შემოვიდნენ, იმ ქალაქებისა და ციხესიმაგრეებისთვის, რომლებმაც მათ წინააღმდეგობა არ გაუწიეს, ზიანი არ მიუყენებიათ.[42] სრულიად ანალოგიურად მოქმედებდა საქართველოს არმიაც, რომელიც დანებებულ მოწინაღმდეგეს ვნებას არ აყენებდა, ხოლო წინააღმდეგობის გაწევის შემთხვევაში სასტიკად უსწორდებოდა.[43]

მიუხედავად „ხელშეუხებლობის“ კანონის აშკარა სიმყარისა, გამონაკლისები მაინც არსებობდა და რიგ შემთხვევებში, ზოგი მხედართმთავარი ამ კანონს ვერაგულად იყენებდა. მაგალითად, 1098 წელს I ჯვაროსნული ლაშქრობის ერთ-ერთმა ლიდერმა, ტულუზის გრაფმა რაიმუნდ სენ-ჟილმა, სირიის ქალაქ ალ-ბარის მცხოვრებლებს ქალაქის უბრძოლველად ჩაბარების შემთხვევაში უვნებლობის გარანტია მისცა, მაგრამ შემდეგ მოსახლეობა მაინც ამოჟლიტა,[44] ისევე როგორც მოსულის ათაბაგმა, ჯიჰადის აღიარებულმა ლიდერმა ზანგმა, რომელმაც 1138 წელს მუსლიმურ ქალაქ ჰიმსის ალყის დროს, ყურანზე დადებული ფიცით მისცა უვნებლობის გარანტია გარნიზონსა და მოსახლეობას, მაგრამ სიტყვა გატეხა, მოსახლეობა დაატყვევა, მეომრები ჩამოახრჩო, ხოლო ქალაქის კომენდანტს ცოცხლად ტყავი გააძრო.[45] ანალოგიური სისასტიკე გამოიჩინა

მონღოლმა უფლისწულმა უგედეიმ, რომელსაც ქალაქი ღაზნა უბრძოლველად ჩაჰბარდა, მაგრამ მონღოლებმა მოსახლეობა მაინც ამოჟლიტეს,[46] ისე როგორც ბულგარეთის მეფე კალოანმა, რომელმაც ქალაქ სერას გარნიზონს უვნებლობის გარანტია მისცა, მაგრამ ქალაქის ჩაბარების შემდეგ სიკვდილით დასაჯა.[47]

მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი „დარღვევები" პერიოდულად აღინიშნებოდა, „ხელშეუხებლობის" კანონი მაინც ისეთ მყარ იურიდიულ ნორმად მიიჩნეოდა, რომ მისი დარღვევის შემთხვევებში (როდესაც ეს შესაძლებელი იყო) ფიცის გამტეხთა დასჯას, განსაკუთრებული სისასტიკით ცდილობდნენ, რაც სრულიად ბუნებრივად, ომების კატასტროფულ შედეგებს კიდევ უფრო ამძიმებდა. მაგალითად, მსგავსი შურისძიების აქტები რამდენჯერმე განახორციელა ზაქარია მხარგრძელმა, პირველად, როდესაც ანისის მოსახლეობის გაჟლეტის საპასუხოდ არდაველის მოსახლეობა გაანადგურა და ქალაქის ემირი ოჯახთან ერთად სიკვდილით დასაჯა, ხოლო მეორედ ქალაქ მიანაში, რომლის ემირმაც გატეხა ზაქარიასთან დადებული შეთანხმება და ქართული გარნიზონი მოულოდნელად გაჟლიტა. ამჯერად, შურისძიება იყო განსაკუთრებით სასტიკი - ზაქარიამ მოსახლეობა გაჟლიტა, ხოლო ემირს ცოცხლად ტყავი გააძრო და მინარეთზე ჩამოკიდა.[48]

გ) ტყვეობა და მძევლობის ინსტიტუტი

შუა საუკუნეების ადამიანებისთვის ყველაზე სახიფათო იყო ტყვეობა, საიდანაც თავის დასაღწევად, რასაც ტყვეობაში მოხვედრილთა უმცირესობა თუ ახერხებდა, უმძიმესი პირობების, დამცირებისა და მრავალი ტანჯვა-წამების გადატანა იყო საჭირო და ისიც მაშინ, თუ ტყვეს გამოსასყიდის გადახდის შესაძლებლობა ჰქონდა.

უმრავლესად, ტყვეობაში მოხვედრილ ადამიანს გადარჩენის შანსი მხოლოდ მაშინ ეძლეოდა, თუ მისი მოწინააღმდეგე მის სოციალურ სტატუსს, ან ფინანსურ შესაძლებლობებს, გამოსასყიდის გადასახდელად, საკმარისად მიიჩნევდა. ვალტერ გოტიემ, როგორც თვითმხილველმა და თავადაც ტყვეობაში ნამყოფმა, დეტალურად აღწერა, როგორ „ახარისხებდნენ" მუსლიმები ტყვედ ჩავარდნილ ჯვაროსან მეომრებს სოციალური სტატუსისა და ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით.1119 წელს, სისხლიანი ველის ბრძოლის დამთავრების შემდეგ, როდესაც ის მეომრები, რომლებიც ბრძოლაში გამარჯვებულმა მარდინის ემირმა ილ-ღაზიმ საკმარისად მაღალი სოციალური სტატუსის ან ქონების მფლობელად არ მიიჩნია, ადგილზევე დახოცეს.[1]

ილ-ღაზის ასეთი სისასტიკე სრულიადაც არ წარმოადგენდა რაიმე გამონაკლის ქმედებას, იმ პერიოდში მეტ-ნაკლებად ანალოგიურად იქცეოდა ყველა მხედართმთავარი, რომელთა ფსიქოლოგიაშიც ჰუმანური მოტივაციის ადგილი ყოველთვის პრაგმატულ მოსაზრებებს ეკავა, რომლის მიხედვითაც მის ხელთ ჩავარდნილი ყოველი ტყვე, ან პოტენციური შემოსავლის წყარო იყო, ან კიდევ - პოტენციური მტერი, იმ შემთხვევაში,

თუ ის გამოსასყიდის გადაუხდელად თავისუფლებას მიიღებდა. გარდა ამისა, იმ ტყვეების დიდი ხნით ცოცხლად დატოვება და კვება (თუ ისინი სხვა მიზნებისთვის, მაგალითად, ხელოსნებად, მსახურებად და ა.შ. არ სჭირდებოდათ), რომელთაც გამოსასყიდის გადახდა და ფინანსური მოგების მოტანა არ შეეძლოთ, საკმაოდ არარენტაბელური იყო დამტყვევებლებისთვის, განსაკუთრებით კი საბრძოლო მოქმედებების დროს, როდესაც უპერსპექტივო (გამოსასყიდის თვალსაზრისით) ტყვე, მოძრაობაში მყოფი არმიისთვის მხოლოდ ზედმეტი ტვირთი ხდებოდა. აღნიშნული გარემოება განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ ამ კატეგორიის ტყვეები ადგილზევე ნადგურდებოდნენ და ეს საკმაოდ ჩვეულებრივ, „ნორმალურ" მოვლენად მიიჩნეოდა შუა საუკუნეების ადამიანებისთვის. „არანორმალური", ამ მიღებული წესიდან გადახვევა იყო, მაგალითად, საინტერესო შემთხვევა, აღწერილი ნიკიტა ხონიატის მიერ, ბიზანტიისა და სიცილიის სამეფოს ომების ისტორიიდან, როდესაც იმპერატორ ისააკ ანგელოსის (1185-1195 წწ.) განკარგულებით, 4 ათასამდე დატყვევებული სიცილიელი მეომარი საპატიმროებში ჩაყარეს საკვებით უზრუნველყოფის გარეშე (მათ აძლევდნენ მხოლოდ მცირე რაოდენობით პურს), რის გამოც ისინი მასიურად იხოცებოდნენ შიმშილისგან. აღნიშნულის შესახებ სიცილიის მეფემ საპროტესტო წერილი გაუგზავნა იმპერატორს, რომელშიც ის ადანაშაულებდა მას, რომ სიცილიელი მეომრების შიმშილით დახოცვა არაადამიანური საქციელი იყო და თუ იმპერატორს მეომრების სიკვდილი სურდა, ისინი უშუალოდ ბრძოლის შემდეგ, მახვილით უნდა დაეხოცა. გამარჯვებულმა, ან მაშინვე უნდა მიუსაჯოს სიკვდილი ტყვეებსა და აღასრულოს განაჩენი, ან დაპატიმრებულნი უნდა უზრუნველყოს მინიმუმ საკვებით, რათა ისინი ნელი სიკვდილით არ დაიხოცონ, წერდა მეფე.[2]

„უსარგებლო" ტყვეების დახოცვის „კანონი" შუა საუკუნეებში ჩვეულებრივი ნორმა რომ იყო, ამას ისტორიული ქრონიკების მრავალი ცნობა ხშირად მიუთითებს. მაგალითად, ფრანკმა იმპერატორმა, კარლოს დიდმა, ყოველგვარი ყოყმანის გარეშე გასცა ბრძანება 4500 საქსონელი ტყვის სიკვდილით დასჯის შესახებ;[3] ალ-ასირის მიხედვით, ბიზანტიელებმა დახოცეს 400 არაბი მეომარი, რომლებიც სათარეშო რეიდის განხორციელების დროს ჩაუვარდნენ მათ ხელში.[4] იმავეს მიუთითებს ანა კომნენოსი, რომლის მიხედვითაც, ბიზანტიელებმა სიკვდილით დასაჯეს მათ ხელში ჩავარდნილი ლათინი მეომრები ერთ-ერთი საზღვაო ბრძოლის შემდეგ 1099 წელს,[5] ისევე როგორც ლებურნეს ბრძოლის შემდეგ, როდესაც ბიზანტიელების ხელთ ათასობით პაჭანიკი მეომარი აღმოჩნდა, თავისი ოჯახებიანად. ანას მიხედვით, ალექსი კომნენოსს მათი განადგურება არ სურდა, მაგრამ „იმპერატორისგან ფარულად" მეომრებმა ისინი, ცოლშვილიანად, მაინც ამოჟლიტეს.[6] ტყვეებთან მიმართებაში ერთგვარად იქცევიან შუა საუკუნეების „დადებითი და უარყოფითი" გმირები, რიჩარდ ლომგული და ჯალალ ად-დინი: პირველი, ყოველგვარი სინდისის ქენჯნის გარეშე ანადგურებს აკრას აღების დროს

ტყვედ ჩავარდნილ სამი ათას მუსლიმ მეომარს,[7] მეორე კი - მერვის, ისპაანის თუ ვატახის ტბის ბრძოლებში დატყვევებულ მონღოლ თუ ქართველ მეომრებს.[8]

ტყვედ ჩავარდნის შემდეგ, სიკვდილს გადარჩენილი მეომრებისთვის იწყებოდა ტყვეობის მძიმე, და ხშირად, ხანგრძლივი პერიოდი, რომელიც სხვადასხვა გარემოებაში (გამოსასყიდზე მოლაპარაკების ხანგრძლივობის, თანხის დაგვიანების, პირობების შეცვლის და ა.შ.) სხვადასხვა ვადით, რამდენიმე თვიდან რამდენიმე ათეულ წლამდე გაგრძელებულიყო. მაგალითად, ანტიოქიის მთავარი ბოემუნდი დანიშმენდიდების ტყვეობაში ოთხი წელი იმყოფებოდა,[9] იერუსალიმის სამეფოს ცნობილი ბარონი, რეინალდ შატილიონელი, 16 წელი იჯდა ალეპოს საპყრობილეში,[10] ხოლო ტრიპოლის გრაფი რაიმუნდ III - 9 წელი.[11] ალ-ფარიკის მიხედვით, 1154 წელს საქართველოს სამეფოს ერთერთ ციხესიმაგრეში იჯდა დიდგორის ბრძოლის დროს ქართველთა ტყვეობაში ჩავარდნილი მუსლიმი, რომლის ტყვეობის ხანგრძლივობაც, მინიმუმ 33 წელი გამოდის.[12] ამდენივე ხანი იმყოფებოდა მუსლიმთა ტყვეობაში ბავარელი იოჰან შილტბერგერი, რომელიც დაატყვევეს 1394 წელს ნიკოპოლის ბრძოლაში, ხოლო ტყვეობიდან 1427 წელს გათავისუფლდა.[13] ან-ნასავის მიხედვით, ვარამ გაგელის (ივანე ქურჯის) ხაჩენის ციხეში ტყვედ იმყოფებოდა 700 მუსლიმი, მათგან მოხუცებიც, რომელთა ნაწილი ჯერ კიდევ ბავშვობაში იყო დატყვევებული.[14]

მიუხედავად იმისა, რომ შუა საუკუნეებში ტყვეობაში ხანგრძლივად ყოფნის არაერთი შემთხვევაა ცნობილი, ტყვეობიდან განთავისუფლება, თუ ის გამოსასყიდის გადახდის მიზნით ხდებოდა, როგორც წესი, ძალიან დიდხანს არ გრძელდებოდა და თუ მოლაპარაკებებსა და გამოსასყიდის გაგზავნას რაიმე გაუთვალისწინებელი გარემოება არ აფერხებდა, რამდენიმე თვეში მთავრდებოდა. მაგალითად, იერუსალიმის მეფე ბალდუინ II თერთმეტ თვეს, ხოლო საფრანგეთის ჯვაროსანი მეფე ლუდოვიკო IX ერთი თვე იმყოფებოდნენ მუსლიმთა ტყვეობაში.[15] ასევე რამდენიმე თვე გაგრძელდა სომეხი კათალიკოსის, იოანე დრასხანაკერტელის ტყვეობა, რომელიც აზერბაიჯანის არაბმა გამგებელმა იუსუფმა გამოსასყიდის გადახდის შემდეგ გაათავისუფლა.[16]

შუა საუკუნეებში ტყვეობიდან განთავისუფლებისთვის გამოსასყიდის გადახდა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო.[17] როგორც წესი, გამოსასყიდს წარმოადგენდა თანხა, მიწა, შინაური ცხოველები და მატერიალური ღირებულების მქონე სხვადასხვა ნივთი. გარდა ამისა, გამოსასყიდში შეიძლებოდა შესულიყო პოლიტიკური მოთხოვნებიც, მაგალითად, მოკავშირეობის იძულება, სამხედრო დახმარების მიღება, პოლიტიკური ქორწინება და ა.შ. მაგალითად, ქართველი დიდებული კახა თორელი, როდესაც რკონის მონასტერს ხოვლეს მამულებს სწირავდა, ანდერძში მიუთითებდა, რომ ჩემი გვარის კაცი ტყვედაც რომ იყოს, მას ხოვლეს მიწებით ნუ გამოისყიდითო.[18] ან-ნასავის აღწერილი აქვს შემთხვევა, როდესაც ჯალალ ად-დინთან ტყვედ ჩავარდნილი ქართველი დიდებულები გამოსასყიდს

ქსოვილებითა და შინაური ცხოველებით იხდიდნენ.[19] როდესაც ივანე მხარგრძელი ხლათის ალყის დროს ტყვედ ჩავარდა, მას გათავისუფლების პირობად მოსთხოვეს 30-წლიანი ზავის დადება, ხოლო მშვიდობის გარანტიად - ქალიშვილის მითხოვება.[20] იერუსალიმის მეფე ბალდუინ II-ს ართუკიდების ტყვეობიდან გათავისუფლების ერთ-ერთ მთავარ პირობად სამხედრო დახმარების აღმოჩენა წაუყენეს,[21] დემეტრე I-მა სალთუკიდ ამირას გათავისუფლების სანაცვლოდ საქართველოს წინააღმდეგ ომებში არმონაწილეობის ფიცი დაადებინა[22] და ა.შ.

მიუხედავად ასეთი მრავალფეროვნებისა, გამოსასყიდი უმთავრესად მაინც თანხა იყო და საკმაოდ ხშირად, როცა ტყვეობაში დიდგვაროვნები ხვდებოდნენ, ეს თანხა მეტისმეტად იზრდებოდა. მაგალითად, ისააკ კომნენოსმა ტყვეობიდან გათავისუფლებისთვის, სელჩუკებს 20 000 დინარი გადაუხადა.[23] ასევე 20 ათას დინარად განთავისუფლდა ილ-ღაზის ტყვეობიდან ედესას გრაფი ჟოსლინი,[24] 80 ათასი დინარი იყო ბალდუინ II-ის გათავისუფლების პირობა (სხვა მოთხოვნებთან ერთად), თუმცა მან მხოლოდ ავანსი, 20 ათასი დინარი გადაიხადა,[25] ისე როგორც ეგვიპტელმა ვეზირმა, შავერმა, რომელმაც იერუსალიმის მეფე ამორის მასთან ტყვედ მყოფი შვილის გასათავისუფლებლად 2 მილიონი დინარი შესთავაზა, თუმცა რეალურად მანაც თანხის ნაწილი, 100 ათასი დინარი, გადაიხადა.[26] IX საუკუნეში, დატყვევებული ოჯახის წევრების გამოსასყიდად, ქართველმა დიდაზნაურმა, ფავნელმა, გაყიდა ოთხი სოფელი, რომელთა საფასურადაც „ოცდაათი ლიტრი ოქრო და ოცდაათი ლიტრი ვერცხლი" მიიღო[27] და ა.შ.

შუა საუკუნეებში ტყვეების გამოსყიდვა უაღრესად სარფიან ბიზნესს წარმოადგენდა, ამიტომ ყველა, ვისაც კი ამის გაკეთება შეეძლო, ტყვეების ხელში ჩაგდებას ცდილობდა. იმდროინდელი კანონებით ტყვედ ითვლებოდა ყველა ის მეომარი და არამეომარი, რომლებიც საომარი მოქმედებების დროს აღმოჩნდებოდნენ მტრის ხელში. აქედან გამომდინარე, შუა საუკუნეების ყველა სახელმწიფო დაინტერესებული იყო როგორც მასშტაბური სამხედრო კამპანიების (რასაკვირველია, უნდა არსებულიყო პოლიტიკური მიზანშეწონილობაც), ისე მარბიელი რეიდების წარმოებით, რასაც ძალიან დიდი შემოსავლები მოჰქონდა. საომარი მოქმედებების დროს ტყვეების მოპოვების შესაძლებლობა ყველა მეომარს ეძლეოდა და ისინი ამ უფლების გამოყენებას მაქსიმალურად ცდილობდნენ. მაგალითად, დიდი პრესლავის ბრძოლაში ბიზანტიელებზე გამარჯვების შემდეგ პაჭანიკების მხედართმთავართ ტყვეების დახოცვა უნდოდათ, მაგრამ რიგითმა მეომრებმა არ დაანებეს, იმ მოტივით, რომ იმპერია მათ დასაბრუნებლად დიდ გამოსასყიდს გადაიხდიდა.[28]

ყველა ის ტყვე, რომელიც რომელიმე კონკრეტული პირის ხელში ხვდებოდა, ამ პირის პირად საკუთრებად ითვლებოდა და მისი ბედ-იღბლის განკარგვა, მხოლოდ ამ პირის უფლება იყო. მას შეეძლო ტყვე გაეყიდა, გაეჩუქებინა ან მოეკლა და მის

გადანყვეტილებას ვერავინ შეცვლიდა. ამ კანონის მოქმედება განაპირობებდა იმ გარემოებას, რომ მხედართმთავრები, რომლებიც მიზანშეწონილად არ მიიჩნევდნენ რომელიმე პირის ტყვეობაში დატოვებას, იძულებულნი იყვნენ, რომ ისინი საკუთარი მეომრებისგან თავად ეყიდათ, რის შემდეგაც ტყვის ბედის განკარგვის უფლება მათ ხელში გადადიოდა. მაგალითად, იერუსალიმის აღების დროს, ასე გამოისყიდა ტყვეები საკუთარი მეომრებისგან სალადინმა,[29] ისე როგორც მეჰმედ II-მ, რომელსაც კონსტანტინოპოლის აღების შემდეგ არ სურდა, ზოგი ბიზანტიელი დიდებული მისი მეომრების ტყვეობაში დარჩენილიყო.[30] ანალოგიური ვითარებაა საქართველოშიც, სადაც დავით აღმაშენებელი იძულებული იყო, თავის არმიაში შემავალი ყივჩაღი მეომრებისგან ტყვეები გამოეყიდა.[31]

ტყვის ხელში ჩაგდებისა და მისი ბედის განკარგვის უფლება მოტივაციას უქმნიდა მრავალ ადამიანს, ან ადამიანთა სხვადასხვა ნიშნით გაერთიანებულ ჯგუფებს, დამოუკიდებლად (სახელმწიფოს მონაწილეობის გარეშე) ეწარმოებინათ ეს ბიზნესი, რაც სრულიად ბუნებრივად, სახელმწიფოთა ურთიერთობაში მრავალ პრობლემას ქმნიდა. მაგალითად, სელჩუკთა სულთანმა, მაჰმუდმა, დავით აღმაშენებელს ზავის დადების ერთ-ერთ პირობად ყივჩაღთა მარბიელი რეიდების შეწყვეტა დაუყენა.[32] ანალოგიურად, მშვიდობისა და ზავის ერთ-ერთ პირობად მოითხოვდა კერაკის ციხის მფლობელის, რეინალდ შატილიონელის სათარეშო რეიდების შეწყვეტას მუსლიმთა ტერიტორიებზე, სალადინი იერუსალიმის მეფე ბალდუინ IV-გან,[33] მაგრამ როგორც დასახელებულ, ისე სხვა მრავალ მსგავს შემთხვევებში, ასეთი მოთხოვნები ძნელად შესასრულებელი იყო. დავით აღმაშენებლის მიერ ყივჩაღებისთვის თარეშის აკრძალვას, მათთან სამხედრო კონფლიქტი მოჰყვა,[34] ხოლო რეინალდ შატილიონელის რეიდებს, რომლის შეჩერებაც ბალდუინ IV-მ ვერ შეძლო, სალადინისა და იერუსალიმის სამეფოს ომების სერია მოჰყვა, რაც ამ უკანასკნელის განადგურებით დამთავრდა.[35] მიუხედავად ასეთი საფრთხეებისა, ტყვის ხელში ჩაგდებისა და მისი ბედის განკარგვის უფლება შუა საუკუნეების ომების ერთ-ერთ მყარ კანონად (ამ კანონის გაუქმება მხოლოდ მუდმივი არმიების არსებობის პირობებში გახდა შესაძლებელი[36]) და შემოსავლის მასშტაბურ წყაროდ რჩებოდა, რასაც, მაგალითად, ძალიან კარგად გვიჩვენებს უსამა იბნ მუნკიზის მონათხრობი მის ნაცნობ ჯვაროსან რაინდზე, რომლის ტყვეობაშიც 400 მუსლიმი იმყოფებოდა და რომელთა განთავისუფლებისთვისაც იგი სხვადასხვა ოდენობის თანხას ითხოვდა.[37]

ომების დროს ტყვედ ჩავარდნილ იმ მეომრებს, რომელთაც გამოსასყიდის გადახდა შეეძლოთ და ამის წყალობით ცოცხლები რჩებოდნენ, განთავისუფლებამდე უამრავი სირთულე უნდა გადაეტანათ. სოციალური სტატუსის მიუხედავად, ტყვეები (იშვიათი გამონაკლისების გარდა) ძალიან მძიმე პირობებში იმყოფებოდნენ, მაგალითად, იოანე დრასხანაკერტელმა, რომელიც უმაღლესი რანგის სასულიერო პირი იყო, ტყვეობა ბნელ

დილეგში, შებორკილმა გაატარა,[38] ანა კომნენოსი იხსენიებს დიდგვაროვან ჯვაროსან რაინდებს, რომლებიც რამდენიმე თვე ბორკილებით, მარტო პურისა და წყლის ამარა ბნელ ორმოში იმყოფებოდნენ,[39] ქამალ ად-დინის მიხედვით, ასევე ორმოში ატარებდნენ ტყვეობის პერიოდს იერუსალიმის მეფე ბალდუინ II, ედესას გრაფი ჟოსლინი და სხვა ჯვაროსანი დიდებულები.[40] უსამას მიხედვით, ჯვაროსანთა ციხესიმაგრე კაფარტაბში მყოფი მუსლიმი ტყვეები, წყვილ-წყვილად იყვნენ გადაბმულნი,[41] მაღალი რანგის ბიზანტიელი მოხელე, გიორგი სფრანძესი, რომელმაც აღწერა საკუთარი ტყვეობა, თაგვებითა და ჭიანჭველებით სავსე ბნელ დილეგში ჩააგდეს და ბორკილები დაადეს, რომლებიც იქვე დამაგრებულ რკინის სოლზე იყო მიბმული. მან ამ მდგომარეობაში, თითქმის საკვების გარეშე, ცოცხალმკვდარმა, ორი თვე გაატარა.[42] რასაკვირველია, იმ ვითარებაში, როდესაც მაღალი სოციალური წრის ადამიანები ასეთ პირობებში იყვნენ, ადვილი წარმოსადგენია უბრალო ტყვეების ბედი, რომელთაც, ტყვეობის უმძიმესი პირობების გამო, გადარჩენის ისედაც მცირე შანსი რჩებოდათ.

ტყვეები ხშირად ხდებოდნენ სხვადასხვა სახის სისასტიკის მსხვერპლი. მაგალითად, ანტიოქიის მთავრის, ტანკრედის ბრძანებით, ერთ ტყვეს, უმამაცეს მუსლიმ მეომარს, მარჯვენა თვალი ამოსთხარეს, რათა (განთავისუფლების შემდეგ) ბრძოლაში ფარს თუ იხმარდა და მარცხენა მხარეს დაიფარავდა, მარჯვენა თვალით ვერაფერი დაენახა.[43] მსგავსად მოიქცა მოსულის ათაბაგი ზანგი, რომელმაც ტყვედ ჩავარდნილ ას-საურის ციხესიმაგრის დამცველ მოისრეებს, მარჯვენა ხელზე საჩვენებელი თითები დააჭრა, მშვილდის ხმარება რომ აღარ შესძლებოდათ.[44] სასტიკად იქცეოდნენ როგორც ჯვაროსნები, ისე მუსლიმები 1125 წელს, ალეპოს ალყის დროს, როდესაც ორივე მხარე დატყვევებულ მეომრებს მარჯვენა ხელის მტევანს აჭრიდა.[45] გარდა სისასტიკისა, ტყვეები ხშირად ხდებოდნენ დამცირებისა და აბუჩად აგდების ობიექტები. მაგალითად, გიორგი პახიმეროსის ცნობით, ბიზანტიის იმპერატორმა ანდრონიკე პალეოლოგმა სიცილიელებზე გამარჯვების ნიშნად კონსტანტინოპოლში საზეიმო პროცესია მოაწყო, რომელზეც მოწინააღმდეგის ტყვე მეომრები თავგადაპარსულები, ხელში პაპირუსის შუბებითა და ცხენებზე გვერდულად („ქალურად") მსხდომები ჩამოატარა ქალაქის ქუჩებში.[46] რუმის სულთანმა ალა ად-დინ ქეიყობადმა, დატყვევებულ არზანის ემირს ბორკილები დაადო, ვირზე შესვა და ისე ატარა მეომართა წინაშე,[47] ხოლო თამარ მეფემ, ბასიანის ბრძოლაში ტყვედ აყვანილი ყარსის ემირი ერთ ნალად გაყიდა.[48]

შუა საუკუნეებში, ტყვეობის მსგავსად, ასევე ძალზე გავრცელებულ „სამხედრო კანონს" წარმოადგენდა მძევლობის ინსტიტუტი, რომელიც დიდ გავლენას ახდენდა როგორც სამხედრო კამპანიების მსვლელობაზე, ისე პოლიტიკური ვითარების ფორმირებაზე. მძევლობა იყო როგორც ხანმოკლე, ისე ხანგრძლივი შეთანხმებების შესრულების გარანტია და ის გამოიყენებოდა მაშინ, როდესაც შეთანხმების დამდები

პირები ერთმანეთს ბოლომდე არ ენდობოდნენ. მძევლობის გამოყენების არეალი უაღრესად ფართო იყო, ის უზრუნველყოფდა სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსების სიმყარეს, იძლეოდა თავდაუსხმელობის გარანტიას, უზრუნველყოფდა გამოსასყიდის პირობისამებრ გადახდას, სხვადასხვა შეთანხმების შესრულებას და ა.შ.[49] მაგალითად, X ს. შუახანებში, როდესაც გიორგი აფხაზთა მეფემ კახეთის ციხეები დაიპყრო, მათი შენარჩუნების გარანტიად კახეთის ქორეპისკოპოსის ვაჟი მძევლად წამოიყვანა,[50] ისე როგორც ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილი II-მ გიორგი I-თან ომში გამარჯვებისა და საზავო შეთანხმების დადების შემდეგ, როდესაც ზავის პირობების შესრულების გარანტიად გიორგის მცირეწლოვანი ვაჟის, ბაგრატის მძევლად გადაცემა მოსთხოვა.[51] ასევე მძევლები მოსთხოვა უსაფრთხო მარშის გარანტიად ჯვაროსანმა იმპერატორმა ფრიდრიხ ბარბაროსამ ბიზანტიის იმპერატორსა და რუმის სულთანს, რომელთა ტერიტორიებზეც მის არმიას უნდა გაევლო.[52] ალექსი კომნენოსმა, ჰერცოგი ბოემუნდი მასთან შეხვედრის უსაფრთხოებაში რომ დაერწმუნებინა, მძევლები გაუგზავნა.[53] ბალდუინ II-მ, ტყვეობიდან მისი განთავისუფლების პირობების შესრულების გარანტად, მძევლად მცირეწლოვანი ქალიშვილი დატოვა[54] და ა.შ.

მძევლობა რადიკალურად განსხვავდებოდა ტყვეობისგან, მაგრამ იმით ჰგავდა, რომ მძევალსაც ისევე ჰქონდა თავისუფლება შეზღუდული, როგორც ტყვეს, თუმცა ამ უკანასკნელისგან განსხვავებით, მძევლები კომფორტულად იყვნენ და მათი სოციალური მდგომარეობისა თუ პიროვნული ღირსებების შესაფერისი პატივი ყოველთვის დაცული იყო. სანამ იმ შეთანხმების პირობები, რომელთა უზრუნველსაყოფადაც მძევლების გადაცემა ხდებოდა, სრულდებოდა, მძევლის სიცოცხლეს საფრთხე არ ემუქრებოდა, მაგრამ იმ შემთხვევებში, როდესაც პირობა ირღვეოდა, ისინი სიკვდილით დასჯის ობიექტები ხდებოდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ მძევლებით გარანტირებული შეთანხმებები ძირითად არ ირღვეოდა, მაგალითად, როგორც ეს მოხდა, ბასილი II-ის შემთხვევაში, რომელმაც მასთან მძევლად მყოფი ბაგრატი ზუსტად შეთანხმებით გათვალისწინებულ დროს დააბრუნა სამშობლოში,[55] შეთანხმებების შეუსრულებლობას მაინც ჰქონდა ადგილი, რასაც როგორც წესი, მძევლის სიკვდილით დასჯა მოსდევდა. მაგალითად, 1100 წელს ჯვაროსნებმა მუსლიმურ ქალაქ არსუფისგან მოითხოვეს ხარკი, რომლის გადახდის უზრუნველსაყოფადაც მძევლები გაცვალეს, მაგრამ მუსლიმი მძევლები ჯვაროსანთა ბანაკიდან გაიქცნენ და არსუფმა ხარკის გადახდაზე უარი თქვა იმ იმედით, რომ მათ ხელში დარჩენილი მძევლების სიცოცხლის უსაფრთხოების გამო, ჯვაროსნები ქალაქს არ შეუტევდნენ, თუმცა მათ ქალაქის დასჯა მაინც გადაწყვიტეს და ალყა დაიწყეს. ალყის დროს არსუფის მცხოვრებლებმა სცადეს მოწინააღმდეგის მძევლების ცოცხალ ფარად გამოყენება, მაგრამ ჯვაროსნებმა მძევლები თავად დახოცეს და ბრძოლა გააგრძელეს.[56] 1111 წელს სელჩუკმა მხედართმთავარმა მაუდუდმა, ალეპოს

ემირ რიდვანს მოკავშირეობის გარანტიად მძევლად შვილი მოსთხოვა, მაგრამ რიდვანმა მაუდუდს მხარი მაინც არ დაუჭირა და საკუთარი შვილი შეგნებულად გაწირა, რის შემდეგაც იგი სიკვდილით დასაჯეს.[57]

დ) „რაინდული კოდექსი"

შუა საუკუნეების „სამხედრო კანონმდებლობაში" სისასტიკის აქტების გვერდით დამკვიდრებული იყო ქცევის ნორმები, რომელსაც პირობითად რაინდული კოდექსი შეიძლება ვუწოდოთ. ასეთ ნორმები იყო: მიცემული სიტყვის ერთგულება, მხედრული ურთიერთპატივისცემა და სილაჩრისა და ღალატის შეუწყნარებლობა.

მიუხედავად იმისა, რომ ფეოდალიზმის ხანაში (ისე როგორც ყველა სხვა დროსა და ეპოქაში), ზავის, სხვადასხვა სამხედრო-პოლიტიკური შეთანხმებისა თუ მიცემული სიტყვის დარღვევა საკმაოდ ხშირად ხდებოდა, შუა საუკუნეების ადამიანებისთვის სიტყვის გატეხა მაინც დიდ სირცხვილად მიიჩნეოდა, მაგალითად, სტეფანოზ ტარონელი (ასოღიკი) მკაცრად აკრიტიკებდა ანისის მეფე სუმბატ II-ს იმის გამო, რომ მან ქრისტიანული კანონების მოთხოვნის მიუხედავად, გატეხა ერთ-ერთი მუსლიმი ემირისთვის მიცემული სიტყვა, ხოლო ემირმა (მიუხედავად მისი არაქრისტიანობისა) სიტყვას არ უღალატა.[1] შუა საუკუნეებში სიტყვის გამტეხი მორალური გაკიცხვის ობიექტი ხდებოდა, ამიტომ მის დაცვას, უმეტეს შემთხვევებში, რეალურად ცდილობდნენ. ამასთან დაკავშირებით, უსამა იბნ მუნკიზს აღწერილი აქვს, როგორ დაესხნენ თავს შეიზარში მძევლად მყოფ ფრანკ და სომეხ რაინდებს, გათავისუფლების შემდეგ, შეიზარის სიახლოვეს მეზობელი ქალაქის, ჰიმსის მეომრები და ტყვედ აიყვანეს ისინი. შეიზარის ემირმა მათი გათავისუფლება ღირსების საქმედ მიიჩნია და მიუხედავად იმისა, რომ რაინდების დატყვევებაში არანაირი ბრალი არ მიუძღოდა და ჰიმსთანაც მეგობრული ურთიერთობები აკავშირებდა, უსამას უბრძანა, მუსლიმ (ჰიმსელ) მეომრებს თავს დასხმოდა და ქრისტიანი მძევლები გაეთავისუფლებინა, რაც ამ უკანასკნელმა წარმატებით შეასრულა.[2] ასევე, სიტყვის პატრონი გამოდგა ერზერუმის ემირი იზზ ად-დინ სალთუკი, რომელსაც ტყვეობიდან განთავისუფლების სანაცვლოდ სიტყვა ჰქონდა მიცემული საქართველოს მეფე დემეტრე I-სთვის, არ ეომა მისი შვილების (ე.ი.საქართველოს) წინააღმდეგ, რაც მან შეასრულა დემეტრეს გარდაცვალებიდან რამდენიმე წლის შემდეგ, როდესაც დატოვა გიორგი III-ის წინააღმდეგ გამოსული მუსლიმური კოალიციის რიგები.[3]

შუა საუკუნეებში მიცემულ სიტყვას იმდენად დიდი ძალა ჰქონდა, რომ, მაგალითად, იერუსალიმის მეფე ბალდუინ II დიდხანს ვერ იჯერებდა მის წინააღმდეგ ომის დაწყებას ილ-ღაზის მხრიდან, რომელთანაც მას ზავი ჰქონდა დადებული.[4] სიტყვის დაცვის

შესანიშნავი მაგალითი მოჰყავს იოჰან შილტბერგერს ოსმალი სულთნის, ბაიაზიდის, ტყვეობიდან გაქცევის ეპიზოდის აღწერისას, როდესაც იგი სამოც თანამზრახველთან ერთად გაიქცა, მაგრამ სულთნის მეომრების მხრიდან აღმოჩნდა ალყაშემორტყმული. უაზრო სისხლისღვრის თავიდან ასაცილებლად მუსლიმი მეომრების რაზმის მეთაურმა მათ დანებება შესთავაზა, ამაზე ალყაშემორტყმულებმა უარი განაცხადეს იმ მოტივით, რომ განრისხებული სულთანი მათ მაინც სიკვდილით დასჯიდა, ოსმალმა მეთაურმა სულთნის სახელით სიტყვა მისცა მათ, რომ იგი მათი სიცოცხლის გარანტი იქნებოდა და როგორც არ უნდა განრისხებულიყო სულთანი, ის ტყვეებს მაინც დაიცავდა (რითაც თავის თავს შეუქმნიდა დიდ საფრთხეს) და არც ერთი მათგანი არ დაზარალდებოდა, რის შემდეგაც გაქცეულები მის სიტყვას ენდნენ და ტყვედ ჩაჰბარდნენ. ბაიაზიდმა მართლაც გასცა ტყვეების სიკვდილით დასჯის ბრძანება, მაგრამ მეთაურმა შეახსენა (მუხლებში ჩაუვარდა) მიცემული სიტყვის შესახებ, რამაც სულთანს გადაწყვეტილება შეაცვლევინა და არც ერთი ტყვე სიკვდილით აღარ დაუსჯიათ.[5]

შუა საუკუნეების „სამხედრო მორალისთვის" ასევე დამახასიათებელი იყო მამაცი მოწინააღმდეგის პატივისცემა. მაგალითად, 1049 წელს, როდესაც ლიპარიტ ბაღვაში ტყვედ ჩაუვარდა სელჩუკებს, სულთან თოღრულმა ლიპარიტის გამორჩეული სიმამაცის გამო, ტყვეობის პერიოდში მის მიმართ უდიდესი მოწიწება და პატივისცემა გამოავლინა, ხოლო განთავისუფლების შემდეგ უამრავი საჩუქრით დაჯილდოებული გამოისტუმრა შინ.[6] ანალოგიურად მოექცა შალვა ახალციხელს ჯალალ ად-დინი, გარნისის ბრძოლაში შალვას მიერ გამოჩენილი დიდი მხედრული სიმამაცის გამო.[7] 1066 წელს, როდესაც ჰასტინგის ბრძოლაში ინგლისის მეფე, ჰაროლდი, დაიღუპა, ერთ-ერთმა ნორმანმა რაინდმა მისი ცხედარი შეურაცხყო, რის გამოც ვილჰელმ დამპყრობელმა იგი არმიიდან გააგდო.[8] მამაც მოწინააღმდეგეთა დამოკიდებულების ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშია, ორი დაუძინებელი მტრის, რიჩარდ ლომგულისა და სალადინის რაინდული ურთიერთობა, როდესაც ისინი ერთმანეთს სამკვდრო-სასიცოცხლოდ ეომებოდნენ, მაგრამ ყველა შესაძლო შემთხვევაში ერთმანეთის მიმართ პატივისცემას გამოხატავდნენ.[9] სიმამაცე გახდა ბიზანტიელი სარდლის, კამიცას სიცოცხლის შენარჩუნების მიზეზი სელჩუკთა ტყვეობაში ყოფნის დროს: სელჩუკებმა იგი სასიკვდილოდ არ გაწირეს.[10] ჯალალ ად-დინმა კი, თავისი გამორჩეული მხედრული თვისებების გამო, თვით ჩინგიზ-ხანის, მისი ყველაზე დაუძინებელი მტრის აღიარებაც კი დაიმსახურა 1221 წლის ინდის ბრძოლაში, როდესაც მან (ჩინგიზ-ხანმა) საკუთარ შვილებს განუცხადა, რომ ასეთი შვილის ყოლას ყველა მამა ინატრებდაო.[11] 1107 წელს მოსულის ათაბაგთან, რომლის ტყვეობაშიც იმყოფებოდა ედესას გრაფი (შემდეგში იერუსალიმის მეფე) ბალდუინი, მოლაპარაკებების საწარმოებლად მივიდა ბალდუინის ვასალი ჟოსლინ კურტენე, რომელსაც ათაბაგმა ბალდუინის გათავისუფლებისთვის დიდი თანხა მოსთხოვა. ჟოსლინმა განუცხადა

ათაბაგს, რომ ასეთი დიდი თანხის მოგროვებას ბალდუინი უკეთ შესძლებდა და შესთავაზა გაეთავისუფლებინა იგი, ხოლო სანამ ბალდუინი გამოსასყიდს გადაიხდიდა, თავად დარჩებოდა მის ნაცვლად მძევლად. ათაბაგს ისე მოეწონა ჟოსლინის საქციელი, რომ გამოსასყიდი მინიმუმამდე შეამცირა.[12] 1189 წელს, ჯვაროსნების ჰატინთან დამარცხებისა და იერუსალიმის აღების შემდეგ, სალადინი ცდილობდა დაეპყრო კერაკის ციხესიმაგრე, რომლის გარნიზონიც შეუპოვარ წინააღმდეგობას უწევდა მას. კერაკის მფლობელი რეინალდ შატილიონელი ჰატინთან იყო დაღუპული, ხოლო მისი შვილობილი (გერი) სალადინთან იმყოფებოდა ტყვეობაში. რეინალდის ქვრივმა სალადინს შვილის გათავისუფლება სთხოვა, რის სანაცვლოდაც კერაკის ჩაბარებას დაჰპირდა. სალადინი დათანხმდა და მას შვილი გაუგზავნა, მაგრამ რეინალდის ქვრივმა კერაკის გარნიზონის დაყოლიება ციხის ჩაბარებაზე ვერ შეძლო და ტყვეობიდან გათავისუფლებული შვილი ისევ სალადინთან (უკან ტყვეობაში) დააბრუნა. ამ ჟესტით მოხიბლულმა სალადინმა ტყვე ხელმეორედ გაათავისუფლა, ხოლო როდესაც კერაკი ერთი წლის ალყის შემდეგ აიღო, მისი დამცველებს გამოჩენილი სიმამაცის გამო ნება მისცა ოჯახებთან ერთად იარაღით ხელში თავისუფლად დაეტოვებინათ მუსლიმების ტერიტორიები.[13] ასევე სათანადოთ შეაფასეს ცოტნე დადიანის რაინდული საქციელი და თავდადება მონღოლებმა, რამაც ქართველი დიდებულები სიკვდილისგან იხსნა[14] და ა.შ.

ინდივიდუალური სიმამაცის აღიარების გარდა, შუა საუკუნეებისთვის ასევე დამახასიათებელი იყო მოწინააღმდეგის (ხალხის, არმიის) საერთო მხედრული ღირსებების აღნიშვნაც. მაგალითად, ქრისტიანულ-ისლამურ დაპირისპირებაში ისტორიული ქრონიკები (როგორც ქრისტიანული, ისე მუსლიმური) ერთმანეთს მოიხსენიებენ ცრუმორწმუნეებად, უღმერთოებად, მკვლელებად, მძარცველებად და სხვა ათასგვარი დამამცირებელი და შეურაცხმყოფელი ეპითეტით ამკობენ, მაგრამ როდესაც ახასიათებენ მოწინააღმდეგის მხედრულ ღირსებებს, აქ აშკარად ბევრად ობიექტურნი არიან და ხშირად მტრის სამხედრო თვისებებს ხაზგასმით აღნიშნავენ. ეს ტენდენცია ტიპურია ჯვაროსნული ლაშქრობების ამსახველი ლათინური (მაგალითად, ალბერტ აახენელის, გილიომ ტირელის, გვიბერტ ნოჟაიელისა და ა.შ.) ქრონიკებისთვის, რომლებშიც სელჩუკებისა და სარაცინების (არაბების) საბრძოლო თვისებები ჯეროვნად არის შეფასებული.[15] მოწინააღმდეგის სიმამაცის აღიარებაში ლათინურ ქრონიკებს არც მუსლიმი ავტორები (იბნ კალანისი, უსამა იბნ მუნკიზი, ბაჰა ად-დინ შადდადი, იმად ად-დინ ალ-ისპაანი, ალ-ასირი და ა.შ.)[16] ჩამორჩებოდნენ, მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზი წერდა, რომ „ფრანკებს (ჯვაროსნებს) არ ჰქონდათ არც ერთი ღირსება, გარდა სიმამაცისა.“[17] ეს ტენდენცია ახასიათებდა ქართულ-სომხურ წყაროებსაც, ჟამთააღმწერლისთვის მონღოლები რჩეული მოისრეები, აუცდენლად მსროლელები და უბადლო ცხენოსნები იყვნენ,[18] ხოლო სტეფანოს ორბელიანი მათ გონიერ, „სიბილწის“

მოძულე, დისციპლინირებულ („მორჩილნი წინამძღუართა"), ბრძოლაში მხნე მეომრებად ახასიათებდა.[19]

შუა საუკუნეების „სამხედრო მორალი" სიმამაცის აღიარების გვერდით, სრულიად უპატიებლად მიიჩნევდა ღალატს, რომლის ჩამდენიც მეტწილად სიკვდილით ისჯებოდა. მაგალითად, ქალაქ ოტრარის ალყის დროს, ხორეზმელთა ერთ-ერთი სარდალი, ყარაჩა, რომელმაც უღალატა ხორეზმშაჰ მუჰამედის - მტერს ქალაქის კარი გაუღო, მონღოლებმა დაჯილდოების ნაცვლად, როგორც მოღალატე, სიკვდილით დასაჯეს.[20] ბიზანტიაში კონსტანტინე მონომახის საწინააღმდეგო აჯანყებაში მონაწილე მეომრებს თავები გადაპარსეს, ვირებზე უკუღმა შესვეს და ისე ატარეს კონსტანტინოპოლის ქუჩებში,[21] ანალოგიურად მოექცა მის წინააღმდეგ მოწყობილი შეთქმულების მონაწილეებს ალექსი კომნენოსიც, მისი ბრძანებით მოღალატეებს თავები გადაპარსეს, ტომრები ჩამოაცვეს, ცხოველის შიგნეულობისგან გაკეთებული გვირგვინები დაახურეს და ხარებზე გადაკიდებულები ატარეს ქალაქში, შემდეგ კი სიკვდილით დასაჯეს.[22] მსგავსი სასჯელი გამოუტანა თავის მოხელეებს მარდინის ემირმა ილ-ღაზიმ მის წინააღმდეგ აჯანყებაში მონაწილეობისთვის.[23] ასევე დაუნდობელი იყო გიორგი III ორბელთა შეთქმულების მონაწილეების,[24] დავით სოსლანი გუზან ტაოსკარელის,[25] ხოლო დავით ულუ პანკისის ერისთავ თორღვას მიმართ,[26] მათ მიერ ჩადენილი ღალატისთვის.

საჯარო დამცირებისა და გაკიცხვის ობიექტები ის მეომრებიც ხდებოდნენ, რომლებიც ბრძოლაში გაუმართლებელ სილაჩრეს გამოიჩენდნენ. მაგალითად, იოანე კომნენოსმა ერთ-ერთი ციხის კომენდანტს, რომელმაც სიმაგრე მტერს უომრად ჩააბარა, ქალის კაბა ჩააცვა, ვირზე შესვა და კონსტანტინოპოლის ქუჩებში ატარა.[27] ბრძოლის ველიდან გაქცევის გამო, ანალოგიურად უნდოდა ანდრონიკ ანგელოსის დასჯა მანუელ კომნენოსსაც.[28] ლაჩრებისთვის ქალის კაბის ჩაცმა „ჩვეულებრივი მეთოდი" იყო დავით აღმაშენებლისთვის,[29] ხოლო განსხვავებულად სჯიდა მათ ანტიოქიის მთავარი ბოემუნდი, რომელმაც ორ რაინდს, რომლებიც ბრძოლაში ერთმა მუსლიმმა გააქცია, ჩამოართვა ფარები (ალბათ, ზედ გამოსახული საგვარეულო გერბებით) და ცხოველებს დაუდგა გობების ნაცვლად, რაინდები კი არმიიდან გაყარა.[30]

სილაჩრის მსგავსად, შეუწყნარებლად ექცეოდნენ ტრაბახა და ფსევდო გმირებს. მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზი აღწერს შემთხვევა, როდესაც ჯვაროსნებზე ერთ-ერთი გამარჯვების დროს, მუსლიმები თავიანთი გმირობის სადემონსტრაციოდ თავებს სჭრიდნენ დაღუპულ მტრებს და, როგორც საკუთარი გმირობის არგუმენტს, ცხენის აკაზმულობაზე ჰკიდებდნენ. მუსლიმებს შორის იყო ორი ქურთი ძმა, რომელთაგანაც ერთმა (ახლომხედველმა) ერთ-ერთ დაღუპულს თავი მოჰკვეთა და ტრაბახს მოჰყვა, რომ იგი მის მიერ მოკლული ჯვაროსანი იყო. საბოლოოდ, ეს დაღუპული მისი ძმა აღმოჩნდა, ამის შემდეგ შერცხვენილი ქურთი შეიზარიდან გადაიკარგა.[31]

ე) რელიგიის ფაქტორი

შუა საუკუნეებში რელიგია სამხედრო საქმეზე ისეთივე დიდ ზეგავლენას ახდენდა, როგორც საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სხვა სფეროზე. ამ ეპოქის ადამიანები იყვნენ ღრმად მორწმუნეები და მიიჩნევდნენ, რომ ნებისმიერ ომში ისინი ღვთის ნებას ასრულებდნენ, შესაბამისად, გამარჯვებაცა და დამარცხებაც მის ნებას მიეწერებოდა. შუა საუკუნეების ქრონიკათა ავტორები „მთელი სერიოზულობით" წერდნენ თანამედროვეებისთვის, თუ როგორ მონაწილეობდნენ სხვადასხვა ომში ღვთის მიერ გამოგზავნილი წმინდა მეომრები და როგორ ეხმარებოდნენ ისინი ღვთის რჩეულებს სამხედრო გამარჯვების მოპოვებაში. მაგალითად, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი და ლათინი მემატიანე ვილჰელმ ტირელი ერთნაირად აღწერდნენ, როგორ ანადგურებდა იარაღით მუსლიმ მეომრებს ქრისტიანების დასახმარებლად მოსული წმინდა გიორგი დიდგორისა და მონგისარდის ბრძოლებში,[1] პეტრე ტუდებოდი ანტიოქიის ბრძოლაში წმინდა გიორგის, დემეტრესა და მერკურის მონაწილეობას ამტკიცებდა,[2] ღიიას ად-დინ ალის აღწერილი აქვს, როგორ იხსნეს თემურ ლენგი ანგელოზებმა და დიდი შეიხების სულებმა ბრძოლაში გარდუვალი დაღუპვისგან,[3] ხოლო თემურის ავტობიოგრაფიის მიხედვით, იგი მოულოდნელად გამოჩენილ უცნობ ზეციურ მხედარს გადაურჩენია, რომელიც ასევე მოულოდნელად გამქრალა ბრძოლის ველიდან.[4] ლევ დიაკონი ირწმუნებოდა, რომ იოანე ციმისხს რუსებზე მოპოვებული გამარჯვების დროს წინ თეთრ ცხენზე ამხედრებული წმ. თევდორე მიუძღოდა და იმპერატორის მტრებს ანადგურებდა.[5] ანა კომნენოსი წერდა, რომ ბრძოლაში დამარცხებული და მდევრების ალყაში მოქცეული ალექსი კომნენოსის ცხენი ღვთიური ძალის დახმარებით პეგასივით აფრინდა კლდეზე და იმპერატორი ტყვეობას გადაარჩინა.[6] ბერნის ქრონიკის ანონიმი ავტორის მიხედვით, ასწლიანი ომის დროს ფრანგული ქალაქ კამბრეს ერთმა დამცველმა ქალაქის ინგლისელებისთვის ჩაბარება გადაწყვიტა, მაგრამ როდესაც ღამით ქალაქში შემოსასვლელი ასაწევი ხიდის დაშვება მოინდომა, ზეციურმა ძალამ ზარების რეკვა დაიწყო და გარნიზონი გააღვიძა.[7] ჟამთააღმწერელს მოყვანილი აქვს „შემთხვევა," როდესაც ზეციურმა ძალამ ოპიზის მონასტრის გასაძარცვად გაგზავნილი 1000 მონღოლი მხედარი ადიდებულ მდინარეში დაახრჩო[8] და ა.შ.

ღვთიური ნების მუდმივი თანხლების შეგრძნება (ან ამის სურვილი), პირველ რიგში, არმიის გარეგნულ ატრიბუტიკაზე ისახებოდა. მაგალითად, ქრისტიანული არმიის აუცილებელ ელემენტს წარმოადგენდა არმიის საწინამძღვრო ჯვარი, რომელიც მუდმივად თან ახლდა ლაშქრობაში მყოფ არმიას და ბრძოლის დროს მთავარი დროშის გვერდით იმყოფებოდა. მაგალითად, საწინამძღვრო ჯვარი (ძელიცხოველი) მთავარ

დროშასთან ერთად მიუძღვის ქართულ არმიას ერზერუმში, გიორგი რუსის მეთაურობით განხორციელებული სათარეშო რეიდის დროს: „ააბეს დროშა სვიანი და ხმარებული, და წარიძღუანეს ძელი ცხოვრებისა, მცველი და მფარველი მეფეთა სკიპტრისა,"[9] ისევე როგორც შამქორისა და ბასიანის ბრძოლებში: „წარემართა დავით, წარმძღუანელი ძელისა ცხოვრებისა და შემყრელი დროშისა სვიანად მოხმარებულისა."[10] საწინამძღვრო ჯვრის თანხლების ტრადიცია თანაბრად იყო დამახასიათებელი როგორც დასავლური, ისე აღმოსავლური ქრისტიანული არმიებისთვის, რომლებიც ჯვრის თანხლების გარეშე ბრძოლის ველზე პრაქტიკულად არ გადიოდნენ.[11] მთავარი დროშის გვერდით აღმართული საწინამძღვრო ჯვარი გამარჯვების რწმენას მატებდა ბრძოლის ველზე მყოფ მეომრებს, უქმნიდა მათ ღვთიური დახმარების შეგრძნებას და შესაბამისად, მათ საბრძოლო სულისკვეთებას ამაღლებდა. ჯვრის დაკარგვა უდიდეს უბედურებად და მარცხისმომტან ნიშნად ითვლებოდა, მაგალითად, თამარის ანონიმი ისტორიკოსი საგანგებოდ აღნიშნავს, თუ როგორ გადაარჩინეს ქართველმა მეომრებმა საწინამძღვრო ჯვარი 1163 წელს აზერბაიჯანის ათაბაგ ილდენიზთან განცდილი დამარცხებისას, რასაც ჯვრისმტვირთველი (ჯვრის მატარებელი) და მისი მცველი ბედიელი აზნაური შეეწირნენ.[12] განსხვავებული შედეგი მოჰყვა ჰატინის ბრძოლას, როდესაც იერუსალიმის სამეფოს არმიის საწინამძღვრო ჯვარი მუსლიმებს ჩაუვარდათ ხელთ.[13] ჯვაროსანთა წმინდა ჯვრის დაკარგვა ქრისტიანულმა სამყარომ იმდენად დიდ უბედურებად აღიქვა, რომ მის გამოსყიდვას არა მარტო ჯვაროსნები, არამედ ბიზანტიის იმპერატორი და თამარ მეფეც ცდილობდნენ,[14] მიუხედავად იმისა, რომ ისინი ჯვაროსნების პოლიტიკური მოკავშირეები არ იყვნენ. მის ხელში აღმოჩენილი წმინდა ჯვრის დიდი მნიშვნელობის გამო, სალადინმა არა მარტო იმპერატორისა და საქართველოს მეფის მიერ შეთავაზებულ დიდ თანხებზე თქვა უარი, არამედ რიჩარდ ლომგულის ტყვეობაში მყოფი 3 ათასი მუსლიმი მეომარიც გაწირა სასიკვდილოდ და ჯვრის სანაცვლოდ მათ განთავისუფლებას, ტყვეების დაღუპვა ამჯობინა.[15] სალადინის ლოგიკა მარტივია, ჯვრის დაბრუნება იმდენად აამაღლებდა მონინააღმდეგეების საბრძოლო განწყობას და სამხედრო უპირატესობას, რომ 3 ათასი მეომრით მუსლიმური არმიის გაზრდა, ამ უპირატესობას ვერ გააბათილებდა.

შუა საუკუნეების ქრისტიანულ არმიებში საწინამძღვრო ჯვრის გვერდით, უხვად იყო წარმოდგენილი სხვა რელიგიური ატრიბუტიკაც, მაგალითად, ძალიან ხშირი იყო ჯვრის, ან წმინდანთა გამოსახვა სამხედრო დროშებზე, რაც კარგად ჩანს შუა საუკუნეების მრავალრიცხოვანი მინიატურებიდან, თუ წერილობითი წყაროებიდან, რომელთა მიხედვითაც ჯვრიანი დროშა სხვადასხვა ქრისტიანული არმიის (ევროპულის, ბიზანტიურის, ქართულის და ა.შ.) თითქმის აუცილებელი ატრიბუტი იყო.[16] უფრო მეტიც, მარკო პოლოს მითითებით, ჯვრიანი დროშა ჩინგიზ-ხანის ძმის შვილიშვილის, ნესტორიანელი ნაიანის, მთავარ დროშაზეც იყო გამოსახული.[17] ჯვრის მსგავსად, ხშირი

იყო წმინდანთა გამოსახულებიანი დროშებიც, მაგალითად, წერილობითი წყაროები ქართულ სამხედრო დროშებზე ხშირად უთითებენ წმინდა გიორგის გამოსახულების არსებობას, ბიზანტიურზე ღვთისმშობლის, ფრანგულზე წმ. პეტრეს და ა.შ.[18] გარდა დროშებისა, ლაშქრობის დროს თან დაჰქონდათ ხატები და სხვა რელიგიური სიწმინდეები. მაგალითად, ბიზანტიის იმპერატორებს ლაშქრობის დროს ყოველთვის თან ჰქონდათ ღვთისმშობლის ხატი,[19] რომლის ბრძოლაში დაკარგვაც ისეთივე უბედურებად მიიჩნეოდა, როგორც საწინამძღვრო ჯვრისა, როდესაც ჯვაროსნების კონსტანტინოპოლზე შეტევის დროს, იმპერატორმა მურზულფმა ბრძოლაში ღვთისმშობლის ხატი დაკარგა, ნიკიტა ხონიატის სიტყვით, ეს ფაქტი საშინელი უბედურებების (ე.ი. კონსტანტინოპოლის დაკარგვის) ნიშანი გახდა.[20] ქრისტიანულ არმიებში არცთუ იშვიათი იყო ცალკეული სამხედრო რაზმებისთვის „რელიგიური სახელის" მინიჭების შემთხვევები, მაგალითად, 1119 წლისთვის ვალტერ გოტიე ანტიოქიის არმიის შემადგენლობაში უთითებს წმინდა პეტრეს სახელობის ქვედანაყოფის არსებობას, იგივე ტენდენცია საკმაოდ ხშირად შეინიშნება სხვადასხვა ევროპულ არმიაშიც.[21]

საერთო-საარმიო ატრიბუტიკასთან ერთად, ქრისტიანული არმიების მეომრები ატარებდნენ ინდივიდუალურ რელიგიური სიწმინდეებსაც, მაგალითად, სტეფანოს ორბელიანს აღნიშნული აქვს, რომ სელჩუკებთან ბრძოლის წინ ლიპარიტ ბაღვაშმა ყელზე შეიბა ძელიცხოვრის ნაწილი,[22] (ალბათ როგორც წარმატების მომტანი თილისმა), დავით აღმაშენებლის მემატიანეს აღწერილი აქვს, რომ საქართველოს მეფეს მუდმივად ყელზე ჰქონდა შებმული მთავარანგელოზის მცირე ხატი, რომელსაც იგი ერთხელ სიკვდილისგანაც უხსნია.[23] ქრისტიანი მეომრები რელიგიური ნიშნებს (ძირითადად, ჯვრებს) საბრძოლო აღჭურვილობაზეც (მუზარადებზე, ფარებზე, იარაღზე და ა.შ.) გამოსახავდნენ. რომ არაფერი ვთქვათ, ჯვაროსნული ლაშქრობების მონაწილეებზე, რომელთაც ევალებოდათ უნიფორმაზე (წესისამებრ, მოსასხამზე) ჯვრის მიკერება, მსგავს სიმბოლოებს სხვა (არა ჯვაროსანი) მეომრებიც ატარებდნენ; მაგალითად, ფარზე ჯვარი ჰქონდა გამოსახული კილიკიის სომხეთის მეფეს, კონსტანტინე რუბენიდს.[24]

შუა საუკუნეების არმიები, გარდა იმისა, რომ უხვად იყვნენ აღჭურვილნი რელიგიური ატრიბუტიკით, ლაშქრობების დროს რელიგიური ცხოვრების წესსაც საკმაოდ მკაცრად იცავდნენ, რისთვისაც არმიას ყოველთვის ახლდნენ სასულიერო პირები. შეიძლება ითქვას, რომ სასულიერო სამსახური საარმიო სტრუქტურის ორგანულ ნაწილს წარმოადგენდა, იგი „დაკომპლექტებული" იყო გარკვეული რაოდენობის სასულიერო პერსონალით, რომლის ფუნქციებიც რელიგიური რიტუალების შესრულება იყო. ქრისტიანული არმიების უმრავლესობას დაჰქონდა ერთგვარი საველე ეკლესია, რომელიც დიდი ზომების მქონე კარავს წარმოადგენდა, სადაც საკურთხევლის გამართვა და რამდენიმე ათეული მლოცველის მოთავსება შეიძლებოდა. მაგალითად, უსამა

იბნ მუნკიზი და ვალტერ გოტიემიუთითებენ ასეთი საველე „ეკლესიის“ არსებობას ანტიოქიის სამთავროს არმიაში.[25] საველე „ეკლესია“ ლაშქრობის დროს თან დაჰქონდა ქართულ არმიასაც. ამასთან დაკავშირებით კირაკოს განძაკელი აღწერს საკმაოდ საინტერესო ეპიზოდს, რომლიც მიხედვით, ლაშქრობაში ქართველ მეფეებს ყოველთვის ახლდნენ სასულიერო პირები, რომლებიც ლაშქრობის დროს წირვას ასრულებდნენ, ზაქარია მხარგრძელს კი, რომელიც გრიგორიანელი გახლდათ, ლაშქრობის დროს არც საველე ეკლესია დაჰქონდა და არც სასულიერო პირები ახლდნენ, რადგან სომხურ ეკლესიას ასეთი ტრადიცია არ გააჩნდა. აღნიშნული გარემოება ზაქარიას სერიოზულ უხერხულობას უქმნიდა, ამიტომ მან თხოვნით მიმართა სომეხ მღვდელმთავრებს (ვარდაპეტებს), ნება დაერთოთ მისთვის ლაშქრობების დროს ეკლესიის ტარებისა, რაზედაც მათ უპასუხეს, რომ ოდესღაც მეფე თრდატს ლაშქრობების დროს დაჰქონდა საველე ეკლესია, მაგრამ კათოლიკოსის ნებართვის გარეშე მისთვის ამ უფლების მიცემა მაინც არ შეეძლოთ. საბოლოოდ სომეხი მღვდელმთავრები იძულებული გახდნენ (ალბათ ზაქარიას განსაკუთრებული ავტორიტეტის გამო) კილიკიის სომხეთის დედაქალაქ სისში მოეწვიათ საეკლესიო კრება და ეს საკითხი ზაქარიას სასარგებლოდ გადაეწყვიტათ, რის შემდეგაც სომეხთა კათოლიკოსმა ზაქარიას საჩუქრად გაუგზავნა გუმბათიანი ეკლესიის ფორმის მქონე კარავი და მარმარილოს საკურთხეველი.[26]

შუა საუკუნეების ქრისტიანულ არმიებში „შტატიან“ სასულიერო პირთა და საველე ეკლესიის არსებობა არ იყო ღმერთის წინაშე ფორმალური ვალდებულების მოხდა, ქრისტიანული წეს-ჩვეულებების შესრულება შუა საუკუნეების მეომრებისთვის ყოველდღიურ აუცილებლობას, ცხოვრების წესის ნაწილს შეადგენდა, რასაც ემატებოდა ის, რომ იმდროინდელი ადამიანები რელიგიას, სულიერი ღირებულების გარდა, ერთგვარ სამხედრო დანიშნულებასაც ანიჭებდნენ და მიაჩნდათ, რომ ღმერთი მათ გამარჯვებაში ეხმარებოდა. ნიკიფორე ფოკას მიხედვით, ბიზანტიურ არმიაში მყოფ სასულიერო პირებს დილა-საღამოს საეკლესიო ჰიმნები უნდა შეესრულებინათ, ხოლო მეომრებს მისამღერის სახით, „უფალო შეგვიწყალე,“ არანაკლებ ასჯერ უნდა გაემეორებინათ.[27] ასევე აუცილებელი იყო ბრძოლის წინ ლოცვა,[28] რაც ბიზანტიური არმიის გარდა, ტრადიციული იყო სხვა ქრისტიანული არმიებისთვისაც, მაგალითად, ილ-ღაზთან ბრძოლის წინ ლოცულობს როჯერ ანტიოქიელის არმია,[29] ისე როგორც შოტლანდიელები ბენოკბურნის ბრძოლის წინ.[30] ბრძოლის წინ ლოცვა ტრადიციული იყო ქართველი მეომრებისთვისაც, მაგალითად, ასე იქცევა დავით კურაპალატის არმია ემირ მამლანთან ბრძოლის წინ,[31] თამარისდროინდელი არმია შამქორის ბრძოლის წინ[32] და ა.შ.

გარდა მეომრებისა, ღმერთს გამარჯვებას ყველა ის ადამიანიც შესთხოვდა, ვინც ბრძოლებში არ მონაწილეობდა, მაგრამ გამარჯვების მოპოვებით დაინტერესებული იყო. სუმბატ სპარაპეტის ცნობის მიხედვითა, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე დავით

ანჰოლინმა კათოლიკოსს სთხოვა, ბანაკში მოეყვანა მლოცველები, რომლებიც სანამ მეფე ომობდა, სახარებით და ჯვრებით ხელში ღმერთს შესთხოვდნენ გამარჯვებას.[33] შამქორისა და ბასიანის ბრძოლების დროს, ანალოგიურად შესთხოვდა ღვთისმშობელს გამარჯვებას მეტეხისა და ვარძიის მონასტრებში თამარ მეფე, რომელიც ბრძოლების დასრულებამდე, დღე-ღამეს ლოცვაში ატარებდა.[34] ლოცვა და ღმერთისთვის მადლობის გადახდა გამარჯვების მოპოვების შემდეგაც აუცილებელი იყო, რასაც თითქმის ყველა ქრისტიანული არმია ასრულებდა.[35]

რელიგიური ატრიბუტიკა ნაკლებად იყო წარმოდგენილი მუსლიმურ არმიებში, მაგრამ მხოლოდ იმიტომ, რომ ისლამი კრძალავს წმინდანთა ვიზუალურ გამოსახვას, თუმცა მუსლიმური არმიების დროშებზე ხშირად ყურანის ტექსტიდან ამოღებული სხვადასხვა ციტატი იყო გამოყვანილი. ისლამურ არმიებს (ქრისტიანულის მსგავსად) ყოველთვის ახლდნენ სასულიერო პირები, რომელთა მოვალეობაც რელიგიური რიტუალების წარმართვა და მათ დაცვაზე თვალყურის დევნება იყო. მეომრები, როგორც წესი, მარშის დაწყების, დამთავრების და ბანაკის მოწყობის შემდეგ, აუცილებლად ასრულებდნენ დილის, შუადღისა და საღამოს ლოცვებს, ხოლო ხშირად (თუ ამაში ხელს ლაშქრობის სირთულეები არ უშლიდა) ხუთივე - სავალდებულო ლოცვას. მაგალითად, ატ-ტაბარის აღწერილი აქვს, მუეძინის მოწოდებაზე, თუ როგორ ლოცულობდა დილით და საღამოს არაბული არმია ბაბეკთან ომის დროს.[36] მუსლიმებს, ქრისტიანების მსგავსად, სჯეროდათ, რომ ბრძოლაში მათ გამარჯვება-დამარცხებას ღმერთის ნება განაპირობებდა, რის გამოც, ღვთიური კეთილგანწყობის მოსაპოვებლად რელიგიურ წესჩვეულებებს მტკიცედ იცავდნენ.

რელიგიური ფაქტორი უზარმაზარ ზეგავლენას ახდენდა სამხედრო საქმეზე, ფაქტიურად, იგი სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე სფერო იყო, რადგან თავისი ზემოქმედების ძალით მკვეთრად ამაღლებდა მეომართა საბრძოლო განწყობას და ხშირად ომების საბოლოო შედეგსაც განაპირობებდა, რისი ერთ-ერთი საუკეთესო ილუსტრაციაც, ანტიოქიის ალყის დროს, წმინდა შუბის პოვნის ისტორიაა. ჯვაროსნებმა ანტიოქია 1098 წელს, ცხრათვიანი ალყის შემდეგ აიღეს, მაგრამ ქალაქის აღებიდან სამი დღის შემდეგ თავად აღმოჩნდნენ ქალაქში ალყაშემორტყმულები მოსულის ემირის, ქერბოგას მრავალრიცხოვანი სელჩუკური არმიის მიერ.[37] ჯვაროსანთა მდგომარეობა იყო უკიდურესად მძიმე, ცხრა თვის დამქანცველი ალყის შემდეგ მათ არ გააჩნდათ პროდუქტების არავითარი მარაგი და დასვენებისა და ძალების აღდგენის საშუალება. ანტიოქიის შიგნით წინააღმდეგობას აგრძელებდა ციტადელში გამაგრებული მუსლიმთა გარნიზონი, გარედან მომდგარი ქერბოგას არმიის მიერ ბლოკირებული იყო ქალაქთან მისასვლელი ყველა გზა, არ ჩანდა მათ დასახმარებლად მომავალი ბიზანტიური არმია და ა.შ. შექმნილ ვითარებაში, როდესაც ხსნა არსაიდან ჩანდა, ჯვაროსნების საბრძოლო

განწყობილება დავარდა და სასონარკვეთამდე მივიდა. ამ კრიტიკულ ვითარებაში, ჯვაროსნული არმიის შემადგენლობაში მყოფმა ერთ-ერთმა სასულიერო პირმა (პეტრე ბართოლომეომ) განაცხადა, რომ ესიზმრა ანდრია პირველწოდებული, რომელმაც მას (ქალაქში მდებარე) წმ. პეტრეს ტაძარში უჩვენა ადგილი, სადაც „დამარხული" იყო შუბი, რომლითაც ჯვარცმული იესო ქრისტე განგმირეს. ბართოლომეოს სიტყვით, შუბი მათ მტერზე გამარჯვების მოპოვებაში დაეხმარებოდათ. ჯვაროსნებმა აღნიშნულ ადგილზე შუბი „ნამდვილად" იპოვეს და ამ წმინდა რელიქვიის აღმოჩენამ ისე აამაღლა მათი საბრძოლო განწყობა, რომ მრავალრიცხოვანი მოწინააღმდეგე სირთულეების გარეშე დაამარცხეს.[38]

არმია შუა საუკუნეებში

ა) საველე არმია

მასშტაბები

როგორც უკვე აღინიშნა (იხ. „სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ფეოდალური სისტემა.“), ფეოდალური ეპოქის მინისმფლობელობაზე დამყარებული სამხედრო ორგანიზაციის სისტემის თავისებურებები და არმიის მართვის, ტრანსპორტირებისა და უზრუნველყოფის საშუალებები, შუა საუკუნეებში არცთუ მრავალრიცხოვანი არმიების ფორმირების შესაძლებლობას იძლეოდნენ, თუმცა ამ პერიოდის წერილობითი წყაროები სრულიად საწინააღმდეგოს დამტკიცებას ცდილობდნენ.

ხშირად ძველ ავტორთა უმრავლესობა შუა საუკუნეების არმიების (ძირითადად, მოწინააღმდეგის ძალების) სიდიდეებს, სრულიად დაუჯერებელი ციფრებით წარმოადგენდნენ და როდესაც ამის სადემონსტრაციოდ, ერთად თავმოყრილ მეომართა სიმრავლის ასეულ ათასებში გამოხატვას არასაკმარისად მიიჩნევდნენ, მაშინ მათ რიცხოვნობას სხვადასხვა მხატვრული შედარებით გამოსახავდნენ. მაგალითად, ალ-ჰუსაინის მიხედვით, 1040 წელს დანდანაკანის ბრძოლაში ღაზნევანიდებს ისეთი დიდი არმია ჰყოლიათ, რომ მის მეომრებს დედამიწის სიგრძე-სიგანით ავსება შეეძლოთ,[1] უფრო ადრე კი იმხელა არმია გამოიყვანეს სელჩუკების წინააღმდეგ, რომ მათ მეომრებს ისრები დედამიწის საყრდენებისთვის რომ ესროლათ, ისინი ჩამოინგრეოდა, ხოლო „დროს“ რომ დამუქრებოდნენ, ის მათგან გაიქცეოდა.[2] მისივე შეფასებით, ღაზნევანიდებს არც სელჩუკები ჩამორჩებოდნენ. მაგალითად, 1157 წელს თურქმენებით გაძლიერებული არსლან-შაჰის (სულთან თოღრულ II შვილი) არმია დედამიწას აზანზარებდა და ცას მტვრით ფარავდა.[3] სიმრავლეთა გადმოცემის იმავე მეთოდს იყენებდა ან-ნასავი, რომლის მიხედვითაც, ხორეზმის შაჰ მუჰამედს ბაღდადის დასაპყრობად იმხელა არმია გაუგზავნია, რომ მას ვერც სტეპები და ვერც უდაბნო, ერთად აღებული, ვერ დაიტევ-

და,[4] ან-ნასავის არც ჯუვეინი ჩამორჩენია, რომლის შეფასებითაც, ბუხარის დასაპყრობად დაძრული მონღოლთა არმია, მეომართა რაოდენობით ჭიანჭველებისა და კალიების რაოდენობას აჭარბებდა.[5] არმიათა სიდიდის აღსანიშნავად მხატვრული შედარებების გამოყენებით არც ქრისტიანი ავტორები იყვნენ სიტყვაძუნწი. ანა კომნენოსის მიხედვით, ჯვაროსნული ლაშქრობის მონაწილეთა რაოდენობა უფრო მეტი იყო, ვიდრე ქვიშა - ზღვაში და ვარსკვლავები - ცაზე.[6] ზღვაში ქვიშის რაოდენობას ადარებდა გერმანელ ჯვაროსანთა არმიის სიდიდეს იოანე კინამოსიც,[7] ნიკიტა ხონიატის აზრით კი, 1205 ნელს ბულგარელთა არმიაში იმდენი ყივჩაღი იბრძოდა, რომ მათი რიცხვი გაზაფხულის ყვავილების რაოდენობასაც კი გაუწევდა მეტოქეობას.[8] აღნიშნული ტენდენციიდან გამონაკლისს არც ძველი ქართული წყაროები წარმოადგენდა, მაგალითად, მატიანე ქართლის ანონიმი ავტორის მიხედვით, აბუ ლ-კასიმი საქართველოში იმხელა არმიით შემოსულა, რომელსაც „არა იტევდა ქუეყანა,"[9] დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვებით, დიდგორის ველზე მუსლიმების არმია იმ რაოდენობის იყო, „ვითარცა ქვიშა ზღვისა,"[10] ხოლო თამარის პირველი ისტორიკოსის აზრით, შამქორთან შეკრებილ მუსლიმური კოალიცია კალიების რაოდენობას აჭარბებდა.[11]

აღნიშნულ მტკიცებულებათა საწინააღმდეგოდ, ძველი ავტორების ქრონიკებში თავისდაუნებურად მაინც „იპარებოდა" განსხვავებული მონაცემები, რომლითაც თავისი („მხატვრული") ცნობების ობიექტურობას, ავტორები თავადვე აყენებენ ეჭვქვეშ. მაგალითად, ალ-ჰუსაინი არსლან-შაჰის „დედამიწის მაზანზარებელი" არმიის შესახებ ცოტა ქვემოთ წერდა, რომ ის 30000 მეომარს მოიცავდა,[12] ხოლო „დედამიწის საყრდენების დამანგრეველ" არმიას თავი აურიდებია სელჩუკებთან ბრძოლის ველზე პირდაპირ შეხვედრისთვის და ქალაქ ბალხში ჩაკეტილა, სადაც ეს რაოდენობა, რომლის სიდიდის გამოსახატავადაც ალ-ჰუსაინს ამ უჩვეულო შედარების გამოყენება დასჭირდა, უპრობლემოდ განთავსდა და ორი წლის განმავლობაში ეწინააღმდეგებოდა მტერს.[13] გამოდის, რომ ამ ხნის განმავლობაში, „უზარმაზარი" არმიის არც გამოკვება და არც გალავნის შიგნით ყოფნა შუა საუკუნეების ქალაქისთვის პრობლემას არ წარმოადგენდა, რაც მის „გრანდიოზულ" მასშტაბებს უბრალოდ გამორიცხავს. იგივე შეიძლება ითქვას ლევ დიაკონზე, რომლის მიხედვითაც, 960 წელს ბიზანტიაში შეჭრილი არაბი სარდლის, ალეპოს ემირის, სეიფ ად-დაულა ჰამდანიდის არმია ისეთი მრავალრიცხოვანი ყოფილა, რომ ბიზანტიელთა სარდალმა, ლევ ფოკამ, უარი თქვა მასთან პირისპირ ბრძოლაზე, თუმცა ლევ დიაკონი იქვე აღნიშნავდა, რომ ცხენზე ამხედრებული ად-დაულა მარშის დროს, თავისი „მრავალრიცხოვანი" არმიის ხან თავში მოექცეოდა და ხან - ბოლოში.[14] რასაკვირველია, სამარშო კოლონად გაშლილი არმია, რომელსაც ცხენის სისწრაფით რამდენჯერმე შეიძლება მოექცე თავსა და ბოლოში, არაფრით შეიძლება იყოს ძალიან მრავალრიცხოვანი და რეალობაში, ჰამდანიდებს არც არასოდეს ჰყოლიათ ასეთი

არმიები, მათი სამხედრო პოტენციალი 7-8 ათასიდან, 10-15 ათასი მეომრის ფარგლებში მერყეობდა.[15] მსგავსი შეუსაბამობებია ანა კომნენოსთანაც, რომელიც ჯვაროსანთა საერთო რაოდენობას ქვიშასა და ვარსკვლავებს ადარებდა, მაგრამ მის შემადგენელ არმიათა რაოდენობას ზოგჯერ საკმაოდ მოკრძალებული ციფრებით ასახელებდა. მაგალითად, ბიზანტიის ტერიტორიებზე შემოსულ ბრაბანტის გრაფის არმიას - 1600-მდე მეომრის ფარგლებში, ხოლო გრაფ რაულის (მისი სიტყვებით) ძალიან დიდი არმიის რაოდენობად 15 000-ს მიუთითებდა.[16]

კონკრეტული ციფრების დასახელების შემთხვევებში, ძველ ავტორებში განსაკუთრებით ძლიერი იყო ტენდენცია, წარმოეჩინათ უშუალო მოწინააღმდეგის სრული რიცხობრივი უპირატესობა, რითაც ისინი ან მოპოვებული გამარჯვების მნიშვნელობას აზვიადებდნენ, ან დამარცხებას ამართლებდნენ. მაგალითად, სელჩუკთა აპოლოგეტის, ალ-ჰუსაინის მიხედვით, 1141 წლის სამარყანდის ბრძოლაში სელჩუკი სულთანი სანჯარი მხოლოდ იმიტომ დამარცხდა, რომ მის 70000 მეომარს, 700 000-იანი არმია დაპირისპირებია.[17] მონღოლთა მიმართ სიმპათიებით განწყობილი ჯუვეინის შეფასებით, 1242 წელს ევროპაში შეჭრილ ბათუ-ყაენს 400 000 მეომართან მოუწია ბრძოლა, რაც ორჯერ აჭარბებდა მონღოლთა არმიის სიდიდეს, მაგრამ მან მიუხედავად მოწინააღმდეგის დიდი უპირატესობისა, გამარჯვება მაინც მოიპოვა.[18] ალეპოელი ქამალ ად-დინისთვის, სირიაში გამოჩენილ ჯვაროსანთა რაოდენობა 320 000-ს, ხოლო ცალკე აღებული ტულუზის გრაფის, რაიმუნდ სენ-ჟილის არმია 100 000-ს უდრიდა, რითაც იგი ხსნიდა ჯვაროსანთა თავდაპირველ წარმატებებს.[19]

ამ თვალსაზრისით, ძალიან საინტერესოა არაბ და მუსლიმ ქრონისტთა ცნობები, არაბთა მიერ ესპანეთის დაპყრობის შესახებ, რომლებიც რადიკალურად განსხვავდება ერთმანეთისგან. IX საუკუნის არაბი მემატიანის, ტარიკ იბნ ნაგიბის თქმით, მუსლიმებმა 12 000 არმიით დაამარცხეს ესპანეთის ოსტგოთების მეფის, როდერიკის, 100-ათასიანი არმია,[20] ხოლო XIII საუკუნის ლათინური ქრონიკის ავტორის, ტრუას ეპისკოპოსის, ლუკას მონათხრობის მიხედვით, 25 000 მეომრისგან შედგებოდა არაბთა არმია, რომელიც როდერიკმა უპრობლემოდ სძლია, რის შემდეგაც არაბებმა ესპანეთში გაგზავნეს „ურიცხვი" ჯარი და ამ სიმრავლის წყალობით მოიპოვეს გამარჯვება.[21]

ასევე, საინტერესოა ბიზანტიელი გიორგი სფრანძესის ციფრები, რომლებიც 1453 წლის კონსტანტინოპოლის ალყის მონაწილე არმიათა რაოდენობებს შეეხება. გიორგი სფრანძესი, რომელიც იმპერატორ კონსტანტინე IX უახლოესი თანამებრძოლი იყო, იძლევა ქალაქის დამცველი ბიზანტიური არმიის დოკუმენტურად ზუსტ რაოდენობას (4773 მეომარი). ეს ციფრები მან მიიღო ქალაქის კვარტლების ხელმძღვანელების, დიმარხების ანგარიშებიდან მათ მიერ მობილიზებული მეომრების რაოდენობის შესახებ და შეჯამებული სახით წარუდგინა იმპერატორს.[22] ამ, როგორც ჩანს, სავსებით რეალური

ციფრის გვერდით, სფრანძესი ოსმალთა არმიას 258 ათასით (ხოლო მეორე ბიზანტიელი ავტორი დუკა 400 ათასის) საზღვრავდა, რითაც აღნიშნავდა მოწინააღმდეგის კოლოსალურ უპირატესობას, რომელიც ოსმალებს, რასაკვირველია, ჰქონდათ, მაგრამ არა ასეთი შეფარდებით, მათი არმია კონსტანტინოპოლის ალყის დროს, სულ ცოტა ოთხჯერ ნაკლები სიდიდის იყო.[23] იმავე ტენდენციას ამჟღავნებს შუა საუკუნეების თითქმის ყველა ცნობილი ავტორი, მაგალითად, ნიკიფორე ვრიენოსი, რომელიც წერდა, რომ ღაზნევანიდების არმია 500 000-ს აღწევდა,[24] მათე ურჰაელი, რომლისთვისაც მუსლიმური არმიები თითქმის ყოველთვის ასეულ ათასობით მეომრისგან შედგებოდა, ქერბოგას არმიას კი ანტიოქიასთან ის მილიონ ასი ათასის ოდენობით უთითებდა, ისე როგორც ილ-ღაზის არმიას დიდგორის ბრძოლაში, რომელსაც 560 000-ით საზღვრავდა.[25] ვალტერ გოტიე (მისი უშუალო მტრის, ილ-ღაზის არმია, 600 000 მეომარი იყო[26]) და ა.შ.

მოწინააღმდეგეთა არმიების სიდიდედ ასეულ ათასობით მეომრების მითითების ტენდენცია არც ქართული წერილობითი წყაროებისთვისაა უცხო. მაგალითად, მატიანე ქართლისას ანონიმი ავტორი ალფ-არსლანის არმიის სიდიდეს, ერთ შემთხვევაში - 500 000-ით, შემთხვევაში კი, 700000-ით მიუთითებდა.[27] მას არ „ჩამორჩებოდნენ" თამარის ისტორიკოსებიც, რომელთათვისაც ბასიანის ბრძოლის მონაწილე რუმელ სელჩუკთა არმია ერთ შემთხვევაში 400 000,[28] ხოლო მეორეში - 800 000 იყო.[29]

ძველ ავტორთა ქრონიკებში შუა საუკუნეების დროინდელი არმიების სიდიდეთა გრანდიოზული ციფრებით გადმოცემა, მთელი რიგი მიზეზებით იყო განპირობებული.[30] მაგალითად, ზოგჯერ, ავტორებზე ზეგავლენას ახდენდა დიდი ქვეყნების (ბიზანტიის, სელჩუკთა იმპერიის, ხორეზმის და ა.შ.) ტერიტორიული მასშტაბები. მაგალითად, ლევ დიაკონი მიიჩნევდა, რომ ბიზანტიის იმპერიას ნიკიფორე ფოკას იმპერატორობის დროს ჰყავდა 400 000-იანი არმია, თუმცა კონკრეტული ბრძოლების აღწერისას ბიზანტიელ მეომართა რაოდენობას იგი ბევრად მცირე ციფრით მიუთითებდა.[31] ასევე, 400 000-ით საზღვრავდა მალიქ-შაჰის არმიას ქამალ ად-დინი,[32] თუმცა, მის მიერვე აღწერილ კონკრეტულ ბრძოლებში, როგორც სელჩუკთა, ისე სხვათა არმიების შემადგენლობაში, შეუდარებლად დაბალი ციფრები ფიგურირებს,[33] მაგალითად, მას აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც მალიქ-შაჰმა ალეპოს ემირად აკ-სუნკური დანიშნა და მას 4000 მეომარი დაუტოვა, ამით მისი პოზიცია სირიაში საგრძნობლად გაამყარა,[34] რასაკვირველია, როდესაც 4000 მეომარს მთელ რეგიონში ვითარების გამყარება შეუძლია, იქ არანაირ 400 000 მეომრის არსებობაზე საუბარიც კი არ შეიძლება. იგივე სურათია ან-ნასავის შემთხვევაშიც, რომლის მიხედვითაც, ხორეზმის სამხედრო დივანის რეესტრებში 400 000 მეომრის სახელი იყო შეტანილი,[35] მაგრამ როდესაც აღწერს მონღოლებთან დაწყებული ომის პირველ პერიოდს, სადაც ის ჩამოთვლის ხორეზმშაჰის მიერ მობილიზებულ და სხვადასხვა ქალაქში განლაგებულ ხორეზმულ არმიებს (ოტრარში 20 000, შახრკენტ-

ში 10 000, ბუხარაში 30 000, სამარყანდში 40 000),[36] ასეთი ციფრი, თუნდაც სავარაუდო, დამატებების შემთხვევაშიც კი, არაფრით გამოდის.

დიდი ხნის განმავლობაში, მთელ რიგ ისტორიულ კვლევებში, ძველ მემატიანეთა მიერ დასახელებული ციფრების მიმართ კრიტიკული დამოკიდებულება თითქმის არ იგრძნობოდა, განსაკუთრებული ნდობით კი თვითმხილველთა მიერ დატოვებული მონაცემები სარგებლობდა, თუმცა თვითმხილველთათვის შეცდომის ალბათობა და ტენდენციურობის მოტივაცია ისეთივე დიდი იყო, როგორიც დროის დისტანციაზე მყოფთათვის. არსებობდა უამრავი მიზეზი, რის გამოც თვითმხილველთა მონათხრობში ჩნდებოდა გაზვიადებული ან სულაც გამოგონილი ციფრები.[37] ეს მიზეზები პოლიტიკური, იდეოლოგიური თუ სხვა მოტივაციის გვერდით შეიძლება ყოფილიყო ჩვეულებრივი, ადამიანური სისუსტეები: ბრძოლის მონაწილის მიერ განცდილი შიში დამარცხების დროს ან ტრაბახის სურვილი გამარჯვების შემთხვევაში. უსამა იბნ მუნკიზს აღწერილი აქვს შესანიშნავი ეპიზოდი, როდესაც მან, 20-30 მხედრის თანხლებით, მოაწყო სათარეშო რეიდი ჯვაროსნების დაუცველ ტერიტორიებზე და მოულოდნელად გადააწყდა მათ სამხედრო რაზმს, რომელიც 120 მეომრისგან შედგებოდა. მუსლიმთა რაზმიდან, რომელსაც განადგურება ელოდა, ბრძოლის დასაწყისშივე გაიქცა უსამას საჭურველმტვირთველი, რომელიც შეიზარში დაბრუნებისას მოჰყვა, რომ მათ მცირე რაზმს თავს დაესხა ათასი ჯვაროსანი და რომ თითქმის ყველა მეომარი ბრძოლაში დაიღუპა. უსამა, რომელიც ბუნებრივია, არ დაღუპულა, იუმორით წერს ამ მეომრის მონათხრობსა და მის მიერ შიშისგან გაზვიადებულ ციფრების შესახებ, მაგრამ მისი დაღუპვის შემთხვევაში, ეს მონაყოლი შესაძლოა სინამდვილედ ყოფილიყო მიჩნეული და წერილობით წყაროებში ასახულიყო კიდეც, როგორც 20-30 მუსლიმი მეომრის გმირული ბრძოლა ათას ჯვაროსანთან.[38] რაც შეეხება „ტრაბახს“ და მოპოვებული გამარჯვების მნიშვნელობის ზრდის ტენდენციას, ეს ციფრების გაზვიადების იმდენად გავრცელებული მოტივაცია იყო, რომ თითქმის ნებისმიერი ისტორიული ქრონიკის თანმხლებ ელემენტს წარმოადგენდა. მრავალრიცხოვანი მაგალითებიდან ასეთი გაზვიადების ერთ-ერთი კლასიკური ნიმუშია პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის ლიდერთა მიერ გაგზავნილი ის წერილები რომის პაპთან ანტიოქიისა და ასკალონის ბრძოლების შემდეგ, რომლებშიც ისინი ატყობინებდნენ მას, რომ მათ გაანადგურეს ასეულ ათასობით მუსლიმი მეომარი,[39] მაშინ, როდესაც მათ წინააღმდეგ მებრძოლი ყველა მუსლიმური არმია, ერთად აღებულიც კი, არ შეადგენდა არათუ რამდენიმე ასეულ, არამედ ერთ ასეულ ათასსაც კი.[40] თვითმხილველის მიერ ციფრების შეგნებული დამახინჯების აშკარა მაგალითია აგრეთვე, ჟოფრუა ვილარდრუენის მონათხრობი ჯვაროსნებისა და ბულგარეთის ომის ერთ-ერთი ეპიზოდის შესახებ, რომლის უშუალო მონაწილეც (როგორც ჯვაროსანთა ერთ-ერთი სარდალი) იგი თავად იყო. ვილარდრუენის მიხედვით, ბულგარეთის მეფე

კალოიანმა, რომელსაც 80 ათასი მეომარი ჰყავდა, ალყა შემოარტყა ადრიანოპოლს, სადაც ჯვაროსანთა მცირერიცხოვანი გარნიზონი (სულ 20 რაინდი) იყო გამაგრებული, კონსტანტინოპოლის ლათინი იმპერატორის მიერ ჩატარებული მობილიზაციის შედეგად 400 რაინდის (ე.ი. სავარაუდოდ მაქსიმუმ 2 ათასი მეომრის) მოგროვება მოხერხდა. ვილარდრუენი აღნიშნავს, რომ ასეთი მცირე ძალით არც ერთი არმია არ გამოსულა ამდენად მრავალრიცხოვანი მტრის წინააღმდეგ, მაგრამ მიუხედავად ამისა კალოიანს ისე „შეეშინდა" 400 ჯვაროსანი რაინდის, რომ გაიგო თუ არა მათი გამოჩენა, ქალაქს ალყა მოხსნა და თავისი 80 ათასი მეომრით ისე გაიქცა, რომ ხუთდღიანი დევნის მიუხედავად ჯვაროსნები მას ვერ დაეწივნენ.[41] რასაკვირველია, შეუძლებელია იმის დაჯერება, რომ 80 ათასიანი არმია შეიძლება 2 000 მეომარს გაექცეს და ქვეითების შემადგენლობითა და მძიმე აღალით დატვირთულმა ისეთი სისწრაფე განავითაროს, რომ ცხენოსანთა მცირერიცხოვანი რაზმი მას ხუთი დღის განმავლობაში ვერ დაეწიოს. ასეთ სიტუაცია რეალობაში არაფრით შეიძლება ყოფილიყო და დიდი ფიქრი არ სჭირდება იმ დასკვნის გამოტანას, რომ ვილარდრუენი ჯვაროსანთა რაოდენობას აშკარად ამცირებს, ხოლო ბულგარელებისას აზვიადებს.

შიშისა და „ტრაბახის" გარდა, იყო არმიების რიცხოვნობის გაზვიადების უფრო სერიოზული მოტივებიც. ძალიან საინტერესო ნიმუშია, მაგალითად, ინგლისის მეფის, ედუარდ III-ის მიერ გაგზავნილი წერილი ინგლისის პარლამენტში 1340 წელს, ასწლიანი ომის დროს. ამ წერილით ინგლისის მეფე საკუთარ პარლამენტს სთხოვდა დამატებით ფინანსირებას ინგლისის მოკავშირე 100 000 ფლანდრიელი მეომრისა და 50 000 სხვა მოქირავნისთვის, რომლებიც თანხების მიუღებლობის შემთხვევაში შეიძლება მოწინააღმდეგის მხარეზე გადასულიყვნენ, რაც ინგლისისთვის სრული კატასტროფით დასრულდებოდა,[42] სინამდვილეში, 150 000 მეომარს, არათუ ფლანდრიელები და მოქირავნეები, მათთან ერთად აღებული ინგლის-საფრანგეთის არმიებიც კი არ შეადგენდნენ[43] და მათი გაზვიადებით, ინგლისის მეფე სავსებით შეგნებულად ახდენდა კონკრეტული მიზნის, დამატებითი თანხების მიღების რეალიზებას. ადვილი წარმოსადგენია, რამდენ მხედართმთავარს შეიძლება ჰქონოდა მსგავსი მოტივაცია სხვადასხვა ქვეყანაში, რის გამოც, ხშირად, ისტორიულ ქრონიკებამდე იმ თვითმხილველთა ციფრები მიაღწევდა, რომლებიც თვით მათ მიერ იყო სრულიად გააზრებულად შეცვლილი.

შუა საუკუნეების ავტორთა ციფრების სანდოობისა და იმდროინდელი არმიების რეალური სიდიდეების შესახებ ისტორიოგრაფიაში უზარმაზარი ლიტერატურა არსებობს. ამ საკითხს, ჰანს დელბრიუკის შემდეგ მრავალი მკვლევარი შეეხო,[44] რომელთა ნაშრომებშიც შუა საუკუნეების ქრონიკების „საერთო ავადმყოფობის," არმიათა სიდიდის გაზვიადების ტენდენციის არსებობა, რასაც სამხედრო ისტორიის მკვლევარმა, ჯონ ვერბრუგენმა ისტორიოგრაფიის პრობლემა უწოდა,[45] არაერთხელ აღინიშნა. შუა საუკუნეების ციფრების

გაზვიადებული ხასიათი და მათი კრიტიკული შესწავლის აუცილებლობა თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში სრულიად გარკვეული და დასაბუთებულია, რის გამოც ამ ფაქტორის გათვალისწინება ნებისმიერი ისტორიული თემის კვლევისას აუცილებელია.

როგორც აღინიშნა, შუა საუკუნეების სამხედრო ორგანიზაციის სისტემის სახიათსა და არმიების რიცხოვნობას, ფეოდალური ურთიერთობებისთვის დამახასიათებელი მრავალი სხვადასხვა ფაქტორი (მობილიზაციის სისტემა, ფეოდალური სეპარატზმი, ტრანსპორტირების საშუალებები, უზრუნველყოფის პრობლემები და ა.შ.) განაპირობებდა. ეს ფაქტორები ერთგვარად საზღვრავდა ურიცხვ მეომართა ერთ არმიად ორგანიზების შესაძლებლობას, რადგან ესა თუ ის მონარქი, თუ სხვა ფეოდალი, ვერ შეძლებდა იმაზე მეტი მეომრის მობილიზებას, ვიდრე ეს მის მფლობელობაში არსებულ ფეოდალურ ერთეულებს შეეძლოთ. ერთდროულად ერთი მიმართულებით ვერ გადააადგილებდა იმაზე მეტ ადამიანს, ვიდრე ამის საშუალებას არსებული სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურა იძლეოდა. ბრძოლისა თუ მარშის დროს ვერ მართავდა იმაზე მეტ მეომარს, რამდენის მართვის შესაძლებლობასაც არსებული სასიგნალო-საკომუნიკაციო სისტემა მისცემდა და ვერ გამოკვებავდა და ვერ აღჭურვავდა იმაზე მეტ ადამიანს, რამდენის უზრუნველყოფაც არსებული მომარაგების სისტემას შეეძლო. ყოველივე აღნიშნული ნიშნავს იმას, რომ რომელიმე ქვეყანას რომც ჰქონოდა დიდი სამობილიზაციო შესაძლებლობები, როგორც, მაგალითად, ბიზანტიის იმპერიას, რომლის მოსახლეობაც ორ ათეულ მილიონს აღწევდა,[46] ის მაინც ვერ მოახერხებდა იმაზე დიდი საველე არმიის ფორმირებას, ვიდრე ეს არსებული სისტემებით (მობილიზაციით, გადაადგილების უნარით, საბრძოლო სეზონის ხანგრძლივობით, უზრუნველყოფით და ა.შ.) იყო შესაძლებელი. სწორედ ამ ფაქტორების შედეგი იყო, რომ იგივე ბიზანტიის იმპერია, რომლის შეიარაღებული ძალების საერთო რაოდენობა X-XI საუკუნეებში 120-150 ათასი მეომარი იყო,[47] იშვიათად ახერხებდა ბრძოლის ველზე 20-25 ათასიანზე მეტი ოდენობის საველე არმიის გამოყვანას, ხშირად კი ბევრად მცირერიცხოვანი ძალებით აწარმოებდა სამხედრო კამპანიებს.[48] ამ მხრივ ძალიან საყურადღებო ცნობაა დაცული თემურ ლენგის ძეგლისწერაში, რომლის მიხედვითაც, თემურ ლენგმა, რომელიც ემზადებოდა ერაყში სალაშქროდ, თავი მოუყარა 80 000 მეომარს, მაგრამ რადგან ამ რაოდენობის ერთ ადგილზე გამოკვება (და გადაადგილებაც) შეუძლებელი იყო, იგი იძულებული გახდა, არმია სამ ნაწილად დაეყო და სხვადასხვა გზით დაეძრა ერაყისკენ.[49]

შუა საუკუნეების არმიათა რეალური მასშტაბების ნათელ სურათს ქმნიან IX—X საუკუნეების ბიზანტიური სამხედრო ტრაქტატები, რომელთა მიხედვითაც, მაგალითად, ბიზანტიის საიმპერატორო არმიის დადგენილი რაოდენობა 24 200 მეომარი იყო,[50] და როგორც ჩანს, სწორედ ეს ციფრი (ზოგადი და არა არითმეტიკული მნიშვნელობით) წარმოადგენდა ისეთ სიდიდეს, რომელსაც ჩვენ შუა საუკუნეების დიდი არმია შეგვიძლია

ვუწოდოთ. იმის გათვალისწინებით, რომ იმპერატორ ლევ ფოკას ტრაქტატი, 12 ათასიან არმიას სავსებით საკმარისად მიიჩნევდა სტრატეგიული მნიშვნელობის სამხედრო ოპერაციების ჩასატარებლად,[51] ხოლო ანონიმი ბიზანტიელი ავტორის სამხედრო ტრაქტატის VELITATIONE BELLICA-ს მიხედვით, იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრების ვრცელი ტერიტორიების დასაცავად 5-6 000 მეომარი ასევე საკმარისი იყო,[52] შეიძლება, საშუალო და მცირე არმიების ზოგადი მასშტაბებიც განვსაზღვროთ.

ამგვარად, ბიზანტიური სამხედრო ტრაქტატების მონაცემები, სხვა წერილობითი წყაროების მრავალრიცხოვან ცნობებთან ერთად, გვაძლევს გარკვეულ ორიენტირს შუა საუკუნეების საველე არმიების ერთგვარი სტანდარტირებისთვის, რომლის მიხედვითაც ოცი ათასზე მეტი მეომარი (20-30 ათასის ფარგლებში) დიდი არმიაა, 10 ათასიდან 20 ათასამდე, საშუალო, ხოლო 10 000-ს ქვემოთ, მცირე. ასეთი დაყოფის დიდი პირობითობის მიუხედავად, იგი სავსებით რეალურ, ეპოქის მასშტაბების ამსახველ სქემას უნდა წარმოადგენდეს, რაზედაც ბიზანტიური წყაროების გარდა, მთელი რიგი ის სხვა მონაცემებიც უნდა მიუთითებდეს, რომელთა ობიექტურობაც არავითარ ეჭვს არ იწვევს ისტორიულ კვლევებში. მაგალითად, საყოველთაოდ ცნობილია ის ფანტასტიკური, ნარმოუდგენელი სირთულის სამხედრო რეიდი, რომელიც განახორციელეს მონღოლმა სარდლებმა ჯებემ და სუბუდაიმ 20 (თუ 30) ათასიანი არმიით. ამ რეიდის დროს, მონღოლებმა ორი წლის განმავლობაში დაფარეს 6 000 კილომეტრი და დაამარცხეს მთელი რიგი ქვეყნების არმიები ისე, რომ მათი შეჩერება ვერავინ შეძლო.[53] ამ თითქმის დაუჯერებელი სამხედრო ლაშქრობის განხორციელება, მხოლოდ დიდ, კარგად ორგანიზებულ და მართვად არმიას შეეძლო, და ის ფაქტი, რომ მონღოლმა მხედართმთავრებმა ამის გაკეთება 20 თუ 30 ათასიანი არმიით მოახერხეს, პირდაპირ მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ ეს სიდიდე ნამდვილად წარმოადგენდა „დიდი არმიის" კატეგორიას და ამ რაოდენობით შესაძლებელი იყო თვით ყველაზე მასშტაბური სამხედრო ამოცანების შესრულება.

კარგი მაგალითი უნდა იყოს აგრეთვე ნორმანების მიერ ინგლისის დაპყრობა, რაც 7-8 000 მეომრის (რიგ კვლევებში სახელდება 14 ათასიც) მეშვეობით განხორციელდა.[54] თუ გავითვალისწინებთ დაპყრობილი ტერიტორიის (ინგლისის) მასშტაბებს, აქ მოსახლე ანგლო-საქსური არისტოკრატიის მიერ გაწეული წინააღმდეგობის ხარისხსა და მთლიანად ტერიტორიების ოკუპაციის სირთულეებს, უნდა მივიჩნიოთ, რომ ლევ ფოკას თეზისი, „საშუალო სიდიდის არმიის" (თორმეტი ათასის) სტრატეგიული დანიშნულების შესახებ, მთლიანად შუა საუკუნეების სამყაროსათვის იყო სრულიად სწორი ფორმულირება. სწორედ საშუალო სიდიდის არმიით (15 ათასამდე მეომრით) მოხდა ჯვაროსნების მიერ კონსტანტინოპოლ-ის დაპყრობა 1204 წელს.[55] ასეთი მასშტაბის არმიებით შეძლეს გრანდიოზული დაპყრობები არაბებმა VII-VIII საუკუნეებში;[56] საშუალო სიდიდის არმიით ცდილობდა იერუსალიმის უკან დაბრუნებას რიჩარდ ლომგული,[57] და ა.შ. მსგავსი

მაგალითები უამრავია, რაც მოწმობს იმას, რომ შუა საუკუნეების არმია, 10-20 ათასი მეომრის შემადგენლობით, სავსებით საკმარისი იყო მასშტაბური ხასიათის როგორც შეტევითი, ისე თავდაცვითი ამოცანების შესასრულებლად.

რაც შეეხება „მცირე არმიებს" (10 000 ქვემოთ), ისინი შუა საკუნეების სამხედრო კამპანიებში ყველაზე ხშირად ფიგურირებენ. წერილობით წყაროებში ვხვდებით უამრავ მითითებას იმის შესახებ, რომ სახელმწიფოთა უმრავლესობა, როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში, სამხედრო მოქმედებებს, მათთვის სასიცოცხლო, სტრატეგიული მნიშვნელობის საკითხების გადაწყვეტას, სწორედ ამ მასშტაბის (10 000 მდე) არმიების მეშვეობით ცდილობდა, რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ მეომართა ასეთი რაოდენობა, შუა საუკუნეებში საველე არმიათა ფორმირების ყველაზე გავრცელებულ მასშტაბს წარმოადგენდა. ძირითადად, ამ სიდიდის არმიები მონაწილეობდნენ გვიანდელი ბიზანტიის იმპერიის მიერ წარმოებულ ომებში,[58] ისე როგორც აღმოსავლეთის მუსლიმურ ქვეყნებსა[59] და ევროპულ სახელმწიფოებში (კარგი მაგალითია ასწლიანი ომი),[60] რაც უნდა მოწმობდეს იმას, რომ 10 ათასამდე მეომრით დაკომპლექტებული არმიები შუა საუკუნეების ეპოქაში, შეიარაღებული ძალების ძირითად რაოდენობრივ სიდიდეს წარმოადგენდა, განსაკუთრებით კი ისეთ სახელმწიფო ერთეულებში, რომელთა ტერიტორიულ მასშტაბებსაც გრანდიოზულს ვერ მივაკუთვნებთ.

ამდენი მეომრის მოგროვება, გადაადგილება, მართვა და უზრუნველყოფა, სავსებით შეესიტყვება შუა საუკუნეების ფეოდალური სახელმწიფოების ბუნებასა და რესურსების მობილიზება-გამოყენების შესაძლებლობებს. ამ მხრივ, კარგი მაგალითი უნდა იყოს ილ-ღაზის დროინდელი (1108-1122 წწ.) ართუკიდების საემირო, რომელიც საშუალო მასშტაბის სახელმწიფო იყო და აერთიანებდა ისეთ ერთეულებს, როგორებიც გახლდათ ალეპოს საემირო, მარდინის, ნაზიბინის, დიარბაქირის, მაიაფარიკინის და ჯაზირას ოლქები.[61] როგორც ტერიტორიის სიდიდით, ისე მოსახლეობის რაოდენობითა და სიმჭიდროვით, ილ-ღაზის საემირო ერთ-ერთი მსხვილი ერთეული იყო XII საუკუნის სირიასა და ერაყში და სისტემატიურ ომებს აწარმოებდა ჯვაროსნებთან თუ სხვა მუსლიმურ ერთეულებთან, რის გამოც ილ-ღაზი გამუდმებით ახდენდა თავისი საემიროს ძალების მობილიზებას საველე არმიის ფორმირებისთვის. 1115 წლისთვის, ე. გოტიე ილ-ღაზის არმიის სიდიდეს დაახლოებით 5 000 მეომრის ფარგლებში მიუთითებდა,[62] რაც მარდინის საემიროს რესურსებისთვის (ალეპოს გარეშე), ფეოდალური გაწვევის სისტემით შედგენილი არმიის ნორმალური მასშტაბი უნდა ყოფილიყო.[63] მაგრამ ისეთი აქტიური და აგრესიული ემირისთვის, როგორიც ილ-ღაზი იყო, ეს საკმარისი არ იყო და ის მეომართა რაოდენობის გაზრდას მომთაბარე თურქმენების სისტემატიური დაქირავების გზით ცდილობდა.[64] ამ გზით ილ-ღაზი პერიოდულად ახერხებდა დიდი არმიის ფორმირებას, მაგალითად, 1119 წლისთვის (უკვე ალეპოს ჩათვლით) მის განკარგულებაში 40 ათასამ-

დე მეომარი იყო,[65] მაგრამ ილ-ღაზის მხოლოდ დროის უმცირე მონაკვეთში შეეძლო ასეთი სიმრავლის ერთად შეგროვება, რადგანაც მისი საემიროს შემოსავლები მოქირავნეთა ხელფასის სისტემატიურ გადახდას ვერ უზრუნველყოფდა.[66] ანუ როდესაც ილ-ღაზი ცდილობდა, გადაეჭარბებინა საკუთარი შესაძლებლობებისთვის, იგი მხოლოდ მცირე ხნით (მაქსიმუმ, ორი-სამი თვით, ერთი სამხედრო კამპანიის განმავლობაში) ახერხებდა დიდი არმიის მობილიზებას, რის გამოც, ილ-ღაზის ამბიციური მიზანი, რომელიც მისი რესურსების მასშტაბებს აღემატებოდა, ყოველთვის შეუსრულებელი რჩებოდა.[67]

მიმოხილულის მიხედვით, შესაძლებელი უნდა იყოს შუა საუკუნეების არმიათა სიდიდეების ერთგვარი პირობითი „სტანდარტიზაცია," რომლის მიხედვითაც 20-30 ათასიანი არმია „დიდი არმიის," 10-20 ათასიანი „საშუალოს," ხოლო 10 ათასიდან ქვემოთ, „ჩვეულებრივი," სტანდარტული სიდიდის არმიად შეგვიძლია მივიჩნიოთ. დიდი არმიების ორგანიზება ფართო ტერიტორიების, სამხედრო ორგანიზაციის მოწესრიგებული სისტემისა და განვითარებული ეკონომიკის მქონე ქვეყნების პრეროგატივა იყო, ხოლო „საშუალო" და „ჩვეულებრივი" არმიების ორგანიზება, ფაქტიურად, ყველა ფეოდალურ სახელმწიფოს შეეძლო.

გარდა აღნიშნულისა, შესაძლებელია საველე არმიათა კიდევ ერთი რაოდენობრივი კატეგორიის, „გრანდიოზული" სიდიდის არმიების გამოყოფა, რომლის შემადგენლობაშიც 30-40 და ძალიან იშვიათად, 50 ათასამდე მეომარი იყო გაერთიანებული. ამ სიდიდის არმიები შუა საუკუნეებისთვის დიდ იშვიათობას წარმოადგენდა და მათი ორგანიზება მხოლოდ ისეთ გიგანტურ სახელმწიფოებს შეეძლოთ, როგორებიც იყო: დიდი სელჩუკების, ხორეზმის, მონღოლების, თემურ ლენგისა და ოსმალების იმპერიები მათი სახელმწიფოებრივი ძლიერების ხანაში.

პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო 50000-ზემეტი მეომრის ერთდროულად მართვა, გადააადგილება და უზრუნველყოფა, ამიტომ უფრო დიდი საველე არმიების ფორმირება შუა საუკუნეებში არ ხდებოდა. ეს კარგად ჩანს თემურ ლენგის ზემოთ აღნიშნულ მაგალითზე, მან ერაყში სალაშქროდ შეკრებილი 80-ათასიანი არმია, მართვისა და უზრუნველყოფის სირთულეების გამო, სამად გაყო და სამი სხვადასხვა მიმართულებით დაიწყო ლაშქრობა.[68] ანალოგიურად იქცეოდნენ მონღოლებიც, რომელთა შეიარაღებული ძალა, რომელიც მთლიანობაში 300 ათას მეომარს არ აჭარბებდა,[69] განაწილებული იყო სამი მთავარი მიმართულებით (ჩინეთი, ვოლგისპირეთ-რუსეთი და ირანი-ამიერკავკასია-ანატოლია), სადაც მონღოლთა ცალკეული მასშტაბური სამხედრო კამპანიები, ძირითადად, ორი-სამი დუმენის (20-30 ათასი მეომარი) ძალებით ტარდებოდა.[70]

შუა საუკუნეების არმიათა „გრანდიოზული" (30-50 ათასი), „დიდი" (20-30 ათასი), „საშუალო (10-20 ათასი)" და „ჩვეულებრივი (5-10 ათასი)" სიდიდის არმიებად დაყოფა, რასაკვირველია, პირობითი სქემაა, მაგრამ წერილობითი წყაროების ფანტასტიკურ მო-

ნაცემებთან მიმართებაში გამოსაყენებლად, ყოვლად აუცილებელი. მისი მეშვეობით შესაძლებელია დაახლოებითი წარმოდგენების შექმნა იმის შესახებ, რა ძალების თავმოყრა შეეძლო ამა თუ იმ სახელმწიფოს. გარდა ამისა, ეს სქემა ნათლად აჩვენებს, რა რაოდენობას ადარებდნენ შუა საუკუნეთა ავტორები თავიანთ „მხატვრულ პასაჟებში" - ცაში ვარსკვლავებს, ზღვაში ქვიშას, ხოლო მიწაზე კალიებსა და ჭიანჭველებს.

სტრუქტურა

შუა საუკუნეების ფეოდალური არმიის ორგანიზაციული სტრუქტურა დაფუძნებული იყო ფეოდალური სახელმწიფოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობის პრინციპზე, არმიის გაწვევა ხდებოდა იმ არსებული ერთეულების (ევროპული საგრაფო, ბიზანტიური ფემა, ქართული საერისთავო და ა.შ.) მიხედვით, რომლებიც ცენტრალური ხელისუფლების დაქვემდებარებაში იყვნენ და სამეფო კარის მიერ დანიშნული მოხელეების მიერ იმართებოდნენ. ასეთი ოლქების უმთავრესი დანიშნულება, სისტემური მობილიზაციის ჩატარება იყო, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ისინი სამხედრო ორგანიზაციის ადმინისტრაციულ ერთეულებს წარმოადგენდნენ და უზრუნველყოფდნენ არმიის შეკრებას დადგენილ დროში.

ფეოდალურ სახელმწიფოებში ერთი სამხედრო-ადმინისტრაციული ოლქიდან გამოსაყვანი მეომრების მკაცრად დადგენილი ციფრები თითქმის არ არსებობდა, რასაც ძირითადად ის ვითარება განაპირობებდა, რომ ასეთი ერთეულები სხვადასხვა სიდიდის ტერიტორიებს მოიცავდა, რაც მათში შემავალი ფეოდალური სამფლობელოებისა და გასაწვევი კონტინგენტის რაოდენობის არათანაბარ განაწილებას იწვევდა. მაგალითად, ბიზანტიურ ფემებს მობილიზაციისას დაახლოებით 4-4 ათასი მეომარი გამოჰყავდათ, მაგრამ ეს არ იყო მყარად დადგენილი ციფრი და მებრძოლთა რაოდენობა სხვადასხვა ფემში შეიძლება მეტი, ან ნაკლები ყოფილიყო. მსგავსი სურათი უნდა ყოფილიყო საქართველოშიც, სადაც სხვადასხვა სიდიდის საერისთავოებში მოგროვილ მეომართა რაოდენობა ერთმანეთისგან განსხვავებული უნდა ყოფილიყო. მაგალითად, სავარაუდოა, რომ ქართლის საერისთავოს უფრო დიდი სამობილიზაციო რესურსი ეყოლებოდა, ვიდრე სხვას, და ეს გარემოება არმიის შეკრების დროს, სხვადასხვა ადმინისტრაციულ ერთეულში მეომართა არათანაბარ თავმოყრას გამოიწვევდა, რაც თავის მხრივ, არმიის მართვისა და ტაქტიკური ამოცანების შესრულებისას უდავოდ მრავალ პრობლემას შექმნიდა. ბუნებრივია, სწორი სამხედრო ორგანიზაციის არსებობის პირობებში, ეს განსხვავებები მეტ-ნაკლებად უნდა გათანაბრებულიყო და ამას საკმაოდ ხშირად ვხედებით როგორც საქართველოში, ისე სხვა ქვეყნებში. არმია ბრძოლის ველზე ადმინისტრაციული ერ-

თეულების, საერისთავოების მიხედვით რომ ეწყობა, ეს იმას ნიშნავს, რომ ისინი ტაქტიკურ დანაყოფებსაც წარმოადგენდა. მაგალითად, ჟამთააღმწერლის მიხედვით, განძის ალყის დროს, „ერთ კერძ მხარგრძელნი იდგნენ, ერთ კერძ ჰერ-კახნი და სომხი-თარნი, ქართველნი და თორელნი, ერთ კერძ აფხაზნი, დადიან-ბედიანნი და ლიხთ იქითნი,“ [153] ასეთი დისპოზიცია საერისთავოებს შორის მეომართა დიდი რაოდენობრივი განსხვავებების შემთხვევაში, საბრძოლო პოზიციებს შორის მკვეთრ დისბალანსს შექმნიდა და ბრძოლის მართვაში მრავალ გართულებას გამოიწვევდა. მსხვილი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულების სხვადასხვა სიდიდის ადმინისტრაციულ-ტაქტიკურ დანაყოფებად დაშლა, რასაც შუა საუკუნეებში ნებისმიერი არმიის მაგალითზე ვხედავთ.

სავსებით ბუნებრივია, რომ რაც უფრო განვითარებული სამხედრო ორგანიზაცია ჰქონდა რომელიმე ქვეყანას, მით მეტად სრულყოფილ სამხედრო სტრუქტურას ქმნიდა იგი. მოქნილი სამხედრო სტრუქტურა ნიშნავდა არმიის ეფექტურ მართვას, სხვადასხვა სირთულის ტაქტიკური ამოცანების უფრო სრულყოფილად შესრულებას და საბოლოოდ, მაღალ ბრძოლისუნარიანობას, რისი საუკეთესო ილუსტრაციაც, მაგალითად, მონღოლური არმიაა, რომელიც შედგებოდა დუმენებისგან (10 000 მეომარი), ათასეულებისგან (1000 მეომარი), ასეულებისა (100 მეომარი) და ათეულებისგან (10 მეომარი).[2] ასეთი დანანილება დიდი არმიის ერთ ორგანიზმად მართვის შესაძლებლობას იძლეოდა, მაგრამ ეს შედეგი მხოლოდ მექანიკური დაყოფით ვერ მიიღწეოდა, საჭირო იყო ოფიცერთა კორპუსის ფორმირება, დისციპლინა, ბრძანებათა გადაცემის სისტემა და ა.შ.

ტერიტორიული მონყობა.
ქართული ასეულები.
სომხური ათეული ორი ტრაქტატი. გვ. 125.
ვესტგოთების სამხედრო ორგანიზაცია.

შუა საუკუნეების მეომრების შეიარაღება შედგებოდა ხელჩართული და დისტანციური ბრძოლების საწარმოებელი სხვადასხვა სახეობის იარაღისგან, თავდაცვითი აღჭურვილობისა და საბრძოლო მანქანებისგან. ბრძოლებში აგრეთვე იყენებდნენ საინჟინრო კონსტრუქციებს, რიგი სპეციფიკური იარაღის სახეობებს და ცეცხლგამჩენი ნივთიერებების ნაერთებს. შეიარაღების მრავალფეროვნება და ხარისხი მნიშვნელოვნად განაპირობებდა სამხედრო წარმატების ფაქტორს, რის გამოც არმიის სრულფასოვან აღჭურვას მაღალი სტრატეგიული მნიშვნელობა ენიჭებოდა და ხშირად ბრძოლების ბედსაც წყვეტდა. მაგალითად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ნიკიტა ხონიატის ცნობით, ბიზანტიელებმა სავეს ბრძოლაში უნგრელები მას შემდეგ დაამარცხეს, რაც ამ უკანასკნელებს შუბები და მახვილები დაემტვრათ.[1] ასევე შეიარაღების ხარისხმა და მრავალფეროვნებამ განაპირობა მანციკერტის ალყის შედეგი 1054 წელს, როდესაც სელჩუკებმა ააგეს განსაკუთრებით დიდი ზომის საალყო მანქანა, რომლის ნასროლ ქვებსაც ქალაქის კედლები დიდხანს ვერ გაუძლებდა. ამ საშიშროების თავიდან ასაცილებლად, ქალაქის დამცველებმა დაამზადეს სროლის მაღალი სიზუსტის მქონე კატაპულტა, რომლის მეშვეობითაც საალყო მანქანა დააზიანეს, ხოლო მისი შეკეთების შემდეგ აალებადი ნივთიერებით დაწვეს.[2] შეიარაღების ხარისხისა და მრავალფეროვნების სასიცოცხლო აუცილებლობა აიძულებდა ყველა სახელმწიფოს, ეზრუნათ იარაღის წარმოებაზე, ან მის შეძენაზე, რის შედეგადაც სხვადასხვა ქვეყანაში გაჩნდა განთქმული საიარაღო ცენტრები,[3] რომლებშიც დამზადებულ იარაღზეც დიდი მოთხოვნილება იყო, რის გამოც იარაღით საერთაშორისო ვაჭრობა უკვე შუა საუკუნეებში გადაიქცა ერთერთ სარფიან და გავრცელებულ კომერციულ საქმიანობად.[4] იარაღით ვაჭრობა ხელს უწყობდა სხვადასხვა სახეობის საბრძოლო საშუალებებისა და მათთან ერთად ბრძოლის წარმოების ახალი მეთოდების გავრცელებას დიდ გეოგრაფიულ არეალებზე. იმავე ეფექტს ახდენდა ომების წარმოება სხვადასხვა სახელმწიფოს შორის, როდესაც სწრაფად ხდებოდა იარაღის ახალი სახეობებისა თუ ბრძოლის წარმოების მეთოდების ათვისება.

ხელჩართული ბრძოლის საწარმოებელი იარაღი

ხელჩართული ბრძოლების საწარმოებლად ყველაზე გავრცელებული საბრძოლო სახეობები შუბი და მახვილი იყო. შუბი იყო საძგერებელი იარაღი, რომელსაც კონსტრუქციის სიმარტივის (ხის ტარზე წამოცმული ლითონის წვერი) მიუხედავად,

მრავალმხრივი დანიშნულება და ფუნქცია გააჩნდა. შუბი მძიმე ცხენოსნის შეიარაღების აუცილებელი კომპონენტი იყო, სადაც მისი ძირითადი დანიშნულება შეტევითი ფუნქციის შესრულება და მოწინააღმდეგის მჭიდრო წყობის გარღვევა იყო, მძიმე ცხენოსნის შუბი დაახლოებით 2-2,5 მეტრი სიგრძის, მყარი ხის მასალით დამზადებული საბრძოლო იარაღი იყო, ტარის სიმყარე შუბის აუცილებელი პირობა იყო, მას უნდა გაეძლო დიდი დარტყმისთვის და ადვილად არ დამსხვრეულიყო, რის გამოც ტარს სპეციალური ჯიშის ხეებისგან ამზადებდნენ. ქვეითი მეომრის შეიარაღებაში შუბი უფრო თავდაცვითი იარაღის ფუნქციებს ასრულებდა, ვიდრე შეტევითის, ქვეით მეომართან მისი ძირითადი დანიშნულება იყო ცხენოსნების შეტევის მოგერიება, სამარშო კოლონების დაცვა და სხვა მსგავსი ფუნქციების შესრულება.[5] შუბის გვერდით, შუა საუკუნეებში ფართოდ გამოიყენებოდა ამ ტიპის იარაღის მრავალი სხვადასხვა ქვესახეობა, მაგალითად, ალებარდები, კორსეკები, აფთები, რომელთაც ჰქონდათ უფრო ფართო (ცელისებრი, ნაჯახისებრი და ა.შ.) პირი, რითაც იარაღის ეს ტიპი საჩეხ ფუნქციასაც იძენდა, მაგრამ ამით მისი მთავარი დანიშნულება არ იცვლებოდა.[6]

შუბის მსგავსი უნივერსალური დანიშნულება გააჩნდა მახვილსაც, რომელიც საჩეხი იარაღის ძირითად სახეობას წარმოადგენდა. მახვილი გამოიყენებოდა როგორც შეტევითი, ისე თავდაცვითი ბრძოლების დროს. მახვილები იყო სხვადასხვა ზომისა და ფორმის,[7] თუმცა არსებობდა ორი ძირითადი ტიპი: სწორპირა ორპირლესული, და ცალპირა-მოხრილპირიანი მახვილები. ორპირლესული მახვილი, რომელიც თავის მხრივ ფორმის უამრავ ვარიანტს მოიცავდა, მძიმე შეიარაღების კომპონენტს წარმოადგენდა. იგი შედიოდა როგორც მძიმედ აღჭურვილი ცხენოსნის, ისე ქვეითი მეომრის შეიარაღებაში და შუბების შემდეგ ხელჩართული ბრძოლის საწარმოებელ ძირითად საბრძოლო საშუალებას წარმოადგენდა. რაც შეეხება ცალპირა, მოხრილ მახვილებს, ის მეტწილად მსუბუქი ცხენოსნების (მოისრეების) შეიარაღების ნაწილი იყო და როგორც მსუბუქი, მობილური შეიარაღების კომპონენტი, ძირითადად აღმოსავლურ (მომთაბარულ) არმიებში გამოიყენებოდა.[8] მახვილების ეფექტურობა დამოკიდებული იყო ლითონის ხარისხსა და დამზადების ტექნოლოგიაზე, შუა საუკუნეებში, მაგალითად, ამ ტიპის იარაღის დასამზადებელი ცნობილი ცენტრები იყო დამასკოსა და ტოლედოში.[9] საჩეხი იარაღის ფუნქციით მახვილების გვერდით ფართოდ იყო გავრცელებული აგრეთვე საბრძოლო ცულები, რომლებსაც უპირატესად ქვეითი მეომრები იყენებდნენ. მაგალითად, შუა საუკუნეების ყველაზე ცნობილი სამხედრო ქვედანაყოფი, რომლის ძირითად საომარ საშუალებასაც საბრძოლო ცული წარმოადგენდა, იყო ვარანგების გვარდია.[10] ხელჩართული ბრძოლის საწარმოებლად, ასევე ფართოდ გავრცელებული იარაღი იყო ლახტი, რომელიც სახეთქი იარაღის ტიპი გახლდათ და შედიოდა როგორც ცხენოსანი, ისე ქვეითი მეომრების შეიარაღებაში. სხვადასხვა ფორმის მქონე ლახტები ფართოდ იყო გავრცელებული, როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ არმიებში,[11] მათ შორის საქართველოშიც, სადაც ის წერილობით წყაროებში ხშირად იხსენიება.[12]

შუა საუკუნეებში დისტანციური ბრძოლის საწარმოებელ ძირითად საბრძოლო სახეობებს მშვილდ-ისარი, არბალეტი, ხელშუბი და შურდული წარმოადგენდა. ეს იარაღები საშუალებას აძლევდა შუა საუკუნეების მეომრებს, ეწარმოებინათ ბრძოლა 150-200 მეტრამდე რადიუსში, თუმცა რეალურად ეფექტური დისტანცია 30-100 მეტრი იყო. დასახელებული საბრძოლო საშუალებებიდან ყველაზე შორსმსროლელი იარაღი იყო მშვილდ-ისარი, რომელიც, კონსტრუქციის სიმარტივის მიუხედავად, სხვადასხვა ქვეყანაში დიდ მრავალფეროვნებას ამჟღავნებდა. არსებობდა ე.წ. თურქული, მონღოლური, ინგლისური და სხვა სახეობის მშვილდები, რომლებიც (გარდა ინგლისურისა) შეიძლებოდა ყოფილიყო „მარტივი" და „შედგენილი" ტიპის,[13] დეტალების სხვადასხვა ვარიაციით. ყველაზე შორსმსროლელს თურქული შედგენილი მშვილდები წარმოადგენდა, რომელთა სარეკორდო მაჩვენებლებიც 500-800 მეტრზე ადიოდა,[14] მაგრამ ეს ამ იარაღის „სპორტული" მაჩვენებელი იყო და არა საბრძოლო. თურქული და მონღოლური მშვილდების რეალური საბრძოლო დისტანცია 200 მეტრს უახლოვდებოდა, თუმცა მაქსიმალურ სიზუსტეს ისინი 80-100 მეტრის დისტანციაზე აღწევდნენ.[15] ამ მშვილდების უპირატესობა სწრაფი სროლის უნარით განისაზღვრებოდა, კვალიფიციური მსროლელი (როგორ წესი, მომთაბარე მეომარი) წუთში თორმეტი ისრის გაშვებას ახერხებდა[16] და სწორედ ეს იყო ის ფაქტორი, რომლის წყალობითაც მომთაბარული არმიები აღწევდნენ უაღრესად მაღალ შედეგს ფეოდალურ არმიებთან ბრძოლაში. რაც შეეხება ინგლისურ მშვილდს, მას მხოლოდ ინგლისური არმიები იყენებდნენ, ასეთი ტიპის მშვილდი დიდი ზომითა და დარტყმის ძალით გამოირჩეოდა, როგორც წესი, მისი (მშვილდის) სიგრძე ადამიანის სიმაღლეს აჭარბებდა და 100-150 მეტრის დისტანციაზე ნატყორცნ ისარს ყველაზე მყარი ჯავშნის გახვრეტაც კი შეეძლო. მიუხედავად იმისა, რომ ინგლისური მშვილდი ფართოდ არ გავრცელებულა, სამხედრო საქმის განვითარებაზე მან მაინც ძალიან დიდი ზეგავლენა მოახდინა.[17]

როგორც ეს ფრესკებსა და მინიატურებზე შემონახული გამოსახულებებიდან ჩანს, საქართველოში როგორც მარტივი, ისე ე.წ. შედგენილი მშვილდები უნდა ყოფილიყო გავრცელებული,[18] რომელიც (როგორც აღვნიშნეთ) დისტანციური იარაღის უაღრესად ეფექტურ სახეობას წარმოადგენდა. მსგავს იარაღს იყენებდნენ ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნებიც, მაგალითად, იოანე დრასხანაკერტელი უთითებს "ფართო უბიან" მშვილდს, რომელიც, ეჭვგარეშეა, შედგენილი მშვილდის ტიპს წარმოადგენდა.[19]

მშვილდებზე არანაკლებ ეფექტური იარაღი იყო არბალეტი, რომელიც სიზუსტითა და დარტყმის ძალით ნებისმიერ მშვილდს აღემატებოდა,[20] რის გამოც ის განსაკუთრებით სასტიკი იარაღის სახეობად მიიჩნეოდა და რამდენჯერმე აიკრძალა კიდეც.[21] არბალეტის

ნაკლს წარმოადგენდა სროლის დაბალი სისწრაფე, მის „დატენვას“ თითქმის ერთი წუთი სჭირდებოდა, რის გამოც არბალეტი ბევრად ეფექტურად გამოიყენებოდა სიმაგრეთა დაცვის დროს, ვიდრე ღია ბრძოლებში.[22] არბალეტი უპირატესად ევროპული არმიების იარაღი იყო და აღმოსავლური არმიები მას, თავდაპირველად არ იცნობდნენ, ხოლო შემდეგ, როგორც არამობილურ საბრძოლო საშუალებას, ნაკლებად იყენებდნენ, თუმცა არბალეტის აღმოსავლურ არმიებში გამოყენების შემთხვევები იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება.[23]

რაც შეეხება ხელშუბებს, რომლებიც თავის დროზე (მაგალითად, რომაულ სამხედრო ხელოვნებაში) ფართოდ გავრცელებულ იარაღს წარმოადგენდა, მათ შუა საუკუნეებში თავისი მნიშვნელობა აშკარად დაკარგული ჰქონდა, მაგრამ მთაგორიან ქვეყნებში (მათ შორის საქართველოშიც), სადაც მისი გამოყენება ჩასაფრებით ბრძოლებში მაღალი ეფექტურობით იყო შესაძლებელი, შეიარაღების კომპლექტში საკმაოდ დიდხანს რჩებოდა.[24]

ხელშუბთან შედარებით ბევრად გავრცელებულ დისტანციური იარაღის სახეობას წარმოადგენდა შურდული, რომლის სამშობლოსაც ვეგეციუსის მიხედვით, ბალეარის კუნძულები ნარმოადგენდა.[25] შურდული საკმაოდ ეფექტური იარაღი იყო ყველა სახის ბრძოლაში და როგორც ეს ჩანს წერილობითი წყაროების მრავალრიცხოვანი ცნობებიდან, მას შუა საუკუნეების არმიები საკმაოდ ხშირად იყენებდნენ. მაგალითად, შურდულს არაერთხელ იხსენიებს იოანე დრასხანაკერტელი,[26] ისტორიისა და აზმანის ანონიმი ავტორი,[27] ის ჩანს ჯვაროსნული არმიების შეიარაღებაში.[28] შურდული იხსენიება კონსტანტინოპოლის დაცვის დროსაც, 1453 წელს, ის შედიოდა ქალაქის დამცველთა შეიარაღებაში,[29] რაც იმას ნიშნავს, რომ იარაღის ამ სახეობამ ცეცხლსასროლი იარაღის გამოჩენამდე შეინარჩუნა თავისი მნიშვნელობა.

თავდაცვითი საჭურველი

შეტევითი იარაღის მრავალფეროვნება თავისთავად განაპირობებდა თავდაცვითი აღჭურვილობის გამოყენების აუცილებლობას. შუა საუკუნეების მეომრები დისტანციური თუ ხელჩართული ბრძოლების დროს თავს იცავდნენ თავდაცვითი აღჭურვილობის კომპლექტით, რომლის ყველაზე მნიშვნელოვან ელემენტსაც ფარი წარმოადგენდა. საბრძოლო იარაღების მსგავსად, ფარები ფორმათა დიდი მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა, გამოიყენებოდა როგორც დიდი, თითქმის ადამიანის სხეულის თანაბარი, ისე მცირე ზომის ფარები, რომელთაც მხოლოდ მკლავის დაეფარვა შეეძლოთ. ფარის ფორმები იყო მრგვალი, ოვალური, ნახევრად ოვალური, სამკუთხა, რომბისებრი და ა.შ.

ისინი მზადდებოდა ხისგან და ზედ ეკვრებოდა ლითონის ფირფიტები, რომ შუბისა და მახვილის დარტყმებისთვის გაეძლო. არც თუ იშვიათი იყო ხისა და ტყავის კომბინაციით დამზადებული ფარები, რომელიც უპირატესად მსუბუქი ცხენოსნების შეიარაღებაში შედიოდა და ისრებისგან თავის დასაცავად იყო განკუთვნილი.[30] შუა საუკუნეების საქართველოში გავრცელებული ფარები ძირითად სამკუთხა, მრგვალ და ოვალურ ფორმებს ატარებდნენ, ისინი გვხვდება როგორც დიდი, ასევე მცირე ზომების.[31]

თავდაცვითი საჭურვლის მეორე უმნიშვნელოვანეს ელემენტს წარმოადგენდა მუზარადი, რომელიც მეომრის თავს და კისერს იცავდა გამჩეხი დარტყმისა და ისრისგან. მუზარადები, რომლებიც ასევე სხვადასხვა ფორმის იყო,[32] ძირითადად, ლითონისგან მზადდებოდა, თუმცა აღმოსავლურ არმიებში მსუბუქი ცხენოსნებისთვის იყენებდნენ ტყავის მუზარადებსაც.[33] მუზარადის თავისებურება ის გახლდათ, რომ ის წინიდან გახსნილი უნდა ყოფილიყო და მეომრის მხედველობის არე არ შეეზღუდა, ეს კი სახეს დაუცველს ტოვებდა. როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში, ამ პრობლემის გადაჭრას სხვადასხვაგვარად ცდილობდნენ, დასავლეთში უპირატესად მასიურ მუზარადებს ამზადებდნენ წინა მოძრავი ნაწილით (ზარადით-забрало), რომელზედაც მხედველობისთვის ვიწრო ღარები იყო დატოვებული, ასეთი მუზარადი სახეს საიმედოდ იცავდა, მაგრამ მხედველობის არეს ზღუდავდა. აღმოსავლეთში მუზარადის ღია მხარეს ძირითადად ნაქსოვი ჯაჭვით ავსებდნენ, რაც საჭურვლის ამ ტიპის უფრო მობილური ფორმა იყო. თუმცა მასიური, ე.წ. ნიღბიანი მუზარადები, აქაც მზადდებოდა და ფართოდ გამოიყენებოდა.[34] საქართველოში გავრცელებული უნდა ყოფილიყო „კონუსისებური" მუზარადის ტიპი, რომელიც შუა საუკუნეებში ყველაზე ხშირად იხმარებოდა.[35]

თავდაცვითი საჭურვლის უმთავრესი ელემენტი იყო ჯავშანი,[36] რომელიც მეომრის ტანს, უპირველესად კი, გულ-მკერდის არეს იცავდა. ჯავშანი მზადდებოდა როგორც ტყავის, ასევე ლითონის მასალისგან, ტყავის გამოყენება უფრო შუა საუკუნეების ადრეული პერიოდებისთვის იყო დამახასიათებელი, მოგვიანებით კი, შემტევი იარაღის განვითარების პარალელურად, მის დასამზადებლად ძირითადად ლითონის გამოყენება დაიწყეს, თუმცა რიგ აღმოსავლურ, ძირითადად მომთაბარულ არმიებში, ტყავის საჭურველი შუა საუკუნეების ბოლომდე რჩებოდა ხმარებაში.[37] ლითონის საჭურვლის ყველაზე გავრცელებულ ფორმას წარმოადგენდა ჯაჭვის პერანგი, რომელიც შედგენილი იყო ერთმანეთს გადაბმული („მოქსოვილი") რკინის პატარა რგოლებისგან. ჯაჭვის პერანგი შეიძლება ყოფილიყო გრძელი და მოკლე, გრძელი პერანგი ფარავდა გულმკერდს და ჩადიოდა მუხლებამდე, მოკლე კი ფარავდა მხოლოდ ტანის ზედა ნაწილს.[38] მეორე გავრცელებული ფორმა იყო ფირფიტოვანი (ე.წ. „ლამელარული") ჯავშანი, რომელიც შედგებოდა ტყავზე (ან სხვა მყარ ქსოვილზე) დაკერებული და ერთმანეთს გადაბმული ლითონის (უპირატესად რკინის) პატარა ფირფიტებისგან, ისიც (მსგავსად ჯაჭვის

პერანგისა) შეიძლებოდა ყოფილიყო გრძელი და მოკლე.[39] როგორც ჯაჭვის პერანგი, ისე ფირფიტოვანი ჯავშანი შეიძლებოდა გაძლიერებული ყოფილიყო ლითონის მოზრდილი, მასიური ფირფიტებით, რომლებიც, როგორც წესი, გულ-მკერდის არეში ემატებოდა. თავდაცვითი საჭურვლის მესამე ძირითადი ტიპი იყო, მასიური, ე.წ. რაინდული ჯავშანი, რომელიც გავრცელებული იყო XIV-XV საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში.[40] რაინდული ჯავშანი მთლიანად მასიური ლითონის ფირფიტებისგან იყო დამზადებული და მთელ სხეულს ფარავდა და დაცვის საიმედო საშუალებას წარმოადგენდა, თუმცა ზღუდავდა მობილურობას.[41] საქართველოში მეომრების აღსაჭურვად ჯაჭვის პერანგსა და ფირფიტოვან („ლამელარულ") ჯავშანს ჯერ კიდევ ანტიკური პერიოდებიდან იყენებდნენ,[42] შუა საუკუნეებში კი ჯავშნის ეს ტიპები წამყვანი ფორმა იყო.[43]

შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებისთვის ასევე დამახასიათებელი იყო ცხენის შეჯავშნის ტრადიცია, რაც ბრძოლის წარმოების მეთოდებში მძიმედ შეჯავშნული ცხენოსანი რაზმების დიდი მნიშვნელობით იყო განპირობებული.[44] ცხენის ჯავშნის დასამზადებლად გამოიყენებოდა როგორც ტყავი და სხვა მყარი ქსოვილები, ისე ლითონიც; ცხენი, პირველ ყოვლისა, დაცული იყო კისრისა და გულმკერდის არეში; შედარებით იშვიათად იფარავდნენ მთელ ტანს ჯავშნით, თუმცა ცალკეულ (ბიზანტიურ, მონღოლურ, დასავლეთ ევროპულ და ა.შ.) არმიებში მაინც იყენებდნენ.[45] ცხენის შეჯავშნის ტრადიცია გაჩნდა აღმოსავლურ არმიებში და აქედან გავრცელდა დანარჩენ სამყაროში,[46] იგი ცნობილი იყო საქართველოშიც, მაგალითად, მიხეილ ატალიატის მიხედვით აბაზგები ცხენებს ჯავშნით ფარავდნენ, რაც ამ დროისთვის საქართველოს სამხედრო ორგანიზაციაში მძიმე ცხენოსნების არსებობას მიუთითებს,[47] შეჯავშნული (თოროსანი) ცხენი ხშირად იხსენიება ქართულ წერილობით წყაროებშიც.[48]

მძიმე და მსუბუქი შეიარაღება

შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებაში ინდივიდუალური შეიარაღების ხასიათი განაპირობებდა მეომართა ორი ძირითადი კატეგორიის, მძიმედ და მსუბუქად შეიარაღებული მეომრების არსებობას და გადამწყვეტ ზეგავლენას ახდენდა იმდროინდელი ომების ხასიათზე, ბრძოლის წარმოების მეთოდებსა და სამხედრო ორგანიზაციის სოციალურ შემადგენლობაზე.

მძიმედ შეიარაღებული მეომარი შეიძლებოდა ყოფილიყო როგორც ცხენოსანი, ისე ქვეითი, აქედან ნამყვან სახეობას ცხენოსნები წარმოადგენდნენ. მძიმე ცხენოსნის შეიარაღება, როგორც წესი, შედგებოდა დამცავი საჭურვლის სრული კომპლექტისა (ფარი, მუზარადი, ჯავშანი) და მძიმე შეტევითი საბრძოლო იარაღებისგან (შუბი, ორპი-

რა მახვილი, საბრძოლო ცული ან ლახტი). ძალიან ხშირად, ამ კატეგორიის მეომრების ცხენებიც შეჯავშნულები იყვნენ, რაც მკვეთრად ამაღლებდა მათ ინდივიდუალურ უსაფრთხოებას და ზრდიდა შეტევის უნარს.[49] მძიმე ცხენოსნების უმთავრესი ტაქტიკური დანიშნულება იყო მოწინააღმდეგის საბრძოლო წყობის გარღვევა და დაშლა, დასავლურ არმიებში ამ ფუნქციას რაინდები ასრულებდნენ,[50] ბიზანტიურში კატაფრაქტარიები,[51] ხოლო აღმოსავლურში გულიამებისა და მამლუქების მსგავსი ცხენოსანი რაზმები.[52] საქართველოს არმიაში აღნიშნულ ფუნქციას, როგორც ჩანს, აზნაურთა ის ზედა ფენა ასრულებდა, რომლისთვისაც მძიმე შეიარაღების კომპლექტის შეძენა ხელმისაწვდომი იქნებოდა,[53] მაგალითად, სწორედ ასე („მძიმედ“) იყო შეიარაღებული ლიპარიტ ბაღვაში 1049 წელს სელჩუკების წინააღმდეგ ბრძოლაში, სადაც სტეფანოს ორბელიანის მიხედვით, მას ეხურა მუზარადი, ჰქონდა ფარი, ორპირა მახვილი და საბრძოლო ნაჯახი,[54] თავისთავად იგულისხმება, რომ ლიპარიტს ჯავშანიც ეცმებოდა. ასეთი შეიარაღების შეძენა (გარდა გულიამებისა და მამლუქებისა, რომელთაც, როგორც მონა-მეომრებს, პატრონები უზრუნველყოფდნენ[55]), ბუნებრივია, ცოტას შეეძლო, ამიტომ მძიმედ შეიარაღებული მეომრები შუა საუკუნეების ნებისმიერ არმიაში ელიტარულ სამხედრო რაზმებს წარმოადგენდნენ, არა მარტო შეიარაღების ხასიათით, არამედ სოციალური მდგომარეობითაც. მძიმე ცხენოსნის შეიარაღება საკმაოდ „მძიმე“ საქმე გახლდათ, მაგალითად, XI საუკუნის დასავლეთ ევროპელი რაინდის აღჭურვილობა 32 კილოგრამს იწონიდა, XIII საუკუნეში კი მისმა წონამ 45 კგ-ს მიაღწია,[56] რაც ჯარისკაცის მობილურობაზე უარყოფითად მოქმედებდა და მძიმე ცხენოსნებისა და სხვა საჯარისო სახეობების ურთიერთმოქმედების აუცილებლობას ქმნიდა.

საბრძოლო მანქანები

შუა საუკუნეებში გავრცელებული იყო საბრძოლო მანქანების სამი ძირითადი სახეობა: ბალისტა, კატაპულტა, ტრებუჩეტი. თითოეული მათგანი მრავალ ქვესახეობას შეიცავდა, მაგრამ ზოგადი ფორმა და მოქმედების პრინციპი საერთო ჰქონდათ. საალყო მანქანები სამხედრო ხელოვნებაში დადასტურებულად უკვე ძვ.წ. VI საუკუნიდანაა ცნობილი, მაგალითად, ერთ-ერთი პირველი ის გამოიყენეს აქემენიდებმა იერუსალიმის ალყის დროს ძვ.წ. 580 წელს და მას შემდეგ ცეცხლსასროლი იარაღის გამოჩენამდე, ისინი საბრძოლო შეიარაღების განუყოფელი ნაწილი იყო. საალყო მანქანებს ჰქონდათ ორი ძირითადი დანიშნულება, გაენადგურებინათ მოწინააღმდეგის ცოცხალი ძალა შორი დისტანციებიდან და დაენგრიათ სიმაგრეთა კედლები.

ბალისტა გიგანტურ არბალეტს წარმოადგენდა და დიდი ზომის ისრებს (1-3 მ.) ისროდა დისტანციაზე, მისი გამოყენება განსაკუთრებით ეფექტური იყო სიმაგრიდან შემტევების წინააღმდეგ. ბალისტას ისარს ჰქონდა დიდი დარტყმითი ძალა და ხვრეტდა ნებისმიერ დამცავ საჭურველს. ტრებუჩეტი დიდი ზომის საალყო მანქანას, შუა საუკუნეების მძიმე არტილერიას წარმოადგენდა. იგი გავრცელდა ჩინეთიდან, საიდანაც მცირეაზიურ სამყაროში სელჩუკებმა შემოიტანეს, რომელთაგანაც XI საუკუნის მეორე ნახევარში შევიდა ბიზანტიაში, ხოლო პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობების დროს გავრცელდა ევროპულ არმიებში.

ტრებუჩეტის სასროლი შესაძლებლობები.
მანქანების ადგილზე დამზადება. არბალეტები. გვ.308
კატაპულტები, ტრებუჩეტები, არბალეტები

საინჟინრო კონსტრუქციები

სიმაგრეებზე შეტევა და მათი დაცვა საბრძოლო იარაღების გარდა, სხვადასხვა საინჟინრო კონსტრუქციის გამოყენებას საჭიროებდა, ერთ-ერთ ასეთ აუცილებელ კონსტრუქციას წარმოადგენდა ე.წ. „ჰელოპოლი“, საგორავებზე შემდგარი რამდენიმე სართულიანი კოშკი. ჰელოპოლის დანიშნულება იყო სიმაგრის საბრძოლო არეალზე მეომართა უვნებელი გადაყვანა და გალავანზე გადასხმა, რისთვისაც ჰელოპოლი უნდა ყოფილიყო კედლებზე მაღალი და უნდა ჰქონოდა გადასაკიდი ხიდი. ჰელოპოლებს აგებდნენ ხისგან და ცეცხლგამძლე მასალით (ძირითადად ძმარში დასველებული სქელი ტყავებით) ფარავდნენ, რამდენადაც გიგანტური ზომების გამო, მისი აღალით ტრანსპორტირება შეუძლებელი იყო, ამდენად მას ადგილზე ამზადებდნენ, თან კი მხოლოდ ისეთი აუცილებელი დეტალები დაჰქონდათ, რომელთა საველე პირობებში დამზადებაც რთული იყო. ანა კომნენოსის მიხედვით, ნორმანებმა 1107 წელს დირახიას ალყის დროს ააგეს ქალაქის კედლებზე მაღალი, რამდენიმე იარუსიანი კოშკი, რომლის ზედა სართულზეც გადასაკიდი ხიდი იყო დამაგრებული. კოშკი იდგა საგორავებზე და მოძრაობაში შიგნით დამაგრებული ბერკეტების მეშვეობით მოდიოდა. ჰელოპოლის კონსტრუქცია ჯერ კიდევ ანტიკური პერიოდებიდანაა ცნობილი, ციხეთა ალყის დროს მას იყენებდნენ როგორც ბერძნები და რომაელები, ისე სხვა სახელმწიფოები.

შემტევი მხარისთვის ასევე აუცილებელი საინჟინრო კონსტრუქცია იყო ტარანი, რომელიც კარიბჭისა და კედლების დასანგრევად გამოიყენებოდა. ტარანი წარმოადგენდა გრძელი ხის მორს, რომლის თავიც (ხშირად, ვერძის თავის ფორმის)

მასიური რკინის წვერით ბოლოვდებოდა და ღვედებით იყო ჩამოკიდებული ხის ერთ ან რამდენიმესართულიან კოშკის ზედა ნაწილში დამაგრებულ ძელზე. კოშკი გარედან დაფარული იყო ძმარში დასველებული ცხოველთა ტყავებით ან სხვა სახის ცეცხლგამძლე მასალით და (ჰელოპოლის მსგავსად) საგორავებლით გადაადგილდებოდა სიმაგრის კედლებისკენ. ტარანის კონსტრუქცია იმავე დირახიას ალყის დროს დეტალურად აქვს აღწერილი ანა კომნენოსს, მისი მიხედვით, ნორმანების მიერ აგებული პარალელოგრამის ფორმის ტარანი ერთსართულიანი დახურული კონსტრუქცია იყო, მას ყველა ზედაპირი ხარის ტყავებით ჰქონდა დაფარული. ტარანის შუა ნაწილში ჩამოკიდებული იყო ვერძის თავის მქონე ხის გრძელი მორი, რომლის მეშვეობითაც ნორმანები კედლის დანგრევას ცდილობდნენ. ჰელოპოლის მსგავსად, ტარანი უძველესი საალყო იარაღის სახეობას წარმოადგენდა და თავის მნიშვნელობას არტილერიის გამოჩენამდე ინარჩუნებდა.

საალყო კოშკებში მეომართა საკმაოდ დიდი ჯგუფი (რამდენიმე ათეულიდან რამდენიმე ასეულამდე) თავსდებოდა და როდესაც კოშკი გალავანს მიადგებოდა, ისინი გადასაკიდი ხიდით ცდილობდნენ გადასვლას.

სამხედრო სწავლება

შუა საუკუნეებში სპეციალური სამხედრო სასწავლებლები ან რამდენადმე სისტემატიზირებული სასწავლო ინფრასტრუქტურა არ არსებობდა, თუმცა ფუნქციონირებდა სამხედრო საქმის სწავლების საკმაოდ მოწესრიგებული სოციალური მექანიზმი, რომელიც რამდენიმე საფეხურისგან შედგებოდა.

ფეოდალური სახელმწიფოს იმ წევრებისთვის, რომლებიც მაღალი სოციალური ფენების წარმომადგენლები და სამხედრო ვალდებულნი იყვნენ, სამხედრო სწავლების პროცესი ბავშვობიდანვე იწყებოდა, რომლის დროსაც ისინი (ოჯახის პირობებში) სწავლობდნენ ცხენზე ჯდომას, სხვადასხვა ტიპის იარაღის ხმარებას და იძენდნენ სამხედრო საქმისთვის აუცილებელ პირველად უნარ-ჩვევებს. ამ ეტაპზე სამხედრო სწავლება ინდივიდუალური პროცესის სახეს ატარებდა,[1] თუმცა მოგვიანებით კოლექტიური სწავლების ფორმებსაც იძენდა, რაც ძირითადად რაინდული ტურნირების, სხვადასხვა სპორტული თამაშისა და ნადირობის ორგანიზებაში გამოიხატებოდა.[2] ამ მასიური ღონისძიებების დროს, შუა საუკუნეების მეომრები იძენდნენ კოლექტიური მოქმედებების უნარ-ჩვევებს, რაც ბრძოლების საწარმოებლად აუცილებელი პირობა იყო,

მაგრამ როგორც არ უნდა ყოფილიყო მიახლოებული საბრძოლო პირობებს რომელიმე ტურნირი ან ნადირობის პროცესი, რეალურ საბრძოლო გამოცდილებას მაინც ვერაფერი ცვლიდა, ამიტომ მცირე მასშტაბის საბრძოლო მოქმედებებში (უპირატესად სათარეშო რეიდებსა და სასაზღვრო კონფლიქტებში) მონაწილეობა სწავლების ყველაზე ეფექტურ ფორმას წარმოადგენდა. მაგალითად, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს მეფემ თავისი მეომრები, რომლებიც მომთაბარული ტაქტიკის წინააღმდეგ არაბრძოლისუნარიანი იყვნენ („თურქთა მიმართ წყობისა ყოვლად უმეცარნი"), სწორედ მცირე მასშტაბის ბრძოლებში მონაწილეობით გაწვრთნა და ბრძოლისუნარიან ძალად აქცია: "უწყონოთა ლაშქრობითა და მცირედ-მცირედ ბრძოლითა და სწავლითა გუარიანად და ღონიერად წინაძღომითა, და მრავალთა ძლევათა მიერ მოგუარებითა არა განეწუართნეს სპანი თვისნი."[3]

ლაშქრობა სამხედრო საქმის სწავლების საუკეთესო ფორმა იყო, სამხედრო კამპანიის წარმატება მარშის, ბანაკად დგომისა თუ ბრძოლის დროს, მთლიანად კოლექტიური მოქმედების უნარს ემყარებოდა და ამ მიმართულებით კოორდინაციის რაც უფრო მაღალი დონე იქნებოდა მიღწეული, არმია მით უფრო ბრძოლისუნარიანი ხდებოდა. მაგალითად, ნიკიფორე ფოკა თავის ტრაქტატში რეკომენდაციას იძლეოდა, რომ ბანაკად დგომის დროს მეომრებისთვის უნდა ესწავლებინათ, თუ როგორ ჩამდგარიყვნენ საბრძოლო მწკრივებში, როგორ გამოეყენებინათ იარაღი და ა.შ.[4] ბასილი II თავისი ლაშქრობების დროს სისტემატიურად ავარჯიშებდა თავის არმიას და ერთხელ, როდესაც მისმა ერთმა მეთაურმა განაცხადა, რომ ისინი ბევრს ვარჯიშობდნენ და ნაკლებს ომობდნენ, იმპერატორმა უპასუხა, რომ ვარჯიშის გარეშე ბრძოლები არასოდეს დასრულდებოდა.[5] ლაშქრობების დროს მეომართა მომზადება მიღებული პრაქტიკა იყო საქართველოს სამეფოშიც, სადაც ქართველი მეფეები არმიის კოლექტიური მოქმედების უნარს, ძირითადად, ასეთი ლაშქრობების, დავით აღმაშენებლის მემატიანის სიტყვით, „ლაშქრობათა მეცადინობანის" დროს აყალიბებდნენ.[6]

მიუხედავად იმისა, რომ შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებაში მეომართა კოლექტიური მოქმედების უნარს დიდი ყურადღება ექცეოდა, მის გვერდით არანაკლებ ფასდებოდა მეომრის ინდივიდუალური თვისებებიც, მაგალითად, თამარის პირველი ისტორიკოსი დავით სოსლანის მეომრული ღირსებების აღსანიშნავად მიუთითებდა, რომ იგი კენტავრივით განსწავლულიყო ისრის სროლაში.[7] ნიკიფორე ვრიენოსი აღწერს, მიხეილ დუკას ბრძანებით, თუ როგორ არჩევდა მეომრებს, ინდივიდუალური თვისებების მიხედვით, ბიზანტიელი სარდალი კონსტანტინე კაბადოკიელი, რომელიც იმ მეომრებს, რომლებიც სხვებზე უკეთ ჯირითობდნენ და ხმარობდნენ იარაღს, "უკვდავების" ელიტურ დანაყოფში რიცხავდა, სხვებს კი სხვა სამხედრო რაზმებში ანაწილებდა.[8] მავლუქების სამხედრო ტრაქტატი კვალიფიციურ მეომრად მიიჩნევდა იმ მეომარს,

რომელიც გაჭენებული ცხენის ზურგიდან, ცხენის ყოველ მეშვიდე ნაბიჯზე ნებისმიერი მიმართულებით ახერხებდა ისრის სროლას და სამიზნის დაზიანებას.[9] მეომართა მაღალ ინდივიდუალურ თვისებებს, მხოლოდ იარაღის ხმარება და ცხენზე ჯდომის ხელოვნება როდი წარმოადგენდა, მეომარი ბრძოლის დროს საკუთარი თავის ფლობის უნარით, საბრძოლო სულისკვეთებითა და სხვა ფსიქოლოგიური თვისებებითაც ფასდებოდა. მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზს, როდესაც მან თავის ერთ-ერთ პირველ ბრძოლაში მიიღო მონაწილეობა, ბრძოლის შემდეგ ბიძამ (შეიზარის ემირმა) ჰკითხა, რა ერქვა იმ შიკრიკს, რომელიც უსამამ ბრძოლის დროს დახმარების სათხოვნელად გაუგზავნა და ძალიან კმაყოფილი დარჩა, როცა უსამამ შიკრიკის ვინაობა სწორად დაასახელა, რადგან ეს იმას ნიშნავდა, რომ უსამა ბრძოლას გააზრებულად ხელმძღვანელობდა და დახმარება შიშის გამო არ უთხოვია.[10] ფიზიკური და ფსიქოლოგიური სიმტკიცის კომპლექსურ მიღწევას ისახავდა მიზნად სელჩუკი ღულიამების მომზადების სასწავლო სისტემა, რომელიც დეტალურად აქვს აღწერილი ნიზამ ალ-მულქს. ამ სისტემის მიხედვით, ღულიამები წლების განმავლობაში სწავლობდნენ ინდივიდუალურ საბრძოლო ხელოვნებას (იარაღის ფლობას, ცხენოსნობას), ეჩვეოდნენ ნებისმიერ პირობებში მოქმედებას, სწავლობდნენ დისციპლინასა და ბრძანებების შესრულებას და რაც მთავარია, სამხედრო იერარქიის ყველა საფეხურის გავლით, თანდათან წინაურდებოდნენ. გულიამი, რომელსაც პირველი სამხედრო ჩინის (ვასაკ-ბაშის) მიღება მხოლოდ სამსახურის დაწყებიდან ოთხი წლის გასვლის შემდეგ შეეძლო, ემირის თანამდებობას მხოლოდ 37 წლის ასაკში თუ დაიკავებდა,[11] რაც იმას ნიშნავს, რომ გულიამები მაღალი ინდივიდუალური თვისებების მქონე მეომრები, ხოლო მათი რიგებიდან გამოსული ემირები, უმაღლესი კვალიფიკაციის მხედართმთავრები იყვნენ. სამხედრო მომზადების მსგავსი სისტემა ფუნქციონირებდა ეგვიპტეში მამლუქი სულთნების მმართველობის (1250-1516 წწ.) პერიოდში, რაც, ასევე, განაპირობებდა მამლუქი მეომრების გამორჩეულ საბრძოლო თვისებებს.[12] კიდევ უფრო მაღალ ინდივიდუალიზმს აღწევდნენ მომთაბარე მეომრები, რომელთათვისაც სამხედრო მომზადება ცხოვრების ბუნებრივი წესი იყო, ისინი საბრძოლო უნარ-ჩვევების შეძენას ბავშვობიდანვე იწყებდნენ და მთელი ცხოვრება აგრძელებდნენ.[13]

შუა საუკუნეების ფეოდალური არმია, რომელიც არ გადიოდა თანამიმდევრულ სამხედრო სწავლებას და სამხედრო ვალდებულებას მხოლოდ მიწისმფლობელობის სანაცვლო მოვალეობად აღიარებდა, ბუნებრივია, უდისციპლინო მეომართა გაერთიანებად რჩებოდა.[1] ფეოდალური სახელმწიფოები უდისციპლინობის წინააღმდეგ ბრძოლას მთელი რიგი საკანონმდებლო აქტების მეშვეობით ცდილობდნენ, მაგალითად, ბიზანტიაში შექმნილი იყო ე.წ. „სამხედრო კანონი," რომელიც მკაცრ სასჯელებს ითვალისწინებდა სხვადასხვა სამხედრო დარღვევის მიმართ,[2] ვარდანის მითითებით გიორგი III-ს შექმნილი ჰქონდა სამხედრო კანონმდებლობა, რომელიც დიდი და მცირე სამხედრო დანაშაულისთვის სიკვდილით დასჯას (ჩამოხრჩობას) ითვალისწინებდა,[3] ანალოგიური სასჯელი ელოდათ ესპანურ სამეფოებში იმ მეომრებს, რომლებიც გუშაგად მდგომები საბრძოლო სიტუაციაში ან დაიძინებდნენ, ან პოსტს მიატოვებდნენ,[4] მთელ რიგ მუსლიმურ არმიებში არსებობდა სამხედრო მოსამართლის, ყადის თანამდებობა[5] და ა.შ.

ფეოდალურ არმიებში, რომლებიც სხვადასხვა რეგიონის მცხოვრებლებისა და სხვადასხვა ეროვნების (და ხშირ შემთხვევებში, რწმენის) ადამიანებისგან კომპლექტდებოდა, საკანონმდებლო აქტებით დისციპლინის აუცილებელი დონის შენარჩუნება ურთულეს საქმეს წარმოადგენდა, დისციპლინის გარეშე კი, ნებისმიერი არმია სამხედრო წარუმატებლობებისთვის იყო განწირული. სამხედრო კამპანიის წარმატება არმიის კოლექტიური მოქმედების უნარზე იყო დამოკიდებული, რაც დისციპლინის მაღალი ხარისხის გარეშე ვერ მიიღწეოდა, და მიუხედავად იმისა, რომ დისციპლინის გარკვეული დონის შენარჩუნებას ხელს უწყობდა საერთო ინტერესის რიგი ფაქტორები (როგორიც იყო, მაგალითად, საგარეო საფრთხეზე კოლექტიური რეაგირების აუცილებლობა, ნადავლის მოპოვების სურვილი და ა.შ.), უმთავრესი გარემოება, რაც დისციპლინის საჭირო დონის მიღწევასა და შენარჩუნებას განაპირობებდა, იყო მხედართმთავრის ფაქტორი, რომლის პირადი ავტორიტეტიც, საბოლოოდ, განსაზღვრავდა არმიის სახეს.

მხედართმთავრები არმიაში დისციპლინის შენარჩუნებას სიმკაცრესთან შერწყმული სამართლიანობით ცდილობდნენ, იცავდნენ იმდროინდელ (დაწერილ თუ დაუწერელ) საკანონმდებლო ნორმებს, დადგენილი წესით ანაწილებდნენ ნადავლს, მეომრებს აძლევდნენ იმ ქალაქების ძარცვის უფლებას, რომლებიც მათ წინააღმდეგობას უწევდნენ, არ იღებდნენ უსაფუძვლო გადაწყვეტილებებს და ა.შ. სამაგიეროდ როგორც წესი, დაუნდობლები იყვნენ ბრძანების დამრღვევთა მიმართ, მაგალითად, ნიკიფორე ფოკამ ერთი თავისი მეთაური გაროზგა, ცხვირი მოაჭრა და საბრძოლო წყობის წინ ჩამოატარა იმის გამო, რომ მან არ შეასრულა ფოკას ბრძანება და ანალოგიური ფორმით

არ დასაჯა მეომარი, რომელსაც მარშის დროს ფარი ჰქონდა დაკარგული.[6] ჩინგის-ხან-მა რიგით მეომრად ჩამოაქვეითა მონღოლთა ცნობილი სარდალი ტოხუჩარი, რომელსაც მონაწილეობა უნდა მიეღო ჯებესა და სუბუდაის რეიდში, მაგრამ აზერბაიჯანში ყოფნის დროს მიატოვა ისინი და თვითნებურად ხორეზმში დაბრუნდა, რაც მას ჩინგის-ხნმა არ აპატია და მიუხედავად ტოხუჩარის დიდი დამსახურებებისა, ამ ფორმით დასაჯა.[7]

ველიტატიონე ბელიკას მიხედვით მხედართმთავრის უპირველესი მოვალეობა, არმიაში ლოთობისა და გარყვნილების მოსპობა იყო.
იოანე კომნენოსი სჯის მანუელს ბრძანების შეუსრულებლობისთვის (სანახავია ხონიატი. გეორგ
დენის ბიზანტ. ბრძოლაში. გვ. 175).
ჯვაროსნები კონსტანტინეპოლის ალყის დროს ბანაკიდან ყრიან მსუბუქი ყოფაქცევის ქალებს.
კლარი გვ 53.
კონტრდაზვერვის შექმნა. გვ-355.

მხედართმთავარი და მისი მნიშვნელობა

შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებაში მხედართმთავრის როლსა და მნიშვნელობაზე ყველაზე კარგად ალბათ ის გარემოება მიუთითებს, რომ მისი ბრძოლაში დაღუპვა ან ტყვედ ჩავარდნა, უმრავლეს შემთხვევაში, ბრძოლის წაგებასაც ნიშნავდა. სხვადასხვა წერილობითი წყაროდან ცნობილია არაერთი შემთხვევა, როცა წარმატებით მიმდინარე ბრძოლა სასტიკი დამარცხებით მთავრდებოდა, მსგავსი შემთხვევების გამო. იმ დროსაც კი, როდესაც რომელიმე მხარის მხედართმთავარს არავითარი საფრთხე არ ემუქრებოდა, ხშირად მისი მოწინააღმდეგეები ცდილობდნენ შეექმნათ მისი დაღუპვის იმიტაცია, რაც მტრის რიგებში არეულობას, ხოლო საკუთარ მეომრებში საბრძოლო სულისკვეთების ამაღლებას იწვევდა. მაგალითად, 1078 წელს იმპერატორის წინააღმდეგ აჯანყებული ნიკიფორე ვრიენოსის წინააღმდეგ მებრძოლმა ალექსი კომნენოსმა, რომლის ხელშიც საიმპერატორო ინსიგნიებით აღჭურვილი ვრიენოსის ცხენი აღმოჩნდა, მოწინააღმდეგისკენ ამ ცხენით გააგზავნა ჰერალდი, რომელიც ხმამაღლა ყვიროდა, რომ მათი მხედართმთავარი ბრძოლაში დაიღუპა, რამაც ვრიენოსის მეომრებში არეულობა გამოიწვია და საბოლოოდ მათ დამარცხებას შეუწყო ხელი.[1] იგივე ხერხი გამოიყენა თემურ ლენგის სარდალმა მენგლი-ბუგმა აზერბაიჯანში, შავბატკნიანი თურქმენების წინააღმდეგ ბრძოლაში, როდესაც ერთ-ერთი დაღუპული, რიგითი თურქმენი ემირის თავი ნამოაცვა შუბზე და საბრძოლო რიგების წინ ყვირილი დაიწყო, რომ ეს თურქმენთა მხედართმთავრის, ყარა-იუსუფის თავი იყო. ამან თემურ ლენგის მეომრებში ისე აღაფრთოვანა, რომ ბრძოლა იოლად მოიგეს.[2] როდესაც მსგავს დეზინფორმაციას ასეთი ეფექტი ჰქონდა, ადვილი წარმოსადგენია, როგორი იქნებოდა შედეგები მხედართმთავრის რეალურად დაღუპვის პირობებში, მაგალითად, ბიზანტიის იმპერატორ ბასილი II-ისა და მის წინააღმდეგ აჯანყებული ბარდა ფოკას შორის ბრძოლის დროს ფოკამ სცადა, იმპერატორის ორთაბრძოლაში მოკვლით, ბრძოლის ბედის ელვისებური გადაწყვეტა, მაგრამ თავად დაიღუპა, რის შემდეგადაც მისი მომხრეები ბრძოლის ველიდან გაიქცნენ.[3] იგივე მოსდა მდ. მეანდრთან მდებარე ქალაქ ანტიოქიასთან გამართულ ბრძოლაში, ნიკეის იმპერიისა და რუმის სასულთნოს არმიებს შორის 1211 წელს, როდესაც სელჩუკებმა მოგებული ბრძოლა, მხედართმთავრის, რუმის სულთან ქეიხოსროვის (1192-1196, 1205-1211 წწ.) დაღუპვის გამო წააგეს.[4]

ის გარემოება, რომ ერთი ადამიანის დაღუპვა გლობალურ ზეგავლენას ახდენდა ბრძოლისა და ხშირად მთელი კამპანიების მსვლელობაზეც, ადვილი ასახსნელია იმ დიდი ფსიქოლოგიური თუ პრაქტიკული მნიშვნელობით, რომელიც მხედართმთავარს, განსაკუთრებით კი, კარგ წინამძღოლს ენიჭებოდა შუა საუკუნეებში. ის იყო ბრძოლის ერთპიროვნული განმკარგავი: ირჩევდა ბრძოლის ველს, საბრძოლო ტაქტიკას, იძლეოდა ბრძოლის დაწყების თუ შეწყვეტის ნიშანს, ხელმძღვანელობდა ომის მიმდინარეობას, იღებდა შეტევის თუ უკანდახევის გადაწყვეტილებას, აფასებდა ოპერატიულ ვითარებას და იძლეოდა რეზერვის გამოყენებისა თუ სხვადასხვა ტაქტიკური ქმედების შესრულების განკარგულებას. მოკლედ, ახორციელებდა ყველა იმ აუცილებელ ქმედებას, რომელიც, მეომრების სიმამაცესა და საბრძოლო მომზადების დონესთან ერთად, საჭირო იყო ბრძოლაში გამარჯვების მისაღწევად. რასაკვირველია, მხედართმთავრები ისმენდნენ სხვადასხვა მოსაზრებას და იღებდნენ სხვადასხვა რჩევას (ხშირად ერთმანეთის საწინააღმდეგოს), მაგრამ საბოლოო გადაწყვეტილებას, რომელზედაც ბრძოლის შედეგი და მეომრების სიცოცხლე იყო დამოკიდებული, ისინი ერთპიროვნულად იღებდნენ.

ბუნებრივია, რომ ასეთ პირობებში მხედართმთავრის სიცოცხლე ძალზედ ძვირად ფასობდა და მას განსაკუთრებით უფრთხილდებოდნენ, რაც განაპირობებდა იმ გარემოებას, რომ რიგითი მეომრის რანგში მისი უშუალო მონაწილეობა ხელჩართულ ბრძოლაში არა თუ რეკომენდებულად, არამედ მხედართმთავრობის ღირსებებისთვის შეუფერებლად მიიჩნეოდა. მაგალითად, მიქაელ ფსელოსი, როცა აღწერდა ბიზანტიის იმპერატორ რომან დიოგენის ტყვედ ჩავარდნის ფაქტს მანციკერტის ბრძოლაში 1071 წელს, აღნიშნავდა, რომ თუ დიოგენის ქმედებას (ხელჩართულ ბრძოლაში ჩართვას) შეაფასებდნენ როგორც უშიშარი ადამიანისა და გამბედავი მეომრის ქმედებას, მაშინ ის მხოლოდ ქებას იმსახურებდა, ხოლო თუ განსჯიდნენ სამხედრო ხელოვნების მოთხოვნების მიხედვით, რომელიც მას როგორც მხედართმთავარს ავალდებულებდა, მდგარიყო ბრძოლის ხაზიდან მოშორებით, მიეცა მეომრებისთვის აუცილებელი განკარგულებები და დაუფიქრებლად არ გაეწირა საკუთარი სიცოცხლე, მაშინ დიოგენი მხოლოდ დაცინვის ღირსი იყო.[5] ანალოგიურ შეფასებას იძლევა ანა კომნენოსიც, რომლის მიხედვითაც, 1087 წ. პაჭანიკებთან დიდი პრესლავის ბრძოლაში დამარცხებული ალექსი კომნენოსი ცდილობდა, ჩართულიყო შეტაკებაში, რადგან, მისი სიტყვებით, ჯობდა ბრძოლაში გმირულად დაღუპვა, ვიდრე სირცხვილის ფასად სიცოცხლის შენარჩუნება, რაზედაც მას უპასუხეს, რომ იგი იმპერატორი იყო და მისი დაღუპვა არმიისა და იმპერიის დაღუპვას ნიშნავდა, ხოლო თუ ცოცხალი დარჩებოდა, ძალების ხელახლა მობილიზებას და ბრძოლაში თავიდან ჩართვას შეძლებდა.[6] ანალოგიურ ვითარებაში აღმოჩნდა საქართველოს მეფე გიორგი III 1165 წელს, როდესაც მის მცირერიცხოვან არმიას თავს დაესხა აზერბაიჯანის ათაბაგი ელდიგუზი. საქართველოს მეფეს, რომელსაც გამარჯვების მოპოვება არ შე-

ეძლო, ბრძოლის ველის დატოვება არ სურდა, მაგრამ ივანე ორბელმა და სხვა სარდლებმა მას ამის გაკეთება აიძულეს, რადგან მეფის გადარჩენის შემთხვევაში „კუალად შემძლევმან ძლევათამან ჩუეულებითავე მოგუაგოს უძლეველობა.“[7] ალექსი კომნენოსისა და გიორგი III-ისგან განსხვავებით, ჰასტინგის ბრძოლის წინ (1066 წ) მსგავსი რჩევა არ მიიღო ინგლისის მეფე ჰაროლდმა, რომელსაც ფრანგი ქრონისტის, მათეოზ პარიზელის მიხედვით, მისი ძმა ჰუგო სთავაზობდა, რომ არ მიეღო ბრძოლაში მონაწილეობა, რადგან, დამარცხების შემთხვევაში (რაც მოსალოდნელი იყო მოუმზადებლობის გამო), იგი შეძლებდა მდგომარეობის გამოსწორებას, მაგრამ ჰაროლდმა არ მიიღო ეს რჩევა და პირადად ჩაუდგა არმიას სათავეში. მატვეი პარიზელის ირონია შეპარული სიტყვების მიხედვით, ჰაროლდი შესანიშნავად ასრულებდა რიგითი მეომრის მოვალეობას, ყველა, ვინც მას უახლოვდებოდა, მისი მახვილის მსხვერპლი ხდებოდა, მაგრამ მას შემდეგ რაც იგი თავში ისრის მოხვედრით დაიღუპა, ამით მან გამარჯვება მოწინააღმდეგეს აჩუქა.[8]

მართალია, მხედართმთავრის, როგორც რიგითი მეომრის, ბრძოლაში მონაწილეობა მიუღებლად მიიჩნეოდა, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა იმას, რომ მხედართმთავარი საერთოდ არ უნდა ჩაბმულიყო ხელჩართულ ბრძოლაში. თუმცა, ასეთი შემთხვევები (მტერთან საბრძოლო კონტაქტში პირადად შესვლა) განაპირობებდა კონკრეტული ტაქტიკური მოსაზრებები, რომელთა მიზანიც ბრძოლის რომელიმე მონაკვეთში შექმნილი რთული ვითარების გამოსწორება, შეტევაზე მეომართა გაყოლიება და მსგავსი შემთხვევები უნდა ყოფილიყო. მთლიანობაში, მხედართმთავრის მონაწილეობა ხელჩართულ ბრძოლაში, მკვეთრად ამაღლებდა მეომართა საბრძოლო სულისკვეთებას და ბრძოლის მოგებისთვის ამ მეტად ეფექტურ საშუალებას, რომელიც სრულად ეთანადებოდა შუა საუკუნეების მხედრულ კოდექსს, კონკრეტულ მიზანსა და მიმდინარე ბრძოლაში გამარჯვებასაც ემსახურებოდა, იმდროინდელი მხედართმთავრები საკმაოდ ხშირად იყენებდნენ. მაგალითად, იმავე ჰასტინგის ბრძოლაში, სადაც (როგორც აღვნიშნეთ) ინგლისის ანგლო-საქსი მეფე ჰაროლდი რიგითი მეომრის რანგში მონაწილეობდა, მისი მოწინააღმდეგე ვილჰელმ დამპყრობელი კი, სრულიად განსხვავებულად მოქმედებდა. მათეოზ პარიზელის სიტყვით, ხელჩართულ შეტაკებებში ისიც მონაწილეობდა ხოლმე, მაგრამ იგი ჩნდებოდა ბრძოლის სხვადასხვა მონაკვეთში, რითაც ცდილობდა მეომართა საბრძოლო სულისკვეთების ამაღლებას ბრძოლის სხვადასხვა უბანზე.[9]

ბრძოლის ველზე მხედართმთავრის როლისა და ადგილის შესახებ, აღმოსავლურ და დასავლურ სამხედრო კონცეფციებში თითქოსდა რადიკალური განსხვავება არსებობდა. აღმოსავლური (ბიზანტიური, მონღოლური, თურქული და ა.შ.) თეორიების თანახმად, მხედართმთავარი ბრძოლის წინა ხაზიდან მოშორებით, უსაფრთხო ადგილზე უნდა მდგარიყო,[10] მაშინ, როცა დასავლური კონცეფცია მხედართმთავარს მხოლოდ პირველ მეომრად განიხილავდა და ბრძოლებში მის პირად მონაწილეობას აუცილებლობად

თვლიდა, რაც უპირველეს ყოვლისა სენიორალური სისტემის თავისებურებებითა და დასავლეთ ევროპის რაინდული კოდექსიდან გამომდინარეობდა.[11]

შუა საუკუნეების არმიათა მცირერიცხოვნობის გამო, მხედართმთავრის ბრძოლაში პირადად მონაწილეობის ფაქტორს, ნამდვილად უზარმაზარი პრაქტიკული მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ თანმხლები მაღალი რისკის გამო მის გადაჭარბებით გამოყენებას, არამარტო აღმოსავლურ, არამედ დასავლეთ ევროპულ არმიებშიც ერიდებოდნენ. მიუხედავად რაინდული კოდექსის მოთხოვნისა, მხედართმთავარი ყოფილიყო პირველი რაინდი, დასავლეთ ევროპელი მხედართმთავრები მაინც იმაზე იშვიათად მონაწილეობდნენ ხელჩართულ შეტაკებებში, ვიდრე ამას კოდექსი მოითხოვდა და როგორც ამას შუა საუკუნეების ქრონიკები წარმოადგენდნენ. ჯ. ვერბრუგენის მიხედვით, ჯვაროსნულ თუ სხვა ევროპულ არმიათა სარდლები, ძირითადად, საბრძოლო წყობის ცენტრების მეორე ხაზებს, რეზერვებს ან არიერგარდებს მეთაურობდნენ და ამ საკმაოდ შორი პოზიციიდან მართავენ ბრძოლას, რაც მათი ხელჩართულ ბრძოლაში ჩართვის აუცილებლობას, შედარებით ნაკლებად ქმნიდა, თუმცა ბრძოლის რაღაც ეტაპზე ისინი მაინც მონაწილეობდნენ მასში.[12] მხედართმთავართა შორის არსებობდნენ რიჩარდ ლომგულის მსგავსი ინდივიდუალური გამონაკლისებიც, რომლებიც რაინდული ეთიკიდან გამომდინარე, ყველა შესაძლებლობას იყენებდნენ ხელჩართულ ბრძოლაში მონაწილეობის მისაღებად. რიჩარდის შემთხვევაში, მხედართმთავრის რაინდული სულისკვეთება საკმაოდ ფატალურად დამთავრდა, როდესაც იგი ერთ-ერთ უმნიშვნელო ბრძოლაში დაიღუპა და თავისი დაღუპვით დიდი ზიანი მიაყენა ინგლისის ინტერესებს,[13] მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ტიპის მხედართმთავრები გამორჩეული პოპულარობით სარგებლობდნენ მეომართა შორის, რაც მათ დაღუპვამდე მიღწეული წარმატებების მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო.

შუა საუკუნეებში, მხედართმთავრის სიცოცხლის მნიშვნელობისა და რიგ შემთხვევებში მისი ხელჩართულ ბრძოლებში მონაწილეობის აუცილებლობიდან გამომდინარე, ყველა გზით ცდილობდნენ მისი უსაფრთხოების უზრუნველყოფას. მაგალითად, ანა კომნენოსი მიუთითებს, რომ დიდი პრესლავის ბრძოლაში ალექსი კომნენოსს თან დაჰყვებოდა ექვსი მეომარი, რომელთაც იმპერატორის დაცვის გარდა, არაფრისთვის არ უნდა მიექციათ ყურადღება,[14] მაგრამ როგორც არ უნდა ყოფილიყო დაცული მხედართმთავრის სიცოცხლე, შუა საუკუნეების ფსიქოლოგიით იგი მაინც მეომარს წარმოადგენდა და იმ დროინდელ ბრძოლათა ხასიათის გათვალისწინებით, ვალდებული იყო აუცილებლობის შემთხვევებში არ აერიდებინა თავი ხელჩართულ ბრძოლაში მონაწილეობისგან. როდესაც მხედართმთავარი ებმებოდა ხელჩართულ ბრძოლაში, როგორც წესი, ბრძოლის პირველი ნაწილი ჩავლილი იყო და ოპერატიული ვითარება უკვე ნათლად იყო გამოკვეთილი, რისი მიხედვითაც ის ადვილად იღებდა იმ

გადანყვეტილებას, თუ ბრძოლის რომელ მონაკვეთში იყო მიზანშეწონილი მისი გამოჩენა ხელჩართულ ბრძოლაში. ძალიან ხშირად ასეთი მონაკვეთები იყო რამდენიმე (როგორც ეს იყო აღნიშნული ვილპელმ დამპყრობლის მაგალითზე), რითაც მხედართმთავარი პირადი მაგალითით ახერხებდა მეომართა რაც შეიძლება მეტ რაოდენობაზე დადებითი ზეგავლენის მოხდენას, საბრძოლო სულისკვეთების ამაღლებას და შესაბამისად, სასურველი მიმართულებით ბრძოლის მსვლელობის წარმართვას. მაგრამ როგორი მნიშვნელობაც არ უნდა ჰქონოდა მხედართმთავრის პირად სიმამაცესა და მხედრულ თვისებებს, მისი უმთავრესი ფუნქცია მაინც ბრძოლის საერთო ხელმძღვანელობა იყო. ანა კომნენოსის აზრით, არაგონივრული სიმამაცე უარყოფითი თვისება იყო და მხედართმთავარს გამარჯვება ისე უნდა მოეპოვებინა, რომ თავი საფრთხეში არ ჩაეგდო, შესაბამისად სიმამაცის არსიც გონიერებით მოპოვებულ გამარჯვებაში მდგომარეობდა.[15] ზუსტად იმავე შეხედულებას ავითარებდა თემურ ლენგიც, რომელიც მიუთითებდა, რომ თუ მხედართმთავარი იძულებული გახდებოდა პირადად მიეღო ბრძოლაში მონაწილეობა, მას ეს ისე უნდა გაეკეთებინა, რომ თავი აშკარა საფრთხეში არ ჩაეგდო, რადგან მის დაღუპვას გაუთვალისწინებელი შედეგები მოჰყვებოდა.[16]

ბრძოლის ხელმძღვანელობის ყველაზე ოპტიმალური ადგილი საბრძოლო წყობის ცენტრი იყო, სადაც „შედარებით უსაფრთხოდ" ყოფნაც შეიძლებოდა და არმიის მართვაც, პირველ რიგში კი, ბრძოლის ველის ვიზუალური კონტროლი და ბრძოლის მსვლელობის დინამიკისადმი თვალის დევნება. აქედან ყველაზე სწრაფად ხორციელდებოდა ბრძანებების გადაცემა არმიის ფლანგებსა თუ რეზერვზე, რომელიც სტანდარტულ ვითარებაში ცენტრის უკან იყო განლაგებული, სწორედ ამიტომ წერილობითი წყაროების თითქმის ერთსულოვანი მითითებებით, შუა საუკუნეების მთელ სიგრძეზე თითქმის ყველა ქვეყნის მხედართმთავარი ბრძოლის მსვლელობისას, როგორც წესი, სწორედ არმიის განლაგების ცენტრში იმყოფებოდა. ცენტრიდან ხელმძღვანელობდნენ საკუთარ არმიებს როგორც ევროპელი, ისე აღმოსავლელი მხედართმთავრები, არმიის ცენტრში იდგნენ სელჩუკთა დიდი სულთნები ალფ-არსლანი, მალიქ-შაჰი და სანჯარი.[17] ცენტრიდან ხელმძღვანელობდნენ ბრძოლის მსვლელობას ნიკიფორე ფოკა[18] და ალექსი კომნენოსი.[19] ცენტრი იყო ყველაზე მოხერხებული პოზიცია ბრძოლის სამართავად ჯალალ ად-დინის,[20] ჩინგის-ხანისა[21] თუ თემურ ლენგისთვის.[22] ანუ არმიის მართვა ბრძოლის დროს ყველაზე ეფექტურად ცენტრიდან ხორციელდებოდა და შუა საუკუნეების მხედართმთავრები, მცირე გამონაკლისების გარდა, ამ კანონზომიერებას მტკიცედ იცავდნენ. მაგრამ საბრძოლო წყობის ცენტრში სამეთაურო ადგილის დაკავებამდე, მხედართმთავარს არმიის სწორად სამართავად და გამარჯვების მოსაპოვებლად უამრავი სხვა ქმედების შესრულება უწევდა, რომელთაგანა უმნიშვნელოვანესი ბრძოლის ადგილის შერჩევა და მონინააღმდეგისთვის მისთვის ხელსაყრელ რელიეფზე ბრძოლის თავსმოხვევა იყო.

მხედართმთავარს ბრძოლის ადგილის შესარჩევად უნდა გაეთვალისწინებინა საკუთარი და მოწინააღმდეგის არმიების ძლიერი და სუსტი მხარეები. მაგალითად, თუ მოწინააღმდეგეს ჰყავდა მრავალრიცხოვანი ცხენოსანი რაზმები, ხოლო მას ქვეითები, მაშინ ბრძოლის გამართვა მთა-გორიან და ხეობიან რელიეფზე იყო უფრო ხელსაყრელი, ხოლო თუ მის განკარგულებაში, პირიქით, ძლიერი ცხენოსანი რაზმები იყვნენ, მაშინ მას მტერთან შეხვედრა გაშლილ ველზე უნდა ეძებნა. მაგალითად, ბიზანტიელმა სარდალმა, ლევ ფოკამ უარი თქვა არაბებთან გაშლილ ველზე ბრძოლის გამართვაზე, რადგან მის მოწინააღმდეგეს ცხენოსანი რაზმების უპირატესობა ჰქონდა და ხეობათა გასასვლელებში გამაგრდა, მაშინ, როდესაც ნიკეის მმართველმა აბუ ლ-კასიმმა, სწორედ მთა-გორიან რელიეფზე ცხენოსნებით ბრძოლის სირთულის გამო თქვა უარი ბითვინიის მთიან რეგიონში ბრძოლაზე და გაშლილი ადგილებისკენ დაიხია უკან.[23]

თემურ ღენგის მიხედვით, საბრძოლველად შერჩეულ ადგილს უნდა დაეკმაყოფილებინა შემდეგი მოთხოვნები: ბრძოლის ველი უნდა ყოფილიყო ფართო, რათა არმიას შესძლებოდა თავისუფლად გაშლა, მის სიახლოვეს უნდა ყოფილიყო წყალი, შესაძლებელი უნდა ყოფილიყო მოწინააღმდეგის სრული ხედვა და მზის მდებარეობა შესაფერისი უნდა ყოფილიყო არმიის დისპოზიციისთვის.[24] ძნელი არ არის იმის დანახვა, რომ ეს მოთხოვნები ცხენოსანი, ძირითადად, მომთაბარული არმიების სამოქმედოდ იყო შესაფერისი, რაც ბუნებრივია, ამ ტიპის (ან მსგავსი) არმიების წინააღმდეგ მდგარი მხედართმთავრების წინაშე, უმთავრეს ამოცანად, სწორედ ადგილის შერჩევის პრობლემას და მოწინააღმდეგისთვის ამ უპირატესობის წართმევის ამოცანას აყენებდა. რაც უფრო მაღალი იყო მხედართმთავრის პროფესიონალიზმი და კომპეტენცია და რაც უფრო კარგად იცნობდა იგი რელიეფის სპეციფიკას, მით უფრო ეფექტურად ახერხებდა იგი ასეთი ამოცანის გადაწყვეტას. მაგალითად, ლარისას ბრძოლის წინ, ალექსი კომნენოსმა დეტალურად შეისწავლა მომავალი ბრძოლის ველის თავისებურებები და მათი გათვალისწინებით განალაგა არმია საბრძოლო პოზიციებზე.[25] უსამა იბნ მუნკიზი წინასწარ სწავლობდა აპამეის მიდამოებს და არჩევდა ბრძოლის ადგილს ჯვაროსნებთან საბრძოლველად.[26] კირაკოს განძაკელი, როგორც თვითმხილველი, აღწერს, თუ როგორ „გამოჰკითხა" მონღოლმა სარდალმა მოლარ-ნოინმა ვარდაპეტ ვანაკანს ინფორმაცია სომხეთის ციხესიმაგრეებისა და მათი თავისებურებების შესახებ[27] და ა.შ.

ბრძოლის ადგილის შერჩევისას ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ბუნებრივი ბარიერების (მდინარეების, ხევების, ჭაობის, ბორცვებისა და ა.შ.) სწორად და რაც მთავარია დროულად გამოყენებას. შემტევი არმია, როდესაც ის გადადიოდა მსგავს ბუნებრივ ბარიერზე (უპირველესად, მდინარეებსა და ხევებზე), რომელიღაც მომენტში ორ ნაწილად იყოფოდა და ურთიერთშორის ოპერატიული მოქმედების უნარს კარგავდა, ეს იყო ერთ-ერთი საუკეთესო (და ამასთან იშვიათი) მომენტი მრავალრიცხოვანი არმიის

დასამარცხებლად და მისი შესრულება მთლიანად მხედართმთავრობის ინდივიდუალურ უნარზე იყო დამოკიდებული. მაგალითად, ეს ფაქტორი გამოიყენა ბიზანტიელმა სარდალმა იოანე ვატაცმა, რომელმაც მოულოდნელად დაარტყა სელჩუკებს მდინარე მეანდრის ფორსირების დროს, როდესაც მათი არმია მდინარით შუაზე იყო გაყოფილი და ერთმანეთის დახმარება არ შეეძლოთ. ბრძოლის შედეგი იყო ცალსახა, სელჩუკების სასტიკი დამარცხება.[28] ასეთივე მეთოდით გაიმარჯვა სელჩუკებზე, მეორე ბიზანტიელმა სარდალმა ბარდა ვურცმა მდ. სანგართან 1116 წელს,[29] ისე როგორც იერუსალიმის მეფე ბალდუინ IV-მ 1177 წლის მონგისარდის ბრძოლაში, სადაც მან, პატარა ხევით შუაზე გაყოფილი სალადინის მრავალრიცხოვანი არმია, შეუდარებლად მცირე ძალებით თითქმის მთლიანად მოსპო.[30] მსგავსი ტაქტიკის კლასიკური მაგალითია დიდგორის ბრძოლა, როდესაც მდ. ალგეთის ფორსირების დროს შუაზე გაყოფილი ილ-ღაზის კოალიციური არმია დავით აღმაშენებელმა უპრობლემოდ გაანადგურა.[31]

ბრძოლის ადგილის შერჩევისა და ბრძოლის ტაქტიკური ხელმძღვანელობის უნარი მხედართმთავრობის ერთ-ერთი უმთავრესი, მაგრამ არა ერთადერთი უნარი იყო, ბრძოლა, სამხედრო კამპანიის საკმაოდ მოგვიანო ეტაპი იყო და აქამდე მისასვლელად, როგორც არმიას, ისე მის მხედართმთავარს, მრავალი დაბრკოლება უნდა გადაელახათ, რის გამოც არმიის მეთაურობა ბრძოლამდე ბევრად ადრე, მისი დაკომპლექტებისა და მარშის პერიოდებში იწყებოდა. მარშის პროცესში ნებისმიერი მხედართმთავრის წინაშე დგებოდა დიდ დისტანციებზე ლაშქრობის მთელი რიგი სირთულეები, პირველ რიგში კი, კომუნიკაციისა და უზრუნველყოფის ხაზების შენარჩუნების, მარშის დროს არმიის მართვის, მეომართა ყოველდღიური უზრუნველყოფისა და გზების ცუდი გამტარუნარიანობის დაძლევის. მხედართმთავარი, რომელიც ასეთი სახის პრობლემებს თავს ვერ გაართმევდა, ბრძოლაში როგორი მამაცი და გამბედავიც არ უნდა ყოფილიყო, არმიის სარდლობაზე პრეტენზიას ვერ განაცხადებდა.

ლაშქრობის განხორციელებისას ძალიან მნიშვნელოვანი იყო კომუნიკაციების შენარჩუნება საკუთარ ტერიტორიებთან. არმია არ შეიძლებოდა ისეთი მანძილით დაშორებოდა იმ ტერიტორიებს, საიდანაც მისი მომარაგება და უზრუნველყოფა, ხოლო აუცილებლების შემთხვევაში, უკანდახევა შეუძლებელი გახდებოდა. უზრუნველყოფის ტერიტორიებიდან მოწყვეტა არმიისთვის შეიძლება დამღუპველი გამხდარიყო, რის გამოც თვით ისეთმა მამაცმა მხედართმთავარმა, როგორიც რიჩარდ ლომგული იყო, ვერ გაბედა იერუსალიმზე იერიშის მიტანა, თუმცა მარში ამ ქალაქის მიმართულებით ორჯერ დაიწყო და ორჯერვე შუა გზიდან უკან დაბრუნდა. ამ ლაშქრობების შეწყვეტა, რასაც თანამედროვეებიც და შთამომავლებიც რიჩარდს დიდ შეცდომად უთვლიდნენ, იმით იყო გამოწვეული, რომ ინგლისის მეფეს არ გააჩნდა მყარი კომუნიკაციური კავშირი მის მიერ კონტროლირებად ტერიტორიებთან, რის გამოც მომარაგების ბაზებიდან საველე

არმიამდე ტვირთების უსაფრთხოდ ტრანსპორტირება, დაჭრილებისა და ავადმყოფების გაგზავნა და საკურიერო მიმოსვლა დიდ რისკთან იყო დაკავშირებული. სალადინს ნებისმიერ დროს შეეძლო დივერსიული თავდასხმების განხორციელება ჯვაროსანთა კომუნიკაციებზე, მათი გადაჭრა და რიჩარდის არმიის იზოლირება მომარაგების ბაზებიდან, რაც ჯვაროსნებს უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაში ჩაგდებდა.[32] მსგავსი შემთხვევა მოხდა თამარ მეფის დროს. ზაქარია და ივანე მხარგრძელების მეთაურობით ჩრდილოეთ ირანში (სპარსეთში) განხორციელებული ცნობილი ლაშქრობისას, როდესაც ქართული არმია ძალიან ღრმად შევიდა მტრულ ტერიტორიებზე (სადამდისაც „ქართველთა ნათესავი ვერავინ მიწევნილ იყო ლაშქრად“) და მიუხედავად იმისა, რომ არც ერთ ბრძოლაში არ დამარცხებულა, გარკვეულ დისტანციამდე მიღწევის შემდეგ, მაინც უკან დაბრუნდა. ქართული მატიანეების ცნობით, არმიას მეტი ალაფის ტარება აღარ შეეძლო,[33] ამას გარდა, იგი უკვე ძალიან იყო მოწყვეტილი საკუთარ ტერიტორიებს, რის გამოც ლაშქრობის დამთავრება აშკარად სწორი გადაწყვეტილება იყო.

კომუნიკაციებისგან მოწყვეტის შემთხვევაში, რაც უფრო მეტი იყო არმიაში შემავალ მეომართა რაოდენობა, მით უფრო დიდი იყო ამ არმიის დაღუპვის რისკი (თუნდაც ბრძოლების წაგების გარეშე), ამდენად მხედართმთავარს ყოველთვის ზუსტად უნდა გაეთვალა სალაშქრო დისტანციის სიღრმე და მისი არმიის უნარი ამ დისტანციებზე მოქმედებისა. როდესაც რიჩარდ ლომგულმა იერუსალიმისკენ ლაშქრობა შეწყვიტა და უკან დაბრუნდა და ამით უარი თქვა მისი პალესტინაში ყოფნის უმთავრეს მიზანზე, წმინდა ქალაქის დაპყრობაზე, იგი სალადინის არმიასთან შეხვედრას არ გაქცევია (ასეთი შეხვედრები ყოველთვის რიჩარდის გამარჯვებით მთავრდებოდა[34]), ამით მან საკუთარი არმია არ გაწირა ბრძოლის გარეშე დასაღუპავად. ასევე აბსოლუტურად სწორად გამოიყურება ზაქარია მხარგრძელის გადაწყვეტილება სპარსეთში ლაშქრობის შეწყვეტის თაობაზე, რომელიც მისი გაგრძელების შემთხვევაში, არნახული წარმატება არნახულ დამარცხებად შეიძლება ქცეულიყო.

ლაშქრობის განხორციელების დროს არანაკლებ მწვავე პრობლემა გახლდათ არმიის მართვის საკითხი, რომელიც მარშის დროს მრავალ კილომეტრზე იწელებოდა. იმდროინდელი არმიების მართვა (ინფორმაციის მიღება, ბრძანებების გადაცემა და ა.შ.) ძირითადად მალემსრბოლების, ე.ი. ცხენის სისწრაფის მეშვეობით ხდებოდა, რაც დიდი არმიების შეკრების შემთხვევაში, მართვის სფეროში უდიდეს პრობლემებს ქმნიდა. მხედართმთავარს ნებისმიერ დროს უნდა სცოდნოდა მისი არმიის სამარშო დისპოზიცია, თითოეული ერთეულის ადგილმდებარეობა და მდგომარეობა, დროული რეაგირება უნდა მოეხდინა მოულოდნელ გარემოებებზე და ა.შ. მაგალითად, როდესაც ბასილი II-თან ომის დროს გიორგი I-ის არმია უკან იხევდა, მის არიერგარდს ბიზანტიელთა ავანგარდი წამოეწია და ბრძოლაში ჩაითრია, რის შესახებაც სამარშო კოლონის სათავეში მყოფმა

გიორგი I-მა საკმაოდ გვიან შეიტყო, რაც მისი ამ ბრძოლაში დამარცხების ერთ-ერთი მიზეზი გახდა.[35] მარშის დროს არმიის მართვა მის შემადგენელ ცალკეულ ნაწილებთან კავშირის მაღალ ხარისხს მოითხოვდა, რისი ორგანიზებაც მხედართმთავრის ერთ-ერთი უპირველესი მოვალეობა იყო.

ასევე, მხედართმთავრის მუდმივი ზრუნვის საგანი იყო არმიის ყოველდღიური უზრუნველყოფის ორგანიზება, რისი დარღვევის შემთხვევაშიც, ყველაზე ბრძოლისუნარიანი არმიაც კი, შეიძლება მხოლოდ შეიარაღებული ადამიანების უბრალო სიმრავლედ გადაქცეულიყო. მაგალითად, ჟან ლე ბელმა ინგლისის არმიის 1327 წელს შოტლანდიელთა წინააღმდეგ განხორციელებული ლაშქრობის დროს აღწერა, თუ როგორ დაუფიქრებლად გასცა ინგლისის ახალგაზრდა მეფე, ედუარდ III-მ ბრძანება შოტლანდიელთა დევნაზე, ისე, რომ აღალსა და უზრუნველყოფის საკითხებზე არ უფიქრია. დევნის დროს (რომელიც რამდენიმე დღეს გაგრძელდა) ინგლისის არმია მოწყდა საკუთარ აღალს და უკვე ორი-სამი დღის შემდეგ არ იცოდა, რა ეჭამა, კარვების გარეშე ღამე როგორ გაეთია და ცხენებისთვის ამძვრალი და გატეხილი ნალები როგორ გამოეცვალა.[36] ამ პრობლემების გამო, არმიის მდგომარეობა ისე გართულდა, რომ საბრძოლო სულისკვეთების დაცემასთან ერთად, მეომრებმა პროტესტის გამოხატვაც დაიწყეს არმიის სარდლობის წინააღმდეგ, რის თავიდან ასაცილებლადაც ედუარდ III-მ ნერილი გაუგზავნა თავისი ზურგის უფროსს და (თითქმის მუდარით) უბრძანა, რომ რაც შეიძლება სწრაფად ამალიანად არმიასთან მისულიყო.[37] ლაშქრობის უზრუნველსაყოფად, სურსათისა და სხვა პირველი აუცილებელი მარაგების გარდა, არმიას თან უამრავი საჭირო ნივთი და მოწყობილობა უნდა ეტარებინა, რისი ორგანიზება და კონტროლიც, ასევე მხედართმთავრის მოვალეობას წარმოადგენდა. მაგალითად, თემურ ლენგი თავის ინსტრუქციებში პირადად მიუთითებდა, თუ რა სახისა და რაოდენობის ნივთები (ხერხი, ნაჯახი, ნემსი და ა.შ.) უნდა ჰქონოდა თან ყოველ მეომარს, რის გარეშეც იგი ლაშქრობაში არ დაიშვებოდა.[38]

მხედართმთავრის უშუალო მოვალეობა იყო აგრეთვე კონკრეტული მარშრუტების შერჩევა და აუცილებლობის შემთხვევაში მათი შეცვლა. შუა საუკუნეების გზათა სისტემა საკმაოდ მოუხერხებელი იყო დიდ არმიათა გადაადგილების უზრუნველსაყოფად, რაც სამხედრო მარცხის მიზეზი შეიძლებოდა გამხდარიყო, ამიტომ მხედართმთავრის მოვალეობა იყო წინასწარ ამ გზების დეტალური შესწავლა და შემდეგ გადაადგილების ოპტიმალური მარშრუტების შერჩევა, მაგალითად, ბულგარეთში ლაშქრობის დროს ბიზანტიის იმპერატორი იოანე ციმისხი ჯერ მთებში არსებულ გადასასვლელებს სწავლობდა და მერე იღებდა გადაწყვეტილებას მარშრუტის თაობაზე,[39] ისევე როგორც ალექსი კომნენოსი და მისი მოწინააღმდეგე ბოემუნდი, რომლებიც ადგილობრივი მოსახლეობის გამოკითხვით აგროვებდნენ ინფორმაციას გზებისა და ბილიკების შესახებ

ქალაქების, ლარისასა და დევრის მიდამოებში, სადაც ისინი ერთმანეთის წინააღმდეგ საბრძოლო მოქმედებებს აწარმოებდნენ.[40]

ბრძოლების ტაქტიკური ხელმძღვანელობისა და არმიის ორგანიზაციული საკითხების მოგვარების გარდა, მხედართმთავრის მოვალეობას მეომართა რიგებში საბრძოლო სულისკვეთების, დისციპლინისა და მორალური განწყობის შენარჩუნებაც წარმოადგენდა. მხედართმთავარს არ უნდა გამოპარვოდა მხედველობიდან მეომართა განწყობის შეცვლა და რა მიზეზითაც (ცუდი მომარაგებით, მტრის სიმრავლით, ლაშქრობის ხანგრძლივობით და ა.შ.) არ უნდა ყოფილიყო ის გამოწვეული, შესაბამისი ზომები უნდა მიეღო, რაც, პირველ ყოვლისა, თავად მხედართმთავრისგან თხოულობდა დიდ ფსიქოლოგიურ სიმტკიცეს. ასეთი მხედართმთავარი მეომრების ნდობითა და სიყვარულით სარგებლობდა, რაც ასევე სამხედრო წარმატებების ერთ-ერთი პირობა იყო. მაგალითად, როდესაც 1107 წელს ალექსი კომნენოსს შეატყობინეს საგანგაშო ცნობა ბოემუნდის მეთაურობით ნორმანდიელთა არმიის ბიზანტიის ტერიტორიებზე შემოჭრის შესახებ, მან თავის მხლებლებს მიმართა, მოდით, ჯერ ვისაუზმოთ, ხოლო ნორმანდიელებზე ამის შემდეგ ვიფიქროთო.[41] როდესაც 1228 წელს ისპაჰანში მყოფ ჯალ ალ-ადდინს მოულოდნელად მონღოლთა დიდი არმია მიადგა, იგი თავის შეშფოთებულ ემირებს დიდხანს ისე ესაუბრა, რომ მონღოლები არც უხსენებია, შემდეგ ისპაანის მოსახლეობისგან დაკომპლექტებულ სამხედრო რაზმს ქალაქში დარჩენა უბრძანა, რადგან, მისი სიტყვით, მონღოლთა წინააღმდეგ ამდენი მეომარი არ დასჭირდებოდა.[42]

ყოველივე ნათლად გვიჩვენებს, რომ შუა საუკუნეებში მხედართმთავრობა კომპლექსურ ცნებას წარმოადგენდა და ამ ფუნქციის შემსრულებელი სამხედრო პირისგან, დიდი სიმამაცის გარდა, სხვადასხვა უნარ-ჩვევების ერთობლიობას მოითხოვდა. მხედართმთავრობა არ ნიშნავდა მხოლოდ პირად სიმამაცესა და ბრძოლის დროს არმიის ტაქტიკური მეთაურობის უნარს, მხედართმთავარს უნდა შესძლებოდა მასშტაბური კამპანიების წარმართვა, მოვლენებისა და ვითარების კომპლექსური ხედვა, უზრუნველყოფის ამოცანების გადაჭრა და ა.შ. რაც მის წინაშე ტაქტიკის კარგი ცოდნის გარდა სტრატეგიული აზროვნების უნარსაც მოითხოვდა და ვინც ამ თვისებებს ერთობლიობაში ფლობდა, მხოლოდ ის შეიძლებოდა ყოფილიყო ნამდვილი მხედართმთავარი.

შუა საუკუნეების (ისე როგორც სხვა ნებისმიერი ეპოქის) არმიების აუცილებელ ატრიბუტს დროშა წარმოადგენდა, რომელზეც გამოსახული იყო სხვადასხვა სიმბოლო ერთმანეთისგან ზომით, ფერით და ზედ დატანილი გამოსახულებებით განსხვავდებოდა. დროშა გამოხატავდა მათ მფლობელთა სარწმუნოებრივ კუთვნილებასა და სოციალურ მდგომარეობას. გარდა ასეთი ზოგადი ინფორმაციული და მასთან ერთად მაღალი სიმბოლური მნიშვნელობისა, დროშას პრაქტიკული დანიშნულებაც ჰქონდა. მისი ერთ-ერთი უმთავრესი ფუნქცია იყო მფლობელობის (კუთვნილების) ფიქსაცია. ქალაქის, ციხესიმაგრის, საცხოვრებელი სახლის თუ სხვა რომელიმე ნაგებობაზე აღმართული დროშა მისი მფლობელის ვინაობაზე მიუთითებდა. როდესაც 1096 წელს ჯვაროსნებისა და ბიზანტიელთა გაერთიანებულ არმიას ალყა ჰქონდა შემორტყმული ნიკეაზე, სელჩუკებმა, რომელთაც ჯვაროსნების სისასტიკის ეშინოდათ, ქალაქი ბიზანტიის იმპერატორს ჩააბარეს, რომლის პირადი დროშებიც დაუყოვნებლივ აღიმართა ქალაქის გალავნის კოშკებზე, რითაც, უპირველეს ყოვლისა, ჯვაროსნები გააფრთხილეს, რომ ქალაქი უკვე ბიზანტიელებს ეკუთვნოდათ და მის წინააღმდეგ საბრძოლო მოქმედებები უნდა შეეწყვიტათ.[1] როდესაც არტანუჯის მფლობელმა აშოტ ერისთავმა ციხე-ქალაქის ბიზანტიელთათვის გადაცემა მოინდომა, მან ურჩია იმპერატორის მიერ არტანუჯში გაგზავნილ ემისარს, რომ მას პირველ რიგში, ქალაქის თავზე საიმპერატორო დროშა აღემართა, რათა ყველას დაენახა, რომ არტანუჯი უკვე ბიზანტიის იმპერატორის კუთვნილება იყო.[2] უსამა იბნ მუნკიზის მიხედვით, როდესაც ჯვაროსნებმა მუსლიმური ქალაქი მასიაი აიღეს, მათ უპირველეს ყოვლისა საცხოვრებელი სახლები დაინაწილეს და მათზე საკუთარი დროშები აღმართეს,[3] ხოლო როდესაც ილ-ღაზის ვაჟი თაიმურ-ტაში ალეპოს დაეუფლა, მანაც პირველ რიგში, საკუთარი დროშა აღმართა ქალაქის თავზე.[4] ჟან ლე ბელი მიუთითებს, რომ 1327 წელს, შოტლანდიელების წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობის დროს, როდესაც ინგლისის არმიას აღალი ჩამორჩა, საზიდრებზე მათ მფლობელთა დროშები დაამაგრეს, რათა გაუგებრობები არ მომხდარიყო.[5] ძალიან საინტერესოა აკრას შემთხვევა 1192 წელს, როდესაც ჯვაროსნების მიერ ქალაქის აღების შემდეგ, მის კოშკებზე, ალყის მონაწილე საფრანგეთის, ინგლისისა და გერმანიის არმიების მხედართმთავართა დროშები აღმართეს. რამდენადაც, განსხვავებით საფრანგეთ-ინგლისისგან, რომელთა არმიებსაც ამ ქვეყნების მონარქები მეთაურობდნენ, ხოლო გერმანულ არმაის სათავეში ჰერცოგი ლეოპოლდ ავსტრიელი ედგა, ინგლისის მეფე რიჩარდ ლომგულმა მიიჩნია, რომ ავსტრიელ ჰერცოგს არ შეეძლო, უფლება აეღო ქალაქის რაიმე ნაწილის მფლობელობაზე და ბრძანა, რომ მისი დროშა ჩამოეხსნათ, რაც

ინგლისელმა მეომრებმა საკმაოდ უხეში ფორმით შეასრულეს. შემდგომში, ეს შემთხვევა გახდა მიზეზი რიჩარდ ლომგულის ავსტრიის ტერიტორიებზე დატყვევებისა.[6]

გარდა მფლობელობითი ფუნქციისა, დროშას უზარმაზარი მნიშვნელობა ჰქონდა სამხედრო საქმეში. დროშის მეშვეობით იმართებოდა არმიები, როგორც მარშისა და ბანაკად დგომის, ისე ბრძოლების დროსაც. დროშებს სამხედრო საქმეში ისეთივე პრაქტიკული დანიშნულება გააჩნდათ, როგორიც საბრძოლო იარაღს, ან ხმოვან ინსტრუმენტებს, მათ გარეშე სამხედრო მოქმედებების წარმოება შეუძლებელი იყო.

სამხედრო ფუნქციებიდან დროშების ერთ-ერთი მთავარი დანიშნულება იყო საორიენტაციო ფუნქციის შესრულება არმიაში შემავალი სხვადასხვა დანაყოფისთვის. ის წარმოადგენდა ვიზუალურ ნიშანს, რომლის გარშემოც მეომრები ცალკეულ რაზმებად გროვდებოდნენ და მოძრაობდნენ შეკრების, დაბანაკების, მარშისა თუ ბრძოლის დროს. სამარშო კოლონებად თუ საბრძოლო ხაზებად მოწყობი დროს, თითოეული მეომრის უმთავრეს ორიენტირს დროშა წარმოადგენდა, რომლის მეშვეობითაც იგი დროის კარგვისა და ზედმეტი ფაციფუცის გარეშე იკავებდა თავის ადგილს სამარშო კოლონასა თუ საბრძოლო წყობაში. მაგალითად, ვალტერ გოტიეს დეტალურად აქვს აღწერილი, თუ როგორ დაიკავეს დროშების მეშვეობით ანტიოქიის არმიაში შემავალმა ცალკეულმა რაზმებმა საბრძოლო პოზიციები, სისხლიანი ველის ბრძოლის წინ, 1119 წელს.[7] მსგავსი შინაარსის ცნობას იძლევა ჟან ლე ბელიც, რომელიც მიუთითებს, რომ ინგლისის არმიის ყველა მეომარი მარშირებისას თავის დროშას მიჰყვებოდა.[8] ისე როგორც საფრანგეთის არმიის მეომრები, რომლის ყველა ქვედანაყოფსაც ფლანდრიული ქრონიკის მიხედვით, 1328 წელს მარშის დროს წინ საკუთარი დროშა უძღოდა.[9] აბსოლუტურად იგივე სურათია ნებისმიერი სხვა არმიის (არაბული, ბიზანტიური, მონღოლური და ა.შ.) შემთხვევებშიც. გარდა კოლონებად მოძრაობისა, დროშებს იყენებდნენ საბრძოლო წყობის სისწორის შესანარჩუნებლადაც. მავრიკიოსის მიხედვით, ბრძოლის დაწყების წინ, როდესაც მოწინააღმდეგეები იწყებდნენ ერთმანეთთან დაახლოებას, ბიზანტიური არმიის ყოველ ქვედანაყოფში მედროშეები პირველ რიგში დგებოდნენ და მეომრები მის გასწვრივ მოძრაობდნენ, რითაც რიგების სისწორე არ ირღვეოდა. ხოლო როდესაც საბრძოლო წყობა მტრის რიგებს მიუახლოვდებოდა, მედროშეები უკანა რიგებში გადადიოდნენ და მათ წინ სხვა მეომრები დგებოდნენ.[10]

საორიენტაციო ფუნქციებთან ერთად, სამხედრო საქმეში დროშებს ჰქონდათ იერარქიული, ორგანიზაციული და ტაქტიკური დანიშნულებაც, რის მიხედვითაც ისინი სხვადასხვა კატეგორიად იყოფოდნენ.

არმიას ყოველთვის ახლდა მთავარი დროშა, რომელიც იმ პოლიტიკური ერთეულის (სამეფოს, სამთავროს, საჰერცოგოს, საერისთავოს, საემიროს და ა.შ.) უმთავრესი სიმბოლო იყო, რომელსაც ის მიეკუთვნებოდა.ეს სიმბოლო რომ სრულიად ხილვადი

ყოფილიყო მთელი არმიისთვის, ის სხვა კატეგორიის დროშებისგან დიდი ზომებით გამოირჩეოდა. მაგალითად, იოანე კინამოსი და ნიკიტა ხონიატი მიუთითებენ 1167 წელს სავეს ბრძოლაში ბიზანტიელთა ხელში ჩავარდნილ უნგრული არმიის მთავარ დროშაზე, რომელიც საზიდარზე იყო დამაგრებული და მას ოთხი წყვილი ჯორი ატარებდა.[11] ატ-ტაბარის მიხედვით, ბაბეკის წინააღმდეგ მოქმედ არაბ სარდალს ალ-აფშინს ჰქონდა 12 უზარმაზარი დროშა, რომლებიც მას 12 ჯორით გადაჰქონდა.[12] მსგავსი ხასიათის ცნობას გვაწვდის მარკო პოლოც, რომლის მიხედვითაც, მონღოლთა დიდი ყაენის, ჰუბილაის, დიდ დროშას ოთხი (?) სპილო ატარებდა.[13] რასაკვირველია, დასახელებული მაგალითები, თუ ისინი გაზვიადებული არ არის, გამონაკლისია და ამ კატეგორიის დროშები ხელით სატარებელი სიმბოლოები იყო, როგორც მაგალითად, საფრანგეთის არმიის მთავარი დროშა, ე.წ. „ორიფლემი," რომელიც მშვიდობიანობის დროს წმ. დიონისეს სააბატოში ინახებოდა, ხოლო ლაშქრობის დროს საფრანგეთის მეფეს ახლდა თან, როგორც ეს აღწერილია მაგალითად, ფლანდრიულ ქრონიკაში.[14] საქართველოში ასეთ მთავარი დროშა უნდა ყოფილიყო „დიდი დროშა," რომელიც მოხსენიებულია ხელმწიფის კარის გარიგებაში.[15]

მთავარ (იმავე დიდ) დროშას, იერარქიულად ახლდა არმიის სხვა სიმბოლოებიც, რომელთაგანაც უმნიშვნელოვანესი მეფის პირადი დროშა გახლდათ. შუა საუკუნეების მრავალი მინიატურა გარკვევით მიანიშნებენ, რომ მეფეთა პირადი დროშები, რომლებიც ძირითადად, წაგრძელებული სამკუთხედის ფორმის ალმები იყო, ყოველთვის მთავარ დროშასთან ერთად მიჰქონდათ, რაც იმას ნიშნავს, რომ არმიის ეს ორი უმთავრესი სიმბოლო მუდამ მეფეს ახლდა, როდესაც ის პირადად სარდლობდა არმიას, როგორც, მაგალითად, უკვე აღნიშნული მთავარი ფრანგული დროშის, ორიფლემის შემთხვევაში, რომლის გვერდით აუცილებლად ფრიალებდა საფრანგეთის მეფის დროშა, როდესაც ის არმიას პირადად სარდლობდა.[16] მაშინ კი, როდესაც არმიას სხვა პირი მეთაურობდა, მთავარი დროშის გვერდით მეფის პირადი ალამის ნაცვლად მისი შემცვლელის სიმბოლო დგებოდა. საქართველოს მეფეების პირადი დროშა, სეფე ალამი უნდა ყოფილიყო, რომელსაც ხელმწიფის კარის გარიგება, მთავარი დროშის გვერდით იხსენიებს.[17] აქ იგი დასახელებულია, როგორც შუბზე აღსამართი ალამი („შუბი სეფე ალმითა"), რაც შეიძლება მის ისეთივე სამკუთხა ფორმაზე მიუთითებდეს, როგორიც ეს ფართოდ იყო გავრცელებული იმ პერიოდში. დაახლოებით, მსგავს განმარტებას იძლევა დროშისა და ალმის შესახებ სულხან-საბა, მის მიხედვით, დროშა „გუნდთა და გუნდთა საცნობელია,"[18] ხოლო ალამი (სპარსულად დროშა) შუბზე დასამაგრებელი ნიშანი.[19]

დიდი დროშისა და მეფის პირადი ალამის შემდეგ, მნიშვნელობით მოდიოდა მსხვილი სამხედრო დანაყოფების დროშები და იმ პირთა ალმები, რომლებსაც მაღალი პოზიციები ეკავათ, როგორც არმიაში, ისე სოციალურ იერარქიაში. ეს პირები იყვნენ

ის დიდგვაროვნები, რომლებიც თავისი სამხედრო რანგის შესაბამისად სხვადასხვა სიდიდის ტაქტიკურ-ორგანიზაციულ დანაყოფებს მეთაურობდნენ. ასეთ სამხედრო დანაყოფებში (მაგალითად, ბიზანტიურ ხილიარხიაში, მონღოლურ დუმენში (დუმენში), ქართულ საერისთავოში, თემურ-ლენგის ათასეულში და ა.შ.), მთავარი სიმბოლოები იმავე პრინციპით არსებობდა, როგორც მთლიანად არმიაში, ანუ ყოველ ასეთ დანაყოფს ჰქონდა თავისი მთავარი დროშა, რომლის გვერდითაც მისი მეთაურის (ხილიარხოსის, ნოინის, ერისთავის,ათასისთავისდაა.შ.)პირადიდროშებიიმყოფებოდა.ასეთერთეულთამთავარი დროშები, უპირველესად, ტაქტიკური დანიშნულების სიმბოლოებს წარმოადგენდა. მათი მეშვეობით ბრძოლის დროს ხდებოდა სხვადასხვა მანევრის შესრულება: გადაჯგუფება, რეზერვის გამოყენება, შეტევაზე გადასვლა, უკან დახევა, ფლანგებზე გარს შემოვლა და ა.შ. ყველა ამ მანევრის შესრულების დროს, ყოველი მეომრის მთავარი ორიენტირი ის ტაქტიკური დროშა იყო, რომელ დანაყოფსაც იგი მიეკუთვნებოდა.

რიგ შემთხვევებში საკუთარი დროშები ჰქონდათ უფრო მცირე სიდიდის მქონე (არატაქტიკურ) ქვედანაყოფებსაც, თუმცა ეს უფრო დასავლეთ ევროპული არმიებისთვის იყო დამახასიათებელი, სადაც მაგალითად, ნებისმიერ რაინდს შეიძლებოდა მიეღო „ბანერატის" წოდება, რაც მას უფლებას აძლევდა, თავისი ალმით ემეთაურა მცირე სიდიდის ორგანიზაციული ქვედანაყოფისთვის, რომელიც, როგორც წესი, ოთხი-ხუთი რაინდის, ათი-თხუთმეტი საჭურველმტვირთველისა და ორი-სამი ათეული ქვეითი მეომრისგან (უპირატესად მოისრეების ან მეარბალეტეებისგან) შედგებოდა.[20] რაც შეეხება აღმოსავლურ არმიებს, აქ მცირე სიდიდის დანაყოფებს ალმები ნაკლებად ჰქონდათ, მაგალითად, თემურ ლენგის არმიაში უმცირესი ქვედანაყოფი, რომელსაც შეიძლებოდა, დროშა ჰქონოდა, იყო ათასეული, ძირითადი ტაქტიკური ერთეული. ათასეულში შემავალი ორგანიზაციული დანაყოფები კი (ასეული და ათეული), დროშებს არ ატარებდნენ (ე.ი. მხოლოდ ადმინისტრაციული ერთეულები იყვნენ და არა ტაქტიკური). [21]

დროშებს ჰქონდა სასიგნალო ფუნქციებიც, მათი მეშვეობით გაიცემოდა მთავარი ბრძანებები (შეტევაზე გადასვლის ან უკან დახევის) არმიაში (ან ცალკეულ ტაქტიკურ დანაყოფში) შემავალ ქვედანაყოფებზე, რაც შემდეგნაირად ხორციელდებოდა: დროშის წრიული მოძრაობა, ან წინ გადახრა - შეტევას, [22] ხოლო ძირს დახრა უკან დახევას აღნიშნავდა, რაც შემდგომ ხმოვანი სიგნალების მეშვეობით ვრცელდებოდა ყველა მეომარზე. როდესაც მხედართმთავარი იღებდა რომელიმე ამ გადაწყვეტილებას და მედროშე შესაბამის მოძრაობას ასრულებდა, ამას ხედავდნენ სხვადასხვა ქვედანაყოფის მესაკრავეები და ისინი, თავის მხრივ, ხმოვანი ინსტრუმენტების (ბუკების, ნაღარების, ტიმპანების და ა.შ.) მეშვეობით ატყობინებდნენ ამ ბრძანებას ყველა მეომარს.

დროშების ამ ფუნქციებთან დაკავშირებით, ძალიან საინტერესო ცნობა აქვს დაცული ალ-ასირს, მისი მიხედვით, როდესაც სალადინის ვაჟმა ჰატინის ბრძოლაში

ჯვაროსნების მიერ განხორციელებული რამდენიმე შეტევის წარმატებით მოგერიება ბრძოლის მოგებად ჩათვალა და ამის შესახებ სალადინს აცნობა, მან უპასუხა, რომ სანამ იერუსალიმის მეფის დროშა ზემოთ აწეული იფრიალებდა და ძირს არ დაიხრებოდა, მანამ ჯვაროსნები დამარცხებულად არ უნდა ჩაეთვალა და ბრძოლის გაგრძელებისთვის მზად უნდა ყოფილიყო.[23] ასევე, საყურადღებო ეპიზოდია გადმოცემული თემურ ლენგის ავტობიოგრაფიაში, რომლის მიხედვითაც თემურმა მოისყიდა ოქროს ურდოს ყაენის, თოხთამიშის პირადი მედროშე, რომელსაც ბრძოლის გარკვეულ მომენტში თოხთამიშის დროშის შესაბამისი მოძრაობით (დაბლა დახრით), უკანდახევის ბრძანება უნდა მიეცა ოქროს ურდოს არმიისთვის.[24] იმავე ხასიათის ცნობები აქვს დაცული ანა კომნენოსსაც, რომლის მიხედვითაც ნიკიფორე ვრიენოსისა და ალექსი კომნენოსის ბრძოლის დროს, ნიკიფორეს არმიაში უკანდახევის ნიშანი დროშის დაბლა დახრით მისცეს,[25] ხოლო ნორმანებსა და ბიზანტიელებს შორის შემდგარი ლარისას ბრძოლის დროს, ერთ-ერთმა ბიზანტიელმა მეომარმა ხელში ჩაიგდო ნორმანთა მხედართმთავრის, ბოემუნდის, დროშა და იგი ძირს დახარა, რაც ნორმანმა მეომრებმა უკანდახევის ბრძანებად მიიღეს და დაუყოვნებლივ შეასრულეს.[26] ასევე, წარმატებით გამოიყენა 1161 წელს ათაბაგ ილდენიზის წინააღმდეგ ბრძოლაში მთავარი დროშის ფაქტორი საქართველოს მეფე გიორგი III-მ, რომელმაც თავის მეომრებს დაავალა: „უმსწრაფეს უხეთქნეთ დროშის მქონესა, და დაცემით მისითა დავსცეთ ბანალი ნავალისი." როგორც ჩანს, ეს დავალება წარმატებით შესრულდა და როდესაც მოწინააღმდეგეებმა „იხილეს დროშა დაცემული მკლავითა აქილიანითა (ე.ი. ქართველთა ს.მ.)," ბრძოლის ველიდან გაიქცნენ.[27]

დროშების ასეთი დიდი მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ისინი ბრძოლის დროს განსაკუთრებულ დაცვას საჭიროებდნენ, რათა მოწინააღმდეგეს არ ჩაეგდო ხელში და სანინააღმდეგო მიზნებით არ გამოეყენებინა. წერილობით წყაროებში ვხვდებით არაერთ მითითებას იმის შესახებ, რომ დროშებს მეომართა სპეციალური რაზმი იცავდა. მაგალითად, მავრიკიოსის ტრაქტატის მიხედვით, ბიზანტიურ არმიაში თითოეული დროშა, 15-20 უმამაცეს მეომარს უნდა დაეცვა,[28] თორმეტ რაინდს - ესპანური არმიების დროშა,[29] საფრანგეთში, მთავარი სამხედრო დროშა, ორიფლეიმი, ებარა უმამაცეს რაინდს, რომელსაც ფიცი ჰქონდა დადებული, რომ ცოცხალი დროშას მტერს არ ჩაუგდებდა ხელში[30] და ა.შ. გარდა საგანგებო დაცვისა, დროშები საკმაოდ ფრთხილ მოპყრობასაც საჭიროებდნენ, რათა რაიმე გაუფრთხილებელი მოქმედება მეომრებს კონკრეტულ ბრძანებად არ აღექვათ, როგორც ეს მოხდა რუმის სულთნისა და ჯალალ ად-დინის ბრძოლის დროს, 1230 წელს. ბრძოლის მსვლელობისას, რომელიც ხორეზმელების უპირატესობით მიმდინარეობდა, ჯალალ ად-დინმა თავი შეუძლოდ იგრძნო და ბანაკში დასვენება გადაწყვიტა, მისი ბრძოლის ველიდან გასვლის შემდეგ, მისმა მსახურებმა დაუფიქრებლად მხედართმთავრის დროშაც წაიღეს, რაც მეომრებმა უკან დახევის

ნიშნად მიიჩნიეს და თითქმის მოგებული ბრძოლა მოულოდნელი უკან დახევით წააგეს.[31] დროშის დაკარგვა არც ბრძოლის შემდეგ (მიუხედავად დამარცხებისა თუ გამარჯვებისა) იყო სასურველი, რადგან გარდა მორალური ზიანისა, მოწინააღმდეგეს იგი შეიძლება პრაქტიკული მიზნებითაც გამოეყენებინა შემდგომი ბრძოლების დროს, ამიტომ მის დაცვაზე არასაბრძოლო ვითარებაშიც საგანგებოდ ზრუნავდნენ. მაგალითად, 1087 წელს დიდი პრესლავის ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ, მხლებლების გარეშე დარჩენილმა ბიზანტიის იმპერატორმა ალექსი კომნენოსმა, ვერ გარისკა დროშის თან ტარება და იგი საგანგებოდ დამალა.[32] მეომრები, რომლებიც დროშას გაუფრთხილებლად ექცეოდნენ ან ბრძოლაში კარგავდნენ, მკაცრად ისჯებოდნენ. მავრიკიოსის მიხედვით, ვინც ბრძოლის დროს დროშას მიატოვებდა და გაიქცეოდა, ის სიკვდილით უნდა დასჯილიყო, ხოლო თუ ადვილად, სერიოზული წინააღმდეგობის გარეშე დაუთმობდა მტერს, უმდაბლეს ჩინამდე უნდა დაქვეითებულიყო.[33] უფრო მკაცრი იყო შუა საუკუნეების ჩინური კანონმდებლობა, 1044 წლის სამხედრო ტრაქტატ „უ ცზინ ცაუნ იაოს“ მიხედვით, დროშის დაკარგვისთვის მთელი რაზმი სიკვდილით ისჯებოდა.[34]

თავისი ფუნქციური დანიშნულებებიდან გამომდინარე, დროშებს მაღალი ინფორმაციული ღირებულება გააჩნდათ. მათი მიხედვით, შესაძლებელი იყო როგორც არმიის სიდიდის, ისე მისი შემადგენელი სახეობების განსაზღვრაც, რის გამოც წერილობითი წყაროები არმიათა სიდიდეებს ხშირად არა მეომართა, არამედ დროშების რაოდენობით გადმოსცემდნენ. მაგალითად, თამარის პირველ ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ გუზან ტაოსკარელის აჯანყების დროს, შაჰ-არმენის არმია, 12 დროშის შემადგენლობით შემოვიდა საქართველოში,[35] რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ეს არმია 12 000 მეომრისგან უნდა ყოფილიყო შემდგარი. არმიის სიდიდის განსაზღვრის იმავე მეთოდს იყენებს ფლანდრიული ქრონიკის ანონიმი ავტორიც, რომელიც საფრანგეთის არმიის სიდიდეს დროშების რაოდენობით მიუთითებს.[36] რასაკვირველია ეს, შუა საუკუნეებში, როდესაც ძალიან კარგად იცოდნენ თითოეული დროშის მნიშვნელობა და მისი წინამძღოლობით გაერთიანებული სამხედრო ქვედანაყოფის სიდიდე, მოწინააღმდეგის არმიის სიდიდის დადგენის შესანიშნავ საშუალება გახლდათ. მაგალითად, თუ დაზვერვა მონღოლური არმიის შემადგენლობაში დააფიქსირებდა დუმენის ორ დროშას, ცხადი იქნებოდა, რომ მონღოლთა არმია 20 000 მეომრისგან შედგებოდა. დროშების ინფორმაციული ფუნქცია შესაძლებლობებს იძლეოდა, მოწინააღმდე შეეცდინათ, ეჩვენებინათ მხედართმთავრის ცრუ პოზიცია. ეს ხერხი გამოიყენა ალექსი კომნენოსმა ლებურნესა (1191 წ.) და ლარისას (1207 წ.) ბრძოლებში. პირველ შემთხვევაში, მან მოკავშირე ყივჩაღების პოზიციაზე აღმართა საიმპერატორო დროშა, რათა მოწინააღმდეგე პაჭანიკებს იმპერატორი იქ მყოფად მიეჩნიათ და ყივჩაღებთან მოლაპარაკების დაწყება არ ეცადათ,[37] ხოლო მეორე შემთხვევაში, მან საიმპერატორო ინსიგნიებით (პირველ რიგში, დროშით) აღჭურვა სხვა

მხედართმთავარი, რათა მის მოწინააღმდეგე ნორმანებს მიეჩნიათ, რომ იმპერატორი, ძირითადი ძალებით, იქ იმყოფებოდა და თავადაც ამ ადგილას მოეყარათ თავი მთავარი ძალებისთვის, თავად კი ამ დროს, მთავარი ძალებით, ჩასაფრებაში წავიდა.[38]

დროშების მეშვეობით შესაძლებელი გახლდათ, მოწინააღმდეგისთვის შეექმნათ სიმრავლის ან სიმცირის შთაბეჭდილება, ანუ ერთი დანაყოფის აღმნიშვნელი დროშის ნაცვლად აღემართათ რამდენიმე, რომ მტერს არმია უფრო მრავალრიცხოვანად მიეჩნია, ვიდრე ის სინამდვილეში იყო, ან პირიქით, დროშების დამალვით მოეხდინათ ცრუ მცირერიცხოვნობის დემონსტრირება, როგორც ეს გააკეთა, მაგალითად, რუმელ სელჩუკთა მცირერიცხოვანმა არმიამ მანუელ კომნენოსის შეცდომაში შესაყვანად კავალას ბრძოლაში, როდესაც დამალა საკუთარი დროშები, რათა მათზე მრავალრიცხოვან ბიზანტიელებს მათი რაოდენობის განსაზღვრა არ შეძლებოდათ და მათ მრავალრიცხოვნობაში დარწმუნებულებს, ბრძოლის დაწყება გადაეფიქრათ.[39] ანალოგიური ბრძანება (არ გაეშალათ დროშები სპეციალურ სიგნალამდე) მისცა თავის მეომრებს არაბმა სარდალმა ალ-აფშინმა, რომელსაც არ სურდა, რომ მოწინააღმდეგეს (ბაბეკს) დროზე ადრე მისი არმიის რაოდენობა შეეტყო.[40] დროშის მეშვეობით მოწინააღმდეგის შეცდომაში შეყვანის საინტერესო მაგალითი აქვს მოყვანილი ჟამთააღმწერელს, რომლის მიხედვითაც მტკვრის (გურკლის) ბრძოლაში, აწყურის სიახლოვეს, მონღოლ სარდალს თეგუდარსა და ქართულ-მონღოლურ არმიას შორის (XIII ს. 70-ინ წლები), სადაც რიცხობრივი უპირატესობა ამ უკანასკნელს ჰქონდა, თეგუდარის ერთ-ერთმა მეთაურმა (თოლაქ დემურმა), 30 მეომრის თანხლებით, გადალახა მტკვარი და გავიდა მოწინააღმდეგის ზურგში. აქ თოლაქ დემურმა „აღაბა ალამი რამე სხუა დროშისა“ (ე.ი. აღმართა სხვა დროშა, ალბათ უფრო დიდი დანაყოფის აღმნიშვნელი) და დაიწყო შეტევა ქართულ-მონღოლურ არმიაზე, რომლის სარდალიც, ყურუმჩი ბაადური ამ დროშის გამო შეცდომაში შევიდა, 30 მეომარი მრავალრიცხოვანი მტრის შეტევად მიიჩნია, გაიქცა და ბრძოლა წააგო.[41]

დროშების მეშვეობით ინფორმაციის გაცემის თავიდან ასაცილებლად მავრიკიოსი რეკომენდაციას იძლეოდა, რომ ერთი და იმავე სიდიდის ქვედანაყოფები დაეკომპლექტებინათ სხვადასხვა რაოდენობის მეომრებისგან, რათა მტერს, დროშის მიხედვით, მათი ზუსტი რაოდენობა ვერ დაეთვალა,[42] ამიტომ ყოველ ქვედანაყოფს ორი ერთნაირი დროშა უნდა ეტარებინა და მხოლოდ უშუალოდ ბრძოლის წინ აღემართა ერთი მათგანი, რათა ბრძოლის დროს საკუთარი მეომრებიც არ შემცდარიყვნენ.[43] იმავე რჩევას იძლეოდა ბიზანტიელი მხედართმთავარი კეკავმენოსიც.[44]

სამხედრო დროშები სხვადასხვა სიდიდისა და ზომის იყო, დროშების ზომა, მათი მნიშვნელობისა და დანიშნულების მიხედვით განისაზღვრებოდა. ყველაზე დიდი მთავარი დროშა იყო, რაც (როგორც აღინიშნა) იმით იყო განპირობებული, რომ მათი დანახვა

მეომართა მაქსიმალურ რაოდენობას უნდა შესძლებოდა. ასევე, დიდი იყო ტაქტიკური ერთეულების (ათასეულებისა და უფრო მსხვილი ერთეულების) დროშები, რომლებიც, აგრეთვე, მეომართა მნიშვნელოვანი რაოდენობის მხედველობის არეში უნდა ყოფილიყო მოქცეული. რაც შეეხება მცირე ერთეულების ან დიდგვაროვან მეომართა პირად დროშებს, ისინი ხშირად შუბზე წამოსაცმელი საშუალო ან მცირე ზომის ბაირაღები და ალმები გახლდათ, რომელთა შორის პოპულარული იყო ე.წ. დრაკონის ტიპის ბაირაღები. ისინი სხვადასხვა რეალურ თუ მითიურ ცხოველს გამოსახავდნენ და ქარისგან გაბერილნი ამ ცხოველთა სხეულის ფორმას იღებდნენ. ალმების ეს ტიპი, რომელიც ანტიკური პერიოდის რომაული, სარმატული, სასანიდური და სხვა არმიებიდანაა კარგად ცნობილი,[45] ფართოდ იყო გავრცელებული შუა საუკუნეებშიც, ჩინეთიდან დასავლეთ ევროპამდე,[46] მათ შორის საქართველოშიც, სადაც დღემდე შემორჩენილია ლომის ფორმის „დრაკონის ტიპის" ბაირაღის შესანიშნავი ნიმუში, ე.წ. „ლომი დროშა."[47]

სასიგნალო სისტემები

მარშის, დაბანაკებისა თუ ბრძოლის დროს სხვადასხვა აუცილებელი ბრძანების გადაცემა მეომრებზე, დროშებთან ერთად, სხვადასხვა სახის ხმოვანი ინსტრუმენტებით, ბუკებით, ნაღარებით, ფლეიტებით, ტიმპანებით, დაფდაფებითა და სხვა მსგავსი საკრავებით ხდებოდა. მათ მნიშვნელობაზე კარგად მიუთითებს ნიკიტა ხონიატის ის შედარება, რომლითაც იგი სამხედრო საქმეში არაკომპეტენტურ ხალხს ახასიათებდა. მისი მიხედვით, მანუელ კომნენოსმა მირიოკეფალიის ბრძოლა იმიტომ წააგო, რომ იმ მრჩევლებს დაუჯერა, რომელთაც საბრძოლო ბუკის ხმა არასოდეს გაეგონათ.[1] ხონიატის ეს ალეგორიული შედარება ნამდვილად რეალურად ასახავს ხმოვანი ინსტრუმენტების დანიშნულებას, ბუკებისა და საყვირების ხმა სამხედრო საქმის განუყრელი კომპონენტი იყო, ის გამუდმებით ესმოდა ნებისმიერ მეომარს სამხედრო მომზადების, მარშირების, ბანაკად დგომისა თუ ბრძოლის დროს, მათთვის ამ საკრავების მიერ გამოცემული სიგნალები იმ ბრძანებებს წარმოადგენდნენ, რომელთა შესაბამისადაც მათი ნებისმიერი ქმედება რეგულირდებოდა. ხმოვანი ინსტრუმენტების (და მათთან ერთად დროშების) მნიშვნელობაზე ჯერ კიდევ სუნ-ძი მიუთითებდა ძვ.წ. V საუკუნეში, მისი მიხედვით, გონგები, დაფდაფები, დროშები და შტანდარტები, მეომრების ყურებსა და თვალებს აერთიანებენ.[2] სუნ-ძის ეს გამონათქვამი აბსოლუტურად ზუსტად გამოხატავს ხმოვანი ინსტრუმენტების ფუნქციებს, რომლებიც იმ პირობებში, როდესაც თითოეულ მეომარს ნამდვილად არ შეეძლო საკუთარი ყურით მოესმინა გაცემული ბრძანება, ან თვალით დაენახა დროშით მიცემული ნიშანი, ერთადერთი საშუალებას წარმოადგენდნენ მათთვის

ბრძანების გადასაცემად. საკრავების მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ყველა არმიაში მესაკრავეთა სპეციალური დანაყოფები არსებობდა, რომლებიც შედიოდნენ როგორც ცენტრალურ მმართველობაში, ასევე თითოეული ადმინისტრაციულ-ტაქტიკური დანაყოფის შემადგენლობაში და მარშისა თუ ბრძოლისას მეთაურების სიახლოვეს იმყოფებოდნენ. მაგალითად, იოანე კინამოსი მანუელ კომნენოსის არმიაში მიუთითებს სამეფო მესაყვირეთა დანაყოფის არსებობას, რომელთაც მანუელი ხშირად აძლევდა ბრძანებას, ჩაებერათ საყვირებისთვის, რათა მოწინააღმდეგეს გაეგო, რომ არმიას პირადად იმპერატორი სარდლობდა და შიში გასჩენოდა.[3] რობერ დე კლარის მიხედვით, ბიზანტიის იმპერატორო მებუკეთ ვერცხლის საყვირები ჰქონდათ.[4] სამეფო დაფდაფს (ტრიგანი,[5] ე.ი. სტვადასხვა ქვედანაყოფის დაფდაფების გვერდით) თემურ ლენგის ინდოეთში ლაშქრობის აღწერის დროს იხსენიებს ღიიას ად-დინ ალი, მისი მიხედვით, ამ დაფდაფის ხმა ზეცას სწვდებოდა.[5]

საკრავებით (როგორც სასულე, ისე დასარტყმელით) გაიცემოდა მარშირების დაწყებისა და დასრულების ბრძანებები. მაგალითად, ანა კომნენოსი ბიზანტიელთა ერთერთი ლაშქრობის აღწერისას (ისე როგორც სხვა მრავალ შემთხვევაში) აღნიშნავდა, რომ იმპერატორის ნიშანზე არმიას საყვირით ჯერ შეჩერების ბრძანებას აძლევდნენ, ხოლო შემდეგ ადგილიდან დაძვრისას.[6] ანალოგიურად ახორციელებდა მარშს დამასკოდან ასკალონისკენ უსამა იბნ მუნკიზის მოქირავნეთა რაზმი, რომელიც ღამის გასათევად ბუკით მიცემულ სიგნალზე ჩერდებოდა და იმავე სიგნალის შემდეგ დილით მარშს იწყებდა.[7] საკრავები, წესისამებრ, ფლეიტები და დასარტყამი ინსტრუმენტები, ხშირად გამოიყენებოდა მარშირების რიტმის (სწორი ნაბიჯის) შესანარჩუნებლად. ატ-ტაბარის მიხედვით, ალ-აფშინის არაბული არმია დაფთაფების ხმაზე გადაადგილდებოდა, და თუ დაკვრა შეწყდებოდა, მეომრები ჩერდებოდნენ.[8] ვალტერ გოტიეს მიხედვით, ანტიოქიის არმია ბრძოლის ველისკენ ფლეიტების ხმაზე მოძრაობდა,[9] ისე როგორც ბიზანტიური არმია მარშირების დროს.[10] მეომართა მოძრაობის რიტმის სამართავად და (უფრო მეტად) მოწინააღმდეგეზე ფსიქოლოგიური ზემოქმედების მოსახდენად, მუსიკალურ საკრავებს მუსლიმური არმიები ბრძოლის წარმოების დროსაც იყენებდნენ, რაც თავდაპირველად, აღმოსავლეთში ჩასული ჯვაროსნების დიდ გაკვირვებას იწვევდა.[11]

რიგ სიტუაციებში, მაგალითად, ბანაკის დატოვების დროს, არმიის სწორი მოქმედების რეგულირება ხმოვანი სიგნალების გარკვეულ რაოდენობას საჭიროებდა, რაც შესაბამისი თანამიმდევრობით უნდა გაცემულიყო. ასეთ შემთხვევებში, სხვადასხვა მოქმედების შესასრულებლად გარკვეული რაოდენობის სიგნალების (ე.ი. რამდენიმე ბრძანების) გაცემა იყო საჭირო, რაც მცირე ინტერვალებით სრულდებოდა. მაგალითად, ლე ბელის მიხედვით, ინგლისელ მეომრებს (1327 წელს შოტლანდიაში ლაშქრობის დროს) ბუკის პირველ სიგნალზე ცხენები უნდა შეეკაზმათ, მეორეზე შეიარაღებულიყვნენ,

ხოლო მესამე სიგნალზე უნდა ამხედრებულიყვნენ და თავისი ადგილები დაეკავებინათ კოლონაში მათი ქვედანაყოფების დროშებთან, რის შემდეგადაც უკვე ადგილიდან დაძვრის ბრძანება გაიცემოდა.[12] ბრძანებათა გაცემის მსგავს სისტემას იყენებდა მონღოლური არმია. ეს აღწერილი აქვს დომინიკანელ მისიონერ დევიდ ეშბის, რომელიც რამდენიმე წელი მონღოლებს შორის ცხოვრობდა. მისი მიხედვით, როდესაც მონღოლური არმია აპირებდა ბანაკის დატოვებას, რაც, როგორ წესი, შუაღამის გადასვლის შემდეგ ხდებოდა, მხედართმთავარი იძლეოდა სიგნალის გადაცემის ბრძანებას, რაც დიდ დაფდაფზე სრულდებოდა. პირველი სიგნალის შემდეგ მონღოლები კაზმავდნენ ცხენებს და იარაღდებოდნენ. მეორე სიგნალზე იწყებდნენ კარვების აშლას და მათ სასაპალნე ცხოველებზე დატვირთვას, შემდეგ კი გროვდებოდნენ ცალკეულ რაზმებად, მესამე სიგნალზე მარშირება იწყებოდა.[13]

ანალოგიურად იმართებოდა მეომართა მოქმედება უშუალოდ ბრძოლისას, როდესაც შეტევის ან უკანდახევის ბრძანებები მთავარი დროშით მიცემული ნიშნის შემდეგ, ყველა ქვედანაყოფს საკრავების მეშვეობით გადაეცემოდა, რის შესახებაც მიუთითებს წერილობითი წყაროები.[14] ასევე, ხმოვანი სიგნალებით ხდებოდა ბრძოლის შემდეგ გაფანტული არმიის თავმოყრა, როდესაც მეომრებს ბუკის ან ტიმპანის ხმა აცნობებდა, რომ თავმოყრის დრო იყო, რის შემდეგაც ისინი იმ წერტილში გროვდებოდნენ, რომელზეც მათი ქვედანაყოფის, ან არმიის მთავარი დროშა მიუთითებდა.

გარდა ხმოვანი სიგნალებისა, შუა საუკუნეებში არმიებში ბრძანების გადასაცემად იყენებდნენ სპეციალურ „მოყვირალებსაც" (ჰერალდებს), რომლებიც მიღებულ ბრძანებებს ხმამაღალი გადაძახილებით გადასცემდნენ ქვედანაყოფებს,[15] მაგრამ ბრძანების გაცემის ეს ფორმა უფრო არმიის ბანაკად დგომის დროს იყო მოსახერხებელი, როდესაც მეომრები ერთად მოგროვდებოდნენ და ხმის გაგონება ადვილად შეეძლოთ, მარშისა და განსაკუთრებით კი ბრძოლის პროცესში, როდესაც არმია დიდ სივრცეზე იყო გაშლილი და მოძრაობისა თუ ბრძოლის დროს გამაყრუებელი ხმაური წარმოიქმნებოდა, მოყვირალთა ხმის გაგონება საკმაოდ რთული იყო, რის გამოც ბრძანებათა გადაცემის შეუცვლელ საშუალებებად დროშები და ხმოვანი საკრავები რჩებოდა.

შუა საუკუნეების ზოგი ავტორის მიხედვით, ხშირად ბრძანებებს თავად მეომრები გადასცემდნენ ერთმანეთს. მაგალითად, სომეხი მემატიანე ნერსეს პალიენცი მიუთითებდა, რომ ბრძანების გადაცემის ასეთი ტრადიცია დამკვიდრებული იყო მონღოლურ არმიაში,[16] რასაც რიგი თანამედროვე ავტორებიც ეთანხმებიან, თუმცა რეალობაში ბრძანების გადაცემის ამ მეთოდსაც არ შეიძლებოდა ჰქონოდა სისტემური სახე, რადგან რამდენიმე ათასეულ მეომარს შორის გადაცემული სიტყვები თავდაპირველ შინაარსს ადვილად დაკარგავდა და სწორი მოქმედებების ნაცვლად, ქაოსისა და უწესრიგობის საფუძველი გახდებოდა.[17]

ლაშქრობის ორგანიზების, საბრძოლო პირობებში არმიის მართვისა და უცნობ ტერიტორიებზე სწორად ორიენტირებისთვის, სასიგნალო სისტემების გარდა, აუცილებელი იყო კომუნიკაციის მთელი რიგი საშუალებების გამოყენება, რომელთა მეშვეობითაც ლაშქრობაში მყოფი არმია შეძლებდა კავშირის დამყარებას როგორც საკუთარ ტერიტორიებთან და უზრუნველყოფის ბაზებთან, ისე მოწინააღმდეგის ტერიტორიებზე არსებულ ობიექტებთან (არმიასთან, ქალაქებთან და ა.შ.), რეაგირებას მოახდენდა მომხდარ მოვლენებზე, შექმნილი ვითარების მიხედვით მიიღებდა გადაწყვეტილებებს და ა.შ.

შუა საუკუნეებში დიდ დისტანციებზე კომუნიკაციის დამყარება, საკმაოდ რთულ პრობლემას წარმოადგენდა. მაგალითად, გიორგი სფრანძი აღწერს შემთხვევას, როდესაც მან საქართველოში ელჩად ყოფნისას ვერ შეიტყო ოსმალი სულთნის, მურად II-ის გარდაცვალება და ეს ამბავი მისთვის მხოლოდ მაშინ გახდა ცნობილი, როდესაც საქართველოდან ტრაპიზონში ჩავიდა.[1] მანამდე კი, იმავე სფრანძის, რომელიც საქართველოში ბიზანტიის იმპერატორისა და გიორგი VIII-ის ქალიშვილის ქორწილის ორგანიზებისთვის იყო ჩასული, წელიწადი და 11 თვე მოუნია აქ ყოფნა იმის გამო, რომ შეტყობინებამ, რომელიც მან საქართველოდან გაუგზავნა იმპერატორს, გემის დაღუპვის გამო ადრესატამდე ვერ მიაღწია, ხოლო სანამ კონსტანტინოპოლში გემის დაღუპვას გაიგებდნენ და მას წერილს გაუგზავნიდნენ, იგი ახალი ინსტრუქციების მიღებას საქართველოში ელოდებოდა.[2] სრულიად ბუნებრივია, რომ ინფორმაციის გადაადგილების სისწრაფეს იმ დროისთვის სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა, მის გარეშე არათუ ლაშქრობების განხორციელება, ელემენტარულად ქვეყნის მართვაც შეუძლებელი იყო, ამიტომ საფოსტო სისტემის ორგანიზებას შუა საუკუნეებში განსაკუთრებული მონდომებით ცდილობდნენ.

მაშინ ინფორმაციის მიღებისა თუ გადაცემის უზრუნველსაყოფად ქმნიდნენ საკურიერო სამხასურებს, რომლის მობილურობა მთლიანად ცხენის სისწრაფეზე იყო დამოკიდებული. რამდენადაც ცხენები გრძელ დისტანციებზე ხანგრძლივი ჭენებისგან საკმაოდ მალე (საშუალოდ 5-8 საათში) იღლებოდნენ, ამდენად აუცილებელი იყო მისი შეცვლა, რაც გზებზე მოწყობილ საფოსტო სადგურებსა თუ მგზავრებისთვის გამართულ ქარვასლა-ფუნდუკებში (აღმოსავლური ქარავან-სარაი) ხდებოდა. ასეთი სისტემა ფუნქციონირებდა როგორც დასავლურ, ასევე აღმოსავლურ ქვეყნებში,[3] სადაც განსაკუთრებულ წარმატებას მონღოლებმა მიაღწიეს, რომელთა მიერ შექმნილი საკურიერო (საფოსტო) სამსახური ყველაზე სწრაფი და შორსმოქმედი იყო.[4]

საკურიერო ფუნქციებს სპეციალურად მომზადებული მალემსრბოლები ასრულებდნენ, რომლებსაც მაღალი ფიზიკური გამძლეობა უნდა ჰქონოდათ და კარგად სცოდნოდათ გზათა სისტემა. როგორც ჩანს, მალემსრბოლები ძირითადად ერთსა და იმავე მარშრუტებზე მოძრაობდნენ, მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზი იხსენიებს ორ შეიზარელ ძმას, რომლებსაც წერილები შეიზარიდან ლაოდიკიაში (სირიის საპორტო ქალაქი) დაჰქონდათ.[5] მარშრუტის კარგი ცოდნა მალემსრბოლის კვალიფიკაციას ამაღლებდა და მის მოძრაობას სისწრაფესა და საიმედოობას მატებდა, მაგალითად, ანა კომნენოსს მოხსენიებული ჰყავს ბიზანტიელთა სამსახურში მყოფი ყივჩაღი მალემსრბოლელი, რომელსაც ზედმეტსახელად ფრთიანს უძახდნენ.[6] ლაშქრობის ორგანიზება მალემსრბოლელთა მეშვეობით იწყებოდა, როდესაც მათ ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონში მობილიზაციის გამოცხადების ბრძანება მიჰქონდათ, ამ შემთხვევაში, არმიის შეკრების სისწრაფე დიდწილად მათი გადაადგილების უნარზე იყო დამოკიდებული. მაგალითად, როდესაც ინდოეთში მყოფ თემურ ლენგს შეატყობინეს გიორგი VIII-ის მის წინააღმდეგ გამოსვლის შესახებ, მან მალემსრბოლების ხელით ბრძანება გაუგზავნა ხორასნის, ყანდაჰარის, სისტანის, ქერმანის, ტაბარისტანის, გილანის, მაზანდარანისა და ფარსის მმართველებს მობილიზაციის ჩატარებისა და საქართველოში სალაშქროდ მომზადების შესახებ, თავად კი ინდოეთიდან დაბრუნებულმა, იქ ნამყოფი არმია სახლებში გაუშვა და საქართველოსკენ ლაშქრობა ახლად შეკრებილი ძალებით დაიწყო.[7] ანალოგიურად ახდენდა არმიის მობილიზაციას საქართველოს სამეფოც, როდესაც სამეფოს ყველა რეგიონში იგზავნებოდნენ შიკრიკები მობილიზაციის ბრძანებით. ბუნებრივია, რაც სწრაფად მიიტანდნენ მალემსრბოლები ბრძანებებს დანიშნულების ადგილებზე, მით უფრო მოკლე ვადებში განხორციელდებოდა არმიის შეკრება, რასაც ყველა შემთხვევაში მაღალი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს გარემოება, მაგალითად, შესანიშნავად ჩანს ბასილი ეზოსმოძღვრის ცნობაში, რომელიც ბასიანის ბრძოლის წინა ვითარებას ასახავს, როდესაც ქვეყნის საზღვრების სიახლოვეს რუმის სასულთნოს არმია იდგა და საქართველოში შემოჭრას აპირებდა. წყაროს მიხედვით, სამეფო კარის მიერ გაგზავნილი მალემსრბოლები ელვისებურად მოქმედებდნენ: „ბრძანება და წიგნები ქროდა მალემსრბოლთა," რის შედეგადაც არმიის მობილიზება უმოკლეს ვადაში მოხერხდა: „და ცოტათა შინა დღეთა შემოკრბეს (ლაშქარი)," რამაც გადამწყვეტი როლი შეასრულა საფრთხის თავიდან აცილებაში.[8]

შორეულ დისტანციებზე (ასეულობით კილომეტრზე) ინფორმაციის გადაცემის და შესაბამისად, მასშტაბური საბრძოლო მოქმედებების საკომუნიკაციო უზრუნველყოფის ერთადერთ საშუალებას, მალემსრბოლები წარმოადგენდნენ, რის გამოც სამხედრო წარმატების მიღწევა მათ ეფექტურობაზე იყო მნიშვნელოვნად დამოკიდებული. მაგალითად, ალყაშემორტყმულ დირახიაში მყოფი ბიზანტიელი სარდალი, გიორგი

პალეოლოგი, მალემსრბოლების მეშვეობით ატყობინებდა მისგან ასეულობით კილომეტრის შორს მყოფ ალექსი კომნენოსს შექმნილი ვითარების შესახებ, რის საფუძველზეც ეს უკანასკნელი ქალაქის დასახმარებელ ზომებს გეგმავდა.[9] როდესაც ჯალალ ად-დინის ხელში მყოფი თბილისი ქართველებმა უკან დაიბრუნეს, თბილისიდან 500 კილომეტრზე მდებარე ხლათში მყოფ სულთანს ეს ამბავი, მისმა ვეზირმა განძიდან ნერილით (მალემსრბოლით) შეატყობინა, რის შემდეგაც ჯალალ ად-დინი სასწრაფოდ საქართველოსკენ დაიძრა.[10] ხოლო მანამდის, როდესაც ხორეზმის სულთანი საქართველოში პირველად ლაშქრობდა, მას ერაყიდან ყოველდღე უგზავნიდნენ ინფორმაციებს (იმ დროისთვის) არსებული მშვიდი მდგომარეობის შესახებ, რაც ჯალალ ად-დინს ლაშქრობის გაგრძელების საშუალებას აძლევდა.[11]

საკუთარი კომუნიკაციის ხაზების უსაფრთხოება და მოწინააღმდეგის კომუნიკაციების კონტროლი ხშირად სამხედრო მოქმედებების ერთ-ერთი მთავარი მიზანი და წარმატების მიღწევის მნიშვნელოვანი პირობა იყო. მაგალითად, იგივე ჯალალ ად-დინი ხლათის ალყის დროს, მონდომებით ცდილობდა ქალაქის ყველა საკომუნიკაციო საშუალების გადაჭრას, რის შედეგადაც მის ხელთ ვარდებოდა ალყაში მყოფთა მიერ ეგვიპტის სულთნისადმი გაგზავნილი წერილები, სადაც ისინი მას ხლათის უმძიმეს მდგომარეობას ატყობინებდნენ და სასწრაფო დახმარებას სთხოვდნენ.[12] ბუნებრივია, ეს ფაქტორი ამყარებდა ჯალალ ად-დინის გადაწყვეტილებას, გაეგრძელებინა ისედაც გაჭიანურებული ალყა, რადგან მოწინააღმდეგის კომუნიკაციის ხაზებზე კონტროლის ნყალობით, ის შესანიშნავად იყო ინფორმირებული ქალაქში არსებული რესურსების შესახებ და იცოდა, რომ ალყის გაგრძელებას ხლათი ვეღარ გაუძლებდა.

საკურიერო კომუნიკაციის გარდა, აღმოსავლეთის ქვეყნებში (საიდანაც დასავლეთშიც გავრცელდა) საშუალო სიდიდის დისტანციებზე (რამდენიმე ათეულიდან ორ-სამ ასეულ კილომეტრამდე), ინტენსიურად იყენებდნენ კომუნიკაციის სხვა საშუალებასაც, საფოსტო მტრედებს,[13] რომელთა მეშვეობითაც ინფორმაციის გადაცემა უფრო სწრაფად ხდებოდა, ვიდრე - ცხენოსანი მაცნეების. მტრედების გამოყენება მეტად ეფექტური იყო ალყაში მოქცეულთათვის, რომელთა სახმელეთო საკომუნიკაციო ხაზებს მონინააღმდეგე აკონტროლებდა. მაგალითად, 1110 წელს, როდესაც ანტიოქიის მთავარს ალყა ჰქონდა შემორტყმული მუსლიმურ სიმაგრე ალ-ასარიბზე, ალყაში მყოფნი მტრედების მეშვეობით აწვდიდნენ ინფორმაციას ალეპოს ემირს და სთხოვდნენ დახმარებას.[14] მტრედების გამოყენებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ოპერატიულობის თვალსაზრისითაც, მათი მეშვეობით შესაძლებელი იყო სხვადასხვა ადგილში მყოფი სამხედრო ძალების კოორდინირება, როგორც, მაგალითად, ჯალალ ად-დინის ერაყში ლაშქრობის დროს. როდესაც ხორეზმის სულთნის არმია ბაღდადისკენ მიემართებოდა, ერაყელმა სარდალმა ქუშთემურიმა მტრედის წყალობით აცნობა ჯალალ ად-დინის ზურგში

მყოფ ირბილის ემირს, რომ ზურგში დაერტყა მოწინააღმდეგისთვის იმ დროს, როდესაც თვითონ წინიდან შეუტევდა.[15] ანალოგიური ვითარება იყო 1177 წელს იერუსალიმის სამეფოში, სადაც ჯვაროსნებმა დამასკოს ტერიტორიაზე მოწყობილი სათარეშო რეიდის დროს ქალაქ ბანიასისკენ გაიტაცეს ცხვრის ფარა, რის შესახებაც ბანიასთან მყოფმა სალადინის ძმისშვილმა ფარუკ-შაჰმა საფოსტო მტრედის მეშვეობით აცნობა დამასკოში მყოფ სალადინს, რომელმაც სწრაფად მიიღო ზომები და მოულოდნელად დაესხა თავს ჯვაროსნებს, რაც მათი სასტიკი დამარცხების მიზეზი გახდა.[16] ასევე, მტრედების მეშვეობით ახდენდა საკუთარი არმიის ორი სხვადასხვა ნაწილის კოორდინაციას 1147 წელს ირან-ერაყის სელჩუკი სულთან მასჱუდი, რომელმაც ჰამადანზე ლაშქრობის დროს, ბრძანება გაუგზავნა ემირ ხასბეგს, რათა მას მარში დაეჩქარებინა და განსაზღვრულ დროს შეერთებოდა ძირითად არმიას.[17] საფოსტო მტრედების მაღალი კომუნიკაციური ღირებულების გამო, მათ გაწვრთნასა და გამოყენებას მრავალ ქვეყანაში ცდილობდნენ, მაგალითად, ეგვიპტის მამლუქ სულთანს, ბეიბარსს, 2 000 ასეთი მტრედი ჰყავდა და მათ გარეშე სამხედრო კამპანიებში არ მიდიოდა.[18]

საფოსტო მტრედები კომუნიკაციის უაღრესად მოხერხებული საშუალება იყო, მაგრამ მის ხშირ გამოყენებას ჰქონდა ერთი ნაკლი, მტრედი მოწინააღმდეგეს ადვილად შეიძლებოდა მოეკლა (როგორც ისრით, ისე გაწვრთნილი მიმინოების მეშვეობით) და წერილი ხელში ჩაეგდო, როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის დროს, როდესაც იერუსალიმისკენ მარშის დროს ჯვაროსნებმა, რომლებიც ფატიმიდური ქალაქების, აკრასა და კესარიას შორის იმყოფებოდნენ, მოკლეს მტრედი, რომლის მეშვეობითაც აკრას ემირი ატყობინებდა კესარიის მმართველს ჯვაროსნების მოძრაობის შესახებ და მოუწოდებდა მათზე თავდასხმისკენ.[19]

როდესაც შუა საუკუნეების არმია მოწინააღმდეგესთან ახლო საბრძოლო კონტაქტში, ანუ ახლო დისტანციებზე (ბრძოლის ან ალყის დროს) იმყოფებოდა კომუნიკაციის საშუალებად ხშირად იყენებდნენ მშვილდ-ისარს, როდესაც ისარზე დამაგრებულ წერ-ილს დანიშნულების ადგილისკენ ისროდნენ. მაგალითად, ამ გზით სთავაზობდა დანებებას ლორეს ციხეში გამაგრებულ აჯანყებულ ორბელებს გიორგი III,[20] ისე როგორც ანდრონიკ კომნენოსი ქალაქ პრუსის ალყის დროს.[21] ისრებით ატყობინებდნენ გარნიზონის სიდიდეს მანუელ კომნენოსს ალყაშემორტყმულ ქალაქ ზევგმანის ის მცხოვრებლები, რომლებიც ბიზანტიელებს უჭერდნენ მხარს[22] და ა.შ.

საშუალო და ახლო დისტანციებზე მოქმედებისას საკმაოდ ხშირად იყენებდნენ სიგნალების სისტემას, რომელიც დღისით კვამლით, ხოლო ღამე ცეცხლის მეშვეობით გადაიცემოდა, მაგალითად, ბიზანტიელი მხედართმთავარი კეკავმენოსი რეკომენდაციას იძლეოდა, რომ საბრძოლო მოქმედებების დროს უპირატესად კომუნიკაციის ეს მეთოდი გამოეყენებინათ.[23] შუა საუკუნეებში, ცეცხლითა და კვამლით გარკვეული

სიგნალების გადაცემის მეთოდი, კომუნიკაციის საკმაოდ გავრცელებულ საშუალებას წარმოადგენდა, რის გამოც სამეცნიერო კვლევებში დამკვიდრდა შეხედულება, რომ ეს მეთოდი იმდენად უნივერსალური იყო, რომ მისი მეშვეობით სამხედრო მზადყოფნის გამოცხადება ქვეყნის მასშტაბით ხდებოდა.[24] მაგალითად, ჯვაროსნული ეპოქის ცნობილი მკვლევრის, რეჯინ პერნუს მიხედვით, როდესაც მტერი იერუსალიმის სამეფოს მიადგებოდა, სასაზღვრო ციხესიმაგრეებსა თუ სათვალთვალო კოშკებზე ინთებოდა ცეცხლი, რომელიც ჯაჭვისებური რეაქციით გადაეცემოდა სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე განლაგებულ სხვა სიმაგრეებს და ამ გზით ქვეყანაში საბრძოლო მზადყოფნა ცხადდებოდა.[25]

შუა საუკუნეების ფორტიფიკაციის ცნობილმა გერმანელმა სპეციალისტმა, იოაჰიმ ზეუნმა სრულიად სამართლიანად მიუთითა, რომ კომუნიკაციის ამ სისტემას უბრალოდ არ შეეძლო ეარსება იმიტომ, რომ ციხესიმაგრეები არსად არ წარმოადგენდა ერთიან საფორტიფიკაციო სისტემას და ისეთ იზოლირებულ წერტილებში მდებარეობდა, რომ ერთმანეთთან ხილვადობის არანაირი შესაძლებლობა არ გააჩნდა - არც ცეცხლით და არც კვამლით.[26] ეს მდგომარეობა უპირველეს ყოვლისა ახასიათებდა მთაგორიან რელიეფს, სადაც ქვეყნის მასშტაბით ისეთი საფორტიფიკაციო ქსელის შექმნა, როდესაც ერთი პუნქტი აუცილებლად მეორეს მხედველობის არეში მოექცეოდა, წარმოუდგენელი და შეუძლებელი იყო. მაგალითად, რამდენი კოცონიც არ უნდა დანთებულიყო დარიალის ციხეზე, მისი ჯაჭვური გადაცემა (ვთქვათ) თბილისამდე, ან ქუთაისამდე, სრულიად გამორიცხული იყო, ამას ხელს შეუშლიდა თუნდაც მხოლოდ ის უსასრულო რაოდენობის სიმაღლეები, რომელიც დარიალს დანარჩენი საქართველოდან აცალკევებს, მაგრამ თეორიაში რომც წარმოვიდგინოთ ასეთ საფორტიფიკაციო ქსელის არსებობა (ყველა გადამღობ მთასა თუ ქედზე შუალედური სასიგნალო წერტილების, ციხეების, კოშკების, მობილური პოსტებისა თუ რაიმე სხვა მსგავსის არსებობით), მისი ფუნქციონირება მაინც შეუძლებელი იქნებოდა ორი ძირითადი მიზეზის გამო. ცეცხლს და კვამლს არაფრით შეეძლო გადაეცა შემოსეული მტრის რაოდენობა, რის შედეგადაც ყველა განგაშზე, იმისდა მიუხედავად, მტრის დიდი არმია მოადგებოდა საზღვრებს, თუ რამდენიმე ათეული მეომრისგან შემდგარი სათარეშო რეიდი, მთელი ქვეყანა საბრძოლო მზადყოფნაში უნდა ყოფილიყო, რაც ასეთი მასშტაბური ღონისძიების უმიზნობასთან ერთად, კოლოსალური რესურსების სისტემატიურ ფლანგვასთან იქნებოდა დაკავშირებული, რაზედაც, ბუნებრივია, არც ერთი სახელმწიფო არ წავიდოდა. მეორე მიზეზი, რაც ასეთი სისტემის ფუნქციონირებას გამორიცხავდა, იყო შემთხვევითი განგაშის უდიდესი ალბათობა, რა დროსაც ნებისმიერი მგზავრის, მეცხვარის, მონადირისა თუ ვინმე სხვის მიერ დანთებული ცეცხლი, საფორტიფიკაციო სისტემას შეიძლებოდა განგაშის ნიშნად მიეჩნია და ქვეყანა ცრუ საბრძოლო მზადყოფნაში მოეყვანა უკვე აღნიშნული შედეგებით.

აღნიშნული მიზეზების გამო, არ შეიძლება არსებობდეს ეჭვი, რომ ფეოდალური ხანის ციხეებზე დანთებული სასიგნალო კოცონები ისეთივე მითია, როგორიც ძველ ავტორთა ცნობები შუა საუკუნეების მილიონიანი თუ ნახევარმილიონიანი არმიების შესახებ.

შუა საუკუნეებში ცეცხლისა და კვამლის სასიგნალო სისტემას ნამდვილად ჰქონდა ფართო გამოყენება, ოღონდ სხვა მასშტაბებსა და სიტუაციებში. როგორც ცეცხლის, ისე კვამლის გარკვეულ სიგნალად მიჩნევა და მისი მეშვეობით რაიმე ინფორმაციის მიღება, შესაძლებელი იყო მხოლოდ მაშინ, როდესაც წინასწარ იცოდნენ, თუ სად და რის აღსანიშნავად აინთებოდა კოცონი, რაც იმას ნიშნავს, რომ კომუნიკაციის ამ საშუალებას ჰქონდა მოქმედების შეზღუდული რადიუსი და მხოლოდ ოპერატიული (და არა სტანდარტული) დანიშნულება. ცეცხლის და კვამლის სასიგნალო ნიშნად გამოყენება შესაძლებელი იყო ისეთ საბრძოლო ვითარებაში, როდესაც ერთი არმიის ორი (ან მეტი) ქვედანაყოფი სხვადასხვა არეალში იმყოფებოდა და ერთმანეთისთვის რაიმე სიგნალის მიცემა სჭირდებოდა, ასეთ შემთხვევაში, წინასწარ შეთანხმებული სქემის მიხედვით, ცეცხლისა და კვამლის მეშვეობით მრავალი სხვადასხვა შინაარსის მქონე (შეტევაზე გადასვლის, უკანდახევის, მოწინააღმდეგის პოზიციის ჩვენების, მიმართულების დაფიქსირებისა და ა.შ.) ნიშნის მიცემა ხდებოდა შესაძლებელი. მსგავსი რამ მოხდა 1182 წელს კასტორიის ციხის ალყისას, ბიზანტიისა და ნორმანების ომის პერიოდში, როდესაც აღნიშნულ ციხესიმაგრეს ერთი მხრიდან ალექსი კომნენოსი უტევდა, მეორე მხრიდან - მისი სარდალი გიორგი პალეოლოგი. დაკავებული პოზიციები ბიზანტიური არმიის ამ ორ ნაწილს არ აძლევდა ერთმანეთის დანახვის საშუალებას, რის გამოც საჭირო იყო მოძებნილიყო კომუნიკაციის ისეთი საშუალება, რომლის მეშვეობითაც ბიზანტიური არმია ორივე მხრიდან ერთდროულად შეუტევდა. ამ მიზნით, ალექსი კომნენოსმა არმიის ორ ნაწილს შორის მდებარე ბორცვის წვერზე, რომელსაც ორივე მხარე ხედავდა, მოაწყო დროებითი საგუშაგო პოსტი, სადაც მყოფმა მოთვალთვალეებმა, როდესაც დაინახეს იმპერატორის მიერ მიცემული ნიშანი, აანთეს ცეცხლი, რაც პალეოლოგისთვის შეტევაზე გადასვლის ბრძანება იყო, რაც მასთან, ბუნებრივია, წინასწარ იყო შეთანხმებული.[27]

გ) არმია მოქმედებაში

უზრუნველყოფა (ლოჯისტიკა)

შუა საუკუნეების არმიის ბრძოლის ველზე ყოფნის ხანგრძლივობა და ეფექტურობა პირდაპირ პროპორციულად იყო დამოკიდებული მის მომარაგების უნარზე: საკვების, ფურაჟის, სათადარიგო იარაღისა და სხვა აუცილებელი მარაგის საკმაო რაოდენობით ქონასა და მისი შევსების შესაძლებლობაზე, რის გამოც არმიის უზრუნველყოფა სტრატეგიული მნიშვნელობის სფერო და საბრძოლო კამპანიების წარმატებით ჩატარებისთვის ლაშქრობის ორგანიზების უმნიშვნელოვანესი მიმართულება იყო.

როგორც ბრძოლის, ისე მარშის დროს, არმია გამუდმებით განიცდიდა საბრძოლო დანაკარგებს: იმტვრეოდა საბრძოლო იარაღი (შუბი, მახვილი, ფარი, მუზარადი), იკარგებოდა სასროლი საშუალებები (ისრები, ხელშუბები, ქვები და ა.შ.), იხოცებოდნენ როგორც საბრძოლო ცხენები, ისე სასაპალნე ცხოველები. ხშირად ამ სახის დანაკარგები ისეთი მასშტაბური იყო, რომ მისი აღდგენის გარეშე არმია ბრძოლისუნარიანობას კარგავდა და დასახული ამოცანების შესრულებას ვეღარ ახერხებდა. ნიკიტა ხონიატისავეს ბრძოლის აღწერისას აღნიშნავს, რომ მოწინააღმდეგეებს (ბიზანტიელებსა და უნგრელებს) ხელჩართული ბრძოლის დროს, თითქმის მთლიანად დაემსხვრათ შუბები და მახვილები, რის შემდეგაც ბიზანტიელებმა ბრძოლა ლახტებით განაგრძეს და უიარაღოდ დარჩენილი უნგრელები, რომელთაც არ ჰქონდათ იარაღის მარაგი, იოლად გაანადგურეს.[1] ბუნებრივია, მსგავსი შემთხვევები განაპირობებდა როგორც იარაღის საკმაო მარაგის ქონის, ისე სხვადასხვა სპეციალობის მქონე მეიარაღე ოსტატების არმიასთან ყოფნის აუცილებლობას, რათა ბრძოლის შემდეგ შესაძლებელი ყოფილიყო მწყობრიდან გამოსული შეიარაღების საბრძოლო მდგომარეობაში მოყვანა.

განსხვავებული ხასიათის, თუმცა არანაკლები მასშტაბის დანაკარგებს განიცდიდა არმია მარშირების დროს. სხვადასხვა სირთულის რელიეფების გადალახვისას იმტვრეოდა საზიდრების ცალკეული დეტალები, ცხენებს სძვრებოდათ ნალები, ცვდებოდა და მწყობრიდან გამოდიოდა როგორც ცხენების აკაზმულობა, ისე სასაპალნე ცხოველების საზიდრებში შესაბმელი მოწყობილობა, რომელთა დაუყოვნებელი აღდგენაც აუცილებელი იყო მარშის ტემპის შესანარჩუნებლად. ჟან ლე ბელი დეტალურად აღწერს შოტლანდიელთა წინააღმდეგ სალაშქროდ წასული ინგლისის არმიის მდგომარეობას 1327 წელს, როდესაც ინგლისელებმა უკან დატოვეს აღალი და 22 დღის განმავლობაში

მის გარეშე ცდილობდნენ, დასწეოდნენ მოწინააღმდეგეს. მარაგების გარეშე დარჩენილი ინგლისის არმია, რთულ პირობებში აღმოჩნდა, ცხენებს ასძვრათ ნალები, რის გამოც, მათი მოძრაობის სისწრაფე მკვეთრად შემცირდა, წვიმისგან დასველებულმა ტყავის უნაგირებმა და თასმებმა დაკარგა ფორმა, რის გამოც მათი ზუსტად მორგება ცხენებზე შეუძლებელი გახდა და ცხოველებს ზურგები გადაეხეხათ, რითაც საბრძოლო ცხენების მნიშვნელოვანი ნაწილი უმოქმედო შეიქნა. მეომრებს, კარვების არქონის გამო, ეძინათ ღია ცის ქვეშ დარსა თუ ავდარში, რამაც მათი ტანსაცმელი მთლიანად დაალბო, ხოლო საჭურველი დააჟანგა. ამას დაემატა საკვების ნაკლებობა, რამაც არმიის მობილურობა და ბრძოლისუნარიანობა მკვეთრად დააქვეითა.[2] მსგავსი პრობლემების თავიდან აცილების მიზნით, მხედართმთავრები იძულებულნი იყვნენ მარშისა და ბრძოლისთვის აუცილებელი სათადარიგო ნაწილები (ნალები, ლაგმები, უზანგები, თასმები, სოლები და ა.შ.), ისე როგორც იარაღი, საკმაო რაოდენობით ეტარებინათ თან. მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზი აღნიშნავს იარაღით სავსე ტომრებს, რომლებიც ჯორებით თან დაჰქონდათ შეიზარის მეომრებს,[3] ქერბოგას არმიას ანტიოქიასთან დამარცხების შემდეგ ისეთი დიდი მარაგები დარჩა, რომ ანა კომნენოსის სიტყვით, ჯვაროსნები 30 დღის განმავლობაში ეზიდებოდნენ მას ქალაქში,[4] ხოლო იმპერატორის წინააღმდეგ აჯანყებულმა ლევ თორნიკმა კონსტანტინოპოლის ალყის დროს, იარაღისა და პროვიანტის ისეთი დიდი მარაგი მიიტანა, რომ უკანდახევის დროს მისი სრულად წაღება ვეღარ შესძლო.[5]

უზრუნველყოფის სფეროში ყველაზე მნიშვნელოვანი - წყლის, საკვებისა და ფურაჟის მარაგების არსებობა იყო, რომლის გარეშეც როგორც ადამიანებს, ისე ცხოველებს, მხოლოდ რამდენიმე დღე შეეძლოთ გაძლება. წყლის პრობლემა შედარებით იოლი მოსაგვარებელი იყო მდინარეებისა და წყლის სხვა ბუნებრივი მასივების მეშვეობით და მისი დიდი რაოდენობით თან ტარების აუცილებლობა, ნაკლებად იყო, სამაგიეროდ საკვებისა და ფურაჟის გარკვეული მარაგების თან ქონა, ისევე როგორც საბრძოლო თუ სარემონტო იარაღებისა, სასიცოცხლო აუცილებლობას წარმოადგენდა, რისთვისაც ნებისმიერი არმია აღალის ფორმირებას საჭიროებდა. ტვირთების გადატანა ცხენებშებმული ან ხარებშებმული საზიდრებითა და სასაპალნე ცხოველებით, აქლემებით, ჯორებითა და ცხენებით ხდებოდა. წერილობით წყაროებში, როდესაც საუბარია ბრძოლაში გამარჯვებული მხარის ხელში ჩავარდნილი ნადავლის შესახებ, თითქმის ყოველთვის მითითებულია სასაპალნე ცხოველები, კარვები, ჭურჭლეული, საბრძოლო იარაღი, სხვადასხვა ფუფუნების საგანი და ა.შ. ანუ ყოველივე, რასაც არმია ლაშქრობის დროს ატარებდა. მაგალითად, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი დიდგორში გამარჯვების შემდეგ აღწერს ქართული არმიის ხელში ჩავარდნილ ქონებას: „ყოველი სამეფო აღივსო ოქროთა და ვერცხლითა, არაბულითა ცხენებითა, ასურულითა ჯორებითა, კარვებითა, სრა-ფარდაგებითა, სხვათა უცხოთა ჭურჭლებითა საბრძოლე-

ლთა თითო-სახეთათა, ქოსთა და ფილაკავანთა, სასმურთა ტურფათა და სანადიმოთა, საბანელთა და სამზარეულოთათა."[6] სრულიად ბუნებრივია, ასეთი მრავალფეროვანი ნივთებისა და საგნების თან ტარებას, დიდი რაოდენობის სატრანსპორტო საშუალებები უნდა დასჭირვებოდა და ისიც სრულიად, ბუნებრივია, რომ რაც უფრო დიდი იყო არმია, მით უფრო დიდი აღალი უნდა ხლებოდა თან.

მავრიკიოსის სტრატეგიკონის მიხედვით, VII საუკუნის ბიზანტიის არმიაში ყოველ 10 მეომარზე ერთი საზიდარი მოდიოდა,[7] რაც რასაკვირველია, ყველა არმიისთვის აქსიომატურ მაჩვენებლად არ შეიძლება ჩაითვალოს, მაგრამ რეალობასთან ახლოს მყოფ საშუალო სიდიდეს ნამდვილად უნდა წარმოადგენდეს. როგორც უკვე აღინიშნა, იოანე კინამოსი მანუელ კომნენოსის 20-25 ათასიანი არმიის შემადგენლობაში 3 000 საზიდარს მიუთითებდა, რაც 8 მეომარზე ერთ საზიდარს უდრის.[8] დაახლოებით იგივე შეფარდებაა აქვს მითითებული ჟოფრუა ვილარდრუენსაც, რომლის მიხედვითაც 20 ათასი ადამიანი, ასევე, 3 000 საზიდრის თანხლებით გადაადგილდებოდა, რაც 6-7 ადამიაზე ერთ საზიდარს უდრის.[9] დაახლოებით იმავე მონაცემებს იძლევიან რიგი სხვა წყაროებიც.

თუ სტანდარტულ მაჩვენებლად 10 მეომარზე ერთ საზიდარს მივიჩნევთ და გარკვეულ გათვლებს ამის მიხედვით ვაწარმოებთ, შემდეგ სურათს მივიღებთ. ხარებშებმულ ერთ საზიდარს შეეძლო ეტარებინა დაახლოებით 900 კილო ტვირთი,[10] აქლემს 200-300,[11] ხოლო ცხენსა და ჯორს 130-140 კილო,[12] ოპერატიულობის თვალსაზრისით, ცხოველებით პირველი აუცილებლობისა და ნაკლები წონის მქონე ნივთების (მაგალითად, ისრების, საკვების) ტრანსპორტირება იყო მოხერხებული, ხოლო საზიდრებით ისეთი ნივთების, რომელთა წონაც 200-300 კილოგრამზე მეტი იყო და ოპერატიული გამოყენების აუცილებლობაც ნაკლებად არსებობდა (კარვების, საალყო მანქანების დეტალების). თუ 25-ათასიანი არმია საშუალოდ 3 000 საზიდრის თანხლებას საჭიროებდა, გამოდის, რომ ამ სიდიდის არმიას მხოლოდ საზიდრებით დაახლოებით 2,700 ტონა ტვირთი უნდა ჰქონოდა, რასაც სასაპალნე ცხოველებზე დატვირთული მარაგების წონაც ემატებოდა. რასაკვირველია, სასაპალნე ცხოველების რაოდენობის ფიქსირებული ციფრი არ არსებობდა, ყველა არმიის აღალის შემადგენლობაში მათი რაოდენობა სხვადასხვა იყო[13] და რაიმე საშუალო მაჩვენებლის დადგენა სრულიად შეუძლებელია, ამიტომ, ამ შემთხვევაში მხოლოდ ზოგადი მოსაზრების გამოთქმაა შესაძლებელი, რისი მიხედვითაც უნდა ვივარაუდოთ, რომ სასაპალნე ცხოველების ტვირთამწეობა საზიდრების ტვირთამწეობის ნახევარი მაინც იქნებოდა, ეს 25 000-იანი არმიის შემთხვევაში, დაახლოებით, 4 000 (და მეტი) ტონაა, ეს კი იმას ნიშნავს, რომ თითო მეომარზე დაახლოებით 160 კილოგრამი ტვირთი მოდიოდა, რაც ალბათ ერთი ადამიანისთვის საჭირო საკვების, სათადარიგო იარაღისა და სხვა აუცილებელის გათვალისწინებით, შესაძლოა არითმეტიკულად არცთუ ზუსტი, მაგრამ, დაახლოებითი მნიშვნელობით, სავსებით რეალური ციფრი უნდა იყოს.

გარდა აღნიშნულისა, აღალის მასშტაბების შეფასება სხვა გზითაც შეიძლება. მიღებული შეხედულებით, თითოეულ მეომარს სრული ფიზიკური კონდიციის შესანარჩუნებლად დღის განმავლობაში 1კგ. პური ესაჭიროებოდა,[14] შესაბამისად, ერთ საზიდარს შეეძლო ეტარებინა 900 მეომრის სამყოფი ერთი დღის მარაგი, ხოლო 25 000-იანი არმიის ერთი დღის პურის მარაგის სატარებლად, 27-28 საზიდარი იქნებოდა საჭირო. ბუნებრივია, რომ ყოველ დღე არმია პურის მარაგის შევსებას ვერ შეძლებდა, ამიტომ განსაზღვრული დროის სამყოფი მარაგები მას თან უნდა ჰქონოდა. ერთ კვირის მარაგის (რაც მინიმალურ მაჩვენებელს უნდა წარმოადგენდეს) ტარებას 189-196 საზიდარი დასჭირდებოდა, ხოლო ერთი თვისას (რაც მაქსიმალური მაჩვენებელია) - 810-840 საზიდარი. თუ ამ ციფრებს დავუმატებთ იმ ვრცელ ჩამონათვალს, რაც არმიას ლაშქრობის პერიოდში აუცილებლად თან უნდა ჰქონოდა (კარვებს, საბრძოლო იარაღის მარაგს, შრომით იარაღებს, სხვა სახის საკვების მარაგს, თივას, ქერს და ა.შ.), უნდა დავრწმუნდეთ, რომ 10 მეომარზე 1 საზიდარი და პლუს რამდენიმე სასაპალნე ცხოველი, სრულიად აუცილებელი იქნებოდა. რაც შეეხება სასაპალნე ცხოველების რიცხვს, მათ რაოდენობაზე ზოგადი წარმოდგენის შესაქმნელად საკმარისია „ისტორიანი და აზმანი"-ს ანონიმი ავტორის ცნობა, რომლის მიხედვითაც შამქორის ბრძოლის შემდეგ, ქართული არმიის ხელში ნადავლის სახით აღმოჩნდა: 20 000 ცხენი, 7 000 ჯორი და 15 000 აქლემი.[15] 15 ათას აქლემს შეეძლო ეტარებინა 3-4,5 ათასი ტონა ტვირთი, 7 ათას ჯორს 910-980, ხოლო 10 000 ცხენს (თუ ნახევარს ჩავთვლით სასაპალნედ) - 1300-1400 ტონა, ე.ი. შამქორის ბრძოლის შემდეგ, ქართული არმიის ხელთ აღმოჩენილი მუსლიმური არმიის სასაპალნე ცხოველების ტვირთამწეობა დაახლოებით 5,210-6,880 ტონის ფარგლებში იყო, ხოლო შამქორის ბრძოლაში მონაწილე მუსლიმური არმიის სიდიდე 25-30 ათასი მეომრის ფარგლებში ივარაუდება.[16] თუ ამ არმიის აღალი მხოლოდ სასაპალნე ცხოველებით იქნებოდა შედგენილი და ყველა ცხოველი ნადავლის სახით ქართული არმიის ხელში აღმოჩნდებოდა (რაც ნაკლებად სავარაუდოა), მაშინ ეს ციფრები საკმაოდ რეალური შეიძლება გვეჩვენოს, მაგრამ იმის გათვალისწინებით, რომ მუსლიმთა არმიას საზიდრებიც ექნებოდა და ყველა სასაპალნე ცხოველიც ალბათ ქართველთა ხელში არ ჩავარდებოდა, ანონიმის ცნობა გარკვეულწილად გაზვიადებული უნდა იყოს, თუმცა იმ რეალურ ვითარებას, თუ რა ოდენობის ტვირთი დაჰქონდა თან შუა საუკუნეების არმიებს, მაინც შესანიშნავად უნდა ასახავდეს. ზუსტი არითმეტიკული შედეგების მიღების შეუძლებლობის მიუხედავად, წარმოდგენილი მონაცემები მაინც იძლევა შესაძლებლობას, წარმოვიდგინოთ შუა საუკუნეების ნებისმიერი სიდიდის არმიის თანმხლები აღალის მასშტაბებზე, რაც, თავის მხრივ, საშუალებას იძლევა, მეტ-ნაკლები სიზუსტით განისაზღვროს ამ არმიათა გადაადგილების დაახლოებითი სისწრაფე, საბრძოლო პირობებში მოქმედების (ასევე მიახლოებითი) ხანგრძლივობა და სხვა მსგავსი

პარამეტრები, რაც, მთლიანობაში, არმიის ბრძოლისუნარიანობისა და იმ პერიოდის სამხედრო მოვლენებში გასარკვევად უმნიშვნელოვანესი ელემენტებია.

როგორც წარმოდგენილი ციფრები მიუთითებს, შუა საუკუნეების არმია სამხედრო კამპანიების საწარმოებლად საკმაოდ დიდი აღალის თანხლებას საჭიროებდა, მაგრამ როგორი მრავალრიცხოვანიც არ უნდა ყოფილიყო საზიდრებისა და სასაპალნე ცხოველების რაოდენობა, ერთ თვეზე მეტი სამყოფი მარაგების ტარება იმ დროის არც ერთ არმიას არ შეეძლო (ისტორიულ ლიტერატურაში 24 დღეა მიჩნეული),[17] რაც იმას ნიშნავს, რომ ერთ ჯერზე სატარებელი მარაგების რაოდენობას მხოლოდ მცირე ხნის სამხედრო კამპანიების (სასაზღვრო ომების) უზრუნველყოფა შეეძლო, უფრო ხანგრძლივი კამპანიების წარმოების დროს კი ყოველთვის დგებოდა არმიის საველე პირობებში უზრუნველყოფის სტრატეგიული ამოცანა, რაც სამხედრო კამპანიების წარმოებაზე უზარმაზარ გავლენას ახდენდა. არმია, რომელსაც უთავდებოდა საკვებისა და ფურაჟის მარაგი, ბრძოლის უნარს კარგავდა და მას საბრძოლო მოქმედებების შეწყვეტა უწევდა, რის გამოც, როგორც საკვებისა და ფურაჟის, ისე სხვა მარაგების სისტემატური შევსება, ლაშქრობის წარმატებისთვის სასიცოცხლო სტრატეგიული აუცილებლობას იყო.

უზრუნველყოფის ამოცანების გადაწყვეტა ბევრად ადვილი იყო საკუთარ ან მეგობრულ ტერიტორიებზე მოქმედებებისას, როდესაც ადმინისტრაციული სისტემის დახმარებით ხდებოდა საკვებისა და ფურაჟის მარაგების წინასწარ დამზადება არმიის გასავლელ გზაზე. მაგალითად, I ჯვაროსნული ლაშქრობის უზრუნველყოფისთვის, ალექსი კომნენოსის ბრძანებით, ჯვაროსანთა მარშრუტზე პროდუქტებისა და ფურაჟის მარაგები იყო შექმნილი,[18] 1147 წელს პალესტინაში მიმავალი გერმანიის იმპერატორი კონრადი სთხოვდა ბიზანტიის იმპერატორს, რომლის ტერიტორიებიც მის არმიას უნდა გაევლო, წინასწარ დაემზადებინა საკვებისა და ფურაჟის მარაგები მისი მეომრებისთვის.[19] იგივე სურათია 1191 წელს, როდესაც, ისააკ კომნენოსის ბრძანებით, იმ ბიზანტიურ ოლქებში, რომლებშიც ფრიდრიხ ბარბაროსას არმიას უნდა გაევლო, დაიწყეს სურსათისა და ფურაჟის მარაგების დამზადება და ბაზრობების მოწყობა.[20] ინგლისის მეფე ედუარდ I-მა, უელსთან და შოტლანდიასთან ომების დროს, ბრძანება გამოსცა, რომ სასაზღვრო ოლქებში მცხოვრებ ვაჭრებს მოეწყოთ ბაზრობები და პროდუქტი მხოლოდ არმიის წარმომადგენლებისთვის მიეყიდათ.[21] ანალოგიურად იქცევიან მონღოლები სირია-პალესტინაში ლაშქრობის წინ 1252 წელს, როდესაც ბრძანება მისცეს ირანერაყის ოლქების მმართველებს, რომ მათ დაემზადებინათ საკვების მარაგები და არმიის გასავლელ მარშრუტზე ხელუხლებლად შეენახათ საძოვრები.[22]

სრულიად განსხვავებული სურათი იქმნებოდა, როდესაც არმიას მოქმედება მტრულ ტერიტორიებზე უწევდა, ასეთ შემთხვევებში მარაგების შევსება, რომლის ეფექტურ გადაწყვეტაზეც მთლიანად იყო დამოკიდებული სამხედრო კამპანიის წარმატება, რთულ

ამოცანას წარმოადგენდა და ორი ძირითადი საშუალებით იყო შესაძლებელი. პირველი შესაძლებლობა იყო ის, რომ მტრულ ტერიტორიებზე შესულ არმიას საკვები, ფურაჟი და ყოველივე აუცილებელი უნდა მოეპოვებინა მოწინააღმდეგის დამარცხების შედეგად - მის ხელში ჩავარდნილი ნადავლით, მოსახლეობის ქონების ექსპროპრიაციით, იშვიათად კი ყიდვით, რაც ყოველთვის არ ხერხდებოდა. მაგალითად, მაშინ, როდესაც თავის დამცავი მხარე თავს არიდებდა ბრძოლას, იყენებდა „დამწვარი მიწის" ტაქტიკას და ანადგურებდა სურსათისა და ფურაჟის მარაგებს, ან როდესაც სწრაფად ვერ ხერხდებოდა ქალაქებისა და ციხეების დაპყრობა, მოსახლეობის კეთილგანწყობის ან ნეიტრალიტეტის მოპოვება და ა.შ. ამ დროს, არმია ურთულესი პრობლემების წინაშე დგებოდა და შესაძლო იყო, ბრძოლის გარეშეც კი დამარცხებულიყო. ასეთივე რჩევას აძლევდა მანციკერტის ბრძოლის წინ იმპერატორ რომან დიოგენს ნიკიფორე ვრიენოს უფროსი: ბიზანტიელებს არ უნდა გაემართათ გენერალური ბრძოლა სელჩუკებთან, უნდა დაეხიათ უკან, გაემაგრებინათ ქალაქები და გადაეწვათ მინდვრები, რათა სელჩუკთა ცხენოსან არმიას სურსათისა და ფურაჟის პრობლემები შეჰქმნოდა და დასუსტებულს იძულებით არახელსაყრელ ადგილზე მიეღო ბრძოლა.[23] დიოგენმა ეს რჩევა არ გაითვალისწინა და მანციკერტის ცნობილი კატასტროფის მიზეზადაც იქცა.

მარაგების შევსების მეორე ძირითად საშუალებას საკუთარ ტერიტორიებზე არსებულ მომარაგების ბაზებთან დამყარებული უსაფრთხო კავშირი წარმოადგენდა, როდესაც საჭირო სურსათის, ფურაჟისა თუ სხვა აუცილებელის პერიოდული მოზიდვა შესაძლებელი ხდებოდა. მტრულ ტერიტორიებზე შესული არმიისთვის, თუ მისი სამოქმედო არეალი ფართო სივრცეს მოიცავდა, ეს უაღრესად რთული ამოცანა იყო, რადგან უზრუნველყოფის ასეთი ხაზები, სწორად აწყობილი წინააღმდეგობის შემთხვევაში, მოწინააღმდეგის ხშირი თავდასხმების ობიექტი ხდებოდა და მათი დაცვა მთელ სიგრძეზე, ფაქტობრივად, შეუძლებელი იყო. ბუნებრივია, რაც უფრო გაჭიმული იყო უზრუნველყოფისა და კომუნიკაციის ხაზები, მით მეტად რთულდებოდა მათი უვნებლად შენარჩუნების საკითხი. მაგალითად, რიჩარდ ლომგულმა, რომელმაც ორჯერ დაიწყო პალესტინის ზღვის სანაპიროდან იერუსალიმზე ლაშქრობა, იმის შიშით, რომ მოწინააღმდეგე შესძლებდა მისი მომარაგებისა და კომუნიკაციის ხაზების გადაჭრას ზღვისპირა ქალაქებთან, ლაშქრობა ორჯერვე შუა გზაზე შეაჩერა და უკან დაბრუნდა,[24] ხოლო იოანე კომნენოსი, 1140 წელს, რუმელი სელჩუკების წინააღმდეგ ომის დროს, საბრძოლო მოქმედების წარმოებას პაფლაგონიის გასწვრივ, საკუთარი ტერიტორიების სიახლოვეს ცდილობდა, რათა მოწინააღმდეგეს არ მისცემოდა შესაძლებლობა, მის ზურგში მოქცეულიყო და ბიზანტიური არმია მომარაგების ხაზებიდან მოეწყვიტა. [25]

მომარაგების პრობლემები განსაკუთრებულ სირთულეს ქმნიდა არმიის ფურაჟით (თივა, ქერი და ა.შ.) უზრუნველყოფის სფეროში, რასაც შუა საუკუნეების ფეოდალურ

თუ მომთაბარულ არმიებში ცხენოსანთა მრავალრიცხოვნება განაპირობებდა. იმ ფაქტორის გათვალისწინება, რომ თითოეულ რაინდს სამი ცხენი (საბრძოლო, სამარშო, სასაპალნე) უნდა ჰყოლოდა, დასავლურ არმიებში ცხენების დიდი რაოდენობით მობილიზების აუცილებლობას ქმნიდა.[26] მსგავსი რამ ხდება ბიზანტიურ არმიაშიც. აქ, ბიზანტიური სამხედრო ტრაქტატების მიხედვით, თითოეულ მხედარს მინიმუმ ორი ცხენი ჰყავდა,[27] ხოლო მომთაბარული არმიებში, რომლებიც მთლიანად ცხენოსნებისგან შედგებოდა, ცხენების დიდი რაოდენობა იყრიდა თავს, რაც განსაკუთრებით მწვავედ აყენებდა ფურაჟისა და წყლის პრობლემას. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ერთ ცხენს ერთი დღის განმავლობაში მინიმუმ 20-25 ლ. წყალი (ჯ. ჰალდონის მიხედვით 36 ლიტრი) და 4-5 კილოგრამი ბალახი, თივა ან ქერი სჭირდებოდა,[28] ადვილი წარმოსადგენია, უზრუნველყოფის რაოდენ რთული პრობლემების გადაჭრა უხდებოდათ მხედართმთავრებს. მაგალითად, არმია, რომელსაც (ვთქვათ) 20 ათასი ცხენი ეყოლებოდა თან, ერთი თვით რომ გაჩერებულიყო ადგილზე (ალყის საწარმოებლად, სტრატეგიული საფრთხის შესაქმნელად, დასასვენებლად და ა.შ.), ამისთვის მას მთელი დღის განმავლობაში 400-500 ათასი ლიტრი წყალი და 80-100 ტონა ფურაჟი (ბალახი, თივა, ქერი) უნდა მოეპოვებინა, რაც ერთი თვის განმავლობაში 12-15 მილიონ ლიტრსა და 2400-3000 ტონას შეადგენდა. თუ ეს ვერ ხერხდებოდა, ბუნებრივია, ვერც საბრძოლო მოქმედებები განხორციელდებოდა. რასაკვირველია, ყველა რეგიონსა და ყველა ტიპის ლანდშაფტს არ შეეძლო ხანგრძლივად დიდი არმიების ცხოველთა საკვებით უზრუნველყოფა, განსაკუთრებით, მომთაბარული არმიებისა, რომლებიც, ცხენების საგანგებო სიმრავლის გამო, ყოველთვის მეტად იყვნენ დამოკიდებულნი ფურაჟირების პრობლემებზე. მაგალითად, სწორედ ეს გარემოებები განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ ამიერკავკასიაში შემოსული დიდი მომთაბარული არმიები (მონღოლების, თემურ ლენგის და ა.შ.) უპირატესად მუღანისა და ყარაბაღის რეგიონებში გამოიზამთრებდნენ ხოლმე, რადგან აქ ცხენების გამოკვების პრობლემა ნაკლებად ექმნებოდათ,.[29] როგორც უკვე აღინიშნა, ნიკიფორე ვრიენოსმა ურჩია იმპერატორს არ გაემართა ბრძოლა მანციკერტთან[30] და იგი აღნიშნული რჩევის მიცემისას იყო აბსოლუტურად სწორი, რადგან ხშირად უზრუნველყოფის პრობლემები და, განსაკუთრებით, მრავალრიცხოვანი ცხენებისთვის საჭირო საკვების ნაკლებობა აიძულებდა სხვადასხვა არმიას, უბრძოლველად დაეტოვებინა დაკავებული ტერიტორიები, როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, 1335 წელს ოქროს ურდოსა და ილხანიურ ირანს შორის მიმდინარე ომის დროს, როდესაც ოქროს ურდოს არმია, უზბეკ-ხანის მეთაურობით, იძულებული გახდა, მდინარე მტკვრის მიდამოებიდან გაბრუნებულიყო ოქროს ურდოში იმიტომ, რომ გვალვებისგან ველებზე მცირე რაოდენობის ბალახი იყო ამოსული და ცხენების გამოკვება შეუძლებელი გახლდათ.[31]

არმიის უზრუნველყოფის სირთულეები დიდ ზეგავლენას ახდენდა როგორც სტრატეგიაზე, ასევე ტაქტიკაზეც. ლოჯისტიკის პრობლემებიდან გამომდინარე, მხედართმთავრები ცდილობდნენ საბრძოლო კამპანიების საწარმოებლად შეერჩიათ ისეთი დრო და არეალი, რომელიც მოწინააღმდეგეს უფრო მეტ პრობლემას შეუქმნიდა ვიდრე მათ და გამოეყენებინათ ისეთი მეთოდები, რომ მოწინააღმდეგე უფრო რესურ-სების ნაკლებობით დაემარცხებინათ, ვიდრე პირდაპირი ბრძოლით. მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზს აღწერილი აქვს არაერთი ეპიზოდი, როდესაც მუსლიმები ცდილობდნენ, არ მიეშვათ მდინარესთან შეიზარის სიახლოვეს დაბანაკებული ჯვაროსნები და უწყლობის პრობლემის შექმნით აეძულებინათ ისინი, უკან დაეხიათ.[32] ალექსი კომნენოსი თავის მრავალრიცხოვან ომებში, როდესაც ეს შესაძლებელი იყო, ყოველთვის ცდილობდა, მოწინააღმდეგისთვის დაერტყა მისი მომარაგებისა და კომუნიკაციის ხაზებზე და შემდეგ კი გაემართა პირდაპირი ბრძოლა. ასე დაამარცხა მან იმპერატორის წინააღმდეგ აჯანყებული ნორმანი მოქირავნე რუსელი 1076 წელს[33] და 1107 წელსაც იმავე მეთოდებით ებრძოდა ბიზანტიის ტერიტორიებზე შეჭრილ ნორმანებს, ტარენტის ჰერცოგის, ბოემუნდის მეთაურობით, როდესაც პირდაპირი შეტაკების ნაცვლად, იგი მათი მომარაგებისა და კომუნიკაციების ხაზების გადაჭრას ცდილობდა.[34]

უზრუნველყოფის პრობლემების გამოყენებით მოწინააღმდეგის დამარცხების ქრესტომათიული ხასიათის მაგალითია, შარაფ ხან ბითლისის ვრცელი ცნობა უზუნ-ჰასანისა და ხორასნის თემურიდი სულთნის, აბუ საიდის (1452-1469 წწ.), ომის შესახებ 1469 წელს, როდესაც ომისა და, იმავდროულად, სულთნის ბედიც, ფაქტობრივად, ფურაჟირების პრობლემამ გადაწყვიტა. ბითლისის მიხედვით აბუ საიდი უზარმაზარი არმიით დაიძრა უზუნ ჰასანის წინააღმდეგ და გრძელი დისტანციის გავლის შემდეგ, როდესაც თან წამოღებული მარაგები ამოიწურა, დაბანაკდა აზერბაიჯანის ქალაქ მიანასთან, სადაც მის არმიას ცხენის საკვები შემოაკლდა. აბუ საიდმა გადაწყვიტა ყარაბაღში გამოზამთრება, სადაც ვრცელი საზამთრო საძოვრები არსებობდა, მაგრამ ყარაბაღი უკვე უზუნ ჰასანს ჰქონდა დაკავებული, რის გამოც აბუ საიდმა ხელსაყრელ პოზიციებზე მდგომ მოწინააღმდეგეზე შეტევა ვეღარ გარისკა და მიიღო გადაწყვეტილება, ზამთარი საძოვრებით მდიდარ მეორე ხელსაყრელ ადგილზე, მუღანის ველზე, გაეტარებინა. მუღანის ველისკენ მიმავალმა არმიამ იმის გამო, რომ ცხენებმა გზადაგზა შხამიანი ბალახი მოძოვეს, დამატებითი დანაკარგები განიცადა, ხოლო ბანაკის ადგილზე მისულს, სურსათით მომარაგების პრობლემები შეექმნა. აბუ საიდის მოკავშირე შირვან-შაჰმა ვერ (ან არ) შეძლო ხორასნის არმიის პურითა და სხვა საკვებით მომარაგება, ხოლო იმიტომ, რომ მუღანის ველისკენ მიმავალი ძირითადი გზები უზუნ ჰასანის მეომრებმა გადაკეტეს და მასზე არც ვაჭრებსა და არც არავის ატარებდნენ, აბუ საიდის მეომრები ვერც სხვა გზით ახერხებდნენ სურსათის მოპოვებას, მიუხედავად იმისა, რომ კილოგრამ პურში

10 დინარს იხდიდნენ. აღნიშნული პრობლემების გამო, ხორასნის არმია ძალიან მალე შეიარაღებული ხალხის დეზორგანიზებულ მასად იქცა, რაც უზუნ ჰასანის მზვერავებს, რომლებიც ელჩების სახით ხშირად დადიოდნენ მტრის ბანაკში, მხედველობიდან არ გამოეპარათ. ერთ-ერთი ელჩობის დროს, როდესაც აბუ საიდი მათთან ზავის პირობებზე მოლაპარაკებით იყო დაკავებული, თურქმენები მოულოდნელად დაესხნენ თავს მოწინააღმდეგეს და გაანადგურეს. თავად სულთანი ტყვედ ჩავარდა და უზუნ ჰასანმა იგი სიკვდილით დასაჯა.[35] ამ ცნობის მიხედვით ძნელი არ არის უზუნ ჰასანის სწორი სტრატეგიის დანახვა, მან აარიდა თავი აბუ საიდთან პირდაპირ შეტაკებას, აიძულა მოწინააღმდეგის არმია, მარაგების გარეშე განეხორციელებინა გრძელი მარში, ჩაუკეტა მომარაგების გზები და როდესაც დარწმუნდა, რომ უზრუნველყოფის პრობლემების გამო მისი ბრძოლისუნარიანობა მკვეთრად დაქვეითდა, თავს დაესხა და გაანადგურა.

უზრუნველყოფისა და განსაკუთრებით ფურაჟირების არსებული პრობლემებიდან გამომდინარე, ხშირად ადვილად გასაგები ხდება წერილობით წყაროებში მოკლედ გადმოცემული სამხედრო მოქმედებათა ერთი შეხედვით „უცნაური" ხასიათი. მაგალითად, როდესაც შემოსეულ მტერს უბრძოლველად ანებებდნენ ქვეყანას და „შორიდან უყურებდნენ" მის აოხრებას, როგორც ეს საქართველოში მოხდა (უკვე აღნიშნულ) ალფ-არსლანის 1068 წლის შემოსევის დროს, როდესაც ბაგრატ IV მტერს უბრძოლველად გაეცალა.[36] ბაგრატის ქმედება ადვილი ასახსნელია, მას არ შეეძლო სელჩუკებთან ღია დაპირისპირება, მაგრამ იცოდა, რომ იმ სიტუაციაში, როდესაც ალფ-არსლანის უზრუნველყოფის ბაზები საქართველოდან შორს მდებარეობდა და მას უზრუნველყოფისა და პირველ ყოვლისა, ფურაჟირების პრობლემების გამო, ქვეყნის ოკუპაცია არ შეეძლო, საქართველო ადრე თუ გვიან უნდა დაეტოვებინა. ამ შემთხვევაში ბაგრატ IV თითქმის „ქრესტომათიული სიზუსტით ასრულებდა" ბიზანტიელი მხედართმთავრის კეკავმენოსის რეკომენდაციებს, რომლის მიხედვითაც, მტერთან, რომელიც ფურაჟისა და საძოვრების ნაკლებობას განიცდიდა, ბრძოლა არ უნდა გაემართათ.[37]

ფურაჟირების საკითხთან დაკავშირებით, შეიძლება იმის აღნიშვნაც, რომ შუა საუკუნეებში არმიის ფურაჟირებას დაახლოებით ისეთივე სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორიც თანამედროვე არმიების საწვავით უზრუნველყოფას. იგი მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავდა საომარი კამპანიების მსვლელობის ხანგრძლივობასა და ხასიათს, ამიტომ თივით და ცხენების სხვა საკვებით ვაჭრობა სამხედრო სფეროსთვის სტრატეგიულ მიმართულებად ითვლებოდა და, როგორც ჩანს, მას უშუალოდ სახელმწიფო აკონტროლებდა. მაგალითად, ასოღიკი X საუკუნის ბოლოსთვის ანისში თივის სამეფო საწყობის არსებობას მიუთითებდა,[38] ხოლო ბუხარის ერთ-ერთ შესასვლელ კარიბჭეს „თივით მოვაჭრეთა კარი" ერქვა.[39]

შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნების ერთ-ერთი ურთულესი ელემენტი გახლდათ მარში, არმიის გადაადგილების უნარი მცირე თუ დიდ დისტანციებზე. გარკვეული რაოდენობის შეიარაღებული ადამიანების ერთობლიობა, რომელსაც არ შეეძლო, ორგანიზებულად ემოძრავა კონკრეტული მიზნისკენ, ბრძოლისუნარიან სამხედრო ძა-ლას არ წარმოადგენდა და პირიქით, რაც უფრო ეფექტურად ასრულებდა რომელიმე არმია მარშს და სწრაფად, უდანაკარგოდ და შეძლებისდაგვარად მოულოდნელად ახერხებდა დანიშნულების პუნქტებამდე მისვლას, მით მეტად ეფექტური და შედეგიანი იყო მისი მოქმედება. მარშის სწორად განხორციელების უნარი არმიის ბრძოლისუნარია-ნობის განმსაზღვრელი ერთ-ერთი უმთავრესი პარამეტრი იყო, მაგრამ მისი შესრულება უა-მრავ სიძნელესთან იყო დაკავშირებული. თავის დროზე, სამხედრო ისტორიის ცნო-ბილი მკვლევარი, ჰ. დელბრიუკი წერდა, რომ: „მარში, რომელიც ადვილად ხორციელ-დება 1000 კაციანი რაზმის მიერ, ძალიან რთულდება 10 000 მეომრისთვის, სამხედრო ხელოვნების სასწაული ხდება 50 000-ის, ხოლო შეუძლებელი 100 ათასისთვის.“[1] არმიის სიდიდე პირდაპირ პროპორციულად მოქმედებდა მარშის ეფექტურობაზე, მეომართა რაოდენობის ზრდის პარალელურად რთულდებოდა მათი უზრუნველყოფა, სამარშო კოლონების მართვა, კონცენტრირებული გადაადგილების უნარი და ა.შ. რაც შუა საუკუნეების არმიათა სიდიდეების ერთ-ერთი განმსაზღვრელი გარემოება იყო. მარშის განხორციელების დროს, არმიის წინაშე უამრავი სირთულე დგებოდა, გზების დაბალი გამტარუნარიანობა, მდინარეთა (და მსგავსი ბუნებრივი ბარიერების: ხევების, მთების და ა.შ.) გადალახვის აუცილებლობა, უამინდობა და სხვა, რომელთა გადაუჭრელად არმიას არ შეეძლო დანიშნულების პუნქტებამდე მიღწევა და საბრძოლო მოქმედებების დაწყება.

შუა საუკუნეების დროინდელი გზების დაბალი გამტარუნარიანობა ხშირად აიძულებდა მხედართმთავრებს, ლაშქრობის განხორციელების დროს გზების გაუმ-ჯობესებაზეც ეზრუნათ. მაგალითად, I ჯვაროსნული არმიის ნიკეისკენ მარშის დროს 3000 ადამიანი არმიის წინ გზისპირა ხეებს ჩეხავდა და გზას აფართოებდა, რათა ჯვა-როსნების დიდ ძალებს (30-35 000 მეომარი) დაუბრკოლებლად მოძრაობა შესძლებოდა.[2] ანალოგიური პრობლემა ჰქონდა ბიზანტიურ არმიას ხორვატიაში ლაშქრობისას 1073 წელს, როდესაც, მხედართმთავარ ნიკიფორე ვრიენოსის ბრძანებით, ადგილობრივი მცხოვრებლები აფართოებდნენ გზის იმ მონაკვეთებს, სადაც არმიას უნდა გაევლო.[3] საქართველოში 1477 წლის ლაშქრობის დროს ასევე იქცეოდა უზუნ ჰასანი, რომლის არმიასაც საქართველოს მთაგორიან და ტყიან რელიეფზე მიუძღოდა 5 000 ცხენოსანი, რომელნიც გზის გასწვრივ ხეებს ჭრიდნენ და წვავიდნენ,[4] ისევე, როგორც თემურ ლენ-

გის მეომრები უზბეკების წინააღმდეგ ლაშქრობის დროს.[5] დავით აღმაშენებელმა, რომელიც მასშტაბურ საბრძოლო მოქმედებებს იწყებდა მომთაბარე თურქმენებისა და სელჩუკების წინააღმდეგ, ჯერ გზათა სისტემის მოწესრიგებაზე იზრუნა და „რაოდენნი ხიდნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინად სავალნი, ქვა-ფენილ ყვნა,“[ხ] რის შედეგადაც არმიის სწრაფი მარშირების უნარი სამეფოს ტერიტორიებზე ისე გაიზარდა, რომ არმიის სათავეში მიმავალ მეფესთან, სამარშო კოლონის მოძრაობის სისწრაფის გამო, მრავალრიცხოვანი მთხოვნელი მიახლოვებასაც კი ვერ ახერხებდა, რადგან „სლვათა შინა თვისთა სამეფოთასა სიმრავლითა სპათათა და სიმალითა სლვისათა ვერ ადვილად მიემთხუეოდიან მოჩივარნი და დაჭირებულნი და მიმძლავრებულნი.“[7]

მარშის განხორციელებისას ერთ-ერთ ურთულეს წინაღობას მდინარეთა ფორსირება წარმოადგენდა, რომლის უნარის არქონის დროსაც, ესა თუ ის არმია საბრძოლო ამოცანების შესრულებას ვერ ახერხებდა. მაგალითად, ბიზანტიის იმპერატორი მანუელ კომნენოსი მომთაბარეთა დევნის დროს, რომელთაც დუნაი სწრაფად გადალახეს, იძულებული გახდა არმიის ძირითადი ძალები მდინარის ნაპირზე დაეტოვებინა და მეორე მხარეს მეთევზეთა ნავებით მხოლოდ 500 მეომრის თანხლებით გადასულიყო, რაც დევნის ეფექტური გაგრძელებისთვის საკმარისი არ აღმოჩნდა.[8] ასევე ვერ შეასრულა საბრძოლო ამოცანა საფრანგეთის არმიამ 1328 წელს, როდესაც ის ცდილობდა ინგლისელთაგან ალყაშემორტყმული ტრუას დახმარებას. არმიამ ვერ გადალახა ქალაქის სიახლოვეს მდებარე პატარა, მაგრამ ღრმა მდინარე - მარკი და იძულებული გახდა, ქალაქის ალყისთვის შორიდან ეყურებინა.[9] აღნიშნული გარემოება (შესაძლებლობის შემთხვევაში) აიძულებდა მხედართმთავრებს, ჯერ კიდევ არმიის მდინარესთან მიახლოვებამდე ეზრუნათ მათ გადალახვაზე. მაგალითად, საქართველოდან ერაყში ფორსირებული მარშით მიმავალმა ჯალალ ად-დინმა, არმიის გასავლელ მარშრუტზე, რომელიც მდინარე არაქსზე გადიოდა, ნინასწარ ააგებინა ხიდი,[10] ისევე როგორც მონღოლებმა, რომლებმაც მდინარე ოქსზე წინასწარ ააგეს ხიდი.[11] მდინარეთა გადასალახად იყენებდნენ ფონს ან არსებულ ხიდებს, ხოლო სადაც არც ერთი იყო და არც მეორე, ახალ ხიდებს აგებდნენ. მცირე მდინარეებზე ხიდის სახელდახელო აგება სირთულეებს უკავშირდებოდა, დიდ მდინარეებზე კი ეს საკმაოდ პრობლემატური იყო და ასეთ შემთხვევებში, ძირითადად, პონტონური ხიდები იგებოდა, როგორიც, მაგალითად, ააგო ალექსი კომნენოსმა ლებურნეს ბრძოლის (1091 ნ.) წინ მდ. მარიცაზე, როდესაც ხიდის საყრდენებად ხის დიდი მორებით ერთმანეთზე გადაბმული ნავები გამოიყენა.[12] მაგრამ რაც შეძლო ალექსი კომნენოსმა, ის ვერ შეძლო ლალა მუსტაფა ფაშამ საქართველოში 1578 წლის ლაშქრობის დროს, როდესაც კახეთიდან შირვანში გასვლას ცდილობდა და მდინარე ალაზანი უნდა გადაელახა. ოსმალებმა ალაზანზე ვერ მოაგროვეს ნავები და პონტონური ხიდის აგება ვერ შეძლეს, რის გამოც რამდენიმე დღე ფონის საპოვნელად მდინარის გასწვრივ მოძრაობდნენ, მაგრამ როცა

ფონიც ვერ იპოვეს, იძულებული გახდნენ, ალაზანი პირდაპირ ცურვით გადაელახათ. ამ დროს ბევრი მეომარი დაიღუპა და აღალის მნიშვნელოვანი ნაწილიც დაიკარგა.[13]

მდინარეთა ფორსირება და შესაბამისად, მარშის განხორციელება, ბევრად იოლი იყო მომთაბარული არმიებისთვის, რომლებიც ნაკლებ აღალს ატარებდნენ (ამიტომ, ნაკლებად საჭიროებდნენ სტაციონარული ხიდების აუცილებლობას) და მდინარეთა გადალახვის საკუთარი სპეციფიკური მეთოდებიც გააჩნდათ. მაგალითად, შუა საუკუნეების ავტორები აღწერენ მდინარეთა გადალახვის ყივჩაღურ მეთოდს, რომლის მიხედვითაც, ყივჩაღები სხდებოდნენ სხვადასხვა მსუბუქი მასალისგან გატენილ ტიკებზე, ცხენებს იყენებდნენ წყალში გამწევ ძალად და საკმაოდ იოლად გადადიოდნენ მეორე ნაპირზე.[14] ეჭვგარეშეა, რომ მდინარეთა გადალახვის სწორედ ეს ყივჩაღური მეთოდი გამოიყენა დავით აღმაშენებელმა, როდესაც 1121 წლის ივნისში ყივჩაღებთან ერთად გადაცურა მდინარე მტკვარი და თავს დაესხა ბარდავს.[15] ანალოგიურ მეთოდს ხშირად იყენებდნენ სხვა მომთაბარეებიც, მაგალითად, ნერსეს პალიენეცი აღწერს, როგორ იოლად მოახერხეს ევფრატის გადალახვა მონღოლებმა მაშინ, როდესაც მათთან ერთად მყოფი სომეხი მეომრებისთვის ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა.[16]

მარშის დროს არმიის მდინარეზე გადასვლა მაღალ სამარშო დისციპლინასა და კოლონების წესიერ წყობას მოითხოვდა, სხვა შემთხვევაში ადვილად შეიძლებოდა საცობები წარმოქმნილიყო და მეომრები ჭყლეტვაში მოყოლილიყვნენ. მაგალითად, ალ-ჯუბაირს აღწერილი აქვს, თუ როგორ არეგულირებდა სპეციალური ჯგუფი მლოცველთა დიდი ნაკადის (რომელიც ამ შემთხვევაში სამარშო კოლონის გადაადგილებას შეიძლება შევადაროთ) მოძრაობას ჰილა-ბაღდადის გზაზე, სადაც მათ რამდენიმე ხიდი უნდა გაევლოთ. მლოცველებს ხიდებისკენ უშვებდნენ პატარა ჯგუფებად, რათა ხიდებზე ჭყლეტა არ მომხდარიყო,[17] აქედან ადვილი წარმოსადგენია, თუ როგორი სამარშო წესრიგი და დისციპლინა სჭირდებოდა არმიას მდინარის ფორსირებისას, სადაც ნებისმიერი ხიდი მათთვის უდიდესი დაბრკოლება შეიძლება გამხდარიყო, როგორც ეს მოხდა მაგალითად, მდინარე ეკლეცზე, რომლის გადალახვის უწესრიგო მცდელობისას გაგის ციხიდან უკანდახეულ სელჩუკ მეომრებს, რომელთაც ქართული არმია მისდევდა, საცობი წარმოექმნათ და მდევართა მსხვერპლი გახდნენ.[18]

სამარშო წესრიგი და დისციპლინა მარშირების აუცილებელ ელემენტებს ნარმოადგენდა არა მარტო მდინარეთა გადალახვისას, არამედ მთელი ლაშქრობის განმავლობაში, ნებისმიერ პირობებსა და ყველა ვითარებაში, სხვა შემთხვევაში არმიის დანიშნულების პუნქტებამდე მიღწევა შეუსრულებელი ამოცანა ხდებოდა. მარშის წარმატებულად განხორციელება საჭიროებდა გადაადგილების ორგანიზაციას სამარშო წყობის სახით, როდესაც არმიაში შემავალი ქვედანაყოფები გარკვეული თანამიმდევრობით ეწყობოდნენ ერთიან კოლონად და ისე გადაადგილდებოდნენ. იშვიათი

გამონაკლისების გარდა, შუა საუკუნეების არმიები, როგორც წესი, ერთ კოლონად მოძრაობდნენ (რაც დამატებით მიუთითებს მათ მცირერიცხოვნობაზე) და უმრავლეს შემთხვევებში სამი ძირითადი ნაწილისგან - ავანგარდის, კოლონის შუა, ძირითადი ნანილისა და არიერგარდისგან შედგებოდნენ, სადაც ავანგარდსა და არიერგარდს კოლონის ძირითადი ნაწილის დაცვის ფუნქცია გააჩნდათ. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა აღალის უსაფრთხოებას, რომელსაც სტანდარტულ შემთხვევებში კოლონის შუა ნაწილში ათავსებდნენ.

შუა საუკუნეების არმიათა გადაადგილების სისწრაფეს სასაპალნე ცხოველების მოძრაობის უნარი განაპირობებდა, რომელთაგანაც ყველაზე ნელმავლები აქლემები და განსაკუთრებით ხარები იყვნენ. ხარების სისწრაფეზე დამოკიდებულ სამარშო კოლონებს საათში მაქსიმუმ 4-5 კილომეტრის სიჩქარით შეეძლოთ გადაადგილდება, მარში იწყებოდა გამთენიისას და გრძელდებოდა, დაახლოებით, 8 საათის განმავლობაში, რა დროსაც არმიას, ნორმალური გზების არსებობისა და გადაადგილების თანაბარი რიტმის შენარჩუნების შემთხვევაში, დღის განმავლობაში, დაახლოებით, 30-40 კილომეტრის დაფარვა შეეძლო, მაგრამ ეს საკმაოდ იშვიათად ხდებოდა. რეალურად (უფრო ხშირად,) სამარშო კოლონები ნაკლები მანძილების დაფარვას ახერხებდნენ. როგორც აღინიშნა, არმიას მარშის განხორციელების დროს უამრავი დაბრკოლება ხვდებოდა წინ: მდინარე, ხევი, მთაზე აღმავალი გზა, წვიმით ატალახებული ნიადაგი, სიცხე, ძლიერი ქარი და სხვ. მსგავსი ფაქტორები გადაადგილების სისწრაფეს მკვეთრად ამცირებდნენ, რის შედეგადაც დღის განმავლობაში განვლილი დისტანციებიც მოკლდებოდა. მაგალითად, I ჯვაროსნული ლაშქრობის არმია მცირე აზიაში მარშირებისას, დღეში საშუალოდ 17 კილომეტრს გადიოდა, ხანდახან კი ეს მაჩვენებელი 10 კილომეტრის ქვემოთ ეცემოდა,[19] ისევე როგორც ალაფით დატვირთული თემურ ლენგის არმიისა ინდოეთში ლაშქრობის დროს, როდესაც მის მიერ განვლილი დღიური მანძილი, საკმაოდ ხშირად, მხოლოდ 8-10 კილომეტრს უდრიდა.[20] მიუხედავად იმისა, რომ ბუნებრივი ბარიერები მარშისთვის სერიოზულ დაბრკოლებებს ქმნიდა, გადაადგილების უმთავრესი პრობლემა მაინც ნელმავალი აღალი იყო. რაც უფრო დიდი იყო მისი შემადგენლობა (ე.ი. რაც უფრო უკეთ იყო არმია უზრუნველყოფილი), მით მეტად ეცემოდა მისი გადაადგილების სისწრაფე. ამიტომ ძალიან ხშირად, მარშის გარკვეულ, უპირატესად დამამთავრებელ ეტაპზე, არმიები სათანადო დაცვით უკან იტოვებდნენ აღალის მძიმე ნაწილს (საზიდრებს) და მხოლოდ შედარებით სწრაფად მოძრავი სასაპალნე ცხოველების თანხლებით იწყებდნენ მარშირებას. მაგალითად, ასე მოიქცა ანტიოქიის მთავარი როჯერი სისხლიან ველზე ბრძოლის წინ, როდესაც არმია და აღალი ცალ-ცალკე გააგზავნა ბრძოლის ადგილისკენ,[21] ისევე როგორც ნიკეის იმპერატორი თედორე ლასკარისი, რომელმაც მეანდრის ბრძოლის წინ ბრძანება გასცა, რომ მეომრებს მარშის სისწრაფის შენარჩუნებისთვის მძიმე ნივთები თან არ წამოეღოთ.[22] ასევე დატოვა აღალი ჯალალ ად-დინმა ქართულ არმიაზე

თავდასხმამდე ერთი დღით ადრე ვატახის (გელაქუნის) ტბის მიდამოებში,[23] ხოლო იოანე ციმისხის არმიას ბულგარეთში ლაშქრობის დროს, აღალი ორი დღის სავალი დისტანციის დაშორებით მიჰყვებოდა.[24]

მძიმე აღალის ტარებისგან განთავისუფლების შემდეგ, სამარშო კოლონის გადაადგილების სისწრაფე და შესაბამისად განვლილი დისტანციის მანძილი, მკვეთრად იზრდებოდა, მაგალითად, ინდოეთში ლაშქრობის დროს თემურლენგის არმიამ, რომელიც აღალთან ერთად (როგორც იყო აღნიშნული) 8-10 კილომეტრის გავლას ახერხებდა, აღალის სხვა მარშრუტით გაგზავნის შემდეგ (ღიიას ად-დინ ალის მიხედვით) ერთ შემთხვევაში 40, ხოლო მეორე შემთხვევაში 60 კილომეტრიც კი დაფარა.[25] ასევე, მკვეთრად გაიზარდა ბიზანტიური არმიის მოძრაობის სიჩქარე, როდესაც, მანუელ კომნენოსის ბრძანებით, მეომრებმა დატოვეს კარვები და სხვა მძიმე აღჭურვილობა, რაც საზიდრებით უნდა ეტარებინათ და მხოლოდ ის მარაგები წაიღეს, რომელთა ტარებაც მარტოდენ სასაპალნე ცხოველებით იყო შესაძლებელი.[26]

აღალის სამარშო კოლონის შემადგენლობიდან გამოყვანა არმიის გადაადგილების სისწრაფეს ზრდიდა, მაგრამ ძალზე სარისკო ქმედება იყო და მეომართათვის აუცილებელი მარაგების დიდი ხნით ჩამორჩენის, ან საერთოდ დაკარგვის საშიშროებას ქმნიდა, რაც ლაშქრობის მარცხით დამთავრების მიზეზი შეიძლებოდა გამხდარიყო. მაგალითად, ეს მდგომარეობა კარგად ჩანს ჟან ლე-ბელის მიერ აღწერილ ეპიზოდში, როდესაც ინგლისის არმიამ, 1327 წელს შოტლანდიელთა წინააღმდეგ ომის დროს, დატოვა აღალი და რამდენიმე დღის განმავლობაში ფორსირებული მარშით ცდილობდა მოწინააღმდეგის დევნას. ინგლისელები მტერს ვერ დაეწივნენ და აღალიც დაკარგეს, რის გამოც, მეომრებს ეძინათ ღია ცის ქვეშ, შედეგად მათი ფიზიკური კონდიცია მკვეთრად გაუარესდა, ვერ ცვლიდნენ წვიმისგან დამბალ ცხენების აკაზმულობას, რამაც ცხოველებს ზურგი გადაუხეხა და მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი მწყობრიდან გამოვიდა. შეუძლებელი გახდა გატეხილი ნალების გამოცვლა, რამაც ცხენების გადაადგილების სისწრაფე მკვეთრად შეამცირა, გართულდა მეომართა გამოკვება, რის გამოც დაეცა საბრძოლო განწყობა და ა.შ. ყოველივე ამის შედეგადაც არმია თითქმის ბრძოლის უუნარო აღმოჩნდა და ვერც ვერავითარ წარმატებას მიაღწია.[27]

მარშის დროს ყველა არმია გარკვეულ დანაკარგს განიცდიდა. ხშირად იმტვრეოდა საზიდრების ცალკეული ნაწილები, ზიანდებოდა ცხენების აკაზმულობა, ხდებოდა უბედური შემთხვევები, ხშირი იყო დეზერტირობა და ა.შ., მაგრამ მარშის ყველაზე დიდი პრობლემა ის ფიზიკური დატვირთვა იყო, რომლის ზემოქმედების ქვეშაც მისი მონაწილე ყველა მეომარი ექცეოდა, რაც არმიის ბრძოლისუნარიანობაზე ნეგატიურად მოქმედებდა, რის გამოც, პერიოდულად მარშის შეწყვეტა და არმიის რამდენიმე დღით

დასვენება აუცილებელი ხდებოდა. მგალითად, ანტიოქიიდან იერუსალიმისკენ მიმავალი პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის არმია არაერთხელ შეჩერდა გზაზე და რამდენიმე დღის განმავლობაში ისვენებდა.[28]

მარში, როგორც მოძრაობის, ასევე დაბანაკებისა და ბანაკის აშლის დროს, ძალიან დიდი საფრთხის შემცველ მდგომარეობას წარმოადგენდა. თუ მოწინააღმდეგე მოახერხებდა ბანაკის აშლის ან დაბანაკების პროცესში მყოფ არმიაზე თავდასხმას, ეს როგორც წესი, კატასტროფული შედეგებით მთავრდებოდა, რადგან აღნიშნულ მდგომარეობებში მყოფი არმიისთვის გადაჯგუფება და საბრძოლო წყობის მიღება, უაღრესად რთული შესასრულებელი მანევრი იყო და მისი განხორციელება იშვიათად ხერხდებოდა.[29] აღნიშნულის კარგი მაგალითებია დავით აღმაშენებლის გამარჯვებები თრიალეთისა და დიდგორის ბრძოლებში, როდესაც ქართული არმია, პირველ შემთხვევაში - სელჩუკებს ბანაკის დატოვების (ე.ი. მარშის დაწყების), ხოლო, მეორედ, მარშის პროცესში დაესხა თავს მოწინააღმდეგეს და, რიცხობრივი სიმცირის მიუხედავად, უფრო დიდი არმია ორივეჯერ სასტიკად დაამარცხა.[30] ასეთივე გაიმარჯვა ანტიოქიის სამთავროს მცირერიცხოვანმა არმიამ სელჩუკებზე 1115 წელს ტალ-დენიშის ბრძოლაში. მან იმ დროს შეუტია მოწინააღმდეგეს, როდესაც ის, მარშის შემდეგ, დაბანაკების პროცესში იყო.[31]

აღნიშნული გარემოებები სამარშო კოლონების დაცვის აუცილებლობას განაპირობებდა. დაცვის პირველ და ყველაზე ეფექტურ საშუალებას წარმოადგენდა გასავლელი ტერიტორიების დაზვერვა და წინმსწრები ინფორმაციის მოპოვება მოწინააღმდეგის ადგილმდებარეობისა და მოძრაობის მიმართულებების შესახებ, რისთვისაც გასავლელ მარშრუტზე წინასწარ იკავებდნენ სიმაღლეებს ტერიტორიების სათვალთვალოდ, სამარშო კოლონების წინ აგზავნიდნენ სადაზვერვო რაზმებს, აწარმოებდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის გამოკითხვას და ა.შ. გარდა სადაზვერვო ინფორმაციის მოპოვებისა, ხდებოდა მარშრუტების ყველაზე სახიფათო მონაკვეთების (ხეობის ყელების, ხიდების და ა,შ.) დაცვა წინასწარ გაგზავნილი რაზმების მეშვეობით. მარშის დაცვის საშუალებას წარმოადგენდა აგრეთვე სწორი სამარშო კოლონების ორგანიზება ცხენოსნებისა და ქვეითების ურთიერთმოქმედებით, რომლის დროსაც სამარშო კოლონების სიახლოვეს მოწინააღმდეგის მობილური რაზმების გამოჩენის შემთხვევაში, ქვეითი მოისრეები ისრის მისაწვდომ მანძილზე აკავებდნენ მტერს და არ აძლევდნენ კოლონასთან მიახლოვების საშუალებას, ხოლო მათი წინსვლის შემთხვევაში, დაცვის ფუნქციებს ცხენოსნები იღებდნენ საკუთრ თავზე და უტევდნენ მოახლოვებულ მტერს.[32] ამგვარი სწორი მარშირების კლასიკურ მაგალითად ითვლება რიჩარდ I-ს ჯვაროსნული არმიის მოძრაობა აკრადან არსუფამდე 1191 წელს, როდესაც მუსლიმთა მრავალრიცხოვანმა ჩასაფრებებმა და მსუბუქ ცხენოსანთა მცირე ჯგუფების თავდასხმებმა, ჯვაროსნებს მარში ვერ შეაწყვეტინეს.[33] საწინააღმდეგო სურათი იყო

ჰატინის ბრძოლის წინ, როდესაც ჯვაროსანთა არმიაში მყოფი ცხენოსნები და ქვეითები, მარშის დროს ერთმანეთს დაცილებულნი აღმოჩნდნენ, რაც, საბოლოოდ, ჰატინის კატასტროფული მარცხის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი გახდა.[34]

მარშირების დრო დღის განმავლობაში შეადგენდა დაახლოებით 6-8 საათს, რასაც რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებდა, მათგან უმთავრესი იყო არმიის თანმხლებ ცხოველთა გამოკვება-დარწყულებისა და ბანაკის გასაშლელად საჭირო დროის აუცილებლობა. ცხენები ბალახის ძოვას დღის განმავლობაში მინიმუმ 4-5 საათს ანდომებდნენ,[35] მეტი დრო სჭირდებოდა ბანაკის გაშლას, რაც აუცილებლად დღის შუქზე უნდა მოსწრებულიყო, რაც იმას ნიშნავს, რომ არმიას მხოლოდ დღის პირველ ნახევარში, გათენებიდან შუადღემდე, შეეძლო მოძრაობა, რაც მარშირების დღიურ დისტანციას გარკვეულ ფარგლებში აქცევდა. სწორი მარში ურთულეს პროცედურას წარმოადგენდა. იგი სამხედრო ხელოვნების მნიშვნელოვანი შემადგენელი ნაწილი იყო და საველე არმია რამდენადაც სრულყოფილად ასრულებდა მას, სამხედრო კამპანიის წარმატებით დამთავრების იმდენად მეტ შესაძლებლობას იღებდა. მარშის ყველა კომპონენტი მიმართული იყო იქით, რომ შუა საუკუნეების არმიას შესძლებოდა სტაბილური სისწრაფით მოძრაობა და დანიშნულების ადგილებამდე დაგეგმილ დროში მისვლა. უკვე აღინიშნა, რომ სხვადასხვა პირობაში არმიები ერთი დღის განმავლობაში 10 კილომეტრიდან 40-60 კილომეტრის დაფარვას ახერხებდნენ, მაგრამ როგორც ამას ბიზანტიელი ანონიმი ავტორის სამხედრო ტრაქტატი DE VELITATIONE BELLICA მიუთითებს[36] და რასაც სხვა წერილობითი წყაროების მრავალრიცხოვანი ცნობაც ადასტურებს, მეტ-ნაკლებად სტანდარტული დისტანცია, რისი დაფარვაც შუა საუკუნეების ფეოდალურ არმიას ჩვეულებრივ პირობებში შეეძლო, იყო დაახლოებით 25 კილომეტრი, რისი ძირითადი განმსაზღვრელი ფაქტორიც, საარმიო აღალის მოძრაობის სისწრაფე იყო.[37] აღნიშნულის გათვალისწინებით, ბიზანტიელი მხედართმთავრები (სხვების მსგავსად) ცდილობდნენ, რამდენიმე დღით ადრე მოეპოვებინათ სადაზვერვო ინფორმაცია მოწინააღმდეგის არმიის მოძრაობის შესახებ, რათა განესაზღვრათ, რამდენ ხანში მიაღწევდა მტერი დანიშნულების ადგილს და ამის მიხედვით დაეგეგმათ საკუთარი მოქმედებები. მაგალითად, DE VELITATIONE BELLICA-ის მიხედვით, ბიზანტიელები ამგვარი ინფორმაციის მოპოვებას მინიმუმ ოთხი დღით ადრე ცდილობდნენ[38] და მიღებული მონაცემების საფუძველზე აგებდნენ საბრძოლო მოქმედებების სქემას, რაც იმას ნიშნავს, რომ ბიზანტიელ სარდალს, რომელმაც იცოდა მტრული არმიის მოძრაობის მიმართულება და კონკრეტული ადგილმდებარეობა, ადვილად შეეძლო განესაზღვრა, სად იქნებოდა მტერი ოთხი დღის (ე.ი. 25 კმ. სისწრაფით 100 კმ. გავლის) შემდეგ და ამის მიხედვით მოეწყო ჩასაფრება და მოულოდნელი თავდასხმა. მაგრამ ადვილი წარმოსადგენია, რა შეიძლება მოჰყოლოდა ამ გათვლებში შეცდომის დაშვებას. იმ შემთხვევაში, თუ მოწინააღმდეგის

არმია მარშირების დროს 25 კმ-ზე მეტ სისწრაფეს განავითარებდა, ვთქვათ, 40-50 კმ-ს, აღნიშნულ ადგილზე, ოთხი დღის ნაცვლად, ორ დღეში აღმოჩნდებოდა, რაც, ბუნებრივია, უკვე ბიზანტიელთათვის იქნებოდა მოულოდნელობა.

არმიის სწრაფი მარშირების უნარს საბრძოლო მოქმედებების ეფექტური წარმოებისთვის დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. არმია, რომელსაც შეეძლო ვითარებისდა მიხედვით მოძრაობის სისწრაფის შეცვლა, მაღალი ბრძოლისუნარიანობით გამოირჩეოდა და მოწინააღმდეგესთან შედარებით, როგორც წესი, უზარმაზარ უპირატესობას იღებდა. მაგალითად, სწორედ ეს გარემოება ჰქონდა მხედველობაში „ისტორიანი და აზმანის“ ანონიმ ავტორს, როდესაც იგი დავით სოსლანის მეთაურობით 1193 წელს განხორციელებულ მასშტაბურ სათარეშო რეიდს აღწერდა. მისი მიხედვით, საქართველოს არმია გელაქუნისა და ხაჩენის გავლით ჩავიდა ბაილაკანის სიახლოვეს მდებარე ქალაქ ყარყართან,[39] საიდანაც გაემართა შამქორისკენ და არსებული, დაახლოებით, 200-220 კილომეტრიანი დისტანცია ექვს დღეში დაფარა (ე.ი. დღეში გაიარა დაახლოებით 35-40 კმ.), რომლის დროსაც პარალელურად დაარბია განძის მიდამოები და განძის საემიროს არმიაც დაამარცხა.[40] არ შეიძლება არსებობდეს ეჭვი იმის თაობაზე, რომ საქართველოს არმიის მოქმედების ეფექტურობა (ამ შემთხვევაში) დამყარებული იყო მისი სწრაფი მარშირების უნარზე, რისი წყალობითაც დავითსოსლანმა შექმნა მოულოდნელობის ფაქტორი განძის საემიროსთვის და, აქედან გამომდინარე, იოლად დაამარცხა მისი არმია.

მარშირების სისწრაფე და, შესაბამისად, სამხედრო კამპანიების ეფექტურობა მნიშვნელოვნად იყო დამოკიდებული გზათა სისტემის მდგომარეობაზე, ამიტომ ცენტრალიზებული სახელმწიფოები, პირველ ყოვლისა, საგზაო კომუნიკაციების მოწესრიგებას ცდილობდნენ. უკვე მივუთითეთ, რომ დავით აღმაშენებელმა მომთაბარეებისა და სელჩუკების წინააღმდეგ მასშტაბური სამხედრო კამპანიების დაწყების დროს გზების მოწესრიგებასა და ხიდების მშენებლობაზეც იზრუნა.[41] ასეთი ვითარება შეიმჩნევა ყველა ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შემთხვევაში ჯერ კიდევ რომის იმპერიის პერიოდიდან, როდესაც რომაელთა სამხედრო პოლიტიკის ერთერთ მთავარ სტრატეგიულ მიმართულებას, კეთილმოწყობილი გზების ქსელის შექმნა წარმოადგენდა.[42] გზების სისტემა, მათ სავაჭრო-ეკონომიკურ დანიშნულებასთან ერთად, მაღალი მნიშვნელობის სამხედრო- სტრატეგიული სფეროც იყო, მისი არსებობის შემთხვევაში არმიების მოძრაობა, მათი უზრუნველყოფა და შესაბამისად, არსებული სამხედრო ამოცანების შესრულება, ბევრად ეფექტურად ხერხდებოდა, რაც აიძულებდა სხვადასხვა სახელმწიფოს დიდი ყურადღება დაეთმოთ გზების გაუმჯობესებისთვის. მაგალითად, ოსმალეთის იმპერიამ ბალკანეთის დაპყრობის შემდეგ (უფრო სწორად დაპყრობების პროცესში), პირველად, გზათა სისტემა გააუმჯობესა, რის შედეგადაც,

ოსმალური არმია სტამბოლიდან ბელგრადამდე არსებულ 1000-კილომეტრიან დისტანციას ერთ თვეში ფარავდა.[43] ე.ი. კეთილმოწყობილი გზის პირობებში, დღეში, დაახლოებით, 33 კილომეტრის გავლას ახერხებდა, რაც დიდი არმიისთვის მარშირების საკმაოდ მაღალი სისწრაფე იყო. ანალოგიურად იქცეოდნენ ოსმალეთის იმპერიის ხელისუფალნი სხვა რეგიონებშიც, მაგალითად, უნგრეთში, სადაც მათ პირველად გზების მოწესრი-გება დაიწყეს,[44] ისევე როგორც ირანთან ომის პერიოდში, როდესაც, თავრიზის დაკავების შემდეგ, ორუჯ ბეგ ბაიათის მოწმობით, სულთანმა განკარგულება გასცა ერზერუმ-თაბრიზის გზის მშენებლობის შესახებ და, ამ მიზნით, იმპერიის აღმოსავლეთ რეგიონებიდან ხელოსნებისა და სხვა სამუშაო ძალის ტოტალური მობილიზება მოახდინა.[45]

განსხვავებული სურათი იყო მომთაბარულ არმიებში, რომლებიც ფეოდალურ არმიებს თავისი მობილურობით აშკარად აღემატებოდნენ. მათ ერთ დღეში უფრო დიდი მანძილის დაფარვა შეეძლოთ, ვიდრე - ფეოდალურ არმიას და ამ უპირატესობას ისინი მთელი რიგი გარემოებების წყალობით აღწევდნენ. თუ მომთაბარეები ოჯახების (ე.ი. საზიდრების) თანხლებით გადაადგილდებოდნენ, მაშინ მათზე მარშის სირთულეები ისევე ვრცელდებოდა, როგორც ფეოდალურ არმიაზე; მაგრამ თუ მომთაბარეთა არმია ოჯახების გარეშე მოძრაობდა, მაშინ მათი მარშის სისწრაფე, ფეოდალურ არმიებთან შედარებით, იზრდებოდა. მომთაბარეები ნაკლებად ატარებდნენ მძიმე აღალს, სტეპების მკაცრ პირობებსა და საკვების მცირე რაციონს შეჩვეულები (ფეოდალურ არმიებთან შედარებით), მცირეოდენი საკვებით კმაყოფილდებოდნენ. სურსათის ტრანსპორტირება გრძელ დისტანციებზე სასაპალნე ცხოველებითაც იყო შესაძლებელი, ეს კი მათ მძიმე აღალის ტარების აუცილებლობისგან ათავისუფლებდა. ლაშქრობის დროს ყველა მომთაბარე მეომარს ჰყავდა რამდენიმე ცხენი, რომლებსაც მარშის პერიოდში იცვლიდა.

დაზვერვა

დაზვერვა შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნების ისეთივე მნიშვნელოვანი შემადგენელი ნაწილი იყო, როგორც მარში და სამხედრო ბანაკი. შუა საუკუნეების დაზვერვის ორგანიზაცია ორ პირობით მიმართულებად, პოლიტიკურ და სამხედრო დაზვერვად შეიძლება დაიყოს, რამდენადაც ორივე მათგანი უზარმაზარ ზეგავლენას ახდენდა როგორც სამხედრო საქმის ორგანიზაციაზე, ასევე სამხედრო კამპანიების მსვლელობაზე, ამდენად როგორც პოლიტიკური, ისე სამხედრო დაზვერვის წარმოებას უდიდესი ყურადღება ექცეოდა.

პოლიტიკური დაზვერვა როგორც ომების, ისე მშვიდობიანობის პერიოდშიც წარმოებდა და მისი განხორციელება, ძირითადად, ვაჭრების, მოგზაურების, მისიონერების,

პილიგრიმებისა და დიპლომატიური მისიების მეშვეობით ხდებოდა. მისი მიზანი იყო მაქსიმალურად მეტი სამხედრო, ეკონომიკური თუ პოლიტიკური ხასიათის ინფორმაციის მოპოვება ახლო თუ შორეულ მეზობლებზე, როგორც პოტენციურ მოწინააღმდეგეებზე. XI საუკუნის 80-იან წლებში, სელჩუკთა იმპერიის დიდი ვეზირი ნიზამ ალ-მულქი რეკომენდაციას იძლეოდა, რომ იმპერიის ხელისუფლებას ვაჭრების, დერვიშებისა და სხვათა სახით, რაც შეიძლება მეტი მსტოვარი უნდა გაეგზავნა როგორც იმპერიის სხვადასხვა რეგიონში, ისე მის ფარგლებს გარეთ, რათა სულთანს ყველაფერი წინასწარ სცოდნოდა.[1] აღნიშნულ პრაქტიკას შუა საუკუნეების თითქმის ყველა ქვეყანა იყენებდა, მაგალითად, თამარის სამეფო კარისთვის ინფორმაციის მოპოვების მნიშვნელოვანი წყარო ვაჭრებიც არიან, რომელთაგანაც ერთ-ერთი, დიდვაჭარი ზაქარია ზორაბებელი მნიშვნელოვან დიპლომატიურ მისიასაც ასრულებს ჩრდილო კავკასიაში,[2] ხორეზმშაჰ მუჰამედი ჯდილობდა პოლიტიკური აგენტის ფუნქციები დაეკისრებინა ჩინგიზ-ხანის კარზე მოღვაწე ეროვნებით ხორეზმელი ვაჭრისთვის[3] და ა.შ.

პოლიტიკური დაზვერვის ხელოვნება განსაკუთრებით განვითარებული იყო ბიზანტიის იმპერიაში, რომლის მმართველი აპარატიც აქტიურად აწარმოებდა როგორც პოლიტიკურ დაზვერვას და მისთვის საინტერესო ინფორმაციის მოპოვებას, ისე საკუთარი საიდუმლოებების დაცვას. როდესაც ბიზანტიის იმპერიაში ჩადიოდნენ იმ ქვეყნების ელჩები, რომელთაც იმპერია პოტენციურ მოწინააღმდეგეებად განიხილავდა, ბიზანტიელები მათ საზღვარზე ხვდებოდნენ და კონსტანტინოპოლისკენ შემოვლითი, ძნელად სავალი გზებით მიჰყავდათ, რათა ისინი ბიზანტიაში ლაშქრობის სირთულეში დაერწმუნებინათ. როდესაც ელჩები კონსტანტინოპოლს აღწევდნენ, მათ დიდი ხალისით უჩვენებდნენ ქალაქის საფორტიფიკაციო სისტემას და ხშირად უწყობდნენ აღლუმებს, რომლის დროსაც ერთსა და იმავე მეომრებს სხვადასხვა ტანსაცმელს აცმევდნენ, რათა ელჩები ბიზანტიური არმიის მრავალრიცხოვნობაში დაერწმუნებინათ და ამით მათთვის ომის დაწყების სურვილი მოეკლათ.[4]

პოლიტიკური დაზვერვის მეშვეობით, შეიძლებოდა ზოგადი წარმოდგენის შექმნა კონკრეტული ქვეყნის შესაძლებლობებსა და იქ მიმდინარე პროცესებზე, რასაც საკმაოდ მაღალი მნიშვნელობა ჰქონდა საგარეო პოლიტიკური გადაწყვეტილებების (მაგალითად, ომის დაწყება ან არდაწყების შესახებ) მისაღებად. მისი მეშვეობით ასევე შესაძლებელი იყო მოწინააღმდეგის სამხედრო მზადების დაწყების დროის დადგენა, რასაც საპასუხო პრევენციის განსახორციელებლად უზარმაზარი მნიშვნელობა ჰქონდა. დიდი არმიის თავმოყრა საიდუმლო პირობებში, ფაქტიურად, შეუძლებელი იყო. ლაშქრობის მომზადებაში მონაწილეობდა უამრავი სხვადასხვა პროფესიის (ვაჭრები, ხელოსნები, მუშები და ა.შ.) მქონე ადამიანი, რაც საიდუმლოს დაცვას ძალიან აძნელებდა. იმ შემთხვევაში, როდესაც იმ სახელმწიფოს, რომლის წინააღმდეგაც ლაშ-

ქრობა მზადდებოდა, მოცემულ ქვეყანაში პოლიტიკური დაზვერვის ქსელი ჰქონდა ორგანიზებული, მისთვის ეს მზადება შეუმჩნეველი არ დარჩებოდა, რაც ამ ქვეყანას მისცემდა საკმარის დროს საპასუხო ზომების გასატარებლად, რაც მის წინააღმდეგ ომის დროს, სულ ცოტა მოულოდნელობის ფაქტორს გამორიცხავდა. მაგალითად, მსგავსი რამ მოხდა შამქორის ბრძოლის წინ, როდესაც საქართველოს ხელისუფლებამ ჯერ კიდევ მაშინ შეიტყო მუსლიმური კოალიციის განზრახვა თავს დასხმოდნენ საქართველოს სამეფოს, როდესაც მუსლომთა არმიამ ნახიჭევანში თავმოყრა დაიწყო. ბუნებრივია, ამ ინფორმაციის მილებამ საქართველოს სამეფო კარს შესაძლებლობა მისცა ჩაეტარებინა სრულფასოვანი მობილიზაცია და მტერს სამეფოს საზღვრებს გარეთ დახვედროდა.[5]

სამხედრო დაზვერვა

მიუხედავად პოლიტიკური დაზვერვის უაღრესად მაღალი მნიშვნელობისა, შუა საუკუნეების სადაზვერვო საქმიანობის უმთავრესი მიმართულება მაინც იყო სამხედრო დაზვერვა, რომელიც უშუალოდ საბრძოლო მოქმედებების დაწყების წინ და უშუალოდ ბრძოლების პროცესში ხორციელდებოდა. სამხედრო დაზვერვის ხარისხი მნიშვნელოვნად განაპირობებდა წარმატებას კონკრეტულ კამპანიებში, რომლის წარმოების დროსაც, ნებისმიერი რეალური ინფორმაცია მოწინააღმდეგის შესახებ, ყოველი მხედართმთავრისთვის სწორი გადაწყვეტილების საფუძველი იყო, ამიტომ მის მოპოვებას განსაკუთრებული გულმოდგინებით ცდილობდნენ.

უშუალოდ ბრძოლის ველზე მყოფი მოწინააღმდეგის დასაზვერად ერთ-ერთი ყველაზე ეფექტური საშუალება, მასთან სხვადასხვა საბაბით გაგზავნილი ელჩები იყვნენ. მტრის ბანაკში მისული ელჩებისთვის ადვილად ხდებოდა ცნობილი ისეთი ღირებული ინფორმაციები, როგორიც იყო მტრის ბანაკის ზუსტი ადგილმდებარეობა, მისი სიდიდის მიხედვით მეომართა დაახლოებითი რაოდენობა, შემადგენლობა, შეიარაღების ხასიათი და სხვა მონაცემები. ელჩების მოწინააღმდეგესთან გაგზავნა ინფორმაციის მოპოვების იმდენად ეფექტური მეთოდი იყო და მას თითქმის ყველა მხედართმთავარი ისეთი სიხშირით იყენებდა, რომ კეკავმენოსი ამასთან დაკავშირებით თავის სამხედრო ტრაქტატში სპეციალურ რეკომენდაციებსაც იძლეოდა. მისი აზრით, თუ მტერი ბრძოლამდე აგზავნიდა ელჩებს, ამას აუცილებლად დასაზვერად და მეომართა რაოდენობის გასარკვევად აკეთებდა, რის გამოც მეომრები ისე უნდა განლაგებულიყვნენ, რომ მათი სიდიდე რეალურზე მეტი გამოჩენილიყო, თუ ეს არ ხერხდებოდა, მაშინ მხედართმთავარს ელჩები ბანაკიდან მოშორებით უნდა მიეღო და არმიის ახლოდან დათვალიერების საშუალება არ მიეცა.[6] კეკავმენოსის რჩევები რომ ზედმეტი არ იყო, ამას წერილობითი წყაროებ-

ის მრავალი ცნობა ადასტურებს. მაგალითად, 1165 წელს, გიორგი III-თან ბრძოლის წინ, აზერბაიჯანის ათაბაგმა ელდიგუზმა საქართველოს მეფესთან გააგზავნა ელჩი, რომელიც იყო „კაცი მოგვი და ტრელი, მეცნიერი საქმისა, ამხილველი და გამომხილველი ლაშქართა დგომისა," ელჩის მოტანილი ინფორმაციის შემდეგ ელდიგუზი, როდესაც ქართული არმიის მცირერიცხოვნობაში დარწმუნდა, მოულოდნელად დაესხა მას თავს და გამარჯვება მოიპოვა.[7]

ელჩებს მრავალი სხვადასხვა სადაზვერვო დავალების შესრულება შეეძლოთ. თემურ ლენგმა, რომელსაც აინტერესებდა ბაღდადის სულთნის პირადი თვისებები, ამის დასადგენად მასთან ელჩი გააგზავნა, რომელმაც სულთანთან შეხვედრის შემდეგ თემურს მოახსენა, რომ იგი არაფრით გამორჩეული პიროვნება იყო და მის წინააღმდეგ ომის დანყება უპრობლემოდ შეიძლებოდა.[8] ელჩებს შეეძლოთ, აგრეთვე, ორმაგი აგენტების როლის შესრულება და დავალების მიმცემთათვის დეზინფორმაციის გადაცემა. მაგალითად, ბასილი II-მ მკაცრად დასაჯა ვალაშკერტის ეპისკოპოსი, რომელიც მას გიორგი I-თან ჰყავდა ელჩად გაგზავნილი და რომელმაც უკან დაბრუნებისას მოახსენა მას, რომ საქართველოს მეფეს დიდი არმია ჰყავდა, რაც ბასილმა არ დაიჯერა და ეჭვი მიიტანა, რომ ეპისკოპოსი მას ატყუებდა.[9]

ელჩის რანგში დაზვერვის განხორციელება ამ მისიის შემსრულებელთაგან სამხედრო საქმის მრავალმხრივ ცოდნას და მაღალ კვალიფიკაციას მოითხოვდა, რაზედაც კეკავმენოსი აფრთხილებდა ბიზანტიელ მხედართმთავრებს, რომ მათ ისინი უბრალო ხალხად არ მიეღოთ, რადგან ამ ფუნქციების შესასრულებლად გაქნილ და ვერაგ ადამიანებს არჩევდნენ,[10] კეკავმენოსის ნათქვამი რომ რეალობა იყო, ამას „ისტორიანი და აზმანის" ავტორის ზემოთ მოყვანილი ცნობაც ადასტურებს, რომლის მიხედვითაც, გიორგი III-თან მისული ელდიგუზის ელჩი იყო „მეცნიერი საქმისა, ამხილველი და გამომხილველი ლაშქართა დგომისა."

დაზვერვის წარმოების და ინფორმაციის მოპოვების მნიშვნელოვანი წყარო იყო ადგილობრივი მოსახლეობა, რომელთა გამოკითხვითაც შუა საუკუნეებში (ისე როგორც ნებისმიერ სხვა პერიოდში) სამხედრო ხასიათის მონაცემების მოპოვება შესაძლებელი იყო. დაზვერვის ამ მეთოდს იმდროინდელი მხედართმთავრები სისტემატიურად მიმართავდნენ. სწორედ ამ ხასიათის სადაზვერვო ინფორმაციის მეშვეობით შეძლეს ბიზანტიელებმა კონსტანტინოპოლის ლათინებისგან დაბრუნება 1261 წელს, როდესაც ქალაქის სიახლოვეს მყოფმა ბიზანტიელმა სარდალმა სტრატიგოპულისმა, რომელიც თრაკიისკენ მიემართებოდა, ადგილობრივი მცხოვრებლებისგან სრულიად შემთხვევით შეიტყო, რომ ქალაქში ლათინთა არმია არ იმყოფებოდა, რის შემდეგაც მიიღო გადანყვეტილება, ფარულად შეეღწია კონსტანტინოპოლში და დაეკავებინა ის. მიუხედავად იმისა, რომ სტრატიგოპულისის განკარგულებაში მხოლოდ და მხოლოდ 800

მეომარი იყო, მან ამ ამოცანის შესრულება მაინც მოახერხა, რაშიც გადამწყვეტი როლი შეასრულა იმ ინფორმაციის ფლობამ, რომელიც ადგილობრივებისგან მიიღო.[11]

ადგილობრივი მოსახლეობის სადაზვერვო ამოცანებისთვის გამოყენების მაგალითები სისტემატიურად გვხვდება შუა საუკუნეების ქრონიკებში, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ დაზვერვის წარმოების ეს ფორმა საკმაოდ გავრცელებული საქმიანობა იყო. ანტიოქიის სამთავროსთან ომის დროს, მარდინის ემირი ილ-ღაზი მოწინააღმდეგის ბანაკისკენ აგზავნიდა ადგილობრივ მცხოვრებლებს, რომელთაგანაც ჯვაროსნები სურსათს ყიდულობდნენ, შემდეგ კი მათ ნანახის შესახებ ინფორმაცია ილ-ღაზისთან მიჰქონდათ,[12] გოტიეს მითითებით ადგილობრივ მცხოვრებლებს თავად ანტიოქიელებიც აქტიურად იყენებდნენ.[13] 1107 წელს, ბიზანტიისა და ნორმანების ომის დროს, ქალაქ არვანონის მცხოვრებლებმა ნორმანთა სარდალ ბოემუნდს შეატყობინეს ბიზანტიური არმიის მოძრაობის შესახებ და მოკლე ბილიკებიც უჩვენეს გზის გადასაჭრელად,[14] ხოლო 1085 წელს ქალაქ ნიკეასთან მდგომ ბიზანტიელ სარდალ ტატიკიოსს ადგილობრივმა გლეხმა აცნობა მის ზურგში სელჩუკთა დიდი არმიის გამოჩენის შესახებ, რითაც ბიზანტიელები მოულოდნელ თავდასხმასა და განადგურებას გადაარჩინა.[15]

ადგილობრივ მოსახლეობასთან ერთად, ინფორმაციის მიღების მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდნენ სამხედრო ტყვეები,[16] რომელთა ხელში ჩაგდებასაც სპეციალურად ცდილობდნენ. მაგალითად, კრეტაზე ომის დროს, ნიკიფორე ფოკამ ტყვეებისგან მიიღო ინფორმაცია კუნძულის მეორე მხარეს გადმოსხმული არაბული არმიის შესახებ, რამაც მას შესაძლებლობა მისცა გაენადგურებინა ისინი.[17] სავეს ბრძოლის წინ, ბიზანტიელმა სარდალმა ანდრონიკ კონტოსტეფანმა მოწინააღმდეგის ბანაკის სიახლოვეს ჩასაფრება მოაწყო ტყვეების ხელში ჩასაგდებად,[18] ხოლო 1116 წელს სელჩუკთა ხელში ჩავარდნილმა ალანმა მეომარმა მათ აცნობა ბიზანტიური არმიის მანევრების შესახებ, რითაც ისინი ალყაში მოხვედრას გადაარჩინა.[19]

სამხედრო ხასიათის ინფორმაციის მოპოვებისთვის ხშირად იყენებდნენ ჯაშ-უშურ მეთოდებსაც, როდესაც მტრის რიგებში გადაცმული მზვერავების შეგზავნას ცდილობდნენ. მაგალითად, ბალკანეთში ომის დროს ბარდა სკლიაროსმა მოწინააღმდეგის ბანაკში მათხოვრების სახით შეაგზავნა საკუთარი მზვერავები. [20] ნიკიფორე გრიგორასს აღწერილი აქვს, თუ როგორ შეაღწია ბიზანტიელთა ბანაკში ეპირის დესპოტმა იოანემ, რომელიც მოქირავნესავით ჩაცმული ბანაკის ტერიტორიაზე იმ საბაბით დადიოდა, რომ თითქოს დაკარგულ ცხენს ეძებდა.[21] მსგავსი სახის ცნობები საკმაოდ ხშირად გვხვდება შუა საუკუნეების ქრონიკებში, მაგრამ დაზვერვის ეს მეთოდი სინამდვილეში არცთუ ფართოდ იყო გავრცელებული, რადგან დიდ რისკთან იყო დაკავშირებული და ნაკლებად ეფექტური გახლდათ. მაგალითად, ნიკიფორე ფოკას სამხედრო ტრაქტატში მოყვანილია რეკომენდაცია იმის თაობაზე, თუ როგორ უნდა აღმოეჩინათ მტრის ჯაშუში, რომლის

გამოსავლენადაც (ბუნებრივია, როდესაც ასეთი ეჭვი გაჩნდებოდა) უნდა გაცემულიყო ბრძანება, რომ ყველა მეომარი თავის კარავთან დამდგარიყო, ხოლო ვინც კარვის გარეშე დარჩებოდა, ჯაშუშიც ის იქნებოდა.[22]

შუა საუკუნეებში დაზვერვის ყველაზე გავრცელებულ ფორმას მოწინააღმდეგის გადაადგილებაზე დისტანციური თვალთვალი წარმოადგენდა, რომლის ეფექტურობასაც ის განაპირობებდა, რომ იმდროინდელი მოუკირწყლავი საგზაო ქსელის პირობებში, მოძრაობაში მყოფი არმია მტვრის დიდ ღრუბლებს წარმოქმნიდა, რომლის შორი დისტანციებიდან შემჩნევაც საკმაოდ ადვილი იყო. მაგალითად, მტვრის მეშვეობით დააფიქსირეს აჯანყებული ბიზანტიელი დიდებულის, ვასილაკის არმიის მოძრაობა ალექსი კომნენოსის მეომრებმა,[23] მტვრის მეშვეობით აღმოაჩინა მოწინააღმდეგის არმია მანუელ კომნენოსმა, როდესაც იგი ქალაქ ზევგმანს უტევდა, ხოლო მოწინააღმდეგის არმია მის ზურგში გასვლას ცდილობდა.[24] ასევე შეამჩნია მონღოლური არმიის მოძრაობა დავით ულუმ[25] და ა.შ. მტვერი იმდენად ხილული ნიშანი იყო არმიის მოძრაობისა, რომ X საუკუნის ბიზანტიური სამხედრო ტრაქტატი (DE VELITATIONE BELLICA) რჩევას აძლევდა მხედართმთავრებს, რომ იმ დროს, როდესაც ისინი მტერზე თავდასხმას გადაწყვეტდნენ, მას გათენებამდე უნდა მიახლოებოდნენ, რადგან სხვა შემთხვევაში აეარდნილი მტვერი მათ ჩანაფიქრს თავდასხმამდე ბევრად ადრე გაამჟღავნებდა.[26]

მტვრის ფაქტორი შესაძლებლობას იძლეოდა, რომ მტრული არმიის გადაადგილებაზე თვალთვალი შორი დისტანციებიდან დაწყებულიყო, რისთვისაც იყენებდნენ ყველა ხელსაყრელ ადგილს, როგორც ციხესიმაგრეებსა და სათვალთვალო კოშკებს, ასევე ყველა იმ მოხერხებულ სიმაღლეს, სადაც დროებითი სადაზვერვო პოსტის მოწყობა იყო შესაძლებელი. ბუნებრივია, რომ ყველაზე ეფექტურად ამ ამოცანის შესრულება იმ წერტილებიდან შეიძლებოდა, საიდანაც გარკვეული ტერიტორიის ხედი იშლებოდა და მტვრის მეშვეობით მოძრაობაში მყოფი არმიის დაფიქსირება შორ მანძილზე ხდებოდა შესაძლებელი. მტრული არმიის დროული აღმოჩენა საშუალებას იძლეოდა, დაწყებულიყო მისი ახლო დისტანციებიდან თვალთვალი, რაც უკვე მტრის გეგმების გარკვევას აიოლებდა. მაგალითად, იმავე DE VELITATIONE BELLICA-ს მიხედვით, მზვერავებს აუცილებლად უნდა დაედგინათ მოწინააღმდეგის ბანაკიდან გამოსვლის დრო და მიმართულება, რაც მხედართმთავარს საშუალებას მისცემდა, განესაზღვრა - სად აღმოჩნდებოდა მტრის არმია მეორე დღეს, რის მიხედვითაც მას შესაბამისი ზომების მიღების შესაძლებლობა ეძლეოდა.[27] მაგალითად, ამ რეკომენდაციის შესაბამისად მოქმედებდა ირანში (სანჯანის ოლქში) მდებარე ციხესიმაგრე ბალაკის კომენდანტი, რომელიც მის ტერიტორიებზე შესულ მონღოლურ არმიას უთვალთვალებდა და შემდეგ ინფორმაციას თავრიზთან მყოფ ჯალალ ად-დინს უგზავნიდა.[28]

მოწინააღმდეგის არმიის მოძრაობაზე თვალთვალი შუა საუკუნეებში დაზვერვის ყველაზე გავრცელებული მეთოდი იყო, წერილობითი წყაროების მიხედვით მას თითქმის

ყველა მხედართმთავარი იყენებდა. მაგალითად, ქამალ ად-დინისა და ვალტერ გოტიეს მიხედვით, ტელ-დანიშის ბრძოლის წინ (1115 წ.), მზვერავები ყოველ საათში ერთხელ ახსენებდნენ ინფორმაციას მუსლიმთა გადაადგილებისა და ადგილმდებარეობის შესახებ, ანტიოქიის არმიის სარდალს როჯერს.[29] მოთვალთვალეების მეშვეობით ადევნებდა თვალყურს ბიზანტიის ტერიტორიებზე შემოჭრილ ვალახებისა და ყივჩაღების არმიას ისააკ ანგელოსი, რომელმაც მხოლოდ მას შემდეგ მოუწყო მათ ჩასაფრება, როდესაც ინფორმაცია მიიღო, რომ მტერი შესაფერის ადგილში იმყოფებოდა.[30] ანალოგიურად იქცეოდა ბულგარეთში ლაშქრობის დროს იოანე ლასკარისი, რომელიც მოთვალთვალეების მეშვეობით ადევნებდა თვალყურს მტრის არმიის მოძრაობას.[31] მზვერავი მოთვალთვალეების მეშვეობით დაადგინა დროულად დავით სოსლანმაც მუსლიმური არმიის მოძრაობა განძიდან შამქორისკენ, რამაც საშუალება მისცა საქართველოს არმიას, მომზადებული დახვედროდა მტრის გამოჩენას.[32]

მოწინააღმდეგის არმიის გადაადგილებაზე თვალთვალის მეთოდი დაზვერვის იმდენად სტანდარტული საშუალება იყო, რომ მისი არ გამოყენება სამხედრო საქმის უცოდინრობად ითვლებოდა. სამხედრო საქმეში სწორედ ასეთ დილეტანტად მიიჩნევდა, მაგალითად, გიორგი აკროპოლიტი ბიზანტიელ სარდალს, სკუტარი ქსილოსს, რომელიც იმის გამო დამარცხდა, რომ მტრის არმიას მოთვალთვალენი არ მიუჩინა და ვერ დააფიქსირა მისი მოძრაობა, რის შედეგადაც მტერმა მოულოდნელი თავდასხმა განახორციელა ბიზანტიელებზე და სრულად გაანადგურა ისინი.[33]

სამხედრო ბანაკი

სამხედრო ბანაკი საველე ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა და შუა საუკუნეების არც ერთი არმია მისი გამართვის უნარის გარეშე ლაშქრობას არ იწყებდა, განსაკუთრებით კი მტრულ ტერიტორიებზე. ბიზანტიის იმპერატორი მანუელ კომნენოსი ასე მიმართავდა თავის მეომრებს: „ბანაკი იგივე ქალაქია, ქალაქს კი კარიბჭე, კედლები და თხრილი სჭირდება. ჩვენ ამისთვის ყველაფერი მზად უნდა გვქონდეს, განსაკუთრებით ახლა, როდესაც მტრის ტერიტორიებზე ვიმყოფებით და შორს ვართ რომის (ამ შემთხვევაში, ბიზანტიის ს.მ.) ტერიტორიებიდან.“[1] ბანაკი წარმოადგენდა მკაცრი გეგმის მიხედვით გაშლილ კარვებს, რომელთა შორის დატოვებული იყო სავალი მონაკვეთები მეომრებისა და სააღალე ტრანსპორტისთვის. ბანაკის ტერიტორია დაცული იყო გარსშემოვლებული თხრილით, რომელსაც შუა საუკუნეების ყველა არმია საომარი კამპანიების წარმოებისას, განსაკუთრებით კი, მტრულ ტერიტორიაზე ყოფნის დროს, აუცილებლად აკეთებ-

და. მაგალითად, ბასილი II-მ, როდესაც ის 1022 წელს დაბანაკდა ბასიანის ველზე გიორგი I-ის წინააღმდეგ, ბანაკს ღრმა თხრილი შემოავლო.[2] ასევე მოიქცა ალექსი კომნენოსი ლებურნეს ბრძოლის წინ,[3] ისევე როგორც იოანე,[4] მანუელ[5] და ანდრონიკ კომნენოსები[6] და სხვა ბიზანტიელი მხედართმთავრები. თხრილს ავლებენ თავის საველე ბანაკებს ბაბეკის წინააღმდეგ მოქმედი ალ-აფშინის არაბული არმია,[7] დავით აღმაშენებლის წინააღმდეგ შემახასთან დაბანაკებული სელჩუკთა არმია,[8] სელჩუკი სარდალი ქერბოგა ანტიოქიასთან,[9] თემურ ლენგი ინდოეთში ლაშქრობის დროს,[10] ფლანდრიული არმია სენტ-ომერის ალყის დროს[11] და ა.შ.

ბანაკის გარს შემოვლებული თხრილის დანიშნულება, ისევე როგორც გამაგრებულ ქალაქებთან და ციხესიმაგრეებთან, იყო მოწინააღმდეგის შეკავება ბანაკის ტერიტორიები-დან გარკვეულ დისტანციაზე. ხშირად, თხრილი ძლიერდებოდა მის მიწაყრილზე აღმართ-ული წამახური სარების მესრით, როგორც ამას აკეთებდნენ სელჩუკური არმიები შემახასა[12] და ანტიოქიასთან.[13] ხანდახან დამატებით წინაღობას აკეთებდნენ მიწაყრილში ჩარჭობილი ფარების წრით, რომელთა შუაშიც ასევე მიწაში ჩარჭობილი შუბები იყო, ნვერით მონინააღმდეგისკენ, როგორც ეს გააკეთა იოანე ციმისხის არმიამ ბულგარეთში, სვიატოსლავის წინააღმდეგ ლაშქრობისას,[14] ან კიდევ ფლანდრიის არმიას, უკვე აღნიშნული ქალაქ სენტ-ომერის ალყის დროს.[15] საველე ბანაკისთვის გალავნის ფუნქციას ხის მესერი (ე.წ. პალისადი) ასრულებდა, რომელიც წვერწამახული საკმაოდ მსხვილი მორებისგან კეთდებოდა და ბანაკს მთელ რადიუსზე ერტყმოდა გარს. ასეთი პალისადები ჰქონდა გაკეთებული, მაგალითად, იოანე დუკას არმიას იტალიაში, ბოსკის ციხის ალყის დროს,[16] ისევე როგორც ჯვაროსნებს, კონსტანტინოპოლის ალყისას.[17]

საველე პირობებში სწორად გამართული ბანაკი საკმაოდ საიმედო თავდაცვით ნაგებობას წარმოადგენდა და მასზე თავდასხმა სარისკო და რთული სამხედრო ოპერაცია იყო. მაგალითად, აჯანყებული ნიკიფორე ვრიენოსის წინააღმდეგ გაგზავნილმა ალექსი კომნენოსმა, რომელსაც მოწინააღმდეგის ბრძოლაში გამოწვევა სურდა, თავის ბანაკს სპეციალურად არ გაუკეთა თხრილი და მესერი, რათა მოწინააღმდეგეს მასზე ყოყმანის გარეშე მიეტანა იერიში.[18] საწინააღმდეგო სურათია დავით აღმაშენებლის შირვანში ლაშქრობის დროს, როდესაც სელჩუკთა არმია, რომელსაც არ სურდა ბრძოლაში ჩაბმა, სასწრაფოდ დაბანაკდა და თავი თხრილითა და მესრით დაიცვა.[19] საველე ბანაკისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მის მდებარეობას, რასაც შესაძლოა ბანაკის თავდაცვისუნარიანობა გაეძლიერებინა ან პირიქით - დაესუსტებინა. მაგალითად, ერთერთი ლაშქრობის დროს როჯერ II ანტიოქიელის არმიას სიბნელემ ისე მოუსწრო, რომ ბანაკისთვის ხელსაყრელი ადგილის შერჩევა ვერ მოასწრეს, რის გამოც როჯერს მარშის გაგრძელება უნდოდა, მისი სიტყვებით, იმ ადგილში დაბანაკება, რომელიც, ერთი მხრივ,

ტყიანი მთით იყო გარშემორტმული, მეორე მხრივ კი - ჭაობით, არმიისთვის დამღუპველი შეიძლებოდა გამხდარიყო, რადგან თავდასხმის შემთხვევაში მეომრები მანევრსა და უკანდახევას ვერ შესძლებდნენ და ცხვრებივით დაიღუპებოდნენ. მთელი დღის მარშით დაღლილმა როჯერის მეომრებმა ეს რჩევა არ მიიღეს, რის შედეგადაც გამთენიისას სელჩუკების მიერ განხორციელებული თავდასხმის დროს ყველა დაიღუპა.[20]

საველე ბანაკისთვის ყველაზე ხელსაყრელი ადგილი გაშლილ ველზე მდებარე შემაღლება იყო, რომელთან მიახლოვებასაც მტერი შეუმჩნევლად ვერ მოახერხებდა. ასეთი ადგილი შეარჩია, მაგალითად, იოანე ციმისხი ბულგარეთში ლაშქრობის დროს, როდესაც ბანაკი ბორცვზე გაშალა, საიდანაც მიდამოს იოლად აკონტროლებდა.[21] ბანაკის ადგილმდებარეობის შერჩევისთვის აუცილებელი პირობა იყო მის სიახლოვეს წყლის მასივის, როგორც წესი, მდინარის არსებობა, რათა არმიის თანმხლები მრავალრიცხოვანი ცხოველების დარწყულება პრობლემად არ ქცეულიყო. მდინარის არსებობა იყო მეტად მნიშვნელოვანი პირობა და ნებისმიერი მხედართმთავარი უარს იტყოდა სტრატეგიულად უფრო მომგებიანი ადგილის შერჩევაზე, თუ იქ მდინარე (ან წყლის მოპოვების სხვა საშუალება) არ მდებარეობდა და თავდაცვის შესუსტების ხარჯზე დაბანაკდებოდა მდინარის სიახლოვეს.[22] სწორედ ბანაკის მდინარესთან სიახლოვის აუცილებლობა განაპირობებს იმას, რომ წერილობით წყაროებში, რომლებშიც საველე ბანაკების ადგილმდებარეობაა მოცემული, ისინი თითქმის ყოველთვის მდინარეებთან მიმართებაში იხსენიებიან. მაგალითად, ანა კომნენოსის მიხედვით, ალექსის მეთაურობით მოქმედი ბიზანტიური არმია, ყველა შემთხვევაში, მდინარის პირსაა დაბანაკებული, ასე იყო ვასილაკის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს, როდესაც არმია მდინარე ვარდარის ნაპირთან იყო გამაგრებული. მდინარე არზენთან იდგა ალექსის არმია რობერტ გვისკართან ომის დროს, მდინარის ნაპირთანაა მისი ბანაკი, როგორც ლარისას, ისე ლებურნეს ბრძოლების დროს[23] და ა.შ. ალექსი კომნენოსი არ იყო გამონაკლისი, ბანაკის ადგილად მდინარის სიახლოვეს სხვა მხედართმთავრებიც სისტემატიურად ირჩევდნენ, როგორც, მაგალითად: ფრანკი მოქირავნე რუსელი - მდინარე სოფონასთან,[24] რობერტ გვისკარი - მდინარე გლიკთან,[25] იოანე კომნენოსი - მდინარე კუვაიკთან,[26] დავით სოსლანი - მტკვართან შამქორის ბრძოლის წინ[27] და ა.შ.

საველე ბანაკისთვის მდინარეს, გარდა იმისა, რომ ის ცხოველთა დარწყულების საშუალება იყო, წმინდა თავდაცვითი ფუნქციაც ეკისრებოდა, ის დაბანაკებულ არმიასა და მოწინააღმდეგეს შორის ბუნებრივ ბარიერს ქმნიდა. ბანაკებს შლიდნენ ისე, რომ მისი ერთი ან ორი მხარე (თუ ამის შესაძლებლობას მდინარის კალაპოტი იძლეოდა) მდინარით ყოფილიყო დაცული შესაძლო შეტევისგან. გარდა ამისა, მდინარის სიახლოვე იმითაც იყო მნიშვნელოვანი, რომ ის განაპირობებდა ბანაკში ყოველდღიურად სისუფთავისა და სანიტარული ნორმების დაცვას.

ანტისანიტარია შუა საუკუნეების საველე ბანაკების ნამდვილი უბედურება იყო და ურთულეს, მათ შორის, სამხედრო ხასიათის პრობლემებს უქმნიდა მხედართმთავრებს იმით, რომ ხშირად არმია ამის გამო იძულებული იყო, დაეტოვებინა სტრატეგიულად ხელსაყრელი ადგილი, და ბანაკი სხვა ადგილზე გაემართა. დაკლული ცხოველების შიგნეულობა და სხვა ნარჩენები, ფეკალური მასები, ავადმყოფობითა თუ ბრძოლაში მიღებული ჭრილობებისგან გარდაცვლილთა გვამები, რომელთა დაკრძალვაზეც ხშირად არავინ ზრუნავდა, ბანაკში ცხოვრებას გაუსაძლისს ხდიდა. მაგალითად, ჟან ლე-ბელი აღწერს, რომ როდესაც ქალაქ ტურნესთან საფრანგეთის არმია ბანაკიდან მოიხსნა, მეომრებს უხაროდათ, რადგან მათ აღარ შეეძლოთ იმ სიმყრალეში გაძლება, რომელიც დახოცილი საქონლის ნარჩენებისგან მოდიოდა.[28] ანა კომნენოსი მიუთითებდა, რომ ლებურნეს ბრძოლის მეორე დღესვე ბიზანტიური არმია იძულებული გახდა, დაეტოვებინა ბანაკი, დახოცილი ტყვე პაჭანიკების აყროლებული ცხედრების გამო.[29] ალექსი კომნენოსთან დაზავებისას ნორმანდიელთა მხედართმთავარმა ზავის პირველ პირობად წამოაყენა, რომ ბიზანტიელებს მისთვის ბანაკის შეცვლის შესაძლებლობა მიეცათ, რადგან ძველ ბანაკში, არმიის ხანგრძლივი დგომის გამო, აუტანელი სიმყრალე იდგა.[30] ჟამთაღმწერელის მიხედვით, ალამუთის აღების შემდეგ ქართული არმია იქ 12 დღეზე მეტ ხანს ვერ გაჩერდა გვამების აუტანელი სუნის გამო[31] და ა.შ.

როდესაც ბანაკში შექმნილი ანტისანიტარია აიძულებდა შუა საუკუნეების არმიას, დაეტოვებინა ბანაკი და იგი ამას დანაკარგების გარეშე აკეთებდა, ეს საკმაო წარმატება იყო, რადგან ანტისანიტარიული პირობები ძალიან ხშირად სხვადასხვა ეპიდემიის გაჩენას იწვევდა, რაც უფრო მძიმე შედეგებით მთავრდებოდა, ვიდრე ეს მხოლოდ ბანაკის დატოვება იყო. მაგალითად, როდესაც რობერტ გვისკარის არმია დირახიასთან იდგა საველე ბანაკში, მის მეომრებში გავრცელდა უცხო ავადმყოფობა, რამაც (ანა კომნენოსის სიტყვით) 10 ათასი მათგანი იმსხვერპლა.[32] მოგვიანებით იგივე დაემართათ ბოემუნდის მეომრებსაც, რომლებსაც, ერთფეროვანი კვების გამო, კუჭის დაავადება გაუჩნდათ და ბევრი მათგანი გარდაიცვალა.[33] ნიკიტა ხონიატი და ჟოფრუა ვილარდუენი მიუთითებდნენ, რომ კონსტანტინოპოლის ლათინი იმპერატორის, ჰენრი I-ის არმიაში ადრიანოპოლის ალყის დროს, ბანაკში დაგროვილი გვამებისგან გაჩნდა ჭირის ეპიდემია, რის გამოც, ჯვაროსნები იძულებულნი გახდნენ, ქალაქის ალყა მოეხსნათ,[34] ასევე მოიქცნენ სელჩუკი სულთანი მასტუდი, რომელმაც მის არმიაში გაჩენილი ჭირის გამო ალყა მოხსნა უკვე თითქმის აღებულ ბაღდადს[35] და სალადინი, რომელიც ჯვაროსანთა უკანასკნელი დასაყრდენის, ქალაქ ტირის ალყის დროს იძულებული გახდა, უარი ეთქვა ბრძოლის გაგრძელებაზე, მის ბანაკში გაჩენილი ავადმყოფობის გამო.[36] სამხედრო ბანაკში ეპიდემიის გაჩენის მაღალი ალბათობა ქმნიდა ბანაკის საკმაოდ ხშირი ცვლის აუცილებლობას, რაზედაც თავის ტრაქტატში ხაზგასმით მიუთითებდა კეკავმენოსი.[37]

როგორც კეკავმენოსი, ისე სხვა ბიზანტიური სამხედრო ტრაქტატები, ხაზგასმით აღნიშნავდნენ ბანაკის დაცვის აუცილებლობასაც,[38] რისთვისაც ბანაკად დგომის დროს სპეციალური საყარაულო სამსახურის ფორმირება იყო საჭირო. ბანაკად მდგომი არმია, რომლის მეომრებიც არასაბრძოლო მდგომარეობაში ერთად შეჯგუფებულები იყვნენ, თავდასხმის შესანიშნავ ობიექტს წარმოადგენდა და თუ მას არ ჰქონდა ორგანიზებული საყარაულო სამსახური, რომელსაც უნდა უზრუნველყო ბანაკის უსაფრთხოება მოულოდნელი თავდასხმისგან დღისით თუ ღამით, შეიძლებოდა დიდი საშიშროების წინაშე აღმოჩენილიყო. ბიზანტიური სამხედრო თეორია (რაც ზოგადად მსგავსია სხვა ქვეყნებში დამკვიდრებული შეხედულებებისაც) მიიჩნევდა, რომ სამხედრო ბანაკი სამი საგუშაგო სარტყლით უნდა ყოფილიყო დაცული. პირველი ზოლი თავად ბანაკში უნდა გამართულიყო, მეორე ბანაკის გარშემო, ისრის სასროლ დისტანციაზე, ხოლო მესამე (ცხენოსანთა პოსტები) კიდევ უფრო მოშორებით.[39] საყარაულო სამსახურის გარდა, ბანაკის უსაფრთხოებას შორეული სადაზვერვო პოსტებითაც იცავდნენ. მზვერავები (მოთვალთვალეები) განლაგებულნი იყვნენ ბანაკის მახლობელ თუ შორეულ სიმაღლეებზე და აკონტროლებდნენ ფართო ტერიტორიებს მტრის მოძრაობის აღმოსაჩენად.[40]

სადღეღამისო საყარაულო სამსახური ორგანიზებული იყო რამდენიმეცვლიან რეჟიმში. ვეგეციუსის (IV-V სს. მიჯნა) მიხედვით, ღამის განმავლობაში ყარაული ოთხჯერ უნდა შეცვლილიყო,[41] ანა კომნენოსი (როგორც სხვა ბიზანტიელი ავტორები) საყარაულო სამსახურის მონაცვლეობის აღსანიშნავად, თავის ქრონიკაში ხშირად იხსენიებს ღამის პირველ, მეორე , მესამე დაცვას.[42] ლე ბელი მიუთითებს ღამის გუშაგებს ბანაკად მდგომ ინგლისის არმიაში,[43] ხოლო ან-ნასავის მიხედვით, გარნისის ბრძოლის წინ ბანაკად მდგომი ჯალალ ად-დინი ბრძანებას აძლევს თავის ემირებს, რომ მათ მორიგეობით იფხიზლონ.[44] როგორც აღინიშნა, საყარაულო სამსახურის იგნორირებას ხშირად ფატალური შედეგები მოსდევდა, როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, ყარსზე მონღოლთა თავდასხმის დროს, სადაც არისტაკეს ლასტივერტეცის მიხედვით ღამის ყარაული არ ეყენათ.[45] ბუნებრივია, საყარაულო სამსახურის იგნორირების შედეგად იგივე მოხდებოდა ნებისმიერი არმიის ბანაკად დგომის დროსაც. სამხედრო-საველე ბანაკზე მოულოდნელი თავდასხმისგან თავის დასაცავად, საყარაულო და სადაზვერვო პოსტების ორგანიზების გარდა, მთელ რიგ სხვა დამატებით ზომებსაც მიმართავდნენ, მაგალითად, ბანაკისკენ მიმავალ გზებსა თუ ბილიკებზე შენიღბულად ჭიმავდნენ ძუას ზედ შებმული ზანზალაკებით, სახიფათო ადგილებში ყრიდნენ ე.წ. ტრიბოლებს, რომლებსაც სხვადასხვა მხარეს მიმართული წამახული წვერი ჰქონდა და ადვილად ერჭობოდა ფეხში ადამიანს და ფლოქვში - ცხენს, თხრიდნენ პატარა ორმოხაფანგებს, შიგ ჩამალული წამახული სარებით და ა.შ.[46]

სამხედრო ბანაკები, ჯერ კიდევ რომაულ სამხედრო ხელოვნებაში დამკვიდრებული ტრადიციების მიხედვით,[47] იყო ოთხკუთხა ფორმის, რადგანაც ოთხკუთხედში ბევრად

ადვილი იყო როგორც ბანაკის შიდა ტერიტორიის სწორად დაგეგმარება, ისე თავდაცვის ორგანიზება.[48] ბანაკის გამართვა (რაც ლაშქრობის დროს ელემენტარულ აუცილებლობას წარმოადგენდა) ლაშქრობის დროს საკმაოდ დიდი ტვირთის (კარვების, შრომითი იარაღების, ყოფითი ნივთებისა და ა.შ.) თან ტარებას საჭიროებდა, რაც ბუნებრივია, აღალს ამძიმებდა და არმიის გადაადგილების სისწრაფეზე მოქმედებდა. ბანაკის გაშლა 4-6 საათში იყო შესაძლებელი, რაც აუცილებლად დღის შუქზე, მზის ჩასვლამდის უნდა შესრულებულიყო,[49] ეს კი განაპირობებდა იმ გარემოებას, რომ არმიას მარშირება (გამონაკლისი შემთხვევების გარდა) მხოლოდ დღის პირველ ნახევარში შეეძლო. როგორც აღინიშნა, ბანაკის ადგილს გარკვეული მოთხოვნები უნდა დაეკმაყოფილებინა რაც იმას ნიშნავდა, რომ ასეთი ადგილი წინასწარ უნდა შერჩეულიყო არმიაში მყოფი სპეციალური ინჟინრების მიერ (ბიზანტიურ არმიაში მათ მინსურატორები ეწოდებოდათ[50]), რომლებიც ავანგარდში შემავალ რაზმებთან ერთად სამარშო კოლონის წინ მოძრაობდნენ და ბანაკისთვის შესაფერის ადგილს წინასწარ არჩევდნენ.

ბანაკის აგების ტექნოლოგია.
და ზვერვა, ინჟინრები. ადრეულ მომთაბარეთა ბანაკები.
ყივჩალთა ბანაკი აღწერილი აქვს მიხაელ სირიელს.

შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნების ძირითადი პრინციპები

ა) შეტევითი ომების სტრატეგია

სასაზღვრო რეგიონები - სათარეშო რეიდების ორგანიზების სისტემა

შუა საუკუნეებში შეტევითი ომების ყველაზე გავრცელებული სახეობა სათარეშო რეიდები იყო, რომლებიც ომების წარმოების ხანმოკლე, მცირე მასშტაბის, მაგრამ ყველაზე ინტენსიურ ფორმას წარმოადგენდა. სათარეშო რეიდების მთავარი მიზანი იყო ნადავლის მოპოვება და საკუთარი სამხედრო ძლიერების სისტემატიური დემონსტრირება და პრევენცია მეზობელი სახელმწიფოების მიმართ. თარეში ფეოდალური ეპოქის ერთ-ერთ ყველაზე დამახასიათებელ ნიშანს (შეიძლება ითქვას, შუა საუკუნეების ერთგვარ „სავიზიტო ბარათს"), ფეოდალური „ცხოვრების წესსა" და შემოსავლების მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდა,[1] მისი ორგანიზება შეეძლო ყველა იმ ფეოდალს, რომელსაც ამისთვის აუცილებელი რესურსი (სამხედრო რაზმი, მეომართა საველე პირობებში უზრუნველყოფის შესაძლებლობა და ა.შ.) გააჩნდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, სათარეშო რეიდებს იშვიათად ჰქონდა უსისტემო, ქაოსური ხასიათი, რადგან ეს, უფრო მეტად, სახელმწიფოს მიერ წარმოებული სამხედრო პოლიტიკის ნაწილი იყო, ვიდრე ცალკეული ფეოდალების მიერ განხორციელებული ერთჯერადი აქტი. სათარეშო რეიდები სისტემურ და ორგანიზებულ სახეს ცენტრალიზებული ხელისუფლების არსებობის პირობებში იღებდა, იმ ქვეყნებში, რომლებშიც ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლება ყალიბდებოდა, თარეში სამხედრო პოლიტიკის განუყოფელი ნაწილი ხდებოდა და გარკვეული ამოცანების შესასრულებლად სისტემატურად გამოიყენებოდა. მაგალითად, ასეთი ვითარება კარგად ჩანს თამარისდროინდელ საქართველოში, რაც შესანიშნავად აღწერა ბასილი ეზოსმოძღვარმა, როდესაც ის საუბრობს საქართველოს სამეფოს მონაპირე ერისთავების საქმიანობაზე. ბასილის მიხედვით, სათარეშო რეიდები

თამარის (ე.ი. ცენტრალური ხელისუფლების) ნების გარეშე არ ხორციელდებოდა და მასთან შეთანხმებით იგეგმებოდა: „ნუ ვინ ესრეთ ჰგონებთ, თუმცა თვინიერ თამარისსა რამე ქმნილ იყო ვისგანცა, არამედ ესრეთ განიგონე: მონაპირეთა მონახიან საქმე, ანუ ციხე ასაღებელი, ანუ თურქმანი შემოდგომილი, ანუ ქალაქი განსატეხელი, ანუ ქვეყანა მოსარბეველი, მოახსენიან თამარს და მან გასინჯოს საქმე იგი და გამოიკითხის. უკეთუ ღირს იყვის შეყრასა ლაშქართასა, უბრძანის ზაქარიას და ივანეს და შეყარნიან ლაშქარნი, თვით დავით მეფე წავიდის და არა სადათ შემოქცეული ცუდად. უკეთუ უმცირესი რამე იყვის, მყის შესხნის დარბაისერნი თვისნი და, ვითარ შავარდენთა, მოისაქმიან.“[2]

ბასილის მიერ აღწერილი ქართული სასაზღვრო სისტემა ტიპურია შუა საუკუნეებისთვის და მისი ანალოგებიც ფეოდალური ეპოქის მრავალ სახელმწიფოშია. მაგალითად, ფრანკთა იმპერიაში ასეთი სისტემა წარმოდგენილი იყო სასაზღვრო საგრაფოების, მარკების სახით, რომელთაც მარკ-გრაფები (ქართული მონაპირე ერისთავის თანადი ტიტული) მართავდნენ.[3] VII-X საუკუნეების ბიზანტიის საზღვრებზე არსებობდა ე.წ. აკრიოტების (ნიშნავს სასაზღვრო რეგიონში მცხოვრებს) დასახლებების სისტემა, რომლის სათავეშიც აკრიოტების სტრატიგოსი იდგა,[4] X-XI საუკუნეებიდან კი ჩამოყალიბდა მსხვილი სასაზღვრო ოლქები, რომელთა მმართველებიც კატეპანის, ან დუკას ტიტულს ატარებდნენ და ოლქების სამხედრო-სამოქალაქო ხელმძღვანელობას ახორციელებდნენ (მაგალითად, ასეთი სასაზღვრო რეგიონები იყო ანტიოქიის, ვასპურაკანისა და ივერიის ფემები).[5] რუმის სასულთნოში განვითარდა ბეილიკების სისტემა, რომლებსაც ემირ-ჰაზები (ნიშნავს რელიგიისთვის მებრძოლს) მართავდნენ.[6] ოსმალეთის იმპერიაში არსებობდნენ სასაზღვრო სანჯაყები, როლებიც აკინჯებით (ბიზანტიური აკრიოტების მსგავსად ნიშნავს სასაზღვრო რეგიონში მცხოვრებს) იყო დასახლებული და სანჯაყ-ბეგები მართავდნენ[7] და ა.შ. როგორც დასახელებული, ისე სხვა ქვეყნების სასაზღვრო რეგიონების მოწყობის სისტემები მრავალი სპეციფიკური ნიშნით განსხვავდებოდა, მაგრამ დანიშნულება ყველგან ერთი და იგივე იყო, მათ უნდა უზრუნველეყოთ სახელმწიფოსთვის აუცილებელი შეტევითი და თავდაცვითი ამოცანების შესრულება. შეტევითი სტრატეგიის ფარგლებში, სასაზღვრო რეგიონები ასრულებდნენ ამ ძირითად ამოცანებს: ზვერავდნენ მეზობელი ქვეყნების ტერიტორიებს და მოიპოვებდნენ ინფორმაციას. აწყობდნენ მცირე მასშტაბის სათარეშო რეიდებს და მონაწილეობდნენ სახელმწიფოს მიერ ორგანიზებულ რეიდებში. სამივე ეს ამოცანა, რაც კარგად ჩანს ბასილის ზემოთ მოყვანილი ცნობიდან, ორგანულად უკავშირდებოდა ერთმანეთს, რადგან როგორც მცირე, ისე მასშტაბური რეიდების მოწყობა (რაც თარეშის ძირითადი სახეობები გახლდათ) მონაპირეთა მიერ მოპოვებული ინფორმაციაზე იყო დამოკიდებული. თუ ცენტრალური ხელისუფლება მიიჩნევდა, რომ შესასრულებელი ამოცანის („ციხე ასაღებელი, თურქმანი შემოდგომილი, ქალაქი განსატეხელი, ქვეყანა

მოსარბეველი") ხასიათი მსხვილი ძალების კონცენტრირებას თხოულობდა, მაშინ თავს უყრიდნენ დიდ არმიას, სხვა შემთხვევაში კი, ლოკალური ხასიათის ამოცანებს თავად მენაპირეები ასრულებდნენ, საკუთარი ძალებით.

სათარეშო რეიდის მასშტაბურობა ქვეყნის საერთო ძლიერებაზე იყო დამოკიდებული. რაც მეტი სამხედრო რესურსი გააჩნდა ქვეყანას და რაც უფრო ცენტრალიზებურად შეეძლო არსებული რესურსის გამოყენება (ეს კი ძლიერი სამეფო ხელისუფლების პირობებში იყო შესაძლებელი), სათარეშო რეიდებიც უფრო დიდი ძალებითა და უფრო შორეულ ტერიტორიებზე ეწყობოდა. ეს ვითარება შესანიშნავად ჩანს საქართველოს სამეფოს მაგალითზეც, რომლისთვისაც მისი ძლიერების ხანაში თარეში მეზობლებთან ომების წარმოების სისტემატიური და მასშტაბური ფორმა გახდა და დიდი ტერიტორიები მოიცვა, მაშინ როდესაც სხვა პერიოდებში მსგავსი რამ ნაკლებად შეიმჩნევა. მაგალითად, გიორგი III-მ 1165 წელს სამეფოს სამხრეთი საზღვრის მთელ სიგრძეზე მოაწყო უპრეცედენტო მასშტაბის მარბიელი რეიდი, რომელშიც ყველა სანაპირო საერისთავო მონაწილეობდა და საქართველოს თითქმის ყველა მეზობელი ერთდროულად დაარბია. ეს რეიდი იმდენად გრანდიოზული გახლდათ, რომ, მემატიანის მიხედვით, მისი მსგავსი არავის ენახა: „იქმნა ესევითარი უცხო ლაშქრობა, რომლისა სიგძე არაოდეს ვის ეხილვა."[8] არანაკლებ მასშტაბური იყო დავით სოსლანის მიერ მოწყობილი სათარეშო რეიდი ლაშა-გიორგის დაბადების წელს, როდესაც ქართულმა არმიამ თანმიმდევრობით დაარბია გელაქუნის ტბის, ხაჩენის, ბელაქნისა და განძა-შამქორის მიდამოები.[9] კიდევ უფრო გრანდიოზულ ხასიათს ატარებდა ზაქარია და ივანე მხარგრძელების მეთაურობით განხორციელებული სათარეშო რეიდი 1207 წელს ჩრდილო ირანში, როდესაც ქართულმა არმიამ ჩრდილოეთ ირანში შემავალი სამხრეთ აზერბაიჯანისა და სამხრეთ კასპიისპირეთის რეგიონები დაარბია.[10]

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს სამეფო (შუა საუკუნეების სხვა სახელმწიფოების მსგავსად) საკმაოდ ხშირად აწყობდა მასშტაბურ სათარეშო ლაშქრობებს, თარეშის ძირითად ფორმა იყო მაინც მცირე მასშტაბის ხანმოკლე რეიდები, რომელთა ორგანიზებაც მენაპირეთა საქმიანობის მთავარ სფეროდ რჩებოდა. სასაზღვრო რეგიონების არსებობა თარეშის გარეშე წარმოუდგენელი გახლდათ, რადგან, როგორც წესი, ეს რეგიონები მეტწილად თარეშით მოპოვებული ნადავლით არსებობდა, და არა სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობით. სასაზღვრო რეგიონი ერთგვარი სამხედრო-ადმინისტრაციული ოლქი იყო და ადმინისტრაციული მოწყობითა და მათში მოქმედი საგადასახადო სისტემით განსხვავდებოდა ქვეყნის შიდა რეგიონებში მდებარე ტერიტორიული ერთეულებისგან. სასაზღვრო რეგიონებს სახელმწიფოებრივი მოწყობის სქემაში გამორჩეული ადგილი ეკავათ, და, როგორც წესი, განთავისუფლებულნი იყვნენ მთელი რიგი გადასახადებისგან, რის სანაცვლოდაც საზღვრების უსაფრთხოების

უზრუნველყოფა და თარეშების ორგანიზება ევალებოდათ. მაგალითად, ეს ვითარება დეტალურად აღწერა გიორგი პახიმეროსმა, რომლის მიხედვითაც (XIII ს. II ნახევარში) ბიზანტიელი მესაზღვრეების (აკრიოტების) მოვალეობა მტრებზე თავდასხმა, ჩასაფრებების მოწყობა და მათი ძარცვა იყო, რის გამოც ისინი გადასახადებისგან იყვნენ გათავისუფლებულნი და, პირიქით, სამეფო ხელისუფლებისგან იღებდნენ მატერიალურ დახმარებას, მაგრამ აკრიოტების შემოსავლების ძირითადი წყარო არა ეს დახმარება, არამედ თარეშით მოპოვებული ნადავლი იყო. პახიმეროსის სიტყვით, მათ ხელში დიდი სიმდიდრე გროვდებოდა, რომლის რაოდენობაც აკრიოტების მიერ განხორციელებული თარეშების ინტენსივობის შესაბამისად მატულობდა.[11] მსგავსი სისტემა ფუნქციონირებდა შუა საუკუნეების ესპანურ და პორტუგალიურ სამეფოებში,[12] კილიკიის სომხეთში (სადაც, მაგალითად, სმბატ სპარაპეტის „სამართალი" მიუთითებდა, რომ თარეში სასაზღვრო ხელისუფლების შემოსავლის კანონიერი წყარო იყო.[13]) და რიგ სხვა ქვეყნებში. ბუნებრივია, რომ სისტემატური თარეშების განხორციელება მუდმივ სამხედრო საქმიანობას ნიშნავდა და დიდი რაოდენობის რესურსების ხარჯვას საჭიროებდა, რისი უზრუნველყოფაც ასევე თარეშით მოპოვებული ნადავლით ხდებოდა. ნადავლი გახლდათ ყველაფერი ის, რაც ფასეული იყო: შინაური საქონელი, პროდუქტი, ფუფუნების საგნები, სხვადასხვა რელიგიური თუ საყოფაცხოვრებო ნივთები, საბრძოლო იარაღი და განსაკუთრებით თარეშის დროს დატყვევებული ადამიანები, რომელთა გამოსყიდვაც (როგორც ზემოთ აღინიშნა) დიდი ფულადი შემოსავლის წყარო იყო. მაგალითად, დავით სოსლანისა და ივანე მხარგრძელის მიერ მოწყობილი ერთ-ერთი თარეშის დროს „აღიღეს ტყვისა, ჯოგისა, აქლემისა, ზროხისა და ცხვრისა სიმრავლე," რაც თარეშის სავსებით ნარმატებული შედეგი გახლდათ.[14] ამ რეიდებით, როგორც სახელმწიფოს, ისე თარეშის მონანილეების ხელში, დიდი ქონება გროვდებოდა, რაზედაც შესანიშნავად მიუთითებს, მაგალითად, ფიტარეთის ტაძრის სამშენებლო წარწერა, რომლის მიხედვითაც ტაძარი „ხრმლით მონაგები საფასით" (ე.ი. ლაშქრობის დროს მოპოვებული ნადავლით) აუგია ლაშა-გიორგის, ამირეჯიბს, ქავთარ ქაჯიფაისძეს, რომელსაც იმავე „ხრმლით მონაგებით" ორი სოფელიც შეუძენია და ფიტარეთისთვის შეუწირავს.[15]

სათარეშო რეიდებით მიღებული შემოსავლები სტაბილური რომ ყოფილიყო, ბუნებრივია, ისინი გარკვეული პერიოდულობით უნდა განხორციელებულიყო, მაგრამ რამდენადაც დიდი სათარეშო რეიდების ხშირი ორგანიზება შეუძლებელი იყო, თარეშის გავრცელებულ ფორმად მცირე მასშტაბის რეიდები რჩებოდა, რომელთა ორგანიზებაც სტაბილური სისტემატურობით იყო შესაძლებელი. თარეშის, როგორც ომების წარმოების მეთოდის მთავარი სპეციფიკა, მისი სისტემატურობა, საკმაოდ ხშირად პოლიტიკურ კონიუნქტურას ეწინააღმდეგებოდა. მართალია, სახელმწიფო თარეშის სისტემატურობით ისევე იყო დაინტერესებული, როგორც ცალკეული მინის მფლობელი ფეოდალები,

მაგრამ მის ორგანიზებაზე ხანდახან უარის თქმა უხდებოდა, რადგან თითქმის ყველა საზავო ხელშეკრულება, ორ მეზობელ სახელმწიფოს შორის, აუცილებლად სათარეშო რეიდების შეწყვეტასაც ითვალისწინებდა, რაც ცენტრალურ ხელისუფლებასა და ფეოდალებს (განსაკუთრებით კი მენაპირეებს) შორის საკონფლიქტო ვითარებას ქმნიდა. მაგალითად, დავით აღმაშენებელსა და სელჩუკ სულთან მაჰმუდს შორის 1123 წელს დადებული ზავის პირობები, რომელიც საქართველოს მხრიდან მარბიელი რეიდების შეწყვეტას („ყივჩაღთაგან არა რბევასა") ითხოვდა, საქართველოს მეფესა და სამეფოს სასაზღვრო რეგიონებში მცხოვრებ ყივჩაღებს შორის კონფლიქტის მიზეზი გახდა,[16] ისევე, როგორც გიორგი III-ის მიერ აზერბაიჯანის ათაბაგ ელდიგუზთან დადებული ზავი, რომლის მიხედვითაც გიორგიმ სათარეშო რეიდები შეწყვიტა, მაგრამ იმ ქართველი ფეოდალების „კოლექტიურ პროტესტს" წააწყდა, რომლებმაც განუცხადეს, რომ „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თვინიერ ლაშქრობისა და რბევისა," რის გამოც გიორგი „იძულებული" გახდა, სათარეშო რეიდები განეახლებინა.[17] ანალოგიური ვითარებაა სხვა სახელმწიფოებშიც, მაგალითად, იერუსალიმის მეფე ბალდუინ IV-მ ვერაფრით აიძულა მსხვილი ფეოდალი რეინალდ შატილიონელი შეეწყვიტა სათარეშო რეიდები მუსლიმთა ტერიტორიებზე, რითაც ის არღვევდა დადებულ საზავო ხელშეკრულებას და სისტემატურად ქმნიდა ომის განახლების საფრთხეს, რითაც იერუსალიმის სამეფო მოცემულ მომენტში არ იყო დაინტერესებული,[18] ხოლო ბიზანტიის იმპერიაში, თარეში ომების წარმოების იმდენად გავრცელებული და ბუნებრივი მეთოდი იყო, რომ X საუკუნეში ვრცელი ეპიკური პოემაც კი შეიქმნა გმირ მეომარ აკრიოტზე (მესაზღვრეზე).[19]

თარეშს, როგორც ბრძოლების წარმოების ფორმას, სისტემატურობასთან ერთად ჰქონდა მეორე მთავარი დამახასიათებელი თვისება, საბრძოლო მოქმედებების განსაკუთრებით სასტიკი და დაუნდობელი ხასიათი, რითაც სათარეშო რეიდები ომების წარმოების ნებისმიერი სხვა ფორმებისგან მკვეთრად გამოირჩეოდა. თარეშის, როგორც ომის წარმოების გამორჩეულად სასტიკ ბუნებას, მის წინაშე მდგომი ამოცანების ხასიათი განაპირობებდა. რამდენადაც ცალკეული თარეშის დროს არ იდგა ტერიტორიების დაკავებისა და შენარჩუნების ამოცანა და მიზანი მხოლოდ ტყვეებისა და სხვა ნადავლის მოპოვება იყო, რაც მტრულ ტერიტორიაზე ხანმოკლე ყოფნას გულისხმობდა, ამდენად მოთარეშეები უყოყმანოდ ანადგურებდნენ როგორც დასახლებულ პუნქტებს (სოფლებს, სხვადასხვა შენობა-ნაგებობას), ისე ხეხილის ბაღებსა და ნათესებს. მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზს, ჯვაროსნების წინააღმდეგ მოწყობილი თარეშის აღწერისას, მითითებული აქვს მეომრებთან ერთად, თუ როგორ სპეციალურად მიჰყავდა შეიზარის მშვიდობიანი მცხოვრებლები (გლეხები), მტრის ტერიტორიებზე არსებული ნათესების გასანადგურებლად.[20] ქემალ ად-დინის მიხედვით, ანალოგიურად იქცეოდა ედესას გრაფი ჟოსლინიც, რომელიც 1124 წელს, ალეპოს მიდამოებში მოწყობილი სათარეშო

რეიდის დროს, ნათესებს ანადგურებდა.[21] თარეშის სასტიკი ხასიათი ყველგან, როგორც დასავლეთში, ისე აღმოსავლეთში, აბსოლუტურად ერთგვარი იყო, ამიტომ როგორც თარეშის ორგანიზება, ისე მისგან თავდაცვა, შუა საუკუნეების თითქმის ყველა სახელმწიფოს უპირველეს ამოცანას წარმოადგენდა. ამასთან, ეს გარემოება (თარეშის სისასტიკე) აიძულებდა სხვადასხვა ხელისუფალს, ეძებნათ მისი წარმოების ფორმების რეგულაციის გზები, მაგალითად, რომის პაპები ამას მთელი რიგი კანონების მიღებით ცდილობდნენ, რომელთაგანაც ზოგიერთი, ქრისტიანულ სახელმწიფოებს შორის ომის დროს, მშვიდობიანი მოსახლეობიდან ტყვეების აყვანასა და სასოფლო რეგიონებისა და ნაგებობების განადგურებას კრძალავდა,[22] მაგრამ თარეშის ბუნების შეცვლა არავითარ კანონს არ შეეძლო, რადგან იმ უზარმაზარი შემოსავლების მიღების სურვილი, რაც სისტემატური თარეშის შედეგად იყო შესაძლებელი, ყველა კანონის იგნორირებას იოლად ახდენდა. ერთადერთი ძალა, რომელსაც თარეშის ხასიათის მეტ-ნაკლები რეგულირება, თავისი ინტერესებისთვის მისი ორგანიზებული გამოყენება და, ამავე დროს, მისგან თავდაცვა შეეძლო, იყო ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლება, რომლის ხელშიც სათარეშო რეიდები შეტევითი სტრატეგიის უმძლავრესი იარაღი ხდებოდა. იმ შემთხვევაში, როდესაც სახელმწიფოს სხვადასხვა მიზეზის გამო არ სურდა რაიმე პოლიტიკური მიზნის მისაღწევად მასშტაბური სამხედრო კამპანიის წარმოება, მას ამის შესრულება, რიგ შემთხვევებში, სათარეშო რეიდების მეშვეობითაც შეეძლო. მაგალითად, უკვე აღვნიშნეთ, თუ როგორ ითხოვდა დავით აღმაშენებლისგან სელჩუკთა სულთანი (მისი მხრიდან ერთგვარი დათმობის სანაცვლოდ) სათარეშო რეიდების შეწყვეტას, რაც მის სასაზღვრო რეგიონებს სერიოზულ პრობლემებს უქმნიდა. ანალოგიური ვითარება იყო თამარის დროსაც, რომელსაც მუსლიმებმა (ბასილის მიხედვით, ხალიფამ[23]) ორჯერ მიმართეს სათარეშო რეიდების შეწყვეტის თხოვნით, რის სანაცვლოდაც ხარკის გადახდას თავაზობდნენ.[24]

რამდენადაც მცირე სათარეშო რეიდების ეფექტურობა აგებული იყო არა მეომართა სიმრავლეზე, არამედ მოულოდნელობის ფაქტორსა და ლაშქრობების სისტემატურობაზე, ამდენად მათი განხორციელება საკმაოდ უმნიშვნელო ძალებითა და რესურსებით შეიძლებოდა. სათარეშო რეიდები, როგორც წესი, ნაკლებად დაცულ, ან საერთოდ დაუცველ ადგილებში ხორციელდებოდა და გამაგრებულ ადგილებს გვერდს უვლიდა, რაც არ ითხოვდა მეომართა დიდი რაოდენობის კონცენტრირებას. მარბიელი რაზმები, უმრავლეს შემთხვევებში, რამდენიმე ასეული და არცთუ იშვიათად, რამდენიმე ათეული მეომრისგან შედგებოდა, რაც ასეთი ტიპის რაზმს დიდი აღალის ტარების აუცილებლობისგან ათავისუფლებდა და მობილურობას მატებდა. ამ ფაქტორის გათვალისწინებით, მაგალითად ბიზანტიელები მათ ტერიტორიებზე შესულ არაბთა თუ სელჩუკთა მარბიელ რაზმებს არა მათი რეიდების დასაწყისში, როდესაც ისინი

ტვირთისგან თავისუფალნი იყვნენ და სწრაფი გადაადგილება შეეძლოთ, არამედ რეიდის დასასრულს ებრძოდნენ, რადგან მოთარეშეები უკვე ტყვეებითა და სხვა ნადავლით იყვნენ დამძიმებულნი და მობილურობა დაკარგული ჰქონდათ.[25]

მცირე მასშტაბის სათარეშო რეიდები არ საჭიროებდნენ ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის მოუქნელი ელემენტების, მობილიზაციის ჩატარებისა და აღალის ფორმირების გამოყენებას, რაც ომების წარმოების ამ ფორმას განსაკუთრებულ მობილურობას ანიჭებდა, მაგრამ სათარეშო რეიდებისთვის სისტემური და ორგანიზებული სახის მიცემა, როგორც აღვნიშნეთ, მხოლოდ ცენტრალიზებული სახელმწიფოს არსებობის პირობებში შეიძლებოდა. სახელმწიფოს, რომელიც სრულად აკონტროლებდა მიწისმფლობელ ფეოდალებს, სასაზღვრო რეგიონებში მცირერიცხოვანი, მუდმივმოქმედი პროფესიული სამხედრო რაზმების (მოქირავნეების, ფეოდალური სახლის რაზმების, გვარდიული ნაწილების) დისლოცირება, ან მობილიზაციის ლოკალური სისტემის შექმნა, გადასახადებისგან განთავისუფლების გზით, ყოველთვის შეეძლო, რაც მას საშუალებას აძლევდა, სათარეშო რეიდები გარკვეული მიზნისკენ გეგმიურად გამოეყენებინა. როდესაც სათარეშო რეიდები ორგანიზებული სისტემის სახეს იღებდნენ, მათი მეშვეობით დაპყრობითი ამოცანების განხორციელებაც შესაძლებელი ხდებოდა და შუა საუკუნეებ-ის რიგი სახელმწიფოები ამ შესაძლებლობას აქტიურად იყენებდნენ.

მცირე სათარეშო რეიდების წინაშე უშუალო დაპყრობითი ამოცანები არ დგებოდა, მაგრამ რეიდების სტაბილურობის შემთხვევაში, ეს ამოცანები სავსებით მიღწევადი ხდებოდა, თუმცა ხანგრძლივი და რთული პროცესი იყო. მისი არსი მდგომარეობდა ერთსა და იმავე რეგიონზე თავდასხმების სისტემატურობაში, რაც ამ რეგიონის ეკონომიკურ დეგრადაციას, არსებული სახელისუფლო სისტემის დასუსტებასა და მისი მოსახლეობის სრულ დემორალიზებას იწვევდა, რის შედეგადაც ისინი, ან ტოვებდნენ აღნიშნულ რეგიონს, ან სტაბილური უსაფრთხოების გარანტიების მიღების შემთხვევაში, ემორჩილებოდნენ შემტევ პოლიტიკურ სისტემას. აღნიშნული პროცესის ერთ-ერთი საუკეთესო ილუსტრაცია ესპანურ-პორტუგალიური რეკონკისტაა, რომლის დროსაც მუსლიმური ტერიტორიები დაიკავეს, ძირითადად, არა გენერალურ ბრძოლებში ტრიუმფალური გამარჯვებების, არამედ რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში მიმდინარე სტაბილური სათარეშო რეიდების შედეგად.[26] აღნიშნულის გამო, სრულიად ბუნებრივია, რომ იმ ქვეყნებში, რომლებშიც ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლებისა და სასაზღვრო რეგიონების მართვადი სისტემის ჩამოყალიბება ხერხდებოდა, სახელმწიფო დაუყოვნებლივ იწყებდა შეტევითი სტრატეგიის ამ უმძლავრესი იარაღის გამოყენებას პოლიტიკური მიზნების მისაღწევად, რაც, შუა საუკუნეების რიგი ქვეყნების გვერდით,[27] საქართველოსთვისაც დამახასიათებელი იყო, სადაც სათარეშო რეიდები მაშინვე გახდა სამხედრო პოლიტიკის განუყოფელი ნაწილი, როგორც კი ქვეყანაში სახელმწიფო მმართველობის ძლიერი

ინსტიტუტები ჩამოყალიბდა. წერილობითი წყაროებიდან გარკვევით ჩანს, რომ დავით აღმაშენებლის პერიოდიდან, მონღოლების გამოჩენამდე, საქართველოს სამეფოს მიერ სათარეშო რეიდები მუდმივი სისტემატურობით ეწყობოდა, რაც საქართველოს ისტორიის რიგ მკვლევართა „ერთგვარ დაბნეულობას" იწვევდა, ისინი თარეშის წარმოებას საქართველოს მეფეთა „შეცდომად" მიიჩნევდნენ და ამ „უცნაური" მოვლენის (როდესაც სამეფო ყოველგვარი მიზეზის გამო თავს ესხმოდა მეზობლებს) ახსნას სხვადასხვა მოსაზრებით ცდილობდნენ, სანამ აკად. გ. მელიქიშვილმა არ დაასაბუთა, რომ თარეში ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელი, სრულიად კანონზომიერი მოვლენაა.[28]

თარეში საქართველოს სამეფოსთვის, ისევე როგორც ნებისმიერი სხვა ფეოდალური სახელმწიფოსთვის, ფეოდალური ცხოვრების ჩვეულებრივი, ყოველდღიური წესი იყო. სხვადასხვა ეპოქაში თარეშის ხასიათში განსხვავება მხოლოდ ის იყო, რომ სახელმწიფოს სამხედრო-პოლიტიკური ძლიერების ხანაში, თარეში ომების წარმოების სისტემური მეთოდი და სამხედრო-პოლიტიკური მიზნების მიღწევის საშუალება ხდებოდა, ხოლო ქვეყნის დაცემა-დაკნინების პერიოდებში ინდივიდუალური, ერთჯერადი აქტების კატეგორიაში ინაცვლებდა. მაგალითად, საქართველოს ისტორიულ რეალობაში მოგვიანო ხანის სამცხის ათაბაგები[29] ან თუნდაც ერეკლე II-ის დროინდელი ფეოდალები,[30] ისევე თარეშობდნენ მეზობელ ტერიტორიებზე, როგორც დავით აღმაშენებლისა და თამარისდროინდელი საქართველოს მენაპირე ერისთავები, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ დავითისა და თამარისდროინდელი თარეში გეგმიურ, მიზანმიმართულ სამხედრო-პოლიტიკურ მოქმედებათა სისტემას წარმოადგენდა, ხოლო სამცხის ათაბაგებისა და სხვა ფეოდალების თარეში — შემთხვევიდან შემთხვევამდე განხორციელებულ ინდივიდუალურ აქტებს, რომლებიც მხოლოდ ნადავლის მოპოვებას ისახავდა მიზნად და არა რაიმე პოლიტიკური ამოცანის შესრულებას.

სასაზღვრო რეგიონები სამხედრო-ადმინისტრაციულ ოლქებად ძირითადად იმ ქვეყნებში ყალიბდებოდნენ, რომლებშიც სამხედრო დაპირისპირება მოსაზღვრე რეგიონებთან ინტენსიურ ხასიათს ატარებდა და მუდმივი სტაბილურობით მიმდინარეობდა, რაც, უპირველეს ყოვლისა, ქრისტიანობისა და ისლამის, ისევე როგორც ცივილიზებული ქვეყნებისა და მომთაბარეთა შეხების ძირითად საკონტაქტო ზონებზე მოდიოდა. სწორედ ეს იყო იმის ძირითადი მიზეზი, რომ ასეთ ზონებში მდებარე სახელმწიფოებში, მაგალითად, ბიზანტიაში, არაბთა სახალიფოში, იერუსალიმის სამე-ფოში, კილიკიის სომხეთში, ესპანურ სამეფოებსა და პორტუგალიაში, რუმის სასულთნოში, ოსმალეთის იმპერიასა და რიგ სხვა ქვეყნებში, ისევე როგორც საქართველოში, სასაზღვრო ტერიტორიას ცენტრალური ხელისუფლება მკაცრ ადმინისტრირებას უწევდა და, როგორც შეტევითი თუ თავდაცვითი სტრატეგიის უმნიშვნელოვანესი ელემენტები, სამხედრო-ადმინისტრაციულ ოლქებად ყალიბდებოდა. საქართველოში სასაზღვრო რეგიონების

სამხედრო-ადმინისტრაციულ ოლქებად ფორმირება დავით აღმაშენებლის დროს დაიწყო, ანუ მაშინ, როცა ქვეყანა აქტიურ შეტევაზე გადავიდა მუსლიმური სამყაროს წინააღმდეგ და სასაზღვრო რეგიონებში ყივჩაღები - სათარეშო რეიდებისთვის უაღრესად შესაფერისი სამხედრო ძალა ჩაასახლა.[31] დავითის შემდგომ პერიოდებში, სასაზღვრო რეგიონებმა ჩამოყალიბებული სისტემის სახე მიიღო და სახელმწიფოს მიერ წარმოებული შეტევითი სტრატეგიის უმნიშვნელოვანეს ნაწილად იქცა. სისტემის არსი იყო ის, რომ თითოეული სასაზღვრო-სამხედრო ოლქი კონკრეტულად მისი მოსაზღვრე მეზობელი ტერიტორიების წინააღმდეგ მოქმედებდა, რაც შეტევითი სტრატეგიის წარმოებას მიზანმიმართულ და გეგმიურ სახეს აძლევდა („ლაშქრობ-დეს ქუემონი ქუემოთ, და ზემონი ზემოთ, და შუანი შუათ.“[32]). წერილობითი წყაროებიდან გარკვევით ჩანს, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მონაპირე ერისთავები, ძირითადად, ერზერუმ-ყარსის რეგიონში მოქმედებდნენ, მაგალითად, როდესაც საქართველომ ყარსი დაიპყრო და თამარმა მენაპირე ერისთავად ივანე ახალციხელი დანიშნა, მან (როგორც მენაპირე ერისთავმა) „წარუღო თურქებს გარშემო ქვეყანანი.“[33] „თავის მიმართულებებზე“ ანალოგიურად მოქმედებდნენ სხვა სანაპირო საერისთავოებიც, მაგალითად, მხარგრძელების, როგორც ლორეს მფლობელ მენაპირეთა შეტევების ძირითადი ობიექტი ჩრდილოეთ სომხეთის (არაქსის ხეობის) ტერიტორიები იყო, სადაც 1186 წელს „წარვიდეს მხარგრძელნი, ძენი სარგისისნი და ვარამისნი, ... ილაშქრეს ქუეყანასა დვინისასა. ... და გამარჯუებულნი და აღვსებულნი და სახელოვანნი მოვიდეს წინაშე მეფეთა.“[34] „თავისი მიმართულება“ განძა-არანის ტერიტორიაზე ჰქონდა ჰერეთის საერისთავოსაც, რომლის ერისთავების შესახებაც ბასილი ეზოსმოძღვარი წერდა, რომ მათი შიშით „განძას და ბარდავის ყრმა მცირე ვერ აუტირდებოდა დედასა.“[35]

მიუხედავად ბასილი ეზოსმოძღვრის ცნობისა, რომ მენაპირე ერისთავები მხოლოდ სამეფო კარის უშუალო მითითებებით მოქმედებდნენ, ეს მთლად ასე არ უნდა ყოფილიყო. მენაპირეთა მოქმედებების კოორდინირება ცენტრალურ ხელისუფლებასთან აუცილებელი იყო მასშტაბური სათარეშო რეიდის ორგანიზების დროს, როგორც ეს გააკეთა, მაგალითად, ივანე მხარგრძელმა, როდესაც „აწვია დავით (სოსლანი) ლაშქრობისა ძალითა შესამართებლად დიდსა და სასახელოსა: მოსარბეველად დიდისა გელაქუნისა, სპარსი-ბაზარისა და გორალაუქისა,“[36] მაგრამ მცირე სათარეშო რეიდების ჩატარების დროს (რომლებიც არამასშტაბურობის გამო წერილობით წყაროებში ნაკლებად ისახებოდა), მათ მოქმედების სრული თავისუფლება უნდა ჰქონოდათ, ამის დამადასტურებელ ცნობას თავად ბასილი იძლევა, როდესაც შავშეთის მენაპირე ერისთავის, ზაქარია ფანასკერტელის შესახებ აღნიშნავს, რომ იგი „მარტოდ იქმოდა მრავალთა და დიდთა საქმეთა: აიღო ბანა და სხუანი მრავალნი სახელოვანნი ციხენი და ადგილნი.“[37] შესაძლოა, სწორედ ამით იყო გამოწვეული ის გარემოება, რომ როდესაც

თამარის არმიამ ყარსი აიღო, ქალაქის მცხოვრებლები სთხოვდნენ მას, განსხვავებით ანისისა და დვინისა, ყარსი უშუალოდ სამეფო კარის მმართველობაში შეეყვანა და არ დაექვემდებარებინა მენაპირე ერისთავისთვის.[38]

მცირე სათარეშო რეიდების სამოქმედო არეალი საშუალოდ 100-300 კილომეტრის ფარგლებში მერყეობდა,[39] რაც იმას ნიშნავს, რომ ამ ტიპის ლაშქრობების განხორციელება ორი კვირის ფარგლებში სავსებით შესაძლებელი იყო. როგორც უკვე აღინიშნა, მცირე სათარეშო რეიდები მცირერიცხოვანი ძალებითა და, უპირატესად, ცხენოსნებით ხორციელდებოდა, რასაკვირველია, ფიქსირებული ციფრი ასეთ შემთხვევებში არ არსებობდა, მაგრამ რამდენიმე ასეული მეომარი ან ამოცანისთვის სავსებით საკმარისი ძალა იყო. მარბიელი რაზმის წინაშე არ იდგა ქალაქების, ან ციხესიმაგრეების, აღების ამოცანა, რაც მას მძიმე აღალის (მძიმე საალყო აღჭურვილობისა და ტექნიკური პერსონალის) ტარებისგან ათავისუფლებდა, მას არ სჭირდებოდა დიდი ხნით ერთ ადგილზე დაბანაკება, რის გამოც შეეძლო, არ ეტარებინა ბანაკისთვის საჭირო ინვენტარი, არ უნდა ებრძოლა მოწინააღმდეგის არმიასთან, რის გამოც არ არსებობდა მეომართა დიდი რაოდენობის თავმოყრის აუცილებლობა და ა.შ. ერთადერთი, რითაც მცირევადიანი სათარეშო რეიდი უნდა ყოფილიყო უზრუნველყოფილი, იყო სურსათის გარკვეული მარაგი, რისი ტარებაც სწრაფმავალი სასაპალნე ცხენებით შეიძლებოდა და ამ შემთხვევაში, ვთქვათ, 500 მეომრისგან შედგენილი რაზმისთვის, იმის გათვალისწინებით, რომ თითო მეომარს დღეში ორი კილო საკვები დასჭირდებოდა (ორი კვირის განმავლობაში, შესაბამისად 14 ათასი კილო), 100 სასაპალნე ცხენი სავსებით საკმარისი იყო, რაც, ბუნებრივია, ასეთი რაზმების მობილურობას მკვეთრად ზრდიდა. მძიმე აღალისა და მეომართა დიდი რაოდენობისგან გათავისუფლებულ მარბიელ რაზმს, 500 მეომრისა და 600 ცხენის არსებობის პირობებში, დღის განმავლობაში 40-50 კილომეტრი უპრობლემოდ შეეძლო დაეფარა, რაც იმას ნიშნავს, ასეთ რაზმებს მოულოდნელად შეეძლოთ მოქმედება, რადგან თარეშის შესახებ გავრცელებული ხმები მათი გადაადგილების სისწრაფეს თითქმის ვერ გაასწრებდა. აღნიშნულის შესანიშნავი მაგალითია სამცხის ათაბაგ ყვარყვარე II-ის (1451-1466 წწ) რეიდი სამცხიდან არეშში, რომელიც მან 500 მეომრის თანხლებით განახორციელა და ისე სწრაფად იმოძრავა დიდ დისტანციებზე, რომ მისი გამოჩენა ყველგან მოულოდნელი გამოდგა.[40] სათარეშო რეიდებს, როგორც საბრძოლო მოქმედებების წარმოების სისტემურ ფორმას, ასეთი მობილურობა განსაკუთრებულ ეფექტურობას ანიჭებდა, რის გამოც ბრძოლის ეს მეთოდი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სრულფასოვანი სახელმწიფო ინსტიტუტებისა და ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლების არსებობის პირობებში, შეტევითი სტრატეგიის წამყვანი ფორმა ხდებოდა.

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ სასაზღვრო რეგიონებს მათთვის დამახასიათებელი ორგანიზაციულ-ადმინისტრაციული სპეციფიკისა (გადასახადებისგან გათავისუფლება,

მუდმივი სამხედრო რაზმების არსებობა, ავტონომიური გადაწყვეტილებების მიღების უფლება და ა.შ.) და სპეციალური სამხედრო ფუნქციების გამო, დამოუკიდებელი არსებობისკენ სეპარატისტული მიდრეკილებები გააჩნდათ, რომელთა რეალიზებაც მაშინვე იწყებოდა, როდესაც ცენტრალური ხელისუფლება დასუსტებას და მართვის ბერკეტების კარგვას იწყებდა. მაგალითად, აღნიშნული კანონზომიერება კარგად ჩანს აბასიდების სახალიფოსა და რუმის სასულთნოს შემთხვევებში, რომელთა სასაზღვრო ზოლზე ბიზანტიასთან (როგორც კი ცენტრალური ხელისუფლება დასუსტდა) მრავალი დამოუკიდებელი საემირო წარმოიქმნა.[41] იგივე პროცესი კარგად ჩანს რუსუდანისდროინდელ საქართველოშიც, როდესაც ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების პარალელურად, სანაპირო საერისთავოებმა სეპარატისტული ტენდენციების გამომჟღავნება დაიწყეს და ჯალალ ად-დინისა და მონღოლთა შემოსევების პერიოდისათვის, ფაქტიურად, ნახევრად დამოუკიდებელ ერთეულებად იყვნენ გაფორმებულნი.[42]

შუა საუკუნეების ფეოდალური სახელმწიფოებისგან განსხვავებით, მომთაბარეებს თარეშის სტაბილურად წარმოებისთვის ძლიერი სახელმწიფო ინსტიტუტების განვითარება არ სჭირდებოდათ, თარეში მათი ბუნებრივი საქმიანობა და ცხოვრების ჩვეულებრივი წესი იყო, რაც მომთაბარეებთან მეზობლობას უაღრესად სახიფათოს ხდიდა. მომთაბარეები, მესაქონლეობის გარდა, არ ეწეოდნენ სხვა საქმიანობას, რის გამოც მუდმივად განიცდიდნენ სასოფლო-სამეურნეო და საფეიქრო პროდუქციის, და მათთან ერთად, სახელოსნო (ძირითადად საბრძოლო იარაღისა და თავდაცვითი საჭურვლის) ნაწარმის მწვავე დეფიციტს, რასაც ძირითადად სათარეშო რეიდების ნყალობით ავსებდნენ, ეს კი, მომთაბარეთა შემთხვევაში, მხოლოდ ნადავლის მოსაპოვებელ მძარცველურ აქტებს წარმოადგენდა.[43] მომთაბარეთა თარეში განსაკუთრებულად სტაბილურ სახეს მაშინ იღებდა, როდესაც რომელიმე ტერიტორია, იქ არსებული ვრცელი საძოვრების გამო, მათთვის მიმზიდველი ხდებოდა, ასეთ შემთხვევებში, მომთაბარეთა თარეში ინტენსიურ სახეს და მოცემულ ტერიტორიებზე დინამიკური შეტევის ფორმას იღებდა, რისი შეჩერება და უკუგდება, ნებისმიერი სახელმწიფოსთვის ურთულეს ამოცანას წარმოადგენდა. თუ როგორი დამანგრეველი ძალა ჰქონდა ამ სახის სათარეშო რეიდებს, ნათლად ჩანს ბიზანტიის იმპერიის მაგალითზე, რომელმაც თავისი ტერიტორიების დიდი ნაწილი მცირე აზიაში სწორედ მომთაბარეთა რამდენიმე საუკუნოვანი პერმანენტული ხასიათის სათარეშო რეიდების შედეგად დაკარგა და რამაც საბოლოოდ მნიშვნელოვანწილად განაპირობა, ერთ დროს უძლიერესი და უზარმაზარი იმპერიის განადგურება.[44]

მცირე მასშტაბის სათარეშო რეიდისგან განსხვავებით, შეტევითი სტრატეგიის მეორე ფორმა, მასშტაბური ხასიათის სამხედრო კამპანია, უაღრესად რთულად განსახორციელებელი იყო და ომის წარმოების მეთოდად უფრო ნაკლებად იყენებდნენ. პირველი სირთულე ასეთი კამპანიის ორგანიზების სიძვირე და მისი წარმოების შედეგად მიღებული შემოსავლების სიმცირე იყო. იშვიათად, რომ მასშტაბური კამპანიის შედეგებს გაწეული ხარჯები დაეფარა და მოგება მოეტანა, ხშირად ასეთი კამპანია, სამხედრო წარმატების შემთხვევაშიც კი, უფრო წამგებიანი იყო ვიდრე მომგებიანი. მაგალითად, 782 წელს, როდესაც ხალიფა არ-რაშიდმა მრავალრიცხოვანი არმიით ილაშქრა ბიზანტიის წინააღმდეგ, ლაშქრობის ორგანიზებისთვის დახარჯა დაახლოებით მილიონ-ნახევარი დინარი, რომელიც ეგვიპტიდან შემოსული წლიური შემოსავლების ტოლფასი თანხა იყო. მოპოვებული გამარჯვების შედეგად, ბიზანტიელებს დაეკისრათ არაბებისთვის ყოველწლიური ხარკის გადახდა, 160 ათასი დინარის ოდენობით. ეს ლაშქრობის ხარჯებს, ხარკის სტაბილური გადახდის შემთხვევაში, ათი წლის შემდეგ დაფარავდა. დანახარჯის კომპენსაცია ვერ მოახდინა იმ ნადავლმაც (5648 ტყვე, 20 000 სასაპალნე ცხოველი, 100 000 სული საქონელი და ა.შ.), რომელიც არაბებმა ხელთ იგდეს, რადგან საქონელი არმიამ საკვებად გამოიყენა, ხოლო სხვადასხვა ტიპის მოპოვებულ ნივთებს (სიჭარბის გამო) ფასი დაუვარდა და, საბოლოოდ, სახელმწიფოს წილმა ნადავლიდან მხოლოდ 100 ათასი დინარი შეადგინა.[1] მასშტაბური კამპანიების წარმოების დროს ანალოგიური შედეგები ხშირი გახლდათ, განსაკუთრებით კი კამპანიის სამხედრო წარუმატებლობის შემთხვევაში, როდესაც ზარალი განსაკუთრებულ მასშტაბებს აღწევდა. მაგალითად, ასე მოხდა (უკვე აღნიშნულ) საფრანგეთის მეფე ლუდოვიკო IX-ის შემთხვევაში, რომელსაც ჯვაროსნული ლაშქრობის ორგანიზება საფრანგეთის ოთხი წლის შემოსავლის ტოლფასი თანხა დაუჯდა და რომელიც წარუმატებლად დასრულდა.[2]

მასშტაბური სამხედრო კამპანიის დროს, როდესაც ვერ ხერხდებოდა ომის მტრის ხარჯზე წარმოება და ზარალისა და შემოსავლების დაბალანსება, სახელმწიფო იძულებული იყო, დიდი თანხები გამოეყო ზარალის დასაფარავად, რა მიზნითაც, როგორც წესი, საკუთარ ქვეყანაში ზრდიდა გადასახადებს, რის შედეგადაც პრობლემები უკვე ქვეყნის შიგნით იქმნებოდა. თუ ასეთი სიტუაცია მიაღწევდა გარკვეულ კრიტიკულ ზღვარს, ეს შეიძლება რომელიმე ქვეყნის ხელისუფლებას არამარტო მის მიერ წარმოებულ სამხედრო კამპანიაში დამარცხებად, არამედ ხელისუფლების დაკარგვადაც დასჯდომოდა. მაგალითად, მსგავსი რამ მოხდა X საუკუნის დასაწყისის ანისის სამეფოში, როდესაც სომეხთა მეფე სუმბატ I-მა (890-914 წწ.) აშკარად სწორად ვერ

შეაფასა საკუთარი ფინანსური და სამხედრო შესაძლებლობები და ამიერკავკასიაში ჰეგემონობის მოპოვებისთვის დაუპირისპირდა აზერბაიჯანის არაბ გამგებელს, აბუ საჯ იუსუფს, რომელთანაც ბრძოლაში ის დამარცხდა და იძულებული გახდა, ყოველწლიური ხარკის გადახდის ვალდებულება ეკისრა. სუმბატის შემოსავლები არ იყო საკმარისი ხარკის დასაფარავად, რის გამოც მან გადასახადები ხუთჯერ გაადიდა. ამან მას სომეხი ნახარარებისა და მოსახლეობის მხარდაჭერა დაუკარგა.[3] შექმნილი პრობლემების გამო სუმბატის შემოსავლები მკვეთრად შემცირდა და მან ხარკის დაფარვა ვერ შესძლო, რაც იუსუფისთვის შესანიშნავი მიზეზი გამოდგა დასუსტებულ მოწინააღმდეგესთან ომის გასაახლებლად. მიწისმფლობელებისა და მოსახლეობის მხარდაჭერას მოკლებულმა სუმბატმა ვეღარც არმიის ფორმირება მოახერხა, ვეღარც ომის გაგრძელება შეძლო და ტყვედაც ჩავარდა, რის შემდეგაც იუსუფმა ის სიკვდილით დასაჯა და სომხეთის ტახტზე მისთვის მისაღები კანდიდატი აიყვანა.[4]

სრულიად ბუნებრივია, რომ როდესაც მასშტაბური ომის წარმოება ასეთ კოლოსალურ დანახარჯებთან იყო დაკავშირებული და რესურსების მაქსიმალურ მობილიზებას მოითხოვდა, მას მხოლოდ მაშინ მიმართავდნენ, როდესაც სახელმწიფოს წინაშე გლობალური ამოცანები დგებოდა, მაგრამ ასეთი ამოცანები ისეთი სახელმწიფოების წინაშე წარმოიქმნებოდა, რომლებიც სახელმწიფოებრიობისა და შესაბამისად სამხედრო ორგანიზაციის განვითარების მაღალ დონეს აღწევდნენ, ამარცხებდნენ ფეოდალური სისტემის წინააღმდეგობას და ქმნიდნენ ძლიერ ცენტრალურ მმართველობას, სხვა შემთხვევაში რესურსების სრული მობილიზება და შესაბამისად, მასშტაბური შეტევითი ომების წარმოება შეუძლებელი იყო. ამგვარად, შეტევითი ომების საწარმოებლად მთავარი ამოცანა გახლდათ ხელისუფლების ცენტრალიზაცია და ეფექტური სახელმწიფო ინსტიტუტების ფორმირება, რის შემდეგაც ქვეყნის წინაშე ყალიბდებოდა სტრატეგიული ამოცანები, რომელთა წარმატებით განხორციელებაც, ამ ამოცანებისა და არსებული რესურსების შესაბამისობაზე იყო დამოკიდებული.

როდესაც სტრატეგიული ამოცანების მასშტაბები ქვეყნის შესაძლებლობებს შეესაბამებოდა, ასეთ შემთხვევებში სამხედრო წარმატებები თითქმის გარანტირებული იყო, ხოლო როდესაც ამოცანებისა და რესურსების მასშტაბებს შორის დისბალანსი იქმნებოდა, მარცხი გარდაუვალი გახლდათ. ბუნებრივია, სტრატეგიული ამოცანებისა და არსებული შესაძლებლობების დაბალანსებას პიროვნული ფაქტორები განაპირობებდა, რაც, მაგალითად, შესანიშნავად ჩანს როგორც საქართველოს, ისე სხვა მრავალი ქვეყნის მაგალითზე. როდესაც დავით აღმაშენებელი სახელმწიფოს სათავეში მოვიდა, მან, პირველად სამეფო ხელისუფლების ცენტრალიზება მოახდინა, რის შემდეგაც ქვეყნის განკარგულებაში არსებული რესურსების მასშტაბების მიხედვით დაიწყო ქვეყნის წინაშე არსებული სტრატეგიული ამოცანების (მომთაბარეთა განდევნა, კახეთის შემოერთება,

სელჩუკების დამარცხება, თბილისის აღება და ა.შ.) რეალიზება.[5] განსხვავებით დავით აღმაშენებლისგან, სტრატეგიული ამოცანისა და რესურსების სრული დისბალანსით დაიწყო გიორგი VII-მ მასშტაბური ომი თემურ-ლენგთან, რომელიც ისეთივე ლოგიკური დამარცხებით დასრულდა,[6] როგორი ლოგიკური გამარჯვებებითაც მთავრდებოდა დავით აღმაშენებლის ომები.

მასშტაბური სამხედრო კამპანია სრულმასშტაბიანი ომის წარმოებას ნიშნავდა, ასეთი ომის წინაშე კი (როგორც დასაწყისში აღვნიშნეთ) მხოლოდ მნიშვნელოვანი ამოცანები: ტერიტორიების დაპყრობა, მოკავშირეების დახმარება, მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ამოცანის გადაწყვეტა და ა.შ. შეიძლებოდა დამდგარიყო, მაგრამ როგორი ამოცანაც არ უნდა მდგარიყო მასშტაბური კამპანიის წინაშე, მის განსახორციელებლად, ყველა შემთხვევაში, საჭირო იყო ქვეყნის მასშტაბით მობილიზაციის ჩატარება, ლაშქრობის ყოველივე აუცილებლით უზრუნველყოფა, არმიის სამოქმედო არეალთან უზრუნველყოფისა და კომუნიკაციის ხაზების შენარჩუნება და დასახული ამოცანების შესრულებამდე არმიის საველე პირობებში გაჩერება, რაც, როგორც წესი, ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის პირობებში ყველაზე რთულად განსახორციელებელი იყო.

არმიის ქვეყნის მასშტაბით მობილიზება ყველა რეგიონის ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარებას გულისხმობდა და მის ეფექტურობას ცენტრალური ხელისუფლების ძლიერება განაპირობებდა. მაგალითად, როდესაც გიორგი III ემზადებოდა შაჰ-არმენის წინააღმდეგ ომისთვის, მან „იმიერთა და ამიერთა, ზემოთა და ქუემოთა, დიდებულთა და აზნაურთა, სპასალართა და სპასპეტთა, შინაურთა და გარეშეთა, - ხელ ყო შეყრად,"[7] ისევე, როგორც აზერბაიჯანის ათაბაგის წინააღმდეგ ომის დროს, როდესაც მან „მსწრაფლ შემყრელმან შვიდთავე მისთა სამეფოთა, იმერთა და ამერთამან, და გამოასხნა ოვსნი და ქუეყანანი დიდძალნი."[8] ორივე შემთხვევაში საქართველოს მეფემ არმიის მობილიზაცია ქვეყნის მასშტაბით ჩაატარა, რაც მისი ხელისუფლების სიმტკიცით იყო უზრუნველყოფილი, მაგრამ როდესაც ორბელთა აჯანყების გამო სამეფო ხელისუფლებამ რეგიონების ნაწილზე კონტროლი დაკარგა, მეფის განკარგულებაში არსებული სამობილიზაციო რესურსი უმალ შემცირდა და მან მხოლოდ რამდენიმე ადგილას მოახერხა მეომართა შეკრება: „გაგზავნა ლაშქარნი, რომელნი დარჩომილ იყვნეს ერთგულად მისად და სხუა თემისა და თემის: მესხნი, თორელნი, ქართლელნი, სომხითარნი."[9] ბუნებრივია, ასეთი მდგომარეობის გაგრძელების შემთხვევაში, გიორგი III ვერ შეძლებდა იმ შეტევითი კამპანიების ჩატარებას, რომლებსაც იგი სისტემატურად აწარმოებდა მეზობლების წინააღმდეგ, აღნიშნული მიზეზი (ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტე), რამაც გიორგი III დროებითი პრობლემების წინაშე დააყენა, მრავალ ფეოდალურ სახელმწიფოს არ აძლევდა მასშტაბური შეტევითი ომების წარმოების შესაძლებლობას, რის გამოც ისინი იძულებული იყვნენ, საკუთარი

სამხედრო შესაძლებლობები თავდაცვითი სტრატეგიის ფარგლებში მოექციათ და პოლიტიკური ამბიციები შეეზღუდათ.

შეტევითი ხასიათის მასშტაბური სამხედრო კამპანიის საწარმოებლად ქვეყნის მასშტაბით, მობილიზაციის ჩატარების შემდეგ, მთავარ ამოცანას არმიის უზრუნველყოფა წარმოადგენდა, რაც ასევე დაკავშირებული იყო ცენტრალური ხელისუფლების სიძლიერესთან და იმ საგადასახადო სისტემასთან, რომელიც ამა თუ იმ ქვეყანაში ფუნქციონირებდა. მთავარი ამოცანა, ამ შემთხვევაში, იყო მიწისმფლობელების (როგორც გადასახადების ძირითადი გადამხდელების) იძულება, რათა ყოველივე აუცილებლით უზრუნველეყოთ მათ ტერიტორიებზე მობილიზებული სამხედრო რაზმები, მაგალითად, 806 წელს ფრანკების იმპერატორმა, კარლოს დიდმა, წერილობითი ბრძანება გაუგზავნა მსხვილ მიწისმფლობელ, აბატ ფულრადს, იმის შესახებ, რომ იგი თავისი ხალხით (სამხედრო რაზმით) განსაზღვრულ დროს უნდა გამოცხადებულიყო მითითებულ ადგილას, ყველა აუცილებელი საბრძოლო თუ შრომითი იარაღითურთ (ნიჩბები, ნაჯახები და ა.შ.) და სამი თვის სამყოფი სურსათის მარაგით. არმიის შეკრების პუნქტამდე იგი ისე უნდა მისულიყო, რომ არავითარი ზიანი არ მიეყენებინა მოსახლეობისთვის, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ის იმპერატორის კეთილგანწყობას დაკარგავდა (ბუნებრივია, აქედან გამომდინარე შედეგებით). ოკშოტი გვ. 198 კარლოს დიდის კატეგორიულობა, ისევე როგორც ნებისმიერი სხვა მონარქისა, მსგავს შემთხვევებში, მისი ხელისუფლების სიძლიერით იყო უზრუნველყოფილი და განაპირობებდა კამპანიისთვის აუცილებელი რესურსების თავმოყრას საჭირო დროს, საჭირო ადგილზე (ისევე, როგორც მეომართა მობილიზებას), მაგრამ სამხედრო მოქმედებების წარმატებისთვის ეს საკმარისი არ გახლდათ, აუცილებელი იყო, საბრძოლო მოქმედებების არეალთან, რომელიც შეტევითი კამპანიის პირობებში, ბუნებრივია, მოწინააღმდეგის ტერიტორიებზე მიმდინარეობდა, უზრუნველყოფისა და კომუნიკაციის ხაზების შენარჩუნება, რაც, მხოლოდ ხელისუფლების სიძლიერესთან ერთად, სახელმწიფო სისტემის გამართული მექანიზმის არსებობის პირობებში იყო შესაძლებელი.

რესურსების მართვა და სამხედრო მოქმედებების უზრუნველყოფა, ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის ერთ-ერთი ურთულესი პრობლემა იყო. შეტევითი სამხედრო კამპანიის წარმოებისას არმია რაც უფრო ღრმად შედიოდა მოწინააღმდეგის ტერიტორიებზე, მით მეტად შორდებოდა მომარაგების ბაზებს და გაჭიმული კომუნიკაციების პირობებში ისეთი სირთულეები ექმნებოდა, რომელთა გადალახვაც, რიგ შემთხვევებში, თითქმის შეუძლებელი ხდებოდა. ასეთი ვითარება, მაგალითად, ოსმალთა ამიერკავკასიაში 1578 წლის ლაშქრობის შესახებ, შესანიშნავად აქვს აღწერილი სპარსელ მემატიანე ორუჯ ბეგ ბაიათს. როგორც ცნობილია, ამ ლაშქრობის დროს ლალა მუსტაფა ფაშას უზარმაზარმა არმიამ დაიკავა მესხეთ-ჯავახეთი, ქართლი,

განჯის ტერიტორიები და მასთან ერთად შირვან-დერბენტი, რის შედეგადაც ოსმალთა კომუნიკაციები უაღრესად გაჭიმული აღმოჩნდა. ამან. ამიერკავკასიაში მოქმედი საველე არმიისა და მსხვილ ქალაქებში (თბილისში, განჯაში, შემახაში, დერბენტში) ჩაყენებული გარნიზონების უზრუნველყოფა თითქმის შეუძლებელი გახადა. ასეთ პირობებში ოსმალთა კომუნიკაციები და მასზე მოქმედი მხარდაჭერის სამხედრო რაზმები, თავდასხმის შესანიშნავ ობიექტებად გადაიქცა, რითაც ეფექტურად სარგებლობდნენ მათი მოწინააღმდეგეები. მაგალითად, ორუჯ ბეგ ბაიათს აღწერილი აქვს ის მრავალრიცხოვანი თავდასხმები, რომელსაც ოსმალებზე სამცხის ათაბაგი (მანუჩარი ?) და განსაკუთრებით ქართლის მეფე სიმონ I ახორციელებდნენ, საკმაოდ მცირე ძალებით. მცირერიცხოვნობის მიუხედავად, სიმონის სამხედრო მოქმედებებმა ოსმალების ქართლში ყოფნა თითქმის შეუძლებელი გახადა, იგივე მოხდა განჯასა და შირვან-დერბენტშიც, სადაც (ქართლის მსგავსად) ოსმალებმა ტერიტორიების შენარჩუნება ვერ შეძლეს. რასაკვირველია, იმ პირობებში, როდესაც ისეთი უზარმაზარი და ცენტრალიზებული სახელმწიფო, როგორიც ოსმალეთის იმპერია იყო, ყოველთვის ვერ ახერხებდა მასშტაბური შეტევითი სამხედრო კამპანიის წარმატებით წარმართვას, ადვილი წარმოსადგენია ის სირთულენი, რომელნიც ნაკლები რესურსებისა და ნაკლებად ცენტრალიზებული მმართველობის მქონე სახელმწიფოების წინაშე დადგებოდა იმ შემთხვევებში, როდესაც ისინი შეტევითი კამპანიების წარმოებისას რეალურ შესაძლებლობებს გადააჭარბებდნენ.

კომუნიკაციების დაცვა და მტრულ ტერიტორიებზე მოქმედი საველე არმიის უზრუნველყოფა, ხშირად იმაზე მეტ რესურსს ითხოვდა, ვიდრე ეს შეიძლება თავიდან ყოფილიყო გათვლილი. ზოგჯერ, შემტევ არმიას დაგეგმილზე დიდ ხანს უწევდა საველე პირობებში ყოფნა, რაც, უზრუნველყოფისა და კომუნიკაციების პრობლემასთან ერთად, ახალ სირთულეს, ამოცანების შესრულებამდე არმიის საველე პირობებში გაჩერების აუცილებლობას აყენებდა დღის წესრიგში, ეს კი ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის ერთ-ერთი უმთავრესი სუსტი ადგილი იყო. როგორც უკვე აღვნიშნეთ (იხ. ზემოთ, ქვეთავი „ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაცია."), ფეოდალური არმიის დიდი ხნით საველე პირობებში გაჩერება, მიწისმფლობელების სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებიდან მოწყვეტას ნიშნავდა, რითაც ისინი დაინტერესებული არ იყვნენ, ამ პირობებში, შეტევითი სამხედრო კამპანიის მაწარმოებელ სახელმწიფოს ორი არჩევანი რჩებოდა — ეწარმოებინა კამპანია მოქირავნეთა ძალებით, რაც კოლოსალურ დანახარჯებთან იყო დაკავშირებული და მათი განევა ნაკლებად შეეძლოთ, ან შეემცირებინა ლაშქრობის ვადა, რაც, ბუნებრივია, შეტევითი ამოცანების შეზღუდვის ხარჯზე უნდა მომხდარიყო. ოპტიმალური გამოსავალი ამ ვითარებიდან, სათარეშო რეიდებისა და მასშტაბური კამპანიის კომბინირებაში მდგომარეობდა, რაც შუა საუკუნეებში, აშკარად, შეტევითი სტრატეგიის საუკეთესო ფორმა გახლდათ. ამ სტრატეგიის არსი იყო შემტევი

სახელმწიფო, რომელიც მიზნად ისახავდა ამა თუ იმ ტერიტორიის დაპყრობის, ან მასზე ჰეგემონიის დამყარებას, მარბიელი რეიდებით იწყებდა მის აოხრებას, რაც ასუსტებდა აქ არსებულ სამხედრო პოტენციალს, მოსახლეობაში ქმნიდა მძიმე ფსიქოლოგიურ ფონს, იწვევდა თავდაცვითი სისტემების რღვევას და ა.შ. გარკვეული პერიოდის შემდეგ, როდესაც მარბიელი რეიდების სამიზნე ტერიტორია გარკვეულ კონდიციამდე მივიდოდა, მის წინააღმდეგ ეწყობოდა მასშტაბური სამხედრო კამპანია, რომელიც აღარ მოითხოვდა ფეოდალური არმიის საველე პირობებში დიდხანს გაჩერებას და ხანმოკლე ლაშქრობის შემდეგ, როგორც წესი, ამ ტერიტორიის ვასალური დაქვემდებარებით ან მისი დაპყრობით მთავრდებოდა. აღნიშნული სტრატეგია ინტენსიურად გამოიყენებოდა სხვადასხვა ფეოდალურ სახელმწიფოებში შუა საუკუნეების განმავლობაში. მაგალითად, ესპანური რეკონკისტას პერიოდში, ჯვაროსნული და მუსლიმური სახელმწიფოების დაპირისპირებისას, ბიზანტიის ომების დროს არაბებთან, სელჩუკებთან თუ ოსმალებთან, ამ სტრატეგიას აქტიურად იყენებდნენ საქართველოს მეფეებიც, როდესაც ისინი მისი გარემომცველი სელჩუკური საემიროების ხარჯზე აფართოებდნენ სამეფოს საზღვრებს.

სათარეშო რეიდებისა და მასშტაბური სამხედრო კამპანიის კომბინირებული სტრატეგიის მეშვეობით, შუა საუკუნეების სახელმწიფოები მეტ-ნაკლები წარმატებით ახერხებდნენ ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის სირთულეთა გადალახვას, მაგრამ ასეთი სტრატეგიის წარმოება მხოლოდ ცენტრალიზებულ, მმართველობის სრულყოფილი სისტემისა, და აუცილებელი რესურსების მქონე სახელმწიფოებს შეეძლოთ, რაც იყო იმის მიზეზი, რომ რიგი ქვეყნები მასშტაბური ხასიათის შეტევითი კამპანიების წარმოების უნარს მოკლებულნი იყვნენ და მხოლოდ (ან უმთავრესად) თავდაცვითი ომების წარმოებით კმაყოფილდებოდნენ, მაგალითად, ამიერკავკასიის რეგიონში ამ ტიპის სახელმწიფოებს მიეკუთვნებოდნენ XI-XII საუკუნეებში არსებული ყარსისა და ანისის საემიროები.

სასაზღვრო რეგიონები - თავდაცვის სტრატეგიის პირველი ელემენტი

შუა საუკუნეების ეპოქაში შეტევითი სტრატეგიის არსებობა, თავისთავად განაპირობებდა თავდაცვითი სტრატეგიის განვითარების აუცილებლობას, განსაკუთრებით კი იმ სახელმწიფოებისთვის, რომლებსაც ნაკლებად ძალუძდათ შეტევითი კამპანიების ნარმოება და სისტემატურად ხდებოდნენ სხვა ქვეყნების აგრესიის ობიექტი, რის გამოც თავდაცვითი სტრატეგიის გამოყენების აქტუალურობის ხარისხი, ამ აგრესიის სისტემატურობითა და მასშტაბებით განისაზღვრებოდა. თავდაცვითი (ისევე როგორც შეტევითი) სტრატეგიის პირველ აუცილებელი ელემენტს, სასაზღვრო რეგიონების სისტემა წარმოადგენდა, რომლებიც, სათარეშო რეიდების ორგანიზებასთან ერთად, მოწინააღმდეგის თავდასხმებისგან თავდაცვის ფუნქციებსაც ასრულებდნენ.

სასაზღვრო რეგიონების თავდაცვის ერთი უმთავრესი ფუნქცია მეზობელი ქვეყნის სათარეშო რეიდების აღკვეთა იყო, რაც საკმაოდ რთული ამოცანების კატეგორიას მიეკუთვნებოდა. როგორც აღვნიშნეთ, სათარეშო რეიდები უმრავლეს შემთხვევებში მცირე ძალებით ხორციელდებოდა, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ასეთ მარბიელ რაზმებს ადვილად შეეძლოთ ცენტრალური მაგისტრალებისა და მათზე განლაგებული სასაზღვრო სიმაგრეების გვერდის ავლა, სასაზღვრო რეგიონის (ან მთლიანად ქვეყნის) სიღრმეში შეღწევა და ტერიტორიების გაძარცვა-აოხრება. იმისთვის, რომ ასეთი რეიდები დროულად ყოფილი შემჩნეული და აღკვეთილი, სასაზღვრო მონაკვეთებში იყენებდნენ სასაზღვრო-საპატრულო სამსახურს, რომელსაც წინმსწრები ინფორმაციის მოპოვება და უკვე დაწყებული რეიდების დაფიქსირება ევალებოდა. მაგალითად, ლეო დიაკონის მიხედვით, იოანე ციმისხიმ 970 წელს ბიზანტიელი სარდლები - ბარდა სკლიაროსი და პეტრე პატრიკიოსი გააგზავნა დუნაის სანაპიროზე, რათა მათ ზამთრის განმავლობაში, მდინარის სანაპიროს გასწვრივ (რომელიც სასაზღვრო ზოლს ემთხვეოდა) საპატრულო სამსახურის ორგანიზება გაეკეთებინათ, რუსების სათარეშო რეიდების აღსაკვეთად.[1] ვალტერ გოტიეს მითითებით, ანალოგიურად პატრულირებდნენ სამხედრო რაზმები ანტიოქიის სამთავროში.[2] თემურ-ლენგის ძეგლისწერის მიხედვით, ოქროს ურდოს საზღვრებთან მუდმივად პატრულირებდა სამი ათასი მეომარი[3] და ა.შ. პატრულირების გარდა, საზღვრის ყველაზე საშიშ მონაკვეთებზე აწყობდნენ სტაციონარულ სათვალთვალო პოსტებს, სადაც მეომრები მუდმივად მორიგეობდნენ, როგორც ეს იყო,

მაგალითად, ანტიოქიის სამთავროში, შეიზარის საემიროს მოსაზღვრე აპამეის ოლქში, რომელზედაც გამავალი გზები (მუსლიმი მოთარეშეები მათ ხშირად იყენებდნენ) მუდმივად კონტროლდებოდა.[4] სათვალთვალო პოსტებით (ე.წ. ვიგლებით) სავსე იყო ბიზანტიის საზღვრები,[5] რომლების ზოგიერთი მონაკვეთი, თვალთვალისა და პატრულირების გარდა, დამატებითი საშუალებებით იყო დაცული. მაგალითად, ბიზანტიელებს, ალექსი კომნენოსის ბრძანებით, დალმაციის საზღვარზე არსებული უმნიშვნელო გასასვლელები და საცალფეხო ბილიკები თხრილებით, ზოგან კი მორების ხერგილებით ჰქონდათ გადაკეტილი.[6]

გარდა თვალთვალისა და მოწინააღმდეგის მოძრაობის დაფიქსირებისა, სასაზღვრო რეგიონებს მტრის სათარეშო რეიდებისა და მცირე მასშტაბის შეტევების მოგერიება-განადგურებაც ევალებოდათ (თუ, რასაკვირველია, ეს არ აღემატებოდა მათ სამხედრო შესაძლებლობებს). მაგალითად, თამარის დროს, გუზან ტაოელი და ბოცო ჯაყელი, როგორც მენაპირე ერისთავები, დამოუკიდებლად ამარცხებენ ერზერუმის საემიროს მარბიელ რეიდს,[7] ასევე დამოუკიდებლად (მენაპირე ერისთავის რანგში) ამარცხებს მომთაბარე თურქმენების რეიდს პალაკაციოს ტბასთან, ძაღლის ხევში, გამრეკელ კახას ძე,[8] ისევე როგორც ხორნაბუჯის ერისთავი საღირ მახატლის ძე განძის საემიროს მარბიელ ლაშქარს, რომელსაც გიორგი რუსი მეთაურობდა.[9]

სწორად აწყობილი სასაზღვრო სისტემისა და კომპეტენტური ხელმძღვანელობის პირობებში, სასაზღვრო რეგიონებს აღნიშნული ამოცანების შესრულება ისე ეფექტურად შეეძლოთ, როგორც ამას თამარისდროინდელი მენაპირეები ასრულებდნენ მითითებულ შემთხვევებში, მაგრამ სურათი რადიკალურად იცვლებოდა, როდესაც ქვეყანა მასშტაბური შეტევის ობიექტი ხდებოდა და მის წინააღმდეგ დიდი არმია გამოდიოდა. არმიას აღალთან ერთად მოძრაობა, განსხვავებით მცირე სათარეშო რეიდებისგან, მხოლოდ გზებზე შეეძლო, რაც იმას ნიშნავს, რომ მათ ქვეყნის სიღრმეში შესაღწევად, კარგად ცნობილი მარშრუტებით უნდა ესარგებლათ. ასეთ შემთხვევებში, ნებისმიერი ქვეყნის უსაფრთხოებისთვის ამ გზების დაცვას, რაც ასევე სასაზღვრო რეგიონების მოვალეობას შეადგენდა, კოლოსალურად მაღალი სტრატეგიული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. არმიას, რომელიც ამ გზების გამოყენებით შემოაღწევდა ქვეყანაში, შეეძლო იერიში მიეტანა ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ცენტრებზე, რაც შეიძლება ქვეყნის დაპყრობით დასრულებულიყო, რის გამოც, ქვეყნის ტერიტორიების სიღრმეში შემოსული მტრის წინააღმდეგ ბრძოლა ბევრად რთული და ზიანის მომტანი იყო, ვიდრე მისი უშუალოდ საზღვრებთან შეკავება. ეს კი სასაზღვრო რეგიონებისა და ამ რეგიონებში განლაგებული სასაზღვრო ციხესიმაგრეების წინაშე განსაკუთრებულ ამოცანებს აყენებდა. სასაზღვრო რეგიონის ძალებით დიდი არმიის დამარცხება თითქმის შეუძლებელი იყო, ამიტომ, მოწინააღმდეგის მხრიდან მასშტაბური შეტევითი კამპანიის

შემთხვევაში, ხორციელდებოდა სასაზღვრო რეგიონების მიერ წინმსწრები ინფორმაციის მოპოვება და, აუცილებლობის შემთხვევაში, სასაზღვრო ციხესიმაგრეების მეშვეობით, მტრის გარკვეული ხნით შეკავება, რათა ქვეყანას მობილიზაციის ჩატარებისა და საველე არმიის ფორმირების დრო მისცემოდა. თუ მტერი მოახერხებდა სასაზღვრო რეგიონების წინააღმდეგობის გადალახვას და შევიდოდა ქვეყნის შიდა ტერიტორიებზე, მაშინ თავდაცვის ფუნქციები ქვეყნის შიგნით განლაგებულ საფორტიფიკაციო სისტემასა და საველე არმიაზე გადადიოდა, რომლის დროსაც წარმატების მიღწევა, მათი ურთიერთმოქმედების უნარზე იყო დამოკიდებული.[10]

საფორტიფიკაციო სისტემები - თავდაცვითი სტრატეგიის მეორე ელემენტი

შუა საუკუნეების საფორტიფიკაციო ნაგებობათა ქსელი, გამაგრებული ქალაქების, ციხესიმაგრეების, სიმაგრე გამოქვაბულებისა და საგუშაგო-სათვალთვალო კოშკების სისტემისგან შედგებოდა.

გამაგრებული ქალაქები

შუა საუკუნეების ქალაქი მოსახლეობისა და მატერიალური სიმდიდრის კონცენტრირების უმთავრეს პუნქტს წარმოადგენდა, რითაც იგი თავდასხმის უპირველესი ობიექტი იყო და, ბუნებრივია, დაცვას საჭიროებდა. ქალაქებზე თავდასხმისა და მათი გაძარცვის შესაძლებლობა ფეოდალურ სამყაროში, განსაკუთრებით კი, აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ძალიან დიდი იყო, მაგალითად, ალეპო, რომელიც თავისი დროის ერთ-ერთი მდიდარი და განვითარებული ქალაქი გახლდათ, 991-1086 წლებში 22-ჯერ იქცა თავდასხმის ობიექტად,[1] ანუ ყოველ ოთხ წელიწადში ერთხელ, რაც სავსებით ლოგიკურად აიძულებდა ქალაქის მესვეურებს, გამუდმებით ეზრუნათ მის გამაგრებასა და თავდაცვის უნარის ამაღლებაზე.

შუა საუკუნეებში არსებული საფრთხეების მაღალი ხარისხი, საქალაქო არქიტექტურაში საფორტიფიკაციო სისტემების მშენებლობის აუცილებლობას ქმნიდა, ქალაქი, რომელსაც არ ერტყა გალავანი, სრულყოფილად არ მიიჩნეოდა,[2] მაგალითად, ფ. კონტამინს მოჰყავს XV საუკუნის ერთი გერმანელი მოგზაურის სიტყვები, რომლის მიხედვითაც, ის ქალაქ გენტს, მიუხედავად მისი სიდიდის, ფართო სავაჭრო საქმიანობისა და მოსახლეობის სიმრავლისა, ნამდვილ ქალაქს ვერ უწოდებდა, რადგან მას გალავნის კედლები არ გააჩნდა.[3] თავდაცვის უნარი ქალაქისთვის აუცილებლობას წარმოადგენდა, ამიტომ მათი მშენებლობისას პირველი საზრუნავი საფორტიფიკაციო სისტემის შექმნა იყო, ისე როგორც ეს გააკეთა ბიზანტიის იმპერატორმა მანუელ კომნენოსმა, როდესაც

რუმის სასულთნოს სიახლოვეს ქალაქ დორილეუმის მშენებლობის დროს უპირველეს ყოვლისა ქალაქის კედლები ააგო და მას გარს თხრილი შემოავლო.[4] საფორტიფიკაციო სიმაგრეები ქალაქის აშენების შემდეგაც საჭიროებდნენ მუდმივ ყურადღებას, განსაკუთრებით კი ახალი საფრთხეების წარმოქმნის შემთხვევაში, მაგალითად, 1190 წელს, როდესაც ფრიდრიხ ბარბაროსას არმია მოძრაობდა მაკედონიის ტერიტორიებზე, ნიკიტა ხონიატმა, რომელიც ქალაქ ფილიპოპოლისის მმართველი იყო, იმპერატორისგან მიიღო ბრძანება - განეახლებინა ქალაქის გალავანი და მისთვის თხრილი შემოევლო, რათა ჯვაროსნებს დაუცველ ქალაქზე შეტევის ცდუნება არ გასჩენოდათ.[5] როდესაც სამარყანდს მონღოლები მიუახლოვდნენ, ქალაქის მცხოვრებლებმა გალავანი აამაღლეს, დამატებითი სიმაგრეების რამდენიმე რკალი შემოავლეს და თხრილები წყლით აავსეს,[6] ხოლო ჯალალ ად-დინმა ხლათის აღების შემდეგ პირველად თავისივე დანგრეული ქალაქის კედლები აღადგინა.[7]

შუა საუკუნეების ქალაქები სხვადასხვა სიდიდის დასახლებებს წარმოადგენდა, სულ (პირობითი კლასიფიკაციით) შესაძლებელია ქალაქთა ოთხი კატეგორიის გამოყოფა. პირველი კატეგორიაში შედიოდა მხოლოდ კონსტანტინოპოლი, რომლის მსგავსიც, ქალაქის ფართობის სიდიდისა და მოსახლეობის რაოდენობის მიხე-დვით (ისევე როგორც საერთო ურბანისტიკით), არც დასავლეთსა და არც აღმოსავლეთში არ მოიძებნებოდა.[8] მაგალითად, ჟოფრუა ვილარდუენი აღწერს ჯვაროსანი რაინდების განცვიფრებას კონსტანტინოპოლის დანახვისას, რომელთაც ასეთი გრანდიოზული და არქიტექტურულად სრულყოფილი ქალაქი მანამდე არსად ენახათ.[9] კონსტანტინოპოლს, სადაც 400 ათასამდე ადამიანი ცხოვრობდა, სამი მხრიდან ზღვა, ხოლო ერთი მხრიდან ხმელეთი ერტყა და გალავნით იყო დაცული. მარტო სახმელეთო გალავნის სიგრძე 8 კილომეტრს აღწევდა და კედლების სამი რიგისგან შედგებოდა.[10] ადვილი წარმოსადგენია დანახარჯების ის მასშტაბები და სამუშაო ძალის რაოდენობა, რომელიც ამ კედლების არამარტო ასაგებად, არამედ მუდმივ ფუნქციონირებად მდგომარეობაში შესანახად იყო საჭირო, მაგალითად, ცნობილია, რომ IX საუკუნეში კონსტანტინოპოლის კედლების სარესტავრაციო სამუშაოებზე 6 000 ადამიანი დაკავდა.[11] მიუხედავად იმისა, რომ შუა საუკუნეების სხვა ქალაქებისგან განსხვავებით, კონსტანტინოპოლი შედარებით იშვიათად ხდებოდა თავდასხმის ობიექტი, მის თავდაცვისუნარიანობაზე გიგანტური ხარჯების გაღება, ეპოქის მოთხოვნებიდან გამომდინარე, მაინც აუცილებელი იყო.

კონსტანტინოპოლის შემდეგ, დიდი ქალაქები: ანტიოქია, დამასკო, ალეპო, ალექსანდრია, ვენეცია და ა.შ. მათი ფართობი - 50-200 ჰექტრის, მოსახლეობა კი 30-40 ათასიდან 50-60 ათასის ფარგლებში მერყეობდა.[12] საფორტიფიკაციო სისტემათა მასშტაბები დიდ ქალაქებში (კონსტანტინოპოლისა არა, მაგრამ მაინც) გრანდიოზულ ზომებს აღწევდა, მაგ., ანტიოქიის გალავნის სიგრძე -10კმ., ნიკეისა კი 4,5 კმ. იყო.[13]

საკმაოდ დიდი საფორტიფიკაციო ნაგებობები ჰქონდათ საშუალო სიდიდის ქალაქებსაც, რომელთა ფართობის სიდიდე დაახლოებით 20-50 ჰექტარი, ხოლო მოსახლეობის რაოდენობა 10-30 ათასი ადამიანი იყო. ამ კატეგორიის ქალაქები იყო ერზერუმი, ანისი, ბარდავი, დერბენტი, ისპაანი, განძა, ასკალონი და ა.შ. როგორც ჩანს, ქალაქთა ამ ჯგუფში შედიოდა თბილისიც, რომლის მოსახლეობაც (სავარაუდოდ) 20-30 ათასის ფარგლებში უნდა ყოფილიყო[14] და შესაძლოა არტანუჯიც, რომელიც IX-X საუკუნეებში მსხვილი ადმინისტრაციული ცენტრი და მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზების საყარზე მდებარე ქალაქი იყო.[15]

მცირე ქალაქები 20 ჰექტრამდე ტერიტორიაზე იყო გაშლილი და მათში 2-3 ათასიდან, 10 ათასამდე ადამიანი ცხოვრობდა. ასეთი ქალაქები ძალიან ბევრი იყო და მათი რაოდენობა რიგ ქვეყნებში რამდენიმე ათეულს და ხანდახან ასეულსაც აღწევდა.[16] მაგალითად, საქართველოში ამ კატეგორიის ქალაქებს მიეკუთვნებოდა სამშვილდე, დმანისი, ახალქალაქი, ოლთისი და ა.შ. რომლებიც შუა საუკუნეების ტიპურ მცირე ქალაქებს წარმოადგენდნენ განვითარებული სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებითა და საფორტიფიკაციო ნაგებობით.[17]

შუა საუკუნეებში (როგორც ყოველთვის) ქალაქები ერთმანეთისგან, სიდიდის გარდა, სხვა მრავალი ნიშნითაც (დაგეგმარებით, არქიტექტურითა და ა.შ.) განსხვავდებოდნენ, მართალია, არსებობდა ერთი ზოგადი ტიპის ქალაქები, მაგრამ არ არსებობდა ორი სრულიად მსგავსი ქალაქი; ის, რაც ყველასთვის საერთო იყო, საფორტიფიკაციო სისტემა გახლდათ, რომელიც თავდაცვის ერთგვაროვანი ელემენტებისგან: თხრილის, გალავნისა და ციტადელისგან შედგებოდა.

ქალაქის საფორტიფიკაციო სისტემის პირველი ელემენტი და, ამასთანავე, თავდაცვის პირველი ზღუდე ქალაქის გარშემო შემოვლებული თხრილი იყო, რომლის ძირითადი დანიშნულებაც გალავნიდან მოწინააღმდეგის იმ დისტანციაზე შეკავება იყო, საიდანაც ისინი საალყო მანქანებს ვერ გამოიყენებდნენ და გალავანზე შეტევას ვერ განახორციელებდნენ. თხრილები კეთდებოდა ყველგან, სადაც ამის შესაძლებლობას ნიადაგის შემადგენლობა იძლეოდა, მაგალითად, ნიკიტა ხონიატის მიხედვით, ჩრდილო სირიის ქალაქ პიზის თხრილი ნახევარწრეზე ჰქონდა შემოვლებული, მეორე ნახევარი კი ბუნებრივი კლდე იყო, სადაც თხრილის ამოღების აუცილებლობა არ არსებობდა.[18] თხრილები სხვადასხვა სიღრმისა და სიგანის გახლდათ. სადაც ამის შესაძლებლობა იყო, ისინი წყლით ივსებოდა, რომლის მდინარიდან ამოსაქაჩავადაც, ზოგჯერ, საკმაოდ რთული საინჟინრო ნაგებობები მზადდებოდა. მაგალითად, კილიკიის ქალაქ ტარსუსს შემოვლებული ჰქონდა ქვის ფილებით მოპირკეთებული ღრმა თხრილი, რომელიც, გასახსნელი დამბების მეშვეობით, მდინარეს უერთდებოდა და საჭიროებისამებრ წყლით ივსებოდა.[19] თითქმის ყოველთვის თხრილების წინა მხარეს ემიჯნებოდა შემაღლებული

მიწაყრილი, რაც მოალყეებისთვის თხრილის გადალახვის სირთულეს აორმაგებდა. იყო შემთხვევები, როგორც, მაგალითად, ბიზანტიურ ქალაქ ადრიანოპოლში, როდესაც ქალაქის გალავნამდე მისასვლელს, ერთის ნაცვლად, ორი თხრილი იცავდა.[20] თხრილები საკმაოდ ღრმა და განიერი იყო, მაგალითად, როდოსზე ჰოსპიტალიერთა ორდენის გამაგრებული ქალაქის თხრილის სიგანე 30-45 მეტრს, ხოლო სიღრმე 16-20 მეტრს შეადგენდა, პალესტინის ქალაქ კესარიას კი გარს 20 მეტრი სიგანისა და 15 მეტრი სიღრმის თხრილი უვლიდა.[21] თხრილებზე გამართული იყო ასაწევი ხიდები, მსგავსად ახალქალაქისა, სადაც, ალ-ჰუსაინის მიხედვით, ქალაქის კედლებს წყლით სავსე თხრილი ერტყა, ზედ გამართული ასაწევი ხიდით.[22]

თავდაცვის მეორე და უმთავრეს ზღუდეს წარმოადგენდა გალავანი, რომელიც სხვადასხვა ქალაქში ერთი, ორი, ან სამი კედლის რიგისგან შეიძლებოდა ყოფილიყო შედგენილი. როგორც აღვნიშნეთ, კონსტანტინოპოლის სახმელეთო გალავანი კედლების სამი რიგისგან შედგებოდა. მეორე რიგი პირველზე მაღალი და, შესაბამისად, რთული გადასალახავი იყო, ხოლო მესამე - მეორეზე მაღალი.[23] მეტწილად, გალავნები ორმაგი კედლებისგან შედგებოდა, მსგავსად თბილისისა, რომელსაც, X საუკუნის არაბი ავტორების თანახმად, ორმაგი გალავანი ერტყა.[24] ბუნებრივია, ყველაზე გავრცელებული იყო ერთი კედლისგან შემდგარი გალავანი, რომელიც თითქმის ყველა ქალაქის თავდაცვის აუცილებელი ატრიბუტი გახლდათ.

გალავნის სიძლიერე გულისხმობდა მის სისქესა და სიმაღლეს. სქელი და მტკიცე გალავნის კედელი ძნელი დასანგრევი იყო საალყო მანქანებისთვის, ხოლო მაღალი - შტურმისთვის რთული. გალავნის უმნიშვნელოვანეს კომპონენტებს წარმოადგენდა გარკვეული დისტანციის დაცვით კედელში ჩაშენებული კოშკები,. რომლებიც, გარდა იმისა, რომ ამაგრებდნენ კედლებს, საშუალებას აძლევდნენ ქალაქის დამცველებს, კედლების გასწვრივ (ფლანკირება) განეხორციელებინათ ვერტიკალურიც (კედლის თავიდან ქვემოთ) და ფლანგური სროლაც. ეს მოწინააღმდეგეს გალავანთან მისვლის შესაძლებლობას უსპობდა. კოშკების სიმრავლე პირდაპირპროპორციულად მოქმედებდა ქალაქის თავდაცვისუნარიანობის ამაღლებაზე, ამიტომ რაც მეტი კოშკი იყო აღმართული (რასაკვირველია, აუცილებელი პროპორციულობის დაცვით) ქალაქის გალავანზე, მით მეტი წინააღმდეგობის გაწევა შეეძლო მას. მაგალითად, კონსტანტინოპოლის სახმელეთო გალავნის კედლებში 192 კოშკი იყო ჩაშენებული, რაც მის თავდაცვის უნარს ერთიორად ზრდიდა.[25] კოშკების სიმრავლე ასევე დამახასიათებელი იყო შუა საუკუნეების ყველა ძლიერად გამაგრებული ქალაქისთვის, მაგალითად, ნიკეის კედლებში ჩაშენებული იყო 114 კოშკი, დერბენტის ჩრდილოეთ კედელს 45 კოშკი[26] ჰქონდა და ა.შ.

ქალაქის თავდაცვის ყველაზე სუსტ წერტილი იყო კარიბჭე, რის გამოც მის გარშემო დამატებითი საფორტიფიკაციო ელემენტები ეწყობოდა. უმრავლეს შემთხვევებში,

კარიბჭე გარე სამყაროს ასანევი ხიდით უკავშირდებოდა, მის გვერდებზე იგებოდა ყველაზე ძლიერი და გალავნის პერიმეტრს გარეთ შორს გაწეული კოშკები, რომელთა ფლანკირების არეალში უფრო დიდი ფართობი ხვდებოდა, ვიდრე გალავნის სხვა კოშკებს შორის. ხშირი იყო ორმაგი კარიბჭის სისტემის გამოყენება, როდესაც ქალაქის პირველსა და მეორე შესასვლელს შორის არეალის დაცხრილვა ყველა მხრიდან იყო შესაძლებელი და აქამდე მოღწეული მოწინააღმდეგე ჯვარედინი დარტყმის ქვეშ ექცეოდა.[27] ხშირი იყო კარიბჭეებს შორისი არეალის ლაბირინთული სისტემით მოწყობის შემთხვევებიც, როდესაც შემტევებს შეუწყვეტელი სროლის ქვეშ, ზიგზაგურად მოწყობილი ვიწრო სივრცის გავლა უნევდათ.[28] კარიბჭის ყველაზე სუსტი ადგილის, კარის, დასამზადებლად, რაც შეიძლება მყარ მასალას იყენებდნენ, როგორც წესი, რკინას, ან მაგარი ჯიშის ხეს, რომელსაც რკინის სქელი ფირფიტებით ფარავდნენ (მაგალითად, შუა საუკუნეების დროინდელი შესანიშნავი ნიმუშია გელათში დაცული განძის რკინის კარი).[29]

ქალაქის საფორტიფიკაციო სისტემის მესამე, უკანასკნელი ელემენტი და თავდაცვის ბოლო ზღუდე გახლდათ ციტადელი, რომელიც ჩართული იყო ქალაქის გამაგრების საერთო სისტემაში, მაგრამ, იმავდროულად, დამოუკიდებელ თავდაცვით ნაგებობას ნარმოადგენდა. ციტადელი იგებოდა ქალაქის ყველაზე მოხერხებულ (როგორც წესი, შემაღლებულ) ადგილას, აუცილებლობის შემთხვევაში, მას ლოკალური ფუნქციონირება შეეძლო, ამიტომ ფაქტიურად, ციტადელი ქალაქში ცალკე მდგომი ციხესიმაგრე იყო.[30] თხრილის გადალახვა და გალავნის აღება ყოველთვის ციტადელის დაპყრობას არ ნიშნავდა და ხშირად ისეც ხდებოდა, რომ მტერი ქალაქის ტერიტორიას კი იკავებდა, მაგრამ ციტადელის აღებას ვერ ახერხებდა. ამ შემთხვევაში, ქალაქი დაპყრობილად არ მიიჩნეოდა. ციტადელი გადარჩენის ბოლო შესაძლებლობა გახლდათ, რასაკვირველია, მოწინააღმდეგე, რომელიც თხრილსა და გალავანს გადალახავდა, ადრე თუ გვიან, ციტადელსაც აიღებდა, მაგრამ ეს, როგორც წესი, ქალაქის დაპყრობის ყველაზე რთული ეტაპი იყო, ამიტომ, შემტევები დროისა და დიდი დანაკარგების თავიდან ასაცილებლად, ხშირად ციტადელის დამცველებთან თანხმდებოდნენ და მათ დაკარგული ქალაქის უვნებლად დატოვების საშუალებას აძლევდნენ. მაგალითად, მსგავსი რამ მოხდა 1064 წელს, ანისის ალყის დროს, როდესაც ალფ-არსლანის არმიამ დაიკავა ქალაქის ძირითადი ტერიტორია, მაგრამ ციტადელის აღება ვერ შესძლო, სადაც ბიზანტიური გარნიზონი იყო გამაგრებული, რომელმაც საბოლოოდ უვნებლად დატოვა დაკარგული ქალაქი,[31] ისევე როგორც ქართულმა გარნიზონმა ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღებისას, 1226 წელს, როდესაც ხორეზმელებმა დაიკავეს ქალაქის ქვედა ნაწილი, ხოლო გარნიზონი ისანში გამაგრდა. როგორც ჩანს, ჯალალ ად-დინისთვის ისნის აღება იმდენად რთული ამოცანა იყო, რომ მან არჩია - გარნიზონს უვნებლად დაეტოვებინა ქალაქი, ვიდრე ებრძოლა უკანასკნელ შესაძლებლობამდე, რითაც მტერს აშკარად დიდ ზიანს მიაყენებდა.[32]

ციხესიმაგრეები.

ფეოდალური ციხესიმაგრე შუა საუკუნეების სამხედრო ბუნების ერთგვარ სიმბოლოდ ითვლება, მაგრამ როგორი პარადოქსულიც არ უნდა იყოს, ციხესიმაგრეთა უმრავლესობა, პირველ ყოვლისა, „სამოქალაქო" დანიშნულების ნაგებობა გახლდათ და არა - „სამხედრო." ციხე, ჯერ, ამა თუ იმ ტერიტორიული ერთეულის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრს წარმოადგენდა (რაც ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში არაერთხელაა აღნიშნული),[33] თუმცა, რასაკვირველია, როგორც ძლიერ საფორტიფიკაციო ნაგებობას, თავდაცვითი ფუნქციებიც გააჩნდა.

სხვადასხვა ისტორიულ კვლევაში საკმაოდ ხშირად გამოითქმებოდა აზრი, რომ ციხესიმაგრეების უმთავრესი დანიშნულება სამხედრო ფუნქციების განხორციელება იყო, რაზედაც დაყრდნობით, კეთდებოდა დასკვნები, რომ იმ ქვეყნებში, რომელთაც უფრო მეტად უწევდათ თავდაცვითი ომების წარმოება, ციხესიმაგრეები უფრო მეტი შენდებოდა. მაგალითად, ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში გვხვდება მოსაზრება (უფრო სწორად, დასკვნა), რომ „მსოფლიოში იშვიათად მოიძებნება მეორე ქვეყანა, სადაც ფართობთან შედარებით ამდენი სიმაგრე იყოს აშენებული."[34] ამ შეხედულების მიხედვით, ციხესიმაგრეთა დიდი რაოდენობა უკავშირდება ქვეყანაში გარე მტრის შემოსევების ინტენსივობას, მაგრამ, ასეთ შემთხვევაში, სრულიად აუხსნელი ხდება, რატომ იგებოდა ასევე დიდი რაოდენობით ციხესიმაგრეები შუა საუკუნეების იმ ქვეყნებში, რომლებსაც გარე ექსპანსია ნაკლები ინტენსივობით, ან საერთოდ არ ემუქრებოდა. ციხესიმაგრეთა რაოდენობა, საქართველოსთან შედარებით, არანაკლები იყო, ვთქვათ, საფრანგეთში, არ შეიძლება ითქვას, რომ ის ისეთივე ინტენსიური გარე საფრთხის ქვეშ იდგა, როგორც საქართველო.[35] ბევრი ციხესიმაგრეა შუა საუკუნეების ესპანეთისა (კასტილიის, არაგონის, ლეონის) და პორტუგალიის სამეფოებშიც, რომლებიც XIV-XV საუკუნეებში გარე საშიშროებას არაბების მხრიდან, ფაქტიურად, აღარ განიცდიდნენ.[36] საერთოდ არ ემუქრებოდა გარე საშიშროება რეინის მხარეს გერმანიაში, მაგრამ სწორედ აქ იყო კონცენტრირებული შუა საუკუნეების ციხესიმაგრეთა (ალბათ) სარეკორდო რაოდენობა, მდინარე რეინის გაყოლებაზე ყოველ 4-5 კილომეტრში, ციხესიმაგრე იყო აღმართული.[37] ამ მაგალითებიდან სრულიად აშკარაა, რომ ციხესიმაგრეთა რაოდენობას განაპირობებდა არა გარედან მომდინარე სამხედრო საშიშროება (ესეც, რასაკვირველია, ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ფაქტორი იყო), არამედ სხვა მიზეზები, რომელთა არსიც ფეოდალური ფორმაციის ბუნებაში, კერძოდ კი მიწისმფლობელობის ხასიათში მდგომარეობდა.

ფეოდალურ ეპოქაში ციხესიმაგრე, უპირველესად, პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ძალაუფლების კონცენტრაციის ადგილი იყო და მიწისმფლობელის ადმინისტრაციული ცენტრი გახლდათ. აქედან ის გარკვეულ ტერიტორიაზე პოლიტიკურ, ეკონომიკურ, სასამართლო თუ სამხედრო ხელისუფლებას ახორციელებდა.[38] თუ

ფეოდალიზმის წინა პერიოდებში ციხესიმაგრეები და სხვა თავდაცვითი ნაგებობები ძირითადად სასაზღვრო რეგიონებში იყო კონცენტრირებული (ყველაზე კარგი მაგალითია რომის იმპერია, რომელიც სასაზღვრო სიმაგრეების სისტემების, ლიმესების მეშვეობით იცავდა სახელმწიფოს შიდა უსაფრთხოებას, ქვეყნის შიდა ტერიტორიებზე კი თავდაცვითი ნაგებობებს, პრაქტიკულად, არ აგებდა[39]), ფეოდალურ ეპოქაში მათი მშენებლობა ქვეყნის მთელ ტერიტორიებზე დაიწყეს, რაც მიწისმფლობელობის ფეოდალური ფორმების გამოჩენით იყო განპირობებული, ამასთან, დიდი მნიშვნელობა არ ჰქონდა, ვის ხელში ხვდებოდა რომელიმე ტერიტორია - ცალკეული მიწისმფლობელის თუ სახელმწიფოს. ადმინისტრაციული მართვის საჭიროება, ორივე შემთხვევაში, აუცილებელი იყო.[40] მაგალითად, როდესაც ლიპარიტ ბაღვაშმა დაიკავა თრიალეთი და ერთგულების ფიცი მისცა დავით I კურაპალატს, მან პირველად კლდეკარის ციხე ააგო, რომელიც მისი ახალი სამფლობელოს, თრიალეთის, პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ცენტრად იქცა,[41] ხოლო როდესაც ბაგრატ IV-ის მმართველობის დასაწყისში, ტაო-კლარჯეთის აზნაურები მასიურად გადადიოდნენ ბიზანტიის იმპერატორის მხარეს (იგულისხმება, რომ მას აძლევდნენ ერთგულების ფიცს და აღიარებდნენ თავის სუვერენად), „საბა, მტბევარმან ეპისკოპოსმან, ... ააგო ციხე თავსა ზედა ტბეთისასა, დაიჭირა ქუეყანა შავშეთისა, ქმნა დიდი ერთგულობა ბაგრატ აფხაზთა მეფისათვის. პატივ-სცა ღმერთმან და ვერ ნარუღეს ქუეყანა მტერთა."[42] ქართლის მატიანეს ანონიმი ავტორის ამ ცნობის შესახებ აკად. ნ. ბერძენიშვილი სრულიად სამართლიანად მიუთითებდა, რომ ციხე (როგორც ამ შემთხვევაში, ისე ზოგადად) ტერიტორიის მართვის საშუალება იყო,[43] თუ დავაკვირდებით საბა ეპისკოპოსის ქმედებას, მან შავშეთში ციხის აგებით სწორედ მართვის მექანიზმი შექმნა და უმთავრესად ადმინისტრირებით შეინარჩუნა ის სამეფო დომენის შემადგენლობაში. საბა ეპისკოპოსი ციხის აგებით ავსებს სახელისუფლო ლაკუნას, რომელიც, როგორც ჩანს, შავშეთში იყო წარმოქმნილი და როგორც სამეფო დომენის ნარმომადგენელი იწყებს რეგიონის მართვას, რითაც არ აძლევს საშუალებას აქ მცხოვრებ წვრილ მიწისმფლობელებს, ეძებონ ახალი სენიორი (პატრონი). ციხესიმაგრის უმთავრესი დანიშნულება, შეესრულებინა ტერიტორიული ერთეულის პოლიტიკურ-სოციალური ცენტრის ფუნქცია, კარგად ჩანს სხვა მრავალ შემთხვევაშიც, მაგალითად, საროს ციხის ნარწერაში, რომლის მიხედვითაც, ვაჩე ერისთავმა (ლიპარიტ ბაღვაშის მსგავსად) ეს ციხე, ჯავახეთში სამფლობელოს მიღებისთანავე ააგო, თუმცა მოცემულ მომენტში არანაირი გარე საფრთხე არ ემუქრებოდა.[44]

ციხესიმაგრეზე, როგორც გარკვეული ტერიტორიული ერთეულის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ცენტრზე, მიბმული იყო სხვა ციხესიმაგრეებიც, რომლებიც, თავის მხრივ, ამ ერთეულში შემავალი უფრო წვრილი ტერიტორიების პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრებს წარმოადგენდნენ.[45] იმ შემთხვევაში, თუ ამ ერთეულის ხელისუფლების

ძირითადი ცენტრი (მთავარი ციხესიმაგრე) მოიშლებოდა (ან მტერი დაიპყრობდა, ან მიწაზე მფლობელობის უფლებას დაკარგავდა და ა.შ.), მაშინ სუბორდინაციულად მასზე დაქვემდებარებული ცენტრებიც თავის ფუნქციებს კარგავდნენ, რის შედეგადაც ტერიტორიულ ერთეულში არსებული ადმინისტრირების სისტემა საკმაოდ სწრაფად იშლებოდა. მაგალითად, როდესაც დავით აღმაშენებელმა 1110 წელს, სელჩუკების მფლობელობაში მყოფი სამშვილდე დაიპყრო, სელჩუკებმა რეგიონში არსებული სხვა ციხესიმაგრეებიც მიატოვეს,[46] რაც იმას ნიშნავს, რომ სამშვილდის დაკარგვით დაირღვა აქ არსებული ადმინისტრირების სისტემა და ამ ერთეულის ცალკეულ ნაწილებში მისი შენარჩუნების მცდელობას, უკვე აზრი აღარ ჰქონდა. ამჯერად საქმე გვაქვს საბა ეპისკოპოსის მსგავს, თუმცა საპირისპირო შინაარსის მაგალითთან. საბამ ტერიტორიული ერთეულის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრის შექმნით მოახერხა შავშეთის, როგორც ერთიანი ადმინისტრაციული ორგანიზმის შენარჩუნება, დავით აღმაშენებელმა კი პირიქით, სამშვილდის ერთიანი ადმინისტრაციული ერთეული დაარღვია მისი პოლიტიკური ცენტრის განადგურებით.

ციხესიმაგრეთა ფუნქციონალურ დანიშნულებასთან დაკავშირებით, მსგავსი ვითარება, საქართველოსთან ერთად, მთელი ფეოდალური სამყაროსთვის იყო დამახასიათებელი, რასაც სხვადასხვა წერილობითი წყაროების მრავალრიცხოვანი ცნობები ადასტურებს. მაგალითად, ვალტერ გოტიემიუთითებდა, რომ 1119 წელს ანტიოქიის სამთავროსთან ომის დროს, ილ-ღაზის ანტიოქიის დაპყრობა რომ მოეხერხებინა, მას ანტიოქიის დანარჩენი ციხეებიც უმალ ჩაჰბარდებოდნენ,[47] რაც, სინამდვილეში, ასეც ხდებოდა. ქემალ ად-დინის მიხედვით, 1085 წელს, როდესაც რუმის სულთანმა, სულეიმანმა, ანტიოქია დაიპყრო, რეგიონის დანარჩენი ციხესიმაგრეებიც უბრძოლველად მის ხელთ აღმოჩნდა,[48] იგივე მოხდა ჯვაროსნების გამოჩენის დროს, როდესაც მათ ანტიოქია დაიპყრეს, მასთან ახლოს მდებარე ციხეებმა, იმამ და ანაბამ, ჯვაროსნებს მაშინვე მორჩილება გამოუცხადეს.[49] იგივე ხდებოდა სხვა ქვეყნებშიც. გიორგი აკროპოლიტის მიხედვით, როდესაც მიხეილ პალეოლოგის არმიამ მაკედონიაში აიღო დეავოლისის და ოხრიდის ციხესიმაგრეები, ამ რეგიონის სხვა ტერიტორიებიც (პრესპა, პელაგონია, მოლისი), მათივე ციხეებითურთ, ბიზანტიელების ხელში უომრად გადავიდა,[50] ხოლო როდესაც მეჰმედ II-მ ეგეოსის ზღვაზე კუნძულ ევრიპიოსის ციხე დაიპყრო, მახლობელმა კუნძულებმა უმალ აღიარეს ოსმალთა ხელისუფლება.[51] შეიძლება მოვიყვანოთ ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღების მაგალითიც, რის შემდეგაც აღმოსავლეთ საქართველოს არც ერთ ციხესიმაგრეს ხორეზმელებისთვის წინააღმდეგობა აღარ გაუწევია და ისინი თავისუფლად აოხრებდნენ მთელ რეგიონს.[52]

როგორც აღნიშნული მაგალითებიდან ჩანს, ციხესიმაგრეები საკმაოდ ხშირად არ ასრულებდნენ „მათთვის მიწერილ თავდაცვის უმთავრეს" ფუნქციას და, ცენ-

ტრალური სიმაგრის დაცემის შემთხვევაში, ერთი-მეორეს მიყოლებით ნებდებოდნენ მოწინააღმდეგეს, რაც, ციხესიმაგრეთა ერთიან თავდაცვით სისტემად გააზრების შემთხვევაში (როგორც ეს მიღებულია რიგ სამეცნიერო კვლევებში), უცნაურად გამოიყურება. ასეთი ვითარება მხოლოდ იმით აიხსნება, რომ თავდაცვის ფუნქცია ციხესიმაგრეებისთვის იყო ერთ-ერთი (და არა ერთადერთი) და ყველა ვითარებაში ამ ფუნქციის გამოყენება არ ხდებოდა. რაც შეეხება ციხესიმაგრის დანიშნულებას, უზრუნველეყო მიწისმფლობელთა ძალაუფლება მათ ხელთ არსებულ ტერიტორიებზე, ეს მისი ფუნქციონირებისთვის ყოველთვის აქტუალური ამოცანა იყო.

პოლიტიკურ-სოციალური ძალაუფლების უზრუნველყოფის ფუნქციის შემდგომ, ციხესიმაგრის უმთავრესი დანიშნულება ეკონომიკური ძალაუფლების განხორციელება იყო, რაც უპირველესად, საბაჟო ფუნქციების შესრულებით გამოიხატებოდა.[53] მინისმფლობელთა შემოსავლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო მათ ტერიტორიებზე გამავალი გზებიდან მიღებული საბაჟო გადასახადები გახლდათ. სწორედ ამიტომ ისინი ცდილობდნენ, ციხესიმაგრეები მნიშვნელოვანი გზების სიახლოვეს აეგოთ (რაც, ქართული ციხეების მაგალითზე, ისტორიოგრაფიაში არაერთხელაა აღნიშნული),[54] მსგავსად რეინის ციხესიმაგრეებისა, რომელთაგან თითქმის ყველა საფორტიფიკაციო ხელოვნების შედევრი გახლდათ, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, უმთავრესად საბაჟო ფუნქციას ასრულებდა და სამხედრო დანიშნულებისთვის ნაკლებად გამოიყენებოდა. მაგალითად, რეინის ერთ-ერთი შთამბეჭდავი ციხესიმაგრე, კობლენცის სიახლოვეს მდებარე მარკსბურგი, არასოდეს ყოფილა თავდასხმის ობიექტი და მის კედლებთან ერთი ბრძოლაც კი არ გამართულა.[55] ციხის საბაჟო ფუნქციებთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობას გვაწოდებს კონსტანტინე პორფიროგენეტი, როდესაც ის აღწერს არტანუჯის ციხესიმაგრეს: „ციხე ძალიან მტკიცეა და აქვს დიდი რაბათიც და დაბაქალაქიც: და იქ მოდის საქონელი ტრაპეზუნისა, იბერიისა, აფხაზეთისა, და არმენიის და სირიის ყველა ქვეყნიდან; და ამ საქონლებიდან მას უამრავი ბაჟი შემოდის.“[56] „უამრავი ბაჟი,“ ბუნებრივია, ძალიან ძლიერი მოტივაცია იყო მიწისმფლობელებისთვის, რომლებიც შესაბამის ადგილებში ციხესიმაგრეთა აგებით ამ „უამრავი ბაჟის“ აკრეფის გარანტიებს იღებდნენ. ქართულ ისტორიულ საბუთებში ციხეთა, ეს ფუნქცია (ბაჟის აკრეფა) საკმაოდ ხშირად ფიქსირდება, მაგალითად, 1468 წ. მეფეები ბაგრატსა და კონსტანტინე ჯავახიშვილებს საკუთრებაში უმტკიცებენ მათ მიერ ჯერ კიდევ თამარის დროს მიღებულ სოფელ ქვეშს „ციხითა, ბაჟითა და მისითა მიმდგომითა,“ იგივეა ალექსანდრე მეფის 1442 წლის სიგელში, რომელშიც იხსენიება „ციხე არმაზისა მისითა ეკლესიითა, გლეხებითა, ყანითა და მისი ძუელითგან გაჩენილი ბაჟი ორი თანგა დიდსა საპალნესა ზედან.“[57] როგორც ვხედავთ, ამ საბუთებში პირდაპირაა მითითებული ციხესიმაგრის უმთავრესი ფუნქციები, ბაჟის აკრეფა და პოლიტიკურ-სოციალური ძალაუფლების განხორციელება იმ ტერიტორიაზე („მისითა მიმდგომითა“), რომლის ადმინისტრირებაც აქედან შეიძლებოდა.

ეკონომიკური ძალაუფლების (ბაჟისა და გადასახადების აკრეფის) განხორციელება ნიშნავდა იმას, რომ ციხესიმაგრის მფლობელი თავის თავზე იღებდა სავაჭრო გზების, ვაჭართა ქარავნებისა და ციხის არეალში მცხოვრები ადამიანების დაცვის ფუნქციას, რისთვისაც მას პოლიციური ფუნქციები უნდა განეხორციელებინა და ციხის საკონტროლო ტერიტორია დაეცვა ყაჩაღებისა და მოხეტიალე კრიმინალური ბანდების თავდასხმებისგან. თითქმის ყველა მკვლევარი, რომელიც ციხესიმაგრეებს პირველ ყოვლისა სამხედრო ფუნქციების მატარებლად განიხილავს, ამის არგუმენტად მათ სტრატეგიულ ადგილმდებარეობასა და მიუვალობას მიუთითებს, რაც სინამდვილეში ციხესიმაგრეთა პოლიტიკურ-ეკონომიკურ და პოლიციურ ფუნქციებს უფრო აღნიშნავს, ვიდრე სამხედრო-სტრატეგიულს. სიმაგრის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ფუნქციებიდან გამომდინარე, მისი მფლობელები მათ ისეთ ადგილებში აგებდნენ, სადაც საკუთარი ტერიტორიალური ერთეულის ცენტრს ხედავდნენ და საიდანაც ამ ერთეულის ადმინისტრირება, ბაჟის აკრეფა და გზებისა და ტერიტორიების კრიმინალებისგან დაცვა, მოხერხებული იქნებოდა. რამდენადაც ასეთ ადგილებს, პირველ ყოვლისა, გზები და გზასაყარები წარმოადგენდა, ამდენად, ციხესიმაგრეები ძირითადად მათ სიახლოვეს იგებოდა, რითაც გზებზე მოძრავი ვაჭართა ქარავნებისა თუ სხვა მგზავრთა პოლიციური კონტროლი ნებისმიერი სიმაგრის გარნიზონისთვის, როგორი მცირერიცხოვანიც არ უნდა ყოფილიყო ის, ადვილი შესაძლებელი ხდებოდა. მაგრამ რაც შეიძლებოდა განხორციელებულიყო მშვიდობიან მგზავრთა მცირე კრიმინალურ ჯგუფებისგან დაცვის შემთხვევაში, იმავეს გაკეთება მცირერიცხოვანი გარნიზონით შეუძლებელი იყო გზაზე მოძრავი მტრული არმიის მიმართ, რომლისგანაც თავის დასაცავად სიმაგრის მიუვალობა, უკვე გარნიზონისა და მოსახლეობისთვის ხდებოდა აუცილებელი მოთხოვნა. ანუ ნებისმიერი ციხესიმაგრის გარნიზონს შეეძლო, შეესრულებინა პოლიციური ფუნქციები და ციხის მიდამოებში დაპირისპირებოდა მძარცველთა მცირერიცხოვან ჯგუფებს, მაგრამ იმავე წარმატებით სამხედრო ფუნქციების განხორციელება - ყაჩაღთა ჯგუფების მსგავსად, არმიის შეკავება მათ აშკარად არ შეეძლოთ (ამ საკითხის შესახებ დეტალურად იხ. ქვემოთ, ქვეთავში: „საველე არმია თავდაცვითი სტრატეგიის უმთავრესი ელემენტი.“). ამდენად, ციხესიმაგრეთა რაოდენობა და განლაგება ნებისმიერ ქვეყნაში ასახავდა არა ქვეყნის თავდაცვის ერთიან სტრატეგიულ სქემას, არამედ ფეოდალური სახელმწიფოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობის ხასიათს.

როგორც მიიჩნევენ, ერთი ციხესიმაგრის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ძალაუფლების არეალი, მაქსიმუმ იმ სიდიდის ტერიტორიებზე ვრცელდებოდა, რომლის დაფარვაც ცხენის სისწრაფით ერთ დღეში შეიძლებოდა,[58] ეს, რასაკვირველია, პირობითი და მიახლოებული განსაზღვრებაა, მაგრამ რეალობას მეტ-ნაკლებად სწორად უნდა ასახავდეს და ამით ერთგვარი სარკე უნდა იყოს იმ მდგომარეობისა, თუ როგორ იყო გან-

ვითარებული ფეოდალური ურთიერთობები ამა თუ იმ ქვეყანაში. ამ თვალსაზრისით, ძალიან საინტერესოა XI საუკუნის ინგლისის მაგალითი, სადაც ანგლო-საქსურ პერიოდში, 1066 წლამდე, ციხესიმაგრეები ძალიან ცოტა იყო, თუმცა ქვეყანა სისტემატიური გარე საფრთხის ქვეშ იყო, სკანდინავიელთა მხრიდან. 1066 წლის შემდეგ, როდესაც ნორმანებმა დაიპყრეს ინგლისი და მისმა ახალმა მეფემ, ვილჰელმ დამპყრობელმა, მიწის ფონდები ვასალიტეტის პირობით ნორმანდიულ არისტოკრატიას დაურიგა, ქვეყანა რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში ციხესიმაგრეთა ქსელით დაიფარა და 1154 წლისთვის მათმა რაოდენობამ 274 ერთეულს მიაღწია,[59] რაც იმას ნიშნავდა, რომ ნორმანდიელმა მინისმფლობელებმა დაუყოვნებლივ შექმნეს მათ განკარგულებაში მიღებული ტერიტორიების პოლიტიკურ-ეკონომიკური მართვის ცენტრები, რომელთაც, პირველ ყოვლისა, მათივე მფლობელთა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული რეზიდენციის ფუნქცია, ხოლო ამის შემდეგ, როგორც საგარეო, ისე (უფრო მეტად) შიდა საფრთხეებისგან თავდაცვის ფუნქციებიც ეკისრებოდათ. ციხესიმაგრეებთან დაკავშირებით უაღრესად საინტერესო და ისტორიულ ინფორმაციას შეიცავს მათი მფლობელობის საკითხი. როდესაც რომელიმე ქვეყანაში არსებულ ციხესიმაგრეთა დიდი ნაწილი სხვადასხვა მინისმფლობელის ხელში იყო, ეს ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტეზე მიუთითებდა, ხოლო როდესაც სამეფო ციხეების რაოდენობა მატულობდა, ეს ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების უტყუარი ნიშანი გახლდათ. მაგალითად, იმავე ინგლისში 1154 წელს არსებული 274 ციხესიმაგრიდან 49 - სამეფო ხელისუფლების, დანარჩენი კი მინისმფლობელების საკუთრება იყო. 1214 წლისთვის კი ეს სურათი მნიშვნელოვნად შეიცვალა, ამ დროისთვის სამეფო ციხეთა რაოდენობა 93 ერთეულს შეადგენდა, რაც ცენტრალური ხელისუფლების უდავო გაძლიერებას მიუთითებდა, ფეოდალური მინისმფლობელობისა და ფეოდალური სეპარატისტული ტენდენციების წინააღმდეგ ბრძოლაში.[60] იგივე სურათია ფეოდალურ საქართველოშიც, სადაც ისეთი ქალაქები თუ ციხესიმაგრეები, როგორებიც იყო სამშვილდე, ატენი, კლდეკარი და ა.შ. როდესაც სამეფო კუთვნილებაში ექცეოდა, ეს ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების უდავო ნიშანი იყო,[61] ხოლო როდესაც ლორესა და თმოგვის მსგავსი მნიშვნელოვანი პუნქტები სამეფო კუთვნილებიდან მიწისმფლობელთა ხელში გადადის, როგორც ეს მოხდა მხარგრძელების შემთხვევაში, ეს ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების პირველი აშკარა სიმპტომია.[62]

სრულიად ბუნებრივია, რომ ციხესიმაგრეებისათვის სამხედრო დანიშნულება ძალზედ მნიშვნელოვან ფუნქციას წარმოადგენდა, ნებისმიერი ტერიტორია საჭიროებდა თავდაცვის უნარიანობას, როგორც შიდა, ისე გარე საფრთხეებისგან, მაგრამ ციხესიმაგრეთა სამხედრო დანიშნულება უფრო მკვეთრად მაინც სასაზღვრო რეგიონებში იყო ფიქსირებული, ვიდრე შიდა ტერიტორიებზე. სასაზღვრო ციხ-

ესიმაგრეები (რომელთაც შუა საუკუნეების ფორტიფიკაციის ცნობილი გერმანელი მკვლევარი იოაჰიმ ზეუნი საგარნიზონო-გადამლობ ციხეებს უწოდებს[63]), განსხვავებით შიდა ტერიტორიებში არსებული („ადმინისტრაციული") სიმაგრეებისგან, ძირითადად, სამხედრო დანიშნულებისთვის იგებოდა. მათი უმთავრესი ფუნქცია იყო, გზა გადაეღობათ ქვეყანაში შემავალი მტრისთვის, თუმცა ადმინისტრაციულ-ეკონომიკურ და განსაკუთრებით საბაჟო ფუნქციებს ბოლომდე არც ამ შემთხვევებში კარგავდნენ. სასაზღვრო ციხესიმაგრეთა სისტემა სახელმწიფოს თავდაცვისუნარიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ელემენტი იყო, რაც კარგად ჩანს წერილობითი წყაროების ცნობებშიც. მაგალითად, 1115 წლის დასაწყისში ანტიოქიის სამთავროში მოხდა ძლიერი მიწისძვრა, რომელმაც მნიშვნელოვნად დააზიანა სამთავროს საფორტიფიკაციო ნაგებობები, მათ შორის, ქალაქი ანტიოქიაც, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ანტიოქიის მთავარმა როჯერმა საფორტიფიკაციო ნაგებობების აღდგენითი სამუშაოები ანტიოქიით კი არა, სასაზღვრო ციხეებით დაიწყო, ხოლო მათი დამთავრების შემდეგ (ვალტერ გოტიეს თქმით, არსებული ტრადიციის მიხედვით), სასაზღვრო რეგიონების ინსპექტირება მოახდინა და იქ არსებულ ციხესიმაგრეთა მზადყოფნაში დარწმუნდა.[64] სასაზღვრო ციხის მნიშვნელობა კარგად ჩანს ე.წ. იაკობის ფონის ციხის შემთხვევაშიც, რომლის მშენებლობაც ტამპლიერთა ორდენმა 1179 წელს იერუსალიმის სამეფოსა და სალადინის სამფლობელოების საზღვარზე დაიწყო. მაშინ სალადინსა და ჯვაროსნებს შორის ზავი იყო დადებული, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, სალადინმა სწრაფი რეაგირება მოახდინა ამ სასაზღვრო ციხის მშენებლობაზე - დაუყოვნებლივ თავს დაესხა მას და ჯერ კიდევ დაუმთავრებელი სიმაგრე მიწასთან გაასწორა.[65] სალადინის რეაქცია, როჯერის ქმედების მსგავსად, სასაზღვრო ციხეების სამხედრო მნიშვნელობის გათვალისწინებით, ადვილად გასაგებია.

სასაზღვრო ციხესიმაგრეები ქვეყანაში შემავალ გზებზე მდებარეობდა და, როგორც წესი, დიდი ზომებითა და სიმტკიცით გამოირჩეოდა. სასაზღვრო ციხესიმაგრეების ქსელი იყო შექმნილი იერუსალიმის სამეფოსა და სხვა ჯვაროსნულ სახელმწიფოებში, რომლებშიც ისეთი ციხესიმაგრეები, როგორებიც იყო შაუბეკი (მონრეალი), კერაკი, საფედი, კრაკ დე-შევალიე, ბაგრასი და ა.შ., მუსლიმური ტერიტორიების საზღვრებთან აკონტროლებდა მნიშვნელოვან სატრანსპორტო მაგისტრალებს (სადაც დიდ არმიებს შეეძლოთ მოძრაობა) და ისინი უმძლავრესი საფორტიფიკაციო ნაგებობები გახლდათ.[66] იგივე სურათია შუა საუკუნეების სხვა ქვეყნებშიც, მათ შორის, საქართველოშიც, სადაც სასაზღვრო სიმაგრეთა შესანიშნავი ნიმუშებია: მაგალითად, ფარცხისსა[67] და ხორნაბუჯის ციხეები,[68] რომლებიც იცავდნენ თბილისის საემიროსა და ჰერეთში შემავალ გზებს.

ამ კატეგორიის ციხესიმაგრეებისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საფორტიფიკაციო სიძლიერეს, რაც ადგილის შერჩევით, გარნიზონისა და, შესაბამისად, ციხის შიდა ფართობის სიდიდით, რთული კონსტრუქციის შექმნითა და კედლების

სისქით მიიღნეოდა. სასაზღვრო ციხესიმაგრეს, მისი უმთავრესი, გზის გადაღობვის დანიშნულებიდან გამომდინარე, ჰქონდა სპეციფიკური მოთხოვნა, ის არა მარტო გზის მახლობლად, არამედ მასთან ისეთ უშუალო სიახლოვეს უნდა აგებულიყო, რომ ის ციხის საცეცხლე არეალში მოხვედრილიყო, რაც ციხის ამგებთა წინაშე ურთულეს ამოცანას აყენებდა, მათ ციხისთვის ისეთი ადგილი უნდა შეერჩიათ, სადაც ციხის მიუვალობის პრინციპიც დაცული იქნებოდა და გზაზე ციხიდან საბრძოლო მოქმედებების წარმოების შესაძლებლობაც, რაც იმას ნიშნავდა, რომ სიმაგრის კედლებიდან გზა, სადღაც 100-300 მეტრის რადიუსში (დისტანციური იარაღის მისაწვდომ მანძილზე) უნდა ყოფილიყო მოქცეული. აღსანიშნავია, რომ ხშირად შუა საუკუნეების არქიტექტორები ამ ამოცანის გადაწყვეტას ახერხებდნენ და სასაზღვრო ციხესიმაგრეებს ზუსტად ასეთ პუნქტებში აგებდნენ. მაგალითად, ასეთი იყო შაუბეკის ციხესიმაგრე იერუსალიმის სამეფოში, რომელიც გზასთან ახლოს მდებარე არცთუ მაღალ, მაგრამ საკმაოდ რთულად მისადგომ მთის წვერზე იყო აღმართული.[69] უსამა იბნ მუნკიზს აღწერილი აქვს ჩრდილოეთ ერაყში მდებარე ალ-ჰარბის სასაზღვრო ციხე (რომლის ალყაშიც თავად მონაწილეობდა), რომელიც ძალიან მაღალ, მიუდგომელ კლდეზე იდგა და შიგ მოხვედრა მხოლოდ კიბის საშუალებით შეიძლებოდა.[70] ჯუვეინის მიხედვით, ხოდჯანნათის ციხე ხორეზმში, რომელმაც მონღოლებს შეუპოვარი წინააღმდეგობა გაუწია, მდინარის შუაში მდებარე კლდის კონცხზე იყო აგებული.[71] ან-ნასავის აღწერილობით კი, ურმიის ტბასთან მდებარე ხოის ციხესიმაგრე, სამი მხრით წყლით დაფარულ კლდის კონცხზე იყო აღმართული.[72] თავისი მიუვალობით ცნობილი იყო ჩრდილოეთ ირანში მდებარე ალამუთის განთქმული ციხესიმაგრე, რომელიც ასასინების მცირე ანკლავს (ე.ი. ავტომატურად სასაზღვრო ხასიათის სიმაგრეს) წარმოადგენდა და რომლის აღებაც მონღოლებმა მხოლოდ სამწლიანი ალყის შემდეგ შეძლეს. თუ მარკო პოლოს დავუჯერებთ, მონღოლები ალამუთს ვერასოდეს აიღებდნენ, გარნიზონს რომ საჭმელი არ გამოლეოდა.[73] მსგავს ანალოგებს ხშირად ვხვდებით შუა საუკუნეების მრავალ ქვეყანაში, მათ შორის საქართველოშიც, სადაც ციხესიმაგრეთა, და მათ შორის სასაზღვრო სიმაგრეთა, ძნელად მისადგომ ადგილებზე აგება დამკვიდრებული ტრადიცია იყო.[74]

მიუხედავად იმისა, რომ სასაზღვრო ციხესიმაგრეებისთვის მიუვალობის ფაქტორს ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ყველა შემთხვევაში, მისი დაცვა (განსხვავებით შიდა ტერიტორიებზე არსებული სიმაგრეებისგან, რომელთა ადგილის შერჩევისთვისაც მეტი თავისუფლება არსებობდა) და ციხისთვის შესაფერისი ადგილის შერჩევა ვერ ხერხდებოდა, რა დროსაც ციხის საფორტიფიკაციო ღირებულებები (კედლების სისქე-სიმაღლე, დამატებითი თხრილებით და ა.შ.) იზრდებოდა. მაგალითად, ასეთი სასაზღვრო სიმაგრის კლასიკური მაგალითია ტრიპოლის საგრაფოს ცნობილი სიმაგრე კრაკ დე-

შევალიე, რომელიც თავის ფუნქციებს არა მიუვალობით, არამედ ძლიერი ფორტიფიკაციით ახორციელებდა.[75]

როგორც სასაზღვრო, ისე „ჩვეულებრივი" ციხესიმაგრეების საფორტიფიკაციო სქემა ზოგადად გამაგრებული ქალაქების სქემას იმეორებდა და ძირითადად სამი მთავარი ელემენტის - თხრილის, გალავნისა და ციტადელის (დიდი ციხეების შემთხვევაში), ან მთავარი კოშკისგან შედგებოდა,[76] მაგრამ იმ გარემოებას, რომ გამაგრებული ქალაქისგან განსხვავებით ციხის მშენებლობისთვის მეტი თავისუფლება არსებობდა, ციხის კონსტრუქციებში მრავალფეროვნება შეჰქონდა. მაგალითად, ციხესიმაგრე რომელიც ძნელად მისადგომ (შემაღლებულ) ადგილზე შენდებოდა, თხრილის შემოვლებას უკვე აღარ საჭიროებდა, რადგან გალავანთან მისასვლელები ბუნებრივად დაცული ხდებოდა მოწინააღმდეგის საალყო მანქანების სიახლოვისგან. კონკრეტული რელიეფის თავისებურებები ასევე განაპირობებდა ციხესიმაგრეთა არქიტექტურის მრავალფეროვნებას, კედლების ფორმებს, სიმაღლეს, სისქეს და ა.შ. ციხესიმაგრეები ერთმანეთისგან განსხვავდებოდა ზომებითა და შემოზღუდული ფართობის სიდიდით. მაგალითად, ისეთი გიგანტების გვერდით, როგორიც იყო კრაკ დე-შევალიე, რომელიც 2000-ანი გარნიზონისა და 10 000 ადამიანის თავშესაფარებლად იყო გათვლილი,[77] ან საფედი იერუსალიმის სამეფოში, რომლის გარნიზონიც 1700 მეომარი შეიძლებოდა ყოფილიყო,[78] არსებობდა პატარა ზომის სიმაგრეებიც, რომლებშიც მხოლოდ 50-100 ადამიანი შეიძლებოდა განთავსებულიყო. ციხესიმაგრეთა ასეთი დიფერენციაცია მათი დანიშნულების ხასიათით განისაზღვრებოდა, იმ ციხესიმაგრეთა მასშტაბები, რომელთა უმთავრეს ფუნქციასაც პოლიტიკურ-ეკონომიკური ძალაუფლების განხორციელება წარმოადგენდა, მთლიანად მათი მფლობელების ფინანსურ შესაძლებლობებზე იყო დამოკიდებული და მათ ამის მიხედვით აგებდნენ, ხოლო ციხესიმაგრეები, რომელთა უმთავრესი დანიშნულებაც სასაზღვრო ფუნქციების შესრულება იყო, როგორც წესი, ცენტრალური ხელისუფლების საკუთრება გახლდათ და მასშტაბურობით გამოირჩეოდა.[79]

ციხეთა მშენებლობა ძალიან ძვირი ღირდა, მაგალითად, ედესას საგრაფოში, ჯებალ-ალაუის ციხის მშენებლობაზე 150 ათასი ტონა ქვა დაიხარჯა, ხოლო ანტიოქიის სამთავროს ციხესიმაგრის, სეონის, ასაგებად - 170 ათასი ტონა,[80] რომლის დამზადება, ტრანსპორტირება და მშენებლობაში გამოყენება, ბუნებრივია, დიდი რაოდენობის მუშახელის მოზიდვასა და კოლოსალურ თანხებს მოითხოვდა. ედუარდ I-მა უელსში ციხეთა მშენებლობისთვის მობილიზება გაუკეთა 1600 ტყისმჭრელს, 380 დურგალს, 170 ქვისმთლელს, 1000 ქვისმჭრელს, 200-მდე მჭედელსა და რამდენიმე ათას შავ მუშას,[81] ხოლო ალ-მარკიზის მიხედვით, სალადინის მიერ ქაიროს ციტადელის ასაგებად 50 ათასი სამხედრო ტყვე იყო მობილიზებული.[82] 1196-98 წლებში, ინგლისის მეფე რიჩარდ

ლომგულმა ნორმანდიაში ააგო შატო დე-გაიარის გიგანტური ციხესიმაგრე, რომლის მშენებლობის ნლიურმა ღირებულებამაც, ინგლისის ნლიური შემოსავალი, 11 500 ფუნტი, ხოლო სულ, სამეფოს ორი წლის შემოსავალი, 21 203 ფუნტი შეადგინა[83] და ა.შ. შატო დე-გაიარი (რომელიც ინგლისის მფლობელობაში მყოფ ნორმანდიაში მდებარეობდა) ტიპურ გიგანტურ სასაზღვრო ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა, რომლის უმთავრესი ფუნქციაც ნორმანდიაზე ფრანგების შეტევების მოგერიება, ანუ სამხედრო დანიშნულება იყო, მაგრამ ინგლისის სხვა ციხესიმაგრეთა უმრავლესობა მას, როგორც მასშტაბებით, ისე თავდაცვის უნარით მკვეთრად ჩამორჩებოდა, რაც სავსებით ბუნებრივი იყო, რადგან ინგლისელ ბარონებს, რომელთა საშუალო წლიური შემოსავალი 200-400 ფუნტ სტერლინგს შეადგენდა,[84] შატო დე-გაიარის მსგავსი გიგანტების მშენებლობა არ შეეძლოთ და არც სჭირდებოდათ, რადგან იმ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ფუნქციების განხორციელება, რის გამოც ინგლისელი მინისმფლობელები ციხესიმაგრეებს აგებდნენ, უფრო მოკრძალებული სიმაგრეებითაც სავსებით შესაძლებელი იყო. აღნიშნული გარემოება განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ მთელ რიგ მაღალი სტრატეგიული მნიშვნელობის მონაკვეთებში ჩნდებოდა ასეთი ადგილებისთვის „შეუფერებელი" პატარა ციხესიმაგრეები, რომელთაც, მოწინააღმდეგის შემოსევის შემთხვევაში, ეფექტური წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლოთ. ციხესიმაგრეთა განლაგების ასეთი სურათია მთელს ფეოდალურ სამყაროში, მათ შორის საქართველოშიც, სადაც ქვეყნის მასშტაბით ციხესიმაგრეთა აგება ხორციელდება არა სტრატეგიული მოსაზრებებით ნაკარნახევი რაიმე ერთიანი სქემის, არამედ ცალკეული ტერიტორიული ერთეულების განლაგებისა და მათი მფლობელების ეკონომიური შესაძლებლობების მიხედვით, თუმცა ციხესიმაგრის აგებისას, მის პოლიტიკურ-ეკონიმიკურ მნიშვნელობასთან ერთად, ყოველთვის სტრატეგიული ღირებულების ფაქტორსაც ითვალისწინებდნენ, მაგრამ იმის გამო, რომ ეს ხდებოდა ლოკალურ და არა საერთო-სტრატეგიულ დონეზე, ქვეყნის მასშტაბით ერთიანი საფორტიფიკაციო სისტემა (რის დანახვასაც ხშირად ცდილობენ რიგი მეცნიერები)[85] არსად იქმნებოდა. შუა საუკუნეების ციხესიმაგრეები, სასაზღვრო სიმაგრეთა გამოკლებით, შენდებოდა იქ, სადაც ამას საჭიროდ მიიჩნევდა კონკრეტული მინისმფლობელი, თანაც ისეთი მასშტაბებში, როგორის საშუალებაც მას გააჩნდა. ამ ნიშნის მიხედვით ციხესიმაგრეები ასახავენ არა გარეშე მტრების შემოსევათა ინტენსივობას, არამედ კონკრეტული ქვეყნის სოციალურ სტრუქტურას და ტერიტორიალურ-ადმინისტრაციული დანაწილების სქემას.

სიმაგრე-გამოქვაბულები.

შუა საუკუნეებში თავდაცვის ერთ-ერთ მნიშვნელოვანი სეგმენტი იყოა სიმაგრე-გამოქვაბულები, რომლებიც ჩნდებოდა იქ, სადაც მათი აგების ბუნებრივი შესაძლებლობა (მთაგორიანი რელიეფი) და სამხედრო აუცილებლობა იყო. გამოქვაბულები ძირითადად

გავრცელებული იყო[86] აღმოსავლეთის ქვეყნებში (საქართველოში, სომხურ სამეფოებში, ანტიოქიის სამთავროში, იერუსალიმის სამეფოში, სირიის სელჩუკურ საემიროებსა და სხვ.), სადაც მშენებლობისთვის განსაკუთრებით ხელსაყრელი რელიეფი იყო.

სიმაგრე-გამოქვაბული მხოლოდ სამხედრო დანიშნულების ნაგებობას წარმოადგენდა და თუ ჩვენ გვინდა, რომ თავდაცვითი ნაგებობების რაოდენობის მიხედვით შევაფასოთ ამა თუ იმ ქვეყნის წინაშე არსებული გარე საფრთხეების ინტენსივობის ხარ-ისხი, ამის გაკეთება სწორედ ამ ტიპის თავდაცვითი ნაგებობების სიმრავლის მიხედვითაა მეტ-ნაკლებად შესაძლებელი და არა ციხესიმაგრეთა რაოდენობის მიხედვით. სიმაგრე-გამოქვაბულთა ძირითადი დანიშნულება შემოსეული მტრის მეომრებისგან ადამიანების გადარჩენა იყო და ისინი სწორედ იქ იგებოდა დიდი რაოდენობით, სადაც ასეთი შემოსევები ხშირად იყო. სიმაგრე-გამოქვაბულების მშენებლობა ტექნოლოგიურად ძნელი და ფინანსურად ძვირად ღირებული პროცესი იყო, მაგალითად, საქართველოში თრეხვის გამოქვაბულთა ამშენებელი, რუისის ეპისკოპოსი ლეონტი, თრეხვის წარწერაში ემოციურად აღწერს იმ სიძნელეს, რომელიც ამ გამოქვაბულების გამოკვეთასთან იყო დაკავშირებული, მაგრამ რადგან ამ სამუშაოთა მიზანი მეტად მნიშვნელოვანი იყო (მოსახლეობის ფიზიკური გადარჩენა ალფ-არსლანის არმიისგან), ის მაინც შესრულდა.[87] სიმაგრე-გამოქვაბულები შენდებოდა ძნელად მისადგომ კლდეებში, მიწის ზედაპირიდან, სულ ცოტა, რამდენიმე (ხშირად ათეულობით) მეტრის სიმაღლეზე. მათში მოხვედრა თოკის კიბეებით ან ოწინარის ტიპის ასაწევი მექანიზმებით შეიძლებოდა და დასაპყრობად საკმაოდ რთული ნაგებობა გახლდათ.[88] მაგალითად, ვარძიის მონასტრის შესახებ (რომელიც როგორც ჩანს, თავდაცვით ფუნქციასაც ატარებდა) თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ იგი მტერთაგან შეუვალი და უბრძოლველი იყოო.[89] კირაკოს განძაკელი აღწერილი აქვს შემთხვევა, თუ როგორ შეაფარეს თავი მონღოლთა შემოსევის დროს თავუშის ციხის ახლოს მდებარე გამოქვაბულს, რომელზედაც შეტევა მონღოლებს არც უფიქრიათ.[90] ჟამთააღმწერლის მიხედვით, დავით ულუსა და დავით ნარინის დროს სამეფო საგანძური ხვამლის გამოქვაბულში ინახებოდა,[91] რაც იმას ნიშნავს, რომ სიმაგრე-გამოქვაბულები საიმედო თავდაცვით ნაგებობებად ითვლებოდა.

სიმაგრე-გამოქვაბულების წინააღმდეგ ბრძოლის ყველაზე ეფექტური საშუალება იყო კვამლი. თუ მოწინააღმდეგე რაიმე საშუალებით მოახერხებდა გამოქვაბულთა შესასვლელების სიახლოვეს ცეცხლის კერის შექმნას, ან გამოქვაბულთა სიღრმეში ძნელად ჩასაქრობი მასალით დაფარული ცეცხლწაკიდებული ისრების, ან სხვა სატყორცნი საშუალებების შეყრას, მაშინ უჰაერობის (ვენტილიაციის არ ქონის პირობებში) გამო გამოქვაბულებში კვამლი გროვდებოდა და შიგ გაჩერება შეუძლებელი ხდებოდა. სწორედ ასეთი მეთოდით აიღო ალეპოს ემირმა, ბალაკმა, ტელ-აბუდა და თადჯინი, ხოლო ედესას გრაფმა ჟოსლინმა დაირ-ხაფარის სიმაგრე-გამოქვაბულები.[92] სიმაგრე-გამოქვაბულებში თავის შეფარება თავდაცვის უკიდურეს საშუალებას წარმოადგენდა და, როგორც წესი, ხანმოკლე საფრთხის (მაგალითად, სათარეშო რეიდის) პერიოდში

გამოიყენებოდა. გამოქვაბულების სპეციფიკა (გარე სამყაროსთან კომუნიკაციის სირთულე, სურსათის დიდი მარაგების შექმნის შეუძლებლობა, ბლოკადის დროს სწრაფად წარმოქმნილი ანტისანიტარია, კლაუსტროფობიის სინდრომი, რომელიც ყველაზე მეტად გამოქვაბულებში ჩნდებოდა[93] და ა.შ.) ხანგრძლივი პერიოდებით მათ გამოყენებას შეუძლებელს ხდიდა, თუმცა ცნობილია შემთხვევები, როდესაც სიმაგრე-გამოქვაბულები სრულფასოვანი ციხესიმაგრეების ფუნქციას ასრულებდა, როგორც მაგალითად, დესუეცისა, ტირონისა და ელ-ჰაბის სიმაგრე-გამოქვაბულები იერუსალიმის სამეფოში, რომლებიც ჯვაროსნების საკმაოდ ძლიერ სასაზღვრო სიმაგრეებს წარმოადგენდა,[94] მაგრამ ასეთი სიმაგრეები გამონაკლისად რჩებოდა და სიმაგრე-გამოქვაბულების ფუნქცია შუა საუკუნეების საფორტიფიკაციო სისტემებში, მხოლოდ ხანმოკლე თავშესაფრის უზრუნველყოფა იყო.

საგუშაგო-სათვალთვალო კოშკები.

ცალკე მდგომი კოშკები გამაგრებული ქალაქებისა და ციხესიმაგრეების დამხმარე სტრუქტურებს წარმოადგენდა, რომელთა ძირითადი დანიშნულებაც საგუშაგო-სათვალთვალო ფუნქციების განხორციელება გახლდათ. კოშკები ძირითადად განლაგებული იყო შემაღლებულ ადგილზე, ბორცვებზე, კლდეზე, მთის წვერზე, ან დაბლობში გამავალი გზის იმ მონაკვეთზე, საიდანაც მისი თვალთვალი შორეულ დისტანციაზეც შეიძლებოდა. კოშკები, ისევე როგორც ციხესიმაგრეები, ტერიტორიული ერთეულების მიხედვით იგებოდა და როგორც ციხესიმაგრეები საერთო სტრატეგიულ სქემას ნაკლებად ემორჩილებოდა. მათ აგებდნენ იქ, სადაც ამას მისი ამგები მინისმფლობელები საჭიროდ მიიჩნევდნენ. კოშკის აგების მოტივაცია ზოგჯერ შეიძლებოდა ყოფილიყო სრულიად არათავდაცვითი (სამხედრო) დანიშნულების, მაგალითად, მისი ფუნქცია შეიძლება ყოფილიყო იმ შემოვლითი გზების ჩაკეტვა და ბაჟის აკრეფა, რომლებიც ციხესიმაგრის კონტროლის არეალს სცილდებოდა, ასეთ შემთხვევაში, კოშკი ციხესიმაგრის დამატებითი სეგმენტი იყო, მაგრამ უმეტესად ისინი მაინც წმინდა სამხედრო ნაგებობები გახლდათ და დამოუკიდებელი სადაზვერვო ფუნქციები გააჩნდა, რა დროსაც მათი ძირითადი მოვალეობა ინფორმაციის სწრაფად მოპოვებისა და გადაცემის უზრუნველყოფა იყო. მაგალითად, იერუსალიმის სამეფოში, სადაც ტერიტორიების მუდმივი თვალთვალი აქტუალურ ამოცანას წარმოადგენდა, ამ ფუნქციების მატარებელი 75 კოშკია დღეისთვის შემორჩენილი,[95] ბუნებრივია, მათი რაოდენობა შუა საუკუნეებში მეტი იქნებოდა, რაც ამ ტიპის საფორტიფიკაციო ნაგებობების აქტიურ გამოყენებაზე უთითებს. მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზს აღწერილი აქვს, როგორ ეყენათ მოთვალთვალეები შეიზარის საემიროდან აპამეისკენ (ანტიოქიის სამთავროს ტერიტორია) მიმავალი გზის სიახლოვეს მდებარე ხურეიბას კოშკზე ჯვაროსნებს, რათა შეიზარის მხრიდან მოსალოდნელი სათარეშო რეიდები დროულად

დაეფიქსირებინათ.[96] საქართველოში ამ ტიპის ნაგებობებს შეიძლება მივაკუთვნოთ ჯავახეთში, სოფელ ნიჯგორის სიახლოვეს, მდებარე XII საუკუნის კოშკი, რომელიც გზასაყარზეა აგებული,[97] ლიახვის ხეობაში, ბეხუშის ციხის სიახლოვეს მდებარე კოშკები,[98] სიათას კოშკი იმავე ლიახვის ხეობიდან[99] და ა.შ.

საგარნიზონო სამსახური - საფორტიფიკაციო სისტემის თანმხლები ელემენტი

საფორტიფიკაციო სისტემების არსებობა თავისთავად განაპირობებდა გარნიზონების ფორმირების აუცილებლობასაც. თითოეული გამაგრებული ქალაქი თუ ციხესიმაგრე გარკვეული სიდიდის გარნიზონის დგომას საჭიროებდა, რისი უზრუნველყოფაც სამხედრო საქმის ფეოდალური ორგანიზაციის არსებობის პირობებში, როგორც სამეფო ხელისუფლების, ისე ცალკეული მიწისმფლობელებისთვისაც რთული ამოცანა იყო. ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელ ამ ვითარებას მიუთითებდა დავით აღმაშენებლის მემატიანე: „არა იყო ესოდენი სიმრავლე ლაშქართა, რათამაც ქალაქთა და ციხეთა შინად მდგომად და დამჭირვებლადაც."[1] მუდმივი გარნიზონების ფორმირება ნებისმიერი ფეოდალური ქვეყნისთვის პრობლემური ამოცანა იყო, პრობლემა, პირველ ყოვლისა, გახლდათ არა ადამიანური რესურსების ნაკლებობა, არამედ სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ფეოდალური სისტემა, რომელსაც მუდმივი არმიის ფუნქციებთან მიახლოებული სტაბილური სახის საგარნიზონო სამსახურის ორგანიზება ისევე არ შეეძლო, როგორც მუდმივი არმიის ფორმირება. ეს ვითარება კარგად ჩანს, თუნდაც, უკვე აღნიშნული კრაკ დე-შევალიესა და საფედის ციხესიმაგრეების მაგალითებზე, რომლებიც 2000 და 1700 კაციან გარნიზონებზე იყო გათვლილი, მაგრამ რეალურად მას ბევრად ნაკლები მეომარი იცავდა, მაგალითად, 1255 წელს კრაკ დე-შევალიეში იდგა 60 რაინდი, ხოლო საფედში - 80.[2] ციხესიმაგრეთა გარნიზონებით უზრუნველყოფა დიდძალ სამხედრო რესურსს მოითხოვდა, რომლის მასშტაბიც, ფეოდალური ურთიერთობების გაღრმავებისა და ციხესიმაგრეთა რაოდენობის მატების პარალელურად, მკვეთრად იზრდებოდა. ამასთან, გარნიზონების სიდიდე, ბუნებრივია, დასაცავი ობიექტების მასშტაბებით და დანიშნულებით ისაზღვრებოდა, ციხეებს, რომლებიც ქვეყნის შიგნით მდებარეობდა, როგორც წესი, მცირე გარნიზონები სჭირდებოდა,[3] სასაზღვრო სიმაგრეებს კი მტრულ არმიებთან საბრძოლველად - ბევრად დიდი. კრაკ დე-შევალიე და საფედი, ორივე სასაზღვრო ციხესიმაგრე იყო, ისე როგორც, უჯარმა X საუკუნის კახეთისთვის, რომლის გარნიზონიც აბუ ლ-კასიმის წინააღმდეგ 300 მეომარს შეადგენდა,[4] ან კიდევ ანისი (სასაზღვრო ქალაქი) XII საუკუნეში, რომლის ქართული გარნიზონიც გიორგი III-ს დროს (სმბატ სპარაპეტის მიხედვით) 2000 მეომარს ითვლიდა.[5]

გამაგრებულ ქალაქებსა და ციხესიმაგრეებში გარნიზონების დგომის აუცილებლობა აიძულებდათ შუა საუკუნეების მიწისმფლობელებს, პირველ ყოვლისა კი, ქვეყნის ხელისუფლებას, მოეძებნათ საგარნიზონო სამსახურის მუდმივი ფორმა, რისთვისაც სხვადასხვა ქვეყნებში სხვადასხვა გადაწყვეტას პოულობდნენ. მაგალითად, ერთ-ერთ ასეთ ფორმას წარმოადგენდა მოქირავნეთა გამოყენება, მაგრამ რადგანაც იგი დიდ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული, ფართო გავრცელებას დიდხანს ვერ პოულობდა. შუა საუკუნეების ეპოქისთვის საგარნიზონო სამსახურის შედარებით ეფექტური გადაწყვეტა შეძლო იერუსალიმის სამეფომ, რომლის მაგალითსაც სხვა ჯვაროსნულმა და ზოგმა ევროპულმა სახელმწიფომაც (ესპანურმა სამეფოებმა და პორტუგალიამ) მიჰბაძა.[6] იერუსალიმის სამეფოში (ისევე როგორც ესპანეთსა და პორტუგალიაში) სასაზღვრო ციხესიმაგრეთა დიდი ნაწილი რაინდულ ორდენებს გადასცეს, რომელთაც, როგორც აღვნიშნეთ, სამხედრო ორგანიზაციის მუდმივ მოქმედი სისტემა გააჩნდათ, რაც მათთვის საგარნიზონო სამსახურის შესრულებას აიოლებდა.[7] იერუსალიმის სამეფო არსებობის საწყის ეტაპზე დასავლეთ-ევროპული ტიპის ფეოდალურ სახელმწიფოს წარმოადგენდა მისთვის დამახასიათებელი სენიორალურ-ვასალური ურთიერთობების სისტემით, მაგრამ არსებობის სპეციფიკამ და სამხედრო ძალაზე მაღალმა მოთხოვნილებამ იერუსალიმის (და სხვა ჯვაროსნული სახელმწიფოების) „ფეოდალიზმში," განსხვავებით დასავლეთ ევროპულისგან, ბევრი სიახლე შეიტანა, მაგალითად ის, რომ ადგილობრივი მინისმფლობელები ერთგულების ფიცს არამარტო თავის უშუალო სენიორს აძლევდნენ, არამედ მონარქსაც, რომელსაც ამის საფუძველზე, სამეფოს მსხვილი მიწისმფლობლების გვერდის ავლით, მათი ვასალებისგან არმიის მობილიზება შეეძლო.[8] რაინდული ორდენებისთვის ციხესიმაგრეების გადაცემაც ასეთივე სახის სიახლეს წარმოადგენდა და სამეფოს ბრძოლისუნარიანობას მკვეთრად ამაღლებდა.

ფორმირების ადრეულ ეტაპზე, იერუსალიმის სამეფოში მიწის ფონდები და შესაბამისად, მათზე არსებული (თუ შემდეგ აშენებული) ციხესიმაგრეები, სამეფო ხელისუფლებისა და მსხვილი მაგნატების (სამეფოში ასეთი სულ ოთხი ფეოდალური სახლი იყო) ხელში აღმოჩნდა, მაგრამ ძალიან მალე ცხადი გახდა, რომ სამხედრო საქმის ორგანიზების ჩვეულებრივ ფეოდალურ სისტემას თავდაცვის ეფექტური უზრუნველყოფა, და იმ სტრატეგიული პუნქტების შენარჩუნება, რომელთა დაცვაც სამეფოს არსებობისთვის აუცილებლობას წარმოადგენდა, არ შეეძლო, რის შემდეგაც დაიწყეს მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრეების გადაცემა რაინდული ორდენებისთვის. პირველი ასეთი ციხესიმაგრე, რომელიც 1136 წელს მიიღო ჰოსპიტალიერების ორდენმა, იყო ფატიმიდური ეგვიპტის საზღვართან მდებარე სიმაგრე ბეით ჯიბრინი,[9] რომლის, და შემდგომში ორდენებისთვის გადაცემული სხვა ციხეების მაგალითმაც, აჩვენა ამ მეთოდის ეფექტურობა, რის შემდეგაც სამეფოს ძირითადი სასაზღვრო ციხესიმაგრეები

თითქმის მთლიანად ტამპლიერების, ჰოსპიტალიერების და (მოგვიანებით) ტევტონების რაინდული ორდენების ხელში აღმოჩნდა.[10] მკვლევართა ერთსულოვანი შეფასებით, ერთ-ერთი ფაქტორი იყო, რისი მეშვეობითაც ჯვაროსნულმა სახელმწიფოებმა ორი საუკუნის განმავლობაში აღმოსავლეთის მტრულ გარემოცვაში არსებობა მოახერხეს.[11]

რაინდულ ორდენებზე ციხესიმაგრეთა გადაცემით სტაბილური საგარნიზონო სამსახურის პრობლემა გადაიჭრა, მაგრამ სირთულედ რჩებოდა ორდენების განკარგულებაში მყოფი პირადი შემადგენლობის მცირერიცხოვნობა, რის გამოც მათ ყველა ციხესიმაგრისთვის შესაბამისი რაოდენობის საგარნიზონო კონტიგენტების გამოყოფა არ ძალუძდათ. მაგალითად, ტრიპოლის საგრაფოში მდებარე გიგანტ ციხესიმაგრე მარგატში, რომლის ფართობიც 4 ჰა-ს შეადგენდა, მშვიდობიანობის დროს საგარნიზონო სამსახურს ჰოსპიტალიერების ორდენის 4 რაინდი და 28 სერჟანტი ეწეოდა, რაც ამ სიდიდის სიმაგრისთვის ძალიან მცირე იყო.[12] გარნიზონების მცირერიცხოვნობა საბოლოოდ ერთ-ერთი მიზეზი გახდა ჯვაროსნული სახელმწიფოების განადგურებისა, მაგრამ მიუხედავად ამისა (როგორც აღვნიშნეთ), მათი ორსაუკუნოვანი არსებობა მუსლიმურ გარემოში მნიშვნელოვნად იმ ფაქტორის დამსახურება იყო, რომ მათ მოახერხეს სტაბილური საგარნიზონო სამსახურის ფორმირება, რაც სხვა ფეოდალური სახელმწიფოებისთვის მიუღწეველი რჩებოდა.

შუა საუკუნეებში ჯვაროსნული სახელმწიფოები გამონაკლისი იყო, რადგან ციხესიმაგრეების სტაბილური საგარნიზონო სამსახურით უზრუნველყოფა სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ფეოდალურ სისტემას, მუდმივი არმიების გამოჩენამდე არ შეეძლო, ამიტომ ფეოდალურ სახელმწიფოებში ამ სფეროს დარეგულირება ისევ არსებული სამხედრო ორგანიზაციის სისტემის შესაძლებლობების ფარგლებში ხდებოდა. იმ ციხესიმაგრეების გარნიზონებით დაკომპლექტება, რომლებიც მიწისმფლობელთა ძირითად საცხოვრებელს, მათ მთავარ რეზიდენციებს წარმოადგენდნენ, ნაკლებად პრობლემატური იყო, რადგან იქ მცხოვრები ფეოდალური სახლი თავად ასრულებდა გარნიზონის ფუნქციას, თუმცა რიგითი ციხესიმაგრეების გარნიზონების ფორმირება სერიოზულ პრობლემად რჩებოდა. ასეთ სიმაგრეებში საგარნიზონო სამსახურის უმთავრესი რეზერვი იყო ფეოდალური სახლების სამხედრო რაზმები, რომლებიც ამა თუ იმ ციხესიმაგრეში საგარნიზონო სამსახურს მონაცვლეობის პრინციპით ეწეოდნენ, როგორც ეს იყო, მაგალითად, 1025 წელს საფრანგეთში, ვანდომის ციხესიმაგრეში, რომლის გარნიზონის ფუნქციაც აპრილ-მაისში მისმა მფლობელმა გრაფმა „ახლო წრის მეომრებთან" ერთად შეასრულა, შემდეგი ორი თვე კი, საგარნიზონო სამსახური იგივე „ახლო წრის" სხვა მეომრებმა გააგრძელეს.[13] ანალოგიურად ეწევიან საგარნიზონო სამსახურს X-XI საუკუნეების შირვანის საემიროში,[14] ლათინურ ბიზანტიაში,[15] ევროპის სხვადასხვა სახელმწიფოში[16] და ა.შ. ალბათ ნაკლებად უნდა არსებობდეს ეჭვი იმის

თაობაზე. რომ შუა საუკუნეებში ეს საგარნიზონო სამსახურის სტანდარტული ფორმა გახლდათ. მსგავსი ვითარება უნდა ყოფილიყო საქართველოს ციხესიმაგრეებშიც, რომლებზედაც მონაცვლეობის პრინციპით ფეოდალური სახლების სამხედრო რაზმის მეომრები უნდა ყოფილიყვნენ მიმაგრებულნი. საგარნიზონო სამსახურის წარმოებას შედარებით აიოლებდა ის გარემოება, რომ მშვიდობიან პერიოდში ქვეყნის შიდა ტერიტორიებზე არსებულ სიმაგრეებში მსხვილი გარნიზონების დგომის აუცილებლობა არ არსებობდა და გარნიზონები მხოლოდ საფრთხის წარმოქმნის შემთხვევაში უნდა გაეძლიერებინათ, მაგრამ მიუხედავად ამისა, გარკვეული სიდიდის გარნიზონის დგომა სიმაგრეებში მშვიდობიანობის დროსაც აუცილებელი გახლდათ, რადგან სხვა შემთხვევაში ვერ მოხერხდებოდა სიმაგრეთა ადმინისტრაციულ-ეკონომიკური ფუნქციების განხორციელება. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო გარნიზონებით სასაზღვრო ციხესიმაგრეთა უზრუნველყოფა, რაც განვითარებული სახელმწიფო ინსტიტუტების ჩამოყალიბების შემდეგ სასაზღვრო (სანაპირო) რეგიონების ფუნქციად ჩამოყალიბდა.

საგარნიზონო სამსახურზე არსებულმა მოთხოვნილებამ ფეოდალურ სახელმწიფოებში ციხისთავების ინსტიტუტის (ევროპული კასტელანის[17]) წარმოქმნა გამოიწვია. მიწისმფლობელების მიერ ციხის მმართველებად ინიშნებოდნენ სპეციალური პირები, რომელთაც ციხესიმაგრის მოვლა-პატრონობა (მეურნეობის გაძღოლა) და დაცვა უნდა უზრუნველეყოთ, რის გამოც ციხისთავის ფუნქცია მხოლოდ სამხედრო სამსახურით არ იფარგლებოდა, მათ მოვალეობაში სხვადასხვა ადმინისტრაციული თუ სამეურნეო საქმიანობის განხორციელებაც შედიოდა, რისი მიხედვითაც, ციხისთავი არა პროფესიონალი სამხედრო პირი, არამედ კონკრეტული ტერიტორიული ერთეულის სამხედრო-სამოქალაქო მმართველი იყო.[18] ისინი კრებდნენ „საციხო“ გადასახადებს, ბეგარას, რაც ციხესიმაგრეების შენახვისთვის იყო აუცილებელი,[19] ხელმძღვანელობდნენ სამშენებლო სამუშაოებს, როგორც ამას აკეთებდა, მაგალითად, ატენის ციხისთავი ბაგრატ IV-ის დროს,[20] ევალებოდათ რიგი სხვა სამეურნეო ფუნქციების შესრულება, როგორც, მაგალითად, თამარისდროინდელ ზედაზნის ციხისთავს, რომელმაც (სხვა მოხელეების მსგავსად) მეფისგან ბრძანება მიიღო, დახმარებოდა შიო-მღვიმის მონასტერს სარწყავი არხის მშენებლობაში.[21] საკმაოდ ბუნებრივია, რომ ციხისთავის ფუნქციების შერეული, სამოქალაქო-სამხედრო ხასიათი გარნიზონის საბრძოლო ხარისხზე დადებით ზეგავლენას არ მოახდენდა და ისიც ისეთივე „სამოქალაქო-სამხედრო“ ხასიათის ქვედანაყოფი იქნებოდა, როგორიც მათი მეთაური, რაც არ შეიძლებოდა არ ასახულიყო ციხესიმაგრეთა საერთო თავდაცვისუნარიანობაზე. როგორც ჩანს, ეს გარემოებაც ერთერთი მიზეზი იყო იმ ვითარებისა, როდესაც ციხესიმაგრეები მთავარი ციხის დაცემის შემდეგ, ერთი მეორის მიყოლებით ნებდებოდნენ შემოსეულ მტერს.

როგორც აღვნიშნეთ, ცალკეული გამონაკლისების გარდა, ციხესიმაგრეთა გარნიზონები საკმაოდ მცირერიცხოვანი იყო იმისთვის, რომ ციხის ტერიტორიებზე შემოსული დიდი არმიის წინსვლა შეეჩერებინა. სამხედრო ისტორიის ცნობილი მკვლევრის, იოჰანეს ზეონის მიხედვით, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრეთა უმრავლესობის გარნიზონები რამდენიმე ათეული მეომრისგან შედგებოდა, რაც, მათი მხრიდან, ხანგრძლივი ალყის გაძლებასა და, მით უმეტეს, საველე ბრძოლის წარმოების შესაძლებლობას გამორიცხავდა. აღნიშნულ მოსაზრებას საქართველოს ციხესიმაგრეთა მაგალითიც უნდა ადასტურებდეს.[1] საქართველოში არსებულ ციხესიმაგრეთა მნიშვნელოვანი ნაწილი საკმაოდ მცირე ზომისაა, დაახლოებით 250-800 კვ.მ. ფართობის ფარგლებში. ასეთია, მაგალითად, სვერის ციხე (ფართობი 750 კვ.მ),[2] დეკ-ციხე (ფართობი 500 კვ.მ),[3] კეხვის ციხე (ფართობი 400 კვ.მ),[4] ცხნარის ციხე (ფართობი 250 კვ.მ),[5] კოხტას ციხე (ფართობი 240 კვ.მ)[6] და ა.შ. რაც ნიშნავს იმას, რომ ისინი დიდი გარნიზონებისთვის გათვალისწინებული არ ყოფილა, ეს კი, თავის მხრივ, იმაზე მიუთითებს, რომ, ყრუ თავდაცვის გარდა, მასშტაბური საბრძოლო მოქმედებების წარმოება მტრის მსხვილი ძალების წინააღმდეგ, მათ არ შეეძლოთ. ამ ტიპის ციხესიმაგრეთა გარნიზონების ფიქსირებული სიდიდე, ბუნებრივია, არ არსებობდა, მაგრამ ცხადია, ციხესიმაგრეში, რომლის შიდა ფართობიც სულ რამდენიმე ასეული კვადრატული მეტრი იყო, დიდი გარნიზონი ვერ განთავსდებოდა. ციხესიმაგრე, გარდა საფორტიფიკაციო დანიშნულებისა, ჩვეულებრივ საცხოვრებელსაც წარმოადგენდა და მასში მრავალი სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობა უნდა გამართულიყო (საცხოვრებელი, ეკლესია, სამეურნეო ნაგებობები და ა.შ.).[7] ეს კი დიდი გარნიზონისთვის საკმარის სივრცეს, როგორც საცხოვრებლად, ისე საბრძოლველად, ბუნებრივია, არ დატოვებდა, რისი მიხედვითაც შეიძლება იმის ვარაუდი, რომ აქ მდგომ მეომართა რიცხვი მხოლოდ რამდენიმე ათეული შეიძლებოდა ყოფილიყო, რაც, შარდენის გვიანდელი ცნობებით თუ ვიმსჯელებთ, როდესაც ის გორისა და სურამის ციხეებში მხოლოდ 100 კაციან გარნიზონებს აფიქსირებს,[8] სავსებით სწორი უნდა იყოს. ლოგიკური იქნება, თუ ვიფიქრებთ, რომ ასეთი მცირერიცხოვანი ძალებით მტრის სერიოზულ არმიასთან შებრძოლებაზე ფიქრიც კი არ შეიძლებოდა და ერთადერთი, რაც ასეთი ციხეების გარნიზონს შეეძლებოდა, ციხეში ჩაკეტვა იქნებოდა.

ამ ტიპის ციხეთა უდავო ღირსება მათი მიუვალი ადგილმდებარეობა იყო, რატომაც მოწინააღმდეგისთვის რთული იყო წესიერი ალყის წარმოება, რაც ციხესიმაგრეს, გარნიზონის მცირერიცხოვნობის მიუხედავად, ალყის გარკვეული ხანი გაძლების შესაძლებლობას აძლევდა. მაგალითად, ზუსტად ასეთ ვითარებას აფიქსირებს X საუკუნის

ბიზანტიური სამხედრო ტრაქტატი DE VELITATIONE BELLICA, რომლის მიხედვითაც, ბიზანტიური ციხესიმაგრეების უმრავლესობა სწორედ ამ ფაქტორის მეშვეობით უძლებდა ალყას გარკვეული ხნით.[9] ბუნებრივია, რომ ციხესიმაგრე, რომელსაც მცირერიცხოვანი გარნიზონით მხოლოდ თავდაცვა ხელეწიფებოდა, მტრის გადაადგილებას ქვეყნის სიღრმეში ხელს ვერ შეუშლიდა, რისი შესაძლებლობაც მას (გარდა გარნიზონის სიმცირისა) თავისი მიუვალი ადგილმდებარეობის გამოც არ ჰქონდა. ძნელად მისადგომ, მაღალ ადგილებზე (ბორცვებზე, მთის წვერზე, კლდოვან კონცხზე და ა.შ.) აგებული ციხესიმაგრეები, ე.წ. „არწივის ბუდეები," როგორც წესი, გზებს დიდი თუ მცირე დისტანციებითა და სიმაღლით იყო დაცილებული, რაც მათ გარნიზონებს სიმაგრის სიახლოვეს მტრული არმიის გავლის დროს ღია სივრცეში მოქმედების თავისუფლებას უსპობდა. მთის (კლდის, მაღალი ბორცვის და ა.შ.) წვერზე მდებარე ციხესიმაგრის გარნიზონს რომ დაებრკოლებინა მტრის წინსვლა, მას ან ციხიდან უნდა მიეყენებინა მოწინააღმდეგისთვის ზიანი, დისტანციური იარაღის მეშვეობით, რაც მცირერიცხოვანი გარნიზონის შემთხვევაში (საბრძოლო პოტენციალის სიმცირისა და გზის სიშორის გამო) სრულიად არაეფექტური იქნებოდა, ან უნდა თავშესაფარი დაეტოვებინა, დაშვებულიყო სიმაღლიდან (სადაც ციხე მდებარეობდა), გამოსულიყო სიმაღლის ძირში გამავალ გზაზე და ჩაბმულიყო ღია ბრძოლაში, რაც მათთვის, თითქმის ყველა შემთხვევაში, დამღუპველი იქნებოდა, რადგან რამდენიმე ათეულ მეომარს მოწინააღმდეგის ჭარბ ძალებთან ნარმატების არავითარი შანსი არ ექნებოდა. გარდა ამისა, ისინი ციხის გარეთ ბრძოლების გამართვას იმის გამოც ვერ შეძლებდნენ, რომ ბრძოლის შემდეგ (თუ გადარჩებოდნენ) სიმაღლეზე მდებარე ციხეში დაბრუნება ძალიან გაუჭირდებოდათ.

მოცემული ვითარება, როგორც საქართველოში, ისე სხვაგან, უამრავი ციხესიმა-გრის მაგალითზე შეიძლება წარმოვიდგინოთ, ავიღოთ თუნდაც ძამის (მოგვიანო მძოვრეთის, იმავე ორთუბნის) ციხე, რომელიც შუა საუკუნეების ერთ-ერთი ტიპური და, იმავდროულად, საკმაოდ მოზრდილი ციხესიმაგრე - ფეოდალის რეზიდენციაა. ეს სიმაგრე ძამის ხეობაზე გამავალი გზის ზემოთ, დაახლოებით, 200 მ-ის სიმაღლეზე, მდებარეობს და როგორც მსხვილი ტერიტორიული ერთეულის ცენტრი, საკმაოდ დიდი ზომებითაც (ე.ი. გარნიზონის სიდიდითაც) გამოირჩეოდა სტანდარტულად მცირე ციხეებისაგან.[10] ძამის ციხის გარნიზონს ხეობის გზაზე მიმავალი მტრული არმიის მოძრაობა რომ დაებრკოლებინა, ის მასთან საბრძოლო კონტაქტში უნდა შესულიყო და რამდენადაც ამას ციხიდან ვერ გააკეთებდა (გზას ციხის მხოლოდ ერთი კოშკი გადმოჰყურებს), ამიტომ მას სიმაგრე უნდა დაეტოვებინა, ჩამოეყლო 200 მეტრის მკვეთრად დაქანებული ფერდობი, გამოსულიყო ხეობის ძირას (სადაც გზა გადიოდა) და იქ შებრძოლებოდა მოწინააღმდეგეს, რაც ცალსახა შედეგით - გარნიზონის განადგურებით დამთავრდებოდა. იმ ვითარებაშიც კი, გარნიზონს რაიმე წარმატებისთვის რომ მიეღწია, ბუნებრივია, ის მტრის მთელ საველე

არმიას ვერ გაანადგურებდა, ამიტომ, ყველა შემთხვევაში, ციხეში უნდა დაბრუნებულიყო, რაც მისთვის უკვე შეუძლებელი იქნებოდა, ფერდობის უკან ავლას მეომრები სწრაფად ვეღარ მოახერხებდნენ და მტრის სამარშო კოლონის უკანა ნაწილები მათ გარემოცვას ადვილად შეძლებდნენ. რასაკვირველია, ყოველივე ამის შედეგად, ციხეც და მასში შეფარებული მოსახლეობაც სრულიად დაუცველი დარჩებოდა და დაიღუპებოდა, ასეთი რეალური პერსპექტივის გამო კი, ციხეთა უმრავლესობა ამ ტიპის ბრძოლებს არ აწარმოებდა, ეს მათი ფუნქცია არ იყო. ძამის ციხისთვის, ისევე როგორც ნებისმიერი სხვა სიმაგრისთვის, მიუხედავად იმისა, გზასთან მდებარეობდა ის, თუ მისგან მოშორებით, მის სიახლოვეს გამავალი გზის კონტროლი მშვიდობიან ვითარებაში ძალიან ადვილი იყო. როგორც აღვნიშნეთ, ციხის გარნიზონს ყოველთვის შეეძლო პოლიციური ფუნქციების შესრულება და მცირერიცხოვან შეიარაღებულ რაზმებთან დაპირისპირება, მაგრამ მათთვის შეუძლებელი იყო იმავეს გაკეთება მტრული არმიის წინააღმდეგ. ასეთ შემთხვევებში ციხიდან მათი მარშირებისთვის მხოლოდ თვალყურის დევნება (და შესაძლოა სხვა პუნქტებისთვის ინფორმაციის გადაცემა) შეეძლოთ. მსგავსი ამის თქმა შეიძლება ციხესიმაგრეთა უმრავლესობაზე, რაც გვაფიქრებინებს, რომ რაც უფრო მიუვალი იყო სიმაგრე და მისასვლელ სიმაღლეზე (ე.ი. გზიდან უფრო შორს) მდებარეობდა, მით უფრო ნაკლებად შეეძლო მტრის არმიისგან ტერიტორიის დაცვა, ან მისთვის გზის ჩაკეტვა.[11] შეიძლება დარწმუნებით ითქვას, რომ ციხესიმაგრეთა უმრავლესობას მოწინააღმდეგე არმიისთვის გზის გადაღობვის ფუნქცია არც გააჩნდა, რაც (გარდა ამ ციხეთა ადგილმდებარეობისა) კარგად უნდა ჩანდეს იმ გარემოებიდანაც, რომ, წერილობითი წყაროების ცნობებით, ციხესიმაგრეთა გარნიზონები (ჩვენთვის ცნობილ) არც ერთ შემთხვევაში არ გამოდიან გარეთ და არ უმართავენ საველე ბრძოლას სამარშო კოლონით მიმავალ მტერს (აქ არ იგულისხმება ციხის ალყის დროს განხორციელებული კონტრშეტევები, მათ შესახებ იხ. ქვეთავი: „ალყა და ციხეთა დაცვა“). ციხე და მისი გარნიზონი ბრძოლაში მხოლოდ მაშინ ებმებოდა, როდესაც მტერი უშუალოდ ადგებოდა მას და დაპყრობას ცდილობდა, როგორც ეს იყო თუნდაც იმავე ძამის ციხის შემთხვევაში, რომელიც X საუკუნის 70-იან წლებში აფხაზთა მეფე დემეტრეს,[12] ხოლო XV საუკუნის დასაწყისში, თემურ-ლენგის შეტევების ობიექტი გახდა.[13] აქედან კარგად ჩანს, რომ ციხესიმაგრეთა უმრავლესობის სამხედრო ფუნქცია საბრძოლო მოქმედებებისას იყო არა გზის გადაღობვა და მტრის შემტევი არმიის შეჩერება (რაც მათ არ შეეძლოთ), არამედ ციხესიმაგრის მფლობელებისა და ამ ციხეზე მიბმული ტერიტორიების მოსახლეობის შეფარება იმ მომენტში, როდესაც ციხის არეალში მტრული არმია მოქმედებდა.

თავდაცვითი ომების წარმოების დროს თავშესაფრის ფუნქციის შესრულება, ციხესიმაგრეთა უმთავრესი ამოცანა იყო, რადგან შემოსეული მტრის მიზანს ძალიან ხშირად არა რომელიმე კონკრეტული ციხის დაპყრობა, არამედ ქვეყნის სასიცოცხლო

ცენტრებამდე მიღწევა და ამის პარალელურად, ტერიტორიების აოხრება და ნადავლის მოპოვება წარმოადგენდა. ასეთ დროს მტერი მიუვალ სიმაგრეს უბრალოდ გვერდს უვლიდა და გზას სხვა ობიექტისკენ აგრძელებდა, როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, 914 წელს, საქართველოში აბუ ლ-კასიმის შემოსევის დროს, როდესაც არაბთა არმიამ თმოგვის ციხის სიძლიერის გამო არ დაკარგა დრო მისი ალყისთვის და გვერდი აუარა მას.[14] თმოგვის ციხე საკმაოდ მიუვალი, ძლიერი და გზასთან ახლოს მდებარე სიმაგრე იყო, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მას გზის გადაღობვა მტრული არმიისთვის თავისი ადგილმდებარეობის (მიუვალობის) მეშვეობით ისევე არ შეეძლო, როგორც საქართველოში მდებარე იმ ასეულობით ციხესიმაგრეს, რომლებიც (იმავე სვერისა და დეკ-ციხის მსგავსად) ძნელად მისასვლელ სიმაღლეებზე მდებარეობდა და თმოგვის ციხეს, როგორც მასშტაბებით, ისე გარნიზონების სიდიდითაც ჩამორჩებოდა. წარმოდგენილი ვითარება გარკვევით უნდა უჩვენებდეს, რომ ქვეყნის შიდა ტერიტორიებზე მდებარე ციხესიმაგრეების მთავარი დანიშნულება არა მტრისთვის გზის გადაღობვა, არამედ ადამიანებისა და ქონების გადარჩენა იყო, რაც, მაგალითად, კარგად ჩანს, ფავნელთა საბუთზე, მიქაელ მემღვიმის მინაწერიდანაც (IX ს. ბოლო), რომლის მიხედვითაც, მიქაელმა თავის სამფლობელოში ციხე ააგო სოფელ ცხევერის მოსახლეობის თავშესაფრად: „დაუწყე ჩემსა მამულსა შიგან ციხესა გებად, დავდგი ხევისა კერძოდ უკეთესი კოშკი შიგნით და გარეთ უკეთესი სახიზნო ცხევერელთა ჰქონდეს."[15] ამასთან, როდესაც მტერი ქვეყნის შიდა ტერიტორიებს აღწევდა, თავდაცვითი ომის მთავარი სტრატეგიული ამოცანა არა მისთვის გზის გადაღობვა, არამედ შემოსული არმიის განადგურება ხდებოდა, რაც არა ძლიერი ციხესიმაგრის, არამედ ძლიერი საველე არმიის მეშვეობით უნდა განხორციელებულიყო.

მტრისთვის გზის გადაღობვისა და მისი გადაადგილების დაბრკოლების ამოცანა, როგორც წესი, თავდაცვითი ომის საწყის ეტაპზე სასაზღვრო რეგიონებში დგებოდა, რასაც რამდენიმე მიზანი შეიძლებოდა ჰქონოდა. თუ მტრის არმია არ იყო ძალიან ძლიერი, ასეთ შემთხვევებში, მისი განადგურების (ან მოგერიების) პრობლემა სასაზღვრო რეგიონშივე შეიძლებოდა მოგვარებულიყო, როდესაც ეს არ ხერხდებოდა, მაშინ მისთვის გზის გადაღობვით მისაღწევ მიზანს მისი დასუსტება და მობილიზაციის ჩატარებისთვის აუცილებელი დროის მოგება წარმოადგენდა, რისი შესრულებაც სასაზღვრო ციხესიმაგრეებს ევალებოდათ. უკვე აღინიშნა, რომ სასაზღვრო რეგიონში არსებულ ციხესიმაგრეს ამ ამოცანების შესრულებისთვის რამდენიმე მოთხოვნა უნდა დაეკმაყოფილებინა, ის უნდა აეგოთ ქვეყნის სიღრმეში მიმავალი გზის ისეთ ადგილას, სადაც მტერი მას გვერდს ვერ აუქცევდა, მის გარნიზონს ციხიდან გამოუსვლელად უნდა შეძლებოდა მტრისთვის ზიანის მიყენება, ე.ი. უნდა ყოფილიყო გზის უშუალო სიახლოვეს (დაახ. 100-300 მ. რადიუსში) და ჰქონოდა შესაბამისი საბრძოლო საშუალებები, უნდა

გაეძლო ხანგრძლივი ალყისთვის, რაც ძლიერი ფორტიფიკაციისა (შეძლებისდაგვარად მიუვალობა, სქელი და მაღალი კედლები და ა.შ.) და დიდი გარნიზონის (შესაბამისად დიდი ზომების მქონე ციხის) არსებობას გულისხმობდა. წარმოდგენილი პარამეტრები დიდი (გიგანტურ) ციხესიმაგრეების დამახასიათებელი ნიშნებია და მთელი დარწმუნებით შეიძლება იმის მტკიცება, რომ უმრავლეს შემთხვევებში, სასაზღვრო ციხესიმაგრეები სწორედ ამ ტიპის სიმაგრეებს წარმოადგენდა. როდესაც მტერი ასეთ ციხესიმაგრეს მიადგებოდა, მას სამიდან ერთი არჩევანი უნდა გაეკეთებინა: დაეწყო სიმაგრის ალყა, რაც, შესაძლოა, გაუთვალისწინებელი დროით გაგრძელებულიყო, გაევლო ციხის გვერდით და ყურადღება არ მიექცია იმ დანაკარგისთვის, რომელსაც მას ციხის გარნიზონი დისტანციური საბრძოლო იარაღით (მშვილდ-ისრებით, ქვის სატყორცნი მანქანებითა და ა.შ.) აყენებდა, ან უარი ეთქვა ამ მარშრუტზე და ქვეყნის სიღრმეში შესაღწევად სხვა გზა ეძებნა. ეს ფუნქციები სასაზღვრო ციხესიმაგრეებს თავდაცვითი ომების სტრატეგიაში უზარმაზარ მნიშვნელობას ანიჭებდა, რაც კარგად ჩანს ჯვაროსნული სახელმწიფოების, პირველ რიგში კი, იერუსალიმის სამეფოს შემთხვევაში, სადაც სამეფოს ტერიტორიებზე შემავალი გზების უსაფრთხოება გიგანტურ ციხესიმაგრეებით იყო დაცული. იერუსალიმის სამეფოს შემთხვევაში, სასაზღვრო ციხეების მნიშვნელობა კარგად ჩანს იმიტომ, რომ ეს სახელმწიფო ორი საუკუნის განმავლობაში არსებობდა, რა პერიოდშიც საკმაოდ ზუსტად ხერხდება მისი საზღვრების ფიქსირება და სასაზღვრო ციხეების ზუსტი იდენტიფიცირება, რაც სხვა სიმაგრეებისგან ამ ტიპის სიმაგრეთა დამახასიათებელი განსხვავების დანახვის შესაძლებლობას იძლევა.

1099 წელს დაარსებულმა იერუსალიმის სამეფომ ტერიტორიული ზრდის მაქსიმუმს XII საუკუნის 60-იანი წლებისთვის მიაღწია, როდესაც მისი აღმოსავლეთი სახმელეთო საზღვარი წითელი ზღვის ჩრდილო სანაპიროდან (აქაბადან) დამასკოს მიდამოებამდე, ციხე-ქალაქ ბანიასამდე, ხოლო დასავლეთის საზღვარი კი, ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროს გასწვრივ, ციხე-ქალაქ ღაზამდე და მის მიმდებარე რეგიონებამდე ვრცელდებოდა.[16] იერუსალიმის სამეფოს თავდასხმების საფრთხე, დამასკოს საემიროსა და ეგვიპტის მხრიდან, ძირითადად სამი მიმართულებით, სამხრეთ-დასავლეთიდან (ღაზას მონაკვეთიდან), სამხრეთიდან (წითელი და მკვდარი ზღვების შორისი მონაკვეთიდან, სადაც გადიოდა დამასკო-ქაიროს შემაერთებელი ძირითადი საქარავნე მაგისტრალი) და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან (დამასკოს მხრიდან) ემუქრებოდა. ღაზას მიმართულებაზე გიგანტური ციხესიმაგრეები არ არსებობდა, რადგან მათ ფუნქციებს აქ მდებარე გამაგრებული სასაზღვრო ქალაქები (ღაზა და ასკალონი) ასრულებდა. სამხრეთ მიმართულებაზე ფუნქციონირებდა ორი გიგანტური სიმაგრე, შაუბეკი და კერაკი, ხოლო დამასკოს მიმართულებაზე, სადაც საზღვარი ძირითადად მდინარე იორდანეს მისდევდა, მდებარეობდა, როგორც გამაგრებული ქალაქები (ბეისანი, ბანიასი), ისე

გიგანტური ციხესიმაგრეები (ტივერიადა, ბელვოირი). რაც შეეხება სამეფოს შიდა ტერიტორიას, გამაგრებული ქალაქების გარდა, აქ, ძირითადად მცირე ციხესიმაგრეები იყო გაშენებული.[17]

სამეფოს უსაფრთხოებისთვის ყველაზე დიდი საშიშროების შემცველი იყო დამასკოს მიმართულება, სადაც თავდაცვის საკვანძო სიმაგრეს ბანიასი წარმოადგენდა, რომელიც ერთდროულად იერუსალიმის სამეფოს სიღრმეში მიმავალ სამ ძირითად მაგისტრალს (ქალაქების სიდონის, ტირისა და მდ. იორდანეს მიმართულებით) კეტავდა. დამასკოს მხრიდან იერუსალიმისკენ წამოსული მტერი აუცილებლად ამ ქალაქს უნდა მისდგომოდა, რადგან მისი აღების გარეშე სამეფოს სიღრმეში შესვლას ვერ შეძლებდა. 1164 წელს დამასკოს ემირმა, ნურ ად-დინმა, ბანიასი აიღო, რის შედეგადაც სასაზღვრო სისტემა გარღვეული აღმოჩნდა და იერუსალიმის ტერიტორიების სიღრმეში გადაიწია. ამ ცვლილებამ განაპირობა ის, რომ ბანიასიდან მომავალ ზემოთ აღნიშნულ სამივე მიმართულებაზე საჭირო გახდა ახალი სასაზღვრო სიმაგრეების აგება, რის შემდეგაც სამივე გზაზე აიგო გიგანტური ციხესიმაგრეები: სიდონისკენ - ბიფორტი, ტირისკენ - ტირონი, ხოლო ტივერიადისკენ - ჯერ ჩასტელიტი, შემდეგ კი ჯვაროსანთა ერთ-ერთი უდიდესი ციხესიმაგრე საფედი.[18]

არ შეიძლება არსებობდეს რაიმე ეჭვი იმის თაობაზე, რომ გიგანტური ციხესიმაგრეების უმრავლესობა საქართველოშიც სასაზღვრო რეგიონებში უნდა ყოფილიყო კონცენტრირებული, მაგრამ ამ ვითარების ფიქსირებას ართულებს საზღვრების ის ხშირი ცვალებადობა, რაც საქართველოს ტერიტორიებზე ხდებოდა შუა საუკუნეების განმავლობაში. ეს სირთულე, პირველ ყოვლისა, შეეხება IX-XI საუკუნეების პერიოდს, როდესაც არსებობდა დამოუკიდებელი ქართული სამეფო-სამთავროები, საკუთარი (ამასთან, მუდმივად ცვალებადი) პოლიტიკური საზღვრებით, რომლებიც ერთიანი საქართველოს სამეფოს შექმნის შემდეგ შიდა ტერიტორიებად გადაიქცა. დღეს ძნელია იმის დაზუსტება, სად გადიოდა იმ დროს არსებული პოლიტიკური ერთეულების საზღვრები, მაგრამ იმ მცირე მონაცემებითაც კი, როდესაც შეიძლება მეტ-ნაკლებად არგუმენტირებული მსჯელობა დროის ამა თუ იმ მონაკვეთში არსებული სასაზღვრო რეგიონების მდებარეობის შესახებ, ცხადი ხდება, რომ გიგანტური ციხესიმაგრეების საზღვრებზე აგების ტენდენცია საქართველოშიც ისევე არსებობდა, როგორც იერუსალიმის სამეფოსა თუ შუა საუკუნეების სხვა სახელმწიფოებში. ამასთან, ის ქართული სიმაგრეები, რომლებიც სასაზღვრო ციხეთა კატეგორიას შეიძლება მივაკუთვნოთ, თითქმის ყველა შემთხვევაში, ატარებს ამ ტიპის სიმაგრეებისთვის დამახასიათებელ ნიშნებს, ანუ აქვს დიდი ზომები, ძლიერი ფორტიფიკაცია და მდებარეობს უშუალოდ გზებთან. ასეთია, მაგალითად, ფარცხისის ციხე, რომელიც XI საუკუნის 40-იან წლებამდე თბილისის საემიროს სასაზღვრო ციხეს წარმოადგენდა.[19] იგი მდებარეობდა გზაზე

და მტერი მას გვერდს ვერ აუვლიდა, დარჩენილი ნანგრევების მასშტაბების მიხედვით, აშკარად გიგანტური ციხესიმაგრე იყო, სადაც საკმაოდ დიდ გარნიზონს შეეძლო განთავსება,[20] რაც მის საბრძოლო პოტენციალსა და გზის გადაღობვის ფუნქციაზე მეტყველებს. როდესაც თბილისის საემირო საქართველოს სამეფოს შეუერთდა, ციხემ ფუნქცია დაკარგა და მოგვიანებით ნაციხარად იქცა, ვახუშტი ბაგრატიონის დროისთვის ის უკვე დიდი ხნის განმავლობაში აღარ ფუნქციონირებდა.[21] საინტერესოა იმის აღნიშვნა, რომ XI საუკუნის თბილისის საემიროს შემადგენლობაში, ფარცხისის სიახლოვეს, თანაარსებობდა ბირთვისის ციხე, რომელიც თავშესაფარს წარმოადგენდა და გზის მოშორებით მდებარე მიუვალ კლდეებში იყო აგებული. როდესაც ფარცხისის ციხემ თავისი დანიშნულება დაკარგა და ნაციხარი გახდა, ბირთვისის ციხე კიდევ დიდხანს (XVIII საუკუნის ბოლომდე) მოქმედებდა, რადგან მისი ფუნქცია - თავშესაფარი მიეცა მოსახლეობისთვის, ამ დრომდე აქტუალური რჩებოდა.[22] კლასიკური სასაზღვრო სიმაგრეა გაგის ციხეც, რომლის ფართობი 6500 კვ.მ-ს შეადგენს და რომელიც ხშირად იყო სასაზღვრო ბრძოლების ობიექტი საქართველოს სამეფოსა და მის მეზობლებს შორის[23] სასაზღვრო ციხის აშკარა ნიშნები ეტყობა აწყურის (ფართობი დაახ. 3000 კვ.მ),[24] ხერთვისის,[25] ბებრის ციხის,[26] ხორნაბუჯისა[27] და რიგ სხვა სიმაგრეებს, რომლებსაც არსებობის საწყის ეტაპებზე სასაზღვრო ფუნქციები უნდა ჰქონოდათ.

საქართველოში შემორჩენილ სასაზღვრო-გადამღობ ციხესიმაგრეთა შორის საუკეთესო ნიმუშს, აშკარად დარიალის ციხე წარმოადგენს, რომელიც სასაზღვრო ფორტიფიკაციის ერთგვარი ქრესთომატიული მაგალითია. დარიალის ციხეს აქვს ყველა ის დამახასიათებელი ნიშანი, რომელიც სასაზღვრო-გადამღობი სიმაგრისთვის იყო საჭირო: გზასთან სიახლოვე, სადაც მას მტერი ვერაფრით გვერდს ვერ აუვლიდა,[28] საფორტიფიკაციო სიძლიერე (შემორჩენილი კედლების სისქე 3-6 მეტრია, რაც საალყო მანქანებისთვის რთული დასანგრევი იქნებოდა). თავდაცვისთვის მოხერხებული ადგილმდებარეობა (აგებულია ძნელად მისადგომ კლდოვან კონცხზე), დიდი ზომები (შიდა ციხის ფართობი ერთი ჰექტარია, რაც იმას ნიშნავს, რომ მთლიან სიმაგრეს ბევრად მეტი ტერიტორია ეკავა და მასში საკმაოდ დიდი მარაგები შეიძლებოდა შენახულიყო),[29] ყოველივე ეს კი მიუთითებს, რომ დარიალის ციხეს საკმაოდ დიდი გარნიზონი უნდა ჰყოლოდა და ხანგრძლივი ალყისთვის უნდა გაეძლო. X საუკუნის არაბი მემატიანის იბნ რუსთასა და 982/3 წლის ანონიმი ავტორის „სპარსული გეოგრაფიის" („უდუდ ალ-ალამ") ცნობით, დარიალის ციხეში 1000 მეომარი იდგა,[30] რასაც გაზვიადებულად მიიჩნევენ,[31] მაგრამ ერთი რამ აშკარაა, ციხის მნიშვნელობისა და მისი შიდა ფართობის გათვალისწინებით, გარნიზონი საკმაოდ დიდი უნდა ყოფილიყო, მინიმუმ რამდენიმე ასეული მეომარი. მოკლედ რომ აღვნიშნოთ, დარიალის ციხე აგებული იყო იმ მიზნით, რომ როგორც კლასიკურ სასაზღვრო სიმაგრეს გზა ჩაეკეტა მტრული არმიისთვის და

არ მიეცა ქვეყნის შიდა ტერიტორიებზე შესვლის საშუალება, რასაც, იბნ რუსთას გარდა, სხვა ავტორებიც (ალ-ტაბარი, ალ-ყაზვინი), პირველ ყოვლისა კი, X საუკუნეში მოღვაწე არაბი მემატიანე, ალ-მასტუდი, ხაზგასმით მიუთითებენ.[32]

გარდა სასაზღვრო-გადამღობი ციხესიმაგრეებისა, გიგანტურ ციხესიმაგრეთა კატეგორიას, ზოგჯერ, მსხვილ ფეოდალთა რეზიდენციები და ბირთვისის ციხის მსგავსი არასტანდარტული სიმაგრეებიც[33] მიეკუთვნებოდა, რომელთა ნაწილსაც, შესაძლოა, მტრისთვის გზის გადაღობვისა და მისი დაბრკოლების ამოცანა შეესრულებინა. აღნიშნულის კლასიკური მაგალითია ბაღვაშთა საგვარეულოს რეზიდენცია კლდეკარი, რომელიც ერთდროულად რეზიდენციის (ე.ი. პოლიტიკურ-სოციალური ცენტრის) და გადამღობი ციხის ფუნქციებს ითავსებდა.[34] უკვე აღინიშნა, რომ კლდეკარის აგებით ბაღვაშებმა თრიალეთში თავისი მფლობელობა უზრუნველყვეს, ამის პარალელურად, მათ ციხე ისეთ სპეციფიკურ ადგილზე ააგეს, რომ მასში ციხესიმაგრეებისთვის დამახასიათებელი თითქმის ყველა თვისება გააერთიანეს. კლდეკარის ციხე გზასთან მდებარეობს (უფრო სწორად გზა მასზე გადის) რითაც ის გადამღობი სიმაგრეა, იმავდროულად, მიუვალი, რითაც ტიპური თავშესაფარი ციხეა. მას საკმაოდ დიდი ფართობი ეკავა, რაც მასში დიდი გარნიზონის დგომის შესაძლებლობას და, შესაბამისად, მტერთან ეფექტური ბრძოლის წარმოების შესაძლებლობასა და ხანგრძლივი ალყის გაძლების უნარს აძლევდა. ყოველივე აღნიშნული კარგად ჩანს წერილობით წყაროებში, რომელთა მიხედვითაც, კლდეკარის ციხე მრავალჯერ მოქცეულა ალყაში და თავის ფუნქციას, გაეძლო მტრის შეტევისთვის, ყოველთვის შესანიშნავად ასრულებდა, ასე იყო, მაგალითად, 1028 წელს, როდესაც ბიზანტიურმა არმიამ მისი აღება ვერ შეძლო, [35] ან კიდევ 1058 წელს, როდესაც ბაგრატ IV-მ კლდეკარის გარნიზონი მხოლოდ მათი სენიორის, ლიპარიტ ბაღვაშის, სიცოცხლის სანაცვლოდ აიძულა, დანებებულიყო.[36]

გარდა სასაზღვრო ციხეებისა და მსხვილი ფეოდალური რეზიდენციებისა, გიგანტური სიმაგრეების კატეგორიას მიეკუთვნებოდა გამაგრებული ქალაქებიც, რომლებიც, სასაზღვრო ციხეების მსგავსად, ყოველთვის გზებზე მდებარეობდა და როგორც ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ცენტრები, მტრის თავდასხმის უპირველესი ობიექტები იყო. მაგალითად, პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობისას ჯვაროსანთა არმიას, ანტიოქიიდან იერუსალიმამდე მარშის დროს, ამ ორ მსხვილ ქალაქს შორის, 650 კილომეტრის მანძილზე, არც ერთი სხვა ციხესიმაგრისთვის არ შეუტევია, გარდა იერუსალიმისა, რომლის (როგორც რეგიონის უმთავრესი პოლიტიკურ-ეკონომიკური ცენტრის) აღების შემდეგ ადვილად დაიპყრო დანარჩენი ტერიტორიებიც.[37] შეიძლება ითქვას, რომ ქვეყნის ოკუპაცია არა ციხეების, არამედ ქალაქების დაპყრობით იწყებოდა, რის გამოც, თავდაცვით სტრატეგიაში ქალაქის თავდაცვისუნარიანობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რაც უფრო მაღალი პოლიტიკურ-ეკონომიკური სტატ-

უსი ჰქონდა რომელიმე ქალაქს, მით მეტად ძლიერი საფორტიფიკაციო ნაგებობებით უნდა ყოფილიყო იგი დაცული და დიდი გარნიზონით უზრუნველყოფილი. გამაგრებული ქალაქები, მიუვალი ციხეებისგან განსხვავებით, ადვილად მისადგომი სიმაგრეები იყო, ამიტომ, სასაზღვრო ციხეების მსგავსად, ფორტიფიკაციის სიძლიერითა და გარნიზონის მრავალრიცხოვნობით გამოირჩეოდა.

როგორც განხილულიდან ჩანს, თავდაცვითი ომების სტრატეგიაში საფორტიფიკაციო ნაგებობებს ორი ძირითადი, ერთმანეთისგან განსხვავებული ფუნქცია ეკისრებოდათ, მათ ერთ ნაწილს (სასაზღვრო სიმაგრეებს, გამაგრებულ ქალაქებს, რიგ შემთხვევებში, ფეოდალურ რეზიდენციებს) მტრისთვის გზა უნდა გადაეღობა, პირველივე შესაძლებლობისთანავე ბრძოლაში ჩაბმულიყო და ხანგრძლივი ალყისთვის გაეძლო; მეორე ნაწილს კი (ე.წ. მიუვალ ციხეებს, სიმაგრე- გამოქვაბულებს) მოსახლეობა უნდა შეეფარებინა და ახლოს მყოფ მტერთან ბრძოლისთვის თავი აერიდებინა, მაგრამ როგორი ძლიერიც უნდა ყოფილიყო სასაზღვრო ციხე და გამაგრებული ქალაქი, ან როგორი „არწივის ბუდეც“ უნდა ყოფილიყო მიუვალი ციხესიმაგრე ან გამოქვაბული, მათი მეშვეობით მხოლოდ ომის გაჭიანურება შეიძლებოდა და არა მოგება. შუა საუკუნეებში აუღებელი სიმაგრეები არ არსებობდა და როგორი ძლიერიც უნდა ყოფილიყო, ვთქვათ, კლდეკარის ციხე, მტერს თუ მისი ალყის საწარმოებელი რესურსი გააჩნდა და ციხეს გარედან ვერავინ დაეხმარებოდა, მას შიმშილი მაინც აიძულებდა დანებებას, რაც იმას ნიშნავს, რომ თავდაცვითი ომების წარმოებაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა არა ციხეს, არამედ საველე არმიას ენიჭებოდა, რომელსაც ალყაშემორტყმული სიმაგრის დახმარება და მტრისგან მისი გადარჩენა შეეძლო. გამაგრებული ქალაქებისა და ციხესიმაგრეთა თვისება, ადრე თუ გვიან, გამხდარიყვნენ მტრის შეტევების მსხვერპლი, ნიშნავდა იმას, რომ მათი მეშვეობით ქვეყნის სასიცოცხლო ცენტრებისკენ მიმავალი გზების სრული დაკეტვა და მათკენ მიმავალი არმიების შეჩერება, საბოლოოდ, შეუძლებელი იყო, რის გამოც, მასშტაბური შეტევის შემთხვევაში, ქვეყნის უსაფრთხოების უზრუნველყოფა და თავდაცვითი ომების წარმოება მხოლოდ საფორტიფიკაციო ნაგებობების მეშვეობით ვერ განხორციელდებოდა, ამიტომ სიმაგრეებს თავდაცვით სტრატეგიაში ძალიან მნიშვნელოვანი, მაგრამ მაინც დამხმარე როლი უნდა შეესრულებინათ.

თითქმის ყველა გამაგრებულ ქალაქსა, ციხესიმაგრეს, თუ ის სურსათ-სანოვაგით და წყლით სათანადოთ იყო მომარაგებული, ადვილად შეეძლო მოწინააღმდეგის მცირე მასშტაბის შეტევისა და ხანმოკლე ალყის გაძლება, როგორც, მაგალითად, XIII საუკუნის ბოლოს, როდოსის ბიზანტიურმა არმიამ, რომელსაც მოცემულ მომენტში საველე პირობებში დიდხანს გაჩერება არ შეეძლო, მას შემდეგ მოხსნა ალყა, რაც დარწმუნდა, რომ სიმაგრე კარგად იყო უზრუნველყოფილი სურსათ-სანოვაგით, რის გამოც უახლოეს ხანში მისი აღება მოსალოდნელი არ იქნებოდა.[38] საკვებითა და წყლით უზრუნველყოფა

სიმაგრეთა დაცვისთვის სტრატეგიული მნიშვნელობის ამოცანას წარმოადგენდა და სამხედრო მოქმედებების დროს, პირველ ყოვლისა, მის გადაჭრაზე ზრუნავდნენ ხოლმე. უსამა იბნ მუნკიზი აღწერს, როგორ დაიწყო მან 1137 წელს ქალაქ შეიზარში შინაური საქონლის თავმოყრა, აგრეთვე ფქვილის, ზეთისა და სხვა პროდუქტების მარაგების შეზიდვა მას შემდეგ, რაც გაიგო, რომ ბიზანტიური არმია შეიზარის ასაღებად მიემართებოდა.[39] გიორგი პახიმეროსს აღწერილი აქვს, როგორ ამზადებდა ალყისთვის კონსტანტინოპოლს მიხეილ პალეოლოგი, როდესაც მან შეიძინა დიდი რაოდენობით პურის მარაგი, ქალაქის თითოეულ მცხოვრებს დაურიგა ათი და მეტი ღორი და დაავალა დამარილებული ხორცის დამზადება, გასცა განკარგულება ისრისპირების, სატყორცნი ქვებისა და სხვა საბრძოლო მარაგების შექმნის თაობაზე[40] და ა.შ.

ალყა საბრძოლო მოქმედებების ურთულესი ეტაპი იყო როგორც შემტევების, ისე დამცველებისთვის, ის, უპირველეს ყოვლისა, მოალყეებისა და ალყაშემორტყმულების ხელთ არსებული რესურსების ჭიდილი გახლდათ და რომელი მხარეც პირველი ამოწურავდა მის ხელთ არსებულ მარაგს, დამარცხებულიც ის გამოდიოდა.[41] აქედან გამომდინარე, ალყის ბედი უმთავრესად დამოკიდებული იყო იმ გარემოებაზე, თუ როგორ იყვნენ მომარაგებულნი მის საწარმოებლად, როგორც შემტევები, ისე დამცველები. აღნიშნული ფაქტორის გათვალისწინებით, ბიზანტიური ტრაქტატი DE VELITATIONE BELLICA რეკომენდაციას იძლეოდა, რომ ყველა მშვიდობიან მოსახლეს, რომელიც თავს ციხესიმაგრეს აფარებდა, თან 4 თვის სამყოფი საკვები უნდა მიეტანა,[42] მაგრამ უსასრულო მარაგების შექმნა შეუძლებელი იყო, რის გამოც, ნებისმიერი ქალაქისა თუ ციხესიმაგრის ბედი, მასშტაბური ომის პირობებში, გარედან დახმარებაზე იყო დამოკიდებული. შესაბამისად, ქალაქებისა და ციხესიმაგრეების დამცველებს წარმატების მეტი შანსი მოწინააღმდეგის ხანმოკლე შეტევების, ანუ სათარეშო რეიდების, დროს ჰქონდათ, როდესაც მოწინააღმდეგე მობილურობისთვის თან დიდ მარაგებს არ ატარებდა და ხანგრძლივი ალყის წარმოება არ შეეძლო. სათარეშო რეიდები (როგორც ვნახეთ), როგორც წესი, ხორციელდებოდა მცირე რაოდენობის მობილური ძალებით, რომელთა მიზანიც მტრული ტერიტორიებზე ალაფისა და ტყვეების მოპოვება იყო და არა გამაგრებული ქალაქებისა თუ ციხესიმაგრეების დაპყრობა (თუმც, ამაზეც უარს არ ამბობდნენ, თუ ამის შესაძლებლობა მიეცემოდათ), რისი შესრულებაც იმ მსუბუქ მობილურ ძალას, რომლითაც ამ ტიპის რეიდები ტარდებოდა, სამხედრო თვალსაზრისით, არც შეეძლო. შესაბამისად, საფორტიფიკაციო სისტემები, ასეთ შემთხვევებში, ადვილად ახერხებდა თავდაცითი ფუნქციების შესრულებას, სასოფლო რეგიონების მოსახლეობისა და მოძრავი ქონების გალავანს მიღმა შეფარებას და მათ გადარჩენას ტყვეობისა და ძარცვისგან, მაგრამ სრულიად განსხვავებული სურათი იქმნებოდა მაშინ, როდესაც ესა თუ ის ქვეყანა მასშტაბური შეტევისა და დაპყრობის მცდელობის ობიექტი ხდებოდა.

როგორც აღვნიშნეთ, მასშტაბური კამპანიების წარმოების დროს, რომელიც კარგად მომზადებულ სამხედრო ღონისძიებას წარმოადგენდა და შემტევი მხარეც მზად იყო ხანგრძლივი საბრძოლო მოქმედებების საწარმოებლად, საფორტიფიკაციო სისტემებს დიდ საფრთხე ექმნებოდათ, და მხოლოდ მათი მეშვეობით, თავდაცვითი ომებში გამარჯვება თითქმის შეუძლებელი ხდებოდა. ის ფაქტორი, რომ შუა საუკუნეებში აუღებელი ქალაქები და ციხესიმაგრეები არ არსებობდა, საფორტიფიკაციო ნაგებობების გამოყენების თავისებურებებს განსაზღვრავდა და მთლიანობაში თავდაცვითი ომების წარმოების საერთო სტრატეგიასაც აყალიბებდა. მასშტაბური კამპანიების წარმოების დროს შემტევი მხარე ყოველთვის დგებოდა სტრატეგიული არჩევანის წინაშე - სამხედრო კამპანია დაეწყო სიმაგრეთა თანმიმდევრული დაპყრობით, თუ ჯერ მოცემული ქვეყნის საველე არმია გაენადგურებინა და მხოლოდ ამის შემდეგ შესდგომოდა ქალაქებისა და ციხესიმაგრეების დაკავებას. გადაწყვეტილების ხასიათს თითქმის ყოველთვის შემტევის მხარის ხელთ არსებული რესურსების მასშტაბები განსაზღვრავდა. თუ მას შეეძლო დიდი ხნის განმავლობაში არმიის საბრძოლო პირობებში გაჩერება და მისი საკვებითა და სხვა აუცილებელი ნივთებით უზრუნველყოფა, მაშინ მას ქალაქებისა და ციხესიმაგრეთა თანამიმდევრული დაპყრობაც შეიძლება ეცადა და მოწინააღმდეგის საველე არმიას გადამწყვეტ ბრძოლაში სწორედ იმ დროს შეხვედროდა, როდესაც ეს შესაძლებელი იქნებოდა; მაგრამ თუ მისი რესურსები შეზღუდული იყო, მაშინ ის ციხეთა დაპყრობას ვერ დაიწყებდა და წარმატებისთვის მხოლოდ დამცველი მხარის საველე არმიის განადგურებით შეიძლებოდა მიეღწია. ანალოგიური სტრატეგიული დილემის წინაშე დგებოდა დამცველი მხარეც, მას ან ერთ მუშტად უნდა შეეკრა არსებული ძალები და გენერალურ ბრძოლაში შებრძოლებოდა შემოსეულ არმიას, ან გამაგრებულიყო ციხესიმაგრეებში და ცალკეული ბრძოლებით ეწარმოებინა თავდაცვითი კამპანია.

მასშტაბური სამხედრო კამპანიის წარმოების ამ ორ ძირითად, როგორც შეტევითი, ისე თავდაცვითი ომის სტრატეგიულ სქემას, თავისი დადებითი და უარყოფითი მხარეები ჰქონდა. შემტევი მხარისთვის იგი ძირითადად შემდეგი პრობლემატიკით გამოიხატებოდა: თუ იგი მოწინააღმდეგის საველე არმიასთან გენერალური ბრძოლის დაწყებას მოინდომებდა და ღრმად შევიდოდა მტრის ტერიტორიებზე, ისე რომ მის ზურგში აუღებელი ციხესიმაგრეები დარჩებოდა, მაშინ ის დადგებოდა საკუთარი უზრუნველყოფისა და კომუნიკაციის ხაზების გადაჭრის საშიშროების წინაშე, დაუპყრობელი სიმაგრეების გარნიზონების მხრიდან, რაც მას დიდ პრობლემებს შეუქმნიდა, რესურსების თანამიმდევრული განადგურების შესაძლებლობითა და საბოლოო მარცხის პერსპექტივით. თუ შემტევი მხარე მიიღებდა გადაწყვეტილებას, რომ სამხედრო კამპანია სიმაგრეთა დაპყრობით დაეწყო და არა საველე არმიასთან გენერალური ბრძოლით, მაშინ სიმაგრეთა ალყის დროს, რომელთა წარმოებაც გარკვეულ დროს აუცილებლად

წაართმევდა, ზურგში დარტყმის საფრთხეს მოწინააღმდეგის საველე არმია შეუქმნიდა, რომელსაც, ასეთ შემთხვევაში, მოქმედების დიდი თავისუფლება ექნებოდა და, სწორი ხელმძღვანელობის პირობებში, ადვილად მოიპოვებდა სტრატეგიულ-ტაქტიკურ უპირატესობას სიმაგრეების აღებით დაკავებულ მოწინააღმდეგის არმიაზე. მსგავსი სტრატეგიული ხასიათის პრობლემები დგებოდა დამცველი მხრის წინაშეც. თუ იგი ციხესიმაგრეებში გამაგრებით შეეცდებოდა თავდაცვითი ბრძოლების წარმოებას, ეს მისი ძალების დაქსაქსვას და ცალ-ცალკე მათი განადგურების საფრთხეს შექმნიდა, ხოლო თუ ამაზე უარს იტყოდა და გენერალურ ბრძოლაში შეეცდებოდა მტრის მოგერიებას, მაშინ, დამარცხების შემთხვევაში, მთლიან კამპანიასაც ელვისებურად აგებდა.

მასშტაბური კამპანიის წარმოება და სწორი სტრატეგიის შერჩევა მრავალი ფაქტორის ერთობლიობაზე იყო დამოკიდებული და, რასაკვირველია, ქრესთომატიული სახით იმის განსაზღვრა, როგორი სტრატეგიით უნდა ემოქმედა შემტევ ან დამცველ მხარეს, ერთ სქემას არ ექვემდებარებოდა. სტრატეგიული გადაწყვეტილების მიღება დამოკიდებული იყო კონკრეტულ ვითარებაზე, მოწინააღმდეგეთა განკარგულებაში არსებული რესურსების შეფარდებაზე, შემტევი მხარის მიზნებზე და ა.შ. საბოლოოდ, ამ ყველაფრის შეფასება და საბრძოლო მოქმედებების სტრატეგიის არჩევა დამოკიდებული იყო მხედართმთავრის კვალიფიკაციაზე, რაც მნიშვნელოვნად განაპირობებდა მასშტაბური კამპანიის მსვლელობის ხასიათსა და შედეგებს, თუმცა ასეთ ვითარებაში ერთი კანონზომიერება მაინც არსებობდა, რაც როგორც საერთო სტრატეგიაზე, ისე მისი გადაწყვეტის ტაქტიკურ საშუალებებზე დიდ ზეგავლენას ახდენდა. მასშტაბური სამხედრო კამპანიის ამოცანა, როგორც წესი, მოწინააღმდეგის პოტენციალზე გამარჯვება, მისი ნების გატეხვა და ტერიტორიების დაკავება იყო, რაც ვერ შესრულდებოდა, თუ თავდამსხმელი მხარე არ დაიკავებდა საკვანძო მნიშვნელობის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ცენტრებს (ქალაქებს ან მსხვილ ფეოდალურ რეზიდენციებს). მათი დაპყრობა და შენარჩუნება კი, დამცველი მხარის საველე არმიის დამარცხების (ან წინააღმდეგობის შენყვეტის) გარეშე, შეუძლებელი იყო. ქვეყნის დაპყრობის მცდელობისას მოწინააღმდეგის საველე არმიის დამარცხება და პოლიტიკურ-ეკონომიკური ცენტრების დაკავება აუცილებელ კომპლექსურ სამხედრო ამოცანას წარმოადგენდა, რომლის უპირველესი მიზანი, აშკარად, საველე არმიის განადგურება (ან სხვა გზით მისი ნეიტრალიზება) იყო. ამის გარეშე, შემტევს რომც მოეხერხებინა სიმაგრეთა გარკვეული ნაწილის დაპყრობა, თუ მოწინააღმდეგის საველე არმია ბრძოლისუნარიანი რჩებოდა, მას არ შეიძლებოდა თავი გამარჯვებულად ეგრძნო. საველე არმიის განადგურების (ან მისი კაპიტულაციის) გარეშე, ქალაქებისა და ციხესიმაგრეთა დაპყრობა და მათზე მიბმული ტერიტორიების დამაგრება ურთულეს ამოცანას წარმოადგენდა, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ნებისმიერი ქვეყნის თავდაცვის მთავარი საშუალება საველე არმია იყო და არა თვით ყველაზე

მიუდგომელ ციხესიმაგრეთა სისტემა, რომელსაც საველე არმიის მხარდაჭერის გარეშე დიდხანს თავის დაცვა არ შეეძლოთ.

ამ ვითარების შესახებ, რომელსაც ბიზანტიური სამხედრო ტრაქტატებიც მკაფიოდ აფიქსირებენ[43] და თანამედროვე მკვლევართა დიდი ნაწილიც იზიარებს,[44] ქრესტომათიული მაგალითი მოჰყავს სტეფანოს ორბელიანს, როდესაც ის აღწერს მონღოლთა მიერ განხორციელებულ იმ ჰრაშაკისის ციხის ალყას, სადაც გამაგრებული იყო ელიკუმ ორბელიანი. ციხე აუღებელი იყო და მონღოლებს მისი შტურმი არც უფიქრიათ, მათმა სარდალმა, ამის ნაცვლად, შემდეგი სიტყვები შეუთვალა ციხის სიძლიერის მოიმედე ელიკუმს: „ესრეთ გვირწმუნე ჩუენ, მოვედ ჩვენდა და ჰპოვებ ჩვენ მიერ კეთილსა მრავალსა, უკეთუ არა, ვიდრემდის დასჯდები კლდესა მაგას შინა? ჩვენ წარსასვლელ არსადა ვართ, რამეთუ ღმერთმან მამულად მოგუცა ჩვენ ქუეყანა ესე, ხოლო ამისა შემდგომად ოდეს გამოხვალ, მაშინ იქმნების სიკუდილი შენი და სახლეულთა შენთა.“[45] ამ შენათვალის შემდეგ ელიკუმმა ციხე მონღოლებს ჩააბარა, რაც შექმნილი ვითარების აბსოლუტურად ლოგიკური შედეგი იყო. იმ პირობებში, როდესაც არ არსებობდა დამხმარე ძალა (ანუ საველე არმია), რომელიც ჰრაშაკისის ციხეს ალყას მოხსნიდა, ხოლო მონღოლებს ჰქონდათ დრო და რესურსი ხანგრძლივი ალყის საწარმოებლად, ციხე დასაცემად იყო განწირული და მისი სიმტკიცე და მიუვალობა, ამ შემთხვევაში, მას ვერ იხსნიდა.

გამაგრებული ქალაქებისა და ციხესიმაგრეების ალყა ხანგრძლივი და დამქანცველი პროცესი იყო, მისი წარმოება უზარმაზარი რესურსების მობილიზებას მოითხოვდა, ყველაზე რთული კი ფეოდალური არმიის ბრძოლის ველზე დიდი ხნით გაჩერება იყო, რაც ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის ერთ-ერთ უდიდეს პრობლემას წარმოადგენდა და საბრძოლო მოქმედებათა სტრატეგიულ ხასიათსაც განსაზღვრავდა. როდესაც ფეოდალური არმია იწყებდა ტერიტორიების დაპყრობის მცდელობას ციხესიმაგრეთა ალყის გზით, ასეთი სტრატეგია დამცველ მხარეს თავდაცვის დიდ შესაძლებლობებს უტოვებდა, რადგან, თუ ციხესიმაგრეთა სისტემა შეძლებდა გარკვეული პერიოდი (როგორც წესი, რამდენიმე თვე) ალყის გაძლებას, ეს იმას ნიშნავდა, რომ შემტევთა კამპანია წარუმატებლად უნდა დამთავრებულიყო, რადგან ფეოდალურ არმიას იშვიათად ჰქონდა უნარი საბრძოლო მოქმედებების განუსაზღვრელი ვადით გაგრძელებისა. ასეთი ვითარების კლასიკურ ნიმუშად სამხედრო ისტორიის მთელ რიგ დასავლეთ ევროპელ მკვლევარებს მოჰყავთ XI საუკუნის ფრანგი ფეოდალის, გოტფრიდ მარტელის მაგალითი, რომელსაც ალყა ჰქონდა შემორტყმული ქალაქ ტრუაზე 1041 წელს, რომლის დროსაც ქალაქის დასახმარებლად მაშველი ძალა დაიძრა. მარტელმა არ იცოდა, რა გადაწყვეტილება მიეღო - გაეგრძელებინა ალყა, თუ მტერს საველე ბრძოლაში შეხვედროდა, რის შესახებაც ერთმა სარდალმა ურჩია მას, რომ ალყა მოეხსნათ და მტერს ღია ველზე შებრძოლებოდნენ, რადგან: „ბრძოლა ხანმოკლეა, მაგრამ მას დიდი

შედეგი მოსდევს, ალყა გრძელდება დიდხანს და მიზნები რთულად მიიღწევა. ბრძოლის შედეგი ხალხს და ქალაქებს იმორჩილებს, რადგან დამარცხებულები გამარჯვებულების წინაშე ცეცხლის კვამლივით ქრებიან. თუ ბრძოლას მოვიგებთ და მტერს დავამარცხებთ, ქვეყანაზე ბატონობა და, მასთან ერთად, სიმაგრეებიც ჩვენი იქნება."[46] მარტელის სარდალი მასშტაბური კამპანიის წარმოების მთავარი სტრატეგიული მიზნის – მოწინააღმდეგის საველე არმიის დამარცხების აუცილებლობის განსაზღვრისას გამონაკლისი არ იყო. ასეთი სტრატეგიული ხედვა ჰქონდა შუა საუკუნეების თითქმის ყველა გამოჩენილ მხედართმთავარს, რაც სავსებით ბუნებრივად იმდროინდელი სამხედრო ორგანიზაციის ხასიათიდან და იმ შესაძლებლობებიდან გამომდინარეობდა, რომლებსაც შუა საუკუნეების ომების ბუნება იძლეოდა.

1066 წელს, როდესაც ვილჰელმ დამპყრობლის ნორმანდიული არმია ინგლისში გადაჯდა, ინგლისის მეფე ჰაროლდი ქვეყნის ჩრდილოეთში იმყოფებოდა. ამ გარემოების გამო, ვილჰელმს ურჩევდნენ, ესარგებლა ჰაროლდის არყოფნით, წასულიყო ლონდონისკენ და დაეპყრო ის, სხვა ციხესიმაგრეებთან ერთად. ამ რჩევის საწინააღმდეგოდ ნორმანდიის ჰერცოგი ადგილიდან არ დაძრულა, იგი დაელოდა ჰაროლდის ჩრდილოეთიდან დაბრუნებას, შეხვდა მას გენერალურ ბრძოლაში და მისი დამარცხების შემდეგ ლონდონიცა და სხვა ციხე-ქალაქებიც უბრძოლველად აიღო.[47]

უკვე აღვნიშნეთ, რომ 1071 წელს, მანციკერტის ბრძოლის წინ, ბიზანტიის იმპერატორ რომან დიოგენს მისი სარდალი, იოანე ვრიენოსი ურჩევდა, არ გაემართა გენერალური ბრძოლა სელჩუკებისთვის მანციკერტთან, არამედ დაეხია უკან, იმპერიის სიღრმეში, გაემაგრებინა ქალაქები და ციხესიმაგრეები და გადაეწვა მინდვრები, რაც სელჩუკთა ცხენოსან არმიას გადაადგილებისა და ფურაჟირების პრობლემას შეუქმნიდა, შესაბამისად, ისინი არახელსაყრელ მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდნენ და მხოლოდ ამის შემდეგ გაემართა გენერალური ბრძოლა, რომელშიც ბიზანტიელები უკვე იოლად დაამარცხებდნენ სელჩუკებს.[48] იმპერატორმა ეს რჩევა არ გაითვალისწინა და ბიზანტიელებმა მანციკერტის ბრძოლა წააგეს, რის შემდეგადაც სულ რამდენიმე წელში, თითქმის მთელი ანატოლია, თავისი გამაგრებული ქალაქებითა და ციხესიმაგრეებით, სელჩუკთა ხელში გადავიდა, რაზედაც ანა კომნენოსი (მანციკერტის ბრძოლის შემდგომი ვითარების დახასიათებისას) აღნიშნავდა, რომ ბიზანტიური არმია მცირე აზიის მრავალრიცხოვან სიმაგრეებში იყო გაფანტული, მაგრამ ამან ხელი ვერ შეუშალა სელჩუკებს, დაეკავებინათ ტერიტორიების უდიდესი ნაწილი.[49]

თითქმის ანალოგიური მოხდა ხორეზმში. როდესაც მონღოლები ხორეზმისკენ დაიძრნენ, ხორეზმის შაჰმა, მუჰამედმა, მიიღო გადაწყვეტილება, მტერს სასაზღვრო ციხესიმაგრეებსა და გამაგრებულ ქალაქებში კონცენტრირებული ძალებით დახვედროდა და მათთან გენერალური ბრძოლა არ გაემართა, რისი წინააღმდეგიც ჯალალ ად-დინი

გამოვიდა. მისი აზრით, ციხესიმაგრეებში გაფანტული ხორეზმის არმია ვერ შეძლებდა თავდამსხმელთა შეკავებას, იგი ერთ მუშტად უნდა შეკრულიყო და გადამწყვეტ ბრძოლაში დაემარცხებინა მოწინააღმდეგე. ხორეზმშაჰმა ეს რჩევა არ მიიღო, რის შედეგადაც მონღოლებს ხორეზმის დაპყრობა და მათზე მრავალრიცხოვანი მოწინააღმდეგის ცალ-ცალკე დამარცხება არ გასჭირვებიათ.[50]

ერთიანი საქართველოს პირველმა მეფემ, ბაგრატ III-მ, კახეთის შეერთების კამპანია იმით დაიწყო, რომ კახეთის ქორეპისკოპოს დავითს მის ხელში მყოფი ქართლის ციხესიმაგრეების დაბრუნება მოსთხოვა, რაზედაც დავითმა უპასუხა, რომ: „უკეთუ ეძიებ ციხეთა, იყოს ჩუენ შორის დამჯერებელ მკლავი და ომი. ხოლო მე მოგეგებო ქსანსა ზედა,“[51] რაც იმას ნიშნავდა, რომ ციხეთა ბედი არა მათ ალყას, არამედ საველე არმიების ბრძოლას უნდა გადაეწყვიტა, რომლის შედეგადაც ციხეები გამარჯვებულის ხელთ აღმოჩნდებოდა.

1110 წელს, დავით აღმაშენებელმა აიღო სელჩუკების ხელთ არსებული სამშვილდე და ქვემო ქართლის სხვა სიმაგრეები, რომელთა დასაბრუნებლადაც სელჩუკებმა დიდი არმია გამოგზავნეს. სელჩუკების არმიას სამშვილდის ან რომელიმე სხვა სიმაგრის ალყის დაწყება არც უცდია, იგი პირდაპირ გაემართა დავით აღმაშენებლის საველე არმიის წინააღმდეგ, რომლის დამარცხების შემთხვევაშიც, სამშვილდე იოლად გადავიდოდა მათ ხელში.[52]

თავდაცვით სტრატეგიაში საველე არმიისა და ციხესიმაგრეთა სისტემის ურთიერთკავშირი, რაშიც საველე არმია წამყვან როლს ასრულებდა, ნათლად ჩანს ჯვაროსნული სახელმწიფოების მაგალითზე, ჯვაროსნებისა და სალადინის ომების პერიოდში, როდესაც იერუსალიმის სამეფო, საველე არმიის დამარცხების შემდეგ, იმ დროისთვის უძლიერეს ციხესიმაგრეთა ქსელმა განადგურებისგან ვერ იხსნა. სალადინი ჯვაროსნებთან ხანგრძლივი ომების მანძილზე ბრძოლების სხვადასხვა სტრატეგიას იყენებდა, თავდაპირველად ის ცდილობდა სტრატეგიული მაგისტრალების სიახლოვეს განლაგებულ ჯვაროსანთა ძლიერი სიმაგრეების დაპყრობას, რაც სრულიად უშედეგოდ მთავრდებოდა. სალადინის ყურადღების უპირველესი ობიექტები იყო დამასკო-ქაიროს შემაერთებელ საგზაო მაგისტრალზე მდებარე შაუბეკისა და კერაკის ციხესიმაგრეები, რომლებიც სრულიად აკონტროლებდნენ ამ მნიშვნელოვან მაგისტრალს და დიდ პრობლემებს უქმნიდნენ მუსლიმებს. სალადინმა რამდენჯერმე სცადა ამ ციხესიმაგრეების აღება, მაგრამ უშედეგოდ, როცა ის კერაკის ან შაუბეკის ალყას იწყებდა, მის წინააღმდეგ იერუსალიმის სამეფოს საველე არმია გამოდიოდა და ცდილობდა სალადინის უზრუნველყოფის ხაზებზე გასვლას, რითაც ციხეებთან მებრძოლ სალადინის არმიას უქმნიდა მომარაგების ხაზების გადაჭრისა და ზურგში დარტყმის საშიშროებას, ამიტომაც სალადინი იძულებული ხდებოდა, ალყა შეეწყვიტა და უკან დაეხია.[53]

განსხვავებულად წარიმართა 1187 წლის კამპანია, როდესაც სალადინი ცდილობდა, დაეპყრო ტივერიადის სასაზღვრო ციხესიმაგრე. ამ შემთხვევაშიც, ისევე, როგორც წინა წლებში, იერუსალიმის სამეფოს არმიამ დაიწყო საბრძოლო მოქმედებები მუსლიმთა წინააღმდეგ, მაგრამ არმიის უნიჭოდ განხორციელებული ხელმძღვანელობის შედეგად, როდესაც იერუსალიმის მეფე გი დე ლუსინიანმა - მიუხედავად მიღებული სწორი სტრატეგიული რჩევისა და არსებული საბრძოლო გამოცდილებისა - გადაწყვეტილება მიიღო, დაუყოვნებლივ გაემართა გენერალური ბრძოლა ტივერიადასთან მდგომი მუსლიმური არმიისთვის, ამისთვის მას რამდენიმე დღე მარშით უნდა გაევლო ჰატინის უწყლო მიდამოები. არახელსაყრელ პირობებში გამართული ბრძოლა ჯვაროსნებმა ნააგეს,[54] რის შედეგადაც, იერუსალიმის სამეფო საველე არმიის გარეშე დარჩა, თუმცა მის განკარგულებაში იყო ძლიერად გამაგრებული ქალაქები და ციხესიმაგრეები, თავიანთი გარნიზონებით, რომლებიც ბრძოლის ველზე გამარჯვებული მუსლიმური არმიის შესაკავებლად საკმარისი არ აღმოჩნდა. იერუსალიმის სამეფოს საველე არმიის განადგურებით, სალადინმა ამ ტერიტორიებზე მოქმედების სრული თავისუფლება მიიღო, რაც მაქსიმალური ეფექტურობით გამოიყენა. ჯვაროსანთა ციხესიმაგრეების ნაწილი, დახმარების მიღების უპერსპექტივობის გამო, მას უბრძოლველად დანებდა,[55] ნაწილს კი, ხანგრძლივი, შეუპოვარი და ზოგჯერ გმირული წინააღმდეგობის მიუხედავად (მაგალითად, კერაკის გარნიზონი ერთწლიანი ალყის შემდეგ დანებდა სალადინის არმიას, შაუბეკმა და ბელვოირმა წელიწადზე მეტ ხანს გაუძლეს ალყასა და შიმშილს), დანებებამ მაინც მოუწიათ.[56]

როგორც ვხედავთ, გენერალური ბრძოლის წაგებისა და საველე არმიის განადგურების შემდეგ, ციხესიმაგრეებმა იერუსალიმის სამეფო, ისევე როგორც ანგლოსაქსური ინგლისი, ბიზანტიური მცირე აზია, თუ ხორეზმის იმპერია, დამარცხებისა და დაპყრობისგან ვერ იხსნეს. იერუსალიმის სამეფოში ერთადერთ გამონაკლისს წარმოადგენდა საპორტო ქალაქი ტირი, რომელმაც იმის წყალობით, რომ გარედან მიიღო სამხედრო დახმარება (როდესაც ტირი ალყაში იყო და ჩაბარების პირობებზე უთანხმდებოდა სალადინის, ზუსტად ამ დროს, ქალაქში, საზღვაო გზით, კონსტანტინოპოლიდან, მეომართა რაზმთან ერთად, ჩამოვიდა ჯვაროსანთა ენერგიული მეთაური, კონრად მონტფერელი), რომლის წყალობითაც ქალაქმა ალყას გაუძლო და ჯვაროსანთა შემდგომი კონტრშეტევის ბაზადაც იქცა.[57] აღნიშნული მაგალითები პირდაპირ მიუთითებენ, რომ ფეოდალური სახელმწიფოსთვის თავდაცვის ძირითად საშუალებას და მისი ძლიერების ნამდვილ საფუძველს სწორად აწყობილი სამხედრო ორგანიზაციის პროდუქტი - საველე არმია წარმოადგენდა, რომლის გარეშეც სიმაგრეთა შენარჩუნება და ქვეყნის დაცვა შეუძლებელი იყო. არმიასთან ურთიერთმოქმედების გარეშე, საფორტიფიკაციო ნაგებობების უმთავრესი სამხედრო ფუნქცია, ხანმოკლე, ნაკლებად მასშტაბური

სამხედრო შეტევების (სათარეშო რეიდების) დროს, ტერიტორიების, მოსახლეობისა და მათი მფლობელების სიცოცხლისა და საკუთრების დაცვა იყო, მასშტაბური თავდასხმების (ანუ საოკუპაციო ომების) შემთხვევაში კი, გამაგრებული ქალაქები და ციხესიმაგრეები თავის საფორტიფიკაციო ძლიერებას მხოლოდ მაშინ ამჟღავნებდნენ, როდესაც მათ გვერდით მოქმედებდა საველე არმია, რომლის არ არსებობის, ან განადგურების შემთხვევაში, ისინი მხოლოდ მათი გარნიზონების ხაფანგი ხდებოდნენ, რის გამოც გარნიზონების უმრავლესობა ხშირად „გმირულად" დაღუპვას, დანებებასა და მტრისთვის ციხესიმაგრის ჩაბარებას ამჯობინებდა.

როგორც უკვე აღინიშნა, ბრძოლისუნარიანი საველე არმიის ფორმირება და სიმაგრეების გარნიზონებით უზრუნველყოფა, მხოლოდ ცენტრალიზებული სამხედრო ორგანიზაციის არსებობის პირობებში იყო შესაძლებელი, ხოლო ბრძოლის ველზე მათი ურთიერთმოქმედების ეფექტურობას, რაც თავდაცვით სტრატეგიაში სამხედრო ოპერაციების წარმატების აუცილებელი პირობა იყო, სწორი მხედართმთავრობა განაპირობებდა. ამ ორი ფაქტორის არსებობა, საბოლოოდ, უზრუნველყოფდა კიდეც ქვეყნის უნარს - დაეცვა თავი გარე აგრესიისგან და როდესაც ამ სქემას ერთ-ერთი ეს კომპონენტი აკლდებოდა (როგორც ზემოთ აღნიშნულ ბიზანტიის, იერუსალიმის, ხორეზმისა და სხვა შემთხვევებში), თავდაცვით ომებში სამხედრო წარმატების მიღწევა პრობლემატური ამოცანა ხდებოდა. მსგავსი მდგომარეობაა მრავალს სხვა ქვეყანაშიც, მათ შორის, საქართველოშიც, სადაც სამხედრო ორგანიზაციის ცენტრალიზების შესუსტებას ან სამხედრო მოქმედებების არასწორ ხელმძღვანელობას (ან ორივეს ერთად) შედეგად ყოველთვის წარუმატებლობა მოსდევდა.

გ) ტაქტიკა შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებაში

მოულოდნელობის ფაქტორი — მთავარი ტაქტიკური ელემენტი

დავით აღმაშენებლის მემატიანე საქართველოს მეფის მიერ სამშვილდის აღების შესახებ წერდა, რომ: "მეფე გარდავიდა აფხაზეთად, უმცრორე ეშინოდის თურქთა და მათთა ციხოვანთა. მას ჟამსა მეფე გარდავიდა იმერეთს; და შეკრბეს გიორგი ჭყონდიდელსა და მწიგნობართუხუცესსა წინაშე თევდორე, აბულეთი და ივანე ორბელი, და სიმარჯვით მოიპარეს სამშვილდე."[1] სამშვილდის სიმარჯვით „მოპარვა" მის მოულოდნელად აღებას ნიშნავდა, რაც იმ დროისთვის ციხეთა აღებისა და ბრძოლების მოგების საუკეთესო ტაქტიკური საშუალება იყო.

შუა საუკუნეებში, არმიათა გადაადგილების არსებული სისწრაფის პირობებში (დღის განმავლობაში 20-40 კილომეტრი),[2] როდესაც არმიის მოძრაობის შესახებ გავრცელებული ხმები თითქმის ყოველთვის წინ უსწრებდა არმიის გადაადგილების სისწრაფეს, მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნა და მტერზე უეცარი თავდასხმა, რთული განსახორციელებელი იყო და თუ ეს ხერხდებოდა, წარმატება თითქმის ყველა შემთხვევაში გარანტირებული იყო. ასეთი ბრძოლები, იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც მოწინააღმდეგეთა ძალებს შორის დიდი განსხვავება იყო, მაინც იმ არმიის სრული გამარჯვებით მთავრდებოდა, რომელიც მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნას მოახერხებდა. ამ ვითარების კლასიკური ნიმუშებია, მაგალითად, დავით აღმაშენებლის გამარჯვებები სელჩუკებზე თრიალეთისა და დიდგორის ბრძოლებში,[3] იერუსალიმის მეფე ბალდუინ IV-ის გამარჯვება სალადინის არმიაზე მონგისარდის ბრძოლაში,[4] არდაველის სულთნის მიერ ანისის აღება თამარ მეფის დროს და ქართული არმიის საპასუხო ლაშქრობა არდაველში[5] და ა.შ.

ომების წარმოების დროს, უპირველესად, სტრატეგიული მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნას ცდილობდნენ და თუ ეს ხერხდებოდა, უზარმაზარი სამხედრო უპირატესობის მოპოვება გარანტირებული იყო. ის ქვეყანა, რომელიც ფარულად მოახერხებდა არმიის მობილიზებას და არსებული დისტანციების ასევე ფარულად დაფარვას, კოლოსალურ უპირატესობას აღწევდა. სტრატეგიული მოულოდნელობის ფაქტორი თავდამსხმელი მხარის ისეთ დამთრგუნველ უპირატესობას ნიშნავდა, რომლის დროსაც მეორე ქვეყანას მისთვის წინააღმდეგობის გაწევა პრაქტიკულად არ შეეძლო. შუა საუკუნეების ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის არსებობის პირობებში (იხ.

ზემოთ, ქვეთავი: „სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ფეოდალური სისტემა"), როდესაც ფეოდალური არმიის მობილიზებას საკმაო დრო სჭირდებოდა, ხოლო მუდმივ სამხედრო სამსახურში მყოფი რაზმები საკმაოდ მცირერიცხოვანნი იყვნენ და სრულფასოვან არმიასთან დამოუკიდებლად დაპირისპირება არ შეეძლოთ. ქვეყანა, რომელიც მოულოდნელი თავდასხმის ობიექტი გახდებოდა, დროის მოკლე მონაკვეთში არმიის შეკრებას ვერ ასწრებდა და შემოსეულ მტერს რაიმე ეფექტურს ვერ უპირისპირებდა. მაგალითად, ზუსტად ასეთი სტრატეგიული მოულოდნელობის ფაქტორი შექმნა მანუელ კომნენოსმა კილიკიის სომხეთის წინააღმდეგ, როდესაც თავისი მოქმედებებით დააჯერა ისინი, რომ ბიზანტიელების მიზანი რუმის სასულთნოსთან ომი იყო, რის გამოც ბიზანტიის იმპერატორმა სელჩუკების წინააღმდეგ რამდენიმე მცირე ბრძოლაც გამართა და ასე მიუახლოვდა კილიკიის ტერიტორიებს, სადაც იგი სომხებისთვის სრულიად მოულოდნელად შევიდა.[6] ანალოგიურად მოიქცა უზუნ-ჰასანი საქართველოზე თავდასასხმელად 1476 წელს, როდესაც მან არმია ოსმალებთან ბრძოლის საბაბით შეკრიბა და საქართველომდე არსებული დისტანცია ისეთი შემოვლითი მარშრუტით დაფარა, რომელიც მისი ოსმალებისკენ მოძრაობის შთაბეჭდილებას ახდენდა.[7]

სტრატეგიული მოულოდნელობის ფაქტორის ასეთი ეფექტურობის მიუხედავად, შუა საუკუნეებში მისი შექმნა იშვიათად ხერხდებოდა, რასაც სხვადასხვა გარემოება უშლიდა ხელს. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არმიის შეკრება და მისი უზრუნველყოფისთვის საჭირო მარაგების ფარულად დამზადება, თითქმის შეუძლებელი იყო, რადგან ამ პროცესში ათასობით ადამიანი მონაწილეობდა (მეომრები, მომსახურე პერსონალი, სხვადასხვა სპეციალობის ხელოსნები, ვაჭრები და ა.შ.), რის შედეგადაც ინფორმაცია ომისთვის მზადების შესახებ ფართოდ ვრცელდებოდა და ადვილად ხვდებოდა თავდასხმის ობიექტი ქვეყნის წარმომადგენელთა (მსტოვართა, ვაჭართა, დიპლომატთა და ა.შ.) ხელში, რომელთა მეშვეობითაც ეს სიახლე ამ ქვეყნის ხელისუფლების ყურამდე აღწევდა.

სტრატეგიული მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნა, დიდი მცდელობის მიუხედავად, აშკარად ვერ შეძლო ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილი II-მ, რომელმაც გიორგი I-თან ომის დაწყების წინ არმიის აღალი სირიის მიმართულებით გააგზავნა და თვითონაც არმიასთან ერთად ჯერ ანტიოქიაში ჩავიდა, რათა შეექმნა მუსლიმებთან ომის შთაბეჭდილება და შემდეგ მოულოდნელად დაძრულიყო საქართველოსკენ, მაგრამ მისი გამოჩენა ტაოს ტერიტორიებზე გიორგისთვის მაინც არ გამოდგა მოულოდნელი და იგი სამხედრო მზადყოფნით დახვდა ბიზანტიურ არმიას.[8] ასევე ვერ შეძლო სტრატეგიული მოულოდნელობის შექმნა საქართველოში მყოფმა ჯალალ ად-დინმა ქირმანის ემირის წინააღმდეგ, და მიუხედავად იმისა, რომ აღალიცა და ჰარემიც, როგორც სისწრაფის ხელისშემშლელი ელემენტები, თბილისში დატოვა და მხოლოდ მსუბუქი ცხენოსნების

თანხლებით ფორსირებული მარშით გაემართა ქირმანისკენ, სასურველ შედეგს მაინც ვერ მიაღწია, მოწინააღმდეგე მასაც სრულ საბრძოლო მზადყოფნაში დახვდა.[9]

ძალიან ძნელი იყო სტრატეგიული მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნა იმ ქვეყნის მიმართ, რომელსაც გამართული საზღვრის დაცვის სტრუქტურა გააჩნდა და რომლის მეშვეობითაც იგი მეზობელი ქვეყნების დაზვერვასა და შესაძლო თავდასხმების შესახებ ინფორმაციების მოპოვებას ახდენდა, რაც განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ შუა საუკუნეების მხედართმთავრები სტრატეგიულ მოულოდნელობის ნაცვლად, უფრო ტაქტიკური მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნას ცდილობდნენ, ეს კი მთლიანად მხედართმთავრის პირად უნარზე, არმიის პროფესიონალიზმსა და სადაზვერვო სამსახურების ეფექტურობაზე იყო დამოკიდებული. ტაქტიკური მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნა და მტრულ არმიაზე მოულოდნელი თავდასხმის განხორციელება (სტრატეგიული მოულოდნელობის ფაქტორის მსგავსად), ასევე, უაღრესად რთულ სამხედრო ოპერაციას წარმოადგენდა და მისი შესრულება ძირითადად მხოლოდ გამორჩეული უნარის მქონე მხედართმთავრებს შეეძლოთ. იმ პირობებში, როდესაც შუა საუკუნეთა არმიების მოძრაობა და ადგილმდებარეობა საკმაოდ ადვილი დასაფიქსირებელი იყო დღისით მტვრის, რომელიც კოლონის გადაადგილების დროს მეომრების თავზე ღრუბლებად დგებოდა, ხოლო ღამით კოცონების მეშვეობით, რომელთა გარეშეც მეომრები ღამეს ვერ გაათევდნენ, მოწინააღმდეგესთან შეუმჩნეველი მიახლოვება ძალიან ძნელი იყო, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ტაქტიკური მოულოდნელობის შექმნა მაინც ხერხდებოდა და შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებაში ბრძოლის წარმოების ყველაზე ეფექტურ მეთოდადაც ითვლებოდა.

ტაქტიკური მოულოდნელობის შექმნის საკმაოდ გავრცელებული მეთოდი იყო მოწინააღმდეგისთვის ცრუ მიმართულების ჩვენება და შემდეგ მაქსიმალური სისწრაფის გამოყენებით, მისთვის მოულოდნელ ადგილზე თავდასხმის განხორციელება. მაგალითად, ეს მეთოდი გამოიყენა სალადინმა ჯვაროსნებთან ომის დროს 1184 წელს, როდესაც მან დამასკოდან ნელი მოძრაობა დაიწყო კერაკის ციხესიმაგრის მიმართულებით, რითაც ჯვაროსნები დააჯერა, რომ ის ამ ციხის ასაღებად მიდიოდა და საშუალება მისცა მათ ამ ციხესთან ძალების კონცენტრირებისა, ხოლო როდესაც დარწმუნდა, რომ ჯვაროსნების ძირითადმა ძალებმა თავი აქ მოიყარეს, მოულოდნელად, და ამასთან ძალიან სწრაფად, მოძრაობის მიმართულება შეცვალა და საწინააღმდეგო მხარეს მდებარე ქალაქი რამლა აიღო, სალადინის მიერ ამ მანევრის შესრულების დროს, ჯვაროსნებს აღარ დარჩათ იმის დრო, რომ ძალთა გადაჯგუფება მოეხდინათ და ბრძოლისთვის მოუმზადებელ რამლასთან მისვლა მოესწროთ.[10] მსგავს მეთოდს (მოწინააღმდეგისთვის ცრუ მიმართულების ჩვენებას და შემდეგ მისთვის მოულოდნელ ადგილზე თავდასხმას) ძალიან ხშირად იყენებდა დავით აღმაშენებელი მომთაბარე თურქმენთა წინააღმდეგ ბრძოლაში.[11] ტაქტიკური

მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნა მხედართმთავრის პირადი უნარის გარდა, არმიის მაღალ ორგანიზებულობას და მეომართა საბრძოლო მომზადების მაღალ ხარისხს მოითხოვდა. მოულოდნელობის ფაქტორის შესაქმნელად არმიას უნდა შეესრულებინა სხვადასხვა მანევრი, რომელთა შორისაც სწრაფი მარშირების უნარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ასეთი მანევრის შესრულებისას არმიას უნდა განევითარებინა იმაზე მეტი სისწრაფე, ვიდრე ეს ჩვეულებრივი მარშის პირობებში იყო შესაძლებელი. სწორედ ასეთი უნარი გამოავლინა საქართველოს არმიამ ბასიანის ბრძოლის წინ - ჯერ ყარსთან მოახერხა ბასიანში მყოფი მოწინააღმდეგისგან ფარულად კონცენტრირება, ხოლო შემდეგ ყარსიდან ბასიანამდე არსებული დისტანციის სწრაფად გაცლა და ბრძოლისთვის მოუმზადებელ მოწინააღმდეგეზე მოულოდნელად თავდასხმა.[12]

მოულოდნელობის ფაქტორის შესაქმნელად ხშირად ცდილობდნენ მოწინააღმდეგის დეზორიენტირებას ელჩების მეშვეობით, როდესაც ბრძოლის წინ მოწინააღმდეგის მიერ გამოგზავნილ ელჩს, უკან გაბრუნებულს, მცირე დისტანციის დაცვით, არმიას აყოლებდნენ და მოწინააღმდეგეს (რომელიც თავის ელჩს ელოდებოდა ინფორმაციის მისაღებად და ამიტომ ბრძოლისთვის ჯერ მზად არ იყო) მოულოდნელად ესხმოდნენ თავს (იგივე ეფექტი მიიღწეოდა ელჩის დაკავების შემთხვევაში, როდესაც მტერი მის დაბრუნებას უცდიდა და მის ნაცვლად მოწინააღმდეგის არმია ჩნდებოდა). ამ მეთოდის ეფექტურობაზე ჯერ კიდევ მავრიკიოსი მიუთითებდა და თავის ტრაქტატში მისი გამოყენების რეკომენდაციას იძლეოდა.[13] სხვადასხვა წერილობითი წყაროს მიხედვით, შუა საუკუნეების მხედართმთავრები ამ ხერხს საკმაოდ ხშირად იყენებდნენ, მაგალითად, არაბმა სარდალმა საჰაკმა ანისის მეფე აშოტის მიერ გაგზავნილი ელჩი ბანაკში დააკავა და სანამ მოწინააღმდეგე მის დაბრუნებას ელოდებოდა, მოულოდნელად დაესხა მას თავს.[14] გიორგი I-მა ბიზანტიელებს გაუგზავნა ელჩი და სანამ ბასილი II მისი მიღებით იყო დაკავებული, თვითონაც თავს დაესხა მის არმიას.[15] როდესაც რუმის სულთანმა რუქნადინმა თამარ მეფეს თავისი ელჩის ხელით ულტიმატუმი გაუგზავნა და ბასიანში დაბანაკებული მის დაბრუნებას ელოდებოდა, თამარმა ელჩი შეაყოვნა და არმია შეკრიბა, რომელიც ყარსთან დაბანაკდა, საიდანაც ბასიანამდე ერთი დღის სავალი იყო. ყარსიდან ელჩი გაუშვეს და ქართული არმიაც (მცირე დისტანციით) გააყოლეს, რაც რუქნადინისთვის მოულოდნელი გამოდგა.[16] ანალოგიურად მოიქცა თემურ ლენგი ოქროს ურდოსთან ომის დროს, როდესაც უკან გაბრუნებულ მონღოლთა ელჩს ერთი დღის დისტანციით არმია გააყოლა უკან და მოულოდნელი თავდასხმით მტერი დაამარცხა.[17]

მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნის ძალზე კარგ საშუალებას წარმოადგენდა ჩასაფრება, რომლის ორგანიზების აუცილებლობის შესახებაც შუა საუკუნეების სამხედრო ტრაქტატები არაერთხელ მიუთითებდნენ.[18] ჩასაფრებისთვის იდეალურ გარემოს მთაგორიანი რელიეფი წარმოადგენდა, სადაც საკმაოდ ადვილი იყო სამხედრო

რაზმების მთებში გამავალი გზების სიახლოვეს მდებარე სიმაღლეებზე განლაგება და მოულოდნელი თავდასხმა მარშით მიმავალი მტრის კოლონაზე, რა შემთხვევაშიც მისი დამარცხება თითქმის გარდაუვალი იყო. მაგალითად, აღნიშნული მეთოდი სრული ნარმატებით გამოიყენა დავით აღმაშენებელმა დიდგორის ბრძოლის დროს,[19] ისე როგორც რუმის სელჩუკებმა მირიოკეფალიის ბრძოლაში, როდესაც მათ ბიზანტიური არმია გაანადგურეს.[20]

ჩასაფრებას ხშირად იყენებდნენ მომთაბარული არმიები, რომლებიც საბრძოლო პოზიციებიდან საკმაოდ შორს ტოვებდნენ გარკვეული რაოდენობის მეომრებს და ბრძოლის დაწყების შემდეგ, უკანდახევის იმიტაციით ჩასაფრების ადგილისკენ ღრმად იტყუებდნენ უკვე თავის გამარჯვებაში დარწმუნებულ მოწინააღმდეგეს, რის შემდეგაც მოულოდნელი დარტყმით ანადგურებდნენ გრძელ დისტანციაზე გაფანტულ, საბრძოლო წყობადაკარგულ მტერს. მაგალითად, ამგვარი ტაქტიკით დაამარცხეს მონღოლმა სარდლებმა, ჯებემ და სუბუდაიმ, ჯერ ქართული, ხოლო შემდეგ რუსულ-ყივჩაღური არმიები.[21] განსაკუთრებული ეფექტურობით ორმაგი ჩასაფრება გამოირჩეოდა, რომელიც გამოიყენა, მაგალითად, ალექსი კომნესოსის მოკავშირე სელჩუკთა რაზმმა ნიკიფორე ვრიენოსის წინააღმდეგ ბრძოლაში. სელჩუკები ბრძოლის დაწყების წინ გაიყვნენ სამ ნაწილად, ორი მათგანი სხვადასხვა ადგილზე ჩასაფრდა, ხოლო მესამემ იერიში მიიტანა მტერზე და შემდეგ პირველი ჩასაფრებისკენ გაიტყუა მოწინააღმდეგე. აქ გამართულ ბრძოლაში სელჩუკებმა კვლავ დამარცხების იმიტაცია გაითამაშეს და მეორე ჩასაფრებისკენ დაიხიეს, სადაც პირველ ჩასაფრებაში დაზარალებული მოწინააღმდეგე უკვე საბოლოოდ გაანადგურეს.[22]

საკმაოდ ხშირი იყო შემთხვევები, როდესაც მტრის ჩასაფრებაში შესატყუებლად და შესაბამისად მოულოდნელობის ფაქტორის შესაქმნელად, მოწინააღმდეგის პროვოცირების სხვადასხვა ხერხს იყენებდნენ, მაგალითად, აღმაშენებელმა თბილისში მყოფი სელჩუკთა სამხედრო რაზმის გასანადგურებლად, ქალაქის სიახლოვეს ჩასაფრება მოაწყო და ქალაქიდან მათ გამოსატყუებლად, თავის მეომრებს თბილისელების ნახირი მოატაცებინა.[23] ანალოგიური მეთოდი გამოიყენეს მონღოლებმა ქალაქ ნიშაბურთან, როდესაც მეომართა მცირე რაზმმა გაიტაცა აქლემების ჯოგი, ხოლო მათ მდევრად გამოსული 1000 ხორეზმელი მეომარი მონღოლთა ჩასაფრებაში მოჰყვა.[24] 1204 წლის ადრიანოპოლის ბრძოლაში, ბულგარეთის არმიის შემადგენლობაში მყოფი ყივჩაღები თავს დაესხნენ ბანაკად მდგომი ჯვაროსნების ცხენების რემას, რომელიც საძოვარზე იყო გაშვებული და მათ უკან დასაბრუნებლად ბანაკიდან გამოსული ჯვაროსნები ჩასაფრებაში შეიტყუეს.[25] საკმაოდ ორიგინალურად ცდილობდნენ მუსლიმთა ქალაქ შეიზარიდან გამოტყუებას ანტიოქიელი ჯვაროსნები, მათ ქალაქის კარიბჭესთან გააგზავნეს მხედართა მცირე რაზმი, რომლებმაც (თითქოს არ იცოდნენ, სად იმყოფებოდნენ) ჯერ

იკითხეს, რა ქალაქი იყო ეს, ხოლო როდესაც პასუხი მიიღეს, ჭიშკარს ისრები დაუშინეს და მუსლიმების ქალაქიდან გამოსატყუებლად უკან გაქუსლეს, თუმცა მუსლიმები ამ ფანდს არ წამოეგნენ.[26]

იშვიათად, მაგრამ მაინც ხდებოდა, რომ ჩასაფრების მომწყობებს პირიქით იტყუებდნენ საკუთარ ჩასაფრებაში და ამ ორმაგი მოულოდნელობის ფაქტორის გამოყენებით ანადგურებდნენ მათ. მაგალითად, ასეთი რამ მოხდა ფრიდრიხ ბარბაროსას მცირე აზიაში ყოფნის დროს, როდესაც რუმის სელჩუკებმა ერთ ვიწრო ხეობაში, რომელშიც ჯვაროსნებს უნდა გაევლოთ, ჩასაფრება მოაწყვეს. ბარბაროსამ დაზვერვის მეშვეობით ამის შესახებ წინასწარ შეიტყო, რის შემდეგაც იგი არ შევიდა აღნიშნულ ხეობაში და მის სიახლოვეს სამხედრო ბანაკი გაშალა. გარკვეული ხნის გასვლის შემდეგ ბარბაროსას არმიის ძირითადმა ნაწილმა ბანაკი დემონსტრაციულად დატოვა და მარში სხვა მიმართულებით დაიწყო, მცირე ნაწილი კი ფარულად ბანაკში დარჩა. სელჩუკები, რომლებსაც ბანაკი ცარიელი ეგონათ, გამოვიდნენ ჩასაფრებიდან და შევიდნენ ბანაკის ტერიტორიაზე, სადაც მოულოდნელი თავდასხმის ობიექტები გახდნენ, რასაც უკან მობრუნებული სამარშო კოლონის შეტევაც დაემატა და ისინი ორმაგი დარტყმის ქვეშ მოექცნენ, რომლის დროსაც სელჩუკთა არმია მთლიანად განადგურდა.[27]

მოულოდნელობის ფაქტორი ასევე ძალიან ეფექტურად იქმნებოდა, როდესაც ხერხდებოდა მოწინააღმდეგეზე თავდასხმა მისი დაბანაკების, ან ბანაკის დატოვების (მარშის დაწყების) პროცესში, რაც საკმაოდ რთულად შესასრულებელი ოპერაცია იყო. იმისთვის, რომ ასეთი თავდასხმის ორგანიზება შესაძლებელი გამხდარიყო, საჭირო იყო მოწინააღმდეგის დაზვერვის შეცდომაში შეყვანა და საკუთარი არმიის სწრაფი და ფარული გადაადგილება, რასაც შედეგად, როგორც წესი, დაბნეული მოწინააღმდეგის განადგურება მოსდევდა. მსგავსი შედეგი დადგა, როდესაც დავით აღმაშენებელმა მოახერხა ასეთი თავდასხმის განხორციელება სელჩუკთა რიცხვმრავალ არმიაზე თრიალეთთან იმ მომენტში, როდესაც მტერი გამთენიისას ბანაკს ტოვებდა.[28] ანალოგიური იყო ანტიოქიის მთავარ როჯერის მოქმედება და ბრძოლის შედეგი მუსლიმთა არმიის წინააღმდეგ ტელდანიშის ბრძოლაში 1115 წელს, როდესაც როჯერი მტერს დაბანაკების მომენტში დაესხა თავს და მოულოდნელობისგან დაბნეული სელჩუკები გაანადგურა.[29]

მოწინააღმდეგის ნების გატეხვა, საბრძოლო განწყობის დაქვეითება და შიშის სინდრომის შექმნა შუა საუკუნეებში სამხედრო წარმატების მიღწევის ერთ-ერთი პირობა იყო და ძალისმიერ მეთოდებთან ერთად, მოწინააღმდეგეზე ფსიქოლოგიური ზემოქმედებითაც მიიღწეოდა. სალადინის თანამედროვე მუსლიმი მემატიანე აბუ ბაქრ ალ-ჰარავი წერდა, რომ როდესაც მტრებს სალადინს ეშინოდათ, ის ბრძოლამდე გამარჯვებული იყო.[1] ბრძოლამდე მოწინააღმდეგის ნების გატეხვა და მისი დემორალიზება შესაძლებელი იყო იმ შემთხვევებში, თუ მოხერხდებოდა მისი დარწმუნება იმაში, რომ შემდგომ წინააღმდეგობას აზრი არ ჰქონდა და რომ მისი გაგრძელების შემთხვევაში მათ საშინელი ბედი ელოდათ. ამის შესაბამისად, რაც უფრო არგუმენტირებულად მოხერხდებოდა მოწინააღმდეგის დაჯერება მათი ფატალური ბედის გარდუვალობაში, მით უფრო ნაკლები წინააღმდეგობის გარეშე ხერხდებოდა გამარჯვების მოპოვება.

შუა საუკუნეებში მოწინააღმდეგის დემორალიზების ერთ-ერთი ყველაზე ეფექტური და გავრცელებული საშუალება მათი რიგებიდან გარკვეული რაოდენობის მეომართა საჯარო სიკვდილით დასჯა იყო, რაც, როგორც წესი, მოწინააღმდეგისთვის მოჭრილი თავების დემონსტრირებით მთავრდებოდა, ეს კი დანარჩენებზე დამთრგუნველ ზემოქმედებას ახდენდა და ძალიან ხშირად ციხის ალყისა თუ საველე ბრძოლის ბედს განსაზღვრავდა.[2] მაგალითად, კუნძულ კრეტის ქალაქ ირაკლიონის ალყის დროს, ნიკიფორე ფოკამ ტყვედ ჩავარდნილ არაბ მეომრებს თავები მოსჭრა და მათი ნანილი კატაპულტებით ქალაქში გადაისროლა, ნაწილი კი სარებზე ჩამოაცვა და ქალაქის გალავნის წინ გარნიზონის დასანახად „გამოფინა."[3] ანალოგიურად მოიქცნენ ჯვაროსნები ნიკეის ალყის დროს, როდესაც ტყვედ ჩავარდნილი სელჩუკების მოჭრილი თავები შუბებზე წამოაცვეს და ასე დაიწყეს იერიში ქალაქის დამცველთა წინააღმდეგ,"[4] ისე, როგორც სირიის სელჩუკი მმართველი ტუტუში, რომელსაც ედესა არ ნებდებოდა. ტუტუშმა მასთან ტყვედ მყოფ ედესას ემირს თავი მოსჭრა და გარნიზონს „გადაუგზავნა."[5] იაჰია ანტიოქიელის მიხედვით, ასევე „მოჭრილი თავით" ცდილობდა გიორგი I-ის დემორალიზებას ბასილი II, რომელმაც აჯანყებული ბიზანტიელი დიდებული ნიკიფორე ფოკა (ბარდა ფოკას შვილი), რომელსაც იგი გიორგის მოკავშირედ მიიჩნევდა, სიკვდილით დასაჯა და მისი თავი გიორგის გაუგზავნა.[6]

მოწინააღმდეგის დემორალიზებისთვის ასევე ეფექტური მეთოდი იყო, სიკვდილით დასჯის მუქარა, რა მიზნითაც მას ხშირად აყენებდნენ მძიმე არჩევნის წინაშე, ისინი, ან უნდა დანებებოდნენ, ან კიდევ ტყვედ მყოფი მათთვის მნიშვნელოვანი პირების წამებისა და სიკვდილით დასჯისთვის ეყურებინათ. მაგალითად, ალეპოს ემირმა ბალაკმა, 1124 წელს ქალაქ მანბიდჯის აღების მცდელობისას, ქალაქის ემირი გააშიშვლა და გარნიზონის თვალწინ ეკლიან ღობეებს შორის ატარა,[7] ისევე როგორც მოსულის ემირმა ზანგმა

რომელმაც ჰიმსის ალყის დროს ქალაქის ემირი თივით სავსე ტომარაზე გაშიშვლებული დააბა და მცხუნვარე მზის ქვეშ ამყოფებდა.[8] როდესაც რუმის სელჩუკებს ტყვედ ტრაპიზონის პირველი იმპერატორი ალექსი კომნენოსი ჩაუვარდათ, მათ დაუყოვნებლივ ისარგებლეს ამით და ალექსის სიცოცხლის სანაცვლოდ სინოპი აიღეს.[9] აღნიშნულ მეთოდს (ამ შემთხვევაში ძელზე გასმას[10]) ხშირად იყენებდა საქართველოს მეფე ბაგრატ IV, რომელმაც განძის ემირის ხელში მყოფი თბილისის გარნიზონი, მასთან ტყვედ მყოფი ემირის სიცოცხლის საფასურად აიძულა, დანებებულიყო,[11] ისე როგორც კლდეკარის ციხის დამცველები, რომლებმაც მხოლოდ მას შემდეგ ჩააბარეს ციხე ბაგრატს, რაც ამ უკანასკნელმა ლიპარიტ ბაღვაში და მისი შვილი ივანე ძელზე გასვა.[12]

შუა საუკუნეებში მოწინააღმდეგის დემორალიზებისთვის იყენებდნენ მასიური ტერორის მეთოდსაც, როდესაც რომელიმე დაპყრობილ ქალაქსა თუ ციხესიმაგრეში მყოფებს ტოტალურად ანადგურებდნენ, რათა სხვა სიმაგრეების გარნიზონებსა და მოსახლეობას წინააღმდეგობის გაწევის სურვილი დაჰკარგოდათ. ომის წარმოების ეს მეთოდი (რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში „შერჩევითი ტერორის" სახელითაა ცნობილი) განსაკუთრებით დამახასიათებელი იყო მონღოლური არმიებისთვის,[13] თუმცა სხვებიც საკმაოდ ხშირად იყენებდნენ. გარდა შერჩევითი ტერორისა, არსებობდა მოწინააღმდეგის დემორალიზების უფრო „მშვიდობიანი" მეთოდებიც, როდესაც სხვადასხვა გზით მტერს წინააღმდეგობის გაგრძელების უაზრობაში არწმუნებდნენ. მაგალითად, არაბმა სარდალმა ალ-აფშინმა ბაბეკის ელჩს სპეციალურად დაათვალიერებინა საკუთარი პოზიციები, რათა ის არაბული არმიის სიძლიერეში დარწმუნებულიყო,[14] ეგვიპტის სულთანმა კალაუნმა, მარგატის ძლიერი ციხესიმაგრის ალყის დროს, მას შემდეგ რაც მოახერხა ციხის კედლების მინირება, სიმაგრის დამცველი რაინდები მოლაპარაკებაზე მიიწვია და გალავნის ქვემოთ გაყვანილი თხრილი აჩვენა, რის შემდეგაც რაინდებმა დაუყოვნებლივ შეწყვიტეს წინააღმდეგობა და ციხე მამლუქებს ჩააბარეს.[15] ალექსი კომნენოსმა ნიკეის აღებისა და იზმირის ემირის ჩაკანის ქალიშვილის (რუმის სულთან ყილიჩ-არსლანის მეუღლის) ტყვედ აყვანის შემდეგ, იგი იზმირის საემიროს წინააღმდეგ გაგზავნილ ბიზანტიურ არმიას გააყოლა და არმიის მეთაურებს დაავალა, რომ იგი იმ ქალაქების კომენდანტებისთვის ეჩვენებინათ, რომლებიც ბიზანტიელებს წინააღმდეგობას გაუწევდნენ.[16] ანალოგიურად იქცეოდნენ სელჩუკები განძის ალყის დროს, როდესაც განძის ემირზე (ფადლონზე) ზემოქმედების მიზნით სელჩუკთა დიდმა ვეზირმა ნიზამ ალ-მულქმა ემირის ოჯახის დაპატიმრების ბრძანება გასცა[17] და ა.შ.

ხმების გავრცელების სტრატეგია.
მოვიყვანოთ მაგალითები...

ბრძოლის დაწყების შემდეგ, როდესაც მოწინააღმდეგეთა არმიები ხელჩართულ შეტაკებაში ებმებოდნენ, ბრძოლის მართვა უკიდურესად რთულდებოდა, რის გამოც ძალიან დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა იმ გადაწყვეტილებების სისწორეს, რომლებსაც მხედართმთავრები ბრძოლის წინ იღებდნენ. ამ თვალსაზრისით, ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფაქტორს, ჯერ კიდევ ბრძოლის დაწყებამდე მოწინააღმდეგის შეცდომაში შეყვანა წარმოადგენდა.

მოწინააღმდეგის შეცდომაში შეყვანა მიზნად ისახავდა მისთვის ყალბი წარმოდგენების შექმნას ძალთა არსებულ შეფარდებასა და ოპერატიულ ვითარებაზე, რის შედეგადაც მას უნდა მიეღო ისეთი გადაწყვეტილებები, რომლებიც მისთვის არახელსაყრელი იქნებოდა. ამ ამოცანის მისაღწევად, შუა საუკუნეების მხედართმთავრები სხვადასხვა ხერხს (დეზინფორმაციას, ცრუ მანევრებს და ა.შ.) იყენებდნენ, ხშირად ძალიან გონებამახვილურს და მტრისთვის მოულოდნელს. მაგალითად, კირაკოს განძაკელს აღწერილი აქვს შემთხვევა, როდესაც არაბული არმიის პირისპირ ბანაკად მდგომმა ბიზანტიის იმპერატორმა კონსტანტინე კავალინიმ (741-775 წწ.) ბრძანება გასცა, რომ ბანაკში შეეგროვებინათ ფეკალიები და მდინარეში ერთად ჩაეყარათ, რათა არაბებს, რომელთა ბანაკის გვერდითაც მდინარე ფეკალიების მასას ჩაატარებდა, დარჩენოდათ შთაბეჭდილება, რომ მათ წინააღმდეგ ბიზანტიელთა იმაზე დიდი არმია იდგა ვიდრე ის სინამდვილეში იყო. კირაკოსის მიხედვით კონსტანტინემ მიზანს მიაღწია, არაბებმა მისი არმია უფრო ძლიერად მიიჩნიეს და ბრძოლას თავი აარიდეს.[1] როდესაც პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის საწყის პერიოდში პეტრე მეუდაბნოეს უდისციპლინო არმია მცირე აზიაში გადავიდა და სელჩუკთა ტერიტორიების დარბევა დაიწყო, სელჩუკებმა ნიკეისკენ (რომელიც ჯვაროსანთა მიზანს წარმოადგენდა) მიმავალ გზაზე ჩასაფრება მოაწყვეს, რის შემდეგაც პეტრეს ბანაკში შეაგზავნეს აგენტები, რომლებმაც დაიწყეს ხმების გავრცელება, რომ პეტრეს არმიაზე წინ წასულმა ჯვაროსანთა რაზმებმა (რომლებიც ამ დროისთვის უკვე განადგურებულნი იყვნენ) ნიკეა აიღეს და დიდძალი ნადავლი იშოვნეს. ამ ხმების გავრცელების შემდეგ ჯვაროსნების დიდი ნაწილი ნიკეისკენ დაიძრა და წინასწარ მოწყობილ ჩასაფრებებში განადგურდა.[2] მოწინააღმდეგის შეცდომაში შესაყვანად, განსაკუთრებით გავრცელებულ ხერხს ბანაკში იმაზე ბევრად მეტი კოცონის დანთება წარმოადგენდა, ვიდრე ის მეომართა არსებული რაოდენობისთვის იყო საჭირო, რის შედეგადაც მოწინააღმდეგის მზვერავებს (მოთვალთვალეებს) რჩებოდათ შთაბეჭდილება, რომ მათ წინააღმდეგ დიდი არმია იდგა, რაც ბუნებრივია, ბრძოლის წინა გადაწყვეტილებებზე გარკვეულად მოქმედებდა. აღნიშნულ მეთოდს

ხშირად იყენებდნენ როგორც ფეოდალური, ისე მომთაბარული არმიები: ბიზანტიელები,[3] ჯვაროსნები,[4] სელჩუკები,[5] მონღოლები[6] და ა.შ. იგივე მონღოლები ხანდახან მიმართავდნენ სხვა მეთოდებსაც, მაგალითად, სათადარიგო ცხენებზე სვამდნენ ფიტულებს და მათთან ერთად იწყებდნენ საბრძოლო მოქმედებებს, რაც მოწინააღმდეგეს უქმნიდა იმის შთაბეჭდილებას, რომ მონღოლთა არმია განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანი გახლდათ.[7] იყო შემთხვევები, როდესაც მტრის მოსატყუებლად იყენებდნენ მათ დროშებსა და ტანსაცმელს, როგორც ეს გააკეთა, მაგალითად, ალექსი კომნენოსმა 1091 წელს, პაჭანიკებთან ომის დროს, თავის მეომრებს ჩააცვა მტრის ტანსაცმელი და მათივე დროშებით ხელში შეტევაზე გადაიყვანა.[8]

როგორც აღვნიშნეთ, ბრძოლის წინ მოწინააღმდეგის შეცდომაში შეყვანა საბოლოო წარმატების მისაღწევად მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო, მაგრამ ასეთი ეფექტის მიღწევა, ბუნებრივია, ყოველთვის არ ხერხდებოდა, მით უმეტეს, ისეთ შემთხვევებში, როდესაც დაპირისპირებული არმიები კარგად იცნობდნენ ერთმანეთის ბრძოლის წარმოების მეთოდებს, ამიტომ ბრძოლების მიმდინარეობას, უმეტესად, მათი წარმოების ის გეგმები განსაზღვრავდა, რომლებსაც მხედართმთავრები არსებული საბრძოლო საშუალებებიდან და კონკრეტული ოპერატიული ვითარებიდან გამომდინარე ბრძოლის წინ ადგენდნენ. ამ თვალსაზრისით, უმნიშვნელოვანესი იყო ბრძოლის ველის სწორად შერჩევა, არმია, რომელიც აიძულებდა მოწინააღმდეგეს, ბრძოლა ისეთ ადგილში მიეღო, რომელიც თვისი საბრძოლო შესაძლებლობებისთვის იყო ეფექტური (მაგალითად, გაშლილი ველი ცხენოსნებისთვის, მთის რელიეფი ქვეითებისთვის და ა.შ.), და შესაბამისად, მოწინააღმდეგისთვის არახელსაყრელი, როგორც წესი, ბრძოლას იგებდა. საბოლოო შედეგისთვის ბრძოლის ველის სწორად შერჩევას იმდენად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ საკმაოდ ხშირად ერთმანეთის წინ მდგომი არმიები, რომლებიც თვლიდნენ, რომ მათ მიერ დაკავებული პოზიცია არ იყო ხელსაყრელი ბრძოლის საწარმოებლად (ან როდესაც მიიჩნევდნენ, რომ მტერს უკეთესი პოზიცია გააჩნდა), ბრძოლას ან დიდხანს არ იწყებდნენ და ერთმანეთის მოძრაობას ელოდებოდნენ, ან კიდევ ეცლებოდნენ მოცემულ ადგილს და ბრძოლას საერთოდ არ მართავდნენ. მაგალითად, ზუსტად ასე მოხდა 990 წელს, დავით კურაპალატის მიერ მანციკერტის დაკავების შემდეგ, როდესაც მუსლიმებმა მას ქალაქის დატოვება მოსთხოვეს და დიდი არმიით მის წინააღმდეგ დაიძრნენ, დავითის არმიამ ისეთი ხელსაყრელი პოზიცია დაიკავა, რომ მოწინააღმდეგემ ბრძოლის დაწყება ვერ გაბედა და უკან გაბრუნდა.[9] მსგავსი შედეგები ხშირად დგებოდა სხვადასხვა ომის დროს, რაზედაც წერილობითი წყაროების მრავალრიცხოვანი ცნობები მიუთითებს. მაგალითად, ქამალ ადდინის მიხედვით, 1122 წელს ზარდანის ციხესთან მარდინის ემირის ილ-ღაზისა და ჯვაროსნების არმიები ორი თვე იდგნენ ერთმანეთის პირისპირ და რამდენადაც ბრძოლის დაწყება ვერც ერთმა ვერ გაბედა, საბოლოოდ უბრძოლველად დაშორდნენ

ერთმანეთს.[10] იგივე შედეგი დადგა ერთი წლის შემდეგ, როდესაც მიხეილ სირიელის მიხედვით, ერთმანეთს ალეპოს ემირის ბალაკისა და ანტიოქიის სამთავროს არმიები დაუპირისპირდნენ. ისინი ოთხი თვის განმავლობაში იდგნენ ერთ ადგილზე და რადგან არც ერთ მხარეს არ სურდა თავისი პოზიციის დატოვება და შეტევის წამოწყება, ერთმანეთს, ასევე, უბრძოლველად დაშორდნენ.[11] ანა კომნენოსი აღწერს მრავალ შემთხვევის, როდესაც ანალოგიური მიზეზით ბიზანტიელები და მათი მოწინააღმდეგეები ბრძოლას არ ინყებდნენ, მაგალითად, პაჭანიკებთან ომის დროს, ბიზანტიელი მხედართმთავარი ტატიკიოსი სამი დღის განმავლობაში აწყობდა საბრძოლველად არმიას და ელოდებოდა მტრის შეტევას, მაგრამ პაჭანიკები ამას არ აკეთებდნენ იმის გამო, რომ ბიზანტიელთა მიერ დაკავებული რელიეფი მათი ცხენოსნების სამოქმედოთ არახელსაყრელი იყო.[12] ზუსტად იგივე ვითარებაა მოცემული ანა კომნესოსის იმ ცნობებშიც, რომლებშიც იგი აღწერს რუსიისა და ანხიალის ბრძოლებს პაჭანიკებთან და ყივჩაღებთან, როდესაც მოწინააღმდეგენი ასევე უბრძოლველად დაშორდნენ ერთმანეთს.[13]

სავსებით ბუნებრივია, რომ ასეთი ტაქტიკა, როდესაც არმიის მიერ სწორად დაკავებული პოზიციის გამო მისი მოწინააღმდეგე უარს ამბობდა ბრძოლის გამართვაზე და უკან ბრუნდებოდა, უპირველესად, დამცველი მხარისთვის იყო ხელსაყრელი. როდესაც 990 წელს დავით კურაპალატმა სწორად დაკავებული პოზიციის მეშვეობით აიძულა მუსლიმური კოალიცია, უბრძოლველად დაეტოვებინა მისი ტერიტორიები, ამით ის დარჩა მოგებული, რადგან ადამიანური დანაკარგებისა და დიდი მატერიალური ზარალის გარეშე შეინარჩუნა დაკავებული ტერიტორიები (ე.ი. უსისხლოდ გაიმარჯვა ომში), ხოლო მოწინააღმდეგემ ომი წააგო და იძულებული გახდა, დასახული მიზნების მიუღწევლად დაბრუნებოდა საწყის პოზიციებს. რასაკვირველია, მოწინააღმდეგის იძულება, რომ მას უბრძოლველად დაეტოვებინა ბრძოლის ველი, დიდ სამხედრო მიღწევას წარმოადგენდა, მაგრამ ბევრად ეფექტური შედეგი დგებოდა, როდესაც ხერხდებოდა მოწინააღმდეგისთვის არახელსაყრელ ადგილზე ბრძოლის გამართვა, ასეთ შემთხვევებში, უფრო მასშტაბური და მყარი შედეგები მიიღწეოდა. სწორედ ასეთ მასშტაბურ შედეგს მიაღწია იმავე დავით კურაპალატის არმიამ, გაბრიელ ოჩოპინტრეს ძის მეთაურობით, 998 წელს, როდესაც აიძულა მუსლიმური კოალიციის სარდალი ემირი მამლანი, მისთვის უაღრესად არახელსაყრელ ადგილზე მიეღო ბრძოლა, რომელიც მუსლიმების გამანადგურებელი დამარცხებით დამთავრდა.[14] იგივე შედეგი მოჰყვა იმ ბრძოლებს, რომლებიც ერთ-ერთი მხარისთვის ხელსაყრელ ადგილას იმართებოდა. მაგალითად, დიდგორის,[15] მონგისარდის,[16] ჰატინის[17] და სხვა ცნობილი ბრძოლების დროს ის არმიები, რომლებიც აიძულეს, მათთვის არახელსაყრელ ადგილას ჩაბმულიყვნენ ბრძოლაში, სასტიკად დამარცხდნენ.

როგორც აღვნიშნეთ, უშუალოდ ბრძოლის დაწყების შემდეგ მისი მართვა ძალიან რთული ხდებოდა, რადგან თითქმის შეუძლებელი იყო მოწინააღმდეგესთან ხელჩართულ

ბრძოლაში ჩაბმულ მეომრებამდე ახალი ბრძანებების მიტანა (ბრძოლის გამაყრუებელ ხმაურში ხმოვანი სიგნალების სწორად გაგება საკმაოდ რთული, ხოლო დროშების მოძრაობის დანახვა საერთოდ შეუძლებელი იყო) და მათი შესრულება, პრაქტიკულად, წარმოუდგენელი იყო, ამიტომ ბრძოლის მიმდინარეობის ყველა მნიშვნელოვანი დეტალი, რომელთა წინასწარ გათვლაც შესაძლებელი იყო, ბრძოლის წინ უნდა მომხდარიყო. საბრძოლო გეგმის შედგენა და მისი დეტალების სხვადასხვა რანგის მეთაურებამდე დაყვანა, წარმატების მისაღწევად ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პირობა იყო, მაგალითად, იოანე კინამოსის მიხედვით, ბიზანტიის იმპერატორი მანუელ კომნენოსი ბრძოლის წინ წერილობით ბრძანებებს ადგენდა, რომლებშიც დეტალურად იყო გაწერილი, რა უნდა გაეკეთებინა18 თითოეულ სამხედრო რაზმს საბრძოლო სიტუაციაში. ანა კომნენოსს თავისი თხზულების არაერთ ეპიზოდში აქვს აღწერილი, თუ როგორ გეგმავდა ბრძოლას ალექსი კომნენოსი და როგორ აძლევდა ინსტრუქციებს სამხედრო დანაყოფების მეთაურებს,[19] ღიიას ად-დინ ალი მიუთითებდა თემურ ლენგის ბრძოლის წინა სამხედრო თათბირების შესახებ ინდოეთში ლაშქრობის დროს,[20] ხოლო ვალტერ გოტიეს ცნობებში აშკარად ჩანს დავით აღმაშენებლის მიერ შედგენილი საბრძოლო გეგმის დეტალები დიდგორის ბრძოლის წინ.[21]

ბრძოლის დაგეგმვისას, ნებისმიერი არმია იმ ტაქტიკური სქემების გამოყენებას ცდილობდა, რომელთა ეფექტური შესრულებაც მისი შეიარაღების, შემადგენლობისა და მისთვის დამახასიათებელი ბრძოლის წარმოების მეთოდების შესაბამისად იყო შესაძლებელი. მაგალითად, როდესაც ალექსი კომნესოსს ცხენოსან არმიებთან უნევდა ბრძოლა, ის ყოველთვის აძლევდა ინსტრუქციას თავის მეომრებს, რათა უპირველესად მოწინააღმდეგის ცხენები გაეინადგურებინათ.[22] როცა ბიზანტიელები საევს ბრძოლაში შეხვდნენ უნგრელთა არმიას, რომელიც მძიმე ცხენოსნების მჭიდრო წყობით იბრძოდა, ბიზანტიელმა სარდალმა ანდრონიკ კონტოსტეფანმა დავალება მისცა მსუბუქ ცხენოსან მოისართა რაზმებს, რომ თავს დასხმოდნენ მოწინააღმდეგეს და როდესაც ის მათ დევნას დაიწყებდა, უკანდახევა არა პირდაპირ საკუთარი პოზიციებისკენ, არამედ ბიზანტიელთა საბრძოლო წყობის წინ ირიბად დაეწყოთ, რათა მდევრები ფართოდ გაშლილიყვნენ და საბრძოლო წყობის მჭიდრო რიგები დაერღვიათ, რის შემდეგაც ბიზანტიელთა ძირითად ძალებს მოწინააღმდეგეზე მასიური შეტევის დაწყების შესაძლებლობას მიეცემოდათ.[23]

რასაკვირველია, ბრძოლის წინ ყველა დეტალის გათვალისწინება ვერ ხერხდებოდა, ამიტომ ბრძოლის სასურველი მიმართულებით წარმართვისა და რიგ შემთხვევებში მოწინააღმდეგის მოულოდნელობებზე რეაგირებისთვის, ყოველთვის სასურველი იყო რეზერვის შექმნა, რომლის მეშვეობითაც მხედართმთავარს შეეძლებოდა ბრძოლის მიმდინარეობაზე ზემოქმედება. რეზერვი ნიშნავდა უშუალოდ მხედართმთავრის განკარგულებაში მყოფ სამხედრო რაზმს, რომელიც ბრძოლის დაწყების მომენტში ზურგში

რჩებოდა და ბრძოლაში მაშინ ერთვებოდა, როდესაც ამას საჭიროდ მხედართმთავარი ჩათვლიდა. რეზერვის მეშვეობით შესაძლებელი იყო ბრძოლაში ჩაბმული მტრის წინააღმდეგ მოულოდნელი მანევრის შესრულება, მაგალითად, ფლანგებზე შემოვლა და ზურგში დარტყმა, რაც, როგორც წესი, მოწინააღმდეგის დემორალიზებასა და დამარცხებას იწვევდა, ასეთი მანევრი განახორციელა შამქორის ბრძოლის დროს დავით სოსლანმა, როდესაც მის პირად რეზერვში დატოვებული რაზმით შემოუარა ბრძოლის ველს და ზურგში დაარტყა მტრის უფრო მრავალრიცხოვან არმიას, რითაც ბრძოლის ბედი გადაწყვიტა.[24]

შუა საუკუნეებში საველე ბრძოლის წარმოების ზოგადი ტაქტიკური სქემა, არმიის 3 მთავარ ნაწილად - ცენტრითა და ფლანგებით განლაგებას გულისხმობდა, რომელშიც ცენტრი, როგორც წესი, ბრძოლის სამეთაურო პოზიციასა და საბრძოლო წყობის ყველაზე ძლიერ ნაწილს წარმოადგენდა. წერილობითი წყაროების მიხედვით, შუა საუკუნეების ბრძოლების უმრავლესობა სწორედ ასეთი საბრძოლო სქემით მიმდინარეობდა, ბრძოლის ველზე ცენტრსა და ფლანგებს ქმნიდნენ არაბული,[25] სელჩუკური,[26] ხორეზმული,[27] ბიზანტიური,[28] ქართული,[29] ჯვაროსნული,[30] მონღოლური[31] და სხვა არმიები. არმიის ამგვარი განლაგება არ გულისხმობდა იმას, რომ წყობის სამივე ნაწილი (ცენტრი და მარჯვენა და მარცხენა ფლანგები) ერთ მთლიან მასიურ მასას წარმოადგენდა, ძალიან ხშირად ცენტრი და ფლანგები ცალკეული ტაქტიკური ერთეულებით დგებოდა, რომლებიც დამოუკიდებლად იმართებოდნენ და ავტონომიური მოქმედება შეეძლოთ. მაგალითად, სავეს ბრძოლის აღწერისას ნიკიტა ხონიატი აღნიშნავდა, რომ ამ ბრძოლაში უნგრელთა სარდალმა თავისი არმიის ფლანგები ერთიან მასად განალაგა და არ დაჰყო ცალკეულ რაზმებად, რაც დიდი შეცდომა იყო და უნგრელებს ბრძოლის წაგებად დაუჯდათ.[32] ბრძოლის მიმდინარეობის საბოლოო შედეგზე მოქმედებდა მრავალი ფაქტორი: მეომართა რაოდენობა, შეიარაღების ხარისხი, საბრძოლო სულისკვეთება და ა.შ., მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო ბრძოლის სწორად დაგეგმვა, ბრძოლის ველის შერჩევა, სწორი საბრძოლო წყობის მიღება, რეზერვების ეფექტურად გამოყენება და სხვა მსგავსი გარემოებები ანუ, მოკლედ რომ ვთქვათ, ბრძოლის სწორი ხელმძღვანელობა, რასაც მხედართმთავართა პიროვნული ღირსებები განაპირობებდა.

ფეოდალური არმიების (განსხვავებით მომთაბარულისგან) ბრძოლის დამამთავრებელ ეტაპს ის მომენტი წარმოადგენდა, როდესაც მოწინააღმდეგის საბრძოლო წყობა იშლებოდა და მისი შემადგენელი რაზმები, თუ ცალკეული მეომრები, ბრძოლის ველიდან გასვლას ცდილობდნენ. ასეთ შემთხვევაში იწყებოდა გაქცეული მოწინააღმდეგის დევნა და დაქსაქსული ჯგუფების განადგურება, დევნა შეიძლებოდა საკმაოდ დიდ მანძილზე გაგრძელებულიყო, მაგრამ ალყით იშვიათად მთავრდებოდა. შუა საუკუნეებში, დამარცხებული და საბრძოლო წყობა დაკარგული მოწინააღმდეგის ალყაში მოქცევას

ნაკლებად ცდილობდნენ, რადგან მიიჩნევდნენ, რომ ასეთ შემთხვევაში წინააღმდეგობის ხარისხი მკვეთრად მატულობდა და მას შეიძლებოდა ბრძოლის ბედი საწინააღმდეგო მხარეს შეეტრიალებინა. მაგალითად, ვენეციელი კატერინო ძენო წერდა, რომ: „გაქცეულ მტერს ოქროთი უნდა მოუკირწყლო გზა და ვერცხლის ხიდები აუგო, რათა საბოლოოდ დაგთანხმდეს შენს სურვილზე, დაკარგოს მთელი აღტკინება და ბრძოლის უნარი.“[33] როდესაც ყარა-კიტაელებმა სელჩუკთა დიდი სულთანი სანჯარი დაამარცხეს სამარყანდის ბრძოლაში, მის მოწინააღმდეგეს მისი არმიის ნარჩენებისთვის ალყის შემორტყმა შეეძლო, რაზედაც ყარა-კიტაელების სარდალმა გიურ-ხანმა უარი განაცხადა ამის გაკეთებაზე და თავისი ქმედება გაკვირვებულ ემირებს შემდეგნაირად აუხსნა: „ჩაუკეტო გზა მას ვინც უკან იხევს, ეს იმას ნიშნავს, რომ აიძულო იგი, ჩაებას თავგანწირულ ბრძოლაში. ის კი, ვინც არ ზოგავს საკუთარ სიცოცხლეს და თავდაცვისას არ ფიქრობს შედეგებზე, შეიძლება გამარჯვებული აღმოჩნდეს.“[34] ზუსტად გიურ-ხანის მიერ აღწერილის მსგავსი სიტუაცია შეიქმნა, მაგალითად, მონღოლების მხრიდან ბუხარის ალყის დროს, როდესაც ქალაქის გარნიზონმა ალყის გარღვევა გადაწყვიტა და გამოვიდა ქალაქიდან. ხორეზმელი მეომრები მონღოლთა ალყაში მოექცნენ, მაგრამ ისე თავგანწირულად იბრძოდნენ, რომ თანდათან უპირატესობა მათ მხარეს გადავიდა. მაშინ მონღოლთა სარდალმა გასცა ბრძანება, რომ ალყა ერთი მხრიდან გაეხსნათ, რის შემდეგაც ხორეზმელებმა ბრძოლას თავი ანებეს და გახსნილი მხრიდან გაქცევა დაიწყეს და მტერმაც იოლად მოახერხა მათი განადგურება.[35]

ბრძოლაში დამარცხებული მხარისთვის ყველაზე რთული ეტაპი იყო ბრძოლის ველიდან გასვლა და გამარჯვებული მოწინააღმდეგის დევნის თავიდან აცილება. ასეთ შემთხვევებში სხვადასხვა ხერხს იყენებდნენ, მაგალითად, ლევ დიაკონს აღწერილი აქვს, თუ როგორ აიცილა ბიზანტიელთა დევნა ბრძოლაში დამარცხებულმა ალეპოს არმიამ, რომლის ემირმაც ბრძოლის ველზე ოქროს მონეტები დააყრევინა და სანამ ბიზანტიელი მეომრები მათ კრეფდნენ, არაბებმა თავს უშველეს.[36] ლევ დიაკონის აღწერილი შემთხვევა, რასაკვირველია, სტილიზებულია, მაგრამ გამარჯვებული მხარის ნადავლის ხელში ჩაგდების სურვილი, სინამდვილეში ძალიან ხშირად აძლევდა დამარცხებულ მხარეს ბრძოლის ველიდან გასვლის შესაძლებლობას. როდესაც ბრძოლის მონაწილე ერთი მხარე ბრძოლას წყვეტდა და ბრძოლის ველიდან გასვლას იწყებდა, გამარჯვებული საკმაოდ ხშირად მტრის აღალის ან ბანაკის ძარცვას იწყებდა, რაც ხანდახან ძალიან ძვირად უჯდებოდათ, რადგან ძარცვაში გართულები დამარცხებულ მოწინააღმდეგეს ძალების გადაჯგუფებისა და კონტრშეტევის შესაძლებლობას აძლევდნენ, რა დროსაც უკვე თვითონ ხდებოდნენ დევნის ობიექტები. ბრძოლის ლოგიკურ დასასრულამდე მიყვანა, მხოლოდ სწორი ხელმძღვანელობისა და შესაფერისი დისციპლინის არსებობის შემთხვევაში ხდებოდა შესაძლებელი, მაგალითად, ზუსტად ასე გამოიყურებოდა დავით

კურაპალატის არმია გაბრიელ ოჩოპინტრეს ძის მეთაურობით, როდესაც ემირ მამლანის დამარცხებისა და ბანაკში დიდი აღლის დატოვების შემდეგ, მათ გაქცეული მტრის დევნა გააგრძელეს და ალაფის აკრეფა მხოლოდ მტრის დამარცხების შემდეგ დაიწყეს.

სიმაგრეთა აღებისა და მათი დაცვის ტაქტიკა

შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებაში გამაგრებული ქალაქებისა და ციხესიმაგრეთა წინააღმდეგ ბრძოლის ტაქტიკას და მათ დაცვას განსაკუთრებული ადგილი ეკავა. მაღალი საფორტიფიკაციო ღირსებების მქონე სიმაგრის აღება, ისევე როგორც მისი დაცვა, იყო უაღრესად რთული პროცესი და უმეტეს შემთხვევებში ხანგრძლივ დროს, დიდ მატერიალურ დანახარჯებსა და მნიშვნელოვან ადამიანურ დანაკარგებს მოითხოვდა, მაგრამ მასშტაბური სამხედრო კამპანიების წინაშე დასახული ამოცანის შესრულება შეუძლებელი იქნებოდა სიმაგრეთა აღების ან მათი დაცვის გარეშე, ამიტომ ფეოდალური ეპოქის ნებისმიერი ქვეყნის არმიისთვის აუცილებელი იყო ბრძოლის ამ ფორმის გამოყენება.

სიმაგრეების აღების ტაქტიკა

ისევე როგორც საველე ბრძოლაში გამარჯვებისთვის, გამაგრებული ქალაქისა თუ ციხესიმაგრის აღების საუკეთესო ტაქტიკური საშუალება მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნა იყო, ამის რამდენიმე მეთოდიც "ვეფხისტყაოსანში", რუსთაველის გმირების მიერ ქაჯეთის ციხის აღების ეპიზოდშია მოცემული, როდესაც ტარიელი, ფრიდონი და ავთანდილი თათბირობენ ციხის აღების შესაძლებლობის შესახებ. ფრიდონი მზად იყო, რომ საბელის მეშვეობით გადაელახა ციხის გალავანი და შიგნიდან გაეღო ჭიშკარი, ავთანდილი აპირებდა ვაჭრად გადაეცვა და ისე შესულიყო ქაჯეთის ციხეში, ჯორით შეეტანა იარაღი და გაეღო ციხის კარი, ტარიელის გეგმით კი, ისინი სწრაფად და ერთდროულად უნდა დასხმოდნენ თავს ციხესიმაგრის სამ სხვადასხვა კარიბჭეს, სანამ მცველები მათ ჩაკეტვას მოასწრებდნენ.[1] მიუხედავად იმისა, რომ ქაჯეთის ციხის აღების სამი განსხვავებული სქემა არსებობდა, თითოეული მათგანი მაინც მოულოდნელობის ფაქტორზე იყო დამყარებული და სიმაგრეთა აღების ეფექტური საშუალება გახლდათ და რეალობაშიც გამოიყენებოდა. წერილობითი წყაროების მრავალრიცხოვანი ცნობები არაერთგზის ადასტურებს, რომ შუა საუკუნეებში ძალიან ხშირად სიმაგრეებს სწორედ

"ვეფხისტყაოსანში" მოცემული მეთოდების მეშვეობით იღებდნენ, მაგალითად, თემურ ლენგის მემატიანეებს დეტალურად აქვთ აღწერილი, თუ როგორ აიღო ბირთვისის ციხე თემურის არმიამ, რომელსაც მისი დაპყრობა იერიშით არ შეეძლო, ხოლო ალყის განსახორციელებლად დრო არ ჰქონდა. ბირთვისის ციხე სრულიად მიუვალი იყო და მასზე იერიშის მიტანა ან მისი საალყო მანქანებით დანგრევა წარმოუდგენელი გახლდათ. ციხეში მოხვედრა შეიძლებოდა ერთადერთი საცალფეხო ბილიკით, რომელიც სამმაგი ჭიშკრის გავლით მიემართებოდა ციხის შიდა ტერიტორიებისკენ, ყველა სხვა მხრიდან, ციხეს ვერტიკალურად აღმართული გლუვი კლდეები ეკრა, რომლებზედაც ასვლა ალპინისტური ტექნოლოგიის გარეშე შეუძლებელი იყო.[2] თემურის მეომრებმა სწორედ ამ ტექნიკის გამოყენებით შეძლეს ციხეში მოხვედრა, რადგან კლდეების მიუვალობაში დარწმუნებულ გარნიზონს ეს ადგილები ყურადღების (ყარაულის) გარეშე დაეტოვებინათ.[3]

ციხეთა აღების დროს, ალპინისტური ტექნოლოგიის გამოყენების შემთხვევებს, ბირთვისის გარდა, სხვა დროსაც ვხვდებით. მაგალითად, 1205 წელს, მცირე აზიის ბიზანტიური ქალაქის პიგის ალყის დროს, ქალაქის მიუვალ კედელზე ჯვაროსნებმა „კლდეზე მცოცავი" გააგზავნეს, რომელმაც კედელზე ასვლის შემდეგ, თოკის კიბე გამართა და ციხის ტერიტორიაზე მეომართა ჯგუფი გადაიყვანა.[4] ან-ნასავის მიხედვით, ანალოგიურად აიღეს ჩრდილოეთ ერაყში მდებარე უსტუნავანდის ციხე მონღოლებმა, ამასთან ამ ციხის ან-ნასავისეული აღწერილობა ძალიან წააგავს თემურ ლენგის მემატიანეების მიერ ბირთვისის ციხის როგორც აღწერილობას, ისე მისი აღების ტექნოლოგიას. ან-ნასავის სიტყვებით, ციხე ისე მაღლა მდებარეობდა, რომ არწივებსაც კი არ შეეძლოთ იქამდე აფრენა, ხოლო, მიუვალი მდებარეობის გამო, კედლებს არ საჭიროებდა. ბირთვისის ციხის გარნიზონის მსგავსად, უსტუნავანდის მცველებსაც უყურადღებოდ დაეტოვებინათ ციხის მიუვალი ადგილები, რითაც მონღოლებმა ისარგებლეს და ამ მხრიდან კლდეზე მცოცავები გააგზავნეს, რომლებიც რკინის სოლების გამოყენებით ავიდნენ კლდეზე და შეაღწიეს ციხეში.[5]

სიმაგრეთა აღების „ალპინისტური" („ფრიდონისეული") მეთოდის მსგავსად, ასევე საკმაოდ გავრცელებული იყო „ავთანდილის" მეთოდიც, სიმაგრეში შეღწევა ვაჭრების, ან სხვა, მშვიდობიანი პროფესიების მქონე პიროვნებების სახის მიღების მეშვეობით. ასეთი რამ, რასაკვირველია, იმ შემთხვევებში ხდებოდა, როდესაც გარნიზონის შეცდომაში შეყვანა ხერხდებოდა, რაც თავისთავად არ იყო იოლი საქმე. მაგალითად, ალ-ასირის მიხედვით, 929 წელს ბიზანტიელებმა, რომლებსაც სურდათ მალათიას აღება, ქალაქში მუშებისა და ხელოსნების სახით 700 მეომრის შეგზავნა სცადეს, მაგრამ მათი მცდელობა გამჟღავნდა და მეომართა დაღუპვით დამთავრდა.[6] მალათიისგან განსხვავებით, ანალოგიური მცდელობა წარმატებული გამოდგა ხართუხის ციხის შემთხვევაში, სადაც 1123 წელს 50-მა სომეხმა მეომარმა ხელოსნად გაასაღა თავი, შეაღწია ციხეში და

გაათავისუფლა დატყვევებული იერუსალიმის მეფე ბალდუინ II.[7] ასევე წარმატებით დამთავრდა სინოპზე თავდასხმა 1299 წელს, როდესაც სელჩუკებმა ქალაქი მსგავსი მეთოდით აიღეს.[8]

ვეფხისტყაოსანში აღწერილი სიმაგრის აღების სამი ხერხიდან, ყველაზე გავრცელებული, სწრაფი თავდასხმის („ტარიელის") მეთოდი იყო, როდესაც სიმაგრეზე შეტევა ელვისებურად ხორციელდებოდა და გარნიზონი ვეღარ ასწრებდა ქალაქის (ან ციხის) კარიბჭის დახურვას. მაგალითად, აღნიშნულის კლასიკური მაგალითებია თამარ მეფის დროს ანისის აღება არდაველის ემირის მიერ, და ზაქარია მხარგრძელის საპასუხო ლაშქრობა არდაველში და მისი ანალოგიური გზით დაპყრობა.[9] სიმაგრის ამ გზით აღება ურთულეს სამხედრო ოპერაციას წარმოადგენდა, რომლის დროსაც ღია კარიბჭეში შევარდნა მხოლოდ მის ფინალურ ეტაპს წარმოადგენდა, მანამდე საჭირო იყო სიმაგრემდე არსებულ დისტანციაზე ფარული მარშირება და მის სიახლოვეს ძალების კონცენტრირება, ამის შემდეგ კი, საწყის პოზიციაზე გასვლა და სიმაგრის ხილვადობის არეალის, ან ძალიან სწრაფად დაფარვა, ან რაიმე შენიღბული სახით მისი გავლა, რათა გარნიზონს ან მოსახლეობას დროზე ადრე ვერ შეემჩნია თავდასხმის ფაქტი („ვეფხისტყაოსანში" აღნიშნულია, რომ ტარიელის მეომრებმა მუზარადები უშუალოდ ციხის კედლების სიახლოვეს დაიხურეს, ე.ი. მანამდე ის შემტევი რაზმის შთაბეჭდილებას არ ახდენდა, რაც ამ შემთხვევაში უკვე ლიტერატურული ხერხია და არა შესაძლო რეალობის ასახვა, რადგან მარტო მუზარადების დამალვით მეომრები თავიანთი განზრახვის შენიღბვას ვერ შეძლებდნენ). "ისტორიანი და აზმანის" ავტორს მითითებული აქვს, რომ არდაველის სულთანი მაშინ დაესხა თავს ანისს, როდესაც მხარგრძელები იქ არ იმყოფებოდნენ, ე.ი. ქალაქში უნდა ყოფილიყო მხოლოდ მცირე სამხედრო ძალა, რასაც შეიძლება საყარაულო სამსახურის შესუსტება გამოეწვია. მუსლიმთა არმიამ არდაველიდან ანისამდე ისე იარა, რომ გზად არავის არაფერი ავნო (ე.ი. არ გამოიწვია მოსახლეობის პანიკა და იძულებითი მოძრაობა, შესაბამისად, წინმსწრები ხმების გავრცელება), ხოლო ანისს მიუახლოვდა ღამით, როდესაც მისი გადაადგილება, სიფრთხილის დაცვის შემთხვევაში, ძნელად შესამჩნევი იქნებოდა. გამოდის, რომ არდაველის არმიის კონცენტრირება ანისთან შესატევ დისტანციაზე ღამით მოხდა, რაც ქალაქის (სავარაუდოდ) შესუსტებულმა დაცვამ ვერ შეამჩნია, გამთენიისას კი, როდესაც „ცისკარი მოეახლა და ჰკრეს ძელსა და განახუნეს კარნი ქალაქისანი, მყის მიეტევნეს კარსა ქალაქისასა, შეუტევეს ცხენი, და ვერ მოასწრეს კარნი, და შევიდეს ქალაქად."[10] ანალოგიურად დაიცვა სიფრთხილე საქართველოს არმიამ არდაველზე საპასუხო ლაშქრობის დროს, რომელიც, როგორც ჩანს, მობილურობის მიღწევისა და დიდი არმიის გადაადგილებით გამოწვეული ხმაურის თავიდან არიდების მიზნით, შედარებით მცირე ძალებით განხორციელდა. ამ შემთხვევაშიც, ქალაქზე თავდასასხმელად (არდაველელთა მსგავსად) მოხერხებული

დრო შეირჩა, მუსლიმთა ერთ-ერთი რელიგიური დღესასწაული („სჯულისა მათისა მარხვა"), როდესაც მოსახლეობის ყურადღება სწორედ იქითკენ იქნებოდა მიმართული. ქართული არმიაც ღამით მიუახლოვდა არდაველს და გამთენიისას, როდესაც „ვითარ ხმაყო ქადაგმან ბილწისა ქადაგებისა მათისამან და გახშირდა მუყრთა ყივილი, ყოვლგნით ცხენით შემოუტივეს მხარგრძელთა, შეუხდეს და უომრად ხელთ იგდეს ქალაქი."[11]

ანისისა და არდაველის აღების შემთხვევებში გამოჩენილი სიფრთხილე (დიდ დისტანციაზე ფარული გადაადგილება, ქალაქთან ღამით მიახლოვება, თავდასხმის გათენებისას დაწყება) მხოლოდ ერთ მიზანს ემსახურებოდა, ქალაქებზე მომხდარიყო მოულოდნელი თავდასხმა და მათი მანამდე აღება, სანამ გარნიზონი და მოსახლეობა გონს მოვიდოდა და ორგანიზებულ თავდაცვას დაიწყებდა, რა დროსაც ოპერაციის ჩავარდნა თითქმის გარანტირებული იყო, რადგან ამ შემთხვევაში საჭირო გახდებოდა ალყის წარმოება, რისთვისაც არდაველისა და საქართველოს არმიები მზად არ უნდა ყოფილიყვნენ. მოცემულ მომენტში, არც არდაველისა და არც საქართველოს სამხედრო მიზანი, არ გახლდათ ტერიტორიების ოკუპაცია, მუსლიმთა ამოცანა იყო ელემენტარული სათარეშო რეიდის განხორციელება ისეთ მდიდარ ქალაქზე, როგორსაც იმ დროისთვის ანისი წარმოადგენდა, ქართველების კი, შურისძიება და საპასუხო სათარეშო რეიდის ორგანიზება, რაც იმას ნიშნავს, რომ არც ერთი არმია ალყის საწარმოებლად მზად არ იქნებოდა და იმ შემთხვევაში, თუ ანისისა და არდაველის მცველები მოასწრებდნენ ალაყაფის დახურვას, ორივე ოპერაცია მარცხით დასრულდებოდა.

სიმაგრეებზე მოულოდნელი თავდასხმის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზანი და მოტივაცია, ხანგრძლივი ალყის პერსპექტივის თავიდან აცილება იყო, მაგალითად, 1382 წელს მოსკოვის აღებისას სწორედ ამით ხელმძღვანელობდა ოქროს ურდოს ყაენი თოხთამიში, რომლის ცხენოსნებიც ქალაქის ჭიშკარში მაშინ შეცვივდნენ, როდესაც ის რუსი ელჩების ქალაქიდან გამოსვლის მიზნით გააღეს.[12] არ შეიძლება არსებობდეს ეჭვი იმის თაობაზე, რომ ასევე ხანგრძლივი ალყის თავიდან აცილება იყო დავით აღმაშენებლის მიზანი სამშვილდის აღებასას, როდესაც მან იმით შექმნა მოულოდნელობის ფაქტორი, რომ თავად დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, ხოლო მისმა სარდლებმა ფარულად მოუყარეს სამხედრო ძალებს თავი სამშვილდის სიახლოვეს და შემდეგ სწრაფი თავდასხმით აიღეს იგი (მემატიანის სიტყვით „უგრძნეულად მოიპარეს").[13] სავარაუდოდ, დავითის არმიას სამშვილდე სწორედ გამთენიისას კარიბჭეზე მოულოდნელი თავდასხმით უნდა აეღო. სიმაგრეთა აღების ამ ეფექტური მეთოდის გამოყენების შიში გარნიზონების მხრიდან იმდენად დიდი იყო, რომ, მაგალითად, 1401 წელს, თემურ ლენგის მიერ დამასკოს ალყის დროს, როდესაც ქალაქში მყოფი არაბი (ბერბერი) მემატიანე იბნ ხალდუნი თემურთან შესახვედრად მიდიოდა, გარნიზონმა მას კარიბჭე არ გაუღო და კალათაში ჩასმული, თოკებით დაუშვა გალავნიდან.[14]

მიუხედავად მოყვანილი მაგალითებისა, შუა საუკუნეებში სიმაგრეთა მოულოდნელობის ფაქტორის გამოყენებით აღება, ამ ტიპის ოპერაციის მომზადების ურთულესი ხასიათის გამო, საკმაოდ იშვიათად ხერხდებოდა, რის გამოც ხშირად მიმართავდნენ გარნიზონისა და მოსახლეობის (ზემოთ აღწერილ) დემორალიზების მეთოდებს (მფლობელთა სიკვდილით დასჯას, სიკვდილით მუქარას, ტერორს და ა.შ.). მართალია, სიმაგრეთა აღების ასეთი მეთოდები საკმაოდ მრავალფეროვანი და რიგ შემთხვევებში შედეგიანიც იყო, შუა საუკუნეებში გამაგრებული ქალაქისა თუ ციხესიმაგრის დაპყრობის ძირითად საშუალებად, მაინც მისი ალყა რჩებოდა. ალყა შეიძლებოდა ყოფილიყო ხანმოკლეც და ძალიან ხანგრძლივიც, რაც მთლიანად იყო დამოკიდებული შემტევი არმიის შესაძლებლობებსა (რამდენად იყო იგი აღჭურვილი მის საწარმოებლად, რამდენი ხანი შეეძლო ერთ ადგილზე გაჩერება და ა.შ.) და სიმაგრის საერთო სიძლიერეზე. სიმაგრე, რომელსაც ჰყავდა მცირერიცხოვანი გარნიზონი და ახლო მომავალში გარედან დახმარებას ვერ მიიღებდა, მიუვალი მდებარეობისა და ძლიერი ფორტიფიკაციის არსებობის დროსაც კი, სწრაფი დაცემისთვის იყო განწირული, რაც მაგალითად, შეესანიშნავად ჩანს, ალბიგონიური ომების შემთხვევაში, როდესაც სიმონ დე მონფორის ჯვაროსნული არმია, რომელიც სამხრეთ საფრანგეთში რელიგიურ ერეტიკოსებს, კატარებს ებრძოდა, ძირითადად მათ ხელში მყოფი ქალაქებისა და ციხესიმაგრეების აღებით იყო დაკავებული. აღნიშნული კამპანია გაგრძელდა 9 წელი, რომლის დროსაც 45 სიმაგრის ალყა განხორციელდა. ჯვაროსნებმა ის გამაგრებული პუნქტები, რომლებიც კატარების შედარებით მცირე ძალებით იყო დაცული, საფორტიფიკაციო ძლიერების შემთხვევაშიც კი (როგორიც იყო, მაგალითად, კერკასონი, სამხრეთ საფრანგეთის ერთ-ერთი უძლიერესი სიმაგრე) ძალიან მალე, რამდენიმე დღის განმავლობაში აიღეს, ხოლო სიმაგრეებმა, რომლებშიც დიდი გარნიზონების ფორმირება და თავდაცვის სწორი ორგანიზება მოხერხდა (მაგალითად, 1210 წ. მინერვი, 1212 წ. პენ-დაჯენაისი, 1217 წ. ტულუზა და ა.შ.), რამდენიმეთვიანი შეუპოვარი წინააღმდეგობა გაუწიეს მათ და ცალკეულ შემთხვევებში (მაგალითად, ტულუზის ალყისას) თავიც წარმატებით დაიცვეს.[15]

როდესაც მოულოდნელობის ფაქტორის მეშვეობით სიმაგრის აღება ვერ ხერხდებოდა, მაშინ მოალყეების წინაშე დგებოდა შტურმის განხორციელების ამოცანა, რისთვისაც მათ, პირველ რიგში, თხრილი უნდა გადაელახათ. როგორც აღინიშნა, შუა საუკუნეების სიმაგრეები თავდაცვის რამდენიმე ბარიერით (თხრილით, გალავნით, ციტადელით) იყვნენ დაცულნი. იმისთვის, რომ შემტევ არმიას სიმაგრე აეღო, მას ეს ბარიერები უნდა დაეძლია. თხრილები საკმაოდ ფართო და ღრმა იყო, ამიტომ შემტევი მხარისთვის აუცილებელი იყო მათი ამოვსება და გადასასვლელების გაკეთება, რაც საკმაოდ რთული საქმე იყო და დიდი რაოდენობის სხვადასხვა სახის მყარ მასალასაც (ქვებს, მორებსა და ა.შ.) საჭიროებდა, რომელთა მოპოვებაც ზოგჯერ პრობლემატური

იყო. მაგალითად, ქალაქ ზევგმანის ალყის დროს, ბიზანტიელთა არმიამ თხრილი ქვებითა და სხვადასხვა ნაგვით ამოავსო,[16] ხოლო მეოთხე ჯვაროსნული ლაშქრობის არმიამ ადრიანოპოლის ალყის დროს, თხრილის ამოსავსებად დაღუპულ მეომართა ცხედრებიც გამოიყენა.[17] თხრილის გადალახვა მხოლოდ მასზე გადასვლას არ ნიშნავდა, საჭირო იყო ასევე შტურმისთვის აუცილებელი აღჭურვილობის (კიბეების, საალყო კოშკების, ტარანების და ა.შ.) გადატანა, რისთვისაც თხრილი არა მარტო უნდა ამოვსებულიყო, არამედ მისი ზედაპირისთვის სიმყარეც უნდა მიეცათ, რათა მასზე საალყო მანქანებსა და კოშკებს ემოძრავათ. ძალიან ხშირად, თხრილების ამოვსების გარეშე, საალყო მანქანების „საცეცხლე პოზიციებზე" გაყვანა შეუძლებელი იყო, რადგან ეფექტური სროლის საწარმოებლად, მანქანები სწორედ თხრილის არეალში უნდა დამდგარიყვნენ, როგორც ეს იყო, მაგალითად, თერმეზის ალყის დროს, როდესაც სელჩუკებმა ამოვსებულ თხრილზე კატაპულტები განალაგეს,[18] ისე როგორც მონღოლთა არმიამ ჯენდის ალყის დროს.[19]

თხრილის გადალახვის შემდეგ შესაძლებელი ხდებოდა იერიშის განხორციელება, რომლის დროსაც, პირველ რიგში, კარიბჭის შენგრევას ცდილობდნენ, რისთვისაც ტარანები გამოიყენებოდა. თუ კარიბჭესთან მიახლოვება ვერ ხერხდებოდა, მაშინ ტარანით გალავნის კედლების დანგრევას ცდილობდნენ, როგორც ამას აკეთებდნენ ჯვაროსნები ნიკეის ალყის დროს, როდესაც რაიმუნდ ტულუზელის ბრძანებით აგებული საალყო კოშკით მიუახლოვდნენ ქალაქის კედლებს და ქვის წყობის დანგრევა დაიწყეს. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, მოალყეებმა კედლის სქელი წყობიდან გამოღებული ქვების ნაცვლად, შიგ ხის ნაჭრები ჩააწყვეს და დაწვეს, რის შედეგადაც კედელმა დეფორმაცია მიიღო და გადაიხარა, თუმცა არ დანგრეულა.[20] როდესაც კარიბჭის, ან კედლის შენგრევა ვერ ხერხდებოდა, მაშინ სიმაგრეში შეღწევას გალავნის გადალახვით ცდილობდნენ, რისთვისაც საალყო კოშკებსა (ე.წ. „ჰელოპოლებს") და კიბეებს იყენებდნენ.[21] მაგალითად, ზუსტად ასე აიღეს ჯვაროსნებმა მუსლიმური ქალაქი მაარათ ალ-ნუ'მანი 1099 წელს, როდესაც ალყის წარმოების დროს ააგეს ჰელოპოლი და მისი მეშვეობით შეაღწიეს სიმაგრეში,[22] ისე როგორც სელჩუკებმა ანისში 1072 წელს.[23]

შტურმის წარუმატებლობის შემთხვევაში, შემტევები უკვე საალყო მანქანების მეშვეობით ცდილობდნენ გალავნის ცალკეული მონაკვეთის დანგრევას, რისთვისაც კედლების კონკრეტულ ადგილებს კონცენტრირებულად უშენდნენ „მასირებულ ცეცხლს", რაც, ბუნებრივია, კატაპულტებისა და ქვის სხვა სატყორცნი მანქანების გარკვეულ რაოდენობას საჭიროებდა. მაგალითად, ჯვაროსნები აკრას ალყის დროს, სიმაგრის ერთი მონაკვეთის დანგრევას 13 საალყო მანქანის კონცენტრირებული „ცეცხლით" ცდილობდნენ,[24] სალადინი კი კერაკის კედლების დანგრევის მცდელობისას 9 მანქანას იყენებდა.[25] იგივე სურათია ხლათის ალყის დროს, როდესაც ჯალალ ად-დინის არმია 12 კატაპულტიდან უშენდა ქვებს ქალაქის კედლებს,[26] იოანე კომნენოსი შეიზარს

18 საალყო მანქანიდან ბომბავდა[27] და ა.შ. როდესაც საალყო მანქანების მეშვეობით გალავნის კედლების დაზიანება ხერხდებოდა, ამას ძალიან ხშირად, ალყაში მყოფების დანებება მოსდევდა ხოლმე, როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, 1012 წელს, შამქორის ალყის დროს, როდესაც ბაგრატ III-ის მეომრებმა საალყო მანქანებით („ფილაკავანებით") „მცირედთა დღეთა დალეწნეს ზღუდენი შანქორისანი," რასაც ქალაქში გამაგრებული განძის ემირის დაუყოვნებელი კაპიტულაცია მოჰყვა.[28] იგივე შედეგი დადგა 1177 წელს, აგარაკის იმ ციხის ალყის დროს, სადაც ორბელთა აჯანყების მონაწილეები იყვნენ გამაგრებულნი. ციხის ალყა ორთვე-ნახევარს გრძელდებოდა და იქ მყოფნი („კაცნი ბრძოლებში სახელმოხვეჭილნი") მხოლოდ მას შემდეგ დანებდნენ გიორგი III-ს, როდესაც მისმა არმიამ საალყო მანქანებით „ზღუდეები და პალატები" დაანგრია,[29] თუმცა ხშირი იყო ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც გარნიზონი ციტადელიდან აგრძელებდა ბრძოლას.

რასაკვირველია, შუა საუკუნეების ძლიერი საფორტიფიკაციო სიმაგრეების არსებობისა და გარნიზონების შეუპოვარი წინააღმდეგობის პირობებში, შემტევები ხშირად ვერ ახერხებდნენ ვერც წარმატებული შტურმის განხორციელებას და ვერც გალავნის კედლების დანგრევას, რა შემთხვევაშიც, სიმაგრის აღების მომდევნო ეფექტურ საშუალებად კედლების მინირება რჩებოდა. მინირებისთვის საჭირო იყო გალავნის საკმაოდ მოშორებული წერტილიდან ფარული გვირაბის გათხრა და კედლების საძირკვლებამდე მიღწევა, რის შემდეგაც საძირკვლის წყობას შლიდნენ, კედლის ქვემოთ წარმოქმნილ სიცარიელეს ცეცხლგამჩენი მასალით ავსებდნენ და ცეცხლს უკიდებდნენ. 21 კედლის ძირში გაჩენილი ხანძარი შლიდა ქვების შემაკავშირებელ დუღაბს, რის შედეგადაც ქვის წყობა დაშლას იწყებდა და კედელი ინგრეოდა. მინირება სიმაგრის დაპყრობის უაღრესად ეფექტური საშუალება იყო, მაგრამ მის სისტემატიურ გამოყენებას ორი ძირითადი ფაქტორი უშლიდა ხელს, ჯერ ერთი, გვირაბი აუცილებლად ფარულად უნდა გათხრილიყო, რაც შესასრულებლად თავისთავად ძალიან რთული გახლდათ და მეორე, მისი გაყვანის შესაძლებლობა მთლიანად ნიადაგის შემადგენლობაზე იყო დამოკიდებული.[30] ბუნებრივია, რომ იმ ციხესიმაგრეების ძირში გვირაბის გაყვანა, რომლებიც კლდოვან რელიეფზე მდებარეობდა, შეუძლებელი იყო, სამაგიეროდ, თითქმის ყოველთვის შესაძლებელი იყო ქალაქების მინირება მათი ადგილმდებარეობის გამო. მინირება საკმაოდ რთული საინჟინრო პროცედურა იყო და მისი შესრულება მხოლოდ მომზადებულ სპეციალისტებს (მესანგრეებს) შეეძლოთ. მინირებისთვის საჭირო გვირაბის სიგრძე ხანდახან ორ-სამ ასეულ მეტრსაც აღწევდა და, ბუნებრივია, ჩამოქცევის თავიდან ასაცილებლად უსაფრთხოების სპეციალურ ტექნოლოგიას საჭიროებდა, მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზს აღწერილი აქვს მუსლიმების მიერ 1115 წელს ანტიოქიის სამთავ-როში კაფარტაბის ციხესთან გაყვანილი გვირაბი, რომელიც მან თავად დაათვალიერა. მისი აღწერილობის მიხედვით, გვირაბი გამაგრებული იყო

ხის საყრდენებით და კოშკის საძირკველში შედიოდა, რომელიც მუსლიმმა მესანგრეებმა ააღებადი მასალით აავსეს.[31]

მიუხედავად მინირების სირთულეებისა, სიმაგრეთა ალყის დროს მას ძალიან ხშირად იყენებდნენ, მაგალითად, მინირების მეშვეობით აიღო 974 წელს ნიკიფორე ფოკამ კაპადოკიის ქალაქი მოპსუეტო,[32] ისე როგორც ედესა - მოსულის ათაბაგმა ზანგმა 1144 წელს.[33] მინირებით აიღეს მამლუქებმა ჯვაროსნების უძლიერესი ციხესიმაგრეები, კრაკ დე-შევალიე და მარკაბი,[34] ხოლო მონღოლებმა - ლორე.[35] მინირება გამოიყენა 1210 წელს საქართველოს არმიამ ზაქარია მხარგრძელის მეთაურობით ქალაქ ზანგანის ასაღებად, როდესაც „იწყეს თხრად ზღუდეთა: უწინარეს მარჯუენასა მხარსა მესხთა შეხურიტეს ზღუდე,"[36] ისევე როგორც 1258 წელს ბაღდადის ალყის დროს, როდესაც (მონღოლთა რიგებში მყოფმა) ქართულმა არმიის მეომრებმა, დავით ულუს ბრძანებით, „შეთხარეს ზღუდესა შიგან."[37] მეჰმედ II-ის არმიამ კონსტანტინოპოლის ალყის დროს ქალაქის კედლებისკენ 13 გვირაბი გათხარა მინირებისთვის[38] და ა.შ

როდესაც სიმაგრეთა აღება აღნიშნული საშუალებებით ვერ ხერხდებოდა ან ის ძლიერი იყო და მასზე პირდაპირ შეტევას მიზანშეწონილად არ მიიჩნევდნენ, მაშინ იწყებოდა მისი ხანგრძლივი ალყა, რომლის დროსაც მოალყეების უპირველესი ამოცანა, სიმაგრის სრული იზოლირება იყო გარე სამყაროსგან, რაც სწორი ალყის წარმოებას ნიშნავდა და საკმაოდ დიდი ძალების გამოყენებას მოითხოვდა. სიმაგრეს, რომელიც არ იყო საიმედოდ იზოლირებული და მომარაგებისა და კომუნიკაციის ხაზებს ინარჩუნებდა, განუსაზღვრელი ვადით შეეძლო წინააღმდეგობის გაწევა. მაგალითად, პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობისას, ანტიოქიის 9-თვიანი ალყის განხორციელებისას (1097-1098 წწ.), ჯვაროსნებმა ვერ შეძლეს ქალაქის სრული გარემოცვა, რის გამოც მუსლიმები ახერხებდნენ დამხმარე ძალების შეყვანასა და სურსათის შეტანას ალყაშემორტყმულ ქალაქში, რისი წყალობითაც წინააღმდეგობის უნარს ინარჩუნებდნენ და რომ არა ერთერთი კოშკის დამცველის ღალატი, რომელმაც ჯვაროსნები ქალაქის შიდა ტერიტორიაზე შეიყვანა, ანტიოქიის ალყა კიდევ გაგრძელდებოდა.[39] ანალოგიური ვითარება იყო მოგვიანებით (1089-1091 წწ.) მესამე ჯვაროსნული ლაშქრობის პერიოდში, აკრას ალყის დროს, რომელიც საკმაოდ დიდხანს ინარჩუნებდა კომუნიკაციურ კავშირს (როგორც ზღვით, ისე ხმელეთით) მუსლიმურ ტერიტორიებთან, რის გამოც მისი ალყა, მიუხედავად ჯვაროსანთა დიდი სამხედრო უპირატესობისა, ორ წელიწადს გაგრძელდა.[40]

სწორი (სრული) ალყის წარმოება ძლიერი სიმაგრის აღების თითქმის აუცილებელი პირობა იყო, ასეთ დროს შემტევი მხარე ვითარების აბსოლუტური ბატონ-პატრონი ხდებოდა, ხოლო დამცველს უიმედობა და გაურკვევლობა იპყრობდა. მაგალითად, უკვე აღვნიშნეთ, რომ ხლათის ალყის დროს, როდესაც ჯალალ ად-დინის არმიამ ქალაქის სრული გარემოცვა შეძლო, მან ხელში ჩაიგდო ქალაქიდან გაგზავნილი წერილები,

რომლებშიც ხლათელები დახმარებას ითხოვდნენ, რაც მას საშუალებას აძლევდა სრული წარმოდგენა ჰქონოდა ალყაში მყოფთა მდგომარეობის შესახებ, მაშინ, როდესაც ქალაქში დარჩენილები სრულ ვაკუუმში იმყოფებოდნენ, რაც მათ სასოწარკვეთას უფრო აძლიერებდა.[41] გარდა ამისა, სრული ალყა ნიშნავდა იმას, რომ მოალყეები სიმაგრეში მყოფებს უკეტავდნენ მომარაგების ყველა გზას, რაც ალყის გაჭიანურების შემთხვევაში, წარმატების გარანტია ხდებოდა.

სრული ალყის განხორციელებისთვის ცოცხალი ძალის დიდი უპირატესობა იყო საჭირო, როგორც მიჩნეულია, შემტევთა უპირატესობა არანაკლებ 5/1-თან უნდა ყოფილიყო,[42] რაც მცირე ციხეებზე შეტევის პირობებში ადვილი, მაგრამ დიდი ქალაქების ალყისას, ძალიან ძნელად დასაცავი პირობა იყო. ქალაქებს ციხეებთან შედარებით დიდი ფართობი ეკავათ, რაც მათი გარესამყაროსგან იზოლირების ამოცანას უკიდურესად ართულებდა. უკვე აღვნიშნეთ, რომ ანტიოქიის ალყის დროს, ჯვაროსანთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანმა არმიამ ქალაქის სრული ბლოკირება ვერ შეძლო, ასევე ვერ მოხერხდა იერუსალიმის ბლოკირებაც.[43] იმ შემთხვევებში, როდესაც სიმაგრის სრული იზოლირება შეუძლებელი იყო, მოალყეები საკმაოდ ხშირად კონტრ-სიმაგრეებს აგებდნენ, რომლებიც სიმაგრეში შემავალ გზებს აკონტროლებდნენ და ამის საშუალებით მის იზოლირებას ახდენდნენ გარე სამყაროსთან. ბუნებრივია, სიმაგრის აგება საველე პირობებში უაღრესად რთული, ძვირადღირებული საქმიანობა იყო, ამიტომ ამ გადაწყვეტილებას მხოლოდ მაშინ იღებდნენ, როცა სიმაგრის აღების ყველა სხვა საშუალება ამოწურული იყო, ხოლო მისი დაპყრობა სტრატეგიულ აუცილებლობას წარმოადგენდა. მაგალითად, ასეთი სტრატეგიული აუცილებლობა იყო ბიზანტიის იმპერატორ ნიკიფორე ფოკასთვის ანტიოქიის აღება 969 წელს, როდესაც მან ქალაქის შტურმით აღება ვერ შეძლო, რის შემ-დეგაც მან ქალაქის წინ სიმაგრე ააგო და იქ ძლიერი გარნიზონი განათავსა ხანგრძლივი ალყის საწარმოებლად.[44] ანალოგიურად მოიქცნენ მოგვიანებით (1097 წ.) ჯვაროსნები იმავე ანტიოქიისა და შემდეგ იერუსალიმის ალყის დროს, როდესაც ქალაქებში შემავალ გზებზე საალყო სიმაგრეები ააგეს.[45] ძლიერი საფორტიფიკაციო ნაგებობების ასაღებად, საალყო (კონტრ) სიმაგრეებს სისტემატიურად იყენებდნენ მონღოლები, ან-ნასავის მიხედვით, ისინი ალყაში მოქცეული ციხის (ან ქალაქის) გარშემო მთლიან კედლებს ავლებდნენ და მოთმინებით ელოდებოდნენ გარნიზონის დანებებას.[46] საალყო ციხის აგება სიმაგრეთა აღების გავრცელებულ მეთოდს წარმოადგენდა საქართველოშიც, სადაც მაგალითად, X ს. შუა ხანებში, აფხაზთა მეფე გიორგი II-მ კახეთში, ლოწობანის ციხის ნინააღმდეგ ააგო კონტრ-ციხე (მატიანე ქართლისას მიხედვით „შურის ციხე"), ჩააყენა შიგ ძლიერი გარნიზონი და დაიწყო მისი ხანგრძლივი ალყა.[47] დიდი ქალაქების, ან კარგად უზრუნველყოფილი ძლიერი სიმაგრის ალყა ამ ტაქტიკის გამოყენების

შემთხვევაში, შეიძლება წლები გაგრძელებულიყო, მაგალითად, ანისის მეფე სუმბატ I-ს (X ს. ბოლოს) დვინის,[48] ხოლო 1302 წელს ოსმალებს ნიკეის ასაღებად, ორ-ორი წელი დასჭირდათ.[49]

სიმაგრეების აღება საბრძოლო მოქმედებების ურთულესი ეტაპი იმ თვალსაზრისითაც იყო, რომ ალყის წარმოების დროს შემტევს ისევე ემუქრებოდა შიმშილის, ეპიდემიის, მოქანცვისა და სხვა მსგავსი სახის საფრთხეები, როგორც ალყაში მყოფებს,[50] ამიტომ ალყის მეშვეობით სიმაგრეთა აღება წარმატებით ორ ძირითად შემთხვევაში მთავრდებოდა, როდესაც შემტევი არმია უზრუნველყოფილი იყო ალყის საწარმოებელი ყველა რესურსით და შეეძლო დიდი ხნით ბრძოლის ველზე გაჩერება, და როდესაც მისი უზრუნველყოფისა და კომუნიკაციის ხაზებს, ისევე როგორც თავად მას, მოწინააღმდეგის საველე არმიისგან საფრთხე არ ემუქრებოდა. სხვა შემთხვევებში, ძლიერი საფორტიფიკაციო სიმაგრეების აღება ძალიან ძნელი და ამასთან, უაღრესად სარისკო საქმე იყო და იმის გამო, რომ ძლიერ სიმაგრეს თავდაცვის უფრო მეტი საშუალება გააჩნდა, ვიდრე მოალყეს შეტევისა, ხშირად ასეთი მცდელობა წარუმატებლადაც მთავრდებოდა.

სიმაგრეთა დაცვის ტაქტიკა

ალყის წარმატებით მოგერიებისთვის, გარდა სიმაგრის საფორტიფიკაციო ძლიერებისა, აუცილებელი იყო 3 ფაქტორი: სიმაგრის სიდიდის შესაფერისი გარნიზონი, წყლის, სურსათ-სანოვაგისა და საბრძოლო იარაღის საკმარისი მარაგი და გარედან დახმარების მიღების შესაძლებლობა. თუ შემტევ არმიას ხანგრძლივი ალყის წარმოება არ შეეძლო, მაშინ თავდაცვის წარმატებით დასრულებისთვის, ბრძოლისუნარიანი გარნიზონი და საჭირო მარაგების არსებობა სრულიად საკმარისი ხდებოდა.

სიმაგრის მასშტაბებისა და გარნიზონის რაოდენობის სწორი შეფარდება, თავდაცვითი ბრძოლის მეტად მნიშვნელოვანი პირობა იყო. ციხის დამცველები ბრძოლას გალავნის კედლებისა და კოშკებზე არსებული ე.წ. საბრძოლო ბილიკიდან აწარმოებდნენ, რომლის დროსაც თავდაცვითი ბრძოლის მაქსიმალური ეფექტი მაშინ მიიღწეოდა, როდესაც თითოეულ მეომარზე დაახლოებით 1,3 მეტრი დასაცავი ფართობი მოდიოდა,[51] რაც იმას ნიშნავს, რომ თუ სიმაგრის გარშემოწერილობა, ვთქვათ, 1000 მეტრი (1 კმ.) იქნებოდა, მისი პერიმეტრის სრულფასოვანი დაცვისთვის 769 მეომარი იქნებოდა საჭირო, აუცილებელი რეზერვის გათვალისწინებით კი, გარნიზონის სიდიდე დაახლოებით ათასს მიაღწევდა. შტურმის დროს შეტევაზე გადმოსული მოწინააღმდეგის მწყობრიდან გამოსაყვანად ძირითადი საბრძოლო იარაღი მშვილდ-ისარი (რასაც რიგ ქვეყნებში

არბალეტიც ემატებოდა) იყო, რომლის ეფექტური მოქმედების რადიუსს საშუალოდ 100 მეტრი წარმოადგენდა, რის დაფარვასაც შემტევი მხარის მეომრები (საბრძოლო აღჭურვილობის სიმძიმის, თოკების, კაუჭების, საალყო კიბეების და სხვა ინვენტარის სიმძიმის გათვალისწინებით) 1-2 წუთის განმავლობაში ახერხებდნენ, რა დროსაც სიმაგრის გალავანზე მდგომ (საშუალო კვალიფიკაციის) მეომარს მინიმუმ 5-6 ისრის გაშვება უნდა მოესწრო.[52] ბუნებრივია, რაც უფრო ინტენსიური იქნებოდა სროლა, შემტევების დანაკარგები უფრო გაიზრდებოდა და მათ ნაკლები შანსი დარჩებოდათ გალავნის შტურმის დასანყებად, მაგრამ თუ სიმაგრის კედლებზე მდგომ თითოეულ მეომარს 1,3 მეტრზე მეტი საბრძოლო ფართობი ექნებოდა დასაცავი, რასაკვირველია, სროლის ინტენსივობა და სიმჭიდროვე ამის შესაბამისად დაბლა დაიწევდა, რაც მტრის მეტ მეომარს მისცემდა გალავანთან მიახლოვებისა და გალავანზე ასვლის ცდის შესაძლებლობას, რაც იმას ნიშნავს, რომ ნებისმიერი ძნელად ასაღები სიმაგრე, თუ მას, მის საბრძოლო ფართობთან შედარებით, მცირე გარნიზონი იცავდა, საკმაოდ მალე დაეცემოდა. გარნიზონის სიდიდე განსაკუთრებით მაშინ ხდებოდა მნიშვნელოვანი, როდესაც მტერი ჰელოპოლებისა თუ საალყო კიბეების მეშვეობით ახერხებდა გალავანზე ასვლას, ასეთ შემთხვევაში გარნიზონი ხელჩართულ ბრძოლაში უნდა ჩაბმულიყო, სადაც ერთ მეომარს ორი, სამი და მეტი მეტრი ფართობის დაცვა (ე.ი. ერთდროულად რამდენიმე მოწინააღმდეგესთან ბრძოლა) ძალიან გაუჭირდებოდა. ამ ფაქტორიდან გამომდინარე, შეიძლება ითქვას, რომ გარნიზონის რაოდენობას სიმაგრის შესანარჩუნებლად, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. აღნიშნული მდგომარეობა, მაგალითად, შესანიშნავად აქვს მითითებული ქართლის მატიანის ავტორს 929 წლის უფლისციხის ალყის დროს, როდესაც აფხაზთა მეფე გიორგის არმია სიმაგრეს ვერ იღებდა იმის გამო, რომ გარნიზონი „მრავლად დგეს შიგნით.“[53] დიდი არმიის შეტევის შემთხვევაში, მცირერიცხოვანი გარნიზონით სიმაგრის შენარჩუნება, რაც არ უნდა მიუვალი ყოფილიყო იგი, პრაქტიკულად შეუძლებელი გახლდათ, რადგან მცირე ზომების მქონე სიმაგრეს, სადაც დიდი გარნიზონი ვერ განთავსდებოდა, სამხედრო დანიშნულება ნაკლებად გააჩნდა.

გარნიზონის რაოდენობასთან ერთად, სიმაგრის დასაცავად აუცილებელი იყო დამხმარე პერსონალის გარკვეული რაოდენობა. დამხმარე პერსონალს უნდა უზრუნველეყო მეომრებისთვის საბრძოლო მასალების (ქვების, ისრების, სათადარიგო იარაღისა და ა.შ.) მიწოდება, სარემონტო სამუშაოების ჩატარება, ხანძრების ჩაქრობა და ა.შ. როგორც წესი, ამ ფუნქციებს სიმაგრეში მცხოვრები არასამხედრო პირები და განსაკუთრებით ომის დროს იქ თავშეფარებული მოსახლეობა ასრულებდა, და რამდენადაც მტრის გამოჩენის დროს ადგილობრივი მოსახლეობა თავს ახლოს მდებარე სიმაგრეებს აფარებდა, ამდენად ალყაშემორტყმულ სიმაგრეებში დამხმარე პე-

რსონალის ნაკლებობა (ხშირად განსხვავებით გარნიზონებისგან) თითქმის არასოდეს არ იგრძნობოდა გარნიზონის დაცვის პირველ ობიექტს თხრილი წარმოადგენდა, სადაც მოწინააღმდეგის შეკავება დისტანციური საბრძოლო საშუალებებითა და უფრო იშვიათად კონტრშეტევებით ხორციელდებოდა.[54] თხრილების დასაცავად დამატებით გამოიყენებოდა (როგორც თხრილის გაღმა, ისე მის გამოღმა) მოწყობილი სხვადასხვა პატარ-პატარა ხაფანგი, შენიღბული ორმოები, ტრომბოლები და ა.შ. მაგალითად, ხლათის ალყის დროს, ივანე მხარგრძელი სწორედ ასეთი ხაფანგის გამო ჩავარდა ტყვედ, როდესაც მისმა ცხენმა ფეხი პატარა ორმოში ჩადგა, წაიქცა და პატრონი გადმოაგდო.[55] თხრილთან მოწინააღმდეგის შეკავებისთვის განსაკუთრებით ეფექტური იყო საალყო მანქანების გამოყენება, რომელთა მეშვეობითაც დიდ დისტანციებზე ცეცხლგამჩენი ნივთიერებების ტყორცნა და მოწინააღმდეგის ხის კონსტრუქციების დაზიანება იყო შესაძლებელი, როგორც ეს ხდებოდა, მაგალითად, კილიკიის სომხეთის ქალაქ ანავარზის ალყის დროს, როდესაც ალყაშემორტყმულები გავარვარებულ რკინის ნაჭრებს ესროდნენ ბიზანტიელთა საალყო მანქანებს და სიზუსტის შემთხვევაში წვავდნენ მათ.[56]

ალყის გასაძლებად სატყორცნი მანქანების გამოყენება ეფექტურ და აუცილებელ საშუალებას წარმოადგენდა, მაგრამ მათი სიმაგრის შიგნით განლაგება მხოლოდ გამაგრებულ ქალაქებსა და გიგანტურ ციხესიმაგრეებში იყო შესაძლებელი (რაც კიდევ ერთი მითითებაა იმაზე, რომ პატარა ზომის, მიუვალ ციხეებს დიდ არმიებთან ბრძოლის ფუნქცია ნაკლებად ჰქონდათ[57]) და რაც მეტი იყო ასეთი მანქანების რაოდენობა, ანუ რაც უფრო დიდი იყო სიმაგრის ფართობი და გარნიზონის რაოდენობა, მით უფრო წარმატებით ხდებოდა შეტევის მოგერიება.[58]

როდესაც შემტევი მხარე ახერხებდა თხრილის გადალახვასა და გალავანთან მიახლოვებას, ამ დროს დაცვის წარმატებით წარმოებისთვის გარნიზონის სიმრავლესა და მჭიდრო სროლის უნართან ერთად, დიდი მნიშვნელობა დამცველთა განკარგულებაში არსებულ საინჟინრო კონსტრუქციებს, განსაკუთრებით კი, კაუჭიან ოწინარებს ენიჭებოდათ. კაუჭების მეშვეობით ხდებოდა მოწინააღმდეგის საალყო მანქანების უვნებელყოფა, მაგალითად, კაუჭით იჭერდნენ ტარანის წვერს და ზემოთ მისი ქაჩვით ანგრევდნენ კონსტრუქციას, კაუჭებითვე „ნადირობდნენ“ ცალკეულ მეომრებზეც.[59]

სიმაგრის დაცვისას კრიტიკული მომენტი დგებოდა მაშინ, როდესაც შემტევი მხარე ახერხებდა კედელში ნაპრალის გაკეთებას, ასეთ შემთხვევაში აუცილებელი იყო კონტრშეტევის განხორციელება, მოწინააღმდეგის ნაპრალიდან განდევნა და მისი სასწრაფოდ ჩახერგვა. მაგალითად, ასეთი ვითარება შეიქმნა ასკალონის ალყის დროს 1153 წელს, როდესაც ჯვაროსნებმა შეძლეს ქალაქის გალავანში ნაპრალის შენგრევა, მაგრამ იმიტომ, რომ ტამპლიერებმა სხვა ჯვაროსან მეომრებს არ მისცეს ქალაქში შეჭრის საშუალება, რათა ნადავლი თავად დარჩენოდათ, მუსლიმებმა მოახერხეს კონტრშეტევის განხორციელება, ტამპლიერთა მცირე რაზმის განადგურება და ნაპრალის შევსება.[60]

ალყაშემორტყმულებისთვის განსაკუთრებით სახიფათო იყო მინირება. როდესაც შემტევ მხარეს გვირაბი გაჰყავდა, სიმაგრის დამცველთა უპირველესი ამოცანა ამ პროცესის დაფიქსირება იყო, რისთვისაც ხშირად იყენებდნენ წყლით სავსე ჭურჭლებს, რომლებსაც დგამდნენ კედლებზე და თუ მიწისქვეშა დარტყმების ვიბრაციისგან წყალი რხევას დაიწყებდა, მაშინ უკვე გვირაბის მიმართულების დადგენას ცდილობდნენ, რის შემდეგაც კონტრგვირაბის გათხრას იწყებდნენ.[61] თუ სიმაგრის დამცველები მოახერხებდნენ კონტრგვირაბის ზუსტად გაყვანას და მოწინააღმდეგესთან მიწისქვეშ შეხვედრას, ეს თითქმის ყოველთვის მათი წარმატებით მთავრდებოდა. მაგალითად, ასეთი წარმატებული კონტრგვირაბი გათხარეს კონსტანტინოპოლის დამცველებმა 1453 წელს, როდესაც ისინი მიწის ქვეშ შეხვდნენ ოსმალთა არმიის შემადგენლობაში მყოფ სერბ მესანგრეებს და გაანადგურეს ისინი.[62]

ყველა ალყის დროს სიმაგრის დამცველთა უმთავრესი პრობლემა გარნიზონის სურსათითა და წყლით მომარაგება იყო და ძალიან ხშირად ალყის ბედს ეს ფაქტორი ნყვეტდა. როდესაც სიმაგრეს ხანგრძლივი ალყა ემუქრებოდა, ცდილობდნენ სურსათის მაქსიმალური მარაგის შექმნას, ხოლო სიმაგრის არეალში ნათესებისა და საძოვრების განადგურებას, რათა მოალყეებს არ ესარგებლათ. VELITATIONE BELLIC მიხედვით, სიმაგრის მიმდებარე ტერიტორიებზე საძოვრები უნდა გადამწვარიყო, რათა მოალყეებს ფურაჟირებაზე ძალიან შორს ევლოთ და ძალები დაექსაქსათ,[63] რაც ალყაშემორტყმულებისთვის ეფექტური კონტრშეტევების შესაძლებლობას ქმნიდა, ხოლო შემტევ მხარეს ერთ ადგილზე დიდხანს დგომას (ე.ი. ალყის წარმოებას) ურთულებდა. როდესაც შემტევი მხარე ხანგრძლივი ალყის წარმოებისთვის კარგად იყო მომზადებული, სიმაგრე ძალიან რთულ მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა და ასეთ შემთხვევებში გარნიზონი ხშირად ცდილობდა „ზედმეტი მჭამელების" თავიდან მოცილებას,[64] მაგალითად, ასე მოიქცა ხლათის გარნიზონი, როდესაც ჯალალ ად-დინის მიერ წარმოებული რამდენიმე თვის ალყის შემდეგ, ქალაქის მოსახლეობა ქალაქის გარეთ გამოუშვა და მათი ბედი მტრის ნებას მიანდო.[65] ანალოგიურად მოიქცნენ ასწლიანი ომის დროს, როდესაც სამოქალაქო მოსახლეობა გარეთ გამოუშვეს და მათზე "ზრუნვა" ინგლისელებს მიანდეს.[66]

1295 წელს ხდება ბრძოლა ყაზანხანსა და ბაიდუ ხანს შორის. იღუპება 800 მეომარი. აბუ ბაქრი. გვ.96.
დანაკარგები მშვიდობიან მოსახლეობაში. ნათესების განადგურება.
ნაგებობის დანგრევა.

შესავალი

აუცილებელი წინასიტყვაობა ქართული ისტორიოგრაფიის მითების შესახებ

1. თეიმურაზ ბაგრატიონი. ახალი ისტორია. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ლელა მიქიაშვილმა. თბილისი. 1983. გვ. 70.
2. ქართლ-კახეთის XVII-XVIII სს ქრონიკები. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, შენიშვნები და განმარტებები დაურთო პროფ. ავთ. იოსელიანმა, თბილისი, 1980, გვ. 48-52, 55-57, 59-65, 67-69, 71, 73, 77, 81-87, 90-91, 95-120, 122-125, 128-131, 133-135, 138-140, 143, 147, 155, 157-161, 178, 184-186, 197, 207, 210-213, 217.
3. ნ. ბერძენიშვილი. XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან. სის. II. გვ. 154. მისივე. საქართველო XVIII საუკუნეში. სის. II. გვ. 203-204. ნ. ასათიანი. საქართველოს ისტორია. უძველესი დროიდან XIX საუკუნემდე. თბილისი. 2005. გვ. 338. მ. ფუტკარაძე. „ლეკიანობა“ და აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური გეოგრაფია. მიაეხს. 4. 1986. გვ. 71-83.
4. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
5. ლეკების სამხედრო რაზმების დაბალ ბრძოლისუნარიანობას მიუთითებდა აკად. ნ. ბერძენიშვილი. საქართველო XVIII საუკუნეში. გვ. 203.
6. ვ. ბერიძე. ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება. თბილისი. 1974. გვ. 71-72. ტაბ. 213-225. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. თბილისი. 2002. გვ. 522-523. ტაბ. 135-194.

7-9 (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

10. ნ. ბერძენიშვილი. კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში. სის. II. გვ. 29-31, 41. მ. ლორთქიფანიძე. ქართული ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელენი. მსკი. ნაკვ. 32. 1955. გვ. 71-72. შ. ბადრიძე. საშინაო პოლიტიკური ვითარება თამარის მეფობაში. სინ. III. გვ. 314-315. გ. მელიქიშვილი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბილისი. 1973. გვ. 78. მ. დუმბაძე. ვასალიტეტი საქართველოში

XIII-XIV სს-ში. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. თბ. 1986. გვ. 135. აღნიშნულის შესახებ განსხვავებული აზრი ჰქონდა პროფ. შ.მესხიას, მისი მიხედვით, თამარის დროს ხელისუფლების ცენტრალიზაცია შენარჩუნებული იყო და მისი რღვევა მხოლოდ თამარის მეფობის ბოლო წელს, ათაბაგის ინსტიტუტის შემოღების შემდეგ, დაიწყო. იხ. შ. მესხია. საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში. თბილისი. 1979. გვ. 78.

11. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

12. გ. აკოფაშვილი. ფეოდალური ურთიერთობების ისტორიიდან XI-XII სს. საქართველოში. თბილისი. 1984. გვ. 106-107. აღნიშნული კონცეფციის შესახებ იხ. აგრეთვე: ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის. სის. V. გვ. 163-164. ო. ცქიტიშვილი. ეოდალური საქართველოს ისტორიიდან. თსუა. 241. 1983. გვ. 255. ნ. ასათიანი. საქართველოს ისტორია. უძველესი დროიდან XIX საუკუნემდე. გვ. 241. მიუხედავად იმისა, რომ ისტორიოგრაფიაში განსხვავებული მოსაზრებებიც გამოითქმებოდა, მაგალითად, პროფ. ი. ანთელავას შეხედულება, რომ: „საქართველოს დაშლა წარმოადგენდა ერთიან ქართულ მონარქიაში მიმდინარე სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური პროცესების განვითარების შედეგს, კანონზომიერ მოვლენას. ვფიქრობთ, საფუძველი არა გვაქვს ერთიანი მონარქიის დაშლა მხოლოდ საგარეო ფაქტორის მოქმედებას მივაწეროთ, საგარეო ფაქტორმა მიმდინარე მოვლენებს სპეციფიკური სახე მისცა." ილ. ანთელავა. ონარქიის დაშლა და შუა საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის პე-რიოდიზაცია. მიაეხს. 2. 1978. გვ. 168. „ბიზანტიის დაცემისა და მაჰმადიანური გარემოცვის" თემა ისტორიულ კვლევებში დღემდე გაბატონებულ კონცეფციად რჩება, იხ. მაგალითად, ე. გვენეტაძე. პოლიტიკური კრიზისი საქართველოში XV ს. II ნახევარში და ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლა. სძაო. 3. 2000. გვ. 86.

13. ვ. კოპალიანი. ბაგრატ მეოთხისა და ლიპარიტ ლიპარიტის-ძის ურთიერთობიდან. თსუშ. ტ. 45. 1951. გვ. 241. მისივე. ბიზანტია-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან XI საუკუნის პირველ ნახევარში. თსუშ. ტ. 77. 1959. გვ. 12. მისივე. საქართველოს ურთიერთობა ჯვაროსნებთან და ბიზანტიასთან (XI-XII საუკუნეთა მიჯნა). თსუშ. ტ. 125. 1968. გვ. 109. ჯ. სტეფნაძე. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში. თბილისი. 1974. გვ. 30-31. მ. ლორთქიფანიძე. შინაპოლიტიკური და საგარეო ვითარება X ს. 80-იანი წლებიდან XI ს. 80-იან წლებამდე. III. გვ. 174. მისივე. История Грузии XI-Начала XIII Века. Тбилиси. 1974. გვ. 67-69.

14. მ. ლორთქიფანიძე. საქართველო XI ს. ბოლოსა და XII ს. პირველ მეოთხედში. დავით IV აღმაშენებელი. სინ. III. გვ. 255.

15. რიგი ქართველი ისტორიკოსები ევროპულ ქვეყნებთან საქართველოს მჭიდრო კონტაქტების არგუმენტად მიიჩნევენ იმ ფრაგმენტულ, მწირ და უმრავლეს შემთხვევებში ზღაპრულ ცნობებს საქართველოს (ისევე როგორც, მრავალი სხვა, შუა საუკუნეების ევროპისთვის შორეული ქვეყნის) შესახებ, რომელიც XIII-XV სს. ევროპულ ქრონიკებში სხვადასხვა გზით (ვაჭართა და მოგზაურთა ნაამბობიდან, სხვა ქრონიკებიდან, ლეგენდებიდან და ა.შ.) ხვდებოდა. მაგალითად, გ. კუტალია, ინგლისურ-ქართული ურთიერთობების დასაწყისად მიიჩნევდა ფრანცისკანელი ბერის, ბართლომეს (1190-1250 წწ) ქრონიკაში შესული ცნობას იმის შესახებ, რომ იბერიაში სამკურნალო მცენარეები იზრდება. მათეოზ პარიზელის მიერ იბერების დასახელებას სხვადასხვა ხალხების (ალანების, გოთების, ხაზარების, რუსების და ა.შ.) ჩამონათვალში და ფრენსის ბეკონის მიერ იბერებისა და ქართველების სხვადასხვა ხალხად მოხსენიებას (რასაკვირველია, ავტორმა ბეკონის შეცდომა გაასწორა, მაგრამ ამ ცნობებით ინგლისთან ურთიერთობა როგორ დაიწყო, არ აზუსტებს). იხ. გ. კუტალია. ინგლისურ-ქართული ურთიერთობის სათავეებთან. ქდწ. 9. თბილისი. 2002. გვ. 150. აკად. მ. ლორთქიფანიძის აზრით, „თავიდანვე ქართველთა დასავლურმა მენტალიტეტმაც განსაზღვრა ქრისტიანობისაკენ მი-დრეკილება". იხ. მ. ლორთქიფანიძე. საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების პოლიტიკური მნიშვნელობა სხვა სახელმწიფოებთან ურთიერთობის ფონზე. ქდწ. 3. თბილისი. 1996. გვ. 75.ამ ლოგიკით თამამად შეგვიძლია ვივარაუდოთ აგრეთვემონოფიზიტისომხების,ეგვიპტელიკოპტების,სირიელინესტორიანელებისა და, უკიდურეს შემთხვევაში, მართლმადიდებელი რუსებისა და მრავალი სხვა ხალხის „დასავლური მენტალიტეტი," რადგან „ქრისტიანობისკენ მიდრეკილება" მათაც გააჩნდათ.

16. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. თბილისი. 2006. გვ. 104-113.

17. ი. ტაბაღუა. საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში. II. თბილისი. 1986. გვ. 18. დ. პაიჭაძე. ლუდოვიკო და ბოლონია და ქართველთა ელჩობა დასავლეთ ევროპაში. მიაეხს. 4. 1983. გვ. 49-69. Луис Хил Фернандес. Дипломатические Контакты Между Грузией и Испанией в XV-XVII вв. იაეხს 1. 1990. გვ. 139-148.

18. შაჰ-აბასის ერთ-ერთი ელჩობა ევროპის ქვეყნებში დეტალურად აქვს აღწერილი სპარსელ დიდებულს ორუჯ-ბეგ ბაიათს, რომელიც თავად იყო ამ მისიის წევრი და ევროპის სხვადასხვა მონარქთან შეხვედრების მონაწილე. ისევე მიუთითებს, ვენეციისა და უზუნ-ჰასანის კოალიციაზე და ვენეციელების მიერ უზუნ-ჰასანისთვის გაგზავნილ არტილერისტებზე. იხ. Книга Орудж-Бека Байата Дон-Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии Октая Эфендиева и Акифа Фарзалиева.

Баку. 1988. стр. 61, 147-186. უზუნ ჰასანისა და ირანის კონტაქტების შესახებ დასავლეთ ევროპულ სახელმწიფოებთან იხ. აგრეთვე, ქ. პავლიაშვილი. ინგლისელი ძმები ენტონი და რობერტ შერლები ვატიკან-ირანის დიპლომატიურ ასპარეზზე. ქდწ. 4. თბილისი. 1997. გვ. 196 207.

19. ი. ცინცაძე. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის წარსულიდან. იჯციშ. ტ. I. 1955. გვ. 245-270. გ. ჟუჟუნაშვილი. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVII საუკუნის 40-იანი წლების შუა ხანებში. ქდწ. 2. თბილისი. 1995. გვ. 276-309. დ. კაჭარავა. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის საკითხისთვის (XVII-XVIII სს.). ქდწ. 4. თბილისი. 1997. გვ. 310-331. გ. საითიძე. რუსეთისა და იმერეთის სამეფოებს შორის დიპლომატიური კავშირურთიერთობის ძირითადი ფაქტორები (XVII ს-ის 40-50-იანი წლები) ქდწ. 7. თბილისი. 2000. გვ. 301-309. მისივე. მასალები საქართველო-რუსეთის დიპლომატიური ურთიერთობის ისტორიისათვის (XVII ს-ის 70-80-იანიწლები). ქდწ. 9. თბილისი. 2002. გვ. 83-110.
20. მ. ლორთქიფანიძე. ქართველთა ერთიანობისათვის. ალმანახი „ეროვნული ღირსებისათვის." თბილისი. 2000. გვ. 12. საქართველოზე „მუდმივი შეტევებისა" და „მსოფლიო იმპერიებთან" ბრძოლის თემა, ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი მყარი შეხედულებაა, რომელიც ლაიტმოტივად გასდევს ისტორიული ნაშრომების უმრავლესობას, იხ. მაგალითად, მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საკითხისთვის. იჯციშ. ტ. I. 1955. გვ. 443-444. რიგი ავტორები უფრო შორს მიდიოდნენ, მაგალითად, ზემოთ (შენ. 15) მითითებულ ნაშრომში, გ. კუტალია (ინგლისურ-ქართული ურთიერთობის სათავეებთან, გვ. 150) წერდა, რომ: „ქართველ ერს საუკუნეთა განმავლობაში ბოროტების იმპერიების არაერთი დარტყმა და აოხრება განუცდია, იგი დაუპყრიათ, მაგრამ ვერ გაუნადგურებიათ, სხვა ხალხებისთვის კი მრავალჯერ აუცილებია მოსალოდნელი საფრთხე. ამიტომაც იყო, რომ წარსულში, განსაკუთრებით შუა საუკუნეებში, ქრისტიანულ ქვეყნებში ქართველები განიხილებოდნენ როგორც ძალა, რომელსაც სისხლმოწყურებუ-ლი ურდოების შეკავება შეეძლო".
21. ს მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 16.
22. ს მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 17-19.
23. В. В. Бартольд. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Сочинения. т. II. ч. 1. Москва. 1963. стр. 734. Т. И. Султанов. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и Власть. Москва. 2006. стр. 195.
24. ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთხელ იყო აღნიშნული, რომ საქართველო თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით თითქმის ყოველთვის გვერდზე რჩებოდა მცირე აზიაზე გამავალ მსოფლიო მნიშვნელობის გზებიდან, რომელიც ერთმანეთს ევროპასა და აზიას

აკავშირებდა. იხ. მაგალითად, ვ. გაბაშვილი. საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში. თსუშ. ტ. 121. 1967. გვ. 202-203. ჯ. სტეფნაძე. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში. გვ. 39.

25. Edvard N. Luttwak. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third. The Johns Hopkins University Press. Baltimore and London. 1976. pp. 154-159.

26. აღნიშნული საკითხის შესახებ იხ. წინამდებარე ნაშრომის III ნაწილის ქვეთავები: „საქართველოს გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა და შუა საუკუნეების გეოპოლიტიკა, საქართველოს უსაფრთხოების უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული ფაქტორი," აგრეთვე, „ტაოს სამხედრო ორგანიზაციის ფენომენი - დავით კურაპა-ლატი და ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკა."

27-28 (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

29. რომისა და საქართველოს 4-საუკუნოვანი (ძვ. წ. 60-იანი წლებიდან IV საუკუნემდე) ურთიერთობის განმავლობაში, რომაული არმია მხოლოდ ერთხელ, ძვ.წ. 65 წელს შემოვიდა იბერიის ტერიტორიაზე როგორც მტრული სამხედრო ძალა, Т. Моммзен. История Рима. т. Ш. Ростов-на-Дону. 1997. стр. 137-138. ნ. ლომოური. პომპეუსის თავდასხმა იბერიაზე. ძმ. 27-28. ს. მარგიშვილი. იბერიის ომი პომპეუსთან. მხედარი. 3. 1991. გვ. 9-21.

30. ამ საკითხის შესახებ იხ. ქვემოთ, წინამდებარე ნაშრომის III ნაწილის ქვეთავი: „სამხედრო შესაძლებლობათა გადაფასება - გიორგი I-ს ომი ბიზანტიასთან."

31. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1955. გვ. 321. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 17.

32. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

33. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტომი II. თბილისი. 1983. გვ. 74. ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში. შრომები. II. თბილისი. 1952. გვ. 368-369. ა. ბოგვერაძე. ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში. სინ. II. თბილისი. 1973. გვ. 285-286. ბ.სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში. თბილისი. 1991. გვ. 63.

34. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. გვ. 77-79. ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში. გვ. 369-370. ა. ბოგვერაძე. ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში. გვ. 288-289. ბ. სილაგაძე. ხაზართა ერთი ლაშქრობის შესახებ VIII საუკუნეში. მიაეხს. 1. 1980. გვ. 110-115. ბ.სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში. გვ. 66-88. დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. თბილისი. 2004. გვ. 356-357.

35. მ. ლორთქიფანიძე. თბილისის საამიროს ისტორიიდან. მიმომხილველი. II. თბილისი. 1951. გვ. 186. ხ. ბაინდურაშვილი. არაბთა რელიგიური პოლიტიკა საქართველოში.

ქდწ. 10. თბილისი. 2003. გვ. 563. იხ. აგრეთვე, ქვემოთ, წინამდებარე ნაშრომის III ნანილის ქვეთავი „IX-X საუკუნეები: პოლიტიკური ვითარება და სამხედრო საფრთხეების ხასიათი."

36. ამ საკითხის შესახებ იხ. ქვემოთ, წინამდებარე ნაშრომის III ნანილის ქვეთავი „XIII საუკუნე: პოლიტიკური ვითარება და სამხედრო საფრთხეების ხასიათი".

37. იხ. ქვემოთ, წინამდებარე ნაშრომის III ნანილის ქვეთავი „ომი თემურ ლენგთან - სტრატეგიული აუცილებლობა თუ სტრატეგიული შეცდომების შედეგი".

38. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

39. არაბების დაპყრობების შემდეგ, ვიდრე ჯალალ ად-დინისა და მონღოლების გამოჩენამდე, ანუ თითქმის სამსაუკუნე-ნახევარზე მეტი ხნის განმავლობაში, საქართველოს დაპყრობა და ოკუპაცია, პრაქტიკულად, არც ერთ მოწინააღმდეგეს არ უცდია. იხ. ვ. გაბაშვილი. ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საგარეო-პოლიტიკური ფაქტორები. კრებულში: ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო. IV. თბილისი. 2005. გვ. 313. ამ პერიოდებში არსებული მოწინააღმდეგეებიდან ქვეყანას ყველაზე დიდი საშიშროება სელჩუკებმა შეუქმნეს როდესაც მას ჩამოაჭრეს სამშვილდის ოლქი, მაგრამ ამის იქით მათი ექსპანსია აღარ გაგრძელებულა. იხ. ს. მარგიშვილი. „მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ". გვ. 16-19. რაც შეეხება ამ პერიოდის დანარჩენ მოწინააღმდეგეებს (დანიშმენდიდების საემირო, რუმის სასულთნო, განძისა და ხლათის საემიროები, ილდეგიზიანების აზერბაიჯანული საათაბაგო), ისინი საქართველოსთან არა მის დასაპყრობად (ამ-ის რესურსი მათ არ ჰქონდათ), არამედ რეგიონში ჰეგემონობისთვის იბრძოდნენ.

40. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

41. S. Vryonis. Nomadization and Islamization in Asia Minor. DOP. v. 29. 1975. pp. 43-71.

42. История Османского Государства Общества и Цивилизации. т. I. Под редакцией Э Исханоглу. Москва. РАН. 2006. стр. 401.

43. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

44. ს. მარგიშვილი. „მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ". გვ. 44-49.

45. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 145. „მტრების მუდმივი მრავალრიცხოვნობის" კონცეფცია ერთერთი პირველი აკად. ს. ჯანაშიას მიერ იყო ფორმულირებული, მაგალითად, იგი წერდა, რომ: „უთვალავ მტრებთან განუწყვეტელ ბრძოლაში ქართველმა ხალხმა არა მარტო გამოიწრთო გმირული სული, არამედ შეიმუშავა უმაღლესი, თავისი დროის კვალობაზე, სამხედრო საქმისა და სახელმწიფო მმართველობის ორგანიზაცია და ხელოვნება." იხ. ს. ჯანაშია. ქართლის ცხოვრების ძველი და ახალი ფურცლები. შრომები. V. თბილისი. 1987. გვ. 210.

დაახლოებით იგივეს წერდა, მაგალითად, პროფ. გ. ანძაბაძეც, რომლის მიხედვითაც, „ქართველ ხალხს, უძველესი დროიდან XVIII ს-ის მიწურულამდე მუდმივად ხმლის ქნევა უხდებოდა ძლიერი და მრავალრიცხოვანი მტრების მოსაგერიებლად და ამ პირობებში მისი სამხედრო ხელოვნება არ შეიძლება სათანადოთ არ განვითარებულიყო და დახვეწილიყო". იხ. გ. ანჩაბაძე. ქართული ლაშქრის საბრძოლო წყობა და ბრძოლის წარმოების ხერხები თეიმურაზ II-ის „სარკე თქმულთა ანუ დღის და ღამის გაბაასების" მიხედვით. მიაეხს. 2. 1984. გვ. 93. სამწუხაროდ, როგორც აკად. ს. ჯანაშიას, ასევე სხვა მკვლევარების მსგავსი შეფასებები, დღემდე მხოლოდ ზოგად კონსტატაციად რჩება, რადგან მათ არ უჩვენებიათ „უმაღლესი სამხედრო ორგანიზაციის" სტრუქტურა და განსხვავება-ნი „ჩვეულებრივი" სამხედრო ორგანიზაციებისგან.

46. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 73-78.

47. პირველი არაბული არმიების სიდიდე, რითაც მათ მსოფლიო დაპყრობების განხორციელება დაიწყეს, 2-4 ათასი მეომარი იყო. იხ. О. Г. Большаков. История Халифата. т. I. Ислам в Аравии 570-633. Москва. 1989. стр. 210. История Востока. т. II. гл. редактор Р. Б. Ры- баков. Москва. 2002. стр. 114. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State. Routledge. 2001. p. 4. მაგალითად, 636 წელს იარმუკის ცნობილ ბრძოლაში, სადაც არაბებმა ბიზანტიელები დაამარცხეს და მათგან სირია დაიპყრეს, არაბული არმია 20-24 ათასი მეომარს აღწევდა, მაშინ როდესაც ბიზანტიელებს 40 ათასი მეომარი ჰყავდათ. იხ. О. Г. Большаков. Византия и Халифат в VII-X вв. В книге: Византия Между Западом и Востоком. Санкт-Петербург. 2001. стр. 355. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 4; Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. Westview Press. 2004. p. 108. სასანიდების იმპერიაში შემავალი სამხრეთ ერაყის ოლქების დასაკავებლად, არაბების 4 ათასიანი საექსპედიციო კორპუსი სავსებით საკმარისი სამხედრო ძალა აღმოჩნდა, ხოლო სასანიდების მთელი იმპერიის ოკუპაცია, 20 ათასი მეომრით განხორციელდა. იხ. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 4-5. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 108. იგივე სურათია ჩრდილოეთ აფრიკისა და ესპანეთის დაპყრობების დროსაც, რაც არაბებმა 10-15 ათასიანი არმიების ძალებით მოახერხეს. იხ. უგჰ Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 4. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. pp. 111-117. პირველი სამხედრო რაზმი, რომლითაც არაბები ესპანეთში შეიჭრნენ, სულ 500 მეომრისგან შედგებოდა. იხ. Рафаел Альтамира-и-Кревеа. История Средневековой Испании. Санкт-Петербург. 2003. стр. 89. მაშინ, როდესაც როგორც ბერბერების, ისე ესპანეთის ვესტგოთების სამეფოს სამხედრო შესაძლებლობები ბევრად აღემატებოდა მათსას. იხ. Рафаел Альтамира-и-Кревеа. История Средневековой Испании. стр. 89. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p.121.

48. ბიზანტიელებს დიდი რაოდენობრივი უპირატესობა ჰქონდათ სელჩუკებთან მანციკერტის გადამწყვეტ ბრძოლაში 1071 წელს, რომელიც მათ ნააგეს და მასთან ერთად დაკარგეს თითქმის მთელი მცირე აზია. იხ. Р. Эрнест Дюпюи. Тревор Н. Дюпюи. Всемирная История Войн. т. I. Санкт Петербург-Москва. 2000. стр. 634. John France. Victory in The East. A Military history of the First Crusade. Cambridge University Press. 1999. p. 152. Jak D. Andersen. What Went Wrong at Manzikert? GJ. v. 2. #2. 2004. p. 4. Brian T. Carey. Debacle at Manzikert, 1071: Prelude to the Crusades. MHM. issue 5. Jenuary 2004. p. 21.
49. პაჭანიკების, რუსებისა და ყივჩაღების რაოდენობის შესახებ.
50. Р. П. Храпачевский. Военная Держава Чингис-хана. Москва. 2005. стр. 170-176. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. Москва. 2005. стр. 222-229, 293-294. Чойжилжавын Чой-самва. Завоевательные Походы Бату-Хана. Москва. 2006. стр. 32, 41.
51. Л. Гумилев. От Руси до России. Москва. 2000. стр. 116-117. Чойжилжавын Чойсамва. Завоевательные Походы Бату-Хана. стр. 61-68.
52. Р. М. Шукуров. Великие Комнины и Восток (1204-1461). Сантк-Петербург. 2001. стр. 193.
53. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 73-86.
54. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
55. რ. კიკნაძე. საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ. სინ III. გვ. 533-536. В. В.Бартольд. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. стр. 706. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 320-324. Т. И. Султанов. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и Власть. Москва. 2006. стр. 203-205. Antony Karasulas. Mounted Archers of the Steppe 600 BC-AD 1300. Osprey Publishing. 2004. pp. 53-54. შუა საუკუნეების ომების ისტორიაში ჯებეს და სუბუდაის რეიდი ის ერთ-ერთი იშვიათი შემთხვევაა, როდესაც არმიის რაოდენობა ყოველგვარი კუპიურების გარეშე ზუსტადაა ცნობილი და მსოფლიო ისტორიოგრაფიაში არავითარ ეჭვს არ იწვევს, ჩემთვის ცნობილი ერთადერთი მეცნიერი, ვინც მონღოლთა ამ არმიის რაოდენობაში ეჭვი შეიტანა, იყო პროფ. ი. ცინცაძე, რომელმაც („ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებული მტრის მრავალრიცხოვნობის კონცეფციის" შესაბამისად) შეუძლებლად მიიჩნია, რომ ჯებესა და სუბუდაის 20-ათასიან არმიას შეეძლო დაემარცხებინა 90-ათასიანი ქართული ლაშქარი (რომელიც არა 90 ათასი, მაგრამ მონღოლურ არმიაზე უფრო მრავალრიცხოვანი ნამდვილად უნდა ყოფილიყო) და ეს არმია უფრო „დიდძალ ლაშქრად" მიიჩნია ვიდრე ქართული. იხ. ი. ცინცაძე. მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები. თბილისი. 1960. გვ.119-120.
56. საინტერესოა, რომ ჟამთააღმწერელი ირანის დამპყრობი ჩორმაღანის მონღოლური არმიის რაოდენობას 40 ათას მეომარში უთითებს. ჟამთააღმწერელი. ქართლ-

ის ცხოვრება. ტ. II. თექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1959. გვ. 184.

57. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 237.
58. რ. კიკნაძე. საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ. სინ III. გვ. 547-549.
59. რ. კიკნაძე. საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ. სინ III. გვ. 549.
60. დ. გოგოლაძე. მეფე დავით IV და მისი ზედწოდება - აღმაშენებელი. მიაეხს. 3. 1989. გვ. 40.
61. ასეთი მცდელობა თავის დროზე ჰქონდა გენერალ ირ. ჯორჯაძეს, იხ. И. Джорджадзе. История Военного Искуства Грузии. Тбилиси. 1989. სამწუხაროდ ეს მცდელობა წარუმატებელი აღმოჩნდა და ავტორმა აშკარად ვერ შეძლო დასახული ამოცანის შესრულება. აღნიშნულის შესახებ იხ. ს. მარგიშვილი. შენიშვნები აკად. ი, ჯორჯაძის ნაშრომზე „История Военного Искуства Грузии. "მნათობი." 11. 1990. გვ. 156-164.
62. ქ. ჩხატარაიშვილი. ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. თბილისი. 1979. დ. გოგოლაძე. სამხედრო საქმის სოციალური მხარის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში. მიაეხს. 3. 1981. გვ. 148-166. ე. ხოშტარია (ბროსე). ფეოდალურ საქართველოში სამხედრო საქმის ისტორიის შესწავლისათვის (ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შედგენილობის შესახებ). მაცნე. მიაეხს. 4. 1981. გვ. 108-124. გ. ანჩაბაძე. „შიდა ლაშქრის" (შიდა სპას) მნიშვნელობის გარკვევისათვის. მიაეხს. 1. 1987. გვ. 83-89.
63. სამხედრო ისტორიის ჰეროიზაციის მაგალითები.
64. მაგალითად, მხოლოდ ღალატითაა ახსნილი გიორგი II-ს დამარცხება ყველის ციხ-ის ბრძოლაში დანიშმენდიდებთან (ამირა აჰმადთან) 1080 წელს. იხ. რ. მეტრეველი. დიდნი საქმენი. თბილისი. 1978. გვ. 51. გიორგი III-ს დამარცხება აზერბაიჯანის ათაბაგის ილდეგიზის კოალიციასთან 1163 წელს. იხ. ბ. სილაგაძე. XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი Iბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე. სრხ. გვ. 110-111.
65. ივანეს ღალატის შესახებ
66. ს. მასხარაშვილი. მატიანე ქართველთა, შტრიხები ფიქრისა და განსჯისთვის. თბ. 2006. გვ. 148.
67. ქრონიკების გაზვიადებული იდეოლოგია.
68. ს. ჯანაშია. ქართლის ცხოვრების ძველი და ახალი ფურცლები. გვ. 229.
69. ს. ჯანაშია. საქართველოს ისტორია. შრომები. ტ. V. თბილისი. 1987. გვ. 157.
70. ვ. კობალაძე. საერთაშორისო ურთიერთობის თეორიული საკითხები ქართულ აზროვნებაში. (IX-XI საუკუნეები). ქდწ. 5. თბილისი. 1998. გვ. 194.
71. ბიზანტია მსოფლიოს უძლიერესი ქვეყანა XI საუკუნეში.
72. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

73. მაგისტრალები ბიზანტიის ტერიტორიაზე.

74. ბიზანტიის განადგურება მუსლიმ-მომთაბარეების მიერ.

75. აღნიშნული საკითხები განხილული იქნება შესაბამის ქვეთავებში.

76. ჩვენი აზრით, მუსლიმურ სამყაროსთან თანაარსებობის პრინციპი დაირღვა ლაშა-გიორგისა და რუსუდანის მიერ, რაზედაც ისლამურ სამყაროს ჰქონდა ადეკვატური პასუხი.

77. შირვანის საემირო საქართველოს ტრადიციულ სამხედრო-პოლიტიკურ მოკავშირეს წარმოადგენდა. მოკავშირეობა არსებობდა დერბენტის საემიროსთან საუკუნეებ-ის განმავლობაში არსებობდა სამხედრო-პოლიტიკური მოკავშირეობა, სამხედრო-სტრატეგიული მოკავშირეობა არსებობდა თამარის სამეფოსა და სალადინის იმპ-ერიას შორის. გიორგი VIII-ს მოკავშირეებს წარმოადგენდნენ ჯალაირები.

78. დავით აღმაშენებლის ქალიშვილის, თამარის მეუღლე იყო შირვანშაჰი. დემეტრე I-ს ერთი სიძე იყო დერბენტის ემირი, მეორე კი სელჩუკი სულთანი, მასტუდი. თამარის ნახევარი დის მეუღლე იყო ერზერუმის ემირი. ივანე მხარგრძელის ქალიშვილი თამთა იყო ხლათის ემირის მეუღლე. ერზერუმის ემირის შვილი იყო რუსუდანის მეუღლე, იხ. З. М. Бунятов. Еще одна неизвестная страничка из истории Грузии. მიაეხს. 4. 1982. გვ. 163. რუსუდანის ქალიშვილი თამარი (გურჯი ხათუნი) იყო სელჩუკი სულთნის მეუღლე.

79. ეკონომიკურ-კულტურული კავშირები აღმოსავლეთთან.

80. მაგალითად, ძალიან საინტერესო დაკვირვება აქვს მოცემული 'ვეფხისტყაოსანში" გამოყენებული ლექსიკის შესახებ პროფ. ვ. გაბაშვილს, რომლის მიხედვითაც პოემაში ყველაზე ხშირად გვხვდება სპარსული ლექსიკა, უფრო ნაკლებად არაბული, ხოლო ყველაზე მცირედ თურქული, რაც პირდაპირ და გარკვევით უნდა ასახავდეს იმ პოლიტიკურ-კულტურულ გარემოს, რომელთანაც საქართველო თანაარსებობდა. იხ. ვ. გაბაშვილი. ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საგარეო-პოლიტიკური ფაქტორები. გვ. 313. მუსლიმურ სამყაროსთან საქართვე-ლოს მშვიდობიანი თანაარსებობის შესახებ მოსაზრებები ხშირად გამოითქმებოდა რიგ სამეცნიერო კვლევებში, მაგრამ კონცეპტუალურ ხედვად არ ქცეულა.

81. მაგალითად, აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ დავით აღმაშენებლის დროს „ქართული სახელმწიფო კარის პოლიტიკა მიმართული იყო თურქობისა (ე.ი. მომთაბარეობის. ს.მ.). და არა მაჰმადიანობის წინააღმდეგ ამ ბრძნული პოლიტიკის შედეგი იყო, რომ საქართველომ თავიდან აიცდინა საშიში იზოლაცია და მტერთა მრავალგზისი საამისო ცდანი ბრწყინვალედ გააქარწყლა". იხ. ნ. ბერძენიშვილი. სა-ქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის. გვ. 159.

სამხედრო საქმის ორგანიზაცია და ომების ხასიათი შუა საუკუნეებში

ა) სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ფეოდალური სისტემა

1. Гельмут Кенигсбиргер. Средневековая Европа. Москва. 2001. стр. 113-115. Жак Ле Гофф. Цивилизация Средневекового Запада. Екатеринбург. 2005. стр. 112. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 130.
2. Ш. Диль. Основные Проблемы Византийской Истории. Москва. 1947. стр. 78-79. З. В. Удалцова. Византия и Западная Европа. Византийские Очерки. Труды советских ученых к XV международному конгрессу византистов Москва. 1977. стр. 6-7. А. П. Каждан. Два Дня из Жизни Константинополя. Санкт-Петербург. 2002. стр. 147-153. Андре Гийу. Византийская Цивилизация. Екатеринебург. 2005. стр. 263-264. К. В. Хвостов. Спорные Вопросы Византийской Земельной Собственности. ВВ. 64 (89). Москва. 2005. стр. 5-22. Alan Harvey. Economic Expansion in the Byzantine Empire. 900-1200. Cambridge University Press. 2002. pp. 5-8, 35-80.
3. В. В. Бартольд. Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия. Сочинения. т. I. Москва. 1963. стр. 370. История Османского Государства Обшества и Цивилизации. т. I. стр. 187-189. Ф. Хитцель. Османская Империя. Москва. 2006. стр. 127. И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). Москва. 2001. стр. 222-224. З. М. Буниятов. Формы Земельной Собственности Налоги и Сборы в Государстве Хорезмшахов (1097-1231 гг). ВИНК. Тбилиси. 1988. стр. 149-153. Halil Inalcik. The Ottoman Empire. The Classical age 1300-1600. Phoenix.2000. pp. 104-110. Murphey Rhoads. Ottoman Warfare 1500-1700. Routledge. Taylor & Francis Group. London and New York. 1999. p. 36.
4. Марк Блок. Феодальное Общество. Москва. 2003. стр. 166. Гельмут Кенигсбиргер. Средневековая Европа. стр. 151. Matthew Bennett. Campaigns of the Norman Conquest. Osprey Publishing. 2001. pp. 53-57.
5. А. А. Али-Заде. К Некоторым Вопросам Относящимся к Истории Владычества Сельджуков на Среднем Востоке и в Закавказье. თბილისი. 1966. გვ. 269.
6. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. (1118-1185). Рязан. 2003. стр. 224.
7. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. Санкт-Петербург. 1996. стр. 37.
8. История Османского Государства Обшества и Цивилизации. стр. 305.
9. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 63. Филипп Контамин. Война в Средние Века. Санкт-Петербург. 2001. стр. 96.

10. 1263 წლის საეკლესიო კრების ძეგლისწერის მიხედვით, იმ მიწისმფლობელს, რომელიც თავს აარიდებდა სამხედრო სამსახურს, ჯერ მიწის ნაკვეთი ჩამოერთმეოდა, ხოლო შემდეგ სამხედრო სამსახურის უფლება („ლაშქართა შიგან არ შეიშვებოდა"). ივანე ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტომი VI. თბილისი. 1982. გვ. 223-224. ლაპიდარული წარწერები I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბილისი. 1980. გვ. 172. სამხედრო სამსახურის თავის არიდებისთვის საკმაოდ მკაცრ სასჯელს ითვალისწინებდა გიორგი ბრწყინვალის სამართალიც. დამნაშავეს ერთი წლით უნდა ჩამორთმეოდა მამული და „დაჯარიმებულიყო" ერთი ხარით. გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადება. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I. ი დოლიძის რედაქციით. თბილისი. 1963. გვ.410-411.
11. შუა საუკუნეების ქართული ფეოდალიზმის მსგავსება ევროპულთან ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთგზისაა აღნიშნული. ივანე ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. გვ. 249-252. დ. მუსხელიშვილი. ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისთვის (IV-X საუკუნეები). მიაეხს. 2. 1980. გვ. 147-148. მისივე. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 424. ო. ცქიტიშვილი. ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან. გვ. 257. ილ. ანთელავა. მონარქიის დაშლა და შუა საუკუნე-თა საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაცია. გვ. 169. აღნიშნულზე საწინააღმდეგო აზრი ჰქონდა პროფ. გ. ყორანაშვილს,რომელიცმსგავსებასევროპულფეოდალიზმთ-ანგადაჭარბებულადმიიჩნევდა. გ. ყორანაშვილი. ქართული ფეოდალიზმის განვითარების ზოგიერთი თავისებურების შესახებ (IV-XII სს.). მიაეხს. 4. 1981. გვ. 125.
12. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 20. Жак Ле Гофф. Цивилизация Средне- вскового Запада. стр. 112.
13. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1955. გვ. 258. ა. ბოგვერაძე. ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სახლში ბრძოლის ისტორიიდან IX საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში. მიაეხს. 2. 1987. გვ. 33-35.
14. მ. ბერძნიშვილი. საქართველო XI-XII საუკუნეებში. თბილისი. 1979. გვ. 59. თ. პაპუაშვილი. დავით აღმაშენებლის ეპოქაში ფეოდალურ ურთიერთობათა საკითხები. მიაეხს. 3. 1989. გვ. 36. გ. აკოფაშვილი. შოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. თბილისი. 1986. გვ. 66.
15. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 305.
16. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 305. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1959. გვ. 55.

17. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 54-55.
18. ისტორიულ ლიტერატურაში მიჩნეულია, რომ საქართველოში არსებულ მიწისმფლობელობის დროებით ფორმას ე.წ. „საკარგავი" წარმოადგენდა. იხ. ივანე ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია.. გვ. 201-202. С. Какабадзе. Краткий обзор истории Грузии. Сухуми. 1941. стр. 23-24. ი. დოლიძე. ძველი ქართული სამართალი. თბილისი. 1953. გვ. 153-154. მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება. თბილისი. 1963. გვ. 48-56. მ. ბერძნიშვილი. საქართველო XI-XII საუკუნეებში. გვ. 63-67. და ა.შ. პროფ. შ. მესხიამ და პროფ. ი. ანთელავამ მოგვიანებით გამოთქვეს მოსაზრება, რომ „საკარგავი" არა მიწისმფლობელობის დროებით ფორმა, არამედ სამოხელეო თანამდებობაა. იხ. შ. მესხია. XI-XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის ისტორიიდან. სძ. I. გვ. 365-374. ილ. ანთელავა. „საკარგავის" შესახებ. XI-XIV სს. ქართული საისტორიო წყაროები. თბილისი. 1988. გვ. 139-146. თუმცა სხვა კვლევებში „საკარგავი" კვლავ მიწისმფლობელობის დროებით ფორმად განიხილება. იხ. პ. თოფურია. საკარგავი (წინასწარი ცნობა). კრებულში: „ვალერიან გაბაშვილი 90" თბილისი. 2003. გვ. 313-325. ამ შემთხვევაში ჩვენი მიზანი არ არის იმის გარკვევა, მიწის დროებით მფლობელობას „საკარგავი" ერქვა თუ „ნაწყალობევი", (როგორც ამას შ. მესხია ვარაუდობდა), ჩვენთვის მთავარია იმის კონსტანტაცია, რომ საქართველოში არსებობდა მიწისმფლობელობის დროებითი ფორმა, რომლის საფუძველზეც ფეოდალურ სამყაროში ხდებოდა ეფექტური სამხედრო ორგანიზაციის სისტემის ფორმირება. რაც შეეხება საქართველოში არსებულ მიწისმფლობელობის ზოგად ხასიათსა და ფორმებს, ამ საკითხის შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში დიდი სამეცნიერო ლიტერატურა არსებობს, იხ. მაგალითად: მ. ლორთქიფანიძე. სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან XII ს. საქართველოში (ბატონყმობის გამარჯვების საკითხისათვის). სრხ. თბილისი. 1966. გვ. 32-51. ილ. ანთელავა. XI-XV საუკუნეების სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები. თბილისი. 1980. გვ. 37-38. თ. პაპუაშვილი. დავით აღმაშენებლის ეპოქაში ფეოდალურ ურთიერთობათა საკითხები. გვ. 20-38. მისივე. საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი (ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით). სსის. VIII. თბილისი. 2005. გვ. 60-77. გ. ჯამბურია. სათავადოთა საკითხისათვის. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. I. თბ. 1970. გვ. 3-43. მისივე. სამთავროსენიორალური სისტემა ერთიანი მონარქიის არსებობის ხანაში (XI-XIV სს.). სსის. VIII. თბილისი. 2005. გვ. 112-132.
19. გ. გაფრინდაშვილი. თმოგვი. ძმ. 8. 1966. გვ. 44-45. დ. ბერძენიშვილი. ვარძია და თმოგვის ციხე-ქვეყანა. ძმ. 2. 1988. გვ. 47-51. გარდა თმოგვისა, მიწისმფლობელობის

სანაცვლოდ სამხედრო ვალდებულების შესანიშნავი მაგალითია აღმაშენებლის მიერ ნიანია ნიანიასძისადმი გაცემული სიგელი, რითაც მეფე დიდებულს ათავისუფლებს სამხედრო სამსახურიდან და გამონაკლისის წესით მფლობელობაში უტოვებს მამულს. იხ. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ. ვ. სილოგავამ. ნ. შოშიაშვილმა. თბილისი. 1984. გვ. 50-51. ქ. ჩხატარაიშვილი. ქართული ფეოდალური სამართლის ისტორიიდან. მიაეხს. 1. 1991. გვ. 95.

20. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 7. А. Свечин. Эволюция Военного Искусства. Москва. 2002. стр. 98.
21. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. Cornell University Press. New-York. 1999. p.32.
22. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 112. J. F. Verbruggen. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. The Boydell Press. 1997. pp. 23-24. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 132.
23. Гельмут Кенигсбиргер. Средневековая Европа. стр. 115-116. Марк Блок. Феодальное Общество. стр. 151. Морис Кин. Рыцарство. Москва. 2000. стр. 46-47. Франко Кардини. Истоки Средневекового Рыцарства. Москва. 1987. стр. 270. Д. П. Алексинский. К. А. Жуков. А. М. Бутягин. Д. С. Коровкин. Всадники Войны, Кавалерия Европи. Москва-Санкт-Петербург .2005. стр. 12. J.F. Verbruggen. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. p. 19.
24. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 132.
25. Жан Ришар. Латино-Иерусалимское Королевство. Санкт-Петербург. 2002. стр. 111. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 112.
26. J. F. Verbruggen. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. pp. 25-26. შედარებისთვის შეიძლება აღინიშნოს, რომ XIXII სს-ის ინგლისელი ფეოდალების საშუალო წლიური შემოსავალი 200-400 ფუნტს შეადგენდა. იხ. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 85.
27. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 69.
28. Марк Блок. Феодальное Общество. стр. 150.
29. გ. აკოფაშვილი. სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. გვ. 69. Франко Кардини. Истоки Средневекового Рыцарства. стр. 303-304. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 129.
30. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 123. იარაღი იმდენად ძვირადღირებული პროდუქცია იყო, მოთხოვნებს ისე ვერ აკმაყოფილებდა, რომ 779 და 805 წლებში ფრანკების იმპერატორმა კარლოს დიდმა ორჯერ გამოსცა ბრძანება, რომელიც მის იმპერიაში მცხოვრებ ვაჭრებს ჯაჭვის პერანგების ექსპორტს უკრძალავდა. იხ. Эварт Окшотт. Археология Оружия. Москва. 2004. стр. 196.

31. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 145.
32. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
33. А. П. Каждан. И. С. Чичуров. О Структуре Византийского Общества VII-IX вв. Византийские Очерки. Труды советских ученых к XV между- народному конгрессу византистов Москва. 1977. стр. 124.
34. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
35. Анна Комнина. Алексиада. Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н.Любарского. Москва. 1965. Книга. VII. Гл. 9. стр. 223.
36. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 155. იმავეს მიიჩნევს სამხედრო ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ჯონ ფრანსიც, რომლის მიხედვითაც, XI ს. დასაწყისში დასავლეთ ევროპაში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა მეომართა, სა-სულიერო პირთა და მიწაზე მომუშავეთა ფენები. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 33.
37. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 332. საინტერესოა, რომ ქართლის ცხოვრების სომხური თარგმანი სელჩუკთა ამ არმიის სიდიდეს 10 ათასამდე მეომრის ფარგლებში მიუთითებს. იხ. ანონიმი. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონის დართვით გამოსცა ილ. აბულაძემ. თბილისი. 1953. გვ. 242.
38. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 55.
39. Жорж Дюби. История Франции. Средние Века, от Гуго Капета до Жанны д-Арк. Москва. 2000. стр. 155. Артур Брайант. Эпоха Рыцарства в Истории Англии. Санкт-Петербург. 2001. стр. 36.
40. Halil Inalcik. The Ottoman Empire. The Classical age 1300-1600. p. 110.
41. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 123. Г. Г. Литаврин. Одиннадцатое столетие в истории Византии: Факторы прогресса и упадка. Albo Dies Notanda Lapillo. Санкт-Петербург. 2005. стр. 17.
42. Андре Гийу. Византийская Цивилизация. стр. 175. В. В. Кучма. Военная Организация Византийской Империи. Санкт-Петербург. 2001. стр. 317. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. I. penguin books. 1990. pp. 340-341. Warren Treadgold. Byzantium and its Army 284-1081. Stanford University Press. 1995. pp. 84-85. John Haldon. Byzantium at War ad 600-1453. Osprey Publishing. 2002. p. 66.
43. ვარენ თრედგოლდის მიხედვით, ბიზანტიის არმიის სიდიდემ 1025 წლისთვის გადააჭარბა ამ რიცხვს და 250 ათასს მიაღწია. Warren Treadgold. Byzantium and its Army 284-1081. p. 85, მაგრამ მაშინდელი ბიზანტიის მოსახლეობის რაოდენობის,

15-20 მილიონის გათვალისწინებით, Г. Г. Литаврин. Одиннадцатое столетие в истории Византии. стр. 16, The Economic History of Bizantium from the Seven trough the Fifteenth Century. Editor in Chief Angeliki E. Laiou. `Dumbarton Oaks Reserch Library and Collection.~ 2002. p. 51. Zalian maRali cifri arc 250 aTasia.

44. Гельмут Кенигсбергер. Средневековая Европа. стр. 165. В. В. Штокмар. История Англии в Средние Века. Санкт-Петербург. 2000. стр. 47-49.

45. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 106-107. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 93-95.

46. დასავლეთ ევროპელ რაინდს ბრძოლაში ყოველთვის თან ახლდა რამდენიმე სხვადასხვა კატეგორიის მეომარი, საჭურველმტვირთავი, მეარბალეტე, ქვეითი შუბოსანი და ა.შ. რაინდის თანმხლები მეომრებისა დადგენილი რაოდენობა არ არსებობდა, მათი რიცხვი კონკრეტული რაინდის ფინანსური შესაძლებლობითა და სოციალური სტატუსით ისაზღვრებოდა და საშუალოდ 4-6 მეომრის ფარგლებში მერყეობდა. А. Свечин. Эволюция Военного Искусства.. стр. 100. John France. Victory in the East. A military history of the First Crusade. p. 35. თუმცა რიგ ქვეყნებში უფრო მაღალ მაჩვენებელსაც აღწევდა. მაგალითად, ლათინური იერუსალიმის სამეფოში ერთ რაინდზე საშუალოდ 10 ქვეითი მეომარი მოდიოდა. Жан Ришар. Латино-Иерусалимское Королевство. стр. 112.

47. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 107. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 93-96. J. F. Verbruggen. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. p. 7.

48. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 5. стр. 51. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. Л. А. Семенова. Из истории средневековой Сирии Сельджукский период. Москва. `Наука.~ 1990. стр. 114.

49. Р. А. Гусейнов. Сельджукская Военная Органи- зация. ПС. вып. 17(80). Ленинград. 1967. стр. 133.

50. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 116.

51. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1959. გვ. 125.

52. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 9.

53. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია (786-925 წწ.). სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევისა და საძიებლების დართვით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი. 1965. გვ. 68.

54. Лев Диакон. История. Перевод М. М. Копыленко. Редактор Г. Г. Литаврин. Москва. 1988. стр. 23-25.

55. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XV. гл. 1. стр. 399.

56. Робер де Клари. Завоевание Константинополя. Перевод, статья и комментарии М. А. Заборова. Москва. 1986. IX. стр. 10.
57. Режин Перну. Крестоносцы. Сантк-Петербург. 2001. стр. 129.
58. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 160.
59. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 290-291.
60. Гельмут Кенигсбиргер. Средневековая Европа. стр. 116.
61. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 276.
62. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 304.
63. Михаил Сирисц. Хроника. Книга 15. Перевод Р. А. Гуссйнов. ППВ-1973. Москва. 1979. стр. 43.
64. ქუთაისში, დავით ნარინთან მისვლამდე, ჟამთააღმწერელი თეგუდარის არმიას 10 ათასი მეომრის ფარგლებში უთითებს, სანამ ის ქუთაისში ჩავიდა დაახლოებით 3-4 ათასი მეომარი დაკარგა. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 258-260.
65. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. II. გვ. 261.
66. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. Рязан. 2003. стр. 158, 234.
67. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 36.
68. Жорж Дюби. История Франции. Средние Века, стр. 271, 325.
69. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 39.
70. John France. Victory in the East. A military history of the First Crusade. p. 58.
71. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. Хроники и Документы времени Столетней Войны. Санкт-Петербург. 2005. стр. 53.
72. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 333. 338-339.
73. Михаил Пселл. Хронография. Перевод, статья и примечания Я. Н. Любарского. Санкт-Петербург. 2003. стр. 18.
74. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 285. ბ. სილაგაძე. იაპია ანტიოქიელის ცნობები საქართველო – ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X ს-ის ბოლო მეოთხედსა და XI ს-ის პირველ მეოთხედში. ქწ. VI. თბილისი. 1985. გვ. 116.
75. ივ. შაიშმელაშვილი მიიჩნევდა, რომ ზამთარში სამხედრო კამპანიის ორგანიზება ქართული სამხედრო ხელოვნების სისტემური მეთოდი იყო
76. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 239.
77. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. penguin books. 1990. p. 456. David Nicolle. Hattin 1187. Saladins greatest victory. Osprey Publishing. 2002. pp. 61-62. Robert Payne. The Crusades. Wordsworth Editions. 1998. p. 202. Stephen Oshea. Sea of Faith. Islam and Cristianity in the Medieval Mediterranean World. Profile Books. 2006. 191-192.

78. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 109. Жорж Дюби. История Франции. Средние Века, стр. 275. В. В. Штокмар. История Англии в Средние Века. Санкт-Петербург. 2000. стр. 49.

79. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 91.

80. James F. Powers. A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages. 1000-1284. California University Press. 1987. p. 117.

81. Гельмут Кенигсбргер. Средневековая Евро- па. стр. 170.

82. Гельмут Кенигсбргер. Средневековая Евро- па. стр. 181.

83. Гельмут Кенигсбргер. Средневековая Европа. стр. 190. Г. Г. Литаврин. Как Жили Византийцы. Санкт-Петербург. 2006. стр. 125.

84. N. Housely. Saladins Triump over the Crusader States: The Battle of Hattin, 1187. HT. July 1987. pp. 17-22. Benjamin Z. Kedar. The Battle of Hattin Revisited. HH: PSCSCLE. editor B.Z. Kedar. Ierusalem: Yad Izhak Ben-Zvi. 1992. pp. 190-207. David Nicolle. Hattin 1187. Saladins greatest victory. pp.

80-87. Stephen Oshea. Sea of Faith. Islam and Cristianity in the Medieval Mediterranean World. pp. 193-203.

85. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

86. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. IV. Санкт-Петербург. 2001. стр.160-161. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 184-192.

87.. Г. А. Меликишвили. К Истории древней Грузии. Тбилиси. 1959. стр. 423. ქ. ჩხატარაიშვილი. ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. გვ. 58. გ. აკოფაშვილი. სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართვე-ლოში. გვ. 75. თ. პაპუაშვილი. საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი (ნიკო ბერძენიშვილის მიხედვით). გვ. 68-69. მისივე. დავით აღმაშენებლის ეპოქაში ფეოდალურ ურთიერთობათა საკითხები. გვ. 27. ამ ტიპის სამხედრო რაზმის სახელწოდება „ტაძრეულები" წარმოქმნილია ტაძრიდან, რომელიც ძველ ქართულში სასახლეს ეწოდებოდა, რის მიხედვითაც ტაძრეული სასახლეში მცხოვრებს, ე.ი. მუდმივად მეფესთან (ან სხვა სენიორთან) მყოფს ნიშნავს. სულხან-საბას მიხედვით, ტაძარი არის საუფლო სახლი, მეფეთა სახლი, სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ. II. ვტოგრაფული ნუ-სხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებით, ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. თბილისი. გვ. 135. იხ. აგრეთვე, ილ. ანთელავა. სა-ქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა. XI-XIII სს. თბილისი. 1983. გვ. 15.

88. სტეფანოს ორბელიანის "ცხოვრება ორბელიანთას" ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი. 1978. გვ. 33.

89. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 332.

90. Timothy Reuter. The Recruiment of Armies in the Early Middle Ages: What can we know ? MASSEP: PIRSDM. Copenhagen. 1997. pp. 17-18. S. D. Churh. The Household knights of king John. Cambridge University Press. 1999. pp. 16-39.

91. Д. Николле. А. Макбрайд. Армии Мусульман- ского Востока. VII-XI века. Москва. 2003. стр. 19-20. И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата. стр. 89. Daniel Pipes. Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System. New Haven. Yale University Press. 1981. pp. 12-19. Bernard Lewis. Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry. Oxford University Press. 1994. pp. 167-168. Carole Hillenbrand. The Crusades Islamic Perspectives. Routledge. New York. 2000. p. 439. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. pp. 118-124.

92. Ф. М. Асадов. Тюркская гвардия Аббасидов. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку. 1993. стр. 10-21. Д. Николле. А. Макбрайд. Армии Мусульманского Востока. VII-XI века. стр. 19-20. И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата. стр. 89. Carole Hillenbrand. The Crusades Islamic Perspectives. p. 440. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. pp. 120-124.

93. И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата. стр. 92-93. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 122.

94. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. Greenhill Books - London. Stackpole Books - Pennsylvania. 1999. pp. 177, 221. Terence Wise. Armies of the Crusades. Osprey Publishing. 2002. p. 20.

95. Ф. М. Асадов. Тюркская гвардия Аббасидов. стр. 21. Л. Гумилев. Открытие Хазарии. Санкт- Петербург - Москва. 2003. стр. 204-205. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. pp.128-131.

96. З. М. Бунятов. Государство атабеков Азербайджана. Баку. 1978. стр. 44-61. А. С. Сумбатзаде. Азербайджанцы этногенез и формирование народа. Баку. 1990. стр. 140-141. Стенли Лен-Пуль. Мусульманские Династии. Москва. 2004. стр. 125. А. Али Заде. Хроника Мусулманских Государств. I - VII вв. Хиджры. Москва. 2004. стр. 360-361.

97. Низам ал-мульк. Сиасет-наме. Перевод Б. Н. Заходера. Москва. 1949. гл. 27. стр. 111-112. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. p. 221.

98. Erik Hildinger. Warriors of the Steppe. A Military History of Central Asia 500 B.C. to 1700 A.D. Da Capo Press. 2001. p. 167. James Waterson. The Mamluks. HT. v. 56. issue 3. 2006. p. 21.

99. Л. Гумилев. Черная Легенда. Москва. 2005. стр. 54-55. Erik Hildinger. Warriors of the Steppe. p. 154. James Waterson. The Mamluks. p. 21.

100. Reuven Amitai-Preiss. Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281. Cambridge University Press. 1995. pp. 26-48, 179-201. Erik Hildinger. Warriors of the Steppe. pp. 161-165. James Waterson. The Mamluks. pp. 24-27. Sevak Josep Manjikian. Education and Training Under the Mamluks. McGill University. Montreal-Quebec. 1998. pp. 20-22. 101. Д. Николле. Янычары. Москва. 2004. стр. 6-12. Halil Inalcik. The Ottoman Empire. The Classical age 1300-1600. p. 11.

102. John Haldon. Strategies of Defence, Problems of Security: the Garrisons of Constantinople in the Middle Byzantine Period. CH: PTSSSBS. Aldershot: Ashgate. 1995. pp. 5-6. Warren Treadgold. Byzantium and its Army 284-1081. pp. 28-32.

103. ვარანგების გვარდია თავდაპირველად შედგებოდა იმ 6000 რუსი მეომრისგან, რომლებიც ბარდა ფოკას წინააღმდეგ საბრძოლველად ბასილი II-ს კიევის რუსეთის მთავარმა ვლადიმერმა გამოუგზავნა. Г. Г. Литаврин. Геополитическое положение Византии в VII-VIII вв. Византия между Западом и Востоком. Сантк-Петербург. 2001. стр. 40. Ф. И. Успенский. История Византийской Империи. том 3. Москва. 2002. стр. 630. Warren Treadgold. Byzantium and its Army 284-1081. p. 79. მოგვიანებით ვარანგების დაკომპლექტება ძირითადად სკანდინავიელი და ანგლო-საქსი მოქირავნე მეომრებისგან დაიწყეს, რომელთა რაოდენობამაც განსაკუთრებით იმატა 1066 წლიდან, ნორმანების მიერ ინგლისის დაპყრობის შემდეგ. Benedikt S. Benedikz. The Origin and Development of the Varangian Regiment in the Byzantine Army. BZ. # 62. 1969. pp. 23-30. Ian Heath. The Vikings. Osprey Publishing. 1985. pp. 12-16.

104. თავის დროზე, ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში გამოითქვა მოსაზრება, რომ ბიზანტიის იმპერატორმა ალექსი კომნენოსმა 1090 წელს შექმნა იმპერატორების გვარდია, „არქონტოპულთა კორპუსი," რომელიც მოგვიანებით ფორმირებული აღმაშენებლის გვარდიის, „მონასპის" ერთგვარ ანალოგად იქნა მიჩნეული. ქ. ჩხატარაიშვილი. უცხოელები XII საუკუნის საქართველოს ლაშქარში. სრხ. თბი-ლისი. 1966. გვ. 164. ეს მოსაზრება არასწორია, არხონტოპულები არა გვარდიას, არამედ ბიზანტიური არმიის ელიტარულ, მაგრამ მაინც „ჩვეულებრივ," ამასთან „დროებით" სამხედრო დანაყოფს წარმოადგენდა, რომლის მსგავსსაც ბიზანტიის სხვა იმპერატორებიც ქმნიდნენ თავიანთი მმართველობის ხანაში. მაგალითად, ამ ტიპის დანაყოფი, ე.წ. „უკვდავების" რაზმი შექმნა იოანე ციმისხმა. Лев Диакон. История. стр. 57. ასეთივე (და ანალოგიური სახელის) დანაყოფი შექმნა საუკუნის შემდეგ მიხეილ დუკამაც, რომლის ბრძანებითაც ბიზანტიელმა სარდალმა კო-ნსტანტინე კაბადოკიელმა თავი მოუყარა საბრძოლო გამოცდილების მქონე ყოფილ მოქირავნე მეომრებს და ჩამოაყალიბა „უკვდავთა" ახალი სამხედრო რაზმი. Никифор Вриенний. Исторические Записки. Ответственный редактор и автор комментариев А. А. Калинин.

Москва. 1997. стр. 145. "უკვდავები", „არხონტოპულები" და სხვა, კონკრეტული სახელწოდების მქონე ქვედანაყოფები ბიზანტიაში ხშირად იქმნებოდა, როგორც იმპერატორთა ერთგვარი პირადი სამხედრო რეზერვი, მაგრამ გვარდიული სტატუსი, ე.წ. ტაგმა, არც ერთ მათგანს არ მიუღია.

105. Timothy Dawson. The uses of Varangian Guard. GHJB. v. 6. issue 1. 1998. pp. 34-35. Jan Heath. Byzantine Armies 1118-1461. Osprey Publishing. 2005. p.14.

106. David Nicolle. The Crusades. Osprey Publishing. 1988. p. 17. misive. Knight Hospitaller. 1. Ospray Publishing. 2001. pp. 2-23. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. Phoenix Press. London. 2001. pp. 252-279. Helen Nicholson. The Knights Templar. A New History. Sutton Publishing. 2001. pp. 47-88. International Mobility in the Military Orders (Twelfth to Fifteenth Centuries): Traveling on Christs Business. Edited by Jochen Burgtorf and Helen Nicolson. University of Wales Press. Cardif. 2006. pp. 5-7.

107. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლ-ის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 337.

108. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 119-120.

109. ბუნებრივია, მოქირავნეობა, როგორც სამხედრო ინსტიტუტი ბევრად ადრე ჩამოყალიბდა. მოქირავნეთა პირველი სამხედრო კონტინგენტები და მთელი არმიებიც კი, პირველად ელინისტურ სამყაროში გამოჩნდა. მაგალითად, მოქირავნეთა ასეთ არმიას წარმოადგენდა ქსენოფონტეს ანაბასისით ცნობილი 10 ათასი ელინი მეომარი, რომლებიც აქემენიდური სპარსეთის ტახტის პრედენდენტის კიროსის არმიის შემადგენლობაში შედიოდნენ. С. Лавренов. А. Карашук. Армии Древней Греции VI-IV вв. до н. э. Москва. 2001. стр. 37-38. სხვადასხვა ქვეყნიდან გამოსული მოქირავნეები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ძველი მსოფლიოს მთელ რიგ არმიებში, მაგალითად, ალექსანდრე მაკედონელის, პიროსის, სელევკიდებისა და სხვა არმიებში. Н .Секунда. А. Макбрайд. Армия Александра Великого. Москва. 2004. стр. 36-38. მოქირავნეებს დიდი ხვედრითი წილი ჰქონდათ კართაგენის სამხედრო ორგანიზაციაში, ხოლო ძველი სამყაროს ერთ-ერთი უდიდესი მხედართმთავრის, ჰანიბალის არმია, რომელმაც რომი თითქმის დაღუპვის პირას მიიყვანა, ძირითადად მოქირავნეებ-ით იყო დაკომპლექტებული. Н. С. Голицын. Карфагеняне. Военное устройство и военные учреждения. История Военного Искусства Древности. Москва. 2004. стр. 261-262. Питер Коннолли. Греция и Рим. Энциклопедия Военной Истории. Москва. 2000. стр. 147-148. მოქირავნეებს იყენებდნენ როგორც გვიანრომაულ, ისე ადრებიზანტიურ სამხედრო ორგანიზაციაში. . . Jones. The Later Roman Empire. 284-602. University of Oklahoma Press. 1964. pp. 663-668. John L. Teall. The Barbarians in Justianians Armies. Speculum. v. 40. #2. 1965.

pp. 294-322. Michael Grant. The Army of the Caesars. New York. 1974. pp. 87, 91, 105, 146-149. Peter Wilcox. Romes Enimis. Germanics and Dacians. Osprey Publishing. 2002. pp. 28.

110-112 (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

113. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 119.

114. А. Свечин. Эволюция Военного Искусства. стр. 114.

115. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 196.

116. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 194.

117. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 108.

118. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 111. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 106. rederick H. Russell. The Just War in the Middle Ages. Cambridge University Press. 2003. pp. 158-159. საინტერესოა, რომ მსგავსი პროცესები ჩანს ამიერკავკასიაშიც, მაგალითად, აკად. ი. მანანდიანს აღნიშნული აქვს, რომ X—XI სს-ის შეიმჩნევა ნატურალური გადასახადის ფულადით შეცვლის ტენდენცია, იხ. Я. А. Манандян. О Торговле и Городах Армении в Связи с Мировой Торговлей Древних времен. Ереван. 1954. стр. 208. საქართველოში ამავე პერიოდს ემთხვევა დავით კურაპალატის მიერ მონეტის მოჭრა, რომლის გამოჩენაც არ არის გამორიცხული, სამხედრო ორგანიზაციის მოთხოვნებთანაც ყოფილიყო დაკავშირებული.

119. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 195. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 115-116.

120. А. Свечин. Эволюция Военного Искусства.. стр. 151.

121. Жорж Дюби. История Франции. Средние Века, стр. 203-204. А. Свечин. Эволюция Военного Искусства. стр.150.

122. А. Свечин. Эволюция Военного Искусства. стр. 150.

123. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 109. А. Свечин. Эволюция Военного Искусства.. стр.150.

124. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

125. А. Свечин. Эволюция Военного Искусства.. стр. 113-114; Артур Брайант. Эпоха Рыцарства в Истории Англии. стр. 96-97.

126. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

127. А. Свечин. Эволюция Военного Искусства.. стр. 151.

128. მოქირავნეთათვის გადასახდელი, კოლოსალურად მაღალი თანხების შესახებ (რომელიც სხვადასხვა ქვეყანაში სხვადასხვა იყო), ზოგადი წარმოდგენის შექმნა შეიძლება ვ. ტრედგოლდის ნაშრომში გამოქვეყნებული ციფრებით, რომლებიც ასახავენ ბიზანტიის იმპერიაში მოქირავნეებისათვის გადასახდელი ტარიფების სიდიდეს IV-X საუკუნეებში. იხ. Warren Treadgold. Byzantium and its Army 284-1081. pp. 118-157.

129. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 246. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. pp. 273-275, 285-286. Brian T. Carey. Debacle at Manzikert, 1071: Prelude to the Crusades. p. 20.

130. Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. Перевод Ю. И. Крачковского. Москва. `Восточная Литература.~ 1958. стр. 58.

131. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. стр. 101.

132. Пьер Виймар. Крестовые Походи, Миф и реальность священной войны. Санкт- Петербург. 2003. стр. 207.

133-135. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

ბ) სამხედრო საქმის ორგანიზაციის მომთაბარული სისტემა

1. Denis Sinor. The Inner Asian Warriors. JAOS. v. 101. 1981. p. 134.
2. С. Г. Кляшторный. Д. Г. Савинов. Степные Империи Древней. Евразии. Санкт-Петербург .2005. стр. 153. 3-5.

თავი 2

შუა საუკუნეების ომების ბუნება (მიზნები და კანონები)

ა) ომების მიზნები

1. მ. ლორთქიფანიძე. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. სინ. II. თბილისი. 1973. გვ. 513.
2. მაგალითად, ბაგრატ III-მ კლარჯეთის სამეფოს ტერიტორიების სამეფო დომენთან მიერთების მიზნით, მოსალაპარაკებლად მიიწვია კლარჯეთის მფლობელები (თავისი ნათესავები) და მათთვის მოულოდნელად შეიპყრო ისინი და საპყრობილეში ჩასვა, სადაც კლარჯი ხელმწიფენი (როგორც ჩანს, ბაგრატის „დახმარებით“) მალე გარდაიცვალნენ. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 283. ს. ჯანაშია. საქართველოს ისტორია. შრომები. ტ. V. გვ. 149. მ. ლორთქიფანიძე. შინაპოლიტიკური და საგარეო ვითარება X ს. 80-იანი წლებიდან XI ს. 80-იან წლებამდე. გვ. 159. ანალოგიურად იქცევა მოგვიანებით გიორგი ბრწყინვალე, რომელმაც შეხვედრაზე მოიწვია კახეთის ერისთავები და ამოწყვიტა ისინი.

3. Гельмут Кенигсбергер. Средневековая Европа. стр. 113.
4. რ. მეტრეველი. დიდნი საქმენი. გვ. 44-45.
5. მ. ლორთქიფანიძე. საქართველო XI ს. ბოლოსა და XII ს. პირველ მეოთხედში. დავით IV აღმაშენებელი. გვ. 212-213.
6. გ. ჯამბურია. სამთავრო-სენიორალური სისტემა ერთიანი მონარქიის არსებობის ხანაში (XI-XIV სს.). გვ. 125-126.
7. Гельмут Кенигсбергер. Средневековая Европа. стр. 161. Жак Ле Гофф. Цивилизация Средневекового Запада. стр. 122.
8. ამ საკითხის შესახებ იხ. ქვემოთ, წინამდებარე ნაშრომის IV ნაწილის ქვეთავი, „ბაგრატ IV. სტრატეგიულ შეცდომათა სერია. დაპირისპირება ბაღვაშებთან."
9. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 305.
10. გ. ჯამბურია. სამთავრო-სენიორალური სისტემა ერთიანი მონარქიის არსებობის ხანაში (XI-XIV სს.). გვ. 125. ილ. ანთელავა. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა. XI-XIII სს. გვ. 178.
11. Жорж Дюби. История Франции. Средние Века, стр. 277-279.
12. მაგალითად, სტეფანოს ორბელიანის მიხედვით მონღოლებმა, რომლებმაც დაიპყრეს ელიკუმ ორბელიანის სამფლობელოები, იგი სამართავად კვლავ ელიკუმს ჩააბარეს: „ხრმლით დაჭერილი და თეთრით ნასყიდი ერთი მამული არს კაცისათვის „მე, რომელ მახვილითა ჩემითა დამიპყრიეს ესე სოფელნი, შენდა იყოს მამულად." სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთას" ძველი ქართული თარგმანები. გვ. 72-73.
13. Гельмут Кенигсбергер. Средневековая Европа. стр. 126.
14. История Османского Государства Обшества и Цивилизации. т. I. стр. 389-393. Бернард Луис. Ислам и Запад. Москва. 2003. стр. 130-131.
15. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
16. Т. И. Султанов. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и Властъ. стр. 47.
17. მაგალითად, ისტორიულ ლიტერატურაში მითითებულია, რომ ბასილი ეზოსმოძღვრის მიხედვით, თამარ მეფის დროს საქართველოს სამეფოს საზღვრები ორჯერ მეტ ტერიტორიებს მოიცავდა, ვიდრე ეს იყო მისი წინამორბედი მეფეების დროს. იხ. მ. ბერძნიშვილი. საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს. სრხ. გვ. 64.
18. ბ. სილაგაძე. XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე. გვ. 113-114. ნ. შენგელია. საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი თამარის მეფობაში. სინ. III. გვ.321-324. З. М. Бунятов. Государство атабеков Азербайджана. стр. 96-97.

19. Марк Блок. Феодальное Общество. стр. 290-291. ამ საკითხის შესახებ იხ. აგრეთვე, ქვეთავი: „სასაზღვრო რეგიონები სათა-რეშო რეიდების ორგანიზების სისტემა“.
20. ნ. შენგელია. საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი თამარის მეფობაში. გვ. 337. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 16. მხარგრძელების ამ ცნობილი სათარეშო რეიდის ერთ-ერთ მიზნად, პროფ. ვ. გაბაშვილი ირანის ტერიტორიებზე გამავალი სავაჭრო მაგისტრალებზე კონტროლის დამყარების მცდელობას მიუთითებდა, იხ. ვ. გაბაშვილი. ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საგარეო-პოლიტიკური ფაქტორები. გვ. 313. რაც რეალობას არ შეეფერება. მხარგრძელების ლაშქრობა იყო კლასიკური სათარეშო რეიდი დაპყრობითი ამოცანების გარეშე, მის მიზანს ნადავლის მოპოვება და საქართველოს სამხედრო ძლიერების დემონსტრირება წარმოადგენდა. ამ რეიდის დროს საქართველოს არმიას არ უცდია არც ერთი აღებული ქალაქის შენარჩუნება, ხოლო ის შეწყდა მაშინ, როდესაც ირანის ტერიტორიებზე ღრმად შესულმა არმიამ დაგროვილი ნადავლზე მეტის ზიდვა ვეღარ შეძლო („ვერ ძალ-ედვა წიაღ მისვლად ალაფისაგან“) და საქართველოში დაბრუნდა, რაც გარკვევით ჩანს წერილობითი წყაროების ცნობებიდან. იხ. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 103-109. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მხარგრძელთა ლაშქრობის სამხედრო ამოცანებს რიგი მკვლევარები სავსებით სწორ შეფასებას აძლევდნენ. იხ. მაგალითად. შ. მესხია. საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში. თბილისი. 1979. გვ. 306.
21. Reuven Firestone. Jihad: The Origin of Holy War in Islam. Oxford University Press. 2002. pp. 13-18. Roy Parviz Mottahedeh. Ridwan al-Sayyid. The Idea of the Jihad in Islam Before the Crusades. The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World. Edited by Angeliki E, Laiou and Roy Parviz Mottahedeh. Dumbarton Oaks. 2001. pp. 23-29.
22. Steven Runciman. A History of the Crusades. v. I. pp. 106-118.
23. Carole Hillenbrand. The Crusades Islamic Perspectives. pp. 89-251.
24. Маршалл Дж. Ходжсон. Орден Ассассинов. Санкт-Петербург. 2004. стр. 88-100.
25. З. В. Удальцова. Византийская Культура. Москва. 1988. стр. 84-85.
26. ჯვაროსნები ბალტიისპირეთში.
27. З. Олденбург. Костер Монсегюра. Санкт-Петербург. 2001. стр. 7-341.
28. Norman Housley. Religious Warfare in Europe. 1400-1536. Oxford University Press. 2002. pp. 33-49.
29. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. pp. 60-93.
30. Steven Runciman. A History of the Crusades. v. I. pp. 260-262.
31. Jonathan Phillips. The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople. Penguin Books. 2005. pp. 235-280.

32. Steven Runciman. A History of the Crusades.

ბ) სისასტიკე, შუა საუკუნეების ომების ძირითადი „კანონი"

1. Анна Комнина. Алексиада. Книга. X. гл. 6. стр. 277.
2. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XIV. гл. 1. стр. 374.
3. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 120.
4. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 37-39.
5. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
6. Марк Блок. Феодальное Общество. стр. 291.
7. ბ. სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში. გვ. 89. მისივე. ხაზართა ერთი ლაშქრობის შესახებ VIII საუკუნეში. 1. 1980. გვ. 110-112.
8. ივ. ჯავახიშვილი მიაეხს.. ქართველი ერის ისტორია. II. გვ. 73-76. ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. თბილისი. 1979. გვ. 91- 95. Л. И. Надирадзе. Джизья в `охранной грамоте~ Хабиба Ибн Масламы. მიაეხს. 3. 1986. გვ. 104-117. ო. ცქიტიშვილი. ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი" აბუ 'უზაიდას თხზულებაში. მიაეხს. 2. 1976. გვ. 187-199. მისივე. ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი" ჰუმაიდ იბნ ზანჯუვაიჰის „ქონების წიგნში". მიაეხს. 2. 1991. გვ. 102-110. დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 348-352.
9. ბ. სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში. გვ. 98-106. ა. ბოგვერაძე. ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში. გვ. 289-290. დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 369-370.
10. А..А. Васильев. Византия и Арабы. т. 2. Сантк-Петербург. 1902. приложения. стр. 110.
11. Марк Блок. Феодальное Общество. стр.405-406; The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World. Edited by Michael Howard. Georg J. Andreopoulos. Mark R. Shulman. Yale University Pess. New Haven and London. 1994. p. 29. Antonio Santosuosso. Barbarians. Marauders. and Infidels. p. 210.
12. The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World. pp. 29-39. Antonio Santosuosso. Barbarians. Marauders, and Infidels. p. 213.
13. შუა საუკუნეებში არსებული წარმოდგენების შესახებ „სამართლიან ომებზე" იხ. Frederick H. Russell. The Just War in the Middle Ages. pp. 16-308.
14. Михаил Пселл. Хронография. стр. 27.
15. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. Москва. 2004. стр. 54.
16. Михаил Пселл. Хронография. стр. 99.
17. კონსტანტინე დუკა იყო ბაგრატ IV-ს დის, მარიამ დედოფლის ვაჟიშვილი.

18. Анна Комнина. Алексиада. Книга .I- II. гл. 10. 12. 15. стр. 75-76. 80. 86.
19. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 276-277. В. В. Бартольд. Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия. стр. 438-439.
20. Робер де Клари. Завоевание Константинополя. стр. 31, 53. Жак Ле Гофф. Цивилизация Средневекового Запада. стр. 172.
21. The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World. p. 38.
22. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 97.
23. Л. Гумилев. Древняя Русь и Великая Степь. Москва. 2004. стр. 467. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 323-324. რუსებმა მონღოლთა ელჩები მოგვიანებით, 1238 წელსაც დახოცეს, როდესაც ბათუ ყაენის არმია კიევს მიადგა. ცნობილი რუსი ისტორიკოსი ნ. კარამზინი კიევში ელჩების დახოცვას ხალხის გამბედაობას უწოდებდა, Н. М. Карамзин. Предания Веков. Москва. 1988. стр. 276. მონღოლებისთვის კი ელემენტარული სამხედრო ვერაგობა იყო და მონღოლთა კანონების მიხედვით ელჩების მკვლელებს არანაირი დანდობა არ ეკუთვნოდათ. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 323.
24. Киракос Гандзакеци. История Армении. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян. Москва. 1976. стр. 165. Т. Х. Акопян. Ани Столица Средневековой Армении. Ереван. 1985. стр. 253-254.
25. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 90.
26. მონღოლებისთვის ქალაქი, რომელიც მათ განსაკუთრებულ წინააღმდეგობას გაუწევდა, „ბოროტი" ქალაქი იყო, ხოლო ქალაქი, რომელიც ბრძოლის გარეშე გაეღებდა კარიბჭეს, „კეთილი" ქალაქი იყო. Чойжилжавын Чойсамва. Завоевательные Походы Бату-Хана. стр.37-48.
27. А. Доманин. Крестовые Походы под сенью Креста. Москва. 2003. стр. 167. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. I. pp. 286-287.
28. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 193.
29. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 299.
30. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 26-27.
31. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 170-172.
32. ლ. დავლიანიძე. მათე ურჰაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ. გვ. 247.
33. მაგალითად, მხითარ გოშის მიხედვით დემეტრე I-მა 1138 წელს დალაშქრა მინისძვრის შედეგად დანგრეული განძა და ამოწყვიტა მისი მოსახლეობა. ლ. დავლიანიძე. მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკა." ქწ. II. თბილისი. 1968. გვ. 39. კირაკოს განძაკელის მიხედვით ზაქარია მხარგრძელმა ნახიჭევანში სომეხი იშხანების განადგურების საპასუხოდ მუსლიმური ქალაქის არდებილის მოსახლეობა მეჩეთში შეყარა და ცოცხლად დაწვა, Киракос Гандзакеци. История Армении. стр. 129. ხოლო

თამარის პირველი ისტორიკოსის ჩვენებით, ქალაქ მიანის ემირს ცოცხლად ტყავი გააძრო. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 108. მიუხედავად იმისა, რომ წყაროებში აღნიშნული სისასტიკის აქტები საპასუხო ქმედებებადაა წარმოდგენილი, ისინი მაინც მიუთითებენ იმ გარემოებაზე, რომ შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებაში სისასტიკე სისტემურ მეთოდს წარმოადგენდა.

34. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира. стр. 59.
35. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира. стр. 68.
36. David Nicolle. Constantinopole 1453. The End of Byzantium. Ospray Publishing. 2000. pp. 81-82. Stephen Oshea. Sea of Faith. p. 374.
37. Лев Диакон. История. стр. 18-19.
38. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 86. стр. 241.
39. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях. Издание текста, перевод, введение и примечания, приложение З. М. Буниятова. Москва. `Восточная Литература. 1980. гл. 20. стр. 68.
40. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 152.
41. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 177.
42. რ. კიკნაძე. საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ. გვ. 547-548.
43. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 170-171. 323.
44. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 130.
45. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 191.
46. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира. стр. 92.
47. Жоффруа Де Виллардуен, Завоевание Константинополя. Перевод, статья и комментарии М. А. Заборова. Москва. 1993. 393-394. стр. 99-100.
48. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედ- თანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 108. Киракос Гандзакеци. История Армении. стр. 129. იხ. აგრეთვე ზემოთ, შენიშვნა 32.

გ) ტყვეობა და მძევლობის ინსტიტუტი

1. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. A Translation and Commentary by Thomas S. Asbridge. Susan B. Edgington. London. `Ashgate.~ 1999. pp. 132-136. imaves aRwers qamal adinic. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 153-154.
2. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 13-14.

3. Гельмут Кенигсбергер. Средневековая Европа.стр. 101. John Mattews, Bob Stewart. Warriors of Christendom. Brockhampton Press. London. 1998. p. 33.
4. А.А Васильев Византия и Арабы. т. 2. Сантк-Петербург. 1902. приложения. стр.108.
5. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XI. гл. 10.стр. 314.
6. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VIII. гл. 6.стр. 238.
7. John Mattews, Bob Stewart. Warriors of Christendom. p. 162. Nicolle David. The Third Crusade 1191. Richard the Lionheart, Saladin and the struggle for Jerusalem. Osprey Publishing. 2006. p. 55.
8. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 105. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. 61, 80. стр.177, 218.
9. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. pp. 38-39.
10. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. pp. 357.
11. Adam J. Kosto. Hostages During the First Century of the Crusades. ME. v. 9. #1. 2003.Brill Academic Publishers. p. 20.
12. ვ. ფუთურიძე. არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ. ენიმკი. XIII. თბილისი. 1942. გვ. 140.
13. Иоган Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. перевол со старонемецкого Ф. К. Бруна. издания З. М. Бунятова. Баку. 1984. стр. 9.
14. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 73. стр. 205.
15. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. pp. 162. 171. Албер Гарро. Людовик Святой и его Королевство. Сантк-Петербург. 2002. стр. 127, 136.
16. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია გვ. 129.
17. Марк Блок. Феодальное Общество. стр. 290; The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World. pp. 36-37.
18. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. გვ. 147.
19. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 54. стр. 164.
20. ბ სილაგაძე. XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე. გვ. 121-123.
21. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. p. 171.
22. V. Minorsky. Studies in Caucasian History. London: Taylors Foreign Press. 1953. p. 90. გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო. თბილისი. 1995. გვ. 104.
23. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 108.
24. Adam J. Kosto. Hostages During the First Century of the Crusades. p. 18.
25. Adam J. Kosto. Hostages During the First Century of the Crusades. p. 19; Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. p. 171.

26. Adam J. Kosto. Hostages During the First Century of the Crusades. p. 20.
27. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. გვ. 18.
28. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VII. гл. 7. стр. 213.
29. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. pp. 466-467. Robert Payne. The Crusades. p. 211. Hadia Dajani-Shakeel. Some Medieval Account of Salah al-Dins Recovery of Ierusalem (Al-Quds). Studia Palaestina: Studies in honor of Constantine K. Zurayk. IPS. Beirut. 1988. pp. 18-19.
30. Halil Inalcik. The Ottoman Empire. The Classical age 1300-1600. p. 26. David Nicolle. Constantinopole 1453. The End of Byzantium. pp. 81-82.
31. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 354.
32. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 177.
33. Robert Payne. The Crusades. pp. 193-194.
34. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 177.
35. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. pp. 436-474. Robert Payne. The Crusades. pp. 197-212.
36. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
37. Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. стр. 134, 147.
38. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია (786-925 წწ.). გვ. 127.
39. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XII. гл.1. стр. 320.
40. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 163.
41. Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. стр. 139.
42. Георгий Сфрандзи. Хроника. Предисловие, перевод и примечаний Е. Д. Джагацпанян. Кавказ и Византия. т. 5. Москва. 1987. стр. 200.
43. Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. стр. 127.
44. Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. стр. 241.
45. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 169.
46. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Рязан. 2004. стр. 321-322.
47. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 89. стр. 249.
48. თამარის ნალი
49. Adam J. Kosto. Hostages During the First Century of the Crusades. pp. 6-10. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მძევლობის ინსტიტუტი სპეციალურ ნაშრომით შეისწავლა პროფ. ჯ. სტეფნაძემ, იხ. მისი, მძევლის ინსტიტუტი საქართველოში. ქდწ. 9. თბილისი. 2002. გვ. 257-296. ნაშრომში თავმოყრილია ქართულ წერილობით წყაროებში დაცული უაღრესად საინტერესო ცნობები მძევლობის კონკრეტული ფაქტების შესახებ, რაც შესაძლებლობას იძლევა თვალი გაედევნოს ამ მეტად საინტერესო

და მნიშვნელოვანი ინსტიტუტის ევოლუციურ განვითარებას საქართველოში, მაგრამ უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ავტორის მთელ რიგ დასკვნებთან დათანხმება შეუძლებელია. მაგალითად, მისი დასკვნით, „ომწაგებული ქვეყნიდან მძევლები არ მიჰყავდათ" (დასახელებული ნაშრომი. გვ. 295), სინამდვილეში პირიქით, მიჰყავდათ და ძალიან ხშირადაც. „მძევალი პოლიტიკური ზეწოლის საშუალება იყო" (დასახელებული ნაშრომი. გვ. 295), მძევალი შემდგარი შეთანხმების შესრულების გარანტია იყო და მისი სხვა მიზნით გამოყენება კანონის დარღვევად ითვლებოდა. „მძევალს გამომრთმევი ქვეყნის მეთაური იღებდა" (დასახელებული ნაშრომი. გვ. 295), მძევალს შეთანხმების მონაწილე იღებდა, რომელიც შეიძლება სახელმწიფოს მეთაური, ან სხვა ის პირიც ყოფილიყო, რომელსაც გადაწყვეტილების მიღების უფლება ჰქონდა, ამასთან, მძევლებს მარტო გამარჯვება-დამარცხების შემთხვევაში არ იყენებდნენ, მძევლობით ნებისმიერი სხვა (არასაომარი) შეთანხმებაც შეიძლებოდა გაემაგრებინათ. „მძევალს საკუთარ სარწმუნოებას ახვევდნენ თავზე" (დასახელებული ნაშრომი. გვ. 296), სანამ შეთანხმება სრულდებოდა, მძევალი ყოველმხრივ ხელშეუხებელი იყო და ა.შ.

50. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 269.
51. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 288.
52. Adam J. Kosto. Hostages During the First Century of the Crusades. pp. 10. 12.
53. Анна Комнина. Алексиада. Книга . XIII. гл. 9. стр. 359.
54. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. p. 171. Adam J. Kosto. Hostages During the First Century of the Crusades. p. 19.
55. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 289.
56. Adam J. Kosto. Hostages During the First Century of the Crusades. p. 15.
57. Adam J. Kosto. Hostages During the First Century of the Crusades. p. 16.

დ) „რაინდული კოდექსი."

1. Всеобщая История Степаноса Таронского Асохика по прозванию. Переведена от Армянского и обьяснено Н. Эминьим. Москва. 1864. стр. 195. Смбат Спарапет. Летопись. стр. 182.
2. Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. стр.175-176. Viola H. Winder. Memories of a Muslim Prince. The story of Usamah, a warrior, a poet, a hunter and a diarist to rank with pepys. SAW. May/June. 1970. p. 17.
3. V. Minorsky. Studies in Caucasian History. p. 90. გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო. 104.
4. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 159.

5. Иоган Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке. стр. 17.
6. ვარდან არეველეცი. მსოფლიო ისტორია. სიწ. 74. ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნოდარ შოშიაშვილმა და ეკა კვაჭანტირაძემ. თბილისი. არტანუჯი. 2002. გვ. 123. Смбат Спарапет. Летопись. Перевод древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна. Ереван. 1974. стр. 28.
7. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 170-171. Ата-Мелик Джувейни. Чингис-хан. История Завоевателя Мира. стр. 302.
8. The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World. p. 30.
9. სალადინისა და რიჩარდ ლომგულის ურთიერთობის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი ეპიზოდია იაფეს ბრძოლა, სადაც რიჩარდს ცხენი მოუკლეს. როდესაც სალადინმა დაინახა ქვეითად მეომარი რიჩარდი, ბრძოლის ამ მონაკვეთზე მუსლიმთა შეტევა შეაჩერა და მას ცხენი გაუგზავნა ამ სიტყვებით, რომ: ისეთ დიდ მეომარს როგორიც რიჩარდი იყო, ქვეითად ბრძოლა არ შეეფერებოდა. Elias Antar. Saladin - Story of a Hero. SAW. May/June 1970. p. 28. Daniel Da Cruz. End of a Vision. SAW. May/June 1970. p. 35.
10. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XIV. гл. 5. стр. 388.
11. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 317.
12. Steven Runciman. A History of The Crusades. v.II. pp. 111-112.
13. Elias Antar. Saladin - Story of a Hero. p. 30.
14. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 217.
15. С. И. Лучицкая. Образ Другого. Мусульмане в Хрониках Крестовых Походов. Санкт-Петербург. 2001. стр. 211-214.
16. Neill G. F. Christie. The Presentation of the Franks in Selected Muslim Sources from the Crusades of the 12 th Century. D. Dissertation. University of St. Andrews. 1996. p. XII.
17. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 122.
18. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 158.
19. სტეფანოს ორბელიანი. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთას" ძველი ქართული თარგმანები. გვ. 68.
20. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира. стр. 56.
21. Михаил Пселл. Хронография. стр. 97.
22. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XII. гл. 6. стр. 332-334.
23. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 158.
24. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთას" ძველი ქართული თარგმანები. გვ. 51-53.
25. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 141.

26. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 231.
27. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 19.
28. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 209.
29. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 358.
30. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 123.
31. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр.192.

ე) რელიგიის ფაქტორი

1. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 341. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. p. 417.
2. Петр Тудебод. История Иерусалимского Похода от 1095 до 1099. История Средних Веков. Крестовые Походы. Составитель М. М. Стасюлевич. Санкт-Петербург. 2001. стр. 171.
3. Гийас ад-дин Али. Дневник Похода Тимура в Индию. перевод, текст и коментарии А. А. Семенов. Москва. 1958. стр. 53.
4. Тамерлан. Автобиография. Перевод с джагатайского и тюркского В. А. Панова. Москва. 2006. стр. 75-76.
5. Лев Диакон. История. стр. 80.
6. Анна Комнина. Алексиада. Книга. IV. гл.7. стр. 153.
7. Анонимная Бернская Хроника. Хроники и Документы времени Столетней Войны. Санкт-Петербург. 2005. стр. 187.
8. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 259-260.
9. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 38.
10. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 68. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 126, 136. ქართული საწინამძღვრო ჯვრების შესახებ იხ. თ. საყვარელიძე. XII საუკუნის ქართული ჭედური ხელოვნების ისტორიიდან. თბილისი. 1980. გვ. 14-29.
11. იხ. მაგალითად, Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 125.
12. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 14.
13. David Nicolle. Hattin 1187. Saladins greatest victory. pp. 76.
14. ბ. სილაგაძე. მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის. ქწ. II. თბილისი. 1968. გვ. 87. გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო. გვ. 135-136.
15. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. III. penguin books. 1990. pp. 53-54. David Nicolle. The Third Crusade 1191. Richard the Lionheart, Saladin and the struggle for Jerusalem. p. 55.

16. მაგალითად, ჯვარი იყო გამოსახული მილანის არმიის დროშაზე, იხ. ნტონიო Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 192. ასევე ჯვარი იყო ვილჰელმ დამპყრობლის არმიის მთავარი სიმბოლო. იხ. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. VIII-XV века: Доспехи и вооружение - Крепости и Осадные Машины - Рыцарские Турниры и Гербы. Москва. 2004. стр. 1. ჯვრიანი დროშა აუცილებელ ატრიბუტს წარმოადგენდა ჯვაროსნული არმიებისთვის.Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 77. ისევე როგორც ბიზანტიურისთვის იხ. Лев Диакон. История. стр. 9, 68. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VII. Гл. 3. стр. 210. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 251. ჯვრის გამოსახულებიანი დროშებით ომობდა ქართული არმია. ომის გარდა, გამოიყენებოდა დიპლომატიური მისიების შესრულების დროს, მაგალითად, მიხეილ სირიელის მიხედვით, გიორგი III-ს მიერ გაგზავნილი ქართული ელჩობა ქალაქ მოსულში ჯვრიანი დროშით ხელში შევიდა. იხ. გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მოსულის ზანგიანთა საათაბაგო (1161 წ.). ქდწ. 4. თბილისი. 1997. გვ. 105.
17. Марко Поло. Книга о Разнообразии Мира. Москва. 2005. стр. 127.
18. Анна Комнина. Алексиада. Книга. X. гл. 7. стр. 279.
19. Михаил Пселл. Хронография. стр. 29. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II . стр. 246. Робер де Клари. Завоевание Константинополя. стр. 48.
20. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II . стр. 246. მურზულფისმიერღვთისმშობლისხატისბრძოლაშიდაკარგვისფაქტიმოხსენიებული აქვს ვილარდრუენსაც. იხ. Жоффруа Де Виллардуен, Завоевание Константинополя. стр. 58.
21. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 126.
22. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთას“ ძველი ქართული თარგმანები. გვ. 33.
23. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 362. დავითის მემატიანის მონათხრობი მეფის სასწაულად გადარჩენის შესახებ ნაკლებად დამაჯერებელია. მემატიანის მიხედვით, დავით აღმაშენებელს ალყა ჰქონდა შემორტყმული ერთ-ერთ ციხეზე და მას ციხის გალავნიდან ისარი მაშინ ესროლეს, როდესაც იგი კარავთან იდგა. გამოდის, რომ დავითს სამხედრო ბანაკი ციხესთან ისე ახლოს გაუშლია, რომ ციხიდან თვით მეფის კარვამდე (რომელიც აუცილებლად ბანაკის ცენტრში იქნებოდა) ისრით მიწვდენა შესაძლებელი ყოფილა, რაც სრულიად წარმოუდგენელია, ასე ციხის გარნიზონს მთელი არმიის განადგურება შეეძლო და ბუნებრივია, ციხის კედლებთან ბანაკს არავინ შლიდა. არის შემდეგი გარემოებაც, შუა საუკუნეების სამხედრო ბანაკების ზომების გათვალისწინებით, მეფის კარავი იმ შემთხვევაშიც კი ვერ მოექცეოდა

ისრის მისაწვდომ მანძილზე (100-150 მ.), მისი ერთი მხარე მთლად ციხის გალავანსაც რომ ყოფილიყო მიბჯენილი. ბანაკის ზომებიდან (შედარებისთვის, რომაული ლეგიონის, ანუ 6000 მეომრის, ბანაკს საშუალოდ 20 ჰა ეკავა) გამომდინარე მეფის კარავი ყველა შემთხვევაში ისრის სასროლ მანძილზე მეტად იქნებოდა დაცილებული ციხის კედლებს, რაც ძალიან კარგად ჩანს, მაგალითად, თემურ ლენგის მიერ დამასკოს ალყის მაგალითზე, როდესაც თემურთან შესახვედრად ციხიდან გამოსულ ცნობილ არაბ მემატიანეს, იბნ ხალდუნს, ქალაქის კარიბჭესთან ცხენი დაახვედრეს და ამხედრებული მიიყვანეს თემურის კარვამდე, რომელიც მისი ბანაკის ცენტრში მდებარეობდა. იხ. Frances Carney Gies. The Man Who Met Tamerlane. SAW. September/ October. 1978. p. 15.

24. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I . стр. 36.
25. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 153-154. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 119.
26. Киракос Гандзакеци. История Армении. стр. 120-122.
27. Никифор II Фока. Стратегика. Перевод со среднегреческого и коментарии А. К. Нефедкина. Санкт-Петербург. 2005. стр. 38-39.
28. Никифор II Фока. Стратегика. стр. 30-31. George T. Dennis. The Byzantines in Battle. `To empolemo Byzantino - Byzantium at War.~ Editor Nicolas Oikonomides. Athens: Institute for Byzantine Studies. 1997. p. 167.
29. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. pp. 119, 125.
30. Артур Брайант. Эпоха Рыцарства в Истории Антлии. стр. 194. Petc Armstrong. Bannockburn 1314 Robert Bruces Great Victory. Osprey Publishing. 2002. p. 47.
31. Всеобщая История Степаноса Таронского Асохика по прозванию. стр. 195. Смбат Спарапет. Летопись. стр. 11.
32. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 127.
33. Смбат Спарапет. Летопись. стр. 17.
34. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 94-95. 98-99. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 126. 134. 136.
35. George T. Dennis. The Byzantines in Battle. p. 178.
36. Из сочинения Абу Джафара Мухаммеда ибн Джарира Ат-Табари `Тарих Ар-Русул Ва-л-Мулук.“ Приложения 1 в книге З. Бунятова. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. 1965. стр. 301.
37. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. I. pp. 237-240.
38. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. I. pp. 245-246.

ა) საველე არმია მასშტაბები

1. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 1. стр. 28.
2. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 2. стр. 31.
3. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 36. стр. 120.
4. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 10. стр. 60.
5. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 69.
6. Анна Комнина. Алексиада. Книга. X. гл. 5. стр. 275-276.
7. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 61.
8. Никита Хонят. История со Времени царствования Иоанна Комнина. т II. Рязан. 2003. стр. 312.
9. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 262.
10. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 340-341.
11. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება II. გვ. 68.
12. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 36. стр. 120.
13. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 2. стр. 31.
14. Лев Диакон. История. стр. 16.
15. А. С. Матвеев. Военное Дело Арабов в X в. в книге: Никифор Фока. Стратегика. Сантк-Петербург. 2005. стр. 251-260.
16. Анна Комнина. Алексиада. Книга. X. гл. 8. 10.стр. 281, 287.
17. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 30. стр. 93.
18. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История За- воевавателя Мира. стр. 186.
19. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Хале- ба́. стр. 125.
20. Тарик ибн Нагиб. Завоевание Испании Маврами по Арабским Преданиям. История Средних Веков. Составитель М. М. Стасюлевич. Сантк-Петербург. 2001. стр. 312.
21. Лука. Завоевание Испании Маврами по Латинским Преданиям. История Средних Веков. Составитель М. М. Стасюлевич. Сантк-Петербург.. 2001. стр. 309.

თავი 3

არმია შუა საუკუნეებში

22. Георгий Сфрандзи. Хроника. стр. 222. Византийские Историки Дука и Франдзи о Падении Константинополя. Персвод и Предисловия А. С. Степанова. ВВ. т. VII. стр. 412. საინტერესოა, რომ კონსტანტინოპოლის ალყის მეორე მონაწილე, სერბი კონსტანტინე ოსტროვიცელი, რომელიც ოსმალური არმიის მოკავშირე სერბული

კონტინგენტის შემადგენლობაში იბრძოდა ბიზანტიელების წინააღმდეგ, ქალაქის დამცველ ბიზანტიურ არმიას სფრანძის მსგავს ოდენობაში, ხუთი ათასი მეომრის ფარგლებში უთითებს. Записки Янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы, Введение, перевод и Комментарии А. И. Рогова. Москва. 1978. стр. 72. მთლიანობაში კი კონსტანტინოპოლის გარნიზონი 8000 მეომარს აღწევდა, საიდანაც 5000 (სფრანძის შესაბამისად) ბიზანტიელები, ხოლო დანარჩენები დასავლეთ ევროპიდან მოსული მეომრები იყვნენ. იხ. John Haldon. Srtategies of Defence, Problems of Security: the Garrisons of Constantinopole in the Middle Byzantine Period. p. 7.

23. Византийские Историки Дука и Франдзи о Падении Константинополя. стр. 394, 412. დიდ ციფრებში საზღვრავდნენ ასევე ოსმალურ არმიას ვენეციური წყაროები კონსტანტინოპოლის ალყის დროს, სილვიო პიკოლომინი უთითებდა 200 ათასზე მეტს, ლაურო კვირინი 240 ათასს. იხ. И. П. Медведев. Падение Константинополя в Греко-Итальянской Гуманистической Публицистике XV в. в книге: Византия Между Западом и Востоком. Санкт-Петербург. 2001. стр. 314, 320.), რეალობაში მეჰმედ II-ს არმია ბევრად ნაკლები იყო, დევიდ ნიკოლეს მიხედვით 50 ათასი, იხ, ავიდ იცოლლე. ჩონსტანტინოპოლე 1453. თჰე ნდ ოფ ყზანტიუმ. პ. 51. ხოლო ჯონ ჰალდონის მიხედვით, 20-30 ათასი. იხ. John Haldon. Srtategies of Defence, Problems of Security: the Garrisons of Constantinopole in the Middle Byzantine Period. p. 7.

24. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 36.

25. ლ. დავლიანიძე. მათე ურჰაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ. სრხ. გვ. 245. М. А. Заборов. История крестовых походов в документах и материалахю. Москва. 1977. стр. 109.

26. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 169.

27. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 310, 314.

28. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 92.

29. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 132.

30. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 73-79.

31. Лев Диакон. История. стр. 33-34.

32. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 114.

33. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 109. 114. 118. 153. 161. 186.

34. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 114.

35. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. стр. 51.

36. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. стр. 77.

37. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 73-79.

38. Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. стр. 91.

39. Godfrey, Raymond and Daimbert to the Pope. Dana C. Munro. Letters of the Crusaders. OSEH. v. I. Philadelphia. University of Pennsylvania. 1896. pp. 9-11.

40. როგორც ჯვაროსანთა ერთ-ერთი ლიდერის, სტეფან ბლუას მეუღლისადმი გაგზავნილი წერილებიდან ჩანს, ანტიოქიას 5000 მეომარი იცავდა, ხოლო მის დასახმარებლად ფორმირებულმა ხუთი მუსლიმური საემიროს არმიამ 12 ათასი მეომარი შეადგინა Dana C. Munro. Letters of the Crusaders. OSEH. v. 1:4. Piladelphia: University of Pennsylvania. 1896. pp. 8-10. იერუსალიმის დასახმარებლად ნამოსული ეგვიპტის არმია ასკალონის ბრძოლაში 20-25 ათასის ფარგლებში იყო. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. I. pp. 336-341. ყველაზე დიდი არმია, რომელიც მუსლიმებმა ჯვაროსნების წინააღმდეგ იმ პერიოდში გამოიყვანეს, იყო ქერბოგას არმია, რომელიც ფაქტიურად, სელჩუკთა სამყაროს სივრცეში შეკრებილ ძალას წარმოადგენდა. ამ არმიის ზუსტი სიდიდე დაუდგენელია, თუმცა მისი რაოდენობა 30 ათასის ზევით არ ივარაუდება. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 218-219. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. I. p. 341.

41. Жоффруа Де Виллардуен, Завоевание Константинополя. 430-433. стр. 109-110.

42. Письмо Эдуарда III к Английскому Парламенту (30 ноября 1340 г.). Хроники и Документы времени Столетней Войны. Санкт-Петербург. 2005. стр. 322-324.

43. Michael Prestwich. English Armies in the Early Stages of the Hundred Years War: A and Military Change in Medieval and Early Modern Europe. Editors Andrew Ayton and J.L. Price. Scheme in 1341. BIHS. v. 56. 1983. pp. 105. 109. The Medieval Military Revolucion: State, Society Publisher: I. B. Tauris. 1995. p. 11.

44. იხ. მაგალითად. А. Свечин. Эволюция Военного Искусства.. стр. 96-97. Charles W. C. Oman. History of the Art of War in the Middle Ages. v. I. New York. 1964. pp. 231-255. R. C. Smile. Crusading Warfare. 1097-1193. Cambridge University Press. 1967. pp. 9-10. J. F. Verbruggen. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. pp. 1-18. Terence Wise. Armies of the Crusades. pp. 5-25. თუმცა უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ზოგი მკვლევრის მოსაზრებით, რომლებიც აშკარად უმცირესობას წარმოადგენენ, შუა საუკუნეების ავტორთა ციფრები იმ დროინდელ არმიათა სიდიდეებს ობიექტურად ასახავენ, იხ. მაგალითად. Bernard S. Bachrach. The Siege of Antioch: A Study in Military Demography. WH. # 6 (2). 1999. pp. 127-146. მაგრამ ამ მოსაზრების გაზიარება იმ უამრავი არგუმენტის გამო, რომელთა ნაწილიც წინამდებარე ნაშრომშიცაა წარმოდგენილი, ძალიან ძნელია. გაზვიადებული ციფრების კრიტიკული შესწავლის მცდელობებს ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც ყოფილა. იხ. მაგალითად, Анчабадзе. Источниковедческие Проблемы Военной Истории Грузии. Тбилиси. 1990. стр. 36-37.

45. J. F. Verbruggen. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. p. 1.

46. Г. Г. Литаврин. Одиннадцатое столетие в истории Византии. стр. 16, The Economic History of Bizantium from the Seven trough the Fifteenth Century. Editor in Chief Angeliki E. Laiou. p. 51.
47. Андре Гийу. Византийская Цивилизация. стр. 175. В. В. Кучма. Военная Организация Визан- тийской Империи. стр. 317. Warren Treadgold. Standardized Numbers in the Byzantine Army. WH. # 12 (1). 2005. p. 10. misive. Byzantium and its Army 284-1081. pp. 84-85.
48. Андре Гийу. Византийская Цивилизация. стр. 175. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. I. pp. 340-341. Warren Treadgold. Byzantium and its Army 284-1081. pp. 84-85. John Haldon. Byzantium at War ad 600-1453. p. 66.
49. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 321.
50. ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). Два Византийских Военных Трактата конца X вска. издание подготовил. В. В. Кучма. Санкт-Петербург. 2002. стр. 237.
51. В. В. Кучма. Военная Организация Византийской Империи. стр. 272. 12 ათასიანი არმია, ანუ ორი ლეგიონი, ნებისმიერი სამხედრო კამპანიის საწარმოებლად სრულიად საკმარისად მიაჩნდათ რომაელებსაც. იხ. Флавий Вегеций Ренат. Краткое Изложение Военного Дела. ВДИ. № 1 (10). 1940. стр. 246.
52. ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 186, 190.
53. Р. П. Храпачевский. Военная Держава Чингисхана. стр. 325-335. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 321-324. Чойжилжавын Чойсамва. Завоевательные Походы Бату-Хана. стр. 37-48.
54. Сара Орне Джуэтт. Завоевание. Англии Норма- нами. Москва. 2003. стр. 243. Matthew Bennett.
55. Steven Runciman. Campaigns of the Norman Conquest. p. 26.
56. История Востока. т. II. стр. 114. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. pp. 4-5. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 108.
57. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
58. Jan Heath. Byzantine Armies 1118-1461. pp. 10-12.
59. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 213-215. იქვე მითითებულია ლიტერატურა.
60. ასწლინი ომის დროს ინგლისის საფრანგეთში მყოფი ინგლისის სამხედრო ძალები იშვიათად აჭარბებდა 6000 მეომარს, ფრანგებს კი, მაგალითად, 1370-80 წლებისთვის საველე არმიაში ჰყავდათ 4-6 ათასი მეომარი, რომელიც 1446 წლისთვის 12 ათასამდე, ხოლო უფრო მოგვიანებით 16 ათასამდე გაიზარდა. იხ. Кеннет Фаулер. Эпоха Плантагенетов и Валуа. Санкт-Петербург. 2002. стр. 180-181, 187-189. ხოლო ჟანა დარკი ორლეანის განთავისუფლების დროს სულ 4 000 მეომარს მეთაურობდა. В. И. Райсец. Жанна Дарк. Факти, Легенды, Гипотезы. Санкт-Петербург. 2003. стр. 156.

61. გ. ჯაფარიძე. ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზი. კრ. „დავით აღმაშენებელი." თბილისი. 1990. გვ.207-213. მისივე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო. გვ. 42-43. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 65-68.
62. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 87.
63. ეს ციფრები სავსებით ემთხვევა სხვა, დაახლოებით მარდინის მასშტაბების მქონე სელჩუკური საემიროების სამხედრო შესაძლებლობებსაც. იხ. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 213-215.
64. Пьер Виймар. Крестовые Походы, Миф и реальность священной войны. стр. 210-211.
65. Пьер Виймар. Крестовые Походы, Миф и реальность священной войны. стр. 207.
66. მაგალითად, 1119 წელს, ანტიოქიის სამთავროსთან ომის დროს, ილ-ღაზიმ მოახერხა დიდი არმიის ფორმირება (ქამალ ად-დინის მიხედვით, 40 ათასის, რაც ალბათ გადაჭარბებულია) და ჯვაროსნების სასტიკად დამარცხება, მაგრამ იმის გამო, რომ მან მოქირავნეებს ფული ვერ გადაუხადა, მისი არმია დაიშალა და ილ-ღაზიმ ვეღარ შესძლო თავისი დიდი ტაქტიკური გამარჯვების სტრატეგიულ გამარჯვებად გადაქცევა, ანუ ვერ შეძლო სრულიად დაუცველი ანტიოქიის აღება და ჯვაროსანთა ამ სამთავროს ლიკვიდირება, რასაც არმიის იმ რაოდენობით შენარჩუნების შემთხვევაში, რაც მას ბრძოლის წინ ჰყავდა, აუცილებლად მოახერხებდა. იგივე შეიძლება ითქვას საქართველოში მისი ლაშქრობის შესახებ, რაც ილ-ღაზის შესაძლებლობებს აშკარად აღემატებოდა. იხ. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 84-87.
67. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 84-87.
68. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 321.
69. მონღოლი მეომრების საერთო რაოდენობას ჩინგის-ხანისა და მისი მემკვიდრე ყაენების ხანაში სხვადასხვა მკვლევარი განსხვავებულ სიდიდეებში უთითებენ. ადრეულ პერიოდებში მონღოლ მეომართა რაოდენობას ნახევარი მილიონიდან მილიონამდე ვარაუდობდნენ. მაგალითად, მეფის რუსეთის არმიის გენერალი მ. ივანინი რეალურ ციფრად 600 ათასს მიიჩნევდა. იხ. М. И. Иванин. О Военном Искустве и Завоеваниях Монголо-Татар и Среднеазиатских Народов при Чингис-хане и Тамерлане. Санкт-Петербург. 1875. стр. 180. არანაკლებ მასშტაბებში ითვლიდნენ მონღოლ მეომართა რაოდენობას საბჭოთა სამხედრო ისტორიკოსები, მაგალითად, ა. სტროკოვი თვლიდა, რომ მარტო რუსეთის კამპანიაში ბათუ-ყაენის სარდლობის ქვეშ 300 ათასი მეომარი იყო, იხ. А. А. Строков. История Военного Искуства. Москва. 1955. стр. 239. ხოლო ე. რაზინის შეხედულებით, უკვე ხორეზმის კამპანიის დასაწყისისთვის (1219 წ.) მონღოლური არმია 200 ათასი მეომრისგან შედგებოდა.

იხ. Е. А. Разин. История Военного Искусства. т. II. Санкт-Петербург - Москва. 1999. стр. 214. მოგვიანებით, ცნობილმა რუსმა მეცნიერმა ლ. გუმილიოვმა, მონღოლ მეომართა მთლიანი რაოდენობა 130-140 ათასამდე დაიყვანა, იხ. Л. Гумилев. Древняя Русь и Великая Степь стр. 566. ხოლო რუსეთის წინააღმდეგ გამოყვანილი ბათუ-ყაენის არმიის სიდიდე 30-40 ათასი მეომრით განსაზღვრა. იხ. Л. Гумилев. От Руси до России. стр. 116-117. ლ. გუმილიოვის ციფრები უკანასკნელი წლების გამოკვლევებში მეორე უკიდურესობად იქნა მიჩნეული. დღეისთვის მონღოლური არმიის საერთო რაოდენობა 300 ათასამდე ივარაუდება. მაგალითად, რ. ხრაპაჩევსკის მიხედვით, ჩინგის-ხანის მიერ მონღოლურ ტომთა გაერთიანების მომენტისთვის (1205-1207 წწ.) მეომართა საერთო რაოდენობა 100 ათასი, ხოლო ჩინგის-ხანის გარდაცვალებ-ის მომენტისთვის 250 ათასი უნდა ყოფილიყო. იხ. Р. П. Храпачевский. Военная Держава Чингисхана. стр. 185. ა. დომანინის აზრით, XIII ს. შუა ხანებისთვის მონღოლური არმია 200-280 ათასი მეომრის ფარგლებში მერყეობდა, საიდანაც 50-60 ათასი საკუთრივ მონღოლი, ხოლო 140 ათასი მონღოლურენოვანი, უნდა ყოფილიყო. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 229.

70. Р. П. Храпачевский. Военная Держава Чингисхана. стр. 185.

საბრძოლო საშუალებები

1. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 170.
2. არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი. 1974. გვ. 93. Смбат Спарапет. Летопись. стр. 30 31.
3. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
4. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
5. Д. П. Алексинский. К. А. Жуков. А. М. Бутягин. Д. С. Коровкин. Всадники Войны, Кавалерия Европы. стр. 17.
6. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 112-113. Эварт Окшотт. Археология Оружия. стр. 299-301. ქართულ წყაროებში, მაგალითად, იხსენიება წათი: „აღიღეს მახვილები და წათები," სადაც წათი (ალბათ ალებარდის გარკვეულ ნაირსახეობა) აშკარად შუბ-ის ალტერნატიული იარაღია. იხ. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 50.
7. მახვილის წარმოშობის, დანიშნულებისა და ტიპოლოგიის შესახებ იხ. მაგალითად, Ричард Ф. Бертон. Книга Мечеи. Москва. 2005. стр. 6-397. Эварт Окшотт. Археология Оружия. стр. 157-388.

8. Д. П. Алексинский. К. А. Жуков. А. М. Бутягин. Д. С. Коровкин. Всадники Войны, Кавалерия Европы. стр. 15. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam. Eastern Europe and Asia. figures 207-213. 725-727. 735.
9. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
10. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. p. 21.
11. აღმოსავლურ არმიებში ამ იარაღის ყველაზე გავრცელებულ ტიპს ე.წ. ზოომორფულთავიანი ლახტი წარმოადგენდა, David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. Figure 546. დასავლურ არმიებში ლახტის ერთ-ერთი ძირითადი ტიპი იყო, ე.წ. „მორგენშერნი" („დილის ვარსკვლავი"), რომელიც შედგებოდა ტარის, ჯაჭვისა და ჯაჭვზე დამაგრებული ვარსკვლავის ფორმის ლითონის თავისგან. იხ. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 108-109. შეიძლება ითქვას, რომ ლახტი ერთგვარად არისტოკრატულ იარაღს წარმოადგენდა, იგი ძალიან ხშირად შედიოდა უმაღლესი ფეოდალური წრის წარმომადგენელ მეომართა შეიარაღებაში, მაგალითად, იგი წარმოადგენდა სულთან მალიქ-შაჰის „საყვარელ" იარაღს, იხ. Садрад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 20. стр. 67. ლახტით იბრძოდნენ ბარდა ფოკა, Лев Диакон. История. стр. 66. სელჩუკი სულთანი თოღრულ III და ჯალალ ად-დინი, Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира. стр. 210, 305. ბიზანტიის იმპერატორი მურზულფი, Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 246. რუმის სულთანი ქეი-ხოსროვ I, Георгий Акрополит. Летопись Великого Логофета Георгия Акрополита. стр. 278. თემურ ლენგის არმიაში ლახტის ტარების უფლება მხოლოდ მეთაურებს ჰქონდათ, მეომრებს კი ეს უფლება მხოლოდ გამოჩენილი სიმამაცის ჯილდოდ ეძლეოდათ. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 381-382.
12. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
13. Ралф Пейн-Голлуэй. Книга Арбалетов. Москва. 2006. стр.43-46. Antony Karasulas. Mounted Archers of the Steppe 600 BC-AD 1300. pp. 18-21.
14. Ралф Пейн-Голлуэй. Книга Арбалетов. стр. 40-42. Antony Karasulas. Mounted Archers of the Steppe 600 BC-AD 1300. p. 23.
15. Antony Karasulas. Mounted Archers of the Steppe 600 BC-AD 1300. p. 23.
16. Ралф Пейн-Голлуэй. Книга Арбалетов. стр. 14. Antony Karasulas. Mounted Archers of the Steppe 600 BC-AD 1300. p. 23.
17. მიუხედავად იმისა, რომ ინგლისური მშვილდის სროლის სისწრაფე წუთში 5-6 ისარს წარმოადგენდა და ამ მაჩვენებლით აღმოსავლურ იარაღებს ის მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა, იხ. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 118-122. დიდი დარტყმის

ძალისა და სიზუსტის გამო თავისი დროის ძლიერ იარაღს წარმოადგენდა. ასწლიან ომში ინგლისელებმა სწორედ ამ იარაღის წყალობით სასტიკად დაამარცხეს რამდენჯერმე (კრესის, პუატიესა და აზენკურის ბრძოლებში. იხ. Эдуард Перруа. Столетняя Война. Санкт-Петербург. 2002. стр. 130-131, 147-148, 300) საფრანგეთის რაინდული არმია, რამაც აჩვენა ფეოდალური (რაინდული) არმიების დაბალი ბრძოლისუნარიანობა და დააჩქარა მუდმივი არმიების წარმოქმნის პროცესი. იხ. Кеннет Фаулер. Эпоха Плантагенетов и Валуа. стр.180-194.

18. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
19. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 150.
20. Ралф Пейн-Голлуэй. Книга Арбалетов. стр. 16, 28-31. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 126-130.
21. რომის პაპებმა სპეციალური ვერდიქტებით რამდენჯერმე აკრძალეს არბალეტის გამოყენება ქრისტიანების წინააღმდეგ. იხ. Frederick H. Russell. The Just War in the Middle Ages. pp. 156-158. ამ აკრძალვის ყველაზე „ცნობილი დამრღვევი" იყო ინგლისის მეფე რიჩარდ ლომგული, რომელიც ბედის ირონიით არბალეტის ისრით („ბოლტით") დაიღუპა ერთ-ერთ უმნიშვნელო ბრძოლაში. იხ. Ралф Пейн-Голлуэй. Книга Арбалетов. стр. 9. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 85. John Mattews, Bob Stewart. Warriors of Christendom. p. 173.
22. Ралф Пейн-Голлуэй. Книга Арбалетов. стр. 16. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 85-86.
23. პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის დასაწყისისთვის (1096 წ) ბიზანტიელები არბალეტს საერთოდ არ იცნობდნენ, ანა კომნენოსის მიხედვით, არბალეტი (რომელსაც იგი „ცანგრას" უწოდებდა), ელინებისთვის (ე.ი. ბიზანტიელებისთვის) სრულიად უცხო იარაღი, „ბარბაროსულ მშვილდი" იყო, რომელიც არა მარტო ჯავშანს, არამედ „ქალაქის კედელსაც ხვრეტდა." იხ. Анна Комнина. Алексиада. Книга. X. гл. 8. стр. 280-281. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 85. მიუხედავად ასეთი ეფექტურობისა, აღმოსავლურმა სამყარომ არბალეტი საბრძოლო იარაღად მაინც არ მიიღო, იგი წერილობით წყაროებსა თუ შუა საუკუნეების გამოსახულებებზე იშვიათად ჩანს, მაგალითად, XIII საუკუნის დასაწყისისთვის ჩანს ტრაპიზონში, იხ. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. p. 23. რაც შეეხება საქართველოს, არ გაგვაჩნია რაიმე მითითება მისი აქ გამოყენებისა, თუმცა ის ფაქტი, რომ საქართველოში არბალეტს იცნობდნენ, ალბათ საეჭვო არ უნდა იყოს.
24. ძეგლი ერისთავთას მიხედვით", ხელშუბი საქართველოს მთიანეთში მცხოვრებთა „საშტატო" იარაღია და მთიელები მას დიდი ეფექტურობით იყენებენ ბრძოლებში. იხ. იგივე სურათია სხვა მთაგორიანი ქვეყნების შემთხვევებშიც, მაგალითად, ხელშუბი ასევე

„საშტატო" იარაღია სამხრეთ კასპიისპირეთში მცხოვრები დეილემელებისთვის, იხ. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. p. 220. xelSubebs iyenebdnen jvarosnuli armiebic David Nicolle. The Crusades. გვ. 10. მაგრამ სხვა შემთხვევებში ის შუა საუკუნეების აშკარად ნაკლებად გავრცელებული იარაღია.

25. Флавий Вегеций Ренат. Краткое Изложение Военного Дела. стр. 230.
26. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 118, 150.
27. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 59.
28. David Nicolle. The Crusades. gv. 10.
29. Дука. Византийская История. стр. 400.
30. ფარების ფორმებისა და ტიპოლოგიის შესახებ იხ. Б. Г. Трубников. Защитное Вооружение. Санкт-Петербург. 2004. стр. 108-114. М. В. Горелик. Ранний Монгольский Доспех (IX- первая половина XIV в.). АЭАМ. Новосибирск. 1987. стр. 196-198. H. Russell Robinson. Oriental Armour. Dover Publication. Mineola. New York. 1995. pp. 44-47, 68-69. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. figures 48-c. 50-a-d. 54. 66. 88-b. 108. 116-a. 154. და ა.შ.
31. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
32. მუზარადების ფორმებისა და ტიპოლოგიის შესახებ იხ. Б. Г. Трубников. Защитное Вооружение. стр. 98-107. М. В. Горелик. Ранний Монгольский Доспех (IX-первая половина XIV в.). стр. 187-195. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 30-39. H. Russell Robinson. Oriental Armour. pp. 61-65. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. figures 262-263. 346, 534 a-b, 535-536. 538. 621-622. 698 a-b. 699. 701. 709-710 და ა.შ.
34. Б. Г. Трубников. Защитное Вооружение. стр. 98-107. М. В. Горелик. Ранний Монгольский Доспех (IX-первая половина XIV в.). стр. 193. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 30-39. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. figures 718, 720. 732-735.
35. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
36. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
37. М. В. Горелик. Ранний Монгольский Доспех (IX- первая половина XIV в.). стр. 181-184.
38. Б. Г. Трубников. Защитное Вооружение. стр. 27, 44-45. М. В. Горелик. Ранний Монгольский Доспех (IX-первая половина XIV в.). стр. 185-186. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 14-15. H. Russell Robinson. Oriental Armour. pp. 60-68.
39. М. В. Горелик. Ранний Монгольский Доспех (IX-первая половина XIV в.). стр. 186. . Russell Robinson. Oriental Armour. pp. 60-68. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. Figures 268. 423 g-n. 723-724. 735.

40. Б. Г. Трубников. Защитное Вооружение. стр. 24-31. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 132-149.

41-43. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

44. М. В. Горелик. Ранний Монгольский Доспех (IX-первая половина XIV в.). стр. 198-199. H. Russell Robinson. Oriental Armour. pp. 69-70.

45. Б. Г. Трубников. Защитное Вооружение. стр. 59. H. Russell Robinson. Oriental Armour. plate XI. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. figures 315. 465 a-g. 636 b. 801.

46. М. В. Горелик. Ранний Монгольский Доспех (IX-первая половина XIV в.). стр. 198.

47. მიხეილ ატალიატე. ისტორია. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი 6. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა. თბილისი. 1966. გვ. 27.

48-53. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

54. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთას" ძველი ქართული თარგმანები. გვ. 34.

55. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

56. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 24.

სამხედრო სწავლება

1. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства в рамках политической истории. т. III. стр. 155.

2. J. F. Verbruggen. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. p. 30; Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. pp. 178-179. რაინდული ტურნირები დასავლეთ ევროპულ სახელმწიფოებში იყო განვითარებული, იხ. მაგალითად, К. Н. Носов. Рыцарские Турниры. Санкт-Петербург. 2002. стр. 5-32. ამის საწინააღმდეგოდ, აღმოსავლურ ქვეყნებში უფრო სპორტული თამაშები (ცხენბურთის სხვადასხვა სახეობა) იყო გავრცელებული, მაგალითად, მამლუქებისთვის ასეთ სპორტულ სახეობას პოლო წარმოადგენდა, რისთვისაც ისინი იპოდრომებს იყენებდნენ. იხ. Sevak Josep Manjikian. Education and Training Under the Mamluks. pp. 31-32. ცხენბურთი გავრცელებული სახეობა იყო საქართველოშიც, ისტორიისა და აზმანის ავტორის მიხედვით, თამარის არმია მშვიდობის დროს ნადირობით და ბურთაობით იყო დაკავებული. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 112. როდესაც თამარის კარზე სტუმრად იმყოფებოდა აზერბაიჯანის საათაბაგოს ტახტის პრედენდენტი ამირ-მირმანი, მას და მის მხლებლებს ზაქარია მხარგრძელმა და სხვა ქართველმა დიდებულებმა ცხენბურთის „მატჩი" გაუმართეს. ამირ-მირმანის შეფასებით ქართველები საუკეთესო მობურთალები ყოფილან:

„ერაყსა, ადარბადაგანსა და ერანს ამათებრნი მობურთალნი არ დარჩომილან." ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 66-67. საქართველოში სამხედრო მომზადების გავრცელებულ ფეოდალურ სისტემას წარმოადგენდა ასევე კოლექტიური ნადირობა. იხ. ქ. ჩხატარაიშვილი. ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. გვ. 151-197. გ. ანჩაბაძე. სეხნია ჩხეიძის „ცხოვრება მეფეთა" როგორც სამხედრო-საისტორიო წყარო. მიაეხს. 4. 1988. გვ. 63.

3. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 358.
4. Никифор II Фока. Стратегика. стр. 5.
5. George T Dennis. The Byzantines in Battle. p. 167.
6. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 351.
7. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 69.
8. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 145.
9. Erik Hildinger. Warriors of the Steppe. p. 158.
10. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 174.
11. Низам ал-мульк. Сиасет-наме. стр. 110-111. В. В. Бартольд. Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия. стр. 286.
12. Sevak Josep Manjikian. Education and Training Under the Mamluks. pp. 30-33.
13. Denis Sinor. The Inner Asian Warriors. pp. 135-136.

დისციპლინა

1. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства в рамках политической истории. т. III. стр. 157-159.
2. ბიზანტიური „სამხედრო კანონი," რომელიც VIII საუკუნის ძეგლად ითვლება, შედგება 41 სახის სამხედრო დანაშაულის ჩამონათვალისგან, რომლებზედაც სხვადასხვა სახის სასჯელი იყო გათვალისწინებული. იხ. В В Кучма. Военная Организация Византийской Империи. стр. 246-250.
3. ვარდან არეველეცი. მსოფლიო ისტორია. გვ. 150.
4. James F. Powers. A Society Organized for War. p. 200.
6. Лев Диакон. История. стр. 34.
7. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 314.

მხედართმთავარი და მისი მნიშვნელობა

1. Никифор Вриенний. Исторические Записки.. стр. 150-151. Анна Комнина. Алексиада. Книга. I. Глава. 5. стр.66.
2. Тамерлан. Уложения Тимура. Перевод с джагатайского и тюркского В. А. Панова. Москва. 2006. стр. 378.
3. Михаил Пселл. Хронография. стр. 12.
4. Никифор Григора. Римская История. Начинающаяся со взятия константинополя латинянами. том. I. (1204-1341). Рязань. 2004. стр. 41-42. Георгий Акрополит. Летопись Великого Логофета Георгия Акрополита. стр. 278.
5. Михаил Пселл. Хронография. стр. 187.
6. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VII. гл. 3. стр.211.
7. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 13.
8. Матвей Парижский. Великая История Англии или Хроника от 1066 до 1259 г. История Средних Веков (от хаоса к порядку). Составитель М. М. Стасюлевич. Санкт-Петербург. 2001. стр. 633-634.
9. Матвей Парижский. Великая История Англии. стр. 634.
10. Стратегикон Маврикия. стр. 96. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 410.
11. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 139.
12. J. F. Verbruggen. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. pp. 217-218.
13. John Mattews, Bob Stewart. Warriors of Christendom. pp. 172-173.
14. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VII. гл. 3. стр. 209.
15. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XV. гл. 3. стр. 404.
16. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 410.
17. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 20.30. стр. 65.98.
18. Лев Диакон. История. стр. 9.
19. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
20. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
21. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира. стр. 287.
22. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
23. Лев Диакон. История. стр. 21. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VI. Глава. 10. стр. 193.
24. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 408.
25. Анна Комнина. Алексиада. Книга. V. гл. 5. стр. 167.
26. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 98.
27. Киракос Гандзакеци. История Армении. стр. 159.

28. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 206.
29. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XV. гл. 4. стр. 408.
30. Режин Перну. Крестоносцы. стр. 136. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. p. 417.
31. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 165-169.
32. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 108. David Nicolle. The Third Crusade 1191. Richard the Lionheart, Saladin and the struggle for Jerusalem. pp. 77.
33. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ.107.
34. David Nicolle. The Third Crusade 1191. pp. 40-82.
35. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 284.
36. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. стр. 58-59.
37. Письмо Эдуарда III к Джону Карлетону. Хроники и Документы Времен Столетней Войны. Санкт-Петербург. 2005. стр. 257.
38. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 381.
39. Лев Диакон. История. стр. 69.
40. Анна Комнина. Алексиада. Книга. V. XIII. гл. 5. стр. 167. 351.
41. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XII. гл. 9. стр.340.
42. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 61. стр. 176.

დროშები და მათი ფუნქციები

1. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XI. гл. 2. стр. 296.
2. კონსტანტინე პორფიროგენეტი. De Administrando Imperio. გეორგიკა. ტ. IV-II. გვ. 284.
3. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 230.
4. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 167.
5. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. стр. 66.
6. Mattews John, Stewart Bob. Warriors of Christendom. pp. 168-170.
7. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 125.
8. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. стр. 55, 59.
9. Фландрская Хроника. Хроники и Документы времени Столетней Войны. Санкт-Петербург. 2005. стр. 125.
10. Стратегикон Маврикия. стр. 96.
11. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 214. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 169.
12. Из сочинения Абу Джафара Мухаммеда ибн Джарира Ат-Табари `Тарих Ар-Русул Ва-л-Мулук.“ стр. 301.

13. Марко Поло. Книга о Разнообразии Мира. стр. 127.
14. Фландрская Хроника. стр. 125. ორიფლემის შესახებ იხ. აგრეთვე. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 96.
15. ხელმწიფის კარის გარიგება. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, ინგლისურად თარგმნა, წინასიტყვაობა, ლექსიკონი, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო ქ. სურგულაძემ. თბილისი. 1993. გვ. 15.
16. Жорж Дюби. История Франции. стр. 281.
17. ხელმწიფის კარის გარიგება. გვ. 22.
18. სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებითი ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. თბილისი. 1991. გვ. 226.
19. სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I. გვ. 45.
20. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
21. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 381.
22. J. F. Verbruggen. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. p. 85. James F. Powers. A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages. p. 148.
23. J. F. Verbruggen. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. p. 89. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 182.
24. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 322.
25. Анна Комнина. Алексиада. Книга. I. гл. 6. стр.68.
26. Анна Комнина. Алексиада. Книга. V. гл. 6. стр. 170.
27. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 9.
28. Стратегикон Маврикия. стр. 96.
29. James F. Powers. A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages. p. 148.
30. Кеннет Фаулер. Эпоха Плантагенетов и Валуа. стр. 161.
31. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 319.
32. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VII. гл. 3. стр. 212.
33. Стратегикон Маврикия. стр. 80-81.
34. С. В. Дмитриев. Знаменный комплекс в военно-политической средневековых кочевников Центральной Азии. РВ. №14. Санкт-Петербург. 2002. стр. 50.
35. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 56.
36. Фландрская Хроника. стр. 125.
37. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VIII. гл. 5. стр. 237.

38. Анна Комнина. Алексиада. Книга. V. гл. 5. стр. 167.
39. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 42.
40. Из сочинения Абу Джафара Мухаммеда ибн Джарира Ат-Табари `Тарих Ар-Русул Ва-л-Мулук.~ стр. 307.
41. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. II. გვ. 265.
42. Стратегикон Маврикия. стр. 76.
43. Стратегикон Маврикия. стр. 98.
44. Кекавмен. Советы и Рассказы. стр. 167.
45. Флавий Вегеций Ренат. Краткое Изложение Военного Дела. стр. 249. С. В. Дмитриев. Знаменный комплекс в военно-политической средневековых кочевников Центральной Азии. стр. 53. А. К. Нефедкин. Под Знаменем Дракона. Военное Дело Сарматов во II в. до. н. э. - V в. н. э. Москва. 2004. стр. 137-139.
46. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 9. Warren Treadgold. Byzantium and its Army 284-1081. p. 102.
47. მ. ვადბოლსკი. საქართველოს ჰერალდიკური სიმბოლიკა. თბილისი. 1980. ტაბ. 212-213.

სასიგნალო სისტემები

1. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 192.
2. Сунь-Цзы. У-Цзы. Трактаты о Военном Искусстве. Класическая Военная Мысль. Москва. Санкт-Петербург. 2002. стр. 51.
3. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 148, 153.
4. Робер де Клари. Завоевание Константинополя. XXVI. стр. 56.
5. Гийас ад-дин Али. Дневник Похода Тимура в Индию. стр. 141. 164.
6. Анна Комнина. Алексиада. Книга.XV. гл. 7. стр. 415.
7. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 59.
8. Из сочинения Абу Джафара Мухаммеда ибн Джарира Ат-Табари `Тарих Ар-Русул Ва-л-Мулук.~ стр. 301.
9. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 125.
10. Анна Комнина. Алексиада. Книга.XV. гл. 7. стр. 415.
11. С. И Лучицкая. Образ Другого. Мусульмане в Хрониках Крестовых Походов. стр. 216-217.
12. Ле-Бель. Правдивые Хроники. стр.56.
13. Denis Sinor. The Inner Asian Warriors. p. 136.
14. Лев Диакон. История. стр. 12-13. 16. 59. 76. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 170, 181. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 122. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 182.

15. ბრძანების გადაცემის ამ მეთოდს იყენებდნენ როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ არმიებშიც. იხ. მაგალითად. Из сочинения Абу Джафара Мухаммеда ибн Джарира Ат-Табари `Тарих Ар-Русул Ва-л-Мулук.~ стр. 308. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 123.
16. Армянские Источники о Монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв. Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна. Москва. 1962. стр. 98.
17. ჯეკ უეზერფორდის მიხედვით, იხ. Джек _____Уэзерфорд. Чингисхан и Рождение Современного Мира. Москва. 2005. стр. 189. ბრძანების სიზუსტის შესანარჩუნებლად მონღოლი მეომრები ბრძანების სიტყვებს მელოდიისა და ლექსების ფორმით გადასცემდნენ ერთმანეთს, რაც მრავალრიცხოვან არმიაში ბრძანების გავრცელების სრულიად წარმოუდგენელი ფორმაა ნაკლებად შესაძლებელია, რომ მას რეალობაში ადგილი ჰქონოდა.

კომუნიკაცია

1. Георгий Сфрандзи. Хроника. стр. 214.
2. Георгий Сфрандзи. Хроника. стр. 214.
3. З. Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. 1965. стр. 144-145.
4. Джек Уэзерфорд. Чингисхан и Рождение Современного Мира. стр. 164-165. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 218.
5. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 182.
6. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XII. гл. 9. стр. 340.
7. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 329.
8. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 134.
9. Анна Комнина. Алексиада. Книга. III. гл. 12. стр. 138.
10. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. Гл. 55. стр. 167.
11. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. Гл. 54. стр. 164.
12. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. Гл. 85. стр. 237.
13. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა).
14. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 137.
15. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 298.
16. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II.p. 419.
17. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. Гл. 33. стр. 110.
18. John Feeney. Fortress of the Mountain. SAW. March/April. 1993. p. 36.

19. Раймунд Агильский. История Франков Завоевавших Иерусалим. История Средних Веков. Крестовые Походы. Составитель М. М. Стасюлевич. Санкт-Петербург. 2001. стр. 166.
20. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთას" ძველი ქართული თარგმანები. გვ. 48.
21. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 298.
22. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 148.
23. Кекавмен. Советы и Рассказы. Поучение Византийского Полководца XI века. Подготовка текста, введение, перевод с греческого и комментарий Г. Г. Литаврина. Санкт-Петербург. 2003. стр. 169.
24. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 209. В. В. Бартольд. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. стр. 716. Robin Fedden. The Castles of the Crusaders. SAW. May/June. 1970. p. 21.
25. Режин Перну. Крестоносцы. стр. 154-155.
26. Joachim Zeune. Burgen, Symbole Der Macht. Ein Neues Bild Der Mittelalterlichen Burg. Verlag Frienrich Pustet. 1997. pp. 112-113. i. ზეუნის გარდა, დიდ დისტანციებზე ინფორმაციის ცეცხლით გადაცემის სისტემის არსებობას შეუძლებლად მიიჩნევენ სამხედრო ისტორიის რიგი სხვა სპეციალისტებიც, მაგალითად, ისეთი ცნობილი ავტორიტეტი, როგორიც დევიდ ნიკოლეა, იხ. David Nicolle. The Crusades. p. 29.
27. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VI. гл. 1. стр. 177.

გ) არმია მოქმედებაში

უზრუნველყოფა (ლოჯისტიკა)

1. Никита Хонят. История со Времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр.170.
2. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. стр. 66.
3. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 127.
4. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XI. гл. 6. стр. 307.
5. Михаил Пселл. Хронография. стр. 108.
6. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 347.
7. Стратегикон Маврикия. Издание подготовил В. В. Кучма. Сантк-Петербург. 2004. стр.205. В. В. Кучма. Военная Организация Византийской Империи. Санкт-Петербург. 2001. стр. 190. საინტერესოა, რომ მოგვიანებით, მირიოკეფალიის (1176 წ.) ბრძოლის აღწერისას, ერთ-ერთი მუსლიმი ავტორი (იბნ ალ-აზრაკი) მიუთითებდა, რომ ბიზანტიელების არმია 700 ათასი მეომრის და 70 ათასი საზიდრისგან შედგებოდა, რაც, რასაკვირველია, ძალიან გადაჭარბებულია, მაგრამ მეომრებისა და საზიდრე-

ბის „მავრიკიოსისეული" შეფარდება 10-1 ზე, ზუსტადაა დაცული. იხ. ნ. შენგელია. 1176 წლის მირიოკეფალიის ბრძოლა. 4. თბილისი. 1997. გვ. 90.

8. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 234.
9. Жоффруа Де Виллардуен, Завоевание Константинополя. 448. стр. 113.
10. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 36. John Masson Smith. Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire. JAH. vol. 34. no. 1. 2000. p. 5.
11. John Masson Smith. Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire. p. 5.
12. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 35. Rhoads Murphey. Ottoman Warfare 1500-1700. 75. Jonh Haldon. The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period. `To empolemo Byzantino – Byzantium at War.~ Editor Nicolas Oikonomides. Athens: Institute for Byzantine Studies. 1997. p. 62.
13. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
14. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 35.
15. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 73. ანონიმის ცნობას სასაპალნე ცხოველების დიდი რაოდენობის შესახებ ადასტურებს ბასილი ეზოსმოძღვარიც, რომლის მიხედვითაც, როდესაც შამქორის გამარჯვების შემდეგ თამარ მეფისთვის ნადავლის დათვალიერება მოაწყვეს, სასაპალნე ცხოველების რიგი დიდუბისან ავჭალამდის გაიჭიმა. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 128.
16. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 245.
17. ანონიმი. DE CASTRAMETATIONE (Об устройстве лагеря). Два Византийских Военных Трактата конца X века. издание подготовил. В. В. Кучма. Санкт-Петербург. 2002. стр. 282. Rhoads Murphey. Ottoman Warfare 1500-1700. p. 231. Jonh Haldon. The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period. p. 65.
18. Анна Комнина. Алексиада. Книга. X. гл. 10. стр. 287.
19. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 73.
20. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 52.
21. David S. Bachrach. Military Logistics During the Reign of Edvard I of England, 1272-1307. WH. # 13 (4). 2006. pp. 431, 436-437, 440.
22. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира. стр. 441-442.
23. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 43-44.
24. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 108.
25. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 46.
26. Bernard S. Bachrach. Some Observation on Administration and Logistics of the Siege of Nicaea. WH. # 12 (3). 2005. p. 272.

27. ანონიმი. DE VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 176. Никифор II Фока. Стратегика. стр. 25.
28. Reuven Amitai-Preiss. Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanis War. p. 226. Bernard S. Bachrach. Some Observation on Administration and Logistics of the Siege of Nicaea. p. 274. Jonh Haldon. The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period. p. 68.
29. სებასტაცი მუღანლო გვ. 26. დავით ბაგიშეცი. მუღანლო გვ. 103. სტეფანოს ეპისკოპოსის მიხედვით დემეტრე სიკვდილით მუღანლოს ველზე დასაჯეს. გვ. 40. თემურ ლენგი ყარაბაღში, ბარტოლდი II-1 გვ. 735, 745. II-2 გვ.174.
30. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 43-44.
31. Абу Бакр Ал-Кутби Ал-Ахари. История Шсиха Увсйса. перевод М. Д. Кязимова. В. З. Пирисва. Баку. 1984. стр. 110.
32. Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. стр. 131.
33. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 101.
34. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XIII. гл. 8. стр. 357.
35. Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой. т. 2. Москва. 1976. стр. 131-132.
36. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 308-309.
37. Кекавмен. Советы и Рассказы. Поучение Византийского Полководца XI века. 28. стр. 179.
38. Всеобщая История Степаноса Таронского Асохика по прозванию. стр. 181-182.
39. В. В. Бартольд. Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия. стр. 151.

მარში

1. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства. т. III. стр. 36.
2. Режин Перпу. Крестоносцы. стр. 169.
3. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 112.
4. ჯოვანი მარია ანჯოლელო. ბატონ უზუნ ჰასანის ცხოვრებისა და საქმეთა მოკლე მოთხრობა გადმოცემული ჯოვანი მარია ანჯოლელის მიერ. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ. იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ელდარ მამისთვალაშვილმა. სიუწ. XIV. თბილისი. 1981. გვ. 61. 77.
5. Гийас ад-дин Али. Дневник Похода Тимура в Индию. стр. 193.
6. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 353. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 183.

7. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 354.
8. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 80.
9. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. стр. 108.
10. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 54. стр. 164.
11. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 444.
12. Анна Комнина. Алексиада. Книга.VIII. гл. 4. стр. 234.
13. ანონიმი. თურქეთ-სპარსეთის ომი და ქრისტიანი ქართველები. სიუწ. XIX. იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ელდარ მამისთვალაშვილმა. თბილისი. 1987. გვ. 25. 30. აბუ ბექრ ბინ აბდულაჰი. გამარჯვებათა წიგნი. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შე-ნიშვნებით გამოსაცემად მოამზადა მ. ილურიძემ. თბილისი. 2006. გვ. 40-41.
14. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XIV. гл. 9. стр. 396. Никифор Григора. Римская История. Начинающаяся со взятия константинополя латинянами. том. I. стр. 52. И. О. Князький. Византия и Кочевники Южнорусских Степей. Санкт-Петербург. 2003. стр. 94.
15. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 340.
16. Армиянские Источники о Монголах. стр. 100;
17. Ибн Джубайр. Путешествие просвещенного писателя, добродетельного проницательного, Абу-л-Хусаййна Мухаммада ибн Ахмада Ибн Джубайра. стр. 122.
18. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 11. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 245.
19. John France. Victory in the East. A military history of the First Crusade. pp. 188-189.
20. Гийас ад-дин Али. Дневник Похода Тимура в Индию. стр. 156. 164. 176. 178.
21. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 86.
22. Георгий Акрополит. Летопись Великого Логофста Георгия Акрополита. Рязан. 2003. стр. 278.
23. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 80. стр. 208.
24. Лев Диакон. История. стр. 70-71.
25. Гийас ад-дин Али. Дневник Похода Тимура в Индию. стр. 177-178. მიუხედავად იმისა, რომ 60 კილომეტრის გავლა თეორიულად შესაძლებელია, ღიიას ად-დინის ეს ცნო-ბა მაინც გადაჭარბული უნდა იყოს.
26. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 211.
27. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. стр. 57-59.
28. John France. Victory in the East. A military history of the First Crusade. p. 327.
29. James F. Powers. A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages. pp. 154-155.

30. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 54-57. 159-169.
31. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. pp.
92-93. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. p. 132.
32. Matthew Bennett. The Crusaders Fighting March Revisited. WH. # 8 (1). 2001. pp. 1-2.
33. Matthew Bennett. The Crusaders Fighting March Revisited. pp. 14-15. David Nicolle. The Third Crusade 1191. Richard the Lionheart, Saladin and the struggle for Jerusalem. pp. 56-57.
34. Matthew Bennett. The Crusaders Fighting March Revisited. pp. 17-18.
35. Jonh Haldon. The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period. p. 64.
36. ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 173.
37. David S. Bachrach. Military Logistics During the Reign of Edvard I of England. p. 426.
38. ანონიმი. DE VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 220.
39. Н. М. Велиханова. Изменение Исторической Географии Азербайджана в Результате Арабского Завоевания. в книге: Историческая География Азербайджана. Баку. 1987. стр. 68.
40. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 59-60. ივ. შაიშმელაშვილის მიხედვით, შამქორისკენ მიმავალმა საქართველოს არმიამ დავით სოსლანის მეთაურობით 140 კილომეტრიანი დისტანცია მდ. ხრამიდან მდ. შამქორამდე ორ დღეში დაფარა, ე.ი. დღეში 65 კმ. იხ. ივ. შაიშმელაშვილი. შამქორი, ბასიანი. თბილისი. 1981. გვ. 26. ქართული ცხენოსანი არმიისთვის მარშის იმავე სისწრაფეს მიუთითებდა XVIII საუკუნის ისტორიკოსი სეხნია ჩხეიძე, რაც პროფ. გ. ანჩაბაძემ სრულიად სამართლიანად უარყო და გაზვიადებულად მიიჩნია. იხ, გ. ანჩაბაძე. სეხნია ჩხეიძის „ცხოვრება მეფეთა" როგორც სამხედრო-საისტორიო წყარო. გვ. 63.
41. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 353. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 183. გზებთან დაკავშირებით ძალიან საინტერესოა აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ მითითებული, მეფის რუსეთის გენერალური შტაბის პოლკოვნიკის ვ. ლოსოვსკის (რომელიც ადგენდა სამხედრო-ტოპოგრაფიულ რუკებს) მიერ შუა საუკუნეების საქართველოს გზათა სისტემის შეფასება. რუსი პოლკოვნიკის მიხედვით თამარის დროს საქართველოს ჰქონდა განვითარებული საგზაო კომუნიკაცია მდინარეებზე აგებული ქვის მყარი ხიდებით. იხ. ნ. ბერძენიშვილი. გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში. თბილისი. 1966. გვ. 89.
42. რომაელთა გზების შესახებ.
43. Halil Inalcik. The Ottoman Empire. The Classical age 1300-1600. p. 146.

44. Burcu Ozguven. The Palanka: A Characteristic Building Type of the Ottoman Fortification Network in Hungari. EJOS. # 34. 1999. pp. 1-12.
45. Книга Орудж-Бека Байата Дон-Жуана Персидского. стр. 94.

სამხედრო დაზვერვა

1. Низам ал-мульк. Сиасет-наме. стр. 76.
2. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
3. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 14. стр. 74;'В. В. Бартольд. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. стр. 698.
4. Культура Византии. вторая половина VII-XII в. Ответственные редакторы З. В. Удальцова и Г. Г. Литаврин. Москва. 1989. стр. 257-258.
5. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 67.
6. Кекавмен. Советы и Рассказы. Поучение Византийского Полководца XI века. стр. 159.
7. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 13.
8. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 322.
9. არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი. 1974. გვ. 51.
10. Кекавмен. Советы и Рассказы. Поучение Византийского Полководца XI века. стр. 161.
11. Никифор Григора. Римская История. Начинающаяся со взятия константинополя латинянами. том. I. стр. 82.
12. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 115.
13. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 85.
14. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XIII. гл. 5. стр. 351.
15. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VI. гл. 10. стр. 192.
16. Никифор II Фока. Стратегика. стр. 33.
17. Лев Диакон. История. стр. 11.
18. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 212.
19. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XV. гл. 2. стр. 402.
20. Лев Диакон. История. стр. 63.
21. Никифор Григора. Римская История. Начинающаяся со взятия константинополя латинянами. том. I. стр.101.
22. Никифор II Фока. Стратегика. стр. 38.
23. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 161-162.
24. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 190-191.

25. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 262.
26. ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 151.
27. ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 147.
28. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 96. стр. 263.
29. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 146. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. pp.122-124.
30. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 46-47.
31. Георгий Акрополит. Летопись Великого Логофета Георгия Акрополита. стр. 360.
32. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 68.
33. Георгий Акрополит. Летопись Великого Логофета Георгия Акрополита. стр. 377.

სამხედრო ბანაკი

1. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 52.
2. არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. გვ. 52.
3. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VIII. гл. 3. стр. 233.
4. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 15.
5. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 35.
6. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 298.
7. Из сочинения Абу Джафара Мухаммеда ибн Джарира Ат-Табари `Тарих Ар-Русул Ва-л-Мулук.~ стр. 300.
8. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 343.
9. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XI. гл. 4. стр.300. 302. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 128.
10. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 328.
11. Фландрская Хроника. стр. 153.
12. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 343.
13. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 128.
14. Лев Диакон. История. стр. 75.
15. Фландрская Хроника. стр. 153.
16. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 121.
17. Робер де Клари. Завоевание Константинополя. стр. 37.
18. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 145-146.

19. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 343.
20. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 101-102.
21. Лев Диакон. История. стр. 75.
22. ანონიმი. De Velitatione Bellica (О боевом сопровождении). стр. 121. ანონიმი. De Castrametatione (Об устройстве лагеря). стр. 323. Никифор II Фока. Стратегика. стр. 36. Кекавмен. Советы и Рассказы. стр. 155. 357. James F. Powers. A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages. p. 155.
23. Анна Комнина. Алексиада. Книга. I.IV-V. VIII. гл. 7.5.5.3. стр.70, 147, 166, 233.
24. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 91.
25. Анна Комнина. Алексиада. Книга. IV. гл. 3. стр. 144.
26. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 187.
27. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 70.
28. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. стр. 111.
29. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VIII. гл. 6. стр. 238.
30. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XIII. гл. 10. стр. 362.
31. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 227.
32. Анна Комнина. Алексиада. Книга. IV. гл. 3. стр. 144.
33. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XIII. гл. 2. стр. 344.
34. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 307.
35. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 185.
36. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. p. 472.
37. Кекавмен. Советы и Рассказы. Поучение Византийского Полководца XI века. стр. 155.
38. Кекавмен. Советы и Рассказы. Поучение Византийского Полководца XI века. стр. 155. ანონიმი. DE CASTRAMETATIONE (Об устройстве лагеря). стр.336.
39. ანონიმი. CASTRAMETATIONE . стр. 337-338.
40. ანონიმი. CASTRAMETATIONE . стр. 338.
41. В. В. Кучма. Военная Организация Византийской Империи. стр. 124.
42. Анна Комнина. Алексиада. Книга. II, VIII-IX, XIII-XV. гл. 4-7. стр. 97-98, 238, 253, 355, 390, 407.
43. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. стр. 63.
44. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. Гл. 48. стр. 152.
45. არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. გვ. 86-87.
46. ანონიმი. DE CASTRAMETATIONE стр. 335.
47. Питер Коннолли. Греция и Рим. Энциклопедия Военной Истории. стр. 242-243. Ян Ле Боск. Римская Армия Эпохи Ранней Империи. Москва. 2001. стр. 193-197. Graham Webster. The Roman Imperal Army. pp. 166-220.

48. ანონიმი. CASTRAMETATIONE стр. 320-321.
49. ანონიმი. CASTRAMETATI стр. 175.
50. ანონიმი. DE CASTRAMETATIONE стр. 174.

თავი 4

შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნების ძირითადი პრინციპები

ა) შეტევითი ომების სტრატეგია
სასაზღვრო რეგიონები —
სათარეშო რეიდების ორგანიზების სისტემა

1. გ. მელიქიშვილი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. გვ. 84-89.
2. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 130. შ. ბადრიძე. საშინაო პოლიტიკური ვითარება თამარის მეფობაში. გვ. 362-363.
3. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
4. Кекавмен. Советы и Рассказы. Поучение Византийского Полководца XI века. стр. 366. Ш. Диль. Основные Проблемы Византийской Истории. стр. 81-82. misive. История Византийской Империи. Москва. 1948. стр. 57. Keith R. Hopwood. The Byzantine-Turkish Frontier. 1250-1300. AVO. Edited by Markus Kohbach, Gisela Prochaska-Eist, and Claudia Romer. Vienna: Im Selbrstverlag des Instituts fur Orientalistik. 1999. p. 155. David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. p. 22.
5. В. Н. Степаненко. О Причинах и Датировке Передачи Васпуракана Византии. ВВ. т. 38. 1977. стр. 72-79. В. А. Арутюнова-Фиданян. Фема Васпуракан. ВВ. т. 38. 1977. стр. 80-91. Warren Treadgold. Byzantium and its Army 284-1081. pp. 80-83, 114-115. misive. Notes on the numbers and organisation of the ninth-century Byzantine Army. GRBS. v. 21. 1980. p. 270. კატეპანი უფრო დაბალი რანგის მოხელეს წარმოადგენდა ვიდრე დუკა, იგი შედარებით მცირე სასაზღვრო- ადმინისტრაციული ოლქის, საკატეპანოს მმართველად ინიშნებოდა, დუკას მმართველობის ქვეშ კი შეიძლება რამდენიმე სასაზღვრო ოლქი გაერთიანებულიყო.
6. Halil Inalcik. The Ottoman Empire. The Classical age 1300-1600. pp. 6-7, 104. misive. The Question of the Emergence of the Ottoman State. IJTS. v. II. 1980. p. 73.
7. История Османского Государства Обшества и Цивилизации. т. I. стр. 5-8. Halil Inalcik. The Ottoman Empire. The Classical age 1300-1600. pp. 6-7. Murphey Rhoads. Ottoman Warfare 1500-1700. p. 35.

8. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 16.
9. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 58-60.
10. ნ. შენგელია. საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი თამარის მეფობაში. გვ. 337.
11. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. стр. 16. სახელმწიფო გადასახადებისგან ანალოგიურად თავისუფალნი იყვნენ ბიზანტიის მოწინააღმდეგე არაბთა სახალიფოს სასაზღვრო რეგიონებიც სირია-მესოპოტამიაში), როლებიც ასევე იღებდნენ სახელმწიფო დოტაციას (70 ათას დინარს). იხ. О. Г. Большаков. Византия и Халифат в VII-X вв. стр. 362.
12. James F. Powers. A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages, 1000-1284. pp. 3, 8, 17, 29-30, 66.
13. Г. Г. Микаелян. История Киликийского Армянского Государства. Ереван. 1952. стр. 207.
14. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 60. ტყვეები და შინაური საქონელი ნებისმიერი თარეშის მთავარ ამოცანას წარმოადგენდა, მაგალითად ქამალ ად-დინის მიხედვით, ედესას გრაფი ჟოსლინი 1124 წელს არბევს თურქმენებისა და ქურთების ტერიტორიებს ევფრატთან და მიჰყავს 10 ათასზე მეტი სული ცხენი და ცხვარი. 1136 წელს თურქმენები არბევენ ედესას საგრაფოს ტერიტორიებს და მიჰყავთ 7 ათასი დატყვევებული ადამიანი და 100 ათასი (ეს ალბათ გადაჭარბებული ციფრია) სული ცხენი, ჯორი და ცხვარი. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 165, 185. სათარეშო რეიდების დროს მოპოვებული ნადავლის შესახებ იხ. აგრეთვე, ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 164.
15. ვ. სილოგავა. ქვემო ქართლის წარწერები. კრებული „დმანისი." II. თბილისი. 2000. გვ. 246-247. როგორც წესი, ნადავლი რამდენიმე ნაწილად იყოფოდა, ბასილი ეზოსმოძღვარის მიხედვით, საქართველოში ნადავლის მეხუთედი („ფანჯიექი") სამეფო ხელისუფლებას ეკუთვნოდა, იხ. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 129. მ. ბერძნიშვილი. საქართველო XI-XII საუკუნეებში. გვ. 151-153. ანალოგიური ნორმა მოქმედებდა ფეოდალური სამყაროს უდიდეს ნაწილში, მაგალითად, ნადავლიდან მეხუთედია ცენტრალური ხელისუფლების წილი არაბთა სახალიფოში, ესპანურ სამეფოებში, James F. Powers. A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages, 1000-1284. p. 163. და ა.შ. რაც იმას ნიშნავს, რომ სათარეშო რეიდები დადგენილი კანონებით რეგულირდებოდა და არა ცალკეული პიროვნებების ნებასურვილით. იხ. აგრეთვე. Марк Блок. Фсодальное Общество. стр. 290.
16. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 177.

17. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 15. გ. მელიქიშვილი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. გვ. 85.
18. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. pp. 436–437. Daniel Da Cruz. End of a Vision. p. 34.
19. Ш. Диль. Основные Проблемы Византийской Истории. стр. 82. А. П. Каждан. Никита Хониат и его время. Санкт-Петербург. 2005. стр. 118-121. Warren Treadgold. Byzantium and its Army 284-1081. p. 214. საინტერესოა რომ ბიზანტიური სასაზღვრო ბალადა მამაც აკრიოტ დიოგენზე შეიქმნა იმ დროს, როდესაც იმპერია შეტევით სასაზღვრო ბრძოლებს ანარმოებდა არაბებზე. თითქმის ანალოგიურ ვითარებაში, როდესაც XIII-XIV საუკუნეებში თურქები უტევდნენ ბიზანტიურ საზღვრებს, თურქულ ფოლკლორში ასევე გაჩნდა ბალადების ციკლი ბათალ-ჰაზის შესახებ, რომელიც თავისი „ბიზანტიელი კოლეგა", აკრიოტ დიოგენის მსგავსად, გმირი მესაზღვრე მეომრის იდეალს წარმოადგენდა. Keith R. Hopwood. The Byzantine-Turkish Frontier. 1250-1300. p. 156.
20. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 89. TareSis sastiki xasiaTis Sesaxeb ix. agreTve, Марк Блок. Феодальное Общество. стр. 291.
21. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 164.
22. The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World. pp. 29-39.
23. ხალიფას ნაცვლად აქაზერბაიჯანის ათაბაგები უნდა იგულისხმებოდნენ, რო-მლებიც იმ დროისთვის საქართველოს უშუალო მეზობლები იყვნენ და სათარეშო რეიდები მათ უქმნიდა პრობლემებს და არა ბაღდადის ხალიფებს, რომელთა სამფლობელოებიც საქართველოდან (სათარეშო რეიდებისთვის) ძალიან შორს მდებარეობდა.
24. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 177.
25. ანონიმი. DE VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 133.
26. James F. Powers. A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages. p. 161.
27. თარეშის ბუნება შესანიშნავად ჩანს, მაგალითად, უსამა იბნ მუნკიზის ცნობებში, როდესაც ის აღწერს შეიზარის საემიროსა და ანტიოქიის სამთავროს შორის ნარმოებულ მრავალ ორმხრივ სათარეშო რეიდებს. უსამას აღწერილობაში საინტერესო ის არის, რომ მისი ცნობებიდან გარკვევით ჩანს შემდეგი, შეიზარელები აქტიურად თარეშობენ არა მარტო ჯვაროსანთა, არამედ მეორე მეზობლის, ჰიმსის მუსლიმური საემიროს ტერიტორიებზეც, ისევე როგორც ჰიმსელები შეიზარის სამფლობელოებშიც, რაც გარკვევით აჩვენებს, რომ თარეში გამოწვეული იყო არა რელიგიური, ან სხვა რაიმე ფაქტორებით, არამედ ფეოდალური ურთიერთობების ბუნებით, სადაც ნადავლის მოპოვება ამ ურთიერთობების ბუნებრივ ნაწილს წარმოადგენდა. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 173-174.

28. გ მელიქიშვილი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. გვ. 87-89. თარეშის შესახებ განსხვავებულად ფიქრობდა პროფ. მ. ბერძნიშვილი, რომლის მიხედვითაც, თარეში სახელმწიფო სისტემის „მოძველებისა" და ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შინაგანი შესუსტების ნიშანი იყო, იხ. მ. ბერ-ძნიშვილი. საქართველო XI-XII საუკუნეებში. გვ. 144, 152. ასეთი შეხედულება არასწორია, თარეში ფეოდალური სისტემის ბუნება, მისი ორგანული ნაწილი იყო და არა ფეოდალური სახელმწიფოს სისუსტის ნიშანი. სათარეშო რეიდებს ყველა ფეოდალური სახელმწიფო ერთნაირად იყენებდა, განსხვავება იყო მხო-ლოდ მათ ინტენსიობასადა მასშტაბურობაში, რაც კონკრეტული ქვეყნის შესაძლებლობებიდან გამომდინარეობდა.
29. მაგალითად, 1491 წელს სამცხის ათაბაგი ყვარყვარე აწყობს დიდ სათარეშო რეიდს ერზერუმის ტერიტორიებზე და ხარკს იღებს ერზერუმისგან. სომხურ ხელნაწე-რთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV-XV სს.). ძველი სომხურიდ-ან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ალექსანდრე აბდა-ლაძემ. თბილისი. 1978. გვ. 99.
30. მაგალითად, 1740 წელს „მოსრნეს ყაფლანიანთ ოსმალთა ქარავნის ვაჭარნი, შესჩიელეს შახნადირს - ამან შეიპყრა ელისბარ და მოაშთო. ხოლო ქაიხოსროს მიუღო თუმანი და მისცა ვაჭართა". 1756 წელს „ შეიყარნენ გაღმამხარს კახნი და თუშნი, გადუხდნენ ჯარდან ჩოლოყაშვილის სარდლობით დაღისტნის სოფლებს, წამოასხეს მრავალი ცხვარი და ძროხა, უვნებლად გამოვიდნენ შინ." 1769 წელს „ერეკლე წაბრძანდა მცხეთიდან დიდგორ-კოჯორზედ, დმანისზედ უაზრობის-თვის, დაარბივა ყარსი, ბაიაზეთის გარემონი და დიდი ალაფით დაბრუნდა" და ა.შ. იხ. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები. გვ. 74. 110. 124.
31. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 48-49. 223-224. იქვე მითითებულია სხვა ლიტერატურა.
32. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 39.
33. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 92.
34. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 39.
35. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 130.
36. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 60.
37. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 130.
38. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 144.

39. მენაპირეების სამოქმედო ტერიტორია
40. ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1959. გვ. 346. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. III. გვ. 358.
41. სელჩუკური სასაზღვრო ბეილიკების წარმოქმნა.
42. რუსუდანისდროინდელი სანაპიროების ნახევრად დამოუკიდებლობა.
43. Antony Karasulas. Mounted Archers of the Steppe. p. 57.
44. ბიზანტიის დანგრევა მომთაბარეების მიერ.

მასშტაბური კამპანია

1. О. Г. Большаков. Византия и Халифат в VII-X вв. стр. 362-363.
2. Жорж Дюбп. История Франции. Средние Века, стр. 271, 325.
3. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 115.
4. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 153-158.

5-6. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

7. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 5.
8. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 11.
9. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 19.

ბ) თავდაცვითი სტრატეგიის ძირითადი ელემენტები

სასაზღვრო რეგიონები — თავდაცვითი სტრატეგიის პირველი ელემენტი

1. Лев Диакон. История. стр. 58.
2. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 101.
3. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 402.
4. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 99.
5. ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 120-121.
6. Анна Комнина. Алексиада. Книга. IX . гл. I. стр. 245.
7. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 38.
8. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 38.
9. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 61.
10. სასაზღვრო რეგიონის თავდაცვითი მნიშვნელობის შესახებ შესანიშნავი მაგალითი აქვს მოტანილი აკად. ნ. ბერძენიშვილს, როდესაც იგი მიუთითებს შაჰ-აბასის მიერ, ქართლის მეფე გიორგი X-გან (1600-1606 წწ.), ლორე-დებედას სასაზღვრო რეგიონ-

ის „საჩუქრად“ მიღების შესახებ, სადაც მან თურქმენები ჩაასახლა და ქართლის თავდაცვით უნარიანობას „ერთი დაკვრით დამბლა დასცა“. იხ. ნ. ბერძენიშვილი. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII საუკუნეთა მიჯნაზე. სის. IV. გვ. 127.

საფორტიფიკაციო სისტემები — თავდაცვითი სტრატეგიის მეორე ელემენტი

1. О. Г. Большаков. Средневековый Город Ближнего Востока. VII - середина XIII в. Москва. 2001. стр. 66;
2. ლ. ჭილაშვილი. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. II. თბილისი. 1970. გვ. 97.
3. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 140.
4. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 231-233.
5. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 53.
6. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 79.
7. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 87. стр. 244.
8. Н. В. Пигулевская. Византия и Восток. ПС. выпуск 23 (86). Ленинград. 1971. стр. 9-11. Jonathan Phillips. The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople. pp. 144-145.
9. Жоффруа Де Виллардуен, Завоевание Константинополя. 128. стр. 33-34.
10. А. П. Каждан. Два Дня из Жизни Константинополя. стр. 33-34. მისივე. Византийская культура. Санкт-Петербург. 2006. стр. 35. Stephen Turnbull. The Walls of Constantinople AD 324-1453. Osprey Publishing. 2004. p. 5-8. Jonathan Phillips. The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople. pp. 144, 147-148.
11. Stephen Turnbull. The Walls of Constantinople AD 324-1453. p. 5.
12. О. Г. Большаков. Средневековый Город Ближнего Востока. стр. 13. А. П. Каждан. Византийская культура. стр. 32. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 97. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 166.
13. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 109. Bernard S. Bachrach. Some Observation on Administration and Logistics of the Siege of Nicaea. p. 253.
14. ანონიმი. „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ. სიუწ. VI. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმნით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსცა რ. კიკნაძემ. თბილისი. 1978. გვ. 28. რ. კიკნაძე. XI-XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან. იჯიიშ. ტ. V. ნაკვ. 1. 1960. გვ. 127-137. თბილისის ისტორია. ტ. I. მ. დუმბაძისა და ვ. გუჩუას რედაქციით. თბილისი. 1990. გვ. 113-114.
15. არტანუჯს, როგორც დიდი „რაბათის“, „დაბა-ქალაქისა“ და მტკიცე ციხის მქონე ქალაქს, ჯერ კიდევ Xს. შუახანებისთვის ახასიათებდა კონსტანტინე პორფიროგენეტი. იხ. კონსტანტინე პორფიროგენეტი. De Administrando Imperio. georgika. ბიზანტიელი

მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი IV. ნაკვეთი II. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბილისი. 1952. გვ. 278-279. დღეისთვის, არტანუჯის შემორჩენილი ციტადელის ნაშთები (სიგრძე-220 მ. უდიდესი სიგანე-55 მ.) გარკვევით მიუთითებს, რომ არტანუჯი შუა საუკუნეების საკმაოდ მოზრდილი ქალაქი იყო. იხ. დ. ხოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები. თბილისი. 2005. გვ. 72-73.

16. О. Г. Большаков. Средневековый Город Ближнего Востока. стр. 46-66.
17. ნ. ბერძენიშვილი. ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური. სის. I. გვ. 47-57. გ. ლომთათიძე. საქართველოს ნაციხვართა არქეოლოგიისთვის. ძმ. 14. გვ. 38-44. ლ. ჭილაშვილი. ალაქები ფეოდალურ საქართველოში. II. გვ. 95-96. კ. მელითაური. ხალქალაქის ციხის ნაშთები. ძმ. 40. გვ. 7-11. ე. ჯანდიერი. ახალქალაქი ჯავახეთისა. ძმ. 40. გვ. 12-24. მ. გაბაშვილი. საქართველოს ქალაქები XI-XII საუკუნეებში. თბილისი. 1981. გვ. 26-63.
18. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 40.
19. Лев Диакон. История. стр. 31.
20. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 304.
21. Режин Перну. Крестоносцы. стр. 173. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. p. 320.
22. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 13. стр. 51. ახალქალაქთან ერთად, თავდაცვითი თხრილები ყველა იმ სიმაგრეს უნდა ჰქონოდა, სადაც მისი გაკეთების შესაძლებლობა და აუცილებლობა იყო. მაგალითად, არქეოლოგიურად დადასტურებულია, რომ თხრილი ერტყა გარს შუა საუკუნეების რუსთავს, იხ. ნ. უგრელიძე. კუხეთის რუსთავის ციხე-ქალაქი. ძმ. 47. გვ. 35-36. ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებდა თავდაცვითი თხრილის არსებობას ჯავახეთის განძის ციხესთან. იხ. ნ. ბერძენიშვილი. ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური. გვ. 89.
23. Stephen Turnbull. The Walls of Constantinople AD 324-1453. p. 12-13.
24. ე. სიხარულიძე. იბნ ჰაუკალი თბილისის შესახებ. სიამ. I. გვ. 35. დ. კაციტაძე. X საუკუნის სპარსული და არაბული წყაროების ცნობები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქების ისტორიისათვის. თსუა. 241. გვ. 230. მ. ცინცაძე. საქართველო და ქართველები X-XI საუკუნეების სპარსულ წყაროებში. მიაეხს. 4. 1984. გვ. 87. თბილისის ისტორია. ტ. I. გვ. 145-146.
25. Stephen Turnbull. The Walls of Constantinople AD 324-1453. p. 8.
26. Bernard S.Bachrach. Some Observations on Administracion and Logistics of the Siege of Nicaea. p. 253. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. перевод С. Г. Микаэлян. Москва. 1963. стр. 120.

27. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. Ospray Publishing. 2000. p. 9; Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 168. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. p. 322. David Nicolle. Crusader Castles in the Holy Land 1097-1192. Osprey Publishing. 2004. pp. 42-45.
28. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. pp.321-322. David Nicolle. Crusader Castles in the Holy Land 1097-1192. pp. 42-45.
29. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
30. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 168. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. p. 323.
31. Смбат Спарапет. Летопись. стр. 35. Т. Х. Акопян. Ани Столица Средневековой Армении. стр. 156.
32. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 177.
33. ნ. ბერძენიშვილი. ბორჯომის ხეობა (დღიური, 1947 წ.). სის. I. გვ. 255. დ. ბერძენიშვილი. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. ძმ. 14. გვ. 53-54.
34. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 7.
35. Марк Блок. Феодальное Общество. стр. 63.
36. Рафаел Альтамира-и-Кревеа. История Средневековой Испании. стр. 275-276.
37. Peter Brommer. Achim Krummel. Kristine Werner. Momentaufnahmen. Burgen am Mittelrhein. Gortes Verlag Koblenz. 2000. pp. 14-183.
38. Марк Блок. Феодальное Общество стр. 393. Жак Ле Гофф. Цивилизация Средневекового Запада. стр. 115. Жан Мески. Замки. Москва. 2003. стр. 14. 124-126. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. pp. 280-281. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 77.
39. Edvard N. Luttwak. The Grand Strategy of the Roman Empire. pp. 61-80. Graham Webster. The Roman Imperal Army. Barnes & Noble Books. 1979. pp. 47-106.
40. სოციალურ-ეკონომიკური თვალსაზრისით ციხის ადმინისტრაციული ფუნქციები, საბაჟო შემოსავლების, სოციალური გადასახადების აკრეფა და ა.შ. ბუნებრივია, საერთო იყო როგორც სამეფო, ასევე ფეოდალთა ციხეებისთვის.
41. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 258.
42. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 292.
43. ნ. ბერძენიშვილი. ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია 1932 წ. (დღიური). სის. I. გვ. 41.
44. ნ.ბერძენიშვილი. მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში. იჯიიშ. II. თბილისი. 1956. გვ. 122. დ. ბერძენიშვილი. ჯავახეთის ისტორ-იული გეოგრაფიის საკითხები. სიგკ. V. თბილისი. 1975. გვ. 115.
45. ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბილისი. 1990. გვ. 119. დ. ბერძენიშვილი. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. გვ. 45.

46. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 331-332.
47. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 137.
48. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 108.
49. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 127.
50. Георгий Акрополит. Летопись Великого Логофета Георгия Акрополита. стр. 395.
51. Георгий Сфрандзи. Хроника. стр. 231.
52. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 178.
53. Joachim Zeune. Burgen, Symbole Der Macht. p. 92.
54. ნ. ბერძენიშვილი. ბორჯომის ხეობა (დღიური, 1947 წ.). სის. I. გვ. 255. დ. ბერძენიშვილი. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. გვ. 52.
55. Peter Brommer. Achim Krummel. Kristine Werner. Momentaufnahmen. Burgen am Mittelrhein. pp. 112-113.
56. კონსტანტინე პორფიროგენეტი. ე დმინისტრანდო იმპერიო. გვ. 278-279.
57. ექ. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი. II. ტფილისი. 1909. გვ. 40. თ. ჟორდანია. ქრონიკები. II. ტფილისი. 1897. გვ. 253. ნ. ბერძენიშვილი. გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში. გვ. 76-77. აქ საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ საბაჟო იმდენად იყო „მიბმული" ციხეზე, რომ X საუკუნის ქართლში, ძამის ციხეზე მიბმული საბაჟოს ძველი სახელი „საზუერე" გეოგრაფიულ ტერმინად და ძამელსაზუერელთა მსხვილი ფეოდალური სახლის გვარადაც კი იყო ქცეული. იხ. ნ. ბერძენიშვილი. ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისთვის საქართველოში. სის. I. გვ. 189. ს. მარგიშვილი. ვინ იყვნენ „აზნაურნი საზუერელნი." მიაეხს. 2. 1990. გვ. 139.
58. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 166.
59. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 79. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 165.
60. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 85. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 165.
61. ნ. ბერძენიშვილი. კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში. გვ. 26. მ. ლორთქიფანიძე. შინაპოლიტიკური და საგარეო ვითარება X ს. 80-იანი წლებიდან XI ს. 80-იან წლებამდე. გვ. 165-166.
62. შ. ბადრიძე. საშინაო პოლიტიკური ვითარება თამარის მეფობაში. გვ. 299.
63. Joachim Zeune. Burgen, Symbole Der Macht. p. 99.
64. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. p. 84.
65. Payne Robert. The Crusades. pp. 188-189. Malcolm Barber. Frontier Warfare in the Latin Kingdom of Jerusalem: The Campaign of Jacobs Ford. 1178-1179. CS: EPBH. Edited by John

France and William G. Zajac. Aldershot: Ashgate. 1998. pp. 9-22. David Nicolle. Crusader Castles in the Holy Land 1097-1192. pp. 53-55.

66. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. p. 282. David Nicolle. Crusader Castles in the Holy Land 1192-1302. Osprey Publishing. 2005. pp. 29-38.
67. ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. გვ. 128. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 174-177.
68. დ. მუსხელიშვილი. ქიზიყის ძველი ისტორია. თბილისი. 1997. გვ. 103-105.
69. Джонатан Филлипс. Латинский Восток. 1098-1291. в книге: История Крестовых Походов. Под редакций Дж. Рейли-Смита. Москва. 1998. стр. 141.
70. Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. стр. 141.
71. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История За- воевавателя Мира. стр. 61.
72. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джа- лал ад-Дин Манкбурны. гл. 68. стр.195.
73. Марко Поло. Книга о Разнообразии Мира. стр. 71.
74. დ. ბერძენიშვილი. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. გვ. 56.
75. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
76. კ. მელითაური. ზოგიერთი სამშენებლო ტერმინის შესახებ. ძმ. 14. გვ. 45-49. ავიდ Nicolle. Crusader Castles in the Holy Land 1097-1192. pp. 9-24.
77. Режин Перну. Крестоносцы. стр. 166. David Nicolle. Crusader Castles in the Holy Land 1192-1302. pp. 31-35.
78. Режин Перну. Крестоносцы. стр. 166; Жан Мески. Замки. стр. 136-137. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 130-131. ავიდ Nicolle. The Crusades. p. 46.
79. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
80. Режин Перну. Крестоносцы. стр. 160. Robin Fedden. The Castles of the Crusaders. p. 20.
81. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 114.
82. John Feeney. Fortress of the Mountain. p. 35.
83. Филипп Контамин. Война в Средние Века. стр. 125. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 87.
84. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 85.
85. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 209.
86. ნ. ბახტაძე. ქვემო ქართლის კლდის ძეგლთა შესწავლისთვის. მიაეხს. 4. 1987. გვ. 106-121. მისივე. მუგუთის ქვაბები. ძმ. 2. 1988. გვ. 33-40.
87. გ. გაფრინდაშვილი. ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან. სმამ. 1.1961. გვ.102. გ.ლომთათიძე. რუსთაველის საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. ძმ. 8. გვ.9. მისივე. საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა. I-XIII სს. თბილისი. 1977. გვ.132.

88. სიმაგრე-გამოქვაბულების მიუდგომლობის შესახებ ნათელი წარმოდგენის შექმნა შეიძლება, მაგალითად, გ. ლომთათიძის ნაშრომებიდან. იხ. გ.ლომთათიძე. ექსპედიცია ხვამლის ქვაბულებში. მნათობი. 1. 1986. გვ. 156-167. მისივე. საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა. I-XIII სს. გვ. 131-132.
89. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 91.
90. Киракос Гандзакеци. История Армении. стр. 158-159.
91. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 243.
92. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 163. 165.
93. Joachim Zeune. Burgen, Symbole Der Macht. p. 113.
94. Robin Fedden. The Castles of the Crusaders. p. 20; Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. p. 287. David Nicolle. Crusader Castles in the Holy Land 1097-1192. pp. 15-17.
95. Денис Прингл. Архитектура Латинского Востока. 1098-1571. в книге: История Крестовых Походов. Под редакций Дж. Рейли-Смита. Москва. 1998. стр. 203.
96. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 99.
97. დ. ბერძენიშვილი. ი. ელიზბარაშვილი. ნ. ვაჩეიშვილი. ც. ჩაჩხუნაშვილი. ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი. თბილისი. 2000. გვ. 138.
98. ჯ. გვასალია. პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიული ძეგლები. ძმ. 43-44. გვ. 21.
99. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 192-193.

საგარნიზონო სამსახური — საფორტიფიკაციო სისტემის თანმხლები ელემენტი

1. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 355.
2. Алан Фори. Военно-Монашеские Ордена 1120-1312. в книге: История Крестовых Походов. Под редакций Дж. Рейли-Смита. Москва. 1998. стр. 227.
3. Joachim Zeune. Burgen, Symbole Der Macht. p. 84.
4. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 263.
5. Смбат Спарапет. Летопись. стр. 101.
6. James F. Powers. A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages. p. 40.
7. Robin Fedden. The Castles of the Crusaders. p. 24. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. pp. 165-266.
8. Жан Ришар. Латино-Иерусалимское Королевство. стр. 110. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. p. 115.

9. Денис Прингл. Архитектура Латинского Востока. стр. 203. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. pp. 165-266. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 91. David Nicolle. Crusader Castles in the Holy Land 1097-1192. p. 23.
10. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. pp. 165-266.
11. R. Stephens Humphreys. Ayyubids, Mamluks, and the Latin East in the Thirteenth Century. MSR. v. 2. 1998. p. 3.
12. Режин Перну. Крестоносцы. стр. 159.
13. Жорж Дюби. История Франции. Средние Века, стр. 83.
14. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. стр. 160.
15. David Nicolle. The Crusades. 1988. p. 19.
16. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. p. 13.
17. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. p. 12.
18. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. გვ. 332. დ. ბერძენიშვილი. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. გვ. 55. მ. ბერძნიშვილი. საქართველო XI-XII საუკუნეებში. გვ. 107-108. შ. ბადრიძე. საშინაო პოლიტიკური ვითარება თამარის მეფობაში. გვ. 361-362. საინტერესოა იმის აღნიშვნა, რომ შუა საუკუნეების ევროპელი „ციხისთავებიც" (კასტელანები) ანალოგიური სამხედრო-სამოქალაქო ფუნქციების მატარებელნი იყვნენ. იხ. მაგალითად. Philip Warner. The Medieval Cast-le. Life in a Fortress in Peace and War. Penguin Book. 2001. p. 6.
19. საციხისთაო გადასახადი არაერთხელ იხსენიება ისტორიულ საბუთებში, მაგალითად, ფავნელების, ბაგრატ IV-სა და გიორგი III-ს სიგელებში. იხ. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. გვ. 18, 36, 47, 68.
20. თედო ჟორდანია. ქრონიკები. I. თბილისი. 2004. გვ. 206. მ. ბერძნიშვილი. საქართველო XI-XII საუკუნეებში. გვ. 80-81.
21. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. გვ. 101.

საველე არმია - თავდაცვითი სტრატეგიის უმთავრესი ელემენტი

1. Joachim Zeune. Burgen, Symbole Der Macht. p. 84. საქართველოს ციხესიმაგრეთა მიმართ დ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ მათი უმრავლესობა აგებული იყო „მაღალ მთაზე ან ციცაბო კლდეზე, სადაც უადგილობის გამო, შედარებით მცირე ფართობია მოზღუდული. სამაგიეროდ, ნაგებობა სიმაღლეშია წასული." დ. ბერძენიშვილი. ციხეთა შესწავლის ზოგი საკითხი. გვ. 56. ციხის ფართობის „უადგილობა" მცირერიცხოვან გარნიზონს ნიშნავს, მცირე გარნიზონი კი თავდაცვის ნაკლებ უნარს. თუ ციხეს

არ ჰყავდა შესაფერისი გარნიზონი, მას ვერანაირი „სიმაღლეში წასული" კედლები ვერ უშველიდა მტრის არმიის წინააღმდეგ, რაც იმას ნიშნავს, რომ ასეთი მიუვალი და „სიმაღლეში" წასული ციხესიმაგრეები ამ დანიშნულებისთვის არ იგებოდა.

2. გ. ცქიტიშვილი. სვერის ციხე. ძმ. 21. გვ. 35.
3. დ. ბერძენიშვილი. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. გვ. 58.
4. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 166.
5. დ. ბერძენიშვილი. წარწერები სოფელ ცხნარიდან. ძმ. 43-44. გვ. 18.
6. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 158.
7. დეკ-ციხის შემთხვევაში დ. ბერძენიშვილი მიუთითებს ციხის შიგნით (ფართობი 20-25 მ.) თონისა და წყლის სამი რეზერვუარის არსებობას. დ. ბერძენიშვილი. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. გვ. 58.
8. ჟან შარდენი. მოგზაურობა საქართველოში. თარგმნილი ფრანგულიდან ვასილ ბარნოვის მიერ. თბილისი. 1935. გვ. 82.
9. ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 214.
10. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 161-164. საქართველოს ისტორიის კულტურის ძეგლების აღწერილობა. V. მთ. რედაქტორი ს. კინწურაშვილი. თბილისი.1990. გვ. 282-283.
11. Joachim Zeune. Burgen, Symbole Der Macht. p. 96.
12. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 271.
13. დ. კაციტაძე. საქართველო XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე. თბილისი. 1975. გვ. 146, 216.
14. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 263. მ. ლორთქიფანიძე. სომეხი და ქართველი ხალხის ბრძოლა არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ. იჯიიშ. ტ. IV. ნაკვ. 1. 1958. გვ. 40. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 149.
15. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. გვ. 18. გარდა აღნიშნულისა, მოსახლეობისთვის თავშესაფრის მიცემის ფუნქცია კარგად ჩანს მრავალ სხვა წყაროშიც, მაგალითად, იოანე დრასხანაკერტელის მიხედვით, 890 წელს, როდესაც შირაკის მეფე სუმბატმა ალყა შემოარტყა ყარსს და ციხის გარშემო სოფლებში მარბიელი რაზმები გაუშვა, სოფლების მოსახლეობა კი უკვე ყარსში იყო თავშეფარებული. იხ. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 46.
16. David Nicolle. The Crusades. p. 29.Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. p. 289.
17. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. pp. 284-295.
18. Joshua Prawer. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. pp. 284-288.
19. მ ლორთქიფანიძე. საქართველოს ფეოდალური საზოგადოება და სახელმწიფო აღმავლობის გზაზე. სინ III. გვ. 153. 163. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 175.
20. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 175.

21. ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიხედვით. თბილისი. 1973. გვ. 327.
22. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 178.
23. გაგის ციხე დაპირისპირების ობიექტია ბაგრატ IV-სა და განძის ემირ ფადლონს შორის, იხ. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 313. დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე. სიგკ. I. თბილისი. 1960. გვ. 131. 1163 წელს მისთვის ომობენ გიორგი III და აზერბაიჯანის ათაბაგი ილდენიზი. იხ. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II გვ. 11. დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე. გვ. 133. ინტენსიური ბრძოლების ობიექტ-ია საქართველოსა და ირანის მომთაბარულ სახელმწიფოებს შორის XV საუკუნის ბოლო მეოთხედში. იხ. დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე. გვ. 120.
24. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 157. IX-X საუკუნეებში აწყური ტაო-კლრჯეთის შემადგენლობაშია, იხ. საქართველოს ისტორიის ატლასი. მთ. რედაქტორი დ. მუსხელიშვილი. თბილისი. 2003. გვ. 17-19. რისი მიხედვითაც ადვილი შესაძლებელია, რომ იგი, ისევე როგორც ხერთვისის ციხე, აფხაზეთის სამეფოს წინააღმდეგ სასაზღვრო ციხის ფუნქციით აგებულიყო.
25. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 151-154.
26. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 64-67. ბებრის ციხე სასაზღვრო სიმაგრე უნდა ყოფილიყო საქართველოს სამეფოსა და თბილისის საემიროს შორის მანამ, სანამ დავით აღმაშენებელი თბილისს დაიბრუნებდა.
27. ხორნაბუჯის სასაზღვრო ფუნქციები განსაკუთრებით კარგად ჩანს XI საუკუნეში, როდესაც ციხე კახეთის სამეფოსა და განძის საემიროს სასაზღვრო ომების ობიექტია. იხ. დ. მუსხელიშვილი. ქიზიყის ძველი ისტორია.. გვ. 103-105.
28. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 64. ლ. წითლანაძე. დარიალის ციხე. ძმ. 27-28. გვ. 62-63. დ. მინდორაშვილი. არქეოლოგიური გათხრები ხევში. თბილისი. 2005. გვ. 105-111.
29. დ. მინდორაშვილი. არქეოლოგიური გათხრები ხევში. გვ. 106.შედარებისთვის შეიძლება აღინიშნოს, რომ დერბენტის ციტადელი იყო 2 ჰა. დერბენტი გამაგრებული ქალაქი და, შესაბამისად, დარიალთან შედარებით დიდი საფორტიფიკაციო სიმა-გრე იყო. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. стр. 120.
30. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. стр. 221. Агусти Алемань. Аланы в Древних и Срсдневековых Письменных Источниках. Москва. 2003. стр. 343. 468.
31. დ. მინდორაშვილი. არქეოლოგიური გათხრები ხევში. გვ. 128.
32. Агусти Алемань. Аланы в Древних и Средневсковых Письменных Источниках. стр. 347-348, 351, 353, 355.
33. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 175-178.

34. პ. ზაქარაია. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. გვ. 173-174.
35. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 292.
36. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 305.
37. Robin Fedden. The Castles of the Crusaders. p. 24. John France. Victory in the East. A military history of the First Crusade. p. 320.
38. Георгий Акрополит. Летопись Великого Логофета Георгия Акрополита. стр. 331.
39. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 46.
40. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. стр. 229.
41. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 112.
42. ანონიმი. DE VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 212.
43. ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 212-216.
44. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300.
45. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთას" ძველი ქართული თარგმანები. გვ. 72.
46. Ганс Дельбрюк. История Военного Искусства в рамках политической истории. т. III. стр. 200. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 150.
47. ვილჰელმი არ მიდის ლონდონზე.
48. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 43-44.
49. Анна Комнина. Алексиада. Книга. I. гл. 4. стр. 62.
50. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 281.
51. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 278.
52. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 55.
53. R. C. Smile. Crusading Warfare. 1097-1193. pp. 207-218. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 103.
54. David Nicolle. Hattin 1187. Saladins greatest victory. pp. 65-79.
55. David Nicolle. Hattin 1187. Saladins greatest victory. pp. 80-81.
56. Алан Фори. Военно-Монашеские Ордена. стр. 227-228. Режин Перну. Крестоносцы. стр. 164. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. pp. 468-469.
57. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. 471-472.

გ) ტაქტიკა შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებაში

მოულოდნელობის ფაქტორი — მთავარი ტაქტიკური ელემენტი

1. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 331.
2. იხ. წინამდებარე ნაშრომის მე-3 თავის (არმია შუა საუკუნეებში) ქვეთავი „მარში".
3. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 57. 168.

4. Режин Перну. Крестоносцы. стр. 136. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. p. 417.
5. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 100-102. ნ. შენგელია. საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი თამარის მეფობაში. გვ. 336.
6. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 143.
7. ჯოსაფატ ბარბარო. კეთილშობილი ვენეციელის, ბატონ ჯოსაფატ ბარბაროს მოგზაურობა ტანაში და სპარსეთში. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ. იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ელდარ მამისთვალაშვილმა. სიუნ. XIV. თბილისი. 1981. გვ. 60-61.
8. ბ. სილაგაძე. იაჰია ანტიოქიელის ცნობები საქართველო - ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ. გვ. 116.
9. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 54. стр.165.
10. Ибн Джубайр. Путешествие просвещенного писателя, добродетельного проницательного, Абу-л-Хусаййна Мухаммада ибн Ахмада Ибн Джубайра. перевод и коментарий Л. А. Семеновой. Москва. `НАУКА.~ 1984. стр. 174.
11. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 47.
12. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 95. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრე-ბა. ტ. II. გვ. 134. ბასიანის ბრძოლის შესახებ იხ. აგრეთვე წინამდებარე ნაშრომის ქვეთავი „XII საუკუნის ომები და მხედარმთავრები".
13. В. В. Кучма. Военная Организация Византийской Империи. стр. 96.
14. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია გვ. 245.
15. არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. გვ. 51. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქა-რთლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 287.
16. ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 134.
17. Тамерлан. Уложения Тимура. стр. 319.
18. ანონიმი. DE VELITATIONE BELLICA. (О боевом сопровождении). стр. 166-167. 172-174. 190. Кекавмен. Советы и Рассказы. Поучение Византийского Полководца XI века. стр. 153.
19. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 162-164.
20. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
21. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 164-165. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 322-324.
22. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 152-153.
23. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ჩხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 349-350. საინტერესოა, რომ თბილისის წინააღმდეგ ზუსტად

ანალოგიური მეთოდი გამოიყენა მომთაბარე თურქმენთა ერთ-ერთმა ტომმა, რომელიც 1462 წელს სათარეშოდ იყო შემოსული საქართველოს ტერიტორიებზე. აღნიშნული ეპიზოდს აღწერს თბილისში გადაწერილი სახარების ჰიშატაკარანი, რომლის მიხედვითაც მომთაბარეები, 1000 მეომრის ოდენობით დაბანაკდნენ ლოჭინის ხევში, რის შემდეგაც მათმა 20- კაციანმა რაზმმა ავჭლა-გლდანის საძოვრებიდან თბილისელების ნახირი მოიტაცა. ქალაქის მოსახლეობამ ჩათვალა, რომ თურქმენები მეტი არ იყვნენ და 200 მეომარი დაადევნა მათ, რომლებიც თურქმენ-ებმა ლოჭინის ბანაკამდე გაიტყუეს, ალყაში მოაქციეს და ამოხოცეს. იხ. სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV-XV სს.). გვ. 78.

24. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 115.
25. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 297-298.
26. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 110.
27. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 64.
28. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 54-57.
29. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. p. 132-133.

მოწინააღმდეგის დემორალიზება

1. William J. Hamblin. Saladin and Muslim Military Theory. HH: PSCSCLE. Ed. B.Z. Kedar. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi. 1992. p. 238.
2. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. pp. 114-115.
3. Лев Диакон. История. стр. 12.
4. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XI. гл. 1. стр. 294.
5. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 119-120.
6. ბ. სილაგაძე. იაჰია ანტიოქიელის ცნობები საქართველო - ბიზანტიის ურთიერთობისშესახებ. გვ. 117.
7. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 166.
8. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 178;
9. Р. М. Шукуров. Великие Комнины и Восток (1204-1461). стр. 188.
10. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
11. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 312.
12. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 305.
13. А. Доманин. Монгольская Империя Чингизидов. стр. 221.
14. Из сочинения Абу Джафара Мухаммеда ибн Джарира Ат-Табари `Тарих Ар-Русул Ва-л-Мулук.~ стр. 300.

15. Joachim Zeune. Burgen, Symbole Der Macht. p. 103. ანალოგიურ მეთოდს ხშირად იყენებდა სხვადასხვა მხედართმთავარი, ამის შესახებ იხ. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. pp. 46-47.
16. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XI. гл. 5. стр. 303.
17. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 15. стр. 54-55.

საველე ბრძოლების ნარმოების ტაქტიკა

1. Киракос Гандзакеци. История Армении. стр. 73.
2. Анна Комнина. Алексиада. Книга. X. гл. 6. стр. 277.
3. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 161; Анна Комнина. Алексиада. Книга. X. гл. 4. стр. 274.
4. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
5. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XV. гл. I. стр. 400.
6. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
7. С. Тарнбул. Армия Монгольской Империи. Москва. 2003. стр. 40.
8. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VIII. гл. I. стр. 229.
9. Всеобщая История Степаноса Таронского Асохика по прозванию. стр. 191-192.
10. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 161.
11. Михаил Сириец. Хроника. Книга. 15. гл. 13. стр. 41.
12. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VI. гл. I4. стр. 203.
13. Анна Комнина. Алексиада. Книга. VII, X. гл. 9, 3. стр. 223-224, 269;
14. Всеобщая История Степаноса Таронского Асохика по прозванию. стр. 194-196. ამ ბრძოლის შესახებ იხ. აგრეთვე III ნაწილის ქვეთავი „IX-X საუკუნეების ომები და მხედართმთავრები".

15-17. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

18. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 50.
19. Анна Комнина. Алексиада. Книга. III, X. XIII. гл. 11,9, 8. стр. 137-138, 285. 357.

20-22. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

23. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 213.
24. ბასილი ან ანონიმი იხ. აგრეთვე ქვემოთ, ქვეთავში „XII საუკუნის ომები და მხედარმთავრები".
25. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 36. стр. 120;
26. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 11, 20, 30. стр. 46, 65, 98.

27. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 287.
28. Лев Диакон. История. стр. 9. Никифор Вриенний. Исторические Записки. стр. 83. Анна Комнина. Алексиада. Книга. XIII. гл. 6. стр. 353.
29. დაემატოს ქართული წყაროები Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 38. стр. 141.

30-31. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

32. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 169.
33. ნიკოლო ძენო. შენიშვნები რაინდ ბატონ კატერინო ძენოს სპარსეთში მოგზაურობისა და სპარსელთა ომების შესახებ. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ. იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ელდარ მამისთვალაშვილმა. სიუწ. XIV. თბილისი. 1981. გვ. 31.
34. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
35. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 20. стр. 84.
36. Лев Диакон. История. стр. 16.

სიმაგრეთა აღებისა და მათი დაცვის ტაქტიკა

1. შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. ქართული მწერლობა. ტ. 4. თბილისი. 1988. გვ. 286-292.

2-3. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)

4. Георгий Акрополит. Летопись Великого Логофета Георгия Акрополита. стр. 302;
5. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. Гл. 32. стр. 110.
6. А.А. Васильев. Византия и Арабы. т. 2. приложения. стр. 109.
7. Steven Runciman. A History of The Crusades. v. II. pp. 163-164.
8. Р. М. Шукуров. Великие Комнины и Восток (1204-1461). стр. 188.
9. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 100-103.
10. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 100.
11. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 102.
12. Р. Ю. Почкаев. Батый хан который не был ханом. Москва. 2006. стр. 122.
13. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება.

    ტ. I. გვ. 331. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. გვ. 50-53.
14. Frances Carney Gies. The Man Who Met Tamerlane. p. 14.

15. Laurence W. Marvin. War in the South: A First Look at Siege Warfare in the Albigensian Crusade, 1209-1218. WH. # 8 (4). 2001. pp. 376-377.
16. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. стр. 190. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 146.
17. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. II. стр. 304-306.
18. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл. 20. стр. 68.
19. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевавателя Мира. стр. 59.
20. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
21. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. pp. 30-32.
22. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 131.
23. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. гл.13. стр. 52.
24. Paul E. Chevedden. The Invention of the Counterweight TrebuChet: A Study in Cultural Diffusion. DOP. # 54. 2000. p. 98.
25. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი)
26. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 84. стр. 224.
27. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 188.
28. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 280.
29. ალექსანდრე აბდალაძე. სომხური ანდერძმინაწერები საქართველოს შესახებ. X-XIII სს. თბილისი. 2005. გვ. 38.
30. Ф. Функен. Л. Функен. Средние Века. стр. 56-57. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 117. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 170; Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. p. 32-46.
31. Усама ибн Мункыз. Книга Назидания. стр. 136-137.
32. Лев Диакон. История. стр. 31.
33. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. стр. 193.
34. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 116.
35. Киракос Гандзакеци. История Армении. стр. 163.
36. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 106.
37. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 232.
38. И. П. Медведев. Падение Константинополя в Греко-Итальянской Гуманистической Публицистике XV в. стр. 321. David Nicolle. Constantinopole 1453. The End of Byzantium. p. 65-68.
39. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. p. 8.
40. აკრას ალყას შესახებ.
41. ჯალალ ად-დინის ხლათის ალყა წერილების ხელში ჩაგდება.
42. Bernard S. Bachrach. Some Observations on Administracion and Logistics of the Siege of Nicaea. p. 256.

43. იერუსალიმის ალყა არასრული.
44. Лев Диакон. История. стр. 42. 46. სიმაგრის სხვა სიმაგრით ბლოკირების ტაქტიკა ანტიკური ხანიდან იღებს სათავეს, მაგალითად, ასაღები სიმაგრის საალყო კედლებით იზოლირების მეთოდს საკმაოდ ხშირად მიმართავდნენ ჯერ კიდევ ძველი ბერძნები. იხ. მაგალითად, uncan B. Campbell. Ancient Siege Warfare. p. 19.
45. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 115. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. pp. 8, 23-24.
46. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 18. стр. 80.
47. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 268.
48. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 63.
49. Halil Inalcik. Osman Gazis Siege of Nicaea and Battle of Bapheus. Ottoman Empire (1300-1389). Editor Elizabet Zachariadou. Rethymnon: Crete University Press. 1993. pp. 91-92.
50. John France. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. p. 108. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. p. 23. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 167.
51. Bernard S. Bachrach. Some Observations on Administracion and Logistics of the Siege of Nicaea. p.256. სიმაგრეში ერთი მეომრის დასაცავ ფართობს კიდევ უფრო ნაკლები, ერთი მეტრით მიუთითებს სამხედრო ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ანტონიო სანტოსუოსო. იხ. Antonio Santosuosso. Barbarians, Marauders, and Infidels. p. 68.
52. მომთაბარეთა მაჩვენებელი წუთში 12 ისარის გასროლა იყო, იხ. Antony Karasulas. Mounted Archers of the Steppe. p. 23. რაც ფეოდალური არმიის მეომრებისთვის მხოლოდ თითოროლა მოისრისთვის იყო მიღწევადი.
53. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 267.
54. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. pp. 45-45.
55. Киракос Гандзакеци. История Армении. стр. 119.
56. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I. стр. 38-39.
57. საალყო მანქანები დგებოდა კოშკების პლატფორმებზე ან სიმაგრის შიდა ტერიტორიებზე, რაც ტრაექტორიულად მსროლელი იარაღისთვის საკმაო ფართობს თხოულობდა.
58. ციხეში მანქანების რაოდენობა.
59. კაუჭები.
60. ტამპლიერები ასკალონთან.
61. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. pp. 32-47.
62. David Nicolle. Constantinopole 1453. The End of Byzantium. pp.66-67.
63. ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). стр. 214-215.
64. Cristopher Gravett. Medieval Siege Warfare. p. 23.
65. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. гл. 85. стр. 234.
66. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. стр. 107.

ნაწილი II

საქართველოს მოსაზღვრე ქვეყანათა არმიები

IX-XV საუკუნეებში

ბიზანტიური არმია

1. ფემური სისტემით საკმაოდ ძნელი იყო შემტევი არმიის შეგროვება. გაწვევა ხდებოდა ჰეროლდების მეშვეობით, გაწვევას სჭირდებოდა დიდი დრო, არ ჰქონდათ შორეულ რეგიონებში ომის ინტერესი.
2. იმპერატორების გვარდია ჰეტერია. ორგანიზაცია და რაოდენობა.
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 110
3. არმიის სიდიდე ლეო VI პერიოდში 124-130 000.
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 110
4. ბანდა 200 მეომარი, აქედან 50 ცხენოსანი.
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 111
5. ფემის სტრუქტურა:
   1. სტრატიგი
   2. მერიარხი.
   3. ბანაკის უფროსი.
   4. დომესტიკი.
   5. დიდი (უფროსი) ტურმარხი 24.
   6. უმცროსი ტურმარხი 48.
   7. დრუნგარია 240.
   8. მეომარი 2160.

   სულ 2476ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 112
6. 949 წელს იმპერიის არმია იყო 142 000, აქედან 51 500 ცხენოსანი.
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 112
7. ნიკიფორე ფოკას საიმპერატორო არმია 24 000, აქედან 8000 ცხენოსანი. ძირითადი ტაქტიკური ერთეული (ახალი) ტაქსიარხია 1000 მეომრის შემადგენლობით, აქედან 400 მძიმედ შეიარაღებული ქვეითი, 300 მოისარი, 200 ლანსერი (ულანი, ცხენოსანი),100 შუბოსანი.
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 113
8. კატაფრაქტარიების რაზმები 504 და 384 კაციანი.
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 114

9. ბასილის დროს გამოჩნდა ვარანგების გვარდია. 6000 კაცი.
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 115
10. ბასილის დროინდელი საიმპერატორო არმია 12-16 000 ქვეითი და 9, 200 ცხენოსანი. ე.ი. 21,200-25,200.
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 115
11. იოანე ციმისხის არმია რუსების წინააღმდეგ ომში 971 წელს 32 000 (17 000 ცხენოსანი, 15 000 ქვეითი).
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 114
12. 1025 წლისთვის ბიზანტიის არმია 25000.
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 85
   ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 109 Treadgold Warren. Byzantium and its Army 284-1081. Stanford University Press. 1995; (I-42)
   Treadgold Warren. Notes on the numbers and organisation of the ninth-century Byzantine Army. GRBS. v. 21. 1980; (sasazRvro regionebi 5)
   Treadgold Warren. Standardized Numbers in the Byzantine Army. WH. # 12 (1). 2005. (masStabebi 47)
13. VII-IX საუკუნეებში ბიზანტიაში არსებობს არმია, რომელიც ფემურ ორგანიზაციას ეყრდნობა.
14. ბიზანტიური არმიის სამი პერიოდი: VII-X, XI-XII, XIII-XV
   უდალცოვა გვ. 205 Удальцова З. В. Византийская Культура. Москва. 1988; (ომების მიზნები 24)
   Удальцова З. В. Византия и Западная Европа. Византийские Очерки. Труды советских ученых к XV международному конгрессу византистов Москва. 1977; (I- 2)
   Удальцова З. В. и Литаврин Г. Г. Ответственные редакторы. Культура Византии. вторая половина VII-XII в. Москва. 1989; (დაზვერვა 4)

ისლამური არმიები

ა) არაბული არმია

ტერმინი "არაბული არმია" გულისხმობს არმიებს, რომელთა ფორმირებასაც არაბთა სახალიფო ახდენდა VII-X საუკუნეებში. არაბთა დაპყრობების პერიოდიდან (VII ს. შუა ხანები) IX საუკუნის შუა ხანებამდე ქართული სახელმწიფოების მთავარი სამხედრო მოწინააღმდეგე სწორედ არაბული არმია იყო. ის გახლდათ ინსტრუმენტი, რომლის მეშვეობითაც მუსლიმებმა თავისი გრანდიოზული დაპყრობები განახორციელეს VII-VIII საუკუნეებში. არაბული არმიის ბრძოლისუნარიანობა სრული მოულოდნელობა გამოდგა VII საუკუნის "მსოფლიო მასშტაბის" იმპერიების, ბიზანტიისა და სასანიდური ირანისთვის. როგორც შუა საუკუნეების ცნობილი მკვლევარი ჰ. კიონიგსბერგერი წერდა: "ბიზანტიის იმპერატორები და სპარსეთის მეფეები ვერასოდეს წარმოიდგენდნენ, რომ არაბები ოდესმე მათ დაემუქრებოდნენ,"[1] და ამის წარმოდგენა იმ დროისთვის ნამდვილად შეუძლებელი იყო, რადგან მუჰამედის წინა პერიოდის არაბეთის ნახევარკუნძული მცირერიცხოვანი, განვითარების საკმაოდ დაბალ საფეხურზე მყოფი და ერთმანეთს დაპირისპირებული ტომებით იყო დასახლებული.[2] მიუხედავად ამისა, არაბული ექსპანსია ძალიან სწრაფად და მასშტაბურად განვითარდა. მათ 10 წლის განმავლობაში დაიპყრეს სირია-პალესტინა, სპარსეთი და ეგვიპტე,[3] რის შემდეგაც დაპყრობები სხვადასხვა მიმართულებით გააგრძელეს. არაბთა წარმატება, როგორც ამას მრავალი მკვლევარი ვარაუდობს,[4] მნიშვნელოვნად იყო განპირობებული ახალი რელიგიის, ისლამის ფაქტორით, რომლის იდეებიც სხვადასხვა ქვეყნის მოსახლეობაში მხარდაჭერას პპოვებდა და არაბთა წინსვლას საგრძნობლად უწყობდა ხელს, მაგრამ დაპყრობების წარმატების მთავარი ფაქტორი არაბული არმია იყო, რომლის წინაშეც იმ პერიოდის მოწინავე სამხედრო ძალები სრულიად უძლურნი აღმოჩნდნენ.

არაბული არმია ფორმირების ადრეულ ეტაპზე.
პირველი არაბული არმიების რიცხვი რამდენიმე ათასი, 2000-4000 იყო.
აღმ. ისტორია. II გვ. 114

არაბები მხოლოდ იქ აღწევდნენ წარმატებას, სადაც გეოგრაფიული და კლიმატური პირობები არაბეთისას უახლოვდებოდა.

კიონიგსბერგერი. გვ. 128

- უდაბნო, აქლემები, ისლამი, წარმატების ფაქტორი. (სანტუოცი)

- ადრეული არაბული არმია - ქვეითების არმია.

- ცვლილებები IX საუკუნიდან.

პირინეებზე გადასვლის შემდეგ არაბების კომუნიკაციები ძალიან დიდ მანძილზე გაიჭიმა, რის გამოც ფრანკებმა ისინი დაამარცხეს.

კიონიგსბერგერი, გვ. 99

არაბებმა პირველ წარმატებებს მიაღწიეს სწრაფი მარშის წყალობით, როდესაც ისინი კომბინირებულად იყენებდნენ აქლემებსა და ცხენებს და მოულოდნელად ესხმოდნენ თავს მოწინააღმდეგეს. დიდი იყო ასევე ისლამის ფაქტორი. ბოლშაკოვი, გვ. 223.

თურქულმა გვარდიამ საბოლოო როლი შეასრულა აბასიდების სახალიფოს დაშლაში.

კლ. ისლ. ცივილიზ. გვ. 105

შენიშვნები და მითითებული ლიტერატურა

ა) არაბული არმია

1. Гельмут Кенигсбергер. Средневековая Европа. Москва. 2001, стр. 124.
2. Гельмут Кенигсбергер. Средневековая Европа. Москва. 2001, стр. 126.

Большаков О. Г. Византия и Халифат в VII-X вв. в книге: Византия Между Западом и Востоком. Сашкт-Петербург, 2001.

Большаков О. Г. История Халифата. т. I. Ислам в Аравии 570-633. Москва. 1989.

Большаков О. Г. Средневековый Город Ближнего Востока. VII - середина XIII в. Москва. 2001; (ფორტიფიკაცია 1).

ბ) სელჩუკური არმია

1. სუმბატი (ასევე მათე ურჰაელი) აღწერს 1016 წელს გამოჩენილ თურქმენ მეომრებს, მშვილდოსნები და გრძელთმიანები.
   სუმბატი, გვ. 12.

გ) მამლუქების არმია

მამლუქებთან საქართველოს პირდაპირი სამხედრო კონტაქტი არასოდეს ჰქონია, მაგრამ ქართველებს მონღოლური არმიის შემადგენლობაში მამლუქებთან რამდენიმე ბრძოლის გამართვა მოუწიათ.

1. ფილშტინსკი. არაბების ისტორია. Фильштинский И. М. История Арабов и Халифата (750-1517 гг), Москва, 2001. (I-3)
2. ეგვიპტური გვარდია მონაწილეობს სასახლის გადატრიალებაში 1144 წელს, მის შემადგენლობაში ბევრი ზანგია.
   უსამა 50 (24) Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. Перевод Ю. И. Крачковского. Москва. "Восточная Литература." 1958
3. მამლუქების არმია იყო ფეოდალური და მომთაბარული არმიების ერთგვარი სინთეზი, რაც მას გამორჩეულ ბრძოლისუნარიანობას ანიჭებდა სამხედრო ორგანიზაციის ცალ-ცალკე აღებულ ამ ორ ფორმასთან შედარებით, ამიტომ შემთხვევითი არ იყო ის გარემოება, რომ მამლუქები ერთგვარი წარმატებით ამარცხებდნენ როგორც ჯვაროსნებისა თუ კილიკიის სომხეთის ფეოდალურ, ისე მონღოლთა მომთაბარულ არმიებს. მამლუქთა არმია მხოლოდ მუდმივი არმიის წინაშე აღმოჩნდა უძლური. (ნაპოლეონი)

დ) ოსმალური არმია

1. XV-XVI სს-ში არმია შედგებოდა ორი ნაწილისგან, მუდმივი (კაპი ყულარი) და პროვინციული (ფეოდალური) არმიებისგან. მუდმივ არმიაში შედიოდა იანიჩარების კორპუსი, ცხენოსანი რაზმები (ქაფიყულუ სიუვალირელი) და საარტილერიო ნაწილები. ეს ნაწილები იმყოფებოდნენ მუდმივ სამხედრო სამსახურში და კონცენტრირებულნი იყვნენ სტამბოლისა და იმპერიის სხვა მსხვილ ცენტრებში.

პროვინციული არმია ძირითადად შედგებოდა ტიმარიებიდან მობილიზებული სიპაჰების ცხენოსანი რაზმებიდან. მათ ემატებოდათ აკინჯების მსუბუქი ცხენოსანი რაზმები და სხვა დამხმარე ნაწილები. პროვინციალური არმია იყო სეზონური, ფეოდალური ტიპის არმია და მისი შეკრება პერიოდულად ხდებოდა.

(ხიტცელი გვ. 123-128 Хитцель Ф. Османская Империя. Москва, 2006.

2. არმიის ორგანიზაცია და სიდიდე.

ისხანოღლუ გვ. 379-383 Исханоглу Э. гл. Редактор. История Османского государства, общества и цивилизации. т. I, Москва, 2006.

3. როდესაც არმიას სულთანი სარდლობდა, დიდი არმია (80 ათასამდე ?) იკრიბებოდა, როცა არა - ნაკლები, მაგ. 1616 წ. ერევნის ლაშქრობისას დიდი ვეზირის მეთაურობით იყო 50 ათასამდე მეომარი. 41. Murphey Rhoads. Ottoman Warfare 1500-1700. Routledge. Taylor & Francis Group. London and New York. 1999; (I-3)

-აქედან ოსმალური არმიების კატეგორიები: 1. სულთანი-ამოცანები. 2. დიდი ვეზირი - ამოცანები. 3. ვილაიეთის ბეგლარბეგები - ამოცანები. 4. აკინჯები, დელიბაშები - ამოცანები, თარეში.

მომთაბარული არმიები

ა)ყივჩაღების არმია

1. XI-XII საუკუნეების მიჯნაზე უზარმაზარ არეალზე ჩამოყალიბდა ყივჩაღური ტომების ხუთი ძირითადი ჯგუფი 1. ციმბირ-ალტაის 2. ყაზახეთ-ურალისპირეთის 3. დონისა და ჩრდილო კავკასიის 4. დნეპრ-ყირიმის 5. დუნაის.
   სტეპის იმპერიები გვ. 126.
2. პლეტნევას მიხედვით, ყივჩაღურ ორდაში იყო დახ. 35-40 000 ადამიანი, აქედან 1/5 მეომარი.Плетнева С. А. Половцы. М. 1990. стр. 79.
3. კოტიანისა და მისი მემკვიდრეების შესახებ. ბათუ ყაენი გვ. 106-107

ბ) მონღოლური არმია

Chinggis's Arts of War were based on five key elements: speed, suddenness, ferocity. variety of tactics, and iron discipline.

1. კირაკოსის მიხედვით, მონღოლები, როცა საჭმელი არ ჰქონდათ, შიმშილს მოთმინებით იტანდნენ. კირაკოსი, გვ. 172
2. მარკო პოლოს მიხედვით, მონღოლები მანამ არ იწყებდნენ ბრძოლას, სანამ მხედართმთავრის ნაღარის (დაფდაფის) ხმას არ გაიგონებდნენ.
   მარკო პოლო, გვ. 127.
3. მონღოლთა შეიარაღება, მარკო პოლოს მიხედვით, მშვილდი, მახვილი, ლახტი, ხარის ტყავის დამცავი საჭურველი გახლდათ.
   მარკო პოლო, გვ. 107.
4. მარკო პოლოს მიხედვით, მონღოლური არმიის ორგანიზაცია ათეული (ონ), ასეული (იუზ), ათასეული (მინ) და ათი ათასეული.
   მარკო პოლო, გვ. 107.

5. მარკო პოლოს მიხედვით, მონღოლები კოლონის წინ ორი დღით ადრე აგზავნიდნენ 200-კაციან მზვერავთა რაზმს.
   10 დღის განმავლობაში შეეძლოთ ცეცხლისა და საჭმლის გარეშე გაეძლოთ. ესვათ ცხენის სისხლი, არ ეტარებინათ აღალი.
   მარკო პოლო, გვ. 108.
6. მარკო პოლოს მიხედვით, მონღოლების ძირითადი ტაქტიკა იყო - დაარტყი გაიქეცი, ესროლე - ცხენი მოუკალი.
   ქურდობის სასტიკი დასჯა, მკაცრი დისციპლინა
   მარკო პოლო, გვ. 109.
7. სტეფანოზ ეპისკოპოსი მონღოლებს მოისართა ხალხს უწოდებს.
   Степанос Епископ. Летопись. Армянские источники о монголах. перевод. А. Г. Галастяна. Москва. 1962. стр. 34.
8. მალაქიას (აკინელი) მიხედვით, მონღოლები ჩნდებოდნენ იქ, სადაც მათ ყველაზე ნაკლებად ელოდნენ.
   მალაქია, გვ. 7.
9. სტეფანოს ორბელიანი მონღოლებს მოისრეებს უწოდებს (გვ. 67, 75, 78) და აღ-ნიშნავს მათ მაღალ დისციპლინას: "ერთგულნი და მორჩილნი წინამძღუართა თვისთა." გვ. 68.
10. 1206 წელს მონღოლთა რაოდენობა აღწევდა 670 000-ს, არმიის სიდიდე კი -135 000-ს. გვ. 282-283.
    - ოქროს ურდოს ჰყავდა 17 დუმენი, 170 000 მეომარი.გვ. 289-290;
    John Masson Smith. Mongol Manpower and Persian Population. Journal of the Economic and Social History of the Orient. # 18. 1975.
11. მონღოლთა სარდალი ჩარმაგუნი აწყობს არმიის დათვალიერებას ბუხარაში და რეესტრში იწერს 20 000 მეომარს.
    ან-ნასავი. 101. გვ. 273. (254)

გ) თემურ ლენგის არმია

1. თემურის არმია:
   - უმცირესი ერთეული არის ათეული, რომელსაც მეთაურობს უნ-ბაში.
   - ათი ათეული ქმნის ასეულს, რომელსაც მეთაურობს იუზ-ბაში.
   - ათი ასეული ქმნის ათასეულს, რომელსაც მეთაურობს მინ-ბაში.უნ-ბაშები ირჩევდნენ იუზ-ბაშს, იუზ-ბაშები კი მინ-ბაშს. გვ. 360

- უდიდესი ერთეული იყო 12 000 მეომრისგან შემდგარი კორპუსი, რომლის იერარქიაც 12 ემირისგან შედგებოდა შემდეგი პრინციპით:

პირველი ემირი მეთაურობდა 1000-ს მეომარს (იყო მინ-ბაში).

მეორე 2 000-ს;

მესამე 3 000-ს და ა.შ.

პირველი ემირი მეორის თანაშემწე იყო და მის ბრძანებას ემორჩილებოდა, მეორე - მესამისა და ა.შ. უმაღლესი ემირი მეთაურობდა 12 000-იან კორპუსს. ასეთი სულ რვა ემირი (ე.ი. რვა 12 000-იანი კორპუსი), არმიის სიდიდე კი 96 000 გამოდის. გვ. 374

რაც შეეხება თემურის შვილებსა და შვილიშვილებს, მათ სხვადასხვა ემირის რანგში შეეძლოთ ემსახურათ.

- 12 000 მეომარს მეთაურობდა თემურის უფროსი ვაჟი, მუჰამედ ჯეჰანგირი.
- 10 000 მეომარს მეორე შვილი, ომარ-შეიხი
- 9 000 მეომარს მესამე შვილი, მირან-შაჰი.
- 7 000 მეომარს მეოთხე შვილი, შაჰრუხი.

თემურის სხვადასხვა შვილიშვილებსა და ნათესავებს კი შეეძლოთ ემეთაურათ 3-7 000-იანი რაზმებისთვის. გვ. 363-364.

- დაწინაურება მთლიანად ბრძოლის შედეგებზე იყო დამოკიდებული: თუ ემირი, რომელიც ორ ათასეულს მეთაურობდა, გააქცევდა მტერს, ის შეიძლება სამი ათასეულის მე-თაური გამხდარიყო და ა.შ.
- მეომარი კი, რომელიც ბრძოლის ველიდან გაიქცეოდა (გარდა აუცილებელი უკანდახევისა), ნადავლიდან წილის მიღების უფლებას კარგავდა. გვ. 375-376.

თემური დერბენდში ლაშქრობის დროს ერაყში მართავს არმიის დათვალიერებას, რომელიც 4 ფარსანგზე იყო გაშლილი. თემური, გვ. 323.

თავი 4

ევროპული არმიები

ა) რაინდული არმიები

1. კარლოს დიდის არმიაში ძირითად ნაწილს ქვეითი მეომრები შეადგენდნენ. VIII საუკუნის შუა ხანებიდან კი დაიწყო ცხენოსანთა მნიშვნელობის ზრდა, რაც განვითარდა IX საუკუნის შუა ხანებიდან, მას შემდეგ რაც უზანგის გამოყენება დაიწყეს.
   კიონიგსბერგერი, გვ. 115-116.
2. რაინდული არმიის ძალა იყო პირველი დარტყმა (ანა კომნენოსი), რომელიც თუ წარმატებას არ მოიტანდა, გადაჯგუფება უჭირდათ.
   მორის კინი, გვ. 49.
   ანას მიხედვით, კელტების პირველი შეტევა "შეუკავებელი" იყო, თუმცა ამის შემდეგ მათი დამარცხება იარაღის სიმძიმის გამო ადვილდებოდა.
   ანა. XI. 6. 305.
   იგი იმასაც აღნიშნავს, რომ როდესაც ფრანკები ცხენზე ისხდნენ, დაუმარცხებლები იყვნენ.
   ანა. XIII. 7. 357.
   ანა კელტების პირველ შეტევას ძნელად მოსაგერიებელს უწოდებს.
   ანა. V.5. გვ. 162.
3. ინგლისის არმია ბენოკბურნის ბრძოლაში 2-3 000 რაინდის და 20 000 მშვილდოსნი-სა და ქვეითისაგან შედგებოდა. ეს იყო ყველაზე დიდი არმია ინგლისის ისტორიაში.
   რაინდ. ეპოქა, გვ. 190-191.

ბ) ჯვაროსნული არმიები

1. თურქოპოლები იერუსალიმის არმიის ავანგარდი.
   ჟ. რიშარი, გვ. 158.
2. სკარა კარლოს დიდთან, პირადი რაზმი.
   დელბრიუკი, გვ. 16-17
3. კარლოს დიდის არმია - 5-6 000.
   დელბრიუკი, გვ. 15
4. უსამა თურქოპოლებს ფრანკ მშვილდოსნებს უწოდებს.
   უსამა, 103 (48).
   უსამა იბნ მუნკიზი ჯვაროსნების შესახებ აღნიშნავდა, რომ მათ არავითარი ღირსება არ გააჩნდათ, გარდა სიმამაცისა.

ნაწილი III

სამხედრო საქმის ორგანიზაცია და სამხედრო- პოლიტიკური ისტორია IX-XV საუკუნეების საქართველოში

საქართველოს გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა და შუა საუკუნეების გეოპოლიტიკა—საქართველოს უსაფრთხოების უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული ფაქტორი

შუა საუკუნეების მსოფლიოში ძალიან ცოტა ქვეყანა მოიძებნება, რომელსაც იმ დროს არსებული სამხედრო საფრთხეების მიმართ ისეთი ხელსაყრელი ადგილმდებარეობა ჰქონოდა, როგორიც საქართველოს. თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის წყალობით, ქვეყანა აბსოლუტურად დაცული იყო რამდენიმე მხრიდან ერთდროული შეტევის საშიშროებისგან, რაც მას თითქმის ყოველთვის აძლევდა იმის სტრატეგიულ შესაძლებლობას, რომ სამხედრო რესურსების კონცენტრირება მხოლოდ ერთი მიმართულებით მოეხდინა, ეფექტურად ეწარმოებინა თავდაცვითი ომები და საუკუნეთა განმავლობაში შეენარჩუნებინა სახელმწიფოებრიობა. თუ რას ნიშნავდა ერთდროულად რამდენიმე მიმართულებიდან სამხედრო საფრთხეების არსებობა, ძალიან კარგად ჩანს ბიზანტიის იმპერიის მაგალითზე, რომელიც თავისი ისტორიის მანძილზე ხშირად ექცეოდა გარეშე მტრების დარტყმების ქვეშ როგორც აღმოსავლეთიდან, ისე ჩრდილოეთიდან და დასავლეთიდან, რასაც ბიზანტიამ, მიუხედავად მის განკარგულებაში არსებული უზარმაზარი რესურსებისა, სახელმწიფოებრივი გამოცდილებისა და სამხედრო ტრადიციებისა, მაინც ვერ გაუძლო და საბოლოოდ მტრებისგან დაპყრობილი აღმოჩნდა. ბიზანტიისგან განსხვავებით, საქართველოს რამდენიმე მხრიდან ერთდროული შეტევის საფრთხე ნაკლებად ემუქრებოდა სხვადასხვა მიზეზის, უპირველეს ყოვლისა კი, გეოგრაფიული ადგილმდებარეობის გამო.[1]

საქართველო ჩრდილოეთის მხრიდან დაცული იყო კავკასიონის ქედით,რომელიც ბუნებრივად ფიქსირებულ ზოლად გასდევდა ქვეყნის ჩრდილოეთ საზღვრებს და მტრული ძალების შემოსევისთვის ამ მიმართულებას, ფაქტიურად, სრულიად უსაფრთხოს ხდ-იდა.[2] შუა საუკუნეების სატრანსპორტო საშუალებებისთვის კავკასიონის ქედი მთელ მის სიგრძეზე გადაულახავ ბარიერს წარმოადგენდა, დიდი მასების მოძრაობა შესაძლებელი იყო მხოლოდ დარიალისა და დარუბანდის გადმოსასვლელებზე, რომელთაგანაც დარუბანდი საქართველოს ტერიტორიებიდან საკმაოდ შორს მდებარეობდა, ხოლო დარიალი სეზონურად მოქმედ გასასვლელს წარმოადგენდა, რაც მსხვილი სამხედრო ძალების მიერ მის გამოყენებას და საქართველოს ტერიტორიაზე მასშტაბური სამხედრო კამპანიის წარმოებას საკმაოდ პრობლემურ ამოცანად ხდიდა.

დარიალის ხეობა საზიდრების, სასაპალნე ცხოველებისა და ადამიანთა დიდი ჯგუფების სამოძრაოდ სექტემბრის ბოლოდან თითქმის ივნისის დასაწყისამდე დაკეტილი იყო დიდთოვლობის გამო, შესაბამისად, მასზე არმიის გადაადგილება მხოლოდ ოთხი, მაქსიმუმ ხუთი თვის განმავლობაში იყო შესაძლებელი, რაც ჩრდილო კავკასიის ტერიტორიებიდან საქართველოს სიღრმეში დიდი არმიის მარშირებისთვის, საბრძოლო ოპერაციების ჩასატარებლად და უკან დასაბრუნებლად ძალიან მცირე დრო იყო. არმიას, რომელიც ჩრდილო კავკასიის რომელიმე რეგიონიდან, ვთქვათ, თანამედროვე გროზნოს მიდამოებიდან დაიწყებდა მოძრაობას საქართველოს ტერიტორიებისკენ, შიდა რეგიონებში შემოსასვლელად, უაღრესად რთულ მთიან რელიეფში, სულ ცოტა, 300 კილომეტრი უნდა დაეფარა. ჩრდილო კავკასიიდან წამოსულ არმიას, რომელსაც საქართველოს ტერიტორიებზე არ ჰქონდა დასაყრდენი ბაზები, თან უნდა ეტარებინა დიდი მარაგები, განსაკუთრებით სურსათი და ცხენების საკვები, რადგან აღნიშნულ მარშრუტზე სასოფლო-სამეურნეო რეგიონების სიმცირის გამო მათი მოპოვება ძალიან ძნელი იქნებოდა. მთიან რელიეფზე, დიდი აღალის თანხლებით მოძრაობის პირობებში, არმიის გადაადგილების სისწრაფე მკვეთრად ეცემოდა და (როგორც უკვე ვნახეთ ჯვაროსნული ლაშქრობისა და თემურ ლენგის არმიათა მაგალითზე[3]), 10-15 კილომეტრს არ აჭარბებდა. კიდევ უფრო ნაკლები სისწრაფით შეძლებდა მოძრაობას დიდი არმია დარიალის ხეობის რეგიონში, რაც იმას ნიშნავს, რომ ამ დისტანციის გადალახვისთვის, ხელისშემშლელი ფაქტორების არ არსებობის შემთხვევაში (ე.ი. წინააღმდეგობისა და უამინდობის), მას მინიმუმ ერთი თვე, თვე-ნახევარი, ან კიდევ მეტი დასჭირდებოდა,[4] ამდენივე იქნებოდა საჭირო უკან დასაბრუნებლად, ე.ი. საქართველოს ტერიტორიებზე შემოსულ არმიას საბრძოლო მოქმედებების საწარმოებლად მხოლოდ ორი თვე დარჩებოდა, რაც სერიოზული სამხედრო მიზნების, განსაკუთრებით კი დაპყრობითი ამოცანის შესასრულებლად, ძალიან მცირე დრო იყო,[5] რის გამოც საქართველოს წინააღმდეგ ასეთი კამპანიები დარიალის გადმოსასვლელიდან იშვიათად ტარდებოდა. ჩრდილო კავკასიის მხრიდან ამიერკავკასიის ტერიტორიებზე მასშტაბური სამხედრო კამპანიის წარმოება მხოლოდ მაღალ ორგანიზებულ სახელმწიფოს შეეძლო, რომლის განკარგულებაშიც დიდი რაოდენობის რესურსები და მათი მობილიზებისა და მართვის სისტემა იქნებოდა, ასეთ სახელმწიფოდ კი შუა საუკუნეებში ჩრდილო კავკასიის რეგიონში მხოლოდ ორი, ხაზართა სახაკანო და მონღოლთა ოქროს ურდო ჩამოყალიბდა, მაგრამ მასშტაბური ლაშქრობების სისტემური ორგანიზება ამიერკავკასიაში და, მით უმეტეს, აქ საყრდენი ბაზების შექმნა მათაც ვერ შეძლეს. ჩრდილო კავკასიის გადმოსასვლელების და განსაკუთრებით დარიალის ხეობის სირთულეები, ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში (ისევე როგორც პირიქით), ფაქტიურად, მხოლოდ ხანმოკლე დროის მარბიელი რეიდების ორგანიზების შესაძლებლობას იძლეოდა და როგორც ხაზარების, ისე მოგვიანებით ოქროს ურდოელი

მონღოლების ლაშქრობები, მასშტაბურობის მიუხედავად, მაინც ასეთ, ხანმოკლე პერიოდის მარბიელ რეიდებად რჩებოდნენ.[6]

მტრული ძალებისთვის დარიალის უღელტეხილის სამხედრო დანიშნულებით გამოყენებას კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი ართულებდა, დარიალის სასაზღვრო ციხესიმაგრე, რომელიც, როგორც აღინიშნა, საკმაოდ ეფექტურად ასრულებდა თავის მოვალეობას და დიდ სირთულეებს უქმნიდა ამ გზით მომავალ არმიებს. ციხესთან მომდგარი არმია საალყოდ ერთი თვე მაინც რომ გაჩერებულიყო, ლაშქრობის გაგრძელება აზრს კარგავდა და ალბათ ესეც ერთ-ერთი მიზეზი იყო იმისა, რომ სამხედრო კამპანიებისთვის დარიალის გზას საკმაოდ იშვიათად იყენებდნენ. მსხვილი სახელმწიფოებისგან განსხვავებით, დარიალის რთული მონაკვეთის დიდი არმიებით გადმოლახვა კიდევ უფრო ნაკლებად შეეძლოთ ჩრდილო კავკასიაში მოსახლე ალანებისა თუ სხვა ხალხების გაერთიანებებს, რომლებსაც არ ჰქონდათ უზრუნველყოფისა და ორგანიზებული მარშირების ისეთი სისტემები, როგორიც ხაზარებს ან მონღოლებს, რის გამოც დიდი ექსპედიციების ორგანიზება ამიერკავკასიაში მათთვის თითქმის შეუსრულებადი ამოცანა იყო. ერთადერთი ფაქტორი, რაც ალანებს საშუალებას მისცემდა დარიალის ხეობით ამიერკავკასიაში მასშტაბური ლაშქრობის მოწყობისა, იყო საქართველოს ტერიტორიების გამოყენება უზრუნველყოფის ბაზებად, რაც საქართველოს ხელისუფლების თანხმობის გარეშე, ბუნებრივია, ვერ განხორციელდებოდა. აღნიშნული გარემოება ალანების გაერთიანებასა და ქართულ სახელმწიფოებს შორის ბუნებრივად იწვევდა სტრატეგიულ ინტერესთა თანხვედრასა და სამხედრო მოკავშირეობის საჭიროებას და ასეთი მოკავშირეობა, რომელიც ჯერ კიდევ ძვ. წ. I საუკუნიდან ფიქსირდება და მთელი რომაული პერიოდის განმავლობაში გრძელდებოდა,[7] შუა საუკუნეებში სტაბილურ სტრატეგიულ სქემად იყო ქცეული და თავის აქტუალობას მონღოლთა ბატონობის გარკვეულ პერიოდშიც ინარჩუნებდა.[8] ასეთი ბუნებრივი მოკავშირეობა ქართველ მეფეებს შესაძლებლობას აძლევდა თავისი ინტერესების შესაბამისად მიემართათ ალანების საკმაოდ ძლიერი სამხედრო ძალა, ალანებს კი არანისა და ამიერკავკასიის სხვა რეგიონების მდიდარ სავაჭრო ქალაქებამდე მიღწევისა და ნადავლის შოვნის საშუალება ეძლეოდათ, როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, ბაგრატ IV-ის მეფობის დროს, როდესაც ქართულ-ალანურმა არმიამ დაარბია განძა-ბარდავის მიდამოები. ამ ლაშქრობის დროს საქართველოს მეფემ მის წინა მდგომი სამხედრო-პოლიტიკური ამოცანები შეასრულა ალანების დახმარებით, ალანებმა კი არანის მდიდარი ქალაქები გაძარცვეს საქართველოს დახმარებით და უკან დიდი ნადავლით დაბრუნდნენ.[9]

ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში მასშტაბური კამპანიის უზრუნველყოფის სირთულეებს, ალანების ლაშქრობების გარდა, ნათლად მიუთითებენ აზერბაიჯან-არანის ტერიტორიებზე კასპიის ზღვიდან განხორციელებული ის რეიდები, რომლებსაც

რუსებისა და სკანდინავიელების სამხედრო რაზმები ატარებდნენ X საუკუნესა და XI-ს I ნახევარში.[10] აღნიშნული რეიდების საწყისი წერტილი სამხრეთ რუსეთი, კონკრეტულად კი დონის ტერიტორიები იყო, საიდანაც რუსებს არმიის ამიერკავკასიამდე სახმელეთო გზით მიყვანის არავითარი შესაძლებლობა არ ჰქონდათ, ამიტომ იყენებდნენ კასპიის საზღვაო გზას, რომლის პორტებით სარგებლობის უფლებასაც, მათ ხაზარები აძლევდნენ. ეს ლაშქრობები ჩვეულებრივი მარბიელი რეიდები იყო და ძარცვის გარდა არავითარ სტრატეგიულ მიზანს არ ისახავდა, რის შემდეგადაც თავდამსხმელები ასევე საზღვაო გზით ბრუნდებოდნენ უკან, მაგრამ განსხვავებული იყო 943-944 წწ. ლაშქრობა, რომლის დროსაც რუსები ღრმად შეივიდნენ არანის ტერიტორიაზე, დაიპყრეს ბარდავი და სცადეს იქ დამკვიდრება.[11] ბარდავის შენარჩუნება ასეთი შორეული დისტანციიდან განხორციელებული ლაშქრობისთვის გადაულახავი პრობლემა გამოდგა, მიუხედავად იმისა, რომ სამხედრო ძალით რუსების ქალაქიდან განდევნა რამდენიმე თვის განმავლობაში ვერ მოხერხდა, ისინი მაინც იძულებულები გახდნენ, დაეტოვებინათ ქალაქიც და ამიერკავკასიაც, რადგან არ ჰქონდათ უზრუნველყოფის ბაზები და კომუნიკაციური კავშირი საკუთარ ტერიტორიებთან, არ ჰქონდათ ზურგი, არ ჰყავდათ რეზერვები, და ა.შ. რის გამოც ბარდავის შენარჩუნებისა და აქ დამკვიდრების მცდელობა მათი მხრიდან, წმინდა ავანტიურა იყო და არა გააზრებული სამხედრო კამპანია, რომელიც სრულიად ლოგიკური მარცხით დამთავრდა. ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში, ან პირიქით, ამიერკავკასიიდან ჩრდილო კავკასიაში განხორციელებული ლაშქრობების უზრუნველყოფის სირთულეები გარკვევით ჩანს თითქმის ყველა იმ მცდელობის შემთხვევაში, რაზედაც წერილობითი წყაროები ინფორმაციას იძლევიან. მაგალითად, მურვან-ყრუმ სრული სამხედრო წარმატების მიუხედავად მაინც ვერ შეძლო ხაზარეთის ტერიტორიებზე დამაგრება, რისი უპირველესი მიზეზიც უზრუნველყოფისა და კომუნიკაციების ხაზების გაჭიმვა იყო, რაც დაკავებული ტერიტორიების შენარჩუნებას შეუძლებელს ხდიდა.[12] იგივე პრობლემები შეექმნა თემურ ლენგს ჩრდილო კავკასიაში ოქროს ურდოს წინააღმდეგ განხორციელებული ლაშქრობის დროს, როდესაც იგი 1393 წელს მონღოლების ტერიტორიებზე ჩრდილო კავკასიაში დერბენტის გასასვლელით შევიდა და უკან დარიალით დაბრუნდა. ამ ლაშქრობის შესახებ 1400 წლის ერთ-ერთ სომხურ ჰიშატაკარანში აღნიშნულია, რომ თემურს ბევრი მეომარი შიმშილით დაეღუპა.[13]

ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში შემოსვლა დიდი არმიისთვის დერბენტიდან უფრო იოლი იყო, ვიდრე დარიალით, რის გამოც ის არმიები რომლებიც ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში, ან პირიქით, ამიერკავკასიიდან ჩრდილო კავკასიაში ცდილობდნენ შეჭრას, მეტწილად დერბენდს იყენებდნენ, ვიდრე დარიალს.[14] დერბენტის გავლით მოძრაობა წლის ნებისმიერ დროს იყო შესაძლებელი, მაგრამ საქართველოსთვის იგი ასევე ნაკლებ საშიშროებას წარმოადგენდა იმის გამო, რომ ეს მარშრუტი ქვეყნის

ძირითად ტერიტორიებს კავკასიონის სამხრეთ ქედების ურთულესი (დაახლოებით, 3-4 ათასი მეტრი ზღვის დონიდან), სამას კილომეტრიანი ზოლით იყო დაცილებული, რაც დიდი არმიებისთვის ძალზედ ძნელი გადასალახავი იყო, ხოლო შემოვლითი გზები აზერბაიჯან-არანის ტერიტორიების გამოყენებით, საქართველომდე მარშრუტს ძალიან აგრძელებდა, რაც ასეთი ლაშქრობების განხორციელებას ასევე თითქმის შეუძლებელს ხდიდა, რის გამოც წერილობით წყაროებში საქართველოს წინააღმდეგ ამ მარშრუტის გამოყენების შემთხვევებს ძალიან იშვიათად ვხვდებით.[15]

ყოველივე აღნიშნულის გამო, ჩრდილო კავკასიის მიმართულება შუა საუკუნეების საქართველოსთვის სტაბილურად უსაფრთხო რჩებოდა და საქართველოს მეფეებს იშვიათად უწევდათ სამხედრო ძალებისა და რესურსების კონცენტრირება ამ მხრიდან შემოსული სამხედრო ძალის წინააღმდეგ, პირიქით, უმრავლეს შემთხვევებში ჩრდილო კავკასია საქართველოსთვის საიმედო ზურგად და რეზერვების ბაზად რჩებოდა რაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საქართველოს სამეფოს (ისევე როგორც ადრეული ქართული სახელმწიფოების) უსაფრთხოების მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო.

დაახლოებით იგივე ითქმის დასავლეთის მიმართულებაზე, სადაც ბუნებრივ საზღვარს შავი ზღვის სანაპირო ზოლი ქმნიდა. შავი ზღვის სანაპირო ზოლი საქართველოს უსაფრთხოებისთვის თითქმის ისეთივე ბუნებრივ ბარიერს წარმოადგენდა, როგორც ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი, რაც არსებული გეოპოლიტიკური თავისებურებებითა და შავ ზღვაზე ნაოსნობის სპეციფიკური ხასიათით იყო განპირობებული. ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების ფაქტორი, რომლებიც ბიზანტიის (მოგვიანებით კი ოსმალეთის) იმპერიის სრული კონტროლის ქვეშ იყო, შავი ზღვის აუზში სხვა ქვეყნების დიდი სამხედრო ფლოტების შემოსვლისა და მასშტაბური დესანტირების შესაძლებლობას პრაქტიკულად გამორიცხავდა. მაგალითად, ეს იყო ძირითადი მიზეზი იმისა, რომ ფართო დაპყრობების ხანაში არაბები ვერ ახერხებდნენ შავი ზღვის აუზში შეღწევას და სამხედრო ფლოტის ურთიერთმოქმედებას სახმელეთო არმიებთან, რის გამოც ეს მიმართულება საქართველოსთვის უსაფრთხოდ რჩებოდა.[16] შავი ზღვის მიმართულება საქართველოსთვის უფრო უსაფრთხო გახდა XII საუკუნიდან, როდესაც აქ ნაოსნობისა და ვაჭრობის უფლება ვენეციამ და გენუამ მიიღეს, რითაც შავი ზღვის სანაოსნო მარშრუტები აქტიურად ჩაერთნენ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სავაჭრო სისტემაში, ამიტომაც შუა საუკუნეების დიდი სახელმწიფოები არ იყვნენ დაინტერესებულნი შავი ზღვის მილიტარიზაციით, რაც სამხედრო ფლოტების აქ გამოჩენის შესაძლებლობას კიდევ უფრო ამცირებდა.[17]

შავი ზღვის სრუტეების სპეციფიკური ფაქტორი განაპირობებდა იმ გარემოებას, რომ საქართველოსთვის მასშტაბური საფრთხე მხოლოდ იმ ქვეყნის მხრიდან შეიძლებოდა წარმოქმნილიყო, რომელიც ამ სრუტეებსა და შესაბამისად, ზღვის მთელ აუზს

აკონტროლებდა, ასეთი ქვეყნები კი მხოლოდ ბიზანტიისა და ოსმალეთის იმპერიები იყო. რამდენადაც ბიზანტიის იმპერიას, რომელიც შუა საუკუნეების საქართველოს ძირითადი საზღვაო მეზობელი იყო, საქართველოს დაპყრობის ამოცანები ნაკლებად გააჩნდა, ამდენად ზღვაზე ბიზანტიის დომინირების პერიოდში, ამ მხრიდან სამხედრო საფრთხე ნაკლებად მოსალოდნელი იქმნებოდა. შუა საუკუნეების განმავლობაში ბიზანტიის საზღვაო პორტებსა და საქართველოს შორის სტაბილური სანაოსნო მიმოსვლა არსებობდა,[18] რის ფონზეც ბიზანტიელთა მხრიდან საქართველოს წინააღმდეგ სამხედრო ფლოტის გამოყენების მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევა ფიქსირდება და ისიც ადრეულ პერიოდებში. მაგალითად, თეოფანეს გამგრძელებლის მიხედვით, ბიზანტიელებს ასეთი მცდელობა ჰქონდათ 842 წელს, რომელიც წარუმატებლად დამთავრდა, მათი ხომალდები დესანტირების მცდელობისას ნაპირთან დაიმსხვრნენ.[19] ბიზანტიის მხრიდან საქართველოს ტერიტორიებზე დესანტირების მცდელობები შემდგომში აღარ განმეორებულა, თუ რასაკვირველია, ასეთად არ მივიჩნევთ 887 წლის ახლო ხანებში, აფხაზეთის სამეფოს ტახტის მემკვიდრის ბაგრატის მიერ განხორციელებულ ოპერაციას, როდესაც ბაგრატი ბიზანტიელთა სამხედრო ფლოტის დახმარებით, არმიით გადმოჯდა დასავლეთ საქართველოს სანაპიროზე და დაიბრუნა შავლიანების მიერ მიტაცებული სამეფო ტახტი.[20] შემდგომ საუკუნეებში ჩვენთვის ცნობილია შემთხვევა, როდესაც ბასილი II აპირებდა არმიის დესანტირებას ტრაპიზონიდან დასავლეთ საქართველოში, გიორგი I-ს წინააღმდეგ, მაგრამ ეს სამხედრო აქცია არ შემდგარა.[21] ცნობილია აგრეთვე ბიზანტიური ფლოტის გამოყენების ფაქტი ანაკოფიის ციხის წინააღმდეგ ბაგრატ IV-ის[22] მიერ და კიდევ დასავლეთ საქართველოს სანაპიროს (ფაზისიდან ქვემოთ) ბლოკირების შემთხვევა თამარ მეფის დროს,[23] რომლებიც მსხვილ სამხედრო-საზღვაო ოპერაციებად არ შეიძლება ჩაითვალონ, რაც იმას ნიშნავს, რომ მთლიანობაში ბიზანტიის იმპერია საზღვაო საფრთხეს საქართველოს არ უქმნიდა, რაც ორი ფაქტორით უნდა აიხსნას, პირველი (და მთავარი) ბიზანტიის იმპერიას არ გააჩნდა დაპყრობითი ამოცანები საქართველოს მიმართ (მიუხედავად ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული შეხედულებისა) და მეორე, საქართველოს სანაპირო ზოლი მოუხერხებელ მონაკვეთს წარმოადგენდა საზღვაო დესანტირებისთვის.[24] როგორც არ უნდა ყოფილიყო, ერთი რამ ფაქტია, შუა საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს სერიოზული სამხედრო საფრთხე შავი ზღვის მხრიდან არ დამუქრებია, მოგვიანებით საფრთხის ხარისხი გარკვეულწილად გაიზარდა ოსმალთა იმპერიის მხრივ, როდესაც მათ საზღვაო გზით დაიწყეს შეტევები სოხუმზე, ფოთსა და ბათუმზე, მაგრამ დიდი მასშტაბები საზღვაო გზიდან მომდინარე საფრთხეებს, არც მაშინ მიუღიათ.[25] აღნიშნული გარემოებების გამო, შუა საუკუნეებში შავ ზღვაზე არსებულ ერთადერთ საშიშროებად, წვრილი

მეკობრეობა რჩებოდა,[26] რაც ბუნებრივია, ქვეყნისთვის სტრატეგიული მნიშვნელობის საფრთხეს არ წარმოადგენდა, რის გამოც ეს მიმართულება, მსგავსად ჩრდილოეთისა, საკმაოდ უხიფათო იყო საქართველოსთვის.

საქართველოსთვის მეტ-ნაკლები საშიშროების შემცველი იყო აღმოსავლეთის მიმართულება, საიდანაც საფრთხე დერბენტის გადმოსასვლელიდან, ან ამ მიმართულებაზე არსებული დერბენტისა და შირვანის საემიროებიდან შეიძლებოდა წარმოქმნილყო. დერბენტის გადმოსასვლელის შესახებ უკვე იყო აღნიშნული, რომ აქედან საქართველოს ტერიტორიებამდე დიდი არმიების მოღწევა საკმაოდ რთული პროცედურა იყო, რაც შეეხება დერბენტისა და შირვანის საემიროებს, რომლებიც დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულებად IX საუკუნის II ნახევარში ჩამოყალიბდნენ[27] და ჯერ კახეთის, ხოლო შემდეგ საქართველოს ერთიანი სამეფოს მოსაზღვრე ქვეყნებს წარმოადგენდნენ, ისინი საფრთხის წყაროდ მთელი რიგი მიზეზების გამო, საქართველოსთვის, ფაქტიურად, არ ქცეულან. პირველ რიგში, ამ საემიროებს არასოდეს მიუღწევიათ სამხედრო-პოლიტიკური ძლიერების იმ დონისთვის, რომ ამიერკავკასიაში პოლიტიკური ჰეგემონობის პრეტენზია განეცხადებინათ და დაპირისპირებოდნენ საქართველოს, პირიქით, როგორც წესი, ისინი თავად იყვნენ საქართველოს სამეფოს სტრატეგიული ინტერესების ობიექტები და პერიოდულად ექცეოდნენ საქართველოს სამეფოს ზეგავლენისა, თუ პოლიტიკური დამოკიდებულების ქვეშ.[28] მეორე გარემოება, რაც ამ სახელმწიფოების მხრიდან სამხედრო საფრთხეს თითქმის მთლიანად გამორიცხავდა, იყო ის, რომ როგორც დერბენტი, ისე შირვანი, თავად იყვნენ სხვა მომთბარული თუ მუსლიმური სახელმწიფოების ექსპანსიის მუდმივი ობიექტები, რის გამოც საქართველოსთან მოკავშირეობა მათთვის სასიცოცხლოდ აუცილებელი იყო. ეს მდგომარეობა განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ თითქმის მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ეს საემიროები (განსაკუთრებით კი შირვანი), ან საქართველოს ვასალის, ან სამხედრო-პოლიტიკური მოკავშირის როლში გამოდიოდნენ. მაგალითად, შირვანი საქართველოს მოკავშირე იყო როგორც განძის საემიროს[29] ასევე სელჩუკებისა[30] და შავბატკნიან თურქმენების[31] წინააღმდეგ, ხოლო თემურ ლენგის შემოსევების პერიოდში, საქართველოს მშვიდობიან შუამავალს წარმოადგენდა თემურის წინაშე.[32]

IX-XV საუკუნეებში, საქართველოს (როგორც IX-X საუკუნეების ქართული სახელმწიფოების, ისე ერთიანი სამეფოს) წინააღმდეგ მიმართული სამხედრო საფრთხეები, თითქმის მთლიანად სამხრეთ საზღვრების პერიმეტრზე იყო კონცენტრირებული. ამ საფრთხეებს ქმნიდნენ როგორც IX-X საუკუნეში ფორმირებული რეგიონალური სახელმწიფოები (სომხური სამეფოები, არაბულ-ქურთული საემიროები), ისე აღმოსავლეთითა (სელჩუკები, მონღოლები, სხვადასხვა თურქმენული ტომი) და დასავლეთით (ბიზანტიელები, ოსმალები) სხვადასხვა დროს წარმოქმნილი სახელმწიფოები თუ

იმპერიები. რასაკვირველია, ამ სახელმწიფოთა მხრიდან წარმოქმნილი საფრთხეები ერთმანეთისგან განსხვავდებოდნენ აგრესიის ხასიათით, მასშტაბებითა და მიზნებით, მაგრამ ჰქონდათ ერთი საერთო, ისინი ერთი ზოგადი (სამხრეთი) მიმართულებიდან მომდინარე "სახმელეთო" სახის სამხედრო საფრთხეებს მიეკუთვნებოდნენ, რომელთა რეალიზაციაც ქვეყანაში შემომავალი გზების მეშვეობით ხდებოდა, რაც ამ გზების დაცვის საკითხს ქვეყნის უსაფრთხოებისთვის უდიდეს სტრატეგიულ მნიშვნელობას ანიჭებდა.[33]

როგორც აღინიშნა, მცირე მასშტაბის სათარეშო რაზმებისგან განსხვავებით, დიდ არმიებს აღალთან ერთად მოძრაობა მხოლოდ გზებზე შეეძლოთ,[34] რაც იმას ნიშნავს, რომ საქართველოს დასაპყრობად, ან რაიმე სხვა სახის სამხედრო-პოლიტიკური ამოცანის შესასრულებლად, საქართველოს წინააღმდეგ წამოსულ დიდ არმიას ქვეყნის სიღრმეში შემოსაღწევად, სამხრეთში არსებული რომელიმე ის ცენტრალური გზა უნდა გამოეყენებინა, რომლებიც საქართველოს სასაზღვრო რეგიონებს შიდა ტერიტორიებთან აკავშირებდა. თუ მტრის არმია დაბრკოლების გარეშე მოახერხებდა სასაზღვრო რეგიონების გავლას და შიდა ტერიტორიებზე შევიდოდა, მას უკვე შეეძლო დაეწყო დასახული ამოცანის შესრულება. თუ ამოცანა ტერიტორიების დარბევა იყო, როგორც ეს იყო მაგალითად, საქართველოში ალფ-არსლანის 1063 წლის ლაშქრობის დროს, მაშინ არმია ბანაკდებოდა სტრატეგიულად ხელსაყრელ ადგილზე და იწყებდა რეგიონების თანამიმდევრულ აოხრებას, ასე მოიქცა ალფ-არსლანი, როდესაც აღნიშნული შემოსევის დროს დაბანაკდა თრიალეთში და მარბიელი რაზმები გაუშვა სხვადასხვა მიმართულებით,[35] ხოლო თუ ამოცანას ქვეყნის დაპყრობა წარმოადგენდა, როგორც იყო, მაგალითად, ჯალალ ად-დინის შემოსევისას 1226 წელს, მაშინ შეტევის პირველი ობიექტი ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრი, ხდებოდა.[36] რა ამოცანაც არ უნდა ჰქონოდა საქართველოს წინააღმდეგ წამოსულ მტერს, ყველა შემთხვევაში საუკეთესო თავდაცვით სტრატეგიას, მისი სასაზღვრო რეგიონებში შეჩერება წარმოადგენდა, რის გამოც სამხრეთის საზღვრების საიმედოდ დაცვა ქვეყნის უსაფრთხოებისთვის სასიცოცხლო აუცილებლობა იყო. სწორედ ეს გარემოება განაპირობებდა სამხრეთ რეგიონებში სასაზღვრო ციხესიმაგრეთა სიმრავლეს და აგრეთვე იმ გარემოებას, რომ ერთიანი საქართველოს ხელისუფლება, სამხრეთით ტერიტორიული გაფართოვების პარალელურად, დაუყოვნებლივ ქმნიდა სასაზღვრო სამხედრო-ადმინისტრაციულ ოლქებს, როგორც ეს იყო, მაგალითად, გიორგი III-ს მიერ ანისის, ხოლო თამარის დროს ყარსის აღების შემთხვევაში, როდესაც სამეფო ხელისუფლება ამ ქალაქის აღებისთანავე დაუყოვნებლივ ქმნიდა სანაპირო საერისთავოებს და მათ დასაცავად მსხვილ სამხედრო ძალებს ტოვებდა.[37]

შუა საუკუნეების საქართველო ანატოლიის, სომხეთისა და არან-აზერბაიჯანის ტერიტორიებს, საიდანაც ხდებოდა დიდი არმიების მოძრაობა მის წინააღმდეგ, რამდენიმე

ცენტრალური მაგისტრალის მეშვეობით უკავშირდებოდა, რომლებიც, ძირითადად, ერზერუმ-ყარსის,[38] ლორე-შამქორისა[39] და ჰერეთის[40] მონაკვეთებში იყრიდა თავს და აქედან მიემართებოდა საქართველოს შიდა ტერიტორიებისკენ. აღნიშნული მონაკვეთები საქართველოში შემომავალი სავაჭრო-საქარავნო (ე.ი. სამხედრო-სტრატეგიული) მაგისტრალების ერთგვარი შემკრები პუნქტები იყო და მათი კონტროლის შემთხვევაში, ქვეყნის სამხრეთი მისადგომები საიმედოდ ხდებოდა დაცული მსხვილმასშტაბიანი შემოსევებისგან, რაც იმას ნიშნავს, რომ საქართველოს სამხედრო-ეკონომიკურ პოტენციალს უფრო ეს რეგიონები განსაზღვრავდნენ, ვიდრე ქვეყნის ჩრდილოეთი თუ დასავლეთი მხარეები. რასაკვირველია, საქართველოს ხელისუფლება ყოველთვის შესანიშნავად აცნობიერებდა ქვეყნის უსაფრთხოების ამ უმნიშვნელოვანეს სტრატეგიულ ფაქტორს და თავდაცვითი სისტემების ორგანიზებას მისი გათვალისწინებით ახდენდა, რისი მოწმობაც სხვა რეგიონებთან შედარებით აქ არსებულ სასაზღვრო ციხესიმაგრეთა სიმრავლეა.[41] სრულიად ბუნებრივია, რომ ის გარემოება, როდესაც საფრთხეების ძირითადი პარამეტრები საუკუნეთა განმავლობაში თითქმის არ იცვლებოდა და XI თუ XV საუკუნეში მუდმივად ერთ ზოგად (სამხრეთის) მიმართულებაზე არსებულ გზებზე იყო კონცენტრირებული, საკმაოდ აიოლებდა სტაბილური თავდაცვითი სქემების ჩამოყალიბებას და რესურსების რაციონალურ გამოყენებას, რაც გამართული სამხედრო ორგანიზაციისა და კვალიფიციური მმართველობის პირობებში (რასაც უდავოდ ვხედავთ ერთიანი სამეფოს არსებობის დროს) ძალების სწორი დანაწილების (სასაზღვრო სიმაგრეთა დადგენილ სტრატეგიულ წერტილებში აგებას, განსაზღვრულ მიმართულებებზე ძალების წინასწარ კონცენტრირებას, უზრუნველყოფის ბაზების მოხერხებულ ადგილებზე შექმნასა და ა.შ.) შესაძლებლობას იძლეოდა.

გარდა აღნიშნულისა, თვდაცვითი ომების საწარმოებლად საქართველოში სამხრეთიდან შემომავალ გზებს ჰქონდათ კიდევ ერთი ხელსაყრელი თავისებურება, ისინი, როგორც წესი, საკმაოდ რთული რელიეფის მქონე დიდი მდინარეების (ჭოროხის, მტკვრის, დებედას და ა.შ.) ხეობებზე გადიოდნენ,[42] რაც შესაძლებლობას იძლეოდა, რომ რიგ შემთხვევებში მტრის შეკავება სასაზღვრო რეგიონებშივე მომხდარიყო. რელიეფის სირთულეების გათვალისწინებით ქართულ არმიას, რომლის სამხედრო სტრუქტურაც (რასაკვირველია) ამ პირობებზე იყო მორგებული, ეფექტურად შეეძლო ბრძოლების ("მშობლიურ გარემოში") წარმოება, რაც მას რიგ მოწინააღმდეგეებთან გარკვეულ უპირატესობას ანიჭებდა. მაგალითად, საქართველოში შემომავალი ხეობიანი გზების გამოყენება საკმაოდ სარისკო იყო ცხენოსანი არმიებისთვის,[43] რადგან მათ წინააღმდეგ შესაძლებელი ხდებოდა ჩასაფრებების ორგანიზება და ალბათ არ შეიძლება არსებობდეს ეჭვი იმის თაობაზე, რომ ეს გარემოება ერთ-ერთი ის ფაქტორი იყო, რომელიც მომთაბარეების საქართველოს შიდა რეგიონებში მასიურ შემოღწევას

აბრკოლებდა. ამგვარად, საქართველოს სამხრეთ საზღვრებზე არსებული მთელი რიგი ფაქტორები (საფრთხეთა ამ მიმართულებაზე კონცენტრირება, რელიეფის სირთულეები, დიდი არმიების სამოძრაოდ ვარგისი გზების რაოდენობა და ა.შ.) განსაზღვრავდა შუა საუკუნეების საქართველოს თავდაცვითი სტრატეგიის უმთავრეს ამოცანას, მომხდარიყო მტრის უკუგდება სამხრეთის სასაზღვრო რეგიონებთან, რაც როგორც აღვნიშნეთ, სნორი სამხედრო ორგანიზაციის არსებობისა და კვალიფიციური ხელმძღვანელობის პირობებში სავსებით შესრულებადი ამოცანა იყო. როგორც წერილობითი წყაროების მრავალრიცხოვანი ცნობები ადასტურებენ, ერთიანი სამეფოს არსებობის დროს, როდესაც სამხედრო ორგანიზაციამ განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია, ეს სტრატეგია ეფექტურად ხორციელდებოდა და ქართული არმია საზღვრებთან ხვდებოდა მის წინააღმდეგ წამოსულ მტერს (მაგალითად, გიორგი III-ს გამარჯვება ათაბაგ ილდენიზზე მდ. ეკელეცთან,[44] ხლათის ემირის დამარცხება ტაოში თამარის დროს,[45] მომთაბარეების განადგურება ძაღლის ხევში პალაკაციოს ტბასთან[46] და ა.შ.), მაგრამ სამხედრო ორგანიზაციის დასუსტების პირობებში, როდესაც გეოგრაფიული ფაქტორები და სასაზღვრო ციხეები თავისთავად ვერ უზრუნველყოფდნენ სამხედრო წარმატებებს, ასეთი ამოცანა შეუსრულებადი ხდებოდა.

საქართველოს წინააღმდეგ წამოსული მტერი, რომელიც მოახერხებდა სასაზღვრო რეგიონების გადალახვას და ქვეყნის შიდა ტერიტორიებზე შეღწევას, ყველა შემთხვევაში დგებოდა საქართველოს მაღალმთიანი და ხშირ ტყიანი რელიეფის სირთულეების წინაშე, რაც ქართული არმიისთვის თავდაცვითი ბრძოლების საწარმოებლად, ასევე საკმაოდ ხელსაყრელი გარემოებას წარმოადგენდა. 1123 წელს სელჩუკთა სულთანმა მაჰმუდმა, როდესაც ისსაქართველოს წინააღმდეგ გამოვიდა, მიმართა აღმაშენებელს, რომ თუ მას მაჰმუდთან ბრძოლა სურდა, როგორც "ტყეთა მეფე" უნდა გამოსულიყო "სამალავიდან" (ე.ი. "ტყეებიდან და მთებიდან") და გაშლილ ველზე შეხვედროდა სელჩუკებს.[47] მაჰმუდის სიტყვები ზუსტად ასახავდა იმ სირთულეებს, რაც საქართველოს რელიეფზე სამხედრო მოქმედებების წარმოებისას ექმნებოდა შუა საუკუნეების ცხენოსან არმიებს, რომლებიც მრავალრიცხოვანი მთების, ვიწრო ხეობებისა და უზრუნველყოფის (საძოვრების სიმცირის[48]) პრობლემების არსებობის პირობებში, ყოველთვის ვერ იყენებდნენ თავის საბრძოლო შესაძლებლობებს, რომელიც სხვა გარემოებებში უდავოდ ძალიან მაღალი იყო. საქართველოს მთაგორიან რელიეფზე ბრძოლების ეფექტური წარმოება, მთების პირობებს მორგებულ საჯარისო სახეობებისა და სპეციალური ტაქტიკის გამოყენებას მოითხოვდა, რისი უნარიც საქართველოში შემოსულ ყველა მტრულ არმიას არ ჰქონდა. მაგალითად, 853 წელს საქართველოში მოქმედ ბუღა-თურქის არაბულ არმიას, რომელსაც სრული სამხედრო უპირატესობა ჰქონდა თბილისის საემიროსა თუ აფხაზთა სამეფოს ძალების წინაშე, პრობლემები მთებში, წანარების მცირერიცხოვან რაზმებთან ბრძოლის-

ას შეექმნა,[49] მონღოლები, რომლებსაც გაშლილ არეალში უდავო უპირატესობა გააჩნდათ ქართულ არმიებთან შედარებით, მთების პირობებში ამ უპირატესობას კარგავდნენ და ხშირად მარცხდებოდნენ კიდეც, მათ მიუხედავად იმისა, რომ საქართველო დაიპყრეს, მის მთიან ნაწილზე კონტროლი არასოდეს დაუმყარებიათ, რასაც ქართველი მეფეები პერიოდულად ეფექტურად იყენებდნენ.[50] თემურ ლენგის არმიამ, რომელმაც ქართველი მეფეები (ბაგრატ V და გიორგი VII) ყველა ბრძოლაში დაამარცხა, ქსნის ერისთავების წინააღმდეგ მთებში მოქმედებისას წარმატებას ვერ მიაღწია[51] და ა.შ. აღნიშნული გარემოებების გამო, შუა საუკუნეებში, ისევე როგორც საქართველოს ისტორიაში, არასოდეს ყოფილა შემთხვევა, რომ რომელიმე ოკუპანტს საქართველოს ტერიტორიები სრულად დაეკავებინოს, ნებისმიერი მტრის წინაშე საქართველოს მაღალი მთიანეთი, ან უკიდურეს შემთხვევაში, მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი, მტრული არმიების შეღწევისგან ყოველთვის თავისუფალი რჩებოდა, რაც განაპირობებდა იმ გარემოებას, რომ საქართველოში ყოველთვის იყო მტრისთვის მიუწვდომელი წინააღმდეგობის კერები, რომლებიც პოლიტიკური ნების არსებობის შემთხვევაში, ბრძოლის გაგრძელების პოტენციურ სტრატეგიულ ბაზებად რჩებოდა მსგავსად ესპანეთისა, სადაც არაბებმა ვერ შეძლეს მაღალმთიანი რეგიონების (ასტურიის სამეფოს) დაპყრობა, რამაც მოგვიანებით განაპირობა ესპანური რეკონკისტის წარმოქმნა.[52] როგორც აღვნიშნეთ, საქართველოს ტერიტორიებზე შემოსული ნებისმიერი ძლიერი არმია (ბუღა თურქის, მონღოლების, თემურ ლენგის), რომელიც საქართველოს დაბლობ რეგიონებში უდავო სამხედრო წარმატებებს აღწევდა, ამ ეფექტურობას მაღალმთიან პირობებში კარგავდა, ხოლო დამპყრობელთა ნაწილი (მაგალითად, სელჩუკები და ჯალალ ად-დინი) იქ შესვლას არც კი ცდილობდა, რაც საშუალებას იძლეოდა შენარჩუნებულიყო თავისუფალი ტერიტორიები მასზე არსებული რესურსებით. აღნიშნული გარემოების გამო, შუა საუკუნეების საქართველოს ტერიტორიებზე ჩატარებული ომების უმრავლესობა ქვეყნის სამხრეთ რეგიონებში მიმდინარეობდა და ქართულ არმიას ყოველთვის რჩებოდა მანევრისა და ტაქტიკური უკანდახევის შესაძლებლობა, რაც საკმაოდ ხელსაყრელ სტრატეგიულ ფაქტორს წარმოადგენდა თავდაცვითი ომების წარმოებისთვის.

უცნაურია, მაგრამ დაახლოებით იგივე შეიძლება ითქვას დასავლეთ საქართველოს მიმართ, რომელშიც აღმოსავლეთ საქართველოსთან შედარებით, მტრული არმიები საკმაოდ იშვიათად შედიოდნენ. ასეთი სურათია არაბთა დაპყრობების პერიოდში, როდესაც არაბებმა რამდენიმე სამხედრო ექსპედიცია მოაწყვეს დასავლეთ საქართველოში, მაგრამ ადმინისტრაციის შექმნა და გარნიზონების დატოვება არ უცდიათ.[53] 1080 წლის (დიდი თურქობის) მასშტაბური მარბიელი ლაშქრობის გარდა, აქ საერთოდ არ გამოჩენილან სელჩუკები,[54] არ შესულა დასავლეთ საქართველოში არც ჯალალ ად-დინი, ან-ნასავის მიხედვით, მისმა რაზმებმა მხოლოდ ლიხის ქედს მიაღწიეს.[55] ასევე, საკმაოდ

იშვიათად ჩნდებოდნენ მონღოლები, რომელთა ბატონობის პერიოდშიც დასავლეთ საქართველო, ფაქტიურად, დამოუკიდებელ სახელმწიფო ერთეულს წარმოადგენდა და მონღოლთა ხელისუფლებას ნაკლებად ემორჩილებოდა.[56] იმის ვარაუდი, რომ დასავლეთ საქართველოში მტრის შეკავება სამხედრო ძალით, ან ლიხის ქედის სირთულეების გადალახვის გამოყენებით (ან ორივე ფაქტორით ერთად) ყოველთვის ხერხდებოდა, სწორი არ იქნება, რადგან იგივე სელჩუკები ან მონღოლები, იშვიათად, მაგრამ დასავლეთ საქართველოში შესვლას ისევე ახერხებდნენ, როგორც აღმოსავლეთში. დასავლეთ საქართველო გეოგრაფიული თვალსაზრისით აშკარად არ წარმოადგენდა ძალიან რთულ რეგიონს და მტრისთვის, რომელიც საქართველოს სამხრეთი საზღვრების ხეობიან მონაკვეთს დაძლევდა და ქვეყნის შიდა ტერიტორიებზე შემოაღწევდა, ლიხის ქედზე გადასვლა აღარ უნდა ყოფილიყო გადაულახავი წინააღმდეგობა. არ არის გამორიცხული, რომ დასავლეთ საქართველოს რეგიონს ნაკლებად მიმზიდველს აქ არსებული ჭაობიანი რელიეფი და მალარიის საფრთხე ხდიდა,[57] შეიძლება იმის ვარაუდიც, რომ მუსლიმური არმიები დასავლეთ საქართველოს, განსხვავებით აღმოსავლეთისგან, "ისლამური სამყაროს შემადგენელ რეგიონად" არ განიხილავდნენ,[58] მაგრამ ასე იყო თუ სხვაგვარად, ფაქტი ფაქტად რჩება, დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიები ნაკლებად ხდებოდა მტრული შეტევების ობიექტი, რაც ქართველ მეფეებს ასევე აძლევდა მანევრისა და ტაქტიკური უკანდახევის შესაძლებლობას.[59]

მესამე მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული ფაქტორი, რაც თავდაცვითი სტრატეგიისთვის ასევე უაღრესად ხელსაყრელ ფაქტორს წარმოადგენდა, იყო ის, რომ მთაგორიანი რელიეფისა და ტყის მასიური მასივების არსებობის გამო, საქართველოს ტერიტორიების უდიდეს ნაწილზე ინტენსიური მომთაბარეობა შეუძლებელი იყო, რის გამოც შუა საუკუნეების განმავლობაში ქვეყანა მომთაბარეების ფართო ინტერესის სფეროს მიღმა რჩებოდა. მომთაბარული მეურნეობა მთლიანად დამოკიდებული იყო საძოვრებზე და მომთაბარულ ტომებსა თუ მომთაბარულ არმიებს დიდი ხნით იმ ტერიტორიებზე ყოფნა და მით უმეტეს დამკვიდრება, სადაც საძოვრების საკმარისი რაოდენობა არ მოიპოვებოდა, ან მკაცრი კლიმატური პირობები არსებობდა (როგორც ეს იყო საქართველოს მთიანეთში), არ შეეძლოთ და ამის გამო ასეთ ადგილებში შეღწევას არც ცდილობდნენ. ქართული წერილობითი წყაროები საკმაოდ გარკვევით მიუთითებენ საქართველოს იმ რეგიონებზე, რომლებიც მომთაბარეთა ინტერესის არეალში იყვნენ მოქცეული, მაგალითად, დავით აღმაშენებლის მემატიანის მიხედვით, საქართველოში მომთაბარეობის ადგილები იყო ივრის ხეობა, მტკვრის პირი (ავჭალა, დიღომი, რუსთავი, გაჩიანი, ხუნანი), ლორედებედა, ჯავახეთი და ტაო ბასიანამდე. უფრო სამხრეთით კი აშორნია და სეეგელამეჯი.[60] მომთაბარეები ამ რეგიონებში შემოდიოდნენ ზაფხულობით, ზამთარში კი სომხეთის (არარატის) მთებში ინაცვლებდნენ.[61] როგორც დავით აღმაშენებლის დროს, ისე

შემდგომ პერიოდებშიც, თურქმენულ ტომებთან ბრძოლა დასახელებულ რეგიონებში მიმდინარეობდა და ამ ტომების (ხარებით, ცხენებით, ჯორებით, ცხვრით და აქლემებით) მცდელობას საქართველოს სხვა რეგიონებში დასამკვიდრებლად, ფაქტიურად, ვერც ვხედავთ, რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ საქართველოს მთიანეთი და დასავლეთ საქართველო მომთაბარეთა ინტერესის სფეროს გარეთ მდებარეობდნენ, რაც, ბუნებრივია, ასევე ხელსაყრელი ფაქტორს წარმოადგენდა მათ წინააღმდეგ საბრძოლველად. როგორც სხვადასხვა წერილობითი წყარო თუ სამეცნიერო კვლევა მიუთითებს, რომ მომთაბარული მეურნეობისთვის ხელსაყრელი ტერიტორიები საქართველოს სამხრეთით არსებულ რეგიონებში, მუღანის ველზე, ყარაბაღში, სომხეთისა და ანატოლიის ზეგნებზე[62] და ა.შ. იყო განფენილი. ამას ქართული წერილობითი წყაროებიც არაერთხელ აღნიშნავს,[63]რაც მიუთითებს, რომ მომთაბარენი, მართალია, საქართველოზე ტოტალურ შეტევებს არ ახორციელებდნენ, მაგრამ მის სამხრეთ მისადგომებთან მჭიდროდ იყვნენ განსახლებულნი და შუა საუკუნეებში (XI საუკუნის შუა ხანებიდან) მუდმივად ქმნიდნენ თარეშისა თუ სხვა სახის სტრატეგიულ საფრთხეებს, რაც უდიდეს სამხედრო საშიშროებას წარმოადგენდა, მაგრამ ის ფაქტორი, რომ მომთაბარეები საქართველოს შიდა ტერიტორიებზე შეღწევას ნაკლებად ცდილობდნენ, მათი საწინააღმდეგო ბაზებისა და რესურსების მუდმივი არსებობის გარანტი იყო.

საძოვრების შედარებითი სიმცირე დადებით როლს ასრულებდა დიდი მომთაბარული არმიების (სელჩუკების, მონღოლების, თემურ ლენგის) წინააღმდეგ ბრძოლების ორგანიზებაშიც.

საქართველო ძალიან მთაგორიანი ქვეყანაა. ბაიათი გვ. 86

მაგისტრალები მოშორებით

სომხეთიდან სევასტია-ანკარა-დორილეუმი-ნიკეა. გიიუ 75

ტრაპიზონი საერთ. ვაჭრობის ცენტრი. გიუუ გვ. 71

თაბრიზი ცენტრი. ბაიათი გვ. 111

ერზერუმიდან თბილისამდე სწრაფი მარშით 12 დღე. ბაიათი გვ. 105

როგორი ხელსაყრელიც არ უნდა ყოფილიყო გეოგრაფიული თუ გეოპოლიტიკური ფაქტორები, უმთავრეს გარემოებად საქართველოს სახელმწიფოებრიობის შესანარჩუნებლად რჩებოდა, რასაკვირველია, ქართული სახელმწიფოებისა თუ ერთიანი სამეფოს მიერ შექმნილი სამხედრო ორგანიზაცია, რომლის უნარიანი ხელმძღვანელობაც, ხელისშემწყობი თუ საწინააღმდეგო ფაქტორების არსებობის შემთხვევაში, საბოლოოდ, განაპირობებდა საქართველოს უსაფრთხოებას.

მომთაბარეებისთვის მიმზიდველი რეგიონები: ერზერუმი, დიარბაქირი,

ყარაბაღი, მუღანლო.

დიდი არმიების ცხენების გამოკვების სირთულე საქართველოში.

ხაყანის პოემის მიხედვით, გიორგი III, ანდრონიკ კომნენთან ერთად, ეხმარება შირვან შაჰს ალსართანს დერბენტის მმართველის, ბეგ ბარსის, წინააღმდეგ ომში. ალანები გვ. 473

20 ცხენი ერთ ძოვაზე ნახევარი აკრი ჰალდონი

ტრაპიზონიდან საქართველოზე გამავალი გზა მიდიოდა დერბენტში. კარპოვი 1292 წელს ედუარდ I მიერ გაგზავნილი ლენგლის ელჩობა ჩავიდა ტრაპიზონში და აქედან თაბრიზში.

Antony Bryer. Edvard I and Mongols. History Todey. XIV. # 10. 1964. p. 702.

შენიშვნები და მითითებული ლიტერატურა

1. ჯანაშიას თეორია სამი მხრით ხმლის ქნევა.
2. კავკასიონის ქედის მნიშვნელობას საქართველოს უსაფრთხოებისთვის არაერთი მეცნიერი მიუთითებდა, იხ.მაგალითად, ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს საზღვრები, თბილისი, 1919. Г. Д. Тогошвили. К Вопросу о Характере Грузино-Северокавказских Взаимоотношений в XI-XIII вв. ВИНК. Тбилиси. 1988. стр. 191-192; კიდევ ლიტერატურა.
3. ანალოგი: ჯვაროსნების მარში
4. გასავლელი დრო ბევრად მეტი იქნებოდა, თუ არმია მარშირებას გროზნოზე უფრო შორი დისტანციიდან დაიწყებდა. მაგალითად, აბო თბილელის წამების მიხედვით, ქართლის ერისთავმა ნერსემ, რომელიც ხაზართა მეფისგან (ე.ი. ხაზართა დედაქალაქ იტილიდან) აფხაზეთში მიდიოდა, ამ დისტანციის გავლას სამი თვე მოანდომა. იხ. იოვანე საბანისძე. აბოს წამება. ქართული მწერლობა. ტ. I. თბილისი. 1987, გვ. 453.
5. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).
6. მცირე ტომები, რომლებიც გზებზე ყაჩაღობდნენ.
7. იბერებისა და ალანების შესაძლო მოკავშირეობაზე საუბარი უკვე ძვ. წ. 65 წელს, იბერიაში პომპეუსის ლაშქრობის დროსაა შესაძლებელი, როდესაც იბერიის მეფე არტოკე ცდილობდა სარმატების (ალანების) გამოყენებას რომაელთა წინააღმდეგ. იხ. ს. მარგიშვილი. იბერიის ომი პომპეუსთან. გვ. 18-19; შემდგომ საუკუნეებში ალანები უკვე სისტემატიურად ჩანან ამიერკავკასიის ტერიტორიებზე, ახ. წ. 35 წელს ისინი იბერიის სამეფოს მოკავშირეები არიან პართიის წინააღმდეგ ომში, 72 წელს არბევენ სომხეთისა და ატროპატენეს (სამხრეთ აზერბაიჯანის) ტერიტორიებს, 134-135 წლებში აღწევენ კაბადოკიამდე და ა.შ. იხ. მ. ინაძე. კასპიის

კარი (დარიალი, დარუბანდი) ახ. წ-ის I-VI საუკუნეთა საერთაშორისო დიპლომატიურ ურთიერთობებში. ქდწ. 3. თბილისი. 1996. გვ. 52-57; А. М. Хазанов. Очерки военного дела сарматов. Москва. 1971. стр. 82, (კიდევ ლიტერტურა) ამ ლაშქრობების განხორციელება ჩრდილო კავკასიიდან შეუძლებელი იყო, მათ აუცილებლად უნდა ჰქონოდათ უზრუნველყოფის ბაზები ამიერკავკასიში და ის ფაქტი, რომ ალანები იბერიის ტერიტორიებს პრაქტიკულად არ ეხებოდნენ, იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ მათი ბაზები იბერიის ტერიტორიებზე იყო განლაგებული.

8. ზ. ანჩაბაძე. მ. ცინცაძე. საქართველო და ჩრდილოეთ კავკასია XII საუკუნესა და XIII საუკუნის I ნახევარში. სრხ. გვ. 144-159; თოგოშვილი ჟამთაღმწერელი მონღოლე-ბი, შემდეგ ბაყათარი.
9. მ. ლორთქიფანიძე. საქართველო XI ს. ბოლოსა და XII ს. პირველ მეოთხედში. დავით IV აღმაშენებელი. სინ. III. გვ. 199; В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. стр. 145; Агусти Алемань. Аланы в древних и средневековых письменных Источниках. стр. 417.
10. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. стр. 54, 150-155; И. Г. Коновалова. Походы русов на Каспий и руско-хазарские отношения. в книге "Восточная Европа в исторической ретроспективе." Москва. 1999. стр. 111-120; William E. Watson. Ibn al-Athirs Accounts of the Rus: A Commentary and Translation. CASS. v. 35. 2001. pp. 46-47; (კიდევ ლიტერტურა).
11. А. С. Сумбатзаде. Азербайджанцы. этногенез и формирование народа. стр. 117; И. Г. Коновалова. Походы русов на Каспий и руско-хазарские отношения. стр. 118;
12. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).
13. სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV-XV სს.). გვ. 27.
14. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).
15. არგუმენტი: ჰულაგუიდებისა და ჯუჩიდების ომი, როდესაც ოქროს ურდო ვერ ახერხებს აქ დამკვიდრებას.
16. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).
17. თ. ბერაძე. საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ისტორიიდან. XIII-XV სს. მიაეხს. 2. 1983. გვ. 22-24; С. П. Карпов. Латинская Романия. Санкт-Петербург. 2000. стр. 11-13, 152-153; კიდევ აუცილებლად.
18. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).
19. თეოფანეს გამგრძელებელი. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი IV. ნაკვეთი II. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბილისი. 1952. გვ. 328-329;
20. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).
21. ბ.სილაგაძე. იაჰია ანტიოქიელის ცნობები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ. გვ. 117;

22.-23. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).

24. თ. ბერაძე. ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში. თბილისი. 1981. გვ.14;

25. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).

26. საქართველოს სანაპიროზე ყველაზე მსხვილი პირატული რეიდი იყო, 1444 წელს, ვარნის ჯვაროსნული ლაშქრობის დამარცხების შემდეგ, შავ ზღვაში "მოხეტიალე" ბურგუნდიული ფლოტის თავდასხმა ბათუმზე, რომელიც ჯვაროსნების დამარცხებითა და ფლოტის მეთაურის, ჟოფრუა დე ტუასის, გურიელის ხელში ტყვედ ჩავარდნით დამთავრდა, რომელიც, მოგვიანებით, ტრაპიზონის იმპერატორის თხოვნით, გაათავისუფლეს ტყვეობიდან. იხ. თ.ბერაძე. საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ისტორიიდან. XIII-XV სს. გვ. 38; С. П. Карпов. Латинская Романия. стр. 179;

27. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).

28. ნ. ასათიანი. საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნეში. თსუშ. ტ. 125. 1968. გვ. 7-54;

29.-32. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).

33. თავის დროზე, პროფ. მ. ბერძნიშვილმა სავსებით ობიექტურად შენიშნა, რომ საქართველოს სამეფოს ჩრდილოეთისა და დასავლეთის მიმართულებებზე სანაპირო საერისთავოები არ შეუქმნია, რადგან საფრთხე ამ მიმართულებებიდან არ მომდინარეობდა, მაგრამ ავტორი ამ ფაქტორს სრულიად არასწორ ახსნას აძლევდა, მისი აზრით, უსაფრთხოებას არა კავკასიონის ქედი, არამედ ჩრდილო კავკასიის ყმადნაფიცი ქვეყნების არსებობა ქმნიდა. იხ. მ. ბერძნიშვილი. საქართველო XI-XII საუკუნეებში. გვ. 127;

34.-36. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).

37. შეიძლება გიორგი III და ანისის მაგალითი

38.-49. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).

50. როდესაც მონღოლებმა დემეტრე თავდადებული ურდოში დაიბარეს, მის წინაშე ორი არჩევანი დადგა - თავი შეეფარებინა მთიანეთისთვის, სადაც მონღოლები მას ვერ მისწვდებოდნენ, თუ გამოცხადებულიყო ურდოში, სადაც უეჭველი სიკვდილი ელოდა: "ვგონებ, ბოროტის ყოფასა ჩემთვის, თუ არა წარვიდე ურდოსა და წარვიდე მთიულეთს, სიმაგრეთა შინა, და დავიცვა თავი ჩემი." იხ. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 237; დემეტრესგან განსხვავებით, მთიანეთს თავშესაფრ-ად და წინააღმდეგობის ბაზად ხშირად იყენებდა დავით VIII, მაგალითად ... წელს, როდესაც დავითი ხადას ხეობაში მდებარე ციკარეს ციხეში იყო გამაგრებული, მონღოლებმა მის შესაპყრობად ლაშქარი გააგზავნეს, რომელიც დავით მეფემ მცირე ძალებით დაამარცხა: "ლაშქართა შევლეს გზა და განვიდეს ცხავატს. ვითარ ცნა მეფემან,

წარავლინნა მცირედნი ლაშქარნი, და იქმნა ომი ძლიერი და მოსწყდა თათარი ურიცხვი, რამეთუ შემოსრულ იყვნეს ვიწროსა გზასა კაცი მეომე ვითარ ხუთასი, რომელნი ვერღარა გამოესწრნეს გზისა სივიწროისგან. შეიპყრეს ხუთასივე." იხ. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 306;

51. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).
52. Рафаел Альтамира-и-Кревеа. История Средневековой Испании. стр. 110-111;
53.-58. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).
59. როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, დავით ულუსა თუ გიორგი VII-ს შემთხვევებში.
60. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 326, 332-334, 338-339;
61. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 332;
62. Андре Гийу. Византийская Цивилизация. стр. 76;კიდევ მითითება
63. მაგალითად, ისტორიანი და აზმანის ავტორს მითითებული აქვს თურქმენთა ქვიშასავით სიმრავლე გელაქუნის ტბასთან, იხ. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 39; ჟამთააღმწერელი ხშირად აღნიშნავს მონღოლების ყოფნას მუღანსა და ყარაბაღში, იხ. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 240-241; და ა.შ.

64.-70. (სქოლიო დედანში არ აღმოჩნდა რედაქტორი).

IX-X საუკუნეები

ა) პოლიტიკური ვითარება და სამხედრო საფრთხეების ხასიათი

IX-X საუკუნეებში საქართველოს ტერიტორიებზე არსებული სამეფოების წინაშე ნარმოქმნილი სამხედრო საფრთხეები შეიძლება დაიყოს არაბულ, ხაზარულ, ბიზანტიურ, რეგიონალურ და შიდა საფრთხეებად. არსებული საფრთხეები ერთმანეთისგან განსხვავდებოდა მასშტაბებით, ხანგრძლივობითა და წარმომავლობით, შესაბამისად, მათგან მომდინარე საშიშროებანი სხვადასხვა ქართული სამეფოსთვის განსხვავებულ ხასიათს ატარებდა, რაც, მათი მხრიდან, ასევე, სხვადასხვა ხასიათის საპასუხო ზომების გატარებას მოითხოვდა. საფრთხეთა მრავალფეროვანი ხასიათი სხვადასხვა ქართული სამეფოსთვის, არსებობისა და განვითარების განსხვავებულ პირობას ქმნიდა და განსაზღვრავდა მათ პოლიტიკურ კურსს, სამხედრო ორგანიზაციის ხასიათსა და ურთიერთშორის დამოკიდებულებას, რის გამოც, IX-X საუკუნეებში მიმდინარე პროცესების აღსაქმელად და მომხდარი პოლიტიკური მოვლენების ლოგიკის გასაგებად, პირველ რიგში, დასახელებული საფრთხეებისა და მათგან მომდინარე საშიშროებათა ხასიათის განსაზღვრაა აუცილებელი.

არაბული საფრთხე

IX საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოს ტერიტორიებზე არსებული აფხაზეთის, ტაო-კლარჯეთისა და კახეთის სამეფოებისა და (აგრეთვე) თბილისის საემიროსთვის, უმთავრეს საგარეო საფრთხეს არაბთა სახალიფო წარმოადგენდა, რომელიც, მასში მიმდინარე დეცენტრალიზაციის პროცესის მიუხედავად, საუკუნის დასაწყისისთვის ჯერ კიდევ უზარმაზარ სახელმწიფოდ და უძლიერეს სამხედრო ძალად რჩებოდა. არაბული საფრთხის საშიშროება, პირველ ყოვლისა, აღმოსავლეთ საქართველოზე, თბილისის საემიროსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოსკენ იყო მიმართული, აფხაზეთისა და ტაო-კლარჯეთის სამეფოებს კი იგი ნაკლებად ემუქრებოდა, რისი მიზეზიც არაბთა დაპყრობის ხასიათსა და საქართველოს მიმართ მის სტრატეგიულ ინტერესში მდგომარეობდა.

აღმოსავლეთ საქართველო არაბებმა დაიპყრეს VII საუკუნეში, როდესაც 644-645 წწ. ქართლის ტერიტორიებზე ილაშქრა არაბმა სარდალმა იბნ მასლამამ, რომლისთვისაც ქართლის ხელისუფლებას წინააღმდეგობა არ გაუწევია.[1] არაბთა ამ პირველ ლაშქრობას მოჰყვა ცნობილი, ე.წ. "მასლამას სიგელის" გაფორმება, რომელშიც ჩამოყალიბებული იყო დამპყრობლისა და დაპყრობილის ურთიერთობის ხასიათი და ვალდებულებები. მასლამას სიგელის მიხედვით, არაბთა უზენაესობას რამდენიმე რეგიონი (თბილისი, მანგლისი, სკვირეთი) აღიარებდა[2] და, როგორც ჩანს, ამ დროისთვის არაბთა ექსპანსია მხოლოდ ქართლის ნაწილს მოიცავდა,[3] მოგვიანებით არაბთა დაპყრობების არეალი გაფართოვდა, მაგრამ აშკარაა, რომ არაბთა ძირითადი ინტერესი უფრო აღმოსავლეთ საქართველოსკენ იყო მიმართული, ვიდრე დასავლეთისკენ, რომელიც არაბებს, პრაქტიკულად, არც დაუპყრიათ.[4] აღმოსავლეთის მიმართულებით არაბთა სტრატეგიულ ინტერესს განსაზღვრავდა კავკასიონის ქედზე არსებული დარიალისა და დერბენტის გადმოსასვლელები, რომელთა კონტროლიც სახალიფოს ჩრდილოეთი საზღვრების უსაფრთხოებისთვის სასიცოცხლოდ აუცილებელი იყო.

ამიერკავკასიაში არაბთა დამკვიდრებას მოჰყვა მათი დაპირისპირება კავკასიონის ქედის გადაღმა არსებულ ხაზართა ძლიერ სახაკანოსთან, რომელთანაც პირველი სამხედრო დაპირისპირება (ალ-ასირის მიხედვით) უკვე 652 წელს მოხდა.[5] შემდგომ დაპირისპირების მასშტაბი გაიზარდა და ორ დიდ სახელმწიფოს შორის გავლენის სფეროების გაყოფისთვის ბრძოლაში გადაიზარდა. არაბულ-ხაზარული ომები უაღრესად ინტენსიური იყო, მაგალითად, ალ-იაყკუბის ცნობით, მხოლოდ 663/4-678/9 წლებს შორის, ხაზარებს 16-ჯერ დაულაშქრავთ არაბთა სამფლობელოები ამიერკავკასიაში,[6] ეს იმას ნიშნავს, რომ ხაზარები, ფაქტიურად, ყველა საბრძოლო სეზონის განმავლობაში თითო ლაშქრობას ახორციელებდნენ, რაც შეიძლება გადაჭარბებული იყოს, მაგრამ სამხედრო მოქმედებათა მაღალ ინტენსივობაზე უნდა მიუთითებდეს. ხაზარების ამიერკავკასიაში გამოჩენას, როგორც წესი, არაბთა საპასუხო ლაშქრობები მოსდევდა, რაც საბრძოლო მოქმედებების არეალში ბუნებრივად აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიების ჩართვას იწვევდა. აქედან გამომდინარე, ყველანაირი შედეგით (ტერიტორიების აოხრება, მსხვერპლი, არსებული რესურსების განადგურება და ა.შ.), ხაზართა ლაშქრობები თავისი ხასიათით კლასიკური სახის მასშტაბურ სათარეშო რეიდებს წარმოადგენდა და რამდენადაც მათ ამიერკავკასიის ტერიტორიებზე დასაყრდენი ბაზები არ გააჩნდათ, ამდენად ეს რეიდები მხოლოდ დარიალისა და დერბენტის გადმოსასვლელებით ხორციელდებოდა, რაც, თავის მხრივ, არაბების წინაშე აყენებდა ამ გადმოსასვლელების ჩაკეტვის სტრატეგიულ აუცილებლობას. შეიძლება ითქვას, რომ VII-VIII სს. სახალიფოსა და ხაზართა სახაკანოს შორის მიმდინარე ხანგრძლივი ომი ამ გადმოსასვლელებზე კონტროლისთვის წარმოებულ გიგანტურ სამხედრო დაპირისპირებას წარმოადგენდა.[7]

არაბების ნინაშე დარიალის ხეობის ჩაკეტვის სტრატეგიულმა აუცილებლობამ, საქართველოს ტერიტორიაზე თბილისის საემიროს შექმნა განაპირობა, რომლის ძირითადი დანიშნულებაც ამ მიმართულებიდან სახალიფოს საზღვრების უსაფრთხოება იყო. თავდაპირველად, არაბთა ხელში მყოფი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიები არმინიის ადმინისტრაციულ ოლქში შედიოდა, რომელიც აერთიანებდა, აგრეთვე, სომხეთსა და ალბანეთს და არაბი მმართველის მიერ დვინიდან იმართებოდა.[8] მოგვიანებით (შესაძლოა, მურვან ყრუს ლაშქრობების პერიოდში), როდესაც ხაზარების მხრიდან მომდინარე საფრთხემ ინტენსიური ხასიათი მიიღო, თბილისი ქართლის ტერიტორიებთან ერთად ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად გამოიყო და მის მმართველად არაბი მოხელე დაინიშნა.[9] თბილისის ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად ჩამოყალიბება განპირობებული უნდა ყოფილიყო დარიალის ხეობიდან მომდინარე საფრთხეზე ოპერატიული რეაგირების აუცილებლობით, რისი უზრუნველყოფაც დვინის ადმინისტრაციული ცენტრიდან, როგორც ჩანს, ეფექტურად ვერ ხორციელდებოდა.[10] განსხვავებით დვინისგან, თბილისიდან დარიალის ხეობის კონტროლი ბევრად იოლი იყო, ალ-მასტუდის მიხედვით თბილისსა და დარიალის ციხეს შორის ხუთი დღის გზა იყო და ციხის გარნიზონი სურსათით თბილისიდან მარაგდებოდა.[11] ყოველივე ეს სინამდვილეს უნდა შეეფერებოდეს, ამ ორ პუნქტს შორის არსებული მანძილი, დაახლოებით, 120-130 კილომეტრია, რაც იმას ნიშნავს, რომ 25 კილომეტრი სისწრაფით მოძრავი არმია, მას (ნორმალურ პირობებში) დაახლოებით ხუთ დღეში გადალახავდა, ხოლო კურიერები უფრო სწრაფად დაფარავდნენ. ასევე, ადვილი იქნებოდა გარნიზონის თბილისიდან უზრუნველყოფაც,[12] ასეთ შემთხვევაში, ხეობის თავდაცვის ორგანიზება და ხაზართა მარბიელი რეიდების შეკავება ბევრად ეფექტური ხდებოდა. როგორც აღინიშნა, დარიალის ხეობაში მდებარეობდა ძლიერი სასაზღვრო ციხესიმაგრე, რომელსაც მტრის არმია, ვერც გვერდს აუვლიდა და (უმრავლეს შემთხვევებში) ვერც სწრაფად აიღებდა მას, რის გამოც არაბებს საპასუხო ზომების მისაღებად საკმარისი დრო დარჩებოდათ. ხაზართა არმიის გამოჩენის შემთხვევაში, ციხის გარნიზონი დაუყოვნებლივ გაგზავნიდა თბილისში მალემსრბოლებს, რომლებიც (გზაზე აუცილებლად არსებული საფოსტო სადგურების მეშვეობით) ქალაქს მაქსიმუმ ორ-სამ დღეში მიაღწევდნენ,[13] რის შემდეგაც თბილისის ამირას მიერ ორგანიზებული სამხედრო დახმარება, საშუალოდ ათ დღეში (ხუთი დღე რაზმის მოსამზადებლად, ხუთი დღე მარშირებისთვის) უპრობლემოდ ჩავიდოდა დარიალამდე, ამრიგად, თბილისში ადმინისტრაციული ცენტრის შექმნა ნიშნავდა იმას, რომ არაბულ სამხედრო ძალებს, ხაზარების მარბიელი ლაშქრობის დაწყების შემთხვევაში, მაქსიმუმ ორ კვირაში შეეძლოთ მათი საზღვარზევე შეკავება და განდევნა, რაც, შუა საუკუნეების სტანდარტებით, უაღრესად მობილურ სისტემას წარმოადგენდა. თბილისის საემიროსა და კონკრეტულად ქალაქ თბილისის სასაზღვრო ფუნქციები, როგორც IX-X

საუკუნეების არაბულ, ისე გვიანდელი პერიოდების აღმოსავლურ წყაროებში ყოველთვის ხაზგასმითაა აღნიშნული და დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის აღებამდე იხსენიება, როგორც ისლამური სამყაროს უკიდურესი სასაზღვრო ფორპოსტი ჩრდილოეთის მიმართულებით.[14]

როგორც აღინიშნა, არაბულ-ხაზარულ დაპირისპირებაში აღმოსავლეთ საქართველო აქტიურად იყო ჩართული, მაგრამ დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო (აფხაზთა სამეფო და ტაო-კლარჯეთი), რამდენადაც მათ დარიალის ხეობასთან მიმართებაში სტრატეგიული ღირებულება არ გააჩნდათ, არაბთა ინტერესების მიღმა რჩებოდა. წერილობითი წყაროები VIII საუკუნისა და IX საუკუნის I ნახევრის პერიოდებისთვის, რამდენჯერმე (მურვან-ყრუს,[15] ბუღა-თურქის[16] და სხვა ლაშქრობების დროს) მიუთითებენ არაბული არმიების აფხაზთა სამეფოს ტერიტორიებზე გამოჩენას, მაგრამ არც ერთ შემთხვევაში, არ ჩანს, რომ მათი მიზანი სამეფოს დაპყრობა და ადმინისტრირების სისტემის შექმნა იყო, დასავლეთ საქართველოში არაბული ლაშქრობები მხოლოდ მარბიელი რეიდებისა და დამსჯელი ოპერაციების სახეს ატარებდა.[17] უფრო ნაკლებად ჩნდებოდნენ სახალიფოს არმიები ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიებზე, პრაქტიკულად, IX საუკუნის I ნახევარში, ცნობილია მხოლოდ 842 წელს ხალიდ იაზიდის ძის ჯავახეთში ლაშქრობა, სადაც (როგორც ვარაუდობენ, ხიზაბავრასთან) ის დაიღუპა კიდეც, მაგრამ ეს ლაშქრობა აშკარად არ იყო ტაო-კლარჯეთის წინააღმდეგ მიმართული. როგორც, თავის დროზე, სრულიად ლოგიკურად მიუთითა დ. მუსხელიშვილმა, ჯავახეთში ლაშქრობის დროს, არაბების მოკავშირე იყო ტაო-კლარჯეთის მეფე ბაგრატ კურაპალატი, რომელიც, ბუნებრივია, საკუთარი თავისა და სამეფოს წინააღმდეგ არ იომებდა. ამ დროისთვის, ჯავახეთი უნდა ყოფილიყო თბილისის საემიროს ნაწილი, რომლის ხელში ჩაგდების სურვილმაც განაპირობა ბაგრატის მოკავშირეობა სახალიფოს არმიასთან[18].

აღნიშნული გარემოება (არაბთა მხრიდან დაპყრობის საფრთხის არ არსებობა) აფხაზეთისა და ტაო-კლარჯეთის სამეფოებს, ბუნებრივია, არსებობისა და სახელმწიფოებრივი განვითარების შესაძლებლობას აძლევდა. უფრო მეტიც, ტაო-კლარჯეთი ხშირად იყენებდა არაბულ ფაქტორს საკუთარი სახელმწიფო მიზნების რეალიზებისთვის და IX საუკუნის პირველ ნახევარში, როგორც წესი, არაბთა ცენტრალური ხელისუფლების სამხედრო მოკავშირეს წარმოადგენდა სხვა ქართული სამეფოების წინააღმდეგ, როგორც ეს უკვე აღვნიშნეთ, ხალიდ იაზიდის ძის,[19] ისევე, როგორც მოგვიანებით (853 წ.) ბუღა თურქის ლაშქრობების დროს.[20] აღნიშნული გარემოებები მიუთითებენ იმ ვითარებაზე, რომ IX საუკუნის პირველი ნახევრისთვის, დასავლეთ ქართული სამეფოსათვის სახალიფოს მხრიდან მომდინარე სამხედრო საფრთხე მინიმიზირებული იყო, რაც ამ სამეფოებისთვის უაღრესად ხელსაყრელ და უმნიშვნელოვანეს საგარეო გეოპოლიტიკურ ფაქტორს წარმოადგენდა.

განსხვავებული ვითარება იყო აღმოსავლეთ საქართველოში (ქართლ-კახეთში), რომელიც არაბთა უშუალო მმართველობისა და არაბულ-ხაზარული დაპირისპირების ზონაში იყო მოქცეული, რაც, ბუნებრივია, ამ რეგიონებში ურთულეს მდგომარეობას ქმნიდა, ადგილობრივ მოსახლეობას არაბთა წინააღმდეგ საბრძოლველად განაწყობდა და მასშტაბურ აჯანყებებს იწვევდა. მაგალითად, სამეცნიერო ლიტერატურაში ფართოდაა გაშუქებული 770-771 წლების წანართა აჯანყება, რომელსაც ისეთი ფართო და მასშტაბური ხასიათი ჰქონია, რომ მის ჩახშობაში სახალიფოს ცენტრალურმა ხელისუფლებამ მიიღო მონაწილეობა.[21] აღმოსავლეთ საქართველოს უშუალო მფლობელობაში შენარჩუნებას არაბებისთვის უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა, მისი ფლობის გარეშე, დარიალის კონტროლი და, შესაბამისად, იმპერიის ჩრდილოეთ საზღვრების დაცვა შეუძლებელი ხდებოდა, რაც განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ არაბთა სახალიფო, სანამ მას ამის რესურსი ჰქონდა, აღმოსავლეთ საქართველოს ჯერ შენარჩუნებას, ხოლო შემდეგ მასზე კონტროლის აღდგენას ენერგიულად ცდილობდა, რაც IX საუკუნის I ნახევრის განმავლობაში მუდმივი ექსპანსიის საფრთხეს ქმნიდა თბილისის (ნახევრად დამოუკიდებელი) საემიროსა და კახეთის სამეფოს მიმართ.

IX საუკუნის II ნახევრიდან სახალიფოს მხრიდან მომდინარე საფრთხე აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართაც შემცირდა, რისი მიზეზიც თავად არაბთა იმპერიის დაშლის პროცესი იყო. როგორც ცნობილია, VII-VIII საუკუნეებში არაბებმა შექმნეს უზარმაზარი სახელმწიფო, რომელიც ატლანტის ოკეანიდან ჩინეთამდე იყო გადაჭიმული და მისი ცენტრალიზებული მართვაც, არაბებისთვის, საბოლოოდ, შეუძლებელი გამოდგა. დინასტიურმა კონფლიქტებმა, იმპერიაში შემავალი ხალხების წინააღმდეგობამ, ვრცელი სივრცეების ეკონომიკური თუ ადმინისტრაციული მართვის შეუძლებლობამ, საზღვრების დაცვის სირთულეებმა და მთელმა რიგმა სხვა ფაქტორებმა, სახალიფოს რღვევის პროცესი გამოიწვია, რამაც გარკვეული თანამიმდევრობით იმპერიის ტერიტორიები მოიცვა და საბოლოოდ მისი კრახით დამთავრდა. არაბთა სახელმწიფოს ნგრევა დაიწყო 756 წელს, როდესაც ომეიადების განადგურებული დინასტიის წარმომადგენელმა 'აბდ არ-რაჰმანმა, ესპანეთში დამოუკიდებელი სახელმწიფო დააარსა, ცენტრით კორდოვაში[22] რის შემდეგაც იმპერიის კრიზისი სწრაფად განვითარდა, IX საუკუნის დასაწყისიდან კი, უკვე შეუქცევადი ხასიათი მიიღო. 809-813 წწ. სახალიფოში მიმდინარეობდა დინასტიური ომი ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის შვილებს, ალ-მა'მუნსა და ალ-ამინს შორის, რომელიც ამ უკანასკნელის დამარცხებით დამთავრდა.[23] 816-837 წლებში იმპერია ებრძოდა ბაბეკის აჯანყებას, რომლის ჩახშობამაც უზარმაზარი ძალისხმევა მოითხოვა სახალიფოს ხელისუფლებისგან,[24] 817-819 წლებში ბაღდადი დაიპყრო და თავი ხალიფად გამოაცხადა ტახტის პრეტენდენტმა, იბრახიმ იბნ ალ-მაჰდიმ, რომლის დამარცხებაც ძალების დიდი მობილიზების შედეგად მოხერხდა,[25] 822 წელს ფაქტიური დამოუკიდებლობის

დეკლარირება მოახდინა იმპერიის ერთ-ერთმა უმსხვილესმა ოლქმა, ხორასანმა, სადაც ძალაუფლება აიღო ტახირიდების დინასტიამ,[26] 829-832 წლებში ეგვიპტეში მიმდინარეობდა კოპტების აჯანყება და ა.შ.[27] მართალია, IX საუკუნის 40-იან წლებში, ხალიფა ალ-მუსოა'სიმის დროს (833-842 წწ), ვითარების შედარებითი სტაბილიზება მოხერხდა (რომლის დროსაც განხორციელდა სახალიფოს ბოლო მცდელობა ამიერკავკასიაში გაელენის აღდგენისა, ბუღა-თურქის ლაშქრობის სახით), რაშიც მნიშვნელოვანი როლი ალ-მუსოა'სიმის სამხედრო რეფორმამ და მის მიერ შექმნილმა თურქულმა (გულიამების) გვარდიამ ითამაშა,[28] მაგრამ, ცოტა ხანში, თავად გვარდია გახდა საფრთხის წყარო აბასიდებისთვის, გვარდიელებმა 861 წელს მოკლეს ხალიფა ალ-მუთავაქქილი (847-861 წწ.), რის შემდეგაც 861-870 წლებში (9 წლის განმავლობაში) სახალიფოს ტახტზე ზედიზედ ოთხი ხალიფა შეცვალეს,[29] რამაც აბასიდების სახალიფოს საბოლოო კრიზისი გამოიწვია. 890 წლიდან ერაყსა და სირიაში დაიწყო კარმატების აჯანყებები, რომელთა ლიკვიდირებაც იმპერიის არსებობის ბოლომდე ვერ მოხერხდა.[30] IX საუკუნის მიწურულს აჯანყდნენ ფარსისა და ტაბარისტანის პროვინციები,[31] 908 წელს იმპერია მოიცვა ახალმა დინასტიურმა ომმა.[32] X საუკუნის დასაწყისისთვის ჩრდილო აფრიკის პროვინციების იმპერიისგან გამოყოფის პროცესი დამთავრდა ფატიმიდების სახალიფოს,[33] ხოლო აღმოსავლეთში სამანიდების სახელმწიფოს შექმნით, ცენტრით ბუხარაში[34] და ა.შ. რასაც X საუკუნის 40-იან წლებში მოჰყვა ბაღდადის დაპყრობა ბუიდების დინასტიის მიერ, რის შემდეგაც სახალიფომ, როგორც მსოფლიო იმპერიამ, არსებობა შეწყვიტა, ხოლო ხალიფები მხოლოდ სუნიტ მუსლიმთა რელიგიურ წინამძღოლებად დარჩნენ, ყოველგვარი პოლიტიკური ძალაუფლების გარეშე.[35]

აბასიდების იმპერიაში მიმდინარე რღვევის პროცესის შედეგად, IX საუკუნის განმავლობაში, ცენტრალური ხელისუფლების გაელენა განაპირა პროვინციებზე მკვეთრად შემცირდა, რის შედეგადაც, ამ პროვინციების მმართველებმა გაძლიერება და დამოუკიდებლობისკენ სწრაფვა დაიწყეს. არაბულ პროვინციათა მმართველები, რომლებიც გარკვეული პერიოდი ხალიფების ხელისუფლებას გარეგნულად აღიარებდნენ, რეალობაში სრულიად დამოუკიდებელ დინასტიებად გადაიქცნენ, მემკვიდრეობის გადაცემის უფლებით.[36] IX საუკუნის დასაწყისისთვის საქართველოს ტერიტორიაზე სწორედ ასეთ ერთეულად ჩამოყალიბდა თბილისის საემირო,[37] რომლის წინააღმდეგაც სახალიფომ რამდენიმე სადამსჯელო ექსპედიცია მოაწყო, რომელთაგანაც ყველაზე მასშტაბური (უკვე აღნიშნული) 853 წლის ბუღა-თურქის ლაშქრობა იყო, მაგრამ, სამხედრო წარმატებების მიუხედავად, საემიროს იმპერიის შემადგენლობაში დაბრუნება მაინც ვერ მოხერხდა.

თბილისის საემირო მცირე მასშტაბის სახელმწიფო ერთეულს წარმოადგენდა, მართალია, თავდაპირველად მის შემადგენლობაში, როგორც ჩანს, მთელი ქართლ-კახეთი

შედიოდა, მაგრამ კახეთმა ადრევე მოიპოვა დამოუკიდებლობა და ცალკე სახელმწიფოდ ჩამოყალიბდა.[38] IX საუკუნის განმავლობაში საემირომ ქართლის მნიშვნელოვანი ნაწილიც დაკარგა და X საუკუნის დასაწყისისთვის მის მფლობელობაში, ფაქტიურად, მხოლოდ თბილისის მიმდებარე ტერიტორიები და ქვემო ქართლი დარჩა.[39] საემირო ისლამურ სახელმწიფოს წარმოადგენდა ჯაფარიდების არაბული დინასტიით სათავეში,[40] მაგრამ არ შეიძლება არსებობდეს ეჭვი იმის თაობაზე, რომ მოსახლეობის ძირითადი მასა ქართული უნდა ყოფილიყო,[41] რასაც საემიროს ტერიტორიაზე აგებული ეკლესიების სამშენებლო წარწერებიც მოწმობს.[42]

ამგვარად, ბუღა-თურქის ლაშქრობის შემდეგ, IX საუკუნის 60-იანი წლებიდან, არაბთა სახალიფოს მხრიდან მომდინარე საფრთხე არამარტო აფხაზთა სამეფოსა და ტაო-კლარჯეთის, არამედ კახეთისა და თბილისის საემიროს მიმართაც შემცირდა, ხოლო გარკვეული ხნის შემდეგ, საერთოდ გაქრა.

ხაზარული საფრთხე.

როგორც აღინიშნა, ხაზართა სახაკანო VII-VIII საუკუნეებში დიდ და ძლიერ ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს წარმოადგენდა, მისი ტერიტორიები მოიცავდა ვოლგის ქვედა და შუაწელს, ჩრდილო კასპიისპირეთიდან აღწევდა არალის ზღვამდე, ხოლო დასავლეთით ყირიმამდე და დონის გაღმა ტერიტორიებამდე, სადაც დნეპრამდე ვრცელდებოდა.[43] ხაზართა სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა თითქმის მთელი ჩრდილოეთ კავკასია, აქვე (დაღესტნის ტერიტორიაზე, თანამედროვე სტანიცა შელკოვსკაიას სიახლოვეს, VIII ს. 40-იან წლებამდე) მდებარეობდა მათი დედაქალაქი სემენდერი,[44] საიდანაც ხაზართა ხაკანები ამიერკავკასიაში ლაშქრობების ორგანიზებას ახდენდნენ.

ამიერკავკასია ხაზარების სტრატეგიული ინტერესების სფეროში მოექცა VII საუკუნის შუა ხანებიდან, როდესაც მათი საზღვრების სიახლოვეს არაბთა სამხედრო რაზმები გამოჩნდნენ. როგორც აღინიშნა, პირველი სამხედრო შეტაკება ხაზარებსა და არაბებს შორის მოხდა 652 წელს დერბენტთან და მას შემდეგ ჩრდილო კავკასიის გადასასვლელები, ორი გიგანტური იმპერიის საუკუნენახევრიანი ომის ობიექტებად იქცნენ. ბრძოლას დარიალისა და დერბენტის გასასვლელებისთვის უაღრესად სპეციფიკური ხასიათი ჰქონდა და ორივე მოწინააღმდეგის წინაშე ურთულეს ამოცანებს აყენებდა. იმისთვის, რომ ხაზარებს მათი იმპერიის სამხრეთი, ხოლო არაბებს ჩრდილოეთ საზღვრებიდან განედევნათ მოწინააღმდეგე, აუცილებელი იყო დარიალსა და დერბენტზე მყარი სამხედრო კონტროლის დამყარება და ამის შემდეგ, საყრდენი ბაზების მოწინააღმდეგის ტერიტორიებზე გადატანა, რაც იმას ნიშნავდა, რომ არაბებს ასეთი ბაზები ჩრდილო კავკასიაში - ქედს გაღმა, ხოლო ხაზარებს ამიერკავკასიაში - ქედს გამოღმა უნდა შეექმნათ. ამ ამოცანების შესრულება ორივე სახელმწიფოს ძალებისა

და საშუალებების მასშტაბურ მობილიზებას თხოულობდა, შეიძლება ითქვას, რომ მათი მიღწევა ვერც ერთმა მხარემ ვერ შეძლო, არაბებმა თვით ყველაზე წარმატებული მურვან ყრუს ლაშქრობის შედეგადაც ვერ მოახერხეს დამკვიდრება ჩრდილო კავკასიაში, ისევე, როგორც ხაზარებმა — ამიერკავკასიაში,[45] მაგრამ მოწინააღმდეგეთა სტრატეგიული ამოცანების შეუსრულებლობას, ამიერკავკასიის ქვეყნებისთვის შეღავათი არ მოჰქონდა, პირიქით, საფრთხის მასშტაბებს უფრო ზრდიდა და აძლიერებდა.

ხაზარების სამხრეთ კავკასიაში დამკვიდრებისთვის აუცილებელი იყო ადგილობრივი მოსახლეობის მხარდაჭერა, რის მიღწევასაც ხაზარები უპირატესად სამხედრო ძალის მეშვეობით ცდილობდნენ, რაც, სრულიად ბუნებრივად, ამიერკავკასიის ქვეყნების მდგომარეობას ორმაგად ამძიმებდა. საქართველო, სომხეთი და ალბანეთი ორ ცეცხლს შუა იყვნენ მოქცეულნი და ხაზარულ-არაბული კონფლიქტით განსაკუთრებით ზარალდებოდნენ. ადგილობრივ ქართულ-სომხურ-ალბანურ წერილობით წყაროებში აღწერილია ხაზართა არაერთი გამანადგურებელი შემოსევა, რომელთა ობიექტებიც ამიერკავკასიის ქვეყნები ხდებოდნენ, მაგალითად, სომეხი ისტორიკოსი ღევონდი აღწერს ხაზართა 685 წლის შემოსევას, რომლის დროსაც სომხეთის იშხანი გრიგოლ მამიკონიანი და მრავალი ქართველი და ალბანელი დიდებული დაიღუპა.[46] მატიანე ქართლის ანონიმ ავტორს გადმოცემული აქვს ხაზართა 764 წლის შემოსევის ამბები, როდესაც ხაზარებმა ააოხრეს ქართლ-კახეთი, აიღეს თბილისი და ტყვედ ჩაიგდეს ქართველი მეფისწული ჯუანშერი[47] და ა.შ. მიუხედავად ხაზართა ლაშქრობების მასშტაბურობისა, ამიერკავკასიაში დამკვიდრება მათ (ისევე, როგორც არაბებმა ჩრდილო კავკასიაში) ვერ შეძლეს, რის შემდეგაც, VIII საუკუნის ბოლოსთვის, ხაზარებისა და არაბების ომები დასასრულს მიუახლოვდა. IX საუკუნის დასაწყისისთვის სახალიფოს აშკარად აღარ გააჩნდა ამიერკავკასიაში მასშტაბური სამხედრო ოპერაციების წარმოების რესურსი, ისევე, როგორც ხაზარებს, სადაც IX საუკუნის 20-იან წლებში შეიცვალა მმართველი დინასტია და, მასთან ერთად, პოლიტიკური კურსი, რის შემდეგაც ხაზართა სახაკანოს ყურადღება დასავლეთის მიმართულებით იქნა კონცენტრირებული, როდესაც ის ჩაება რუსულ სამთავროებთან ომებში და Xს. 50-იანი წლებიდან მეორეხარისხოვან სახელმწიფოდ გადაიქცა.[48] აღნიშნულმა მოვლენებმა ხაზარების ამიერკავკასიის რეგიონიდან საბოლოო წასვლა გამოიწვია, რის შედეგადაც ხაზარული საფრთხე (ისევე, როგორც არაბული) ქართული სახელმწიფოებს აღარ დამუქრებია.

ბიზანტიური საფრთხე

IX-X საუკუნეების განმავლობაში ბიზანტიის იმპერია აფხაზთა სამეფოსა და ტაოკლარჯეთს თავისი გავლენის სფეროდ განიხილავდა,[49] რისი უმთავრესი საფუძველიც იყო რელიგიური ერთიანობა და ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში საუკუნეების განმავლობაში არსებული გეოპოლიტიკური ვითარება, როდესაც სპარსული თუ არაბული ექსპანსიის

წინააღმდეგ ბრძოლაში ამიერკავკასიის ქვეყნები მუდმივ სამხედრო დახმარებას საჭიროებდნენ ბიზანტიისგან, ხოლო ბიზანტიის იმპერია აღმოსავლეთ საზღვრებზე წარმოქმნილი საფრთხეების შეკავებას აქ მდებარე ქვეყნების მეშვეობით ცდილობდა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულია მოსაზრება, რომ ბიზანტიის იმპერიას სურდა საქართველოს ტერიტორიების დაპყრობა,[50] რაც ისტორიულ რეალობას ნაკლებად უნდა შეესაბამებოდეს. თავდაპირველად, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ბიზანტიას, პრაქტიკულად, არანაირი სამხედრო მიზნები არ გააჩნდა აღმოსავლეთ საქართველოს, კონკრეტულად კი, თბილისის საემიროსა და კახეთის სამეფოს მიმართ, რის გამოც, წერილობით წყაროებში ამის მანიშნებელი არანაირი ცნობა დაცული არ არის. იმპერიის ინტერესები მთლიანად კონცენტრირებული იყო დასავლეთ საქართველოზე, რომლის მიმართაც სამხედრო აგრესიის ბოლო მცდელობა (1021-22 წლების ომამდე) 842 ნელს განხორციელდა და ისიც წარუმატებლად,[51] რის შემდეგაც 179 წლის განმავლობაში ბიზანტიასა და ქართულ სახელმწიფოებს შორის ღია სამხედრო კონფლიქტი აღარ მომხდარა.[52] რასაკვირველია, იმპერია, რომლის გეგმებშიც მეზობელი სახელმწიფოს დაპყრობა შედიოდა, თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში ერთ მასშტაბურ სამხედრო კამპანიას მაინც ჩაატარებდა თავისი გეგმის სარეალიზაციოდ და ის ფაქტი, რომ ასეთი კამპანია არ შემდგარა, მხოლოდ ერთ გარემოებაზე შეიძლება მეტყველებდეს, ბიზანტია ტაო-კლარჯეთისა და აფხაზეთის სამეფოების დაპყრობას მიზნად არ ისახავდა. ბიზანტიელები საკმაოდ ხშირად ერეოდნენ ქართული სამეფოების შიდა საქმეებში, დინასტიურ კონფლიქტებში, ცდილობდნენ, თავიანთი ინტერესებისთვის დაექვემდებარებინათ ტაო-კლარჯეთისა თუ აფხაზეთის სამეფოების საგარეო კურსი, შეენარჩუნებინათ პოლიტიკური ჰეგემონია და ა.შ. რის გამოც იმპერიისა და ქართული სახელმწიფოებს შორის ურთიერთობა ხშირად მწვავდებოდა და კრიტიკულ ზღვარს აღნევდა (როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, არტანუჯის ციხის შემთხვევაში), მაგრამ სამხედრო კონფლიქტებამდე საქმე არ მიდიოდა, რადგან ასეთი რამ არც ბიზანტიის იმპერიისა და მით უმეტეს, არც ქართული სამეფოების სტრატეგიულ ინტერესებში არ შედიოდა.

IX-X საუკუნეების ქართული სახელმწიფოების მიმართ ბიზანტიის დამოკიდებულების ხასიათს განსაზღვრავდა იმპერიის ის სტრატეგიული ამოცანები, რომლებიც მის წინაშე ჩამოყალიბდა არაბული დაპყრობების პერიოდში. როგორც ცნობილია, VII-VIII საუკუნეებში განხორციელებული არაბული ექსპანსიის რამდენიმე ძლიერი ტალღის შემდეგ, ბიზანტია-სახალიფოს საზღვრები დაფიქსირდა მდინარე ჰალისზე, რის შედეგადაც იმპერიამ დაკარგა სირია-პალესტინისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის ოლქები და, მასთან ერთად, აღმოსავლეთ-დასავლეთის სავაჭრო მაგისტრალების საკვანძო გზასაყარებზე (ერზერუმ-თეოდოსიპოლზე, მელიტენა-ანტიოქიის რეგიონზე) კონტროლი,

რის შედეგადაც, შესაძლებელი ხდებოდა, აღმოსავლური ნაწარმის დასავლეთში გატანა არაბების ხელში მყოფი სირია-პალესტინის საზღვაო პორტების მეშვეობით, ბიზანტიის ტერიტორიების გვერდის ავლით. ეს კი იმპერიისთვის უზარმაზარი შემოსავლების დაკარგვას ნიშნავდა.[53]

გარდა ამისა, შექმნილი გეოპოლიტიკური ვითარების შედეგად, უშუალო საფრთხე ექმნებოდა ბიზანტიელთა სამფლობელოს ცენტრალურ და დასავლეთ ანატოლიაში, რომლის რეგიონებიც არაბთა მუდმივი თავდასხმებისა და სათარეშო რეიდების ობიექტები გახდა. უშუალო საფრთხე დაემუქრა იმპერიის მთავარ პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ცენტრსაც - კონსტანტინოპოლს, რომლის აღებაც არაბებმა ხუთჯერ სცადეს (668-669, 674-678, 717-718, 728, 776 წწ.),[54] თუმცა უშედეგოდ. ბუნებრივია, ასეთ ვითარებაში იმპერიის წინაშე დადგა რამდენიმე სტრატეგიული ამოცანა: მათ უნდა განედევნათ არაბები აღმოსავლეთ ანატოლიიდან და ჩრდილოეთ სირია-პალესტინიდან, აღედგინათ საკუთარი მმართველობა დაბრუნებულ ტერიტორიებზე, დაემყარებინათ კონტროლი სატრანზიტო მაგისტრალების გზასაყარებზე და, რაც მთავარია, შეექმნათ თავდაცვითი (სასაზღვრო) სისტემა აღმოსავლურ სამყაროსთან, რომელიც ბიზანტიის იმპერიულ ინტერესებს მუდმივ საფრთხეს უქმნიდა.[55] აღნიშნული ამოცანების შესასრულებლად უპირველესი მიზნები გახლდათ დაკარგული ოლქების (სელევკიის, კილიკიის, სევასტიის, თეოდოსიპოლის-ერზერუმის, დიარბაქირის, ედესას, ანტიოქიის, ალეპოსა და ა.შ.) დაბრუნება, რის მისაღწევადაც, აფხაზთა სამეფოსა და განსაკუთრებით ტაო-კლარჯეთს დიდი როლის შესრულება შეეძლოთ, ისინი ბიზანტიელთათვის უზრუნველყოფის მოხერხებულ ბაზებს და არაბებზე ფლანგური დარტყმის განსახორციელებლად შესანიშნავ პლაცდარმს წარმოადგენდა. ეს, პირველ ყოვლისა, შეეხება ანატოლიის ჩრდილოეთ ოლქებს (სევასტიასა და ერზერუმს), რომელთა მიმართაც ქართულ სახელმწიფოებს უაღრესად მოხერხებული მდებარეობა ეკავა. ბუნებრივია, ბიზანტიის იმპერია ყოველმხრივ ეცდებოდა ქართული სახელმწიფოების სტრატეგიული ადგილმდებარეობის ფაქტორის გამოყენებას დასახული ამოცანების გადასაჭრელად. მაგალითად, კონსტანტინე პორფიროგენეტი დეტალურად აღწერს, როგორ ცდილობდნენ ბიზანტიელები იბერების (ამ შემთხვევაში, ტაო-კლარჯეთის) დათანხმებას, რათა მათ მიეღოთ მონაწილეობა თეოდოსიპოლის (ერზერუმის) წინააღმდეგ განხორციელებულ სამხედრო ოპერაციებში, ხოლო როდესაც ამაზე "იბერები" ვერ დაითანხმეს, მათ ტაო-კლარჯეთის იმ ციხესიმაგრეთა გამოყენების უფლების მიღება სცადეს, საიდანაც მომარაგების ბაზებიდან თეოდოსიპოლისის იზოლირება შეიძლებოდა, რაც ქალაქის ალყით აღებას გახდიდა შესაძლებელს.[56]

აღმოსავლეთში ბიზანტიელთა საბოლოო სტრატეგიული მიზანი იყო, თავდაცვის ისეთი სისტემის შექმნა, რომელიც იმპერიის შიდა რეგიონების უსაფრთხოებასაც უზრუნველყოფდა და სავაჭრო მაგისტრალების საკვანძო გზასაყრებსაც მათ კონტროლს

დაუქვემდებარებდა, ამისთვის კი საჭირო იყო, ბიზანტიელთა ხელში მოქცეულიყო ტრაპიზონსა და (სულ მცირე) ანტიოქიას შორის არსებული აღმოსავლეთ ანატოლიისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის ოლქები, სირია-პალესტინის რიგ რეგიონებთან ერთად, სადაც შესაძლებელი გახდებოდა მძლავრი სასაზღვრო სისტემის შექმნა ირან-ერაყის ტერიტორიებზე არსებული და უფრო შორეული მუსლიმური სახელმწიფოების წინააღმდეგ. აღმოსავლეთში ძალთა მსგავსი სტრატეგიული განლაგების გამოცდილება, ჯერ კიდევ რომის იმპერიის დროიდან იყო ცნობილი, როდესაც რომი მძლავრი სასაზღვრო სისტემის მეშვეობით უზრუნველყოფდა იმპერიის უსაფრთხოებას და "აღმოსავლურ საფრთხეს" წარმატებით აკავებდა საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში.[57] IX-X საუკუნეებში, საზღვრების მოწყობის ბიზანტიური სქემა მნიშვნელოვნად იმეორებდა რომაულს და მიზნად ისახავდა მსგავსი სასაზღვრო "ლიმესის" მოწყობას, ის იწყებოდა ტრაპიზონიდან (ხალდიის ოლქიდან) და ბაიბურთ-ერზერუმის გავლით მიდიოდა ვანის ტბის რეგიონამდე, აქედან, ბითლისი-დიარბაქირის გავლით, მიემართებოდა ალეპო-ანტიოქიის რეგიონისკენ. აღნიშნულ სქემაში უაღრესად დიდი (პრაქტიკულად, გადამწყვეტი) მნიშვნელობა ენიჭებოდა ბიზანტიელების მიერ, ირანსა და სირია-ანატოლიის შორის, ვანის ტბის რეგიონის სტრატეგიული გზაჯვარედინის დაკავებას, რომლის გარშემოც გადიოდა ირანიდან ანატოლიისა თუ სირია-პალესტინისკენ მიმავალი ის ძირითადი სატრანსპორტო მაგისტრალები, რომელთა მეშვეობითაც საკმაოდ ადვილი იყო აღმოსავლეთ ანატოლიისა და ჩრდილოეთ სირიის მიმართულებების საიმედოდ დაკეტვა, იმ შემთხვევაში, თუ აქ არსებულ ციხესიმაგრეებში (ხლათში, მანციკერტში, არჭეშში, ბერკრიში, ვოსტანში, ბითლისში და ა.შ.) ბიზანტიელთა ან მათი მოკავშირეების გარნიზონები იდგებოდნენ.[58] ვანის ტბის რეგიონის სტრატეგიულ მნიშვნელობაზე და აქ არსებული ქალაქებისა და ციხესიმაგრეთა კონტროლის აუცილებლობაზე, სრულიად გარკვევით მიუთითებდა კონსტანტინე პორფიროგენეტი, როდესაც იგი ერთგვარი სახელმძღვანელოს სახით წერდა თავის მემკვიდრეს, რომ იმპერიისთვის აუცილებელი იყო სამი ციხის, ხლათის, არჭეშისა და ბერკრის ფლობა, რადგან ასეთ შემთხვევაში: "სპარსელთა ჯარი რომანიის წინააღმდეგ წამოსვლას ვერ შესძლებს, რადგან ისინი (აღნიშნული ციხეები. ს.მ.) რომანიისა და არმენიის შუაში არიან და წარმოადგენენ ჯარებისთვის ღობესა და საფარს,"[59] კონსტანტინე პორფიროგენეტის (ისევე, როგორც მთლიანად იმპერიის მესვეურების) სტრატრგიული აზროვნების სისწორე და ვანის ტბის მიდამოებში განფენილი ციხე-ქალაქების მნიშვნელობა ბიზანტიის იმპერიის თავდაცვითი სისტემისთვის, შესანიშნავად გამოჩნდა მოგვიანებით, სელჩუკთა ექსპანსიის პერიოდში (XI ს. 40-70-იანი წლებში), როდესაც იმპერიის საზღვრებზე სელჩუკების შეტევის პირველი ობიექტი, ვანის ტბის აღმოსავლეთით მდებარე ბერკრის ციხესიმაგრე გახდა.[60] მიუხედავად ბერკრის დაპყრობისა, სანამ ვანის ტბის რეგიონში არსებული სხვა სასაზღვრო სიმაგრეები და

პირველ ყოვლისა, მანციკერტი, ბიზანტიელთა ხელში რჩებოდა, სელჩუკები იმპერიის შიდა ტერიტორიებზე შეღწევას ვერ ახერხებდნენ. აღნიშნული მდგომარეობა, რომელიც, დაახლოებით, 30 წელიწადი გაგრძელდა, მაშინვე შეიცვალა, როგორც კი სელჩუკებმა მანციკერტის აღება (1070 წ.) მოახერხეს, რის შემდეგაც ბიზანტიის აღმოსავლური საზღვარი გარღვეული აღმოჩნდა. იმპერიამ მდგომარეობის გამოსწორება მასშტაბური შეტევითი კამპანიის მეშვეობით დააპირა, როდესაც იმპერატორმა, რომან დიოგენმა, დიდ არმიას მოუყარა თავი და მანციკერტის უკან დაბრუნება სცადა 1071 წელს, მაგრამ ეს მცდელობა მანციკერტის ცნობილი ბრძოლითა და ბიზანტიელთა კატასტროფული დამარცხებით დამთავრდა, რის შემდეგაც, იმპერიის აღმოსვლური ტერიტორიები რამდენიმე წელში დაიკარგა.[61]

ვანის რეგიონში სასაზღვრო ხაზის შექმნის შემდეგ, ბიზანტიელთა სტრატეგიული ინტერესის სფეროში უკვე ბუნებრივად ექცეოდა ტრაპიზონ-ვანი-ანტიოქიის "სამკუთხედის" მიმდებარე ოლქები მთელ მის სიგრძეზე, ანუ იმიერ ტაო (ოლთისის ოლქი), ყარსი-ანისის სამეფოები, დვინის ჩათვლით, ვასპურაკანი, მარდინ-ნაზიბინის ოლქები და დამასკოს რეგიონი, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ბიზანტიელები ქართული სახელმწიფოების დაპყრობას არ გეგმავდნენ, განსხვავებით ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული შეხედულებებისა. ქართული სახელმწიფოები, გარდა დავით კურაპალატის დროინდელი იმიერ ტაოსი, უშუალოდ არ ესაზღვრებოდა იმ ტერიტორიებს, რომელთა დაკავებაც აუცილებელი გახლდათ ბიზანტიელთა სტრატეგიული სქემის განსახორციელებლად, შესაბამისად, ქართული სახელმწიფოები მანამ დარჩებოდნენ ბიზანტიის იმპერიის პირდაპირი სამხედრო აგრესიის მიღმა, სანამ თავად არ შეუქმნიდნენ საფრთხეს ბიზანტიის აღმოსავლურ სტრატეგიას. ამ შემთხვევაში, სამხედრო კონფლიქტი, როგორც ეს მოგვიანებით მოხდა გიორგი I-სა და ბაგრატ IV-ის დროს, გარდაუვალი იყო.[60] როგორც გამოჩნდა, სრულიად განსხვავებული ვითარება იყო სომხური სახელმწიფოების, ტარონის, ვასპურაკანისა და ყარსი-ანისის შემთხვევაში. ეს სახელმწიფოები უშუალოდ იმ ტერიტორიებზე მდებარეობდა, რომელთა დაკავებაც, სასაზღვრო სისტემის შესაქმნელად, ბიზანტიელთათვის სტრატეგიულ აუცილებლობას წარმოადგენდა, შესაბამისად, ბიზანტიელთათვის ამ სახელმწიფოების დაპყრობა, თავიდანვე კონკრეტულ მიზნებად იქცა.[62] გიიუ სომხეთის შესახებ 77-78

ბიზანტიის იმპერიის ხელისუფლების წინაშე აღმოსავლური ოლქების დაბრუნების და საზღვრის დაცვის სისტემის შექმნის ამოცანა აქტუალური გახდა IX საუკუნის 60-იანი წლებიდან, როდესაც საიმპერატორო ტახტი ე.წ. მაკედონური დინასტიის (867-1056 წწ.) წარმომადგენლებს ეკავათ.[59] "მაკედონელი" იმპერატორების საგარეო პოლიტიკასა და მათ მიერ დაწყებულ "ბიზანტიურ რეკონკისტაში," იმპერიის აღმოსავლური სასაზღვრო სისტემის შექმნას თავიდანვე უმნიშვნელოვანესი ადგილი ეკავა და ამ

მიმართულებით, ჯერ კიდევ პირველი "მაკედონელი" იმპერატორის, ბასილი I-ის (867-886 წწ.) დროს იქნა საგრძნობი წარმატებები მიღწეული.[63] როგორც ვნახეთ, ბიზანტიის აღმოსავლურმა სტრატეგიამ კონკრეტული სახე მიიღო, კონსტანტინე პორფიროგენეტის იმპერატორობის ხანაში (945-959 წწ.),[64] რის შემდეგაც დაიწყო კიდეც ნამდვილი წინსვლის პერიოდი აღმოსავლეთისკენ. ამ დროიდან 975 წლამდე, ბიზანტიელებმა ერთმანეთის თანამიმდევრობით დაიკავეს ჰალისის აღმოსავლეთით მდებარე ოლქები და გავიდნენ ევფრატისა და არაქსის სათავეებთან. კერძოდ, 949 წელს მათ (საბოლოოდ) აიღეს თე-ოდოსიოპოლი (ერზერუმი) და ადანა, 953 წელს, მარაში, 958 წელს - სამოსატა, 964 ნელს - კილიკია, 965 წელს - სელევკია და ტარსი, 966 წელს შევიდნენ ჩრდილოეთ სირიაში, 969 წელს დაიკავეს ანტიოქია. 972 წელს ნიკიფორე ფოკამ, ხოლო 975 წელს იოანე ციმისხმა, სირიისა და პალესტინის სიღრმეში განახორციელეს წარმატებული ლაშქრობები, რომლის დროსაც მიაღწიეს ისეთ ქალაქებს, როგორებიც იყო ნაზიბინი და დამასკო,[65] ამავე დროს, დაიწყეს ვანის ტბასთან მიახლოვება. ვანის ტბის რეგიონის ერთგვარ "გასაღებს" მანციკერტი წარმოადგენდა, რომლის დაპყრობის გარეშეც რეგიონის საკვანძო სიმაგრეების, ხლათის, არჭეშის, ბერკრისა და ბითლისის დაკავება შეუძლებელი იყო. მანციკერტის დაპყრობის პირველი მცდელობა ასოღიკის მიხედვით, 968 წელს განახორციელა ბარდა ფოკამ,[66] რომელიც ამ დროისთვის ტრაპიზონის სტრატეგოსი იყო[67] და როგორც იმპერიული პოლიტიკის რეალიზატორი, ენერგიულად ცდილობდა იმპერიის სტრატეგიული ამოცანების შესრულებას. ფოკამ მანციკერტი აიღო, მაგრამ მისი შენარჩუნება ვერ მოახერხა, რის გამოც ქალაქის გალავანი დაანგრია და დატოვა.[68]

აღნიშნული მოვლენების დროს ბიზანტიის იმპერიის მხრიდან ქართული სახელმწიფოების მიმართ რაიმე აგრესიული ქმედება არ განხორციელებულა. ბიზანტიელები არ ამჟღავნებდნენ ქართული ტერიტორიების დაკავების ინტერესს, რისი საუკეთესო არგუმენტიც კონსტანტინე პორფიროგენეტის მიერ არტანუჯის ციხე-ქალაქთან დაკავშირებით აღწერილი ცნობილი შემთხვევა უნდა იყოს, რომლის მიხედვითაც, არტანუჯის მფლობელმა, აშოტ ერისთავმა (შიდა ქართული დაპირისპირების გამო), მოინდომა ქალაქის ბიზანტიელთათვის გადაცემა, რის გამოც, იმპერატორმა გარნიზონი გამოაგზავნა, მაგრამ ტაო-კლარჯეთის სხვა მფლობელების პროტესტისა და მუქარის შედეგად (რომ ისინი არაბთა მხარეს დაიჭერდნენ), გარნიზონი უკან გაიწვია და ინციდენტი მთლიანად არტანუჯში მყოფ ბიზანტიელ მოხელეს გადააბრალა.[69] ქალაქის ასე უპრობლემოდ დათმობა, ბიზანტიელთა მხრიდან, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ეს შემთხვევა სპონტანურ გარემოებათა შედეგი იყო და არა რაიმე სტრატეგიული სქემის ნაწილი, რომლის მსგავსიც შემდგომში აღარ განმეორებულა. ამდენად, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ IX-X საუკუნეებში, ბიზანტიის იმპერია ქართული სახელმწიფოების არსებობას სამხედრო საფრთხეს არ უქმნიდა, ბიზანტიური პოლიტიკა მიმართული იყო ქართულ

სახელმწიფოებზე პოლიტიკური ზეგავლენის შენარჩუნებისკენ (რასაც იგი ქართველ დიდებულებზე ბიზანტიური ტიტულების მინიჭებით, არაბების წინააღმდეგ ეპიზოდური სამხედრო დახმარებით, პოლიტიკური ინტრიგებითა და სასურველი კანდიდატების სამეფო ტახტზე ასაყვანად დინასტიურ კონფლიქტებში მონაწილეობით აღწევდა), რათა ქართულ სახელმწიფოებს, როგორც იმპერიის მოკავშირეებს, უზრუნველეყოთ ბიზანტიის სასაზღვრო სისტემისა და მასზე გამავალი სავაჭრო მაგისტრალების ჩრდილოეთი ფლანგის უსაფრთხოება.

მიუხედავად იმ მასშტაბური კონფლიქტისა, რომელიც X საუკუნის მიწურულს წარმოიქმნა ბიზანტიის იმპერიასა და ქართულ სამეფოებს შორის (რაც განხილული იქნება ქვემოთ, ქვეთავში: "ტაოს სამხედრო ორგანიზაციის ფენომენი - დავით კურაპალატი და ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკა."), ამ ეპოქაში ბიზანტიური ფაქტორი მაინც უზარმაზარ დადებით ზეგავლენას ახდენდა ქართული სამეფოების არსებობასა და განვითარებაზე. ბიზანტიელთა სამხედრო დაპირისპირება სახალიფოსთან, ამიერკავკასიისა და წინა აზიის რეგიონებში ქმნიდა ერთგვარი სტრატეგიული ბალანსს, რაც არაბთა დაპყრობებს გარკვეულ ჩარჩოებში აქცევდა და არ აძლევდა გაფართოების საშუალებას. შეიძლება ითქვას, რომ ამ გარემოებამ მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი აფხაზთა და ქართველთა (ტაო-კლარჯეთის) სამეფოების ფორმირებას, რომელთა ტერიტორიებიც, ჯერ კიდევ სახალიფოს ძლიერების ხანაში არაბების კონტროლის მიღმა რჩებოდა. ასევე, დადებით (თუმცა არაპირდაპირ) ზეგავლენას ახდენდა აღმოსავლეთ ქართულ სახელმწიფოებზე ბიზანტიის სამხედრო დაპირისპირება სახალიფოსთან. როდესაც ბიზანტიელები არაბებზე მასშტაბურ შეტევას ახორციელებდნენ, მაშინ (განსაკუთრებით X ს. განმავლობაში), არაბებისგან მომდინარე საფრთხე ქართული სახელმწიფოებისთვის მინიმუმამდე მცირდებოდა.

რეგიონალური საფრთხეები. არაბთა სახალიფოს დაშლის პროცესმა ამიერკავკასიის გეოპოლიტიკური სურათი მთლიანად შეცვალა და IX-X საუკუნეებში, ქართული სამეფოებისა და თბილისის საემიროს გვერდით, სხვა პოლიტიკური ერთეულების წარმოქმნაც გამოიწვია. კახეთის აღმოსავლეთითა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით გაჩნდა დერბენტისა და შირვანის საემიროები, შირვანის სამხრეთით, თანამედროვე აზერბაიჯანისა და ჩრდილო ირანის ტერიტორიებზე, ჩამოყალიბდა აზერბაიჯანის საჯიდების სახელმწიფო, რომელიც X საუკუნის მეორე ნახევარში ჯერ სალარიდების, ხოლო შემდეგ რავადიდების საემირომ შეცვალა. თბილისის საემიროს სამხრეთითა და ტაო-კლარჯეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით შეიქმნა ანისის სომხური სახელმწიფო, მოგვიანებით კი ყარსისა და ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოები და განძის საემირო.

IX-X საუკუნეთა მიჯნაზე, ქართულ სახელმწიფოებს ყველაზე დიდ საფრთხეს უქმნიდა ანისის სომხური სამეფო, რომელიც პრეტენზიას აცხადებდა ამიერკავკასიაში ჰეგემონის როლზე და აქტიურად ცდილობდა ქართლის დაპყრობას

სუმბატის ამბიციები რეგიონალურ ლიდერობაზე

არაბულ საემიროთა სარტყელი, სომხური სამეფოები, როგორც ბუფერი შიდა საფრთხეები.

აშოტს არაბები ართმევენ შიდა ქართლს სინ II გვ. 451

საკურაპალატო ბიზანტიის ვასალი სინ II გვ. 467

სამხედრო თვალსაზრისით, თბილისის საემირო სუსტ სახელმწიფო ერთეულს წარმოადგენდა, მის განკარგულებაში არსებული მცირე რესურსები მას აშკარად არ აძლევდა შეტევითი პოლიტიკის წარმოების შესაძლებლობას და წერილობით წყაროებში თბილისის ემირების სამხედრო აქტიურობა მეზობელი სახელმწიფოების მიმართ, მი-სი არსებობის საწყისი ეტაპის გარდა, როდესაც ამირები აშოტ კურაპალატსა და მის მემკვიდრეებს ებრძოდნენ,[41] არც დასტურდება. აშკარაა, რომ ჯაფარიდები მხოლოდ თავის შენარჩუნებისთვის იბრძოდნენ, რაზეც სასაზღვრო ციხესიმაგრეების ის საკმაოდ მძლავრი სისტემაც უნდა მიუთითებდეს, რომლითაც გარშემორტყმული იყო თბილისის საემირო IX-X საუკუნეების მიჯნაზე.[42] მუსხელიშვილი II გვ. [211] რასაკვირველია, მტკიცება არ სჭირდება იმ ფაქტს, რომ თბილისის საემირო წარმოქმნილ ქართულ სახელმწიფოებს სერიოზულ სამხედრო საფრთხეს ვერ შეუქმნიდა, პირიქით, თავად იგი იმყოფებოდა გამუდმებული საფრთხის ქვეშ, აფხაზთა, ტაო-კლარჯეთისა თუ კახეთის სამეფოების მხრიდან, რომლებიც IX-X საუკუნეების განმავლობაში თანამიმდევრულად იკავებდნენ საემიროს თავდაპირველ საზღვრებში შემავალ ტერიტორიებს.[43]

აბასიდების ხალიფატის დაშლის პროცესმა ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, თბილისის საემიროს მსგავსად, რიგი სხვა სახელმწიფო ერთეულების წარმოქმნა გამოიწვია, რამაც რეგიონში ჩამოაყალიბა სრულიად ახალი გეოპოლიტიკური ვითარება და ახალი ქართული სახელმწიფოების წინაშე რიგი ამოცანები დააყენა. ამიერკავკასიაში წარმოქმნილი სახელმწიფოებიდან ქართულ სამეფოებთან ყველაზე მჭიდრო კონტაქტი ჰქონდა ანისის (შირაკის) სომხურ სამეფოს...

X ს. ყველაზე ხელსაყრელი პირობები ჰქონდა და ნაკლები საფრთხე აფხაზთა სამეფოს ემუქრება, რაც მისი პოლიტიკურ-სამხედრო ძლიერების საფუძველი იყო.

IX-X საუკუნეებში ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის არსი მოკლედ ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს: არაბთა განდევნა იმპერიის ყოფილი სამფლობელოებიდან, სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალების გზასაყარებზე (ვანის ტბა და მიმდებარე რეგიონები) კონტროლის აღდგენა და სასაზღვრო თავდაცვითი სისტემის ფორირება აღმოსავლეთიდან მომდინარე საფრთხეების წინააღმდეგ. აღნიშნული სქემა იმპერიის წინაშე საქართველოს დაპყრობის ამოცანას არ აყენებდა, პირიქით, იმპერიისთვის ბევრად ხელსაყრელი იყო იმ დამოუკიდებელი ქართული სამეფოების არსებობა, რომლებიც, როგორც ბიზანტიის მოკავშირეები, იმპერიის სასაზღვრო სისტემისთვის ჩრდილოეთი

მხრიდან უზრუნველყოფისა და მხარდაჭერის ფუნქციებს შეასრულებდა, რის ფაქტებსაც არაერთგზის ვხედავთ მოგვიანებით, XI საუკუნის I ნახევარში, როდესაც იმპერიის აღმოსავლეთის სასაზღვრო სისტემამ თითქმის ჩამოყალიბებული სახე მიიღო და მოიცვა ვანის ტბის რეგიონისა და ჩრდილოეთ სომხეთის ტერიტორიები ანისისა და დვინის ჩათვლით. ამ ვითარებაში საქართველოს ხელისუფალნი (ჯერ ბაღვაშთა საგვარეულო, შემდეგ კი ბაგრატ IV) ხშირად გამოდიან ბიზანტიელთა მოკავშირის როლში, მაგალითად, ლიპარიტ ბაღვაში 1049 წელს ქართულ-ბიზანტიური არმიის წამყვანი მხედართმთავარია სელჩუკების წინააღმდეგ, მოგვიანებით იმავე ფუნქციას ასრულებს ბაგრატ IV განძაში ლაშქრობის დროს.

მუჰამედ ხალიდის ძე ია ზიდი 859 აარსებს განჯას. მინორსკი 155. სუმბატ-ზადე გვ. 112
ხაშიმიდების მმართველობა დერბენტში იწყება 869 წელს. გვ. 162.
პირველი შირვან შაჰი იყო ხაისამ იბნ ხალიდი 861 წელს. მინორსკი გვ. 47. სუმბატ ზადე გვ. 112-113. ბუნიატოვი გვ. 205.
იუსუფს სჯიან კარმიტები, სუმბატ ზადე გვ. 115.
970-971 წ. არსდება განძის საემირო, შედადიდების ქურთული დინასტიით სათავეში. სუმბატ-ზადე გვ. 119
890 წელს აზერბაიჯანში ინიშნებიან საჯიდები. სუმბატ-ზადე გვ. 114.
საჯიდებს ცვლიან სალარიდები, სუმბატ-ზადე გვ. 116-117.
პირველი სალარიდი, სალარ მარპან იბნ მუჰამედი (941-957), ლაშქრობს ჰამადანის წინააღმდეგ , ტყვედ ვარდება. სუმბატ-ზადე გვ. 117.
983 წელს სალარიდებს ცვლიან რავადიდები, პირველი რავადიდია ჰუსეინ აბდულჰეიჯი, მისი შვილია მუჰამედი (983-988), ამ უკანასკნელის კი - მამლანი, სუმბატ-ზადე გვ. 118.
არაბთა დაპყრობების პირველ პერიოდში რავადიდები თაბრიზში ჩამოსახლდნენ. აზერბ. ისტ. გეოგრ. გვ. 50.
901 წელს აფშინი ლაშქრავს თბილისს. მ.ლორთქიფანიძე, საემირო გვ. 36 დრასხ.
907 წელს ადარნასე იუსუფის მოკავშირეა (ასოლიკი მ.ლორთქიფანიძე, გვ. 39). ამ დროს იუსუფი იღებს ყველის ციხეს.
ანისის პრეტენზიები ქართლზე და ალანთა კარზე. მ.ლორთქიფანიძე, გვ. 36
შადადიდები 970-71 აარსებენ განძის საემიროს. სუმბატ-ზადე, გვ. 119.
აშოტის მკვლელობა, სუმბატი საემიროს წინააღმდეგ, გუარამ მამფალის სასაზღვრო ბრძოლები.

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. გვ. 75; ა. ბოგვერაძე. ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში. გვ. 286; დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 353; ბ. სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში. გვ. 38-39;
2. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. გვ. 75-76; დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. II. თბილისი. 1980. გვ. 21-22; მისივე. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 349-351; ო. ცქიტიშვილი. ჰაბიბ იბნ მასლამას "დაცვის სიგელი" აბუ 'უზაიდას თხზულებაში. გვ. 102-105; Л. И. Надирадзе. Джизья в "охранной грамоте" Хабиба Ибн Масламы. стр. 104-117;
3. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. გვ. 76; ა. ბოგვერაძე. ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში. გვ. 287-288; დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 353-354; ბ. სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში. გვ. 38-39;
4. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. გვ. 76; ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში. შრომები. II. გვ. 372; კიდევ
5. ბ. სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში. გვ. 66;
6. ბ. სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში. გვ. 68;
7. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. გვ. 78; დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 356; არაბებისა და ხაზარების ომების შესახებ იხ. აგრეთვე,. З. М. Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. стр. 107-116; А. С. Сумбатзаде. Азербайджанцы этногенез и формирование народа. стр. 97-103; Артур Кестлер. Тринадцатое Колено. Санкт-Петербург. 2006. стр. 27-30; kidev
8. Н. М. Велиханова. Изменение Исторической Географии Азербайджана в Результате Арабского Завоевания. стр. 53-57;
9. მ. ლორთქიფანიძე. თბილისის საამიროს ისტორიიდან. გვ. 186; ხ. ბაინდურაშვილი. არაბთა რელიგიური პოლიტიკა საქართველოში. გვ. 563;
10. დვინსა და დარიალის ციხეს შორის მანძილი 350 კილომეტრამდეა, რაც გამორიცხავს ოპერატიულ ქმედებას აქ გამოჩენილი სამხედრო საფრთხის შემთხვევაში..
11. Агусти Алемань. Аланы в Древних и Средневековых Письменных Источниках. Москва. 2003. стр. 347;
12. სტაბილური უზრუნველყოფის ეფექტურობა იყო მნიშვნელოვნად დამოკიდებული დისტანციაზე. თბილისზე ახლოს დარიალის ციხესთან, სხვა პოლიტიკურ-

ეკონომიკური ცენტრი არ არსებობდა და, ამ თვალსაზრისით, იგი სიმაგრის მომარაგების, გარნიზონის ცვლისა თუ დახმარების გაგზავნისთვის, ბუნებრივ ბაზას წარმოადგენდა. საინტერესოა, რომ სასაზღვრო ციხისა და ქვეყნის ცენტრის ურთიერთმოქმედების ანალოგიური სქემა აქვს მოცემული ლეონტი მროველს მირიანის მეფობის ეპიზოდში, რომლის მიხედვითაც: "ოდეს მოვიდიან ხაზარნი დარუბანდს, მაშინ წარვიდის მირიან შუელად დარუბანდისა." იხ. ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1955. გვ. 66;, თუ არ გავითვალისწინებთ ამ ცნობაში დარუბანდის მოხსენიების უადგილობას, რომლის ოპერატიულად დახმარება მცხეთაში მჯდომ მირიანს არანაირად არ შეეძლო, და მის ნაცვლად დარიალს ვიგულისხმებთ, მაშინ შეგვიძლია მივიჩნიოთ, რომ ლეონტი მროველი სავსებით რეალურ ამბავს გადმოგვცემს..

13. კურიერების მოძრაობის სისწრაფე ბევრად აჭარბებდა არმიის სისწრაფეს, მათ (ცხენებისა და თავად კურიერების ცვლის შემთხვევაში) დღე-ღამეში არანაკლებ 100-120 კილომეტრის დაფარვა შეეძლოთ, ასე რომ, ამ სისტემის ფუნქციონირების შემთხვევაში (რაც სავარაუდოა), დარიალის ციხიდან თბილისამდე ინფორმაცია სადღაც დღე-ნახევარშიც კი მიაღწევდა.
14. თბილისს ისლამური სამყაროს უკიდურეს სასაზღვრო ოლქს (ტაგრ თიფლის) უწოდებენ არაბი ავტორები ალ-დიმაშკი, ალ-მასჱტ'უდი, Агусти Алеманъ. Аланы в Древних и Средневековых Письменных Источниках. стр. 335. 351; აბუ დულაფი, იბნ ჰაუკალი, ე. სიხარულიძე. იბნ ჰაუკალი თბილისის შესახებ. სიამ. I. გვ. 31; და რიგი სხვა ავტორები.
15. მ. ლორთქიფანიძე. სომეხი და ქართველი ხალხის ბრძოლა არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ. გვ. 29; დ. მუსხელიშვილის აზრით, მურვან-ყრუს საქართველოში (მათ შორის, დასავლეთ საქართველოში) ლაშქრობის მიზეზი ხაზარეთში შეჭრის წინ ზურგის უზრუნველყოფა იყო, იხ. დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 369; რაც რეალობას უნდა შეეფერებოდეს, რადგან ისეთი მასშტაბური ლაშქრობის ორგანიზება, როგორიც მურვან ყრუს შემთხვევაში იყო, მომარაგებისა და კომუნიკაციის ხაზების სრულ უსაფრთხოებას ნამდვილად საჭიროებდა. მურვან ყრუს ხაზარეთში ლაშქრობის შესახებ იხ. აგრეთვე, ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში. შრომები. II. გვ. 372-376; З. М. Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. стр. 112-113; А. С. Сумбатзаде. Азербайджанцы этногенез и формирование народа. стр. 100; Артур Кестлер. Тринадцатое Колено. стр. 29-30.
16. მ. ლორთქიფანიძე. სომეხი და ქართველი ხალხის ბრძოლა არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ. გვ. 31; მისივე. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. სინ. II. გვ.

438-439; ა. მენთეშაშვილი. ბუღა-თურქის ლაშქრობა საქართველოში. თუსსშკ. 7. 1955. გვ. 127-134; ჯ. სამუშია. ბუღა-თურქის თბილისზე ლაშქრობის ისტორიიდან. ქდწ. 10. თბილისი. 2003. გვ. 365-383.

17. მაგალითად, საქართველოში, არაბთა ერთ-ერთი ყველაზე მასშტაბური არმიის (მურვან ყრუს) შემოსვლის დროს, "დავითისა და კონსტანტინეს წამების" ანონიმი ავტორის მიხედვით, გარკვევით ჩანს, რომ არგვეთის დაპყრობას არაბთა გეგმა არ ითვალისწინებდა, მურვან-ყრუმ მხოლოდ მარბიელი რაზმი (ანონიმის სიტყვით "წინამსრბოლნი")გააგზავნანადავლისმოსაპოვებლად,მთავარიძალებითკიარგვეთის ტერიტორიაზე მას შემდეგ შევიდა, როდესაც დავით და კონსტანტინე ერისთავებმა არაბთა სათარეშო რაზმი გაანადგურეს. იხ. ანონიმი. დავით და კო-ნსტანტინეს წამება. ქართული მწერლობა. ტ. 1. თბილისი. 1987. გვ. 491; როგორც აღინიშნა (იხ. ზემოთ. შენ. 15), მურვან-ყრუს დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობა, შესაძლოა, რეალობა იყო, მაგრამ ის მარშრუტი, რომელსაც "დავით და კონსტანტინეს წამების" ავტორი იძლევა, აშკარად არარეალურია. მის მიხედვით, მურვან-ყრუს ლაშქრობა მიმართული იყო ქრისტიანების წინააღმდეგ (სინამდვილ-ეში ლაშქრობის ძირითადი მიზანი ხაზარეთში შესვლა იყო), საქართველოში შემოსვლამდე მურვანმა ააოხრა საბერძნეთი და სომხეთი ზღვამდე (ე.ი. აღმოსავლეთ ანატოლიის ჩრდილოეთ ნაწილი), აქედან შემოვიდა სამცხეში, შემდეგ არგვეთში, საიდანაც გადავიდა სამეგრელოსა და აფხაზეთში, ანაკოფიის ციხემდე. აქედან მურვან-ყრუ (უკან) გაუყვა შავი ზღვის სანაპიროს ბოსფორის სრუტემდე (ქალაქ ქალკედონამდე), სადაც სრუტის "ქვებით ამოვსება" და კონსტანტინოპოლამდე მიღწევა უნდოდა, მაგრამ ღვთის რისხვამ (ისე როგორც სამეგრელოში) შეუშალა ხელი და არაბეთში დაბრუნდა. იხ. ანონიმი. დავით და კონსტანტინეს წამება. გვ. 489-490, 498; რომ არ შევეხოთ მონათხრობის ფანტასტიკურ ეპიზოდებს, ასეთი მარშრუტით შეუძლებელია რომელიმე არმიას ელაშქრა. თუ მურვანის მიზანი კო-ნსტანტინოპოლის აღება იყო, მაშინ მისი არმია დასავლეთ საქართველოში არ უნდა აღმოჩენილიყო, ხოლო თუ ხაზართა წინააღმდეგ მიდიოდა, მაშინ აღმოსავლეთ ანატოლიასა და, მით უმეტეს, ბოსფორის სრუტესთან მას არაფერი "ესაქმებოდა." საინტერესოა, რომ მოგვიანებით, ბუღა-თურქის ლაშქრობის დროსაც, დასავლეთ საქართველოში, ასევე, არა მთელი არაბული არმია, არამედ მხოლოდ მისი ნაწილი (მარბიელი რაზმი) ლაშქრობს, ბუღას სარდალ ზირაქის მეთაურობით, მურვან-ყრუს, მარბიელი რაზმისგან განსხვავებით, ზირაქის რაზმმა აფხაზთა მეფე დაამარცხა და, შესაძლოა, ამიტომაც ბუღასა და მთელი არაბული არმიის დასავლეთ საქართველოში წასვლა სადამსჯელო ექსპედიციისთვის საჭირო აღარ გახდა. იხ. ა. მენთეშაშვილი. ბუღა-თურქის ლაშქრობა საქართველოში. გვ. 132-133; ჯ. სამუშია. ბუღა-თურქის თბილისზე ლაშქრობის ისტორიიდან. გვ. ჯ. სამუშია.

ბუღა-თურქის თბილისზე ლაშქრობის ისტორიიდან. გვ. 383; მ. ლორთქიფანიძე. ახალი ფეოდალ-ური სამთავროების წარმოქმნა. სინ. II. გვ. 438-439.

18. დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. II. გვ. 138.
19. მ. ლორთქიფანიძე. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. სინ. II. გვ. 471.
20. ა. მენთეშაშვილი. ბუღა-თურქის ლაშქრობა საქართველოში. გვ. 127-134; მ. ლორთქიფანიძე. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. სინ. II. გვ. 471; ჯ. სამუშია. ბუღა-თურქის თბილისზე ლაშქრობის ისტორიიდან. გვ. 365-383.
21. ო.ცქიტიშვილი. არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან. მიაეხს. 1. 1986. გვ. 73-79; ბ. სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში. გვ. 133-137.
22. Гельмут Кенигсбергер. Средневековая Европа. стр. 128.
23. Е. А. Беляев. Арабы Ислам и Арабский Халифат в Раннее Средневековье. Москва. 1966. стр. 215; И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 68-70;
24. Е. А. Беляев. Арабы Ислам и Арабский Халифат в Раннее Средневековье. стр. 253-257; И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 92-95; Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. pp. 131-133.
25. И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 74-75;
26. И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 76, 157-158;
27. Е. А. Беляев. Арабы Ислам и Арабский Халифат в Раннее Средневековье. стр. 249; И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 87.
28. Ф. М. Асадов. Тюркская гвардия Аббасидов. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку. 1993. стр. 10-21: Д. Николле. А. Макбрайд. Армии Мусульманского Востока. VII-XI века. стр. 19-20; И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата. стр. 89;Carole Hillenbrand. The Crusades Islamic Perspectives. p. 440; Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. pp. 120-124.
29. История Востока. т. II. гл. редактор. Р. Б. Рыбаков. стр. 222; И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 143; Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. pp. 136-141.
30. Дж. З. Буниятов. Восстания Карматов. Баку. 1988. стр. 50-85.
31. И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 133.
32. И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 136-137.
33. И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 148-156.
34. И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 161.
35. История Востока. т. II. гл. редактор. Р. Б. Рыбаков. стр. 223; И. М. Фильштинский. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). стр. 165.

36. თბილისის ამირობის მემკვიდრეობით კუთვნილებად გადაქცევას შაუბიანთა დინასტია ცდილობდა, საბოლოოდ კი ამირებად ჯაფარიდები დამკვიდრდნენ. იხ. მ. ლორთქიფანიძე. თბილისის საამიროს ისტორიიდან. გვ. 196.
37. ისტორიულ ლიტერატურაში თბილისის საამიროს სახალიფოს შემადგენლობი-დან გამოყოფის ზუსტი თარიღი დადგენილი არ არის, თუმცა, როგორც ა. ბოგვერაძე მიუთითებს, ეს აქტი 813 წლის შემდგომ, მალევე უნდა მომხდარიყო. როგორც ცნობილია, ხალიფების მიერ თბილისის ამირათა გვერდით ინიშნებოდნენ ქართლის ერისმთავრებიც, რომელთა რიგებიდანაც უკანასკნელი, აშოტ ბაგრატიონი ამ თანამდებობაზე დაინიშნა 813 წელს, მაგრამ მოკლე ხანში განდევნილი აღმოჩნდა თბილისის ამირას მიერ. როგორც ა. ბოგვერაძე მიუთითებდა, აშოტის განდევნა მაშინ უნდა მომხდარიყო, როდესაც ამირამ დამოუკიდებლობა გამოაცხადა და გვერდში ადგილობრივი ხელისუფალი აღარ სჭი-რდებოდა, რაც სავსებით ლოგიკური და რეალური დასკვნაა. იხ. ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 107; როგორც ცნობილია, აშოტ კურაპალატი დაიღუპა 826 წელს და ამ დროისთვის იგი უკვე რამდენიმე წელი ტაო-კლარჯეთის მფლობელი იყო, გამოდის, რომ აშოტ კურაპალატი ერისმთავრობიდან განდევნეს სადღაც 813-820 წლებს შორის, რაც თბილისის საემიროს დამოუკიდებელ ერთეულად ჩამოყალიბების თარიღიც უნდა იყოს. დ. მუსხელიშვილის მიხედვით კი, ტაო-კლარჯეთის სახელმწიფოს ფორმირება IX ს. 10-იან წლებში უნდა მომხდარიყო, რაც ზემოთ მოყვანილ თარიღს დიდად არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს. დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. II. გვ. 158; აკად. მ. ლორთქიფანიძის მიხედვით, თბილისის საემიროს დამოუკიდებლობის პირველი ეტაპი 809-813 წლებზე მოდიოდა, რის შემდეგაც შაუბიანი ამირა ხალიფებმა შეცვალეს მუჰამედ იბნ 'ათაბით, რომელიც ამირა იყო 813-829 წლებში, მაგრამ ამან საქმეს ვერ უშველა და მოგვიანებით, რიგი მოვლენების შემდეგ, 80-იანი წლებისთვის, საემირო მყარ დამოუკიდებელ ერთეულად ჩამოყალიბდა. მ. ლორთქიფანიძე. თბილისის საამიროს ისტორიიდან. გვ. 188-195.
38. პაპუაშვილის ჰერეთ-კახეთი.
39. ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში. შრომები. II. გვ. 391; კიდევ
40. მ. ლორთქიფანიძე. თბილისის საამიროს ისტორიიდან. გვ. 196.
41. საამიროს ქართული მოსახლეობა.
42. მაგალითად, საამიროს ტერიტორიაზე (მცხეთის სიახლოვეს სოფ. ბევრეთთან) იყო აგებული მაჩხანის წმ. თევდორეს ეკლესია, რომლის სამშენებლო (ჰომად კიტრისძის) ნარწერა იხსენიებს ქართლის ამირას, რომლის ქტიტორობითაც აიგო აღნიშნული ეკლესია. იხ. ლაპიდარული წარწერები I. გვ. 225; მსგავსი მნიშვნელობის უნდა იყოს

ბოლნისის რ-ს სოფელ კიანეთის X საუკუნის ეკლესიის წარწერაც, რომელშიც არაბული სახელი (იაზიზ-ი) იხსენიება. წარწერის შემსწავლელ რ. მეფისაშვილის აზრით, ამ შემთხვევაში მაჩხანის ეკლესიის ანალოგთან შეიძლება გვქონდეს საქმე. იხ. რ. მეფისაშვილი. სოფელ კიანეთის X საუკუნის ხუროთმოძღვრული ძეგლი. ძმ. 30. გვ. 65.

43. Л. Гумилев. Открытие Хазарии. стр. 176; П. П. Толочко. Кочевые Народы Степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург. 2003. стр. 30; კიდევ ხაზართა საზღვრებზე.
44. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. стр. 144; Л. Гумилев. Открытие Хазарии. стр. 137-139.
45. ხაზარებისა და არაბების ვერ დამკვიდრება
46. ღევონდი გრიგოლ მამიკონიანზე ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. გვ. 77.
47. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 249-250; ივ. ჯა-ვახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. გვ. 80-81.
48. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. стр. 143; Л. Гумилев. Открытие Хазарии. стр. 287; П. П. Толочко. Кочевые Народы Степей и Киевская Русь. стр. 43; კიდევ
49. მ. ლორთქიფანიძე. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. სინ. II. გვ. 433.
50. ვ. კოპალიანი. საქართველოს ურთიერთობა ჯვაროსნებთან და ბიზანტიასთან (XI-XII საუკუნეთა მიჯნა). გვ. 109; ჯ. სტეფნაძე. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში. გვ. 30-31; მ. ლორთქიფანიძე. საქართველოს ფეოდალური საზოგადოება და სახელმწიფო აღმავლობის გზაზე (X ს. 80-იანი წ. - XIII ს. დასაწყისი). სინ. III. გვ. 174; გ. მაისურაძე. რამდენიმე ეპიზოდი დავით დიდი კურაპალატის დიპლომატიური მოღვაწეობიდან. ქდწ. 9. თბილისი. 2002. გვ. 171;
51. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
52. გარდა არტანუჯისა და გიურგენის შემთხვევებისა.
53. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
54. Гельмут Кенигсбнргер. Средневековая Европа. стр. 129; ლიტერატურა კიდევ
55. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
56. კონსტანტინე პორფიროგენეტი. De Administrando Imperio. გეორგიკა. ტ. IV. ნაკვ. II. გვ. 263-265.
57. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
58. ვანის რეგიონს ჯერ კიდევ რომაელები მიიჩნევდნენ სასაზღვრო ზოლის თავდაცვის საუკეთესო სტრატეგიულ ადგილად. იხ. Edvard N. Luttwak. The Grand Strategy of the Roman Empire. p. 154;.
59. კონსტანტინეპორფიროგენეტი.DeAdministrandoImperio.გეორგიკა.ტ.IV.ნაკვ.II.გვ.254.

60. Р. А. Гусейнов. Последствия Сражения при Манцикерте (1071 г) для Закавказья. ВВ. т. XXIX. Москва. 1969. стр. 149.
61. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
62. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
63. С. Б. Дашков. Императоры Византии. Москва. 1996. стр. 163-164; ლიტერატურა კიდევ
64. Ф. И. Успенский. История Византийской Империи. т. 3. стр. 656; ლიტერატურა კიდევ
65. Ш. Диль. Основные Проблемы Византийской Истории. стр. 48; misive. История Византийской Империи. стр. 76;ლიტერატურა კიდევ
66. Всеобщая История Степаноса Таронского Асохика по прозванию. стр. 127.
67. იაჰია
68. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
69. კონსტანტინე პორფიროგენეტი. De Administrando Imperio. გეორგიკა. ტ. IV. ნაკვ. II. გვ. 274-287.
70. ბიზანტიის ფაქტორი.
71.-72. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

ბ)სამხედრო ორგანიზაცია IX-X საუკუნეებში — მცირე ომების ეპოქა

IX-X საუკუნის ქართული სახელმწიფოებში არსებული სამხედრო ორგანიზაციის სტრუქტურის აღსადგენად წერილობითი წყაროები მცირე ინფორმაციას იძლევა, რის გამოც, მისი სრულყოფილი რეკონსტრუქცია საკმაოდ რთულია, მაგრამ გარკვეული წარმოდგენების შექმნა სავსებით შესაძლებელია. IX საუკუნის დასაწყისისთვის საქართველოს ტერიტორიებზე ფორმირებული ქართული სამეფოები ტიპური ფეოდალური სახელმწიფოები იყო, მიწის საკუთრების ფეოდალური ფორმებითა და სამეფო დინასტიებით სათავეში,[1] რაც იმას ნიშნავს, რომ ამ სამეფოებში ჩამოყალიბებული სამხედრო ორგანიზაციაც ასევე ფეოდალური სისტემის პროდუქტი უნდა ყოფილიყო. წერილობითი წყაროები არაპირდაპირ, მაგრამ მაინც მკაფიოდ მიუთითებენ, რომ ქართულ სახელმწიფოებში სამხედრო ორგანიზაცია მიწის მფლობელობის პრინციპზე ვითარდებოდა, რაზეც ნათლად მიგვითითებს თუნდაც ქართლის მატიანის ანონიმი ავტორის ცნობა ლიპარიტ ბაღვაშის თრიალეთში დამკვიდრებისა და დავით კურაპალატისთვის ერთგულების ფიცის მიცემის შესახებ.[2] ლიპარიტის მიერ დავით კურაპალატის პატრონად გამოცხადება, მისთვის თრიალეთის მფლობელობაში გადაცემის იურიდიულ აქტს წარმოადგენდა, რის სანაცვლოდაც ლიპარიტს დავითისთვის, როგორც მისი სენიორისთვის, სხვადასხვა სოციალური ვალდებულების გვერდით,

სამხედრო სამსახურიც უნდა გაეწია, რაც აშკარად ვასალიტეტის (ე.წ. ფეოდალური კიბის) პრინციპებია: სამხედრო სამსახური მიწის მფლობელობის უფლების ნაცვლად, რაც ლიპარიტის, როგორც თრიალეთის მსხვილი სენიორის მიმართაც, ანალოგიური ვასალიტეტის არსებობას გულისხმობს, უფრო წვრილი მიწისმფლობელების მხრიდან, რაშიც ალბათ შეუძლებელია არ დავინახოთ პირდაპირი ანალოგია დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ სისტემასთან, რომელშიც სამხედრო ორგანიზაცია ვასალიტეტის ასეთივე პრინციპით განვითარდა.[3]

ფეოდალური ვასალიტეტი ორმხრივ მოვალეობებს გულისხმობდა, როდესაც სენიორი ისევე იყო ვალდებული ვასალის მიმართ, როგორც ვასალი სენიორის წინაშე. სენიორის ერთ-ერთი ასეთი ვალდებულება იყო მის მიერ ომში გაწვეული ვასალის დახმარება ბრძოლაში მონაწილეობის გამო მიღებული დანაკარგების ასანაზღაურებლად,[4] რასაც ასევე გარკვევით ვხედავთ IX საუკუნის საქართველოს რეალობაში. ფავნელთა ცნობილი სიგელის მიხედვით, დიდგვაროვანი ფეოდალი ფავნელი სთხოვდა მეფეს სოფლების გაყიდვის ნებართვას, ბარდავში ლაშქრობის დროს ტყვედ ჩავარდნილი ოჯახის წევრების გამოსასყიდად, ეს სოფლები, როგორც ჩანს, მეფის ნაწყალობევი იყო და ფავნელს მისი დამოუკიდებლად გაყიდვა არ შეეძლო და ამიტომ ითხოვდა მეფის თანხმობას, რაზედაც მეფეს უარის თქმა არ შეეძლო. ის ვალდებული იყო, დახმარებოდა თავის ვასალს, რომელიც ბარდავში აშკარად მისი მოწოდებით იყო სალაშქროდ წასული.[5] ფავნელთა სიგელის ეს მონაკვეთი IX საუკუნის საქართველოში სენიორალურ-ვასალური ურთიერთობების არსებობის უდავო არგუმენტია, მაგრამ ეს მეტად ინფორმაციული სიგელი მრავალ სხვა მონაცემსაც შეიცავს. ამ საბუთიდან კარგად ჩანს, რომ ისევე, როგორც მთლიანად ფეოდალურ სამყაროში, საბრძოლო შეიარაღება საქართველოშიც ძვირადღირებული პროდუქცია იყო და აშკარად მხოლოდ მიწისმფლობელთა ფენისთვის იყო ხელმისაწვდომი, სიგელში ნახსენებია, რომ ცხენი 300 თეთრი ღირდა და უნაგირი, რომელიც კიდევ უფრო ძვირად ფასობდა, 500 თეთრი,[6] ანუ იკვეთება ფეოდალიზმის კიდევ ერთი მკაფიო ნიშანი, იარაღის სიძვირე, რაც ფეოდალური საზოგადოების სოციალური დიფერენციაციის უტყუარი მაჩვენებელია.[7] სამხედრო აღჭურვილობის სიძვირე იმას ნიშნავს, რომ სამხედრო საქმე IX საუკუნეში უკვე სოციალურად დაწინაურებული ფენების პრეროგატივადაა ქცეული, ხოლო საზოგადოების რიგითი ფენების მოვალეობას მათი მატერიალური უზრუნველყოფა წარმოადგენს, რაზედაც პირდაპირ მონაცემებს იგივე სიგელი იძლევა. ფავნელთა სიგელზე არსებულ მიქაელ მემღვიმის მინაწერში საუბარია, თუ როგორ უნდა უზრუნველყონ გლეხებმა დიდგვაროვნები ნადირობის დროს სურსათის ყოველდღიური ნორმით, ორ პიროვნებაზე ორი შეჭამანდით, ორი პურითა და ორი პირი ღვინით.[8] თუ მასშტაბებს არ მივიღებთ მხედველობაში, ნადირობის უზრუნველყოფა თითქმის იგივე იყო, რაც სამხედრო ლაშქრობისა,[9] ასე რომ, ამ შემთხვევაში, ჩვენ

ფაქტიურად ვხედავთ სამხედრო უზრუნველყოფის სისტემას. საბუთში მოცემული ინფორმაციის მიხედვით, მიქაელ მემღვიმის მიერ ციხის აგების, მისი დანიშნულებისა და მის შესანახად დაწესებული ბეგრის შესახებ[10] ისიც კარგად ჩანს, რომ ციხესიმაგრის შენახვისთვის გასაწევი ხარჯი მწარმოებელი ფენის ვალდებულებაა, ხოლო მოსახლეობის დაცვა მიწისმფლობელების მოვალეობას წარმოადგენს, რაც ფეოდალიზმის ტიპური მდგომარეობაა და ქვეყნის ტერიტორიების ფეოდალურ საკუთრებაში დანაწილებისა და ფეოდალური ვალდებულებების არსებობაზე მიუთითებს, მოკლედ რომ ვთქვათ, IX საუკუნის საქართველოში წარმოდგენილია ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის სისტემა, რომელიც სამხედრო სამსახურის გაწევას - მიწისმფლობელებს, ხოლო სამხედრო საქმის უზრუნველყოფას მწარმოებელ ფენებს აკისრებს.[11]

ქართულ ისტორიოგრაფიაში აკად. დ. მუსხელიშვილის მიერ ფორმულირებული კონცეფციის თანახმად, VIII საუკუნის შუა ხანების საქართველოში ფიქსირებულია ფეოდალიზმის მთელი რიგი დამახასიათებელი ნიშნები, კერძოდ: 1. ციხესიმაგრეთა ინტენსიური მშენებლობა, 2. "მთავართა სიმრავლე," რომელთა რეზიდენციებსაც ეს ციხესიმაგრეები წარმოადგენდა. 3. მიწაზე დამკვიდრებულ ფეოდალთა მონოპოლიური საკუთრება. 4. სენიორალური სისტემის ფორმირება. 5. ნატურალური რენტა და ა.შ.[12] "ასეთი ფეოდალიზმი"[13] თავისთავად გულისხმობს სამხედრო ორგანიზაციის შემდეგ სისტემას: "სენიორი-ვასალი-ვასალის ვასალები," რაც საქართველოს რეალობაში, დავით კურაპალატისა და ლიპარიტის შემთხვევაში, შესანიშნავადაა გამოხატული ვასალური დამოკიდებულების სქემაში: "ტაოს მეფე-თრიალეთის ერისთავი-თრიალეთის აზნაურები." ანუ თრიალეთის ერისთავი ვალდებულია, ტაოს მეფის მოწოდებაზე შეკრიბოს მის საერისთავოში მცხოვრები სამხედრო ვალდებული მიწისმფლობელები და მონაწილეობა მიიღოს დავითის სამხედრო კამპანიებში. ლიპარიტი ამ მოვალეობას პირნათლად ასრულებს, ის მონაწილეობს დავით I კურაპალატის (876-881 წწ.) სამხედრო კამპანიებში, დავითის არმიის შემადგენლობაში იბრძვის ბაგრატიონთა მეორე შტოს (ნასრა გუარამის ძის) წინააღმდეგ, დავითის სიკვდილის შემდეგ კი, მისი ძმის, აშოტ II-ის (881-885 წწ.) არმიაშია,[14] მსგავსად ფავნელისა, რომელიც მეფის (ფავნელთა საბუთში მეფის სახელი არ არის მითითებული, მაგრამ ის აფხაზთა მეფე უნდა იყოს) მოწოდებაზე სალაშქროდ ბარდავში მიდის, სადაც მას, როგორც მიწისმფლობელს, პირადი ინტერესი (გარდა ნადავლისა) ნაკლებად ექნებოდა, ქართლიდან ისეთ შორეულ ქალაქზე ლაშქრობას, როგორიც ბარდავი იყო, მას მისი ვასალური მოვალეობები აიძულებდა.[15]

სენიორისა და ვასალის ვალდებულებების სიმყარე მთლიანად სენიორის სიძლიერესა და სახელმწიფოს ტერიტორიაზე მისი უზენაესი (სამეფო) უფლებების სიმტკიცეზე იყო დამოკიდებული,[16] როდესაც ლიპარიტ ბაღვაშმა დავით კურაპალატი "იპატრონა" და იგი სენიორად ცნო, ამით მან დავითის სამეფო უფლებები აღიარა მის სახელმწიფოში შემავალ თრიალეთის რეგიონზე, რაც მას ავალდებულებდა თრიალეთში მიწისმფლობელ-

ობის სანაცვლოდ შეესრულებინა სამხედრო სამსახური. ბუნებრივია, რაც უფრო მტკიცე იყო მეფის (სენიორის) ხელისუფლება გარკვეულ ტერიტორიებზე, მით ეფექტურად სრულდებოდა არსებული სამხედრო ვალდებულებები ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები მიწისმფლობელების მხრიდან, და პირიქით, როდესაც სამეფო ხელისუფლება ჯერ არ იყო განმტკიცებული, ეს უპირველესად, მის სამხედრო პოტენციალზე ისახებოდა. IX-X საუკუნეების ქართველ მონარქთა ფეოდალური უფლებები აშკარად მკვეთრად განსხვავდებოდა XI და (მით უმეტეს) XII საუკუნეების ერთიანი საქართველოს მეფეთა უფლებრივი მდგომარეობისგან. IX-X ს.ს. მონარქები, გარკვეული თვალსაზრისით, ჯერ კიდევ უფრო ფეოდალური საზოგადოების ინდივიდუალური ლიდერებად რჩებოდნენ, ვიდრე "კონსტიტუციურ" (მემკვიდრეობით) ხელისუფლებად, მათი ძალაუფლება და სამხედრო ორგანიზაციის სიმყარე, მნიშვნელოვანწილად მათ პიროვნულ ფაქტორზე იყო დამოკიდებული, მიწისმფლობელები მათ წინაშე უფრო პიროვნული ერთგულებით იყვნენ ვალდებულნი, ვიდრე სახელმწიფოებრივი მოვალეობებით, რის გამოც საკმარისი იყო ამ ფაქტორის დასუსტება, რომ მოცემულ სამეფოში პრობლემები წარმოქმნილიყო. მაგალითად, X საუკუნის 50-იან წლებში, აფხაზეთის სამეფო ცდილობდა კახეთის დაპყრობას, რა დროსაც აფხაზეთის მეფე გიორგი II-მ (922-957 წწ.) მოსალაპარაკებლად მიიწვია კახეთის მეფე კვირიკე II (929-976 წწ.) და შეიპყრო, რის შემდეგაც კახეთის სამეფოს სამხედრო ორგანიზაცია უბრალოდ დაშლილი, ხოლო კახეთი დაუცველი აღმოჩნდა გიორგის არმიის წინაშე. ამ გარემოებამ გიორგის საშუალება მისცა, თანამიმდევრულად დაეკავებინა კახეთის ტერიტორიები, გარდა ერთი-ორი ლოკალური წინააღმდეგობის კერისა (მაგალითად, ლოწობნის ციხის, სადაც ადგილობრივი დიდებული ივანე არშის ძე იყო გამაგრებული), რის შედეგადაც კახეთი აფხაზეთის სამეფოს მხრიდან, ფაქტიურად, დაპყრობილი აღმოჩნდა და სამხედრო წინააღმდეგობის (ანუ არმიის ფორმირების) უნარს აღარ ამჟღავნებდა.[17] კახეთის არმიის მობილიზება სენიორის (კვირიკეს) ტყვეობაში ყოფნის გამო გახდა შეუძლებელი, მაგრამ კვირიკეს ტყვეობიდან განთავისუფლების შემდეგ, მისი სამეფოს მიწისმფლობელები (აზნაურები) დაუყოვნებლივ გაერთიანდნენ მის გარშემო და გიორგის გარნიზონები კახეთის სიმაგრეებიდან განდევნეს.[18]

კვირიკეს შემთხვევაში სურათი სრულიად ნათელი უნდა იყოს, კახეთის არმიის ფორმირება მოხერხდა მაშინ, როდესაც სენიორმა ფეოდალური ვალდებულებების შესრულების მოთხოვნა შეძლო, წინააღმდეგ შემთხვევაში სამხედრო ორგანიზაცია სრულიად არაეფექტური იყო, რაც ამ სისტემის სისუსტეზე, მისი განვითარების საწყისი ეტაპის არსებობაზე, უნდა მიუთითებდეს. აშკარაა, IX-X საუკუნეების საქართველოში სამეფო მფლობელობის უზენაესობა და, შესაბამისად, სამხედრო ორგანიზაციის სისტემურობა მეფის (მთავრის, ქორეპისკოპოსის და ა.შ.) პიროვნულ ფაქტორთან ასოცირდებოდა, ფეოდალები მას აძლევენ ერთგულებისა და სამხედრო სამსახურის ფიცს

და არა მთლიანად სამეფო საგვარეულოს, ეს ფიცი (დასავლეთ ევროპული ფეოდალიზმის მსგავსად) აშკარად ინდივიდუალური ხასიათის იყო და სამეფო სახლის რომელიმე წევრს, სენიორის უფლებების განხორციელება, მეფის ტყვეობის (ან სხვა მიზეზის არსებობის) შემთხვევაში, ნაკლებად შეეძლო,[19] რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ფეოდალურ (პირველ ყოვლისა კი, სამხედრო) ვალდებულებებს ინსტიტუციონალური სახე საბოლოოდ არ მიუღია, მაგრამ ამ მიმართულებით ვითარდება. მოგვიანებით, მდგომარეობა აბსოლუტურად შეცვლილია, მაგალითად, ბაგრატ IV-ის (1027-1072 წწ.) დროს, როდესაც მეფის მცირეწლოვანება ან მისი რამდენიმე წელი იძულებით ბიზანტიაში ყოფნა, მისი ვასალების ვალდებულებებზე ნეგატიურ ზემოქმედებას უკვე ნაკლებად ახდენს, ბაგრატის უფლებებს მისი ყველაზე ძლიერი შიდა მოწინააღმდეგე ლიპარიტ ბაღვაშიც კი არ (ან ვერ) აყენებს ეჭვქვეშ.[20] IX-X საუკუნეებში კი განსხვავებული ვითარებაა, რის გამოც მეფის პიროვნული სიძლიერის ფაქტორს, რომელიც ფეოდალიზმის ეპოქაში ყოველთვის უმნიშვნელოვანესი იყო, განსახილველ პერიოდში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. IX-X საუკუნის ქართული სახელმწიფოების სამხედრო ძლიერება, სამეფო უფლებების უზენაესობასთან ერთად (რომელიც ჯერ არ არის საბოლოოდ ფორმირებული), მეფეთა პიროვნულ ღირსებებზეა დამოკიდებული, რაც ყველაზე მკაფიოდ იმიერ ტაოს მეფე, დავით კურაპალატის (961-1001 წწ.) პიროვნებაში ვლინდება (რაც მომდევნო ქვეთავში იქნება განხილული), თუმცა სხვა შემთხვევებშიც გარკვევით ჩანს.

IX საუკუნესა და X საუკუნის (დაახლოებით) 60-იან წლებამდე, ქართულ სახელმწიფოთა შორის, სამხედრო თვალსაზრისით, ყველაზე ძლიერი აფხაზეთის სამეფოა, რომელსაც სხვებთან შედარებით ვრცელი ტერიტორიები ეკავა და, შესაბამისად, ყველაზე მეტ ფეოდალურ ერთეულს (ე.ი. სამობილიზაციო რესურს) მოიცავდა,[21] მაგრამ ამ რესურსის მობილიზებასა და ორგანიზებულ გამოყენებას, გამაერთიანებელი ფაქტორი, ძლიერი სამეფო ხელისუფლება სჭირდებოდა, რასაც ყველა იმ შემთხვევაში ვხედავთ, როდესაც სამეფოს სათავეში ძლიერი პიროვნებები, მაგალითად, კონსტანტინე III (893-922 წწ.), გიორგი II (922-957 წწ.), ლეონ III (957-967 წწ.) მოდიოდნენ. ეს მეფეები ატარებდნენ მასშტაბურ სამხედრო კამპანიებს და ახერხებდნენ ქართლისა და რიგ შემთხვევებში კახეთის დამორჩილებას, რაც იმას ნიშნავს, რომ ისინი ახდენდნენ მათ სამეფოში არსებული სამხედრო პოტენციალის ეფექტურ მობილიზებას და აიძულებდნენ მინისმფლობელებს, შეესრულებინათ ფეოდალური ვალდებულებები, მაგრამ საკმარისი იყო, სამეფო ხელისუფლების ვაკუუმი წარმოქმნილიყო, როგორც ეს მოხდა გიორგი II-ის მეფობის დასაწყისში, გიორგისა და მისი ძმის ბაგრატის შინა ომის დროს, ან კიდევ ქვეყნის სათავეში სუსტი მონარქი მოქცეულიყო, როგორიც იყო თეოდოს III (975-978 წწ.), რომ სურათი რადიკალურად იცვლებოდა, პირველ შემთხვევაში, აფხაზეთის

სამეფომ — ქართლი, ხოლო მეორე შემთხვევაში აფხაზმა მეფეებმა სამეფო დაკარგეს. მეფის პიროვნული ძლიერების ფაქტორი ასევე კარგად ჩანს ბაგრატ III-ის (978-1014 წწ.) შემთხვევაში, როდესაც მან სამხედრო ძალის გამოყენებით დაამარცხა ქართლის ფეოდალები და აიძულა ისინი, ეცნოთ ბაგრატის სენიორალური უფლებები ქართლის ტერიტორიებზე.

ამგვარად, IX-X საუკუნის ქართულ სამეფოებში შემდეგი ვითარება უნდა ყოფილიყო: სამხედრო ორგანიზაცია აწყობილი იყო სენიორალურ-ვასალურ პრინციპზე, რომლის საფუძველსაც ვასალის მიერ სენიორისადმი მიწისმფლობელობის უფლების სანაცვლოდ მიცემული ინდივიდუალური ერთგულების ფიცი წარმოადგენდა. სამხედრო ორგანიზაციის ეფექტურობასა და მობილიზაციის მასშტაბებს განაპირობებდა სენიორის ლეგიტიმური უფლება გარკვეულ ტერიტორიებზე და მისი პიროვნული ღირსებები. სამხედრო სამსახური სოციალურ ვალდებულებას წარმოადგენდა, რომლის შესრულებაც მხოლოდ გარკვეული სოციალური სტატუსისა და ქონების მფლობელი ფენების მოვალეობა იყო, ხოლო საზოგადოების რიგითი წევრების ფუნქციად სამხედრო სტატუსის მქონე ფენების მატერიალური უზრუნველყოფა რჩებოდა.

როგორც ეს უკვე არაერთგზის აღვნიშნეთ (წინა თავებში), მიწისმფლობელობის თავისებურებების გამო, ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის სამობილიზაციო რესურსი ყველა ქვეყანაში გარკვეულ ფარგლებში იყო შეზღუდული, არავითარი საფუძველი არ გაგვაჩნია, რომ საქართველოში განსხვავებული ვითარება ვივარაუდოთ. IX-X საუკუნის ქართული სამეფოების არმიები ამ პერიოდის ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელ, მეომართა საკმაოდ მცირერიცხოვან გაერთიანებებს წარმოადგენდა, რაზედაც პირდაპირ თუ არაპირდაპირ, მრავალი გარემოება მიუთითებს.

რაოდენობა

ასოლიკის ციფრები:

- გოხენის ემირი აბუ ტალიბი 905 ქვეითით თავს ესხმის ვასპურაკანს, ვასპურაკანის მეფის ბრძანებით მის წინააღმდეგ გამოდიან აბუ ლ-ჰარიბი, მთავარი გრიგორი და მარზპანი ტიგრანი მთელი თავისი ძალებით და მარცხდებიან. გვ. 133

- 973 წელს ამიდის ალყის დროს, არაბები 400 კაცით აკეთებენ გამოხტომას და ტყვედ აჰყავთ ბიზანტიელი სარდალი მლეხი. გვ. 130

გიორგი II, ტაოელი მეფეები და ფადლა ქორეპისკოპოსი 929 წელს ერთად ცდილობენ უფლისციხის აღებას. მატიანე. გვ. 267

ინგლისში ვილჰელმის დროს მიწებს ძირითადად 250 ოჯახი ფლობდა.
კიონიგსბ. გვ. 165
ხაზარების თურქული გვარდია 7000. გუმილიოვი 204

შენიშვნები და მითითებული ლიტერატურა

1. დ. მუსხელიშვილი. ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისთვის. გვ. 144-146; მისივე. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 419–424; კიდევ ლიტერატურა.
2. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 258.
3. მაგალითად, ბაღვაშთა ფეოდალურ ერთეულში ფორმირებული ვასალური კიბე შესანიშნავადაა წარმოდგენილი (1047-1048 წწ.) ლიპარიტ IV ბაღვაშის ბრძანებით გადაწერილი სახარებების მინანერებში, რომელშიც იხსენიებიან ლიპარიტ ერისთავ-ერისთავის "ერთგულნი ყოველნი ერისთავნი და აზნაურნი." მ. ბერძნიშვილი. საქართველო XI-XII საუკუნეებში. გვ. 59; შეიძლება კიდევ ლიტერატურა
4. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
5. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. გვ. 17.
6. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. გვ. 17.
7. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
8. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. გვ. 18.
9. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
10. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. გვ. 19.
11. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
12. დ. მუსხელიშვილი. ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისთვის. გვ. 144-146.
13. დათუნას გარდა თ.პაპუაშვილიც მიიჩნევს, რომ განვითარებული ფეოდალიზმი VIII ს. II ნახევარში დამყარდა
14. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 259-260.
15. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. გვ. 17.
16. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
17. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 268.
18. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 269.

გ) IX-X სს. ქართული არმიების რაოდენობები.

როგორც ცნობილია, 952-953 წლებში ამიერკავკასიაში ილაშქრა აბასიდების არმიამ ბუღა-თურქის მეთაურობით, რომლის წინაშეც ადგილობრივი სამხედრო ძალები უძლურნი აღმოჩნდნენ. ბუღამ უპრობლემოდ დაიკავა სომხეთი, სადაც შეიპყრო სომეხი მთავრები, აიღო და გადაწვა თბილისი, რომლის ემირსაც თავი მოჰკვეთა და თავისი არმიის ერთი ნაწილით საველე ბრძოლაში დაამარცხა აფხაზეთის მეფე თეოდოსი, რომელმაც თავს გაქცევით უშველა.[1] მიუხედავად იმისა, რომ ბუღა თურქს სერიოზული პრობლემები შეექმნა წანარების წინააღმდეგ, მთებში ბრძოლისას,[2] მისი არმიის უპირატესობა ამიერკავკასიის სახელმწიფოების სამხედრო ძალების წინაშე აშკარა იყო, რაც იმას ნიშნავს, რომ ბუღა თურქის არმია ბრძოლისუნარიანობითა და რაოდენობით მკვეთრად აღემატებოდა IX საუკუნის შუა ხანების ქართულ-სომხური სახელმწიფოების არმიებს, რომელთა დაახლოებითი სიდიდის დასადგენადაც, უპირველესად, ბუღას არმიის რაოდენობის გარკვევაა აუცილებელი.

ქართლის მატიანის ავტორი ბუღა-თურქის არმიას 120 ათასი მეომრით განსაზღვრავს,[3] რაც დაუჯერებლად გაზვიადებული ციფრია, არაბთა სახალიფოს ამ სიდიდის საველე არმიები არ ჰყავდა და (როგორც უკვე განვიხილეთ) არც იმ დროს არსებული სამხედრო ორგანიზაცია იძლეოდა ამ რაოდენობის მეომრების ერთ არმიად ფორმირების, მართვისა და უზრუნველყოფის შესაძლებლობას.[4] არაბთა სახალიფოს განკარგულებაში თავისი დროისთვის ნამდვილად დიდი სამხედრო შესაძლებლობები იყო (დაახლოებით 250-300 ათასი მეომარი[5]), მაგრამ ეს ძალები ცალკეულ ნაწილებად იყო განლაგებული სახალიფოს უზარმაზარი ტერიტორიების სხვადასხვა რეგიონში და მათი თავმოყრა და ერთი მიმართულებით, ერთი საველე არმიის სახით კონცენტრირებულად გამოყენება შეუძლებელი იყო.[6] არაბული არმიების ზოგად რაოდენობრივ მასშტაბებზე პირველ წარმოდგენას იძლევა სახალიფოს მთავარი მოწინააღმდეგის, ბიზანტიის იმპერიის არმიის, სიდიდე, რომელიც VIII-X საუკუნეების განმავლობაში საკმაოდ სტაბილურ მაჩვენებელს, დაახლოებით, 120 ათას მეომარს უტოლდებოდა.[7] საკვირველი ბუნებრივია, რომ ბიზანტიური არმია, ისევე როგორც არაბული, რამდენიმე საველე არმიად დაყოფილი მოქმედებდა იმპერიის ტერიტორიაზე, სხვადასხვა მიმართულებით და არაბების წინააღმდეგ მხოლოდ მისი ნაწილის გამოყენება იყო შესაძლებელი. თუ ვივარაუდებთ, რომ არაბების, როგორც ყველაზე დიდი საფრთხის, წინააღმდეგ იმპერია თავისი ძალების ნახევარს მაინც გამოიყენებდა, ხოლო მეორე ნახევრით სხვა საფრთხეებს (ბალკანეთზე, სამხრეთ იტალიაში, ხმელთაშუა ზღვის კუნძულებზე) მოიგერიებდა,[8] გამოვა, რომ არაბული ექსპანსიის წინააღმდეგ მას, დაახლოებით, 60 ათასამდე მეომრის

გამოყვანა შეეძლო, ხოლო ის გარემოება, რომ არაბებმა ბიზანტიის დაპყრობა და მისი ნინააღმდეგობის გადალახვა საბოლოოდ ვერ შეძლეს, იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ბიზანტიელებთან შედარებით დამთრგუნველი რაოდენობრივი უპირატესობა არაბებს არ ჰქონიათ. ე.ი. გამოდის, რომ 120-ათასიანი საველე არმიის ფორმირება არაბებს უბრალოდ არ შეეძლოთ, სხვა შემთხვევაში, ასეთ რაოდენობებს ისინი, პირველ ყოვლისა, იმპერიის ნინააღმდეგ გამოიყენებდნენ და არა ამიერკავკასიაში, რაც არ მომხდარა. ბუღა-თურქის ამიერკავკასიაში ლაშქრობის წინა პერიოდში, 833 წლისთვის, ბიზანტია-სახალიფოს საზღვარზე, აღმოსავლეთ ანატოლიაში, გარნიზონების სახით დისლოცირებული იყო დაახლოებით 25 ათასი არაბი მეომარი, რომლებიც იცავდნენ საზღვრის, დაახლოებით, 600-კილომეტრიან ზოლს (ე.ი. საშუალოდ 1 კილომეტრზე მოდიოდა, სავარაუდოდ, 41-42 მეომარი),[9] ხოლო ბიზანტიის მიმართულებით არსებული ძირითადი არაბული სამხედრო ძალის, სირიის საველე არმიის, სიდიდე 20-30 ათასი მეომრის ფარგლებში მერყეობდა.[10] რასაკვირველია, ასეთ პირობებში იმის ვარაუდი, რომ არაბებს შეეძლოთ ასეულ ათასიანი არმიების ფორმირება და ცალკეულ მიმართულებებზე ამ ძალებით მოქმედება, შეუძლებელია.

ამიერკავკასიაში შემოსული ბუღა-თურქის არმიის დაახლოებითი სიდიდის განსასაზღვრად მნიშვნელოვანია იმ მონაცემების გათვალისწინება, თუ რა სიდიდის სამხედრო ძალებით ატარებდნენ სხვადასხვა სამხედრო ოპერაციას არაბები IX საუკუნის შუა ხანებში. ამიერკავკასიაში ლაშქრობამდე ხუთი წლით ადრე, 847 წელს, ბუღამ ჩაატარა ამიერკავკასიის მსგავსი დამსჯელი ოპერაცია სამხრეთ არაბეთში, ხალიფასგან გამდგარი ბანუ ნუმაირის ტომის ბედუინების წინააღმდეგ. ბუღას ამ არმიის სიდიდე უცნობია, მაგრამ ცნობილია, რომ ლაშქრობის პერიოდში მას დასახმარებლად გაუგზავნეს რაზმი 700 ცხენოსნის ოდენობით,[11] რაც გარკვევით მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ ბუღას განკარგულებაში სულ რამდენიმე ათასი მეომარი უნდა ყოფილიყო, სხვა შემთხვევაში ამ რაოდენობის სამხედრო დახმარებას აზრი არ ექნებოდა. 865 წელს აჯანყებული თურქული გვარდიის წინააღმდეგ ხალიფა ალ-მუჲთადიმ გამოიყვანა 6-ათასიანი არმია.[12] 867 წელს ბუღას ვაჟი, ასევე ცნობილი მხედართმთავარი, მუსა იბნ ბუღა, ხალიფამ გაგზავნა ალ-ჯაბალის ოლქში აჯანყების ჩასაქრობად, მაშინ მუსას განკარგულებაში იყო 2443 მეომარი.[13] 870 წელს ხალიფას წინააღმდეგ აჯანყდა ბუღას თანამედროვე მეორე თურქი სარდალი, სალიჰ იბნ ალ-ვასიფი, რომლის არმიაც 5 ათასი მეომრისგან იყო დაკომპლექტებული, ვასიფს 4 ათასი მეომრით დაუპირისპირდა მუსა იბნ ბუღა[14] და ა.შ. თუ ამ ციფრებს დავუმატებთ იმ მონაცემსაც, რომ ბუღა-თურქის პირადი გვარდია, რომელიც იმდროინდელი არაბული არმიების ძირითად ბირთვს წარმოადგენდა, 500 გულიამით იყო დაკომპლექტებული,[15] ცხადი უნდა გახდეს, რომ ამიერკავკასიის წინააღმდეგ წამოსული ბუღას არმიის სიდიდე ვერაფრით იქნებოდა ვერც 120 და ვერც 50 ათასი, ყველაზე

გონივრული და ამასთან, მაქსიმალური ციფრი, რითაც ბუღა-თურქის 852-853 წლების არმიის სიდიდე (ადგილობრივი მოკავშირეების ჩათვლით) შეიძლება განისაზღვროს, დაახლოებით, 10-15 ათასი მეომარია, რაც სრულიად შეესატყვისება ეპოქის ზოგად "სტანდარტებს." ამ მაჩვენებელს უნდა ადასტურებდეს ბუღას ლაშქრობამდე ათი წლით ადრე (842 წ.) ამიერკავკასიაში ანალოგიური მისიით გაგზავნილი ხალილ იაზიდის ძის არმიის სიდიდეც, რომელიც არაბულ წყაროებში 12 ათასი მეომრის რაოდენობით სახელდება.[16]

ბუღას არმიის სავარაუდო რაოდენობა, 10-15 ათასი მეომარი, გარკვევით მიუთითებს, რომ IX საუკუნის ქართულ სამეფოებს ამაზე ბევრად ნაკლები მეომრის გამოყვანა შეეძლოთ. ბუღას ლაშქრობის შესახებ არსებული წყაროებიდან აშკარად ჩანს, რომ ისინი არაბების ამ არმიასთან დაპირისპირებას სრულიად შეუძლებლად მიიჩნევენ, მეტიც, ის ფაქტი, რომ აფხაზთა მეფე თეოდოსი სასტიკად დამარცხდა, ბუღას არმიის მხოლოდ ერთ ნაწილთან (სავარაუდოდ ავიღოთ მისი ნახევარი, 7-8 ათასი მეომარი, რასაც ემატებოდა ტაოს კურაპალატ ბაგრატის სამხედრო ძალები, სულ ალბათ 10 ათასი), უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ თეოდოსის არმია ალბათ 5 ათასი ან კიდევ ამაზე ნაკლები იქნებოდა, ხოლო ის ფაქტი, რომ აფხაზეთის სამეფო ამ დროისთვის აშკარად უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე ტაო-კლარჯეთისა და კახეთის სახელმწიფოები,[17] ამ ერთეულების დაახლოებით პოტენციალზეც უნდა მიგვითითებდეს.

IX-X საუკუნეების ქართული (ისევე როგორც სომხური) სახელმწიფოების სამხედრო პოტენციალზე გარკვეული წარმოდგენების შექმნა ამ პერიოდების ამსახველი ქართულ-სომხური წერილობითი წყაროების (მატიანე ქართლისა, იოანე დრასხანაკერტელი, ასოღიკი) მონაცემებითაცაა შესაძლებელი. აღნიშნული წყაროები შუა საუკუნეების ქრონიკების "სტანდარტების" შესაბამისად, ზოგჯერ, სრულიად ფანტასტიკურ ციფრებს იძლევა, მაგალითად, მატიანე ქართლის ანონიმი ავტორის აღნიშნული ციფრის (ბუღას არმია 120 ათასი) მსგავსად, ასოღიკი 987 წელს სომხეთის, ხოლო 998 წელს დავით კურაპალატის წინააღმდეგ გამოსული რავადიდების არმიებს 100 ათასი მეომრის ფარგლებში მიუთითებდა,[18] მაგრამ ორივე ავტორთან მაინც გვხვდება საწინააღმდეგო რაოდენობისა და მნიშვნელობის ციფრები.

მატიანე ქართლის ანონიმი ავტორი X საუკუნის 50-იან წლებში კახეთში განვითარებული მოვლენების აღწერისას (როდესაც აფხაზეთის სამეფომ კახეთი თითქმის მთლიანად დაიპყრო) კვირიკე II-ის (929-976 წწ.) მეთაურობით აფხაზთა მეფე გიორგი II-ის (922-957 წწ.) წინააღმდეგ გამოსულ ქართლისა და კახეთის აზნაურების რაოდენობას 60-მდე ადამიანით საზღვრავდა: "შეეზრახნეს აზნაურნი ქართველნი და მათ თანა კახნი: გოდერძი მგდეური, მამა ყანჩაელი, დაჩი კორინთელი, დაჩი და ივანე სხვილოსელნი, სარა და გრიგოლ ძმანი ფხუენელნი, და მათ თანა ორმოცდაათი აზნაური სხუა, და მიერთნეს

კვირიკეს."[19] რასაკვირველია, ეს ციფრი არის არა ქართლ-კახეთის არმიის სიდიდე, არამედ უმსხვილესი ფეოდალების (მიწისმფლობელების) აღმნიშვნელი რაოდენობა, მაგრამ, მისი მიხედვით, არმიის სიდიდეზეც შეიძლება გარკვეული წარმოდგენის შექმნა. არ შეიძლება არსებობდეს ეჭვი იმის თაობაზე, რომ თითოეულ დასახელებულ აზნაურს ახლდა მის სამფლობელოებში მობილიზებული სამხედრო რაზმი, რომლის საშუალო მაჩვენებლადაც 100 მეომარი რომ ავიღოთ (რაც შეიძლება მაღალი ციფრიც კი იყოს), გამოვა, რომ კვირიკეს გარშემო, სავარაუდოდ, 6 ათასი (ან ამ მასშტაბის რაოდენობის) მეომარი გაერთიანებულა, რაც, ამ რაოდენობის დიდი პირობითობის მიუხედავად, მაინც რეალურ ვითარებაზე უნდა მიუთითებდეს, მით უმეტეს, რომ იგივე ასოლი რავადიდების 100 ათასი მეომრის წინააღმდეგ გამოსული ქართულ-სომხური არმიების სიდიდეს ასეთივე ციფრებში (ქართველთა მეფე გურგენისა და ანისის მეფე გაგიკის არმიები თითოეული 6 000 მეომარი) მიუთითებს.[20]

მეომართა რაოდენობის შესახებ, ანონიმისა და ასოღიკისგან რადიკალურად განსხვავდულ მონაცემებს გვაწვდის იოანე დრასხანაკერტელი, რომელიც მეომართა რაოდენობებს უფრო ხშირად ასახელებს და ამასთან, აშკარად, ეპოქის რეალურ მასშტაბებში მიუთითებს. მკვეთრად გაზვიადებული ციფრი დრასხანაკერტელთან მხოლოდ ერთ ეპიზოდშია მოცემული, რომელშიც ის აღნიშნავს, რომ თითქოს სომხეთის მეფე სუმბატ I-ს (890-914 წწ.) 60 ათასი მეომარი შეუგროვებია, თუმცა იგი, ფაქტიურად, თვითონვე უარყოფს დასახელებულ ციფრს, როდესაც აღნიშნავს, რომ სუმბატმა ამ არმიით ბრძოლა წააგო და 50 მეომარი დაკარგა,[21] რაც ბრძოლის მონაწილეთა და განცდილი დანაკარგების აბსურდულად ულოგიკო შეფარდებაა. დრასხანაკერტელის ყველა სხვა მონაცემი ბევრად ზომიერია და ხანდახან შემცირებულის შთაბეჭდილებასაც კი ტოვებს. მაგალითად, მას მითითებული აქვს, რომ სომეხი მთავრების "დიდძალი ჯარი" არაბმა სარდალმა, ჰოლმა, 2 ათასი მეომრით დაამარცხა[22] (იგი ბუღას არმიასაც "დიდძალ ჯარს" უწოდებს[23]), მისი მიხედვით, სუმბატ II-მ შეაგროვა არმია, რომლის ავანგარდმაც 1000 მეომარი შეადგინა,[24] აშოტ სუმბატის ძე 200 მეომრით თავს დაესხა იუსუფ საჯის მარბიელ რაზმებს,[25] ხოლო შემდეგ რამდენიმე ასეული მეომრით ილაშქრა სამშვილდის მფლობელ ვასაკის წინააღმდეგ, რომელიც მის 250 მეომარს, თბილისის საემიროს (და შესაძლებელია კახეთის) ძალებთან ერთად, 4 ათასი მეომრით დაუპირისპირდა.[26] იგივე აშოტი 300 მეომრით შეებრძოლა სომეხი მთავრის საჰაკის 8-ათასიან არმიას, ხოლო ადარნასე კურაპალატი (ქართველთა მეფე) მას ასევე 300 მეომრით დაეხმარა.[27] 300 მეომრით მოდის სამშვილდის ასაღებად გურგენ ერისთავთ-ერისთავი,[28] ბიურაკანის ციხის ალყის დროს დაიღუპა 200 ადამიანი, როგორც მეომრები, ისე არამეომრები,[29] სომხეთში შემოვიდა არაბების დამსჯელი არმია 1000 მეომრის ოდენობით[30] და ა.შ. საინტერესოა, რომ თავის ქრონიკაში დრასხანაკერტელი საკმაოდ ხშირად იყენებს განსაზღვრებას

"დიდძალი ჯარი," რომელსაც მისთვის აშკარად "უფრო მეტის" დატვირთვა აქვს, ვიდრე კონკრეტული ათი ათასების. მაგალითად, იგი აღწერს შემთხვევას, როგორ აოხრებდა სომხურ ტერიტორიებს დვინის არაბი გამგებელი ბშირი "დიდძალი ჯარით," რომელსაც ერთ-ერთი სომეხი ფეოდალი მოულოდნელად შეხვედრისას 20 მეომრით შეება. ამ ბრძოლის აღწერისას იოანე დრასხანაკერტელი ამ "დიდძალი ჯარის" რაოდენობას 1000 მეომრით აზუსტებს. მართალია, იგი ბრძოლის სრულიად დაუჯერებელ სურათს გვიხატავს (20 მეომარი ათასის წინააღმდეგ),[31] მაგრამ მისი ციფრების ზოგადი მასშტაბი სრულიად რეალური და მისაღებია.

იოანე დრასხანაკერტელის ციფრებს, უდავოდ, ღირებულებას ჰმატებს ის გარემოება, რომ იგი ხშირად მის მიერ აღწერილი მოვლენების უშუალო მონაწილე იყო. როგორც სომხეთის კათოლიკოსი და ანისის მეფის უახლოესი პირი, იგი ხშირად აძლევდა რჩევებს სომეხ მეფეებს, მონაწილეობდა სხვადასხვა სახელმწიფო საკითხის განხილვაში, ასრულებდა დიპლომატიურ მისიებს და ა.შ. ანუ ხელი მიუწვდებოდა რეალურ ინფორმაციებზე და მათ მოსაპოვებლად სხვა წყაროების ძებნა ნაკლებად სჭირდებოდა. მაგალითად, ძნელია ეჭვის შეტანა ბიურაკანის ციხის აღების ეპიზოდის რეალობაში, რადგან დრასხანაკერტელი თავად ამ ციხეში იმყოფებოდა და თავდასხმამდე რამდენიმე დღით ადრე დატოვა იქაურობა.[32] დრასხანაკერტელის ციფრებს წერილობითი წყაროების რიგი სხვა მონაცემებიც ადასტურებს, მაგალითად, 912 წელს აზერბაიჯანის მმართველმა იუსუფ-საჯმა 6 000 მეომრით დალაშქრა დერბენტის საემირო,[33] იმავე ხანებისთვის დერბენტისა და შირვანის გაერთიანებულმა არმიამ შეადგინა 10 ათასი მეომარი,[34] 923 წელს ბიზანტიის იმპერატორმა არტანუჯის დასაკავებლად 300 მეომარი გამოაგზავნა[35] და ა.შ. ყველაზე დიდი ციფრი, რომელიც ამ პერიოდის ამსახველ ცნობებში გვხვდება და რომლის რეალურობაც ეჭვს არ იწვევს, ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ გაგზავნილი დავით კურაპალატის არმიაა, რომელიც 12 ათასი მეომრის რაოდენობითაა მითითებული,[36] მაგრამ, ასევე, თითქმის არ შეიძლება დაეჭვება იმ გარემოებაში, რომ კურაპალატის ეს არმია მოკავშირეებითაც იყო გაძლიერებული, ხოლო საკუთრივ იმიერ ტაოს სამეფოს ძალები ბევრად ნაკლები უნდა ყოფილიყო, რასაც შეიძლება ის გარემოებაც მიუთითებდეს, რომ ათი წლის შემდეგ, ტრაპიზონიდან კურაპალატის წინააღმდეგ ნამოსული ბიზანტიელი სარდლის, გრიგორი ტარონიტის არმიას, დავით კურაპალატმა 2 000 მეომარი დაახვედრა.[37]

IX-X საუკუნის ამსახველ წერილობით წყაროებში წარმოდგენილი ციფრების ანალიზი აშკარად მიუთითებს ორ გარემოებაზე, ქართული სახელმწიფოების მაქსიმალური სამხედრო პოტენციალი სადღაც 4-6 ათასი მეომრის ფარგლებში (სხვადასხვა სამეფოს მიმართ მცირე მეტ-ნაკლებობის ტენდენციით) იყო მოქცეული,[38] მაგრამ მიუხედავად ამისა, სამხედრო მოქმედებებში ხშირად მხოლოდ რამდენიმე ასეული მეომარი

მონაწილეობდა,[39] რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ არმიის სრულფასოვანი ფორმირება ყოველთვის ვერ ხერხდებოდა, რის გამოც, ომები მთელ რიგ შემთხვევებში, მცირე ძალებით წარმოებდა, ამის მიზეზი კი იმდროინდელი სამხედრო ორგანიზაციის თავისებურებანი და მობილიზაციის სირთულეები უნდა ყოფილიყო.

არმიის კომპლექტაცია. იოვანე საბანისძის მიხედვით, ხაზარეთში გადახვეწილ ქართლის ერისთავ ნერსეს ახლდა 300 ადამიანი, რომლებიც მისი ფეოდლური სახლის სამხედრო რაზმის წევრები უნდა ყოფილიყვნენ,[40] ასევე მისი სახლის სამხედრო რაზმი "ერი თვისი" ახლდა თბილისის საემიროდან კლარჯეთში გაქცეულ აშოტ კურაპალატს, რომელიც მისი მეშვეობით ამარცხებს თბილისიდან წამოსულ მდევარს.[41] აღნიშნული მონაცემები უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ შუა საუკუნეების ადრეული ქართული არმიების ბირთვს ფეოდალური სახლის მუდმივმოქმედი რაზმები წარმოადგენდნენ, რომლებიც მუდმივად თავიანთი სენიორების გვერდით იყვნენ და ნებისმიერ დროს იარაღით ხელში ასრულებდნენ სამხედრო მოვალეობას. ალბათ, ნაკლები ეჭვი უნდა არსებობდეს იმის თაობაზე, რომ ნერილობით წყაროებში მოხსენიებული მცირერიცხოვანი რაზმები (მაგალითად, ადარნასე კურაპალატისა და გურგენ ერისთავთ-ერისთავის ზემოთ მოხსენიებული 300 მეომარი), რომელთა მეშვეობითაც ქართული სახელმწიფოების მეფეები სხვადასხვა საბრძოლო ოპერაციას ატარებდნენ, სწორედ ამ კატეგორიის მეომრებისგან უნდა ყოფილიყო დაკომპლექტებული. ის ფაქტი, რომ სამხედრო მოქმედებები ზოგჯერ ასეთი მცირე ძალებით ხორციელდებოდა, ორ გარემოებაზე უნდა მიუთითებდეს, არმიის სრული მობილიზება ყველა შემთხვევაში შეუძლებელი იყო და, როგორც ჩანს, ყოველთვის არც იყო საჭირო, რადგან საბრძოლო მოქმედებათა მასშტაბები ასეთ აუცილებლობას ყოველთვის არ ქმნიდა. ამგვარად, შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ არმიის დაკომპლექტების პირველი ელემენტი იყო ფეოდალური სახლის მუდმივი რაზმები, ტაძრეულები, როგორც ეს (სავსებით სამართლიანად) ქართულ ისტორიოგრაფიაშია მიჩნეული.[42]

არმიის დაკომპლექტების მეორე და მთავარი წყარო იყო ფეოდალური ლაშქარი, რომელიც მიწისმფლობელების ფენიდან გროვდებოდა. მეომართა მობილიზების ეს სისტემა (რაც ასევე არაერთხელაა ისტორიოგრაფიაში მითითებული[43]) იყო სენიორალურ-ვასალური ტიპის, რაზედაც სხვა არგუმენტებს რომ არ შევეხოთ, ლიპარიტ ბაღვაშის თრიალეთში დამკვიდრების უკვე რამდენჯერმე მითითებული ცნობაც ადასტურებს. რამდენადაც მიწისმფლობელები (ფეოდალები) არმიის დაკომპლექტების ძირითად რეზერვს წარმოადგენდნენ, ამდენად კონკრეტულ შემთხვევებში მობილიზებული არმიების სიდიდე, მიწისმფლობელებსა და სამეფო ხელისუფლებას შორის არსებულ ურთიერთობებზე იყო დამოკიდებული. იმ შემთხვევებში, როდესაც სამეფო ხელისუფლე-ბა იყო ძლიერი და ახერხებდა მიწისმფლობელების გაკონტროლებას, მაშინ, მათი მხრიდან, ფეოდალური ვალდებულებები მეტი ეფექტურობით სრულდებოდა და უფრო დიდი

არმიის გაწვევაც ხერხდებოდა, აღნიშნული ვითარება კარგად ჩანს, მაგალითად, იმ აფხაზი მეფეების (კონსტანტინე III-ის, გიორგი II-ის, ლეონ III-ის) მაგალითზე, რომლებიც აშკარად ძლიერი მონარქები არიან და უფრო ძლიერი არმიებითაც გამოდიან ქართლისა თუ კახეთის წინააღმდეგ, რომელთა წინაშეც მათ აშკარა სამხედრო უპირატესობა აქვთ. მონარქის სიძლიერის ფაქტორი განსაკუთრებით კარგად ჩანს დავით კურაპალატის შემთხვევაში, რომელიც იმიერტაოს მეფეა და სხვა სახელმწიფოებთან შედარებით მცირე ტერიტორიული ერთეულის მფლობელია (ბიზანტიური ოლქების მიღებამდე), რაც იმასაც ნიშნავს, რომ მის სახელმწიფოში შემავალი ფეოდალური ერთეულების რაოდენობა და სამობილიზაციო რესურსი მცირე იყო (რედ.) იმავე აფხაზეთის სამეფოსთან შედარებით.

კომპლექტაცია (მიწისმფლობელები, ფეოდალური სახლი, მოქირავნეები

ასოლიკის მიხედვით, აფხაზთა არმიაში სარმატები აბასის (928-957) წინააღმდეგ. გვ. 117-118.
მატიანეს მიხედვით ნასრა აფხაზების არმიაში ბაყათარი. გვ. 261.

საჯარისო სახეობები (ცხენოსანნი, ქვეითნი, მშვილდოსანნი, შურდული და ა.ს.)

929 უფლისციხის ალყის დროს "ზოგსა დღესა შეიბნიან ცხენითა, და ზოგსა დღესა ქუეითნი." მატიანე. გვ. 267.
ბასილი I-ის დროს ქვეითი მეომრები ბიზანტიის არმიის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენს. ტრედგოლდი გვ. 115.
ტაოელი მშვილდოსნები ხლათის ალყის დროს 997 წელს. ასოლიკი გვ. 192
ასოლიკი. ადარბადაგანის ემირი 100 000 კაცით თავს ესხმის სომხეთს. დვინს გვ. 140.
ბუღა 120 000.
ჯანაშიას მცდარი აზრით, არაბული არმია მხოლოდ მხედრებისგან შედგებოდა. II. გვ. 357.
ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ლაშქარი იყო ერი, ქვეითი მეომრები, რომლებსაც შემდეგ ცხენოსნები გამოეყვნენ, შემდეგ კი მთელი ერი ცხენზე შეჯდა, რაც არაბების შემოტანილი უნდა იყოს. მაცნე 2, 1991, გვ. 175; ბერძენიშვილის მცდარი აზრით, მხედრები საქართველოში არაბებისგან გავრცელებულა. მაცნე. 2. 1991. გვ. 175.

ბრძოლისუნარიანობა, მთებში მოქმედების უნარი,
საბრძოლო არეალი-ბარდავი ჰალისი სათარეშო რეიდი.

ალანები ქართულ ჯარში პირველად აფხაზი მეფეების სამსახურში ჩნდებიან, რაც მათ წინსვლაზე უნდა მიუთითებდეს.ასოლიკი გვ. 117-118
სებეოსის ცნობით, არაბები სომხებს 15000-იანი ჯარის გამოყვანას ავალებდნენ. გარდაბნელები იოლად ამარცხებენ ხალილს. მატიანე. გვ. 254.
ხი ზაბავრაში მოკლეს არაბი სარდალი ხალილ ია ზდის ძე 842 წელს.
ჯავახეთი I. გვ. 87.
ხელმეორედ ინიშნება [ხალილი] 842 წელს და 12 000-იანი არმიით მიდის თბილისის წინააღმდეგ. იგი მოდის ბითლისი-ხლათი-ჯავახეთის გ ზით, უერთდება 20 000 სომეხი. კვდება ავადმყოფობით ჯავახეთში. მინორსკი. გვ. 45.
844 წელს მის ადგილზე ინიშნება მოჰამედი, რომელიც მონაწილეობს ბუღა თურქის ლაშქრობაში. მინორსკი. გვ. 46

შენიშვნები და მითითებული ლიტერატურა

1. საქართველოში ბუღა-თურქის ლაშქრობის შესახებ იხ. ა. მენთეშაშვილი. ბუღა-თურქის ლაშქრობა საქართველოში. გვ. 127-134; ჯ. სამუშია. ბუღა-თურქის თბილისზე ლაშქრობის ისტორიიდან. გვ. 365-383; კიდევ ლიტერატურა.
2. ა. მენთეშაშვილი. ბუღა-თურქის ლაშქრობა საქართველოში.. გვ. 133; კიდევ ლიტ.
3. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 256.
4. იხ. ზემოთ. I ნაწილის მე-3 თავის ქვეთავი "საველე არმია: მასშტაბები." პროფ. გ. ანჩაბაძე ბუღა-თურქის არმიის სიდიდეს 120 ათასი მეომრის ფარგლებში სავსებით სარწმუნოდ მიიჩნევდა, იხ. Г. Анчабадзе. Источниковедческие проблемы военной истории Грузии. стр. 62; მაგრამ შუა საუკუნეების არმიათა ზოგადი მასშტაბები და უახლესი გამოკვლევები არაბული არმიების შესახებ ამ ციფრის რეალურობას მიუღებელს ხდის. იხ. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 97-99.
5. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 98.
6. არაბულ არმიათა ძირითადი კონცენტრაციის რეგიონები იყო ეგვიპტე, სირია, ერაყი, ხორასანი და ა.შ. საიდანაც ძალების ერთი მიმართულებით გადასროლა ორგანიზაციულად ძალიან რთული საქმე გახლდათ.
7. ბიზანტიის 120 ათასი.

8. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
9. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
9. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 97.
10. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 98.
11. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 127.
12. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 127.
13. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 127.
14. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 127.
15. Hugh Kennedy. The Armies of the Caliphs. p. 127.
16. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. стр. 45.
17. აფხაზეთი უფრო ძლიერია ტაოსა და კახეთზე.
18. Всеобщая История Степаноса Таронского Асохика по прозванию. стр. 140, 193.
19. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 269.
20. Всеобщая История Степаноса Таронского Асохика по прозванию. стр. 194.
21. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 77, 79; დრასხანაკერტელთან გაზვიადებულია ის ცნობა, რომლის მიხედვითაც აზერბაიჯანის მმართველმა იუსუფ აფშინმა 890 წელს სომხეთში 30 ათასი მეომრით ილაშქრა. იხ. იქვე. გვ. 62.
22. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 7-8.
23. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 13.
24. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 113.
25. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 162.
26. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 225-226.
27. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 245-246.
28. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 252.
29. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 293.
30. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 299.
31. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 298-299.
32. იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 280;
33. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. стр. 161.
34. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. стр. 66.
35. არტანუჯის 300 მეომარი.
36.-39. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
40. ნერსე ხაზარეთში 300 კაცით ქ.მწ. 453.
41. სუმბატი გვ. 376.
42.-50. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

დ) ქართულ სამეფოებს შორის IX-X საუკუნეებში მიმდინარე ომების მიზნები და ხასიათი

IX-X საუკუნეები ქართული ისტორიოგრაფიის მიერ შეფასებულია, როგორც საქართველოს გაერთიანებისთვის ბრძოლის ხანა. ისტორიოგრაფიაში საყოველთაოდ დამკვიდრებული აზრით, აფხაზეთის, ტაო-კლარჯეთისა და კახეთის მეფეები, როდესაც ერთმანეთის წინააღმდეგ აწარმოებდნენ ხანგრძლივ ომებს, საქართველოს გაერთიანებისა და ერთიანი სამეფოს ჩამოყალიბების იდეით ხელმძღვანელობდნენ და ერთიანი საქართველოს, როგორც უმთავრესი ეროვნული ღირებულების შექმნას ცდილობდნენ.[1] დამკვიდრებული შეხედულებების თანახმად, საქართველოს ერთიანი სამეფოს იდეის ფორმირება რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში ხდებოდა, კონკრეტული იდეოლოგიის სახით კი იოანე-ზოსიმესა და გიორგი მერჩულეს ნაწარმოებებში ჩამოყალიბდა, რაც იმას ადასტურებს, რომ VIII-IX საუკუნეებში ასეთი იდეა უკვე არსებობდა და ქართული საზოგადოებრივი აზრი პოლიტიკურ გზებს ეძებდა მის გადასაწყვეტად.

რასაკვირველია, არ შეიძლება კამათის საგანი გახდეს ის, რომ IX-X საუკუნეებში მიმდინარე პროცესებმა განაპირობა საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ფორმირება, მაგრამ, შესაძლოა, საკითხავი იყოს, რამ გამოიწვია მისი წარმოქმნა - წინასწარ არსებული პოლიტიკური ერთიანობის იდეის თანამიმდევრულმა რეალიზაციამ, თუ ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელმა ბრძოლამ მიწებისა და ტერიტორიებისთვის. ეს კითხვა ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად აკადემიკოსმა ნ. ბერძენიშვილმა დასვა, თუმცა მოგვიანებით აღარ განავითარა და ისევ საყოველთაოდ მიღებული შეხედულება გაიზიარა.

IX-X საუკუნეებამდე ერთიანი ქართული სახელმწიფო, რომლის პოლიტიკურ საზღვრებშიც ყველა ის ტერიტორია იქნებოდა მოქცეული, სადაც ქართული ეთნოსი იყო განსახლებული, არ არსებობდა. გასული პერიოდების ყველაზე დიდი ქართული პოლიტიკური ერთეული, იბერიის სამეფო, ძირითადად აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიებს მოიცავდა, მას არასოდეს გაუერთიანებია ყველა ქართული ტერიტორია, მის გვერდით ყოველთვის არსებობდა მეორე ქართული სახელმწიფო, ეგრისის (ლაზიკის) სამეფო, რომელსაც დამოუკიდებელი არსებობის ისეთივე უფლება და ტრადიცია გააჩნდა, როგორიც იბერიას, რაც იმას ნიშნავს, რომ ტაო-კლარჯეთისა და აფხაზეთის სამეფოებს ერთად არ უარსებიათ და შესაბამისად, ერთ პოლიტიკურ საზღვრებში არსებობის ტრადიცია და ძველი ვითარების რესტავრაციის სურვილი ვერ იარსებებდა. აქედან გამომდინარე არ შეიძლებოდა ეარსება დინასტიას, რომელიც ასეთი სახის მფლობელობაზე იურიდიულ პრეტენზიას განაცხადებდა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული კონცეფცია ეწინააღმდეგება ფეოდალიზმის უმთავრეს მცნებას, რომლის ძირითადი სისტემური პრინციპი და "წმინდათაწმინდა" ღირებულება მიწაზე საკუთრების უფლება იყო. ზემოთ (იხ. ქვეთავი .....) უკვე აღვნიშნეთ, რომ ახალი ტერიტორიების დაპყრობა და შეერთება (ე.ი. მისი ლეგიტიმაცია) ურთულესი პროცესი გახლდათ და ფეოდალურ სამყაროში, რომელშიც პოლიტიკურ-სოციალური ურთიერთობები ამ პრინციპის დაცვაზე იყო აგებული, მარტო სამხედრო ძალა საკმარისი არ გახლდათ. მასთან ერთად, აუცილებელი იყო მიწის მფლობელობის იურიდიული უფლება, მემკვიდრეობის, ნაჩუქრობის, ნასყიდობის და ა.შ. სახით. შუა საუკუნეების მსოფლიოს არც ერთ ქვეყანაში არ არსებობს იმის პრეცედენტი, რომ სახელმწიფოს ფორმირება და ამ სახელმწიფოს მმართველი დინასტიის ლეგიტიმაცია მომხდარიყოს მხოლოდ ეროვნული იდეოლოგიის საფუძველზე. შუა საუკუნეების სახელმწიფოები ყალიბდებოდა სამხედრო აგრესიისა და მიწაზე ფეოდალური მფლობელობის დაკანონების ურთულესი იურიდიული კომბინაციების შედეგად, იმავდროულად, ამ უკანასკნელ ფაქტორს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. მაგალითად, უკვე აღინიშნა, რომ საფრანგეთის სამეფო სახლმა მანამ ვერ შეძლო ნორმანდიის შეერთება, სანამ მიწის მფლობელობის ლეგიტიმაცია არ მოახდინა. იგივე მოხდა სამხრეთ საფრანგეთშიც, რომელიც ხანგრძლივი ჯვაროსნული ომების შედეგადაც ვერ შეუერთდა საფრანგეთს, სანამ სამეფო კარმა დინასტიური ქორწინებისა და ამ ტერიტორიების უკანასკნელი მფლობელის (ტულუზის გრაფის) უმემკვიდრეოდ სიკვდილის შემდეგ, არ მიიღო მასზე იურიდიული მფლობელობის უფლება. იგივე ხდებოდა ინგლისში, სადაც ინგლისი და შოტლანდია არა მრავალსაუკუნოვანი ომების, არამედ დინასტიური კომბინაციების (ე.ი. მიწის მფლობელობაზე ლეგიტიმური უფლების მიღების) შემდეგ გაერთიანდნენ, ისევე როგორც კასტილიისა და არაგონის სამეფოები და ა.შ.

ასეთი ვითარება დამახასიათებელი იყო მთელი ფეოდალური სამყაროსთვის და, მათ შორის, საქართველოსთვის, ამ სამყაროს განუყოფელი ნაწილისთვის. ფეოდალური საზოგადოებები, საქართველოს ჩათვლით, სახელმწიფოებს ქმნიდნენ არა ეროვნული ნიშნების, არამედ მიწაზე საკუთრების პრინციპის მიხედვით, რის შესაბამისადაც, სახელმწიფოსა თუ ცალკე ფეოდალების მფლობელობა სხვადასხვა ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა, იმის მიხედვით, თუ რომელ მათგანზე მოიპოვებდნენ ისინი მიწის მფლობელობის იურიდიულ უფლებას. მაგალითად, ერთიანი საქართველოს მეფეებისთვის მნიშვნელობა არ ჰქონდა, ვისი მეფეები იქნებოდნენ - აფხაზთა, ქართველთა, სომეხთა თუ შირვანელთა. როდესაც დავით აღმაშენებელი თავის სამეფოს აფართოებდა, მას დაკავებული ტერიტორიები კი არ შეჰყავდა ერთი სახელმწიფო ცნების - "საქართველოს" ქვეშ, არამედ თვითონ ხდებოდა ამ ტერიტორიების მეფე (მეფე სომეხთა და ა.შ.) და სამხედრო ძალის მეშვეობით იმკვიდრებდა ამ ტერიტორიების მფლობელობის იურიდიულ უფლებას.

შუა საუკუნეების განმავლობაში თითქმის შეუძლებელია მონოეთნიკური სახელმწიფოს მითითება იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ ამ პერიოდში ვიწრო ნაციონალური შემადგენლობის სახელმწიფოები არ არსებობდა, არამედ მხოლოდ ჩამოყალიბებას იწყებდა. ნაციონალური პოლიტიკური ერთეულების წარმოქმნას წინ უსწრებდა კულტურულ-ენობრივი ერთობის ფორმირების პროცესი, რომლის დროსაც გარკვეულ ტერიტორიულ არეალზე ერთი (ან რამდენიმე მონათესავე) ეთნოსი დომინირებულ მდგომარეობას იკავებდა და ავრცელებდა თავისი ცხოვრების წესისთვის დამახასიათებელ ტრადიციებს. შუა საუკუნეების დასაწყისისთვის საქართველოს ტერიტორიები დიდი ხნის ფორმირებული იყო ერთიან ქართულ კულტურულ-ენობრივ არეალად, რასაც რელიგიის მაკონსოლიდირებელი ფაქტორიც ემატებოდა. დაგროვილი იყო უზარმაზარი და ხანგრძლივი სახელმწიფოებრივი ცხოვრების გამოცდილებაც, მაგრამ ყოველივე ეს ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა იმას, რომ IX საუკუნისთვის ყველა ქართული ტერიტორიის პოლიტიკური გაერთიანების იდეა წარმოქმნილი იყო და სხვადასხვა ქართველი მეფის სამხედრო მოქმედებანი ამ იდეის ეგიდით წარმოებდა. იოანე-ზოსიმესა და გიორგი მერჩულეს "ფორმულები," რომლებიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული კონცეფციის უმთავრესი არგუმენტებია, აბსოლუტურად არაფერს შეიცავს, რაც პოლიტიკური ერთიანობის იდეის არსებობაზე მიგვანიშნებდა. ორივე მოღვაწის "ფორმულა" მიუთითებს ქართული ეთნოსის კულტურულ-ენობრივ და რელიგიურ ერთიანობაზე, რაც მათ გარეშეც არ შეიძლება იწვევდეს რაიმე ეჭვს, მაგრამ კულტურულ-ენობრივი და რელიგიური ერთიანობის საფუძველზე არც იოანე-ზოსიმე და არც გიორგი მერჩულე პოლიტიკური გაერთიანების აუცილებლობას არ ამტკიცებენ და არც IX-X საუკუნეების ქართველ მეფეთა ქმედებანი მიუთითებენ ამაზე.

IX-X საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს ტერიტორიებზე, ისევე როგორც მთლიანად ფეოდალურ სამყაროში, მიმდინარეობდა ჩვეულებრივი, "სტანდარტული" ხასიათის ფეოდალური ომები, რომლებიც არაფრით განირჩევიან აღმოსავლურ თუ დასავლურ სამყაროებში მიმდინარე მსგავსი ომებისგან. ქართული სახელმწიფოების თავდასხმების უპირველესი ობიექტი თბილისის საემირო იყო, რაც შეიძლება იმას ნიშნავდეს, რომ ადგილობრივი მმართველების თვალსაზრისით თბილისელ ამირათა არაბულ დინასტიებს მიწისმფლობელობის ყველაზე ნაკლები იურიდიული უფლება ჰქონოდათ საქართველოს ტერიტორიებზე. ამირების წინააღმდეგ ომში აქტიურად მონაწილეობენ სომხური სახელმწიფოებიც, რაც საქართველოს გაერთიანების კონტექსტში არაფრით ჯდება. ანისისა და (მოგვიანებით) ტაშირ-ძორაგეტის მეფეები აქტიურად ცდილობენ ქართლზე გაბატონებას, მაგრამ ეს ქართველ მეფეებში იმიტომ კი არ იწვევდა პროტესტს, რომ სომხური სამეფოები, ამ შემთხვევაში, ქართული ტერიტორიების დაპყრობას ცდილობენ და ამით ხელს უშლიდნენ ერთიანი ქართული სახ-

ელმწიფოს ფორმირებას, არამედ იმიტომ, რომ ისინი მათი კონკურენტები ხდებოდნენ ახალი, იურიდიული მფლობელობისგან თავისუფალი ტერიტორიების დაუფლებისთვის ბრძოლაში, რაც იარაღის ძალით ხორციელდებოდა და ამ ომებში, ვთქვათ, თბილისისთვის ბრძოლაში, თუ სომხური სამეფო გაიმარჯვებდა, მას ისეთივე იურიდიული უფლება ექნებოდა მის მფლობელობაზე, როგორიც მოგვიანებით მიიღო ერთიანმა საქართველოს სამეფომ.

საქართველოს ერთიანი სამეფოს ფორმირება დაიწყო 975 წელს, როცა ბაგრატ III მემკვიდრეობის უფლებით გახდა აფხაზეთის მეფე, რაზეც ქართლის მატიანის ავტორი მიუთითებს, რომ იოანე მარუშისძის წინადადებას, ბაგრატის აფხაზეთის მეფობის თაობაზე, დავით კურაპალატი ძლივს დათანხმდა, რადგან ის მემკვიდრედ ჰყავდა ნაშვილები. ძნელი არ უნდა იყოს იმის დანახვა, რომ როდესაც კურაპალატს ბაგრატის აფხაზეთში გამეფებას სთავაზობენ, მისთვის საკითხი ასე დგება: ბაგრატი ან აფხაზეთში უნდა გამეფდეს, ან ტაოში, რაც იმას ნიშნავს, რომ ქართული სახელმწიფოების ერთ პოლიტიკურ ერთეულად გაერთიანების იდეა, რომლის ავტორობას დავით კურაპალატს მიაწერენ, მისთვის ისევე უცნობი იყო, როგორც, ვთქვათ, სომეხი მეფეებისთვის.

დავით კურაპალატი თავისი ეპოქის ტიპური წარმომადგენელი იყო და მიწისმფლობელობის ის კანონები, რომლებიც ფეოდალური სამყაროს უმთავრეს პრინციპს წარმოადგენდა, მისთვისაც უპირველესი ღირებულება იყო. ქართულ-სომხური წერილობითი წყაროების დახასიათებით, დავით კურაპალატი იყო სამართლიანი მეფე, რომელმაც ქართულ-სომხურ სამეფოებს შორის მშვიდობა და სიყვარული დაამყარა. იმ მრავალრიცხოვან ცნობებში, რომლებიც მის შესახებაა შემონახული, კარგად უნდა ჩანდეს, რომ დავით კურაპალატის "მშვიდობისა და სამართლის სიყვარული," უპირველეს ყოვლისა მიწაზე ფეოდალური მფლობელობის უფლებების დაცვაში გამოიხატება, იმის მიუხედავად, საქმე ქართულ მფლობელობას ეხება თუ სომხურს. მაგალითად, დავით კურაპალატი იცავს ყარსის მეფე მუშელის უფლებას, როდესაც ანისის მეფე სუმბატი ცდილობს მისთვის შატიკომის სასაზღვრო ციხის წართმევას. სუმბატმა მას შემდეგ დაუბრუნა ციხე კანონიერ მფლობელს, რაც მის დასაცავად დავით კურაპალატი გამოვიდა, ტაოს არმიით. [ასოლიკი 131] ასევე დაიცვა დავით კურაპალატმა ბაგრატ III-ის მფლობელობა ქართლზე კახელებისგან. მოგვიანებით, ამიერტაოს მეფე ბაგრატ II-სა და მის ვაჟ გურგენს შორის წარმოიქმნა ტერიტორიული კონფლიქტი, რომლის დროსაც ბაგრატის უფლებების დასაცავად დავით კურაპალატი, ხოლო გურგენისა - დავით კურაპალატის დახმარებით აფხაზეთში გამეფებული ბაგრატ III გამოვიდნენ, [ასოლიკი 181 შდრ ჭყხ] ასოლიკის მიხედვით, ამ დაპირისპირების დროს დადებული ზავის სანაცვლოდ ბაგრატ III-მ კურაპალატს გადასცა სკვირეთის ციხე, რომელიც ამ უკანასკნელმა ანისის მეფე სუმბატს დაუთმო. [ასოლიკი 181]

როგორც ვხედავთ, მიწისმფლობელობის უფლებების დასაცავად დავით კურაპალატი მონაწილეობს ქართულ-სომხურ ომებში ქართული სახელმწიფოების წინააღმდეგ,

რაც საქართველოს გაერთიანების იდეის ქვეშ სრულიად არალოგიკურ ქმედებებად გამოიყურება, მაგრამ ყველაფერი თავის ადგილზე დგება, თუ მივიჩნევთ, რომ დავით კურაპალატის მოქმედებების ლოგიკა ექვემდებარებოდა მისსავე ეპოქის მოთხოვნებს და არა მისთვის გვიან მიწერილ იდეებს (რითაც თავად დავით კურაპალატი შეიძლება ძალიან გაკვირვებული დარჩენილიყო). დავით კურაპალატთან დაკავშირებით იმაზე მეტი არგუმენტი მოყვანა - რომ მან თავისი სამეფო ანდერძით გადასცა ბიზანტიის იმპერიას - არ შეიძლება. ამ შემთხვევაში, ცხადია, რომ იმიერ ტაო კურაპალატის პირადი საკუთრებაა და არა საერთო ქართული კუთვნილების ნაწილი. ეს ქართული სახელმწიფო მისი პირადი დომენია, რომლის საკუთრების უფლებაც მან ნებისმიერს შეიძლება გადასცეს და მოიქცეს ისე, როგორც თავად ჩათვლის საჭიროდ. ყველაზე საინტერესო ისაა, რომ იმიერტაოს ბიზანტიის მფლობელობაში გადასვლა არანაირ მასობრივ (საზოგადოებრივ) პროტესტს არ იწვევს, ბიზანტიის იმპერატორები ისევე აგრძელებენ ამ რეგიონის მართვას, როგორც მანამდის მართავდნენ ტაოს მეფეები და ეს ტაოს მოსახლეობისთვის ჩვეულებრივი მოვლენაა. იმპერატორების მიერ რესტავრირებულ ეკლესია-მონასტრების წარწერებში ისინი ისეთივე ქტიტორები არიან და ისევე იღებენ ტაძრების მესვეურთა ლოცვა-კურთხევას, როგორც ეს მანამდე ხდებოდა, ხოლო ტაოს მაღალი სოციალური ფენა ისე უპრობლემოდ გადადის ბიზანტიის სამსახურში და ცდილობს სამხედრო თუ სამოხელეო კარიერის შექმნას, როგორც ამას დავით კურაპალატის დროს ცდილობდნენ. ყოველივე ეს გარკვევით უნდა მიუთითებდეს, რომ საქართველოს გაერთიანების იდეა იმ სახით, როგორითაც მას თანამედროვე ისტორიოგრაფია აყალიბებს, IX-X საუკუნეებში არ არსებობდა და ქართული სახელმწიფოები ცხოვრობდნენ და ომობდნენ თავიანთი ეპოქის შესაბამისი წარმოდგენებისა და კანონების მიხედვით.

IX-X საუკუნეების განმავლობაში (ისევე როგორც შემდგომ ეპოქაშიც) ქართულ სახელმწიფოებს შორის მიმდინარე ომების დროს ქართველი მეფეები ორ ძირითად მიზანს ისახავდნენ: მოეპოვებინათ მოწინააღმდეგეზე სამხედრო გამარჯვება და მიეღოთ იარაღით დაკავებული ტერიტორიების შენარჩუნების იურიდიული უფლება. სამხედრო გამარჯვების მოპოვება და დაკავებული ტერიტორიების მასშტაბები, მთლიანად მოწინააღმდეგეთა ხელთ არსებულ რესურსებსა და ომების სწორად წარმოების უნარზე (ე.ი. პიროვნულ ფაქტორზე) იყო დამოკიდებული. რაც შეეხება ტერიტორიების შენარჩუნებასა და მფლობელობის იურიდიული უფლების მიღებას, აქ სამხედრო გამარჯვების გარდა, მთელი რიგი გარემოებები ასრულებდა მნიშვნელოვან როლს. პირველი ასეთი გარემოება იყო იმ პირთაგან თანხმობის მიღების აუცილებლობა, რომელთაც ეს ტერიტორიები ეკუთვნოდათ (ადარნერსე ყარსის მეფესთან სამი ციხე, ანალოგიური გიორგი I-თან აფხაზი მეფეები, კვირიკეს დამარცხების შემდეგ, მისგან კახეთის მფლობელობის იურიდიული უფლების მოპოვებას ცდილობენ.), თუ ამ უფლების მიღება მოხერხდებოდა, შემდეგი ეტაპი იყო ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები სხვა მიწისმფლობელების დათანხმება და

მათზე სენიორული ვალდებულებების გავრცელება (არ გაკეთებას შეიძლება კონფლიქტი გამოუნია, ასე იყო ტაოში, კახეთში, ქართლში)

ყოველივე ეს ნიშნავს, რომ დავით კურაპალატი უპირველეს ფასეულობად და სამართლიანობად აღიარებს მიწისმფლობელობის იურიდიულ უფლებას, რაც თავისთად დიდად ეწინააღმდეგება საქართველოს გაერთიანების იმ იდეას, რომლის ავტორობასაც კურაპ-ალატს მიაწერენ. იგივე სურათია მოგვიანებით, დავით აღმაშენებლის შემთხვევაშიც,

ე) ტაოს სამხედრო ორგანიზაციის ფენომენი.
დავით კურაპალატი და ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკა

X საუკუნის მეორე ნახევარში იწყება ის ინტენსიური სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობების ეპოქა ტაოს სამეფოსა და ბიზანტიის იმპერიას შორის, რომლის ძირითადი პერიპეტიები მოკლედ ასეთია. 976 წელს ბიზანტიის საიმპერატორო ტახტზე ავიდა 19 წლის ბასილი II, ბიზანტიის იმპერიის ერთ-ერთი უდიდესი იმპერატორი. ამ დროს ტაოში მეფობდა დავით კურაპალატი. იმავე წელს ბასილი II-ს აუჯანყდა მისივე სარდალი ბარდა სკლიაროსი, რომელიც სამი წლის განმავლობაში ცდილობდა მის ტახტიდან ჩამოგდებას. იმპერატორმა საშველად მიმართა ტაოს მეფეს და 979 წელს ქართული არმიის დახმარებით დაამარცხა სკლიაროსის აჯანყება. ამ დახმარების სანაცვლოდ დავით კურაპალატმა იმპერატორისგან დროებით მფლობელობაში მიიღო მისი სამეფოს სამხრეთით მდებარე, იმპერიის შემადგენლობაში შემავალი რამდენიმე სომხური პროვინცია. 987 წელს იმპერატორის წინააღმდეგ დაიწყო ახალი აჯანყება მეორე ბიზანტიელი სარდლის, ბარდა ფოკას მეთაურობით, რომელსაც მხარი დაუჭირა დავით კურაპალატმაც. 989 წელს ეს აჯანყებაც მარცხით დამთავრდა, რის შემდეგაც, 990 წელს ბასილი II-მ გაილაშქრა ტაოს მეფის წინააღმდეგ, რომელმაც პატიება სთხოვა მას და აღუთქვა, რომ მისი სიკვდილის შემდეგ ტაოს სამეფო ანდერძით იმპერიას გადაეცემოდა. ბასილი ამ შეთავაზებას დათანხმდა და დაბრუნდა კონსტანტინოპოლში, ხოლო დავით კურაპალატმა იმავე წელს დაიპყრო ქალაქი მანციკერტი, 997 წელს კი სცადა ხლათის აღება, მაგრამ უშედეგოდ. ერთი წლის შემდეგ დავითმა მოიგერია მუსლიმური კოალიციის შეტევა, რომელიც მიზნად ისახავდა მანციკერტის დაბრუნებას, რის შედეგადაც ეს ქალაქი მყარად დარჩა ქართველთა მეფის ხელში. დავით კურაპალატი გარდაიცვალა 1001 წელს, ხოლო მისი სამეფო, მისივე ანდერძის თანახმად, იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა.[1]

ქართულ ისტორიოგრაფიაში საქართველოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის ეს პერიოდი [დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდგომი ხანა, რედ.] შეფასებულია, როგორც ბიზანტიის მხრიდან განსაკუთრებული აგრესიისა და საქართველოს დაპყრობის მცდელობის ხანა, რაც ისტორიული ვითარების არც თუ სწორ რეკონსტრუქციას უნდა წარმოადგენდეს. ბიზანტიის იმპერიის აგრესია (შესაძლოა უფრო სწორი ტერმინი იყოს, აქტიურობა საქართველოს მიმართ), რასაკვირველია, ღია იყო, მაგრამ აშკარაა, რომ ეს აგრესია არ ეხებოდა მთლიანად საქართველოს, რომლის დაპყრობასაც ბიზანტიელები არ ცდილობდნენ. იმპერიის ინტერესების სფეროში მხოლოდ იმიერ ტაო იყო მოქცეული, რაც, მნიშვნელოვანწილად, თავად დავით კურაპალატის ქმედებამ განაპირობა.

X საუკუნის II ნახევარში, ქართულ სამეფოებს შორის წამყვანი ადგილი ეკავა ტაოს სამეფოს (უფრო სწორად, იმიერ ტაოს), რომელიც დავით კურაპალატის მეფობის პერიოდში, აშკარად უძლიერეს სახელმწიფო ერთეულს წარმოადგენდა მთელ სამხრეთ კავკასიაში. ტაოს სამეფო ტერიტორიული მასშტაბებით, სახელმწიფოებრივი მოწყობითა, თუ მის განკარგულებაში არსებული რესურსებით, პრაქტიკულად, არაფრით აღემატებოდა, პირიქით, ტერიტორიების სიდიდით ჩამორჩებოდა კიდეც მის თანამედროვე სხვა ქართულ თუ სომხურ სახელმწიფოებს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, პოლიტიკური ავტორიტეტით, სამხედრო თუ ეკონომიკური ძლიერებით, მკვეთრად აღემატებოდა დანარჩენებს. იმ ვითარებაში, როდესაც ტაოს სამეფოს არ გააჩნდა დიდი ტერიტორიები და, აქედან გამომდინარე, რაიმე განსაკუთრებული რესურსები, მისი დაწინაურების მიზეზები მხოლოდ მისი მმართველის, დავით III ბაგრატიონის პიროვნულ სიძლიერეში, მის მიერ განხორციელებული ადმინისტრირების ეფექტურობასა და სწორი პოლიტიკის ნარმოებაში უნდა ვეძებოთ. დავით კურაპალატს წერილობითი წყაროები ახასიათებენ, როგორც გამორჩეულ სახელმწიფო მოღვაწეს, მისი თანამედროვეებისთვის იგი "უძლეველი მეფე" იყო და ასეც იხსენიება იგი X საუკუნის ხელნაწერებში.[2] სუმბატ დავითის ძე მას "დიდ კურაპალატსა" და "ღმერთის რჩეულს" უწოდებდა,[3] სომეხი მემატიანე არისტაკეს ლასტივერტეცის მიხედვით, ტაოს მეფე ძლიერი, ქვეყნის მშენებელი, გულუხვი და ღატაკთა მოყვარე,[4] ხოლო ასოღიკისთვის იდეალური მმართველის ტიპი და დიდი მხედართმთავარი იყო, რომელმაც მრავალჯერ გაიმარჯვა არაბებზე და დაამყარა მშვიდობა და კეთილდღეობა სამხრეთ ამიერკავკასიაში, რის გამოც ყველა (იგულისხმებიან ქართველი და სომეხი მონარქები) ნებაყოფილებით ემორჩილებოდა მას.[5]

დავითის დროინდელი ტაოს სამეფო ამიერკავკავსიის უძლიერეს სახელმწიფოს რომ წარმოადგენდა, ამაზე, გარდა წერილობითი წყაროების ცნობებისა, სხვა მრავალი ისტორიული გარემოებაც მიუთითებს, მათ შორის, ამ რეგიონში გაშლილი გრანდიოზული საეკლესიო-სამონასტრო მშენებლობის პროცესი (ოშკის, ხახულის და სხვა ძეგლების მშენებლობა),[6] რაც იმ დროისთვის ძალიან დიდ თანხებს, შრომის სწორ ორგანიზებას და, შესაბამისად, განვითარებული ეკონომიკისა და სახელმწიფო ორგანიზაციის ეფექტური

სისტემის არსებობას მოითხოვდა. (მონეტები[7]). ფაქტია, რომ ტაოს სამეფოში, როგორც მმართველობის, ასევე გადასახადების აკრეფის საკმაოდ მოწესრიგებული მექანიზმი არსებობდა, რაც საშუალებას იძლეოდა, წარმართულიყო აღმშენებლობითი პროცესები, მაგრამ სამეფოს განვითარებული სახელმწიფოებრიობის ყველაზე საუკეთესო არგუმენტი, მაინც ის სამხედრო ძლიერებაა, რომელსაც ტაომ მიაღწია დავით კურაპალატის მეფობის პერიოდში, რაც, თავის მხრივ, იმაზე მიუთითებს, რომ დავით კურაპალატის სამეფოში სამხედრო ორგანიზაციის სისტემაც ისევე კარგად იყო განვითარებული, როგორც ეკონომიკა და სახელმწიფოებრიობის რიგი სხვა სფეროები.

წერილობით წყაროებში დაცულია ტაოს სამეფოს გამორჩეული სამხედრო ძლიერების ამსახველი არაერთი ცნობა, რომელთა მიხედვითაც დავითის წინააღმდეგ ამიერკავკასიის სხვა სახელმწიფოები სამხედრო ძალით დაპირისპირებას, უბრალოდ, ვერ ბედავდნენ. მაგალითად, "მატიანე ქართლისაის" მიხედვით, როდესაც იოანე მარუშისძემ დავითი მიიწვია ქართლში ბაგრატის გასამეფებლად, კახელებმა, რომელთაც დაპრობილი ჰქონდათ უფლისციხე და სხვა ციხესიმაგრეები, ტაოს არმიის გამოჩენისთანავე უბრძოლველად დატოვეს ისინი და რეგიონს გაეცალნენ.[8] იგივე მოხდა მაშინაც, როდესაც კურაპალატმა ილაშქრა კახეთში ტყვედ მყოფი ბაგრატ III-ისა და მისი მშობლების გასათავისუფლებლად. კახელებმა ვერც მაშინ გაბედეს მასთან შებრძოლება და ტყვეები უპირობოდ გაათავისუფლეს.[9] ასევე ვერ დაუპირისპირდა კურაპალატის არმიას კახელებზე ბევრად ძლიერი ბაგრატ III 988 წელს, როცა მან თავის მამობილთან ბრძოლის გამართვას მშვიდობიანი მოლაპარაკება ამჯობინა.[10] ანალოგიურად მოიქცნენ ანისის მეფე სმბატ II, როდესაც ის ყარსის სამეფოსთვის სასაზღვრო ციხის წართმევას ცდილობდა და დავითის სამხედრო ჩარევის შემდეგ ციხე უბრძოლველად დააბრუნა და მუსლიმური საემიროების კოალიციური არმიაც 990 წელს, დავითის მიერ დაპყრობილი მანციკერტის უკან დაბრუნების მცდელობის დროს: მუსლიმებმა ვერ გაბედეს ტაოს არმიასთან შებრძოლება და ეს მეტად მნიშვნელოვანი ქალაქი ქართველებს დაუტოვეს.[11]

დადასტურებულად შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ დავით კურაპალატს შეეძლო 12-15-ათასიანი არმიის ფორმირება,[12] მაშინ, როდესაც მისი თანამედროვე სხვა ქართული თუ სომხური სახელმწიფოების პოტენციალი, ძირითადად, 5-10 ათას მეომარს შეადგენდა.[13] უდავოა, რომ ასეთი ეფექტისთვის დავით კურაპალატს მხოლოდ თავისი ხელისუფლების ცენტრალიზებით შეეძლო მიეღწია: ფეოდალური (სენიორალური) სამხედრო ორგანიზაციის პირობებში მხოლოდ ასე შეიძლებოდა სამობილიზაციო რესურსის მაქსიმალური რეალიზაცია.

X საუკუნეში ისეთი პატარა სამეფოსთვის, როგორიც იყო ტაო, თორმეტ-თხუთმეტათასიანი არმიის ფორმირება საკმაოდ იშვიათ, გამონაკლისი ხასიათის შემთხვევას წარმოადგენდა. რასაკვირველია, იმ პერიოდში, როდესაც ბიზანტიის იმპე-

რიის აღმოსავლეთის საზღვრების არაბული რეიდებისგან დასაცავად ბიზანტიელი სტრატეგოსები საკმარისად მიიჩნევდნენ ხუთიათასიანი სასაზღვრო არმიის არსებობას,[14] იოლი წარმოსადგენი უნდა იყოს, რაოდენ მრისხანე ძალა იქნებოდა არაბული საემიროებისთვის დავით კურაპალატის არმია, რომელიც, მიქაელ ფსელოსის მოწმობით, მაღალი ბრძოლისუნარიანობით გამოირჩეოდა[15], ხოლო, სომეხი ავტორების მიხედვით, მუსლიმების წინააღმდეგ გამართულ ომებში ყოველთვის გამარჯვებული გამოდიოდა.[16]

ყოველივე აღნიშნულიდან გამომდინარე, დავით კურაპალატის განსაკუთრებული სამხედრო ძლიერება უდავო ფაქტია, თუმცა დასაზუსტებელია, რა ტიპის ამოცანების შესასრულებლად იყენებდა ქართველი მეფე თავის გამორჩეულ შესაძლებლობებს. ქართული ისტორიოგრაფია მიიჩნევს, რომ დავით კურაპალატის პოლიტიკური მოღვაწეობა მთლიანად მიმართული იყო ქართული სამეფოების გაერთიანებისაკენ,[17] რასაც მხოლოდ ნაწილობრივ შეიძლება დაეთანხმო, რადგან მისი პოლიტიკური მოღვაწეობის ხასიათისა და შედეგების ანალიზი სხვა დასკვნების გამოტანის შესაძლებლობასაც იძლევა.

ცნობილია, რომ დავით კურაპალატის პოლიტიკურმა ნებამ და სამხედრო ძლიერებამ უზრუნველყო ქართლში მისი შვილობილის, ბაგრატ III-ის, გამეფება, რითაც საფუძველი ჩაეყარა ქართული სამეფოების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანებას, თუმცა მეფობის ბოლო ათწლეულში (990-1001 წწ.), როდესაც იგი აქტიურად მოქმედებდა მუსლიმური საემიროების წინააღმდეგ, ტაოს მეფის პოლიტიკური ინტერესების ვექტორი, აშკარად განსხვავებული მიმართულებით იყო გადახრილი. უკვე აღინიშნა, რომ დავით კურაპალატმა 990 წელს ვანის ტბის რეგიონში დაიპყრო უაღრესად დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობის ციხე-ქალაქი მანციკერტი,[18] რომელიც ქრისტიანულ და მუსლიმურ სამყაროებს შორის არსებულ სასაზღვრო ზოლში მდებარეობდა; 997 წელს შეუტია ხლათს (თუმცა უშედეგოდ), ხოლო 998 წელს დაამარცხა მუსლიმთა კოალიციური ლაშქარი, რითაც საბოლოოდ შემოიმტკიცა მანციკერტი და მისი მიმდებარე რეგიონები.[19] ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია, რომ დავით კურაპალატის ეს სამხედრო მოქმედებები მიზნად ისახავდა: "ტაოს მოსაზღვრე ქართული და სომხური რეგიონებიდან მაჰმადიანების განდევნას, სომხური მიწაწყლიდან მაჰმადიანი მოსახლეობის აყრას და ამ მხარეების ქრისტიანი ქართველებითა და სომხებით დასახლებას... ქართული სახელმწიფოს საზღვრების გაფართოებას, რაც საბოლოოდ დავითის გეგმებით ერთიან საქართველოს უნდა შეერთებოდა."[20]

აღნიშნული დასკვნა წინააღმდეგობრივია და ნამდვილად არ ასახავს არც დავით კურაპალატის სამხედრო მოქმედებების მიზანს და არც იმ დროისთვის არსებულ ვითარებასა და ისტორიულ რეალობას. მანციკერტი და ტაოს მოსაზღვრე სხვა რეგიონები ვერც ტაოს სამეფოსა და ვერც ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შემადგენლობაში, დავითის გეგმებით, საბოლოოდ ვერაფრით მოხვდებოდნენ, რადგან ამ დროისთვის უკვე

არსებობდა დავით კურაპალატის ცნობილი ანდერძი, რომლის მიხედვითაც, დავითის გარდაცვალების შემდეგ, მისი სამფლობელოები ბიზანტიის იმპერიას უნდა გადასცემოდა. ე.ი. დავით კურაპალატმა წინასწარ შესანიშნავად იცოდა, რომ მის მიერ დაპყრობილი მუსლიმური ტერიტორიები აპრიორი ბიზანტიის შემადგენლობაში შევიდოდნენ, რაც მის ქმედებებს აძლევს არა ქართული სამეფოების გაერთიანება-გაფართოების იდეის ქვეშ მოქმედებისა და დამოუკიდებელი (ნაციონალური ინტერესების შესატყვისი) პოლიტიკის წარმოების, არამედ ბიზანტიის ინტერესებისთვის ბრძოლის ხასიათს. ისტორიულ ვითარებასა და ზემოთ აღნიშნულ დასკვნას შორის არსებული ეს შეუსაბამობა ქართულ ისტორიოგრაფიაში შემდეგნაირადაა ახსნილი: 989 წლის "პოლიტიკური მარცხის" გამო (იგულისხმება ბარდა ფოკას აჯანყებაში მონაწილეობა. ამის შესახებ იხ. ქვემოთ), დავით კურაპალატი "იძულებული შეიქმნა, თავისი სამფლობელო (რომელიც მას ერთიანი საქართველოს მეფის, ბაგრატისთვის უნდა გადაეცა) ბიზანტიის იმპერიისთვის ეანდერძა, მაგრამ, ალბათ, მაინც ფიქრობდა ამ მდგომარეობის გამოსწორებას და ამიტომაც საკომპენსაციოდ 90-იან წლებში იწყებს იმ დიდ დაპყრობით ომებს, რომელთა შედეგად ხელთ იგდებს მთელ რიგ სომხურ პროვინციებს."[21]

ჩვენი აზრით, ისტორიულ რეალობასთან არც ეს მოსაზრება უნდა იყოს ახლოს. დავით კურაპალატს არ დაუპყრია მთელი რიგი სომხური პროვინციები, მან დაიპყრო მანციკერტი და უშედეგოდ სცადა ხლათის აღება. მიუხედავად იმისა, რომ მანციკერტის აღება უდიდეს სამხედრო წარმატებათა რიგს მიეკუთვნებოდა, მისი დაპყრობა მხოლოდ ერთი, აპაჰუნიკის ოლქის, მფლობელობას უზრუნველყოფდა და იძლეოდა სასტარტო პოზიციას ვანის ტბის რეგიონის დასაკავებლად, რისი მცდელობაც ხლათის წარუმატებელი ალყით დამთავრდა. დავით კურაპალატის მიერ მანციკერტის დაპყრობას, არც ერთი წერილობითი წყარო არ უკავშირებს "989 წლის პოლიტიკური შეცდომის" შედეგად შექმნილი მდგომარეობის გამოსწორებისა და მანციკერტისა და სხვა სომხური რეგიონების ერთიანი საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შეყვანის მცდელობას. მანციკერტი, რომელიც განუზომლად მაღალი სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე ციხე-ქალაქი იყო, როგორც ბიზანტიის იმპერიის, ისე მუსლიმური საემიროებისთვის, დავით კურაპალატმა არა "თავისი შეცდომის საკომპენსაციოდ," არამედ (როგორც ეს ქვემოთ გამოჩნდება) აშკარად ბიზანტიის იმპერატორის მითითებით დაიპყრო. მაშინდელ გეოპოლიტიკურ ვითარებაში მანციკერტისათვის დამოუკიდებელი ბრძოლა ბიზანტიის იმპერიისა და მუსლიმური სამყაროსთან ერთდროულ დაპირისპირებას ნიშნავდა, რაც ტაოს სამეფოს შესაძლებლობებს აღემატებოდა და ეს გარემოება ყველაზე კარგად თავად დავით კურაპალატს მოეხსენებოდა. არ შეიძლება, არსებობდეს რაიმე ეჭვი იმის თაობაზე, თუ რა სურდა დავით კურაპალატს, როდესაც ის მანციკერტის ალყას იწყებდა, იგი ამ სამხედრო აქციას ბიზანტიის იმპერიისთვის ახორციელებდა. ქართული ინტერესე-

ბისათვის მანციკერტის დაპყრობა იმდროინდელ ვითარებაში, სრულიად არარეალური ამოცანა იყო, იგი საქართველოს ძირითადი ტერიტორიებიდან საკმაოდ შორს მდებარეობდა და მხოლოდ იმიერ ტაოსთან იყო დაკავშირებული ვიწრო კომუნიკაციური დერეფნით (არაქსის ხეობით ?), რის გამოც ერთიანი საქართველოს მეფის, ბაგრატ III-ისთვის, მანციკერტის მართვა და შენარჩუნება (თეორიულად კიდეც რომ დავუშვათ დავით კურაპალატის "პოლიტიკური შეცდომის სანაცვლოდ" მისთვის ამ ქალაქის გადაცემა) სრულიად შეუძლებელი იქნებოდა. ერთადერთ სამხედრო-პოლიტიკურ ძალას, რომელსაც მოცემულ მომენტში ძალუძდა ისეთი დიდი მნიშვნელობის მქონე ქალაქის სტაბილური შენარჩუნება და დაცვა მუსლიმური სამყაროს შეტევებისგან, როგორიც იყო მანციკერტი, წარმოადგენდა ბიზანტიის იმპერია. ამიტომ აშკარაა, რომ დავით კურაპალატმა ქალაქი დაიპყრო არა საქართველოსთვის, არამედ ბიზანტიისთვის. ერთი შეხედვით, ქართველი მეფის, თავისი დროის ამ ნამდვილად გამორჩეული და არაორდინარული პიროვნების, ასეთი ნაბიჯი თითქოსდა მოულოდნელია, მაგრამ X საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ტაოს სამეფოს გარშემო ჩამოყალიბებული გეო-პოლიტიკური ვითარება, მისი დამოკიდებულება ბიზანტიასთან და იმპერიის "აღმოსავლური" ინტერესები, დავით კურაპალატის ქმედებების ლოგიკასა და მოტივაციას სრულიად გასაგებს ხდის.

როგორც ცნობილია, IX-X საუკუნეების განმავლობაში ქართული სამეფო-სამთავროები ბიზანტიის იმპერიის აქტიური გავლენის სფეროში იყო. მათ მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ მასთან. ეს უპირველესად შეეხება ტაო-კლარჯეთის სახელმწიფოებს, რომელთა მფლობელებიც (იშვიათი გამონაკლისის გარდა) ბიზანტიურ სახელმწიფო ტიტულებს ატარებდნენ და იმპერიის უზენაესობას აღიარებდნენ.[22] ბიზანტიის იმპერია ქართველი მეფე-მთავრებისთვის მუსლიმების წინააღმდეგ ბრძოლის პოლიტიკური ლიდერი, ხოლო რელიგიური მოღვაწეებისთვის საქრისტიანოს ცენტრი იყო, რომლის დედაქალაქიც მეორე იერუსალიმად იწოდებოდა.[23] ბუნებრივია, ამ ურთიერთობებიდან გამონაკლისს არც ტაოს სამეფო წარმოადგენდა, მაგრამ ის სიახლოვე, რომელიც ბიზანტიის საიმპერატორო კართან დავით კურაპალატის მეფობის დროს, ბარდა სკლიაროსის აჯანყების პერიოდში (976-979 წწ.), ჩამოყალიბდა, ბევრად სცილდებოდა ჩვეულებრივ სამოკავშირეო დამოკიდებულებას.

ბარდა სკლიაროსი იმ დროის ცნობილი მხედართმთავარი იყო და თავისი აჯანყებით უდიდესი საფრთხე შეუქმნა ბიზანტიის ახალგაზრდა იმპერატორის, ბასილი II-ის ხელისუფლებას,[24] რომელმაც დამოუკიდებლად ვერ მოახერხა ამ აჯანყების ჩაქრობა, მას ამ საქმეში დავით კურაპალატი დაეხმარა. როგორც ცნობილია, სკლიაროსის წინააღმდეგ ქართველმა მეფემ გაგზავნა 12 000-იანი არმია თორნიკე ერისთავის მეთაურობით და ამით უდიდესი როლი შეასრულა აჯანყებულთა დამარცხებაში, რის შედეგადაც იმპერატორმა ხელისუფლება შეინარჩუნა, ხოლო სკლიაროსი ბაღდადში გაიქცა.[25]

სკლიაროსის წინააღმდეგ ბრძოლაში გაწეული დახმარებისთვის ბასილი II-მ თავისი მადლიერება დავით კურაპალატის მიმართ სრულიად უპრეცედენტო აქტით გამოხატა, მან ქართველ მეფეს მისი სიცოცხლის მანძილზე საგამგებლოდ გადასცა ტაოს სამეფოს მოსაზღვრე ბიზანტიური ტერიტორიები: (ასოლიკის მიხედვით) სამხრეთ ბასიანი, კარინის ოლქი ქალაქ თეოდოსიოპოლისის ჩათვლით, ჭოროხის სათავეებთან განფენილი ჩორმაირის ოლქი, ფართო ტერიტორიები მდ. არაქსის სათავეებთან, ჰაქსისა და აპაჰუნიკის ოლქები ევფრატის სათავეებთან, რისი მსგავსიც ბიზანტიის იმპერიის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე, არც მანამდის და არც მას შემდეგ, არ მომხდარა.[26] ამ აქტის უნიკალურობას აძლიერებს ის გარემოებაც, რომ ქართველი მეფეებისთვის გადაცემული ტერიტორიები, განსაკუთრებით კი, ჰაქსისა და აპაჰუნიკის ოლქები (ეს უკანასკნელი მხოლოდ ნაწილობრივ უნდა ყოფილიყო იმპერიის შემადგენლობაში, რადგან ამ ოლქის მთავარი ქალაქი მანციკერტი ამ დროისთვის ჯერ მუსლიმთა ხელში რჩებოდა. იგი 990 წელს აიღო დავით კურაპალატმა) იმპერიის სასაზღვრო რეგიონებს წარმოადგენდა ისლამურ სამყაროსთან და უშუალოდ ემიჯნებოდა მუსლიმთა ტერიტორიების საყრდენ ციხე-ქალაქებს ბიზანტია-მუსლიმების სასაზღვრო ზოლში - მანციკერტს, ხლათსა და ბითლისს, რაც იმას ნიშნავს, რომ ბიზანტიის იმპერატორი უყოყმანოდ ანდობდა თავისი სახელმწიფოს უსაფრთხოებას დავით კურაპალატს, რაც, თავის მხრივ, ასევე უპრეცედენტო ფაქტი გახლდათ.

ბიზანტიის იმპერიის სახელმწიფოებრივ მოწყობაში საზღვრების დაცვას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. იმპერიის ხელისუფლება ყოველთვის ცდილობდა, საზღვრების უსაფრთხოება საგანგებოდ და საიმედოდ უზრუნველეყო, რის გამოც იმპერიაში, დასაცავი მონაკვეთების სპეციფიკისა და თავისებურებების გათვალისწინებით, საზღვრების დაცვის სხვადასხვა სისტემა ფუნქციონირებდა. საზღვრის დაცვის ყველაზე გავრცელებული ფორმა იყო ე.წ. აკრიოტების სისტემა, როდესაც იმპერიის ხელისუფლება სასაზღვრო მონაკვეთებში ქმნიდა ბერძნულ დასახლებებს, რომელთაგანაც სპეციალური აკრიოტების სახელით ცნობილი სასაზღვრო რაზმები იქმნებოდა.[27] (არ-ფიდ. კონტ. ზონა. გე. 384), ასეთ დასახლებებზე ვრცელდებოდა საგადასახადო შეღავათები, რის სანაცვლოდაც აკრიოტებს საზღვრების დაცვა უნდა უზრუნველყოთ. მათ მოვალეობაში, გარდა საზღვრების დაცვისა, მოწინააღმდეგის ტერიტორიებზე დაზვერვის განხორციელება და მარბიელი რეიდების შესრულებაც შედიოდა. ხშირად ხდებოდა ხოლმე, როდესაც იმპერიის ფარგლებში მცხოვრები ხალხებისგან ყალიბდებოდა სამხედრო რაზმები, რომლებიც სამხედრო სამსახურისთვის გადაჰყავდათ მათი განსახლების ადგილიდან დაშორებულ მონაკვეთებში (მაგალითად, იმავე ბასილ II-მ 1016 წელს ყოფილი ტაოს სამეფოს ტერიტორიებისგან შექმნილ ივერიის ფემაში შემოიყვანა ბულგარელთა სამხედრო რაზმები.[28] ფართოდ იყო გავრცელებული პრაქტიკა, როდესაც საზღვრების

დაცვის პირობით სასაზღვრო რეგიონებში ასახლებდნენ მომთაბარეთა (მადიარების, პაჭანიკების, ყივჩაღების, ალანების და ა.შ.) ტომებს,[29] ცნობილია საზღვრების დაცვის ფუნქციის ბიზანტიელთა მხარეზე გადასული მსხვილი არაბული ტომისთვის, ბანუ ჰაბიბისათვის, გადაცემის შემთხვევა, როდესაც აღნიშნული ტომი დასახლებულ იქნა კაბადოკიის, მესოპოტამიის და სხვა სასაზღვრო რეგიონებში,[30] მაგრამ იმის პრეცედენტი, რომ იმპერიას თავისი სასაზღვრო რეგიონები დროებით საგამგებლოდ გადაეცა სხვა (თუნდაც მოკავშირე და მეგობრული) დამოუკიდებელი სახელმწიფოსთვის, ბიზანტიის ისტორიაში არ ყოფილა. დავით კურაპალატისთვის დასახელებული ოლქების გადაცემა, რამდენადაც იქ ქართული ადმინისტრაცია იფუნქციონირებდა და არა ბიზანტიური, მისთვის ამ ოლქებიდან მიღებული შემოსავლების დათმობასაც ნიშნავდა, რაც ძალიან მაღალი უნდა ყოფილიყო, თუ გავითვალისწინებთ მათზე გამავალი საერთაშორისო სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალების მნიშვნელობას, ხოლო მასზე უარის თქმა, აჯანყებისა და სამოქალაქო ომისგან დასუსტებული იმპერიისთვის, ძალიან ძნელი უნდა ყოფილიყო.

იმ კითხვის პასუხი, თუ რატომ გადადგა ბასილი II-მ ასეთი "უნიკალური" ნაბიჯი, როდესაც მას სხვა უამრავი შესაძლებლობა ჰქონდა ქართველი მეფის ღირსეულად დასაჯილდოებლად, ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის სტრატეგიასა და იმ კრიზისულ ვითარებაშია საძიებელი, რომელიც ამ სტრატეგიას შეუქმნა ბარდა სკლიაროსის აჯანყებამ.

როგორც ცნობილია, სელჩუკთა შემოსევების აქტიური ფაზა იმპერიის ტერიტორიებზე დაიწყო XI საუკუნის 40-იანი წლებიდან და მიუხედავად იმისა, რომ უკვე ამ პერიოდიდან ისინი აღწევდნენ ისეთ შორეულ რეგიონებს, როგორიც იყო, მაგალითად, კაბადოკია, ისინი 70-იან წლებამდე ბიზანტიის ტერიტორიებზე დამაგრებას ვერ ახერხებდნენ. ასეთი ვითარების მიზეზი იყო ის, რომ ვანის ტბის რეგიონში არსებული ციხესიმაგრეები 70-იან წლებამდე ბიზანტიელთა ხელში რჩებოდა, რის გამოც სელჩუკთათვის შეუძლებელი იყო მომარაგებისა და უზრუნველყოფის შუალედური ბაზების შექმნა აღმოსავლეთ ანატოლიაში და დაპყრობების იმპერიის სიღრმეში (მცირე აზიასა და ჩრდილოეთ სირიაში) გადატანა, ამიტომ მათი ლაშქრობები მოცემულ პერიოდში მხოლოდ სათარეშო რეიდებად რჩებოდა.[35] ამ ვითარებაში სელჩუკების უმთავრეს ამოცანას ვანის ტბის რეგიონში არსებული სტრატეგიული მნიშვნელობის ციხესიმაგრეების (ბერკრის, არჭეშის, მანციკერტის, ხლათის და ა.შ.) დაპყრობა და შენარჩუნება წარმოადგენდა. 40-იან-70-იან წლებში სელჩუკებმა ამ ამოცანის შესრულება მათ მიერ განხორციელებული სამი (1049, 1054-55, 1064-65 წწ.) გრანდიოზული ლაშქრობის დროს სცადეს, მაგრამ უშედეგოდ. მაგალითად, არისტაკეს ლასტივერტეცი აღნიშნავს, რომ 1054 წლის ლაშქრობისას სელჩუკთა სულთანი თოღრულ-ბეგი ბანაკად

იდგა მანციკერტის სიახლოვეს და აქედან აგზავნიდა მარბიელ რაზმებს სხვადასხვა მიმართულებით,[36] რაც შესანიშნავად გვიჩვენებს ამ პუნქტის, როგორც სტრატეგიული გზასაყარის, მნიშვნელობას. ამ ლაშქრობის დროს, თოღრულ-ბეგი რამდენიმე თვის განმავლობაში უშედეგოდ ცდილობდა მანციკერტის აღებას, რომელსაც ბიზანტიელები თავგანწირვით იცავდნენ.[37] იმის გამო, რომ სელჩუკები ვერ ახერხებდნენ მანციკერტისა და რიგი სხვა ციხესიმაგრეების დაკავებას, მათთვის მანიცკერტის დასავლეთით მდებარე ოლქების დაპყრობა ურთულეს ამოცანად რჩებოდა. მაგალითად, 1049 წლის ლაშქრობისას სელჩუკებმა აიღეს ყარსიც, ანისიცა და ერზერუმიც, მაგრამ რამდენადაც მათ შენარჩუნებას, სანამ მანციკერტი ბიზანტიელთა ხელში რჩებოდა, არავითარი აზრი არ ჰქონდა, მხოლოდ მათი გაძარცვით დაკმაყოფილდნენ.[38] აღნიშნულიდან გამომდინარე, მანციკერტის მაღალი სტრატეგიული მნიშვნელობა ნათელი უნდა იყოს: სანამ ის იმპერიის ხელში რჩებოდა, სელჩუკთა დაპყრობებისთვის (არ იგულისხმება მარბიელი რეიდები) მცირე აზია და ჩრდილოეთ სირია) მიუწვდომელი იყო.

ვითარება რადიკალურად შეიცვალა 1070 წლიდან, როდესაც სელჩუკებმა მოახერხეს მანციკერტის (და რეგიონის სხვა ციხეების) აღება. ამ ციხესიმაგრეების და, პირველ ყოვლისა, მანციკერტის დაკარგვას ბიზანტიის იმპერიამ ელვისებურად (1071 წ.) უპასუხა, არნახული მასშტაბის კონტრშეტევით, რაც მანციკერტის ცნობილი ბრძოლითა და იმპერატორ რომან დიოგენის დატყვევებით დამთავრდა, რის შედეგადაც იმპერიის თავდაცვითი სისტემა მანციკერტსა და მთლიანად ვანის ტბის რეგიონში გარღვეული აღმოჩნდა.[39] მანციკერტის დაკავების შემდეგ სელჩუკებს ხელს აღარაფერი უშლიდათ, განეხორციელებინათ მასშტაბური დაპყრობითი ომები და უკვე 1072 წლიდან, სულ რაღაც რამდენიმე წლის განმავლობაში, დაიპყრეს როგორც სირია-პალესტინა, ისე მცირე აზიაც.[40] ყოველივე ეს გვიჩვენებს, რაოდენ დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა მანციკერტს: რაც ვერ მოახერხეს სელჩუკებმა მანციკერტის აღებამდე 30 წლის განმავლობაში (40-70-იან წლებში), ის საკმაოდ იოლად განახორციელეს ამ ქალაქისა და ვანის ტბის რეგიონის ხელში ჩაგდების შემდეგ, სულ რაღაც 7-8 წელში.[41]

ყოველივე აღნიშნული ნათლად გვიჩვენებს მანციკერტის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ბიზანტიისთვის, რასაც იმპერიის ხელისუფლება უკვე კონსტანტინე პორფიროგენეტის დროიდან, როდესაც ბიზანტიის საზღვრები ჯერ კიდევ შორს იყო ამ ქალაქიდან, შესანიშნავად აცნობიერებდა. ამიტომ სრულიად ბუნებრივია ის ვარაუდი, რომ იმ პირობებში, როდესაც (დავით კურაპალატის დროს) იმპერიის საზღვრები ძალიან ახლოს იყო მანციკერტთან, ბიზანტია არავითარ შემთხვევაში მას სხვა სახელმწიფოს მფლობელობაში არ დატოვებდა. იმპერიის ასეთი სტრატეგიული ინტერესი ამ ქალაქისა და მთლიანად ვანის რეგიონისადმი თავისთავად განაპირობებდა იმ ვითარებას, რომ მანციკერტის მფლობელობაზე ბიზანტიის კონკურენტი ავტომატურად აღმოჩნდებოდა

იმპერიასთან საომარ მდგომარეობაში, ეს კი გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ დავით კურაპალატს ამ რეგიონის საქართველოს ერთიანი სამეფოს შემადგენლობაში შეყვანა ეცადა და ბიზანტიასთან ახალი ომი დაეწყო, როდესაც ასეთი ომი მას ახალი ნაგებული ჰქონდა.

ასეთ ნაბიჯს არ გადადგამდა არც ბაგრატ III, რომლის ინტერესებიც შორს იდგა მანციკერტისგან და და მას მანციკერტის დაკავება არც უცდია: როდესაც დავითის სიკვდილის შემდეგ ბიზანტიამ მისი სამეფო და მასთან ერთად მანციკერტიც შეიერთა, ბაგრატი ბასილი II-ს ეახლა და ერთგულება შეჰფიცა.[42] ყოველივე განხილულიდან აშკარა უნდა იყოს, რომ დავით კურაპალატი მანციკერტის დაპყრობით აფართოვებდა არა ქა-რთული სახელმწიფოების ტერიტორიებს, არამედ მონაწილეობას იღებდა იმპერიის სასაზღვრო სისტემის შექმნაში, რომლის სქემაც ბიზანტიის იმპერიაში დავით კურაპალატამდე საუკუნე-ნახევრით ადრე ჩამოყალიბდა, ხოლო რეალიზაცია X საუკუნის შუა ხანებიდან დაიწყო.

წარმატებათა ამ სერიის შედეგად, ბიზანტიელთა სტრატეგიული მიზანი, აღმოსავლეთის სასაზღვრო სისტემის შექმნა ხალდიიდან სირია-პალესტინამდე, თითქმის ბოლომდე იყო რეალიზებული, რჩებოდა ვანის ტბის რეგიონის ათვისების პრობლემა. ბიზანტიელებს უკვე მტკიცედ ეკავათ ტრაპიზონ-თეოდოსიოპოლ (ერზერუმ)-მანციკერტის ხაზი ქალაქ მანციკერტამდე (სადაც ბიზანტია უკვე უშუალოდ ესაზღვრებოდა ტაო-კლარჯეთის ქართულ სამეფო-სამთავროებს), მიახლოებულნი იყვნენ ვანის ტბის დასავლეთ და სამხრეთ ნაპირებს, აკონტროლებდნენ შუამდინარეთის ისეთ მნიშვნელოვან ქალაქებს, როგორებიც იყო ამიდა (დიარბაქირი), ედესა, ნაზიბინი. მყარად ეკავათ ანტიოქია და აგრძელებდნენ შეტევებს სამხრეთ პალესტინისკენ. საბოლოო მიზნის (ვანის ტბის რეგიონის ხელში ჩაგდებამდის) მიღწევამდე პრაქტიკულად ძალიან ცოტა იყო დარჩენილი, მოცემული მომენტისთვის ვანის ტბის მიდამოებს მათ აშორებდა მხოლოდ მანციკერტი და ხლათი, რომლებიც ჯერ კიდევ მუსლიმთა ხელთ იყო და იმ პირობებში, როდესაც მუსლიმური სახელმწიფოები ვეღარ უწევდნენ სათანადო სამხედრო წინააღმდეგობას ნიკიფორე ფოკასა და იოანე ციმისხის არმიებს, ხოლო ქართული და სომხური სახელმწიფოები იმპერიის მოკავშირეებს წარმოადგენდნენ, ეს ამოცანა საკმაოდ მალე უნდა შესრულებულიყო.

976 წლის დასაწყისიდან, იოანე ციმისხის გარდაცვალებისა და ბასილი II-ის საიმპერატორო ტახტზე ასვლის შემდეგ, მდგომარეობა შეიცვალა, რადგან ბასილის პირველივე "საკადრო" ნაბიჯს, აღმოსავლეთის დიდი დომესტიკის (მთავარსარდლის) თანამდებობიდან ბარდა სკლიაროსის გათავისუფლებას და მესოპოტამიის ფემის სტრატიგის თანამდებობაზე დანიშვნას (ფაქტიურად, საპატიო გადასახლებაში გაგზავნას), შედეგად მოჰყვა ამ უკანასკნელის აჯანყება იმპერატორის წინააღმდეგ.

ბარდა სკლიაროსის აჯანყებამ ელვისებურად მიიღო გრანდიოზული მასშტაბები. მას მიემხრო ბიზანტიური სამხედრო არისტოკრატიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, მათ შორის, რამდენიმე ცნობილი მხედართმთავარი (მაგალითად, ანტიოქია ის ძლიერი ოლქის მმართველი, მიხეილ ვურცა),[47] რის შედეგადაც იმპერიის აღმოსავლეთის ფემების სამხედრო რაზმები თითქმის მთლიანად აჯანყებულთა მხარეზე აღმოჩნდნენ. შემდგომი მოვლენები საკმაოდ სწრაფად განვითარდა, აჯანყებულებმა 976 წლის ზაფხულში აიღეს მელიტენა, შემოდგომაზე დაამარცხეს საიმპერატორო არმია კაბადოკიაში, 977 წელს კი მოიპოვეს მეორე გამარჯვება რაგეასთან, რის შემდეგაც სკლიაროსის ხელში მცირე აზიის დიდი ნაწილი აღმოჩნდა.[48] სკლიაროსის აჯანყების პარალელურად ბიზანტიის წინააღმდეგ საბრძოლო მოქმედებები დაიწყეს ბულგარელებმა, მეფე სამუელის მეთაურობით. 976-977 წლებისთვის, მათ თრაკიის ტერიტორიებიდან განდევნეს ბიზანტიური გარნიზონები და საბრძოლო მოქმედებები იმპერიის დასავლეთ ნაწილის უმნიშვნელოვანეს რეგიონებში - მაკედონიასა და ჩრდილოეთ საბერძნეთში, გადაიტანეს, სადაც აიღეს ისეთი მსხვილი ციხე-ქალაქები, როგორებიც იყო ოხრიდი, ვოდენი, ლარისა და სხვა.[49] რის შედეგადაც, ბიზანტიის იმპერატორი საკმაოდ მცირე ტერიტორიებზე - კონსტანტინოპოლსა და მის გარშემო მდებარე რამდენიმე ოლქში აღმოჩნდა ბლოკირებული.

ამგვარად, სულ რაღაც ორიოდე წლის განმავლობაში ბიზანტიის იმპერატორი, რომლის ძალაუფლებაც სამხრეთ იტალიიდან ტიგროს-ევფრატის სათავეებამდე ვრცელდებოდა, ფაქტიურად, მხოლოდ კონსტანტინოპოლისა და მის გარშემო არსებული ტერიტორიების ამარა დარჩა, რამაც მისი სამხედრო რესურსები მინიმუმამდე შეამცირა. შექმნილ კრიტიკულ ვითარებაში იმპერატორს არ ძალუძდა ბრძოლის წარმოება ერთდროულად რამდენიმე მიმართულებით, ამიტომ მან გადაწყვიტა, რომ არსებული ძალების კონცენტრაცია სკლიაროსის წინააღმდეგ მოეხდინა, რადგან მოცემულ მომენტში იგი უფრო დიდ საფრთხეს წარმოადგენდა მისი ხელისუფლებისთვის, ვიდრე ბულგარელები. ამ მიზნით მან, აჯანყებულების წინააღმდეგ მოქმედი საიმპერატორო არმიის მთავარსარდლად წინამორბედი იმპერატორის ნიკიფორე ფოკას ძმიშვილი, ბარდა ფოკა დანიშნა, რომელიც ასევე ცნობილი მხედართმთავარი იყო და მოცემული მომენტისთვის გადასახლებაში იმყოფებოდა, როგორც საიმპერატორო სახლისთვის საშიში პიროვნება.[50] ბასილისთვის, სამწუხაროდ, დიდი წარმატება არც ამ იძულებით ნაბიჯს მოჰყოლია, 978 წელს ქალაქ ამორიუსის სიახლოვეს გამართულ ბრძოლაში ბარდა სკლიაროსმა ბარდა ფოკაც დაამარცხა, დაიკავა კონსტანტინოპოლის უშუალო სიახლოვეს მდებარე ქალაქები (ნიკეა, აბიდოსი და სხვა) და გავიდა ბოსფორის სანაპიროებზე. მართალია, აჯანყებულებმა ვერ მოახერხეს ბოსფორის გადალახვა, რადგან მათმა ფლოტმა ვერ შესძლო მოწინააღმდეგის დამარცხება, მაგრამ, მიუხედავად

ამისა, იმპერატორის მდგომარეობა, რომელსაც აზიის მხრიდან სკლიაროსი, ხოლო დასავლეთიდან ბულგარელები უტევდნენ, უაღრესად კრიტიკული იყო.[51] სწორედ ამ სიტუაციაში გამოვიდა ბასილის დასახმარებლად დავით კურაპალატი, რამაც ძალთა თანაფარდობა და სტრატეგიული ვითარება იმპერატორის სასარგებლოდ შეცვალა და ბიზანტიის საიმპერატორო ტახტი დაცემას გადაარჩინა.

წერილობითი წყაროები ბიზანტიის იმპერიისთვის ამ მეტად მნიშვნელოვანი და გადამწყვეტი მომენტის შესახებ განსხვავებულ ცნობებს გვაწვდის, მაგალითად, იმის თაობაზე, თუ როგორ მოხდა დავით კურაპალატის ჩართვა ბიზანტიაში მიმდინარე პროცესებში. ქართული [და სომხური, რედ.] წყაროების მიხედვით, მძიმე მდგომარეობაში მყოფმა ბიზანტიის საიმპერატორო ოჯახმა დახმარება დავით კურაპალატს ათონის მთის ივერთა მონასტერში ბერად შემდგარი თორნიკე ერისთავის მეშვეობით სთხოვა,[52] გიორგი კედრენეს მიხედვით კი, დახმარება ითხოვა ბარდა ფოკამ, რომელიც სკლიაროსთან დამარცხების შემდეგ ივერიაში წავიდა.[53] კედრენეს მითითებით, ფოკა და კურაპალატი ძველი მეგობრები იყვნენ, ასე რომ, ისე გამოდის, თითქოს ქართველი მეფის ჩარევა ამ მეტად მნიშვნელოვან და, ამასთან, მეტად სარისკო პროცესში პირადი მეგობრობის საფუძველზე მომხდარა, რაც არ შეიძლება სიმართლეს შეეფერებოდეს: X საუკუნეში, ისევე როგორც ნებისმიერ სხვა ეპოქაში, პოლიტიკური გადაწყვეტილებების მიღება პოლიტიკური ინტერესებით ხდებოდა და არა პირადი მეგობრობით.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართული წყაროების ვერსია დავით კურაპალატისთვის დახმარების თხოვნის თაობაზე ბევრად რეალურია, მის დეტალურ ანალიზს, სკლიაროსის წინააღმდეგ ბრძოლაში ტაოს არმიის მონაწილეობის ზოგადი სტრატეგიული სურათის აღსადგენად, გადამწყვეტი მნიშვნელობა მაინც არ ენიჭება, რადგან ფაქტია, სწორედ ტაოს მეფის არმიის გამოჩენის შემდეგ გახდა შესაძლებელი სკლიაროსის დამარცხება.

ქართული არმიის საბრძოლო მოქმედებებში ჩართვამდე, ბარდა სკლიაროსი აკონტროლებდა იმპერიის კუთვნილი მცირე აზიის ოლქების უმეტესობას, რაც იმას ნიშნავს, რომ მას შეეძლებოდა იმპერატორზე უფრო დიდი არმიის შეგროვება, რომელიც ისეთი გამოცდილი მხედართმთავრის ხელში, როგორიც ბარდა სკლიაროსი იყო, სრულიად საკმარისი იქნებოდა ბასილის დასამარცხებლად. სკლიაროსის არმიის სიდიდის განსაზღვრა საკმაოდ ძნელია, თუმცა მცირე აზიის ფემების სამობილიზაციო შესაძლებლობათა გათვალისწინებით ის არანაკლებ 20 ათასი მეომრისგან უნდა ყოფილიყო დაკომპლექტებული, რასაც იმპერატორი მოცემულ მომენტში ადეკვატურ ძალას ნამდვილად ვერ დაუპირისპირებდა, რადგან მცირე აზიის ფემების გარდა მას იმ მომენტისთვის დიდი ტერიტორიები იმპერიის დასავლეთ ნაწილშიც ჰქონდა დაკარგული. ასეთ ვითარებაში საიმპერატორო არმიის მთავარსარდლის, ბარდა ფოკას

განკარგულებაში განცდილი დამარცხების შემდეგ ალბათ სულ რამდენიმე ათასი მეომარი დარჩებოდა, ამიტომ დავით კურაპალატის მიერ გაგზავნილი 12 000 მეომარი გაერთიანებული ქართულ-ბიზანტიური არმიის ძირითადი ნაწილი უნდა ყოფილიყო.

გარდა ასეთი მასშტაბური (რაოდენობრივი) სამხედრო დახმარებისა, ტაოს არმიის საბრძოლო მოქმედებებში ჩართვა მკვეთრად ცვლიდა სტრატეგიულ ვითარებას საბრძოლო მოქმედებათა არეალში იმპერატორის სასარგებლოდ. მცირე აზიის დასავლეთ ოლქებში მყოფი ბარდა სკლიაროსის ზურგში გამოჩენილი ქართული არმია, გარდა იმისა, რომ აჯანყებულებს ზურგში დარტყმით დაემუქრებოდა, იოლად გადაჭრიდა მათი მომარაგებისა და კომუნიკაციის ხაზებსაც მცირე აზიის ცენტრალურ რეგიონებთან, რაც სამხედრო გამარჯვების გარეშეც (განსაკუთრებით საბრძოლო მოქმედებების გაჭიანურების შემთხვევაში), სკლიაროსს რთულ, სტრატეგიულად წამგებიან მდგომარეობაში ჩააყენებდა. ტაოს არმიის ბიზანტიის ტერიტორიებზე შესვლის შემდეგ, ბარდა სკლიაროსი ორმაგი დარტყმის საშიშროების ქვეშ აღმოჩნდა (დასავლეთიდან საიმპერატორო ძალების, ხოლო აღმოსავლეთიდან ქართულ-ბიზანტიური არმიის მხრიდან), სადაც მას არ რჩებოდა არჩევანის შესაძლებლობა, აჯანყებულ სარდალს სასწრაფოდ უნდა დაეტოვებინა მცირე აზიის დასავლური რეგიონები და ფოკასა და კურაპალატის ქართულ-ბიზანტიური არმიის წინააღმდეგ უნდა წასულიყო, რითაც კონსტანტინოპოლს ეხსნებოდა უშუალო საფრთხე და იქ მყოფი იმპერატორი მოქმედების საკმაო თავისუფლებას იღებდა.

ის ფაქტი, რომ 978 წლის ბოლოს ბოსფორთან მდგომი ბარდა სკლიაროსი, 979 წლის გაზაფხულზე მდინარე ჰალისის ნაპირებთან აღმოჩნდა (სადაც მოხდა ბრძოლა ბარდა ფოკასა და კურაპალატის გაერთიანებულ ძალებთან), მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ სკლიაროსმა აბსოლუტურად სწორედ შეაფასა შექმნილი სტრატეგიული ვითარება და ის საფრთხე, რომელსაც მას უქმნიდა დავით კურაპალატის არმიის აღმოსავლეთ ანატოლიაში გამოჩენა და, როგორც ჩანს, სწრაფი მოქმედებებით (მარშით ბოსფორის სანაპიროებიდან ჰალისის ნაპირებამდე) სცადა მისი ლიკვიდაცია, თუმცა უშედეგოდ, მან ეს ბრძოლა წააგო და იმპერიის ტერიტორიებიდან გაიქცა.

ჩვენთვის უცნობია ბრძოლის დეტალები, მაგრამ ცნობილია მისი შედეგები, რამაც ბასილი II-ს ააცილა მცირე აზიიდან მომდინარე უზარმაზარი საფრთხე და შესაძლებლობა მისცა, დაეწყო მოქმედებები ბულგარელთა წინააღმდეგ. ბიზანტიის იმპერატორმა ჯეროვნად დააფასა დავით კურაპალატის დამსახურება მოპოვებულ გამარჯვებაში და გადასცა მას ზემოთ აღნიშნული რეგიონები. ბასილის ამ ნაბიჯის შეფასებისას ალბათ არ შევცდებით იმის ვარაუდში, რომ მისი ამ უპრეცედენტო გადაწყვეტილების რეალური საფუძველი მხოლოდ ქართველი მეფის დამსახურება არ უნდა ყოფილიყო და

იგი, უპირველეს ყოვლისა, იმპერიის ინტერესებით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. რა ინტერესები უნდა ჰქონოდა ბიზანტიის იმპერატორს იმპერიის ტერიტორიების სხვა მონარქზე გადაცემის დროს და დიდი შემოსავლების დაკარგვის შემთხვევაში, რომ არაფერი ვთქვათ ტრაპიზონი-მანციკერტის სასაზღვრო ზოლის მნიშვნელოვანი ნაწილის, თუნდაც დროებით დაკარგვაზე იმ დროს, როდესაც სასაზღვრო უსაფრთხოება იმპერიის ერთ-ერთ უმთავრეს სტრატეგიულ მიმართულებას წარმოადგენდა, ამ კითხვის პასუხი იმ დროისთვის იმპერიის გარშემო არსებულ ვითარებაში უნდა მდგომარეობდეს.

ბარდა სკლიაროსის აჯანყების დამარცხების შემდეგ ბიზანტიის ხელისუფლების უმთავრეს ამოცანას, უკვე ბულგარეთის პრობლემის მოგვარება წარმოადგენდა, მაგრამ კვლავინდებურად პოტენციური საფრთხის წყაროდ რჩებოდა როგორც ბაღდადში გაქცეული ბარდა სკლიაროსი, რომელსაც მუსლიმების მხარდაჭერით ნებისმიერ დროს შეეძლო ახალი ავანტიურას წამოწყება იმპერატორის წინააღმდეგ, ისე მუსლიმურ სახელმწიფოთა შესაძლო შეტევები, რის გამოც საზღვრების დაცვის უზრუნველყოფა სასიცოცხლოდ აუცილებელ ამოცანას წარმოადგენდა. როგორც მინიმუმი, აუცილებელი იყო საზღვრების არსებულ ფარგლებში შენარჩუნება, სანამ იმპერია შეძლებდა დასავლეთში არსებული პრობლემების მოგვარებას და სამხედრო ძალების გამოთავისუფლებას აღმოსავლეთში აქტიური პოლიტიკის გასაგრძელებლად. ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ სამწლიანი მეტად მძიმე ომის წარმოების შემდეგ, ყველა ამ ამოცანის ერთდროულად შესასრულებლად იმპერიას სამხედრო ძალები და რესურსები აშკარად არ ჰყოფნიდა, აღმოსავლეთის რეგიონების თავდაცვის უნარის შესუსტებას კი, შეიძლება გამოუსწორებელი შედეგები მოჰყოლოდა და ბასილის წინამორბედი იმპერატორების მიერ დაბრუნებული ტერიტორიები ისევ დაკარგულიყო, რისი დაშვებაც ბასილი II-ს, ბუნებრივია, არაფრით სურდა. ასეთი იყო სტრატეგიული ვითარება და იმპერიის წინაშე მდგომი პრობლემები, როდესაც იმპერატორმა დავით კურაპალატს მფლობელობაში გადასცა რამდენიმე სასაზღვრო ოლქი საკმაოდ უცნაური პირობით - მისი გარდაცვალების შემდეგ, ეს ტერიტორიები ბიზანტიას უნდა დაბრუნებოდა.

ყოველივე განხილულის შემდეგ, ბიზანტიის იმპერატორის ამ არაორდინარულ ნაბიჯში (დავითისთვის ტერიტორიების დროებით გადაცემაში), ძნელი არ უნდა იყოს იმპერიის ხელისუფლების რეალური მოტივაციის დანახვა, აღმოსავლეთის საზღვრის მეტად მნიშვნელოვანი მონაკვეთის, ტრაპიზონ-ერზერუმ-მანციკერტის ხაზის, დავით კურაპალატის მეშვეობით დაცვის სურვილი. რასაკვირველია, ბიზანტიის იმპერატორს ქართველი მეფისთვის, როგორც სუვერენული ხელისუფლისთვის, არ შეეძლო პირდაპირ დაევალებინა ბიზანტიის საზღვრების დაცვა, ამიტომ მან მოიფიქრა ეს მეტად ორიგინალური შესაძლებლობა, აღნიშნული ტერიტორიები დროებით მისცა ქართველ მეფეს გამგებლობაში, რითაც საზღვრების უსაფრთხოებაც უზრუნველყო და დავით

კურაპალატის, როგორც დამოუკიდებელი მონარქის სუვერენიტეტიც არ შელახა. თუ ბასილი II-ს ამ თითქოსდა უცნაურ გადაწყვეტილებას უფრო ღრმად შევხედავთ, ალბათ დავრწმუნდებით იმაში, რომ ტერიტორიების ქართველი მეფისთვის გადაცემით იმპერატორი ბევრს არაფერს რისკავდა. მართალია, იგი კარგავდა იმ (ალბათ) საკმაოდ გიგანტურ შემოსავალს, რომელიც ამ რეგიონებზე გამავალი სავაჭრო მაგისტრალებიდან შემოდიოდა,[54] მაგრამ ფაქტიურად, იმავე თანხებით უზრუნველყოფდა საზღვრების დაცვას დავითის ხელით, რაც იმპერიისთვის მოცემულ მომენტში, როდესაც მას ძირითადი სამხედრო ძალებისა და რესურსების თავმოყრა დასავლეთში სჭირდებოდა, ბევრად ოპტიმალური გადაწყვეტილება იყო. ამით იმპერიის ხელისუფლება თავისუფლდებოდა აღმოსავლეთში მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალების კონცენტრაციის აუცილებლობისგან, რისი განხორციელებაც მას მოცემულ მომენტში ძალიან გაუჭირდებოდა. ბასილის არც ამ ტერიტორიების დაკარგვის უნდა შეშინებოდა, რადგან როდესაც იგი გადაჭრიდა ბულგარეთის პრობლემას და აღმოსავლეთისთვის მოიცლიდა, როგორც ტაოს, ისე სხვა ქართული სამეფოების პოტენციალი, იმ შემთხვევაში, თუ ისინი მოინდომებდნენ შეთანხმების დარღვევას და დროებით მიღებული ტერიტორიების შენარჩუნებას, აშკარად არ იქნებოდა ამისთვის საკმარისი. რეალურად ყველაფერი ასეც მოხდა, სანამ ბასილი დაკავებული იყო ბულგარეთით, იგი აღმოსავლეთში აქტიური პოლიტიკის წარმოებას ვერ ახერხებდა, ხოლო როდესაც ბულგარელები დაამარცხა, არათუ ტაოს, არამედ გაერთიანებული ქართული სამეფოს ძალები, სომეხ მოკავშირეებთან ერთადაც კი (როგორც ეს მომდევნო თავში გამოჩნდება), საკმარისი არ აღმოჩნდა მასთან დასაპირისპირებლად.

რაც შეეხება დავით კურაპალატს, რასაკვირველია, მისთვის შესანიშნავად იქნებოდა ცნობილი ბასილის რეალური მოტივაცია, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ ამ ოლქების დროებით მფლობელობაში მიღებით არც ტაოს მეფე რისკავდა რაიმე მნიშვნელოვანს, იგი ისედაც დაკავებული იყო მუსლიმურ საემიროებთან სასაზღვრო შეტაკებებით და დროებით მიღებული ტერიტორიები მის სამხედრო-ეკონომიკურ პოტენციალს უფრო გააძლიერებდა. ანუ, შეიძლება ითქვას, რომ მომხდარი აქტი (ტაოს მეფისთვის ტერიტორიების გადაცემა) ორივე მხარისთვის მისაღები იყო და ამით, როგორც ბიზანტიის იმპერია, ისე ტაოს სამეფო, "მოგებულნი" უნდა დარჩენილიყვნენ, თუმცა მოვლენები სულ სხვაგვარად განვითარდა.

ბარდა სკლიაროსის აჯანყებისა და ბულგარეთთან ომის დროს შექმნილი ქაოსური მდგომარეობიდან იმპერია საკმაოდ დიდხანს ვერ გამოვიდა. სკლიაროსის დამარცხების შემდეგ იმპერატორმა მხოლოდ 986 წელს (ანუ 7 წლის შემდეგ) შესძლო ბულგარელთა წინააღმდეგ პირველი სამხედრო ექსპედიციის მოწყობა, რომელიც ბიზანტიელთა კატასტროფული დამარცხებით დამთავრდა, მათ წააგეს რამდენიმე ბრძოლა, ხოლო

თავად ბასილი ძლივს გადაურჩა დატყვევებას.[55] ამას დაერთო 987 წლის დასაწყისში ბაღდადიდან დაბრუნებული ბარდა სკლიაროსის მეორე აჯანყებაც, რომელიც იმავე წელს გააგრძელა მის წინაღმდეგ გაგზავნილმა ბარდა ფოკამ, რომელმაც 987 წლის სექტემბერში თავი იმპერატორად გამოაცხადა და წარმატებული სამხედრო მოქმედებების შედეგად დაიკავა მთელი მცირე აზია, რის გამოც იმპერია კვლავ აღმოჩნდა 979 წლის მსგავს კატასტროფულ მდგომარეობაში.[56]

ბიზანტიის იმპერიაში განვითარებულ მოვლენებში დავით კურაპალატი კვლავ აქტიურად ჩაერთო, მაგრამ განსხვავებით 979 წლისგან, მან ამჯერად აჯანყებული ბარდა ფოკას მხარე დაიჭირა და იმპერატორის წინააღმდეგ გამოვიდა. ბუნებრივია, თავისთავად ჩნდება კითხვა, რატომ დაუპირისპირდა ბიზანტიის იმპერატორს ტაოს მეფე, როდესაც რვა წლის წინ, მსგავს კრიზისულ ვითარებაში, იგი იმპერიის ერთგული მოკავშირე გახლდათ. დავით კურაპალატის მოტივაცია პრაგმატული მიზეზებით უნდა ყოფილიყო განპირობებული, შექმნილ ვითარებაში ბიზანტიის იმპერატორის დამარცხება გარდაუვალად გამოიყურებოდა, რის შემდეგაც ტახტზე ახალი იმპერატორი (ბარდა ფოკა) ავიდოდა, რომელთანაც აუცილებლად დადგებოდა დავით კურაპალატისთვის ბიზანტიის მხრიდან დროებით გადაცემული ტერიტორიების საკითხი, რომლის ტაოს მეფის მფლობელობაში დატოვება, მისი ნეიტრალიტეტის (მით უმეტეს ბასილისთვის მხარდაჭერის) გამო, ახალ იმპერატორს, შესაძლოა, აღარ მოენდომებინა.

შეიძლება ითქვას, რომ ტაოს მეფეს აშკარად არ ეპარებოდა ეჭვი ბარდა ფოკას გაიმპერატორებაში და წინასწარ იზრუნა მასთან, როგორც მომავალ ბიზანტიის იმპერატორთან, ურთიერთობების ჩამოყალიბებაზე, რაც ბასილის დროს დროებით მიღებული ტერიტორიების მუდმივად შენარჩუნების სურვილი უნდა ყოფილიყო. ნაკლებად სავარაუდოა, რომ ბარდა ფოკა არ დათანხმებულიყო დავით კურაპალატისთვის დროებითი ტერიტორიების მუდმივ მფლობელობაში გადაცემას (სხვა საკითხია, შეასრულებდა თუ არა მას), მისთვის ტაოს მეფე არა მარტო პოლიტიკური მოკავშირე, არამედ სერიოზული სამხედრო ძალის მიღების წყაროც იყო.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დავით კურაპალატის ეს ნაბიჯი (ბარდა ფოკას აჯანყებაში მონაწილეობა) პოლიტიკურ შეცდომადაა შეფასებული,[57] რაც გარკვეულ კომენტარს საჭიროებს. თუ ჩვენ შევეცდებით ტაოს მეფის ამ პოლიტიკური გადაწყვეტილების შეფასებასა და მისთვის გარკვეული კვალიფიკაციის მიცემას, უნდა ვაღიაროთ, პოლიტიკური თვალსაზრისით ეს სწორი გადაწყვეტილება იყო, რადგან ეს კურაპალატის სამეფოს ტერიტორიულ გაფართოებას ისახავდა მიზნად, შეცდომა კი ამ გადაწყვეტილების მიღების საფუძველში - ბიზანტიის იმპერიაში შექმნილი სამხედრო-სტრატეგიული ვითარების შეფასებაში მდგომარეობდა. ბიზანტიის იმპერიისთვის, სადაც არ არსებობდა საიმპერატორო ტახტის მემკვიდრეობით გადაცემის მკაცრად

დადგენილი წესი, სამხედრო გადატრიალება სრულიად ჩვეულებრივი მოვლენა იყო და ასეთი ფაქტი არც ბიზანტიურ არისტოკრატიასა და არც ბიზანტიის იმპერიის ორბიტაში მყოფ ქვეყნებში, არავითარ გაკვირვებასა და "მორალურ" პროტესტს არ იწვევდა. საკმარისია აღინიშნოს, რომ ბასილი II-ის წინამორბედი იმპერატორები, ნიკიფორე ფოკა და იოანე ციმისხი, ორივე, სამხედრო აჯანყების გზით იყო მოსული საიმპერატორო ტახტზე. თვით მაკედონელთა დინასტიაც, რომელსაც ბასილი მიეკუთვნებოდა, სამხედრო გადატრიალების მეშვეობით მოხვდა იმპერიის სათავეში, ისევე როგორც თავად დავით კურაპალატი, რომელმაც თავის ძმასთან, ბაგრატ ერისთავ-ერისთავთან ერთად აიძულა საკუთარი მამა, გადამდგარიყო ტახტიდან და ბერად აღკვეცილიყო. ასეთი იყო შუა საუკუნეების მორალი, სადაც პოლიტიკური ურთიერთობები ყალიბდებოდა არა პირადი ერთგულების, არამედ პოლიტიკურ-ეკონომიკური ინტერესების საფუძველზე, რომელთა შორისაც მიწის ახალ ფონდებზე იურიდიული უფლებამოსილების მიღება, ერთ-ერთ მთავარ მოტივაციას წარმოადგენდა. აშკარად სწორედ ასეთი მოტივაციით ხელმძღვანელობდა დავით კურაპალატი, როდესაც იღებდა გადაწყვეტილებას ბასილი II-ის წინააღმდეგ გამოსვლის შესახებ ბარდა ფოკას მხარეს.

ფოკას აჯანყების შედეგად შექმნილი ვითარება თითქმის არ ტოვებდა ეჭვს, რომ ბიზანტიის იმპერატორი ამ ბრძოლაში უნდა დამარცხებულიყო. აჯანყებულებს (ისევე როგორც სკლიაროსს 979 წლისთვის) დაკავებული ჰქონდათ თითქმის მთელი მცირე აზია, გაუარესებული იყო მდგომარეობა ბალკანეთსა და ჩრდილოეთ საბერძნეთში, სადაც საიმპერატორო ძალების დამარცხების შემდეგ ბულ-გარელები (ჩრდილოეთ საბერძნეთში) ეგეოსის ზღვის სანაპიროებზე გავიდნენ, ხოლო ბალკანეთში ისეთი დიდი ქალაქის აღებას ცდილობდნენ, როგორიც იყო ადრიანოპოლი.[58] იმპერიას მოულოდნელი პრობლემები წარმოექმნა კიევის რუსეთთანაც, რომლის მთავარმა, ვლადიმირმაც, მოულოდნელად შეუტია ბიზანტიელებს ყირიმში და აიღო მათი მთავარი დასაყრდენი ხერსონესი.[59] საბრძოლო მოქმედებები მიმდინარეობდა სამხრეთ იტალიაშიც, სადაც ბიზანტიელებს იქ გამოჩენილი ნორმანები ებრძოდნენ.[60]

სწორედ ბასილის ასეთი მძიმე მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო მთავარი საფუძველი დავით კურაპალატის გადაწყვეტილების, რომლის სარეალიზაციოდაც ტაოს მეფემ მთელი თავისი შესაძლებლობები გამოიყენა. ქართველი მეფის მონაწილეობა იმპერატორის საწინააღმდეგო ომში აშკარად უფრო მასშტაბური იყო, ვიდრე 979 წელს, როდესაც მან 12 000 მეომარი გააგზავნა იმპერატორის მხარდასაჭერად. მიქაელ ფსელოსის მიხედვით, ბარდა ფოკას არმიაში წამყვან სამხედრო ძალას ივერიელი მეომრები წარმოადგენდნენ, რომლებიც ერთი სიმაღლის, შეტევისას დაუძლეველნი და მრისხანე გარეგნობისა იყვნენ.[61] იმავე ავტორის მიხედვით, 989 წლის აბიდოსის ბრძოლაში (რომელშიც ფოკა დაიღუპა) ქართველი მეომრებით ფოკას არმიის ცენტრი იყო დაკომპლექტებული და გამარჯვების

იმედი აჯანყებულ მხედართმთავარს სწორედ მათზე ჰქონდა დამყარებული.[62] გარდა ბარდა ფოკას არმიისა, კურაპალატის სამხედრო რაზმები საომარი თეატრის სხვა მონაკვეთებშიც მოქმედებდნენ, 989 წელს მათ დაამარცხეს ტრაპიზონიდან ევფრატისკენ გაგზავნილი ბასილი II-ის სარდალი გიორგი ტარონიტი. იაჰია ანტიოქიელის მიხედვით, ტარონიტი კონსტანტინოპოლიდან ტრაპიზონამდე საზღვაო გზით მივიდა (სახმელეთო მაგისტრალებს ფოკა აკონტროლებდა) და გაემართა ევფრატისკენ.[63] (იაჰია გვ. 115). არ შეიძლება არსებობდეს რაიმე ეჭვი იმის თაობაზე, თუ ვის წინააღმდეგ ლაშქრობდა ბიზანტიელი სარდალი, ევფრატის მიდამოებში ერთადერთი მოწინააღმდეგე, რომელიც ამ დროს პრობლემებს უქმნიდა იმპერიას, იყო დავით კურაპალატი და ის ფაქტი, რომ ფოკასთან ბრძოლის გადამწყვეტ მომენტში იმპერატორმა აუცილებლად მიიჩნია იმ სამხედრო ძალის გაგზავნა ტაოს მეფის წინააღმდეგ, რომელიც მას მეომართა მწვავე დეფიციტის პირობებში ფოკას წინააღმდეგ შეეძლო გამოეყენებინა. ეს გარკვევით უნდა მიუთითებდ-ეს იმ გარემოებაზე, თუ რამდენად უწევდა ანგარიშს ბიზანტიის იმპერატორი ტაოს მეფის სამხედრო ძლიერებას და რა მნიშვნელობას ანიჭებდა მოწინააღმდეგეების რიგებიდან მის გამოთიშვას. ამ შემთხვევაში იმპერატორის იმედი დავითის ნეიტრალიზებისა, არ გამართლდა. ტაოს არმიამ, რომელსაც, იაჰიას ცნობით, ბარდა ფოკას შვილი, ნიკიფორე მეთაურობდა, გრიგოლ ტარონიტი (როგორც უკვე აღვნიშნეთ) სასტიკად დაამარცხა, რაც აჯანყებულთა ბოლო წარმატება გამოდგა.

გამოუვალ მდგომარეობაში მყოფმა ბიზანტიის იმპერატორმა, გამოსავალი მაინც იპოვა, მან თავისი და, ანა, 988 წელს მიათხოვა კიევის რუსეთის მთავარს, ვლადიმირს, რომელმაც ამის გამო არა მარტო ხერსონესი დაუბრუნა იმპერიას, არამედ ქრისტიანობაც მიიღო და ურთულეს სამხედრო მდგომარეობაში მყოფ ბასილს 6 000-კაციანი რაზმიც (უფრო სწორად არმია, რომლისგან შემდგომში ჩამოყალიბდა ვარანგების ცნობილი გვარდია) გაუგზავნა დასახმარებლად.[64] ეს ძალა, იმპერატორის განკარგულებაში მყოფ საიმპერატორო არმიის ნაწილებთან ერთად, საკმარისი აღმოჩნდა ფოკას აჯანყების ჩასახშობად,[65] თუმცა აღსანიშნავია, რომ აჯანყებულთა დამარცხება, პრაქტიკულად, სამხედრო ძალით არც მომხდარა, ფსელოსის ცნობით, ბარდა ფოკა ბრძოლის წინ მოწამლეს და ზუსტად მაშინ გარდაიცვალა, როდესაც ტაოელ მეომართა სამხედრო რაზმების თანხლებით იერიშს იწყებდა იმპერატორის საბრძოლო პოზიციების წინააღმდეგ.[66]

ბარდა ფოკაზე მოპოვებული გამარჯვების შემდეგ, 990 წელს, იმპერატორის პირველივე სამხედრო აქცია არა ბულგარების (რომლებიც საკმაოდ ახლოს იმყოფებოდნენ კონსტანტინოპოლთან), არამედ დავით კურაპალატის წინააღმდეგ გალაშქრება იყო, (ბრეჰიე გვ. 37) რაც (რაოდენ საოცარიც უნდა იყოს), ბრძოლის ნაცვლად, მათ შორის ახალი შეთანხმებით დასრულდა. ბიზანტიური წყაროების მიხედვით, დავით კურაპალატმა პატიება სთხოვა იმპერატორს და აღუთქვა, რომ სიკვდილის შემდეგ მას მემკვიდრეობით

დაუტოვებდა ტაოს სამეფოს, ბასილი II ამ წინადადებას დაეთანხმა და ტაოს მეფეს ძვირფასი საჩუქრები და კურაპალატის ტიტული უბოძა.[67] (იაპარ. გვ. 115)

როგორც ვხედავთ, ბასილი II-მ მეორედ მიიღო მოულოდნელი და საკმაოდ უცნაური გადაწყვეტილება დავით კურაპალატთან მიმართებაში. ბიზანტიის იმპერატორი, რომელიც ერთი წუთითაც არ შეყოყმანდა და ისე დასთხარა თვალები 15 ათასამდე ბულგარელ მეომარს,[68] მის წინააღმდეგ მებრძოლი დავით კურაპალატის მიმართ საოცრად მოწყალე აღმოჩნდა. ქართველ მეფე, რომლის მიერ შექმნილმა პრობლემებმა იმპერატორს ლამის ტახტი დააკარგვინა, მან არათუ დასაჯა, არამედ მთელი მისი სამეფო, მის მიერ დროებით გადაცემული ტერიტორიებთან ერთად, ხელუხლებლად დაუტოვა და გულუხვადაც დაასაჩუქრა. რასაკვირველია, არ შეიძლება ამ მოულოდნელი გადაწყვეტილების მიზეზი იმპერატორის გულმოწყალებაში ან დავით კურაპალატის ძველ დამსახურებებში ვეძიოთ, ეს გადაწყვეტილება (ისევე როგორც ტერიტორიების დროებით გადაცემა) განაპირობა იმ სტრატეგიულმა ვითარებამ, რომელიც მოცემული მომენტისთვის (990 წლისთვის) იმპერიაში იყო შექმნილი.

ბარდა ფოკას აჯანყების დამარცხების შემდეგ, ბიზანტიის იმპერიის წინაშე იგივე ამოცანები იდგა, რაც 979 წელს, სკლიაროსის დამარცხების დროს: ძირითადი ძალების კონცენტრირება ბულგარეთის წინააღმდეგ, მაკედონიისა და ჩრდილო საბერძნეთის ოლქების დაბრუნება და აღმოსავლეთის საზღვრების არსებულ მდგომარეობაში შენარჩუნება, რომელთა ერთდროულად გადაწყვეტაც იმპერიას არ შეეძლო. ბასილი II-ის აღმოსავლეთში ლაშქრობა 990 წელს იყო იძულებითი და უკიდურესად აუცილებელი ღონისძიება აჯანყების კერების სრული ლიკვიდაციისთვის, რაც იმპერატორმა წარმატებით განახორციელა, მაგრამ აღმოსავლეთში არსებული ამოცანების გადასაწყვეტად და იმპერიის მთავარი სტრატეგიული ამოცანის განსახორციელებლად - ვანის ტბის რეგიონის დასაკავებლად, იგი ჯერ მზად არ იყო. იმპერიის წინაშე არსებულ ამოცანაზე, რაც შეიძლება დიდხანს შეენარჩუნებინა აღმოსავლეთში არსებული სტატუს-კვო, ის ფაქტიც მიუთითებს, რომ 989 წელს ბასილმა საკმაოდ დამამცირებელი ზავი გააფორმა ფატიმიდური ეგვიპტის ხალიფა აზიზთან, რომლის მზარდი ინტერესები და აგრესია ჩრდილოეთ სირია-შუამდინარეთის მიმართულებით დროებით ამ გზით შეაჩერა.[69] ბუნებრივია, რომ ასეთ ვითარებაში დავით კურაპალატის დასჯა, რაც ტაოს სამეფოსა და მთლიანად აღმოსავლეთში იმაზე მეტი ძალების დაკავებას მოითხოვდა, ვიდრე ეს იმპერიას შეეძლო უზრუნველყო მოცემულ მომენტში, არ წარმოადგენდა ბასილის ინტერესს, მისთვის ბევრად მომგებიანი იქნებოდა, რომ შეწყალებული ტაოს მეფე გადასულიყო მის სამსახურში და არსებული ამოცანები მისი ხელით შეესრულებინა. როგორც ჩანს, იმპერატორსა და ტაოს მეფეს შორის დადებული შეთანხმების მთავარი

აზრი, სწორედ ეს გახლდათ, რაც სრულიად ეთანხმება ბიზანტიური პოლიტიკის მთავარ პრინციპს: ჩაერთე ომში მხოლოდ მაშინ, როდესაც ყველა სხვა საშუალება ამოწურულია, მიაღწიე გამარჯვებას სხვისი ხელით და მინიმალური დანაკარგებით.[70]

ბიზანტიასთან ურთიერთობაში ბარდა ფოკას აჯანყების დამარცხებისა და მისი სიკვდილის შემდეგ დავით კურაპალატს დიდი არჩევანის შესაძლებლობა აღარ რჩებოდა, ის წაგებული მხარე იყო და იმპერიასთან დამოუკიდებლად დაპირისპირება არ ხელეწიფებოდა, მარტო ტაოს სამეფოს რესურსები ამისთვის საკმარისი არ იყო. ამასთან აღარ არსებობდა იმპერიის წინააღმდეგ გამოსვლის მოტივაცია, კურაპალატისთვის მისაღები ალტერნატიული კანდიდატი იმპერიის ტახტზე. ასეთ ვითარებაში დავით კურაპალატს მხოლოდ ორი არჩევანი ჰქონდა: ან გაეგრძელებინა სამხედრო დაპირისპირება ბასილთან, რაც ცალსახად მისი მარცხით და სამეფოს ლიკვიდაციით დამთავრდებოდა, ან ესარგებლა იმპერიის წინაშე მდგომი რთული პრობლემებით და მათ მოგვარებაში საკუთარი სამსახური შეეთავაზებინა. ყველაფრიდან ჩანს, რომ ბასილი II-სა და დავით კურაპალატს შორის დაიდო შეთანხმება, რომლის მიხედვითაც ტაოს მეფეს უნდა გაეგრძელებინა იმპერიის აღმოსავლეთი საზღვრის ტრაპიზონ-ერზერუმ-მანციკერტის ხაზის დაცვა და დაეწყო შეტევითი მოქმედებები ვანის ტბის რეგიონის დასაკავებლად, უპირველეს ყოვლისა, ციხე-ქალაქების, მანციკერტისა და ხლათის დასაპყრობად ბიზანტიის სასარგებლოდ. ამის სანაცვლოდ იმპერატორი სიცოცხლის ბოლომდე ხელშეუხებლობის გარანტიას აძლევდა როგორც თავად ტაოს მეფეს, ისე მის სამეფოსაც, ბასილის მიერ 979 წელს გადაცემული დროებითი ტერიტორიების ჩათვლით, დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ კი ტაოს სამეფო ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში უნდა შესულიყო.

ალბათ არ შევცდებით, თუ დავასკვნით, რომ ყველაზე მნიშვნელოვანი ცვლილება, რომელიც ბასილისა და დავით კურაპალატს შორის დადებულ ამ მეორე შეთანხმებით დაფიქსირდა, იყო ის, რომ ამის წყალობით დავით კურაპალატი, ფაქტიურად, იმპერიის მაღალი რანგის მოხელედ გადაიქცა, თუმცა შეინარჩუნა დამოუკიდებელი მონარქის ფორმალური სტატუსი და ვიზუალური ატრიბუტიკა.

თუ სკლიაროსის დამარცხების შემდეგ შემდგარი შეთანხმება დავით კურაპალატსა და ბიზანტიის იმპერატორს შორის სასაზღვრო ოლქების ტაოს მეფისთვის დროებით გადაცემის თაობაზე იყო მოლაპარაკება არათანაბარი მდგომარეობის მქონე, მაგრამ მაინც ორ დამოუკიდებელ მონარქს შორის, ფოკას დამარცხების შემდეგ შემდგარი შეთანხმება სიუზერენსა და ვასალს შორის დადებულ შეთანხმებას ნააგავს, როდესაც სიუზერენი კარნახობს პირობებს, ხოლო ვასალი იღებს ამ პირობების შესრულების ვალდებულებას. თუ პირველი შეთანხმების დროს ბიზანტიის იმპერატორმა დელიკატური ფორმით გადასცა დავით კურაპალატს ბიზ-

ანტიის აღმოსავლეთი საზღვრების დაცვის ვალდებულება, მეორე შეთანხმებისას ეს ვალდებულება აშკარად მის ოფიციალურ მოვალეობადაც იქცა, რაზეც შესაძლოა დამატებით მიუთითებდეს ტაოს მეფის ტიტულატურაში "ყოვლისა აღმოსავლეთის კურაპალატის" წოდების გამოჩენა, რაც ამ მაღალი ბიზანტიური ტიტულის იშვიათ ფორმას წარმოადგენს და, რამდენადაც ჩვენთვისაა ცნობილი, დავით კურაპალატის შემთხვევის გარდა, სხვაგან არ გვხვდება.[71] კურაპალატის ტიტულის მიღება ტაოელი ბაგრატიონებისთვის, სტანდარტულ მოვლენას წარმოადგენდა და მას ამ დინასტიის მრავალი წარმომადგენელი ატარებდა, მაგრამ ტიტულის ფორმულირება, როგორც "ყოვლისა აღმოსავლეთის კურაპალატისა," რაც მეტად წააგავს ბიზანტიის იმპერიის უმაღლესი რანგის მოხელის, "ყოვლისა აღმოსავლეთის დომესტიკის" ტიტულს, სხვა შემთხვევებში არ გვხვდება.[72] სხვა კურაპალატები, "ქართველთა" და არა "ყოვლისა აღმოსავლეთის," კურაპალატები იყვნენ, რაც, შესაძლოა, იმის მაჩვენებელი იყოს, რომ დავითის მოხელეობა იმპერიის წინაშე ამით ოფიციალურად გაფორმდა.

ეს ასე იყო თუ არა, ერთი რამ უდავო ფაქტია, 990 წელს, ბასილთან მეორე შეთანხმების დადების შემდეგ, დავით კურაპალატმა დაუყოვნებლივ გაილაშქრა მანციკერტის წინააღმდეგ და ეს ციხე-ქალაქი, რომელიც აღმოსავლეთში ბიზანტიის იმპერიის ერთ-ერთ უმთავრეს სტრატეგიულ სამიზნეს უკავშირდებოდა, ხანგრძლივი ალყის შემდეგ აიღო. დავითის ასეთი (ბიზანტიასთან განცდილი მარცხის შემდეგ აშკარად მოულოდნელი) გააქტიურება მუსლიმთა წინააღმდეგ, უშუალოდ ბასილთან დადებული მეორე შეთანხმების შემდეგ, პირველ ყოვლისა, ალბათ ამ შეთანხმების შინაარსით უნდა აიხსნას. ყოველ შემთხვევაში, ძალიან უცნაურია ის გარემოება, რომ დავითს არ შეუტევია მანციკერტისთვის, ამ ქალაქის მეზობელი ოლქების მის ხელში გადასვლიდან (979 წ.) 11 წლის განმავლობაში და მოულოდნელად დაიწყო ასეთი შეტევა 990 წელს, როდესაც ის (ფოკასთან ერთად) დამარცხდა ბასილი II-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომელშიც, ბუნებრივია, საგრძნობ სამხედრო დანაკარგებსაც განიცდიდა. თუ ჩვენ ვიფიქრებთ, რომ დავით კურაპალატი მანციკერტის წინააღმდეგ საკუთარი ინტერესებით, საკუთარი გეგმის მიხედვით მოქმედებდა (როგორც ეს მიჩნეულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში), მაშინ მისი ქმედების ლოგიკა საკმაოდ უცნაური და რთული ასახსნელი გახდება, რადგან ამ შემთხვევაში, სრულიად ბუნებრივად ისმის კითხვა: რატომ არ შეუტია მანციკერტს ტაოს მეფემ 979 წლის შემდეგ, როცა ის ბასილისგან ტერიტორიების მიღების შემდეგ მიუახლოვდა მანციკერტს და თავისი სამხედრო ძლიერების ზენიტშიც იმყოფებოდა და რატომ განახორციელა ეს ნაბიჯი 990 წელს, როდესაც მას ბიზანტიის იმპერიასთან სერიოზული მარცხი და მნიშვნელოვანი სამხედრო დანაკარგებიც ჰქონდა განცდილი. ერთადერთი პასუხი ამ კითხვაზე ალბათ უნდა ვეძიოთ 990 წელს ბასილი II-თან დადებულ შეთანხმებაში, რომელიც დავით კურაპალატს, როგორც იმპერიის შეწყალებულ

ვასალს, ავალდებულებდა მუსლიმთა წინააღმდეგ შეტევითი ოპერაციების წარმოებას, მაშინ, როდესაც 979 წლის შეთანხმების ძალით იმპერიას დავით კურაპალატისთვის, როგორც დამოუკიდებელი მონარქისთვის, ასეთი მოთხოვნის წაყენება არ შეეძლო. ბასილისა და დავით კურაპალატის შეთანხმება, ჩანს, მანციკერტის გარდა სხვა ტერიტორიებზე შეტევებსაც ითვალისწინებდა. ფაქტია, 997 წელს ტაოს მეფემ სცადა ხლათის აღებაც, მაგრამ ვერ მოახერხა, ამისთვის ტაოს მეფის სამხედრო პოტენციალი საკმარისი არ აღმოჩნდა, თუმცა მუსლიმური საემიროების კონტრშეტევები მანციკერტის დასაბრუნებლად მან წარმატებით მოიგერია.

ალბათ, არ შეიძლება არსებობდეს რაიმე ეჭვი იმის თაობაზე, რომ მანციკერტის შემდეგ ხლათზე შეტევა, რომელიც (მიუხედავად წარუმატებლობისა) აშკარად დაგეგმილი, თანამიმდევრული სამხედრო მოქმედებების შთაბეჭდილებას ახდენს, იყო იმ მთლიანი სტრატეგიული სქემის ნაწილი, რომელსაც ბიზანტიის იმპერია ნახევარი საუკუნის განმავლობაში სწორედ მეთოდური თანამიმდევრობით ახორციელებდა. ეს სამხედრო ქმედებები არაფრით შეიძლება მიეწეროს X საუკუნის მიწურულის ქართული სამეფოების პოლიტიკურ ინტერესებს, რადგან ასეთი ამოცანების დასმისა და რეალიზების შესაძლებლობა ქართულმა სამყარომ მხოლოდ ერთიანი საქართველოს პირობებში თითქმის ორი საუკუნის შემდეგ, გიორგი III-ისა და, განსაკუთრებით, თამარის ეპოქაში მიიღო.[73] რასაკვირველია, ეს არაფრით აკნინებს დავით კურაპალატის, როგორც პოლიტიკური მოღვაწისა და უნარიანი მხედართმთავრის ღირსებებს, მისი პრობლემა არა პიროვნული ღირსებების ნაკლებობაში, არამედ (ბიზანტიის ტახტზე ბასილის ნაცვლად სხვა პრეტენდენტის დასმაში) იმ რესურსებისა და სახელმწიფოებრივი მასშტაბების შეუსაბამობაშია, რომლებიც ამ გამოჩენილი მეფის განკარგულებაში იყო.

დავით კურაპალატი გარდაიცვალა 1001 წელს და, მისი ანდერძის თანახმად, ტაოს სამეფო ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა ივერიის ფემის სახით, რომელიც იმპერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ოლქების მმართველობის ცენტრი,[74] (ბიზ. არმია. გვ. 81) გახდა, აქედანვე ხორციელდებოდა იმპერიის სასაზღვრო სისტემის კონტროლი, ტრაპიზონიდან ვანის ტბამდე. იმპერიის შემადგენლობაში შესული ტაოს სამეფოს საზღვრების საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში აზრთა სხვადასხვაობას იწვევდა. მკვლევართა ერთი ნანილი მიიჩნევდა, რომ ბიზანტიის შემადგენლობაში შევიდა დავით კურაპალატის მთელი სამეფო, სხვათა მიხედვით კი, მხოლოდ ის ტერიტორიები, რომლებიც ბასილი II-მ დროებით გადასცა დავით კურაპალატს.[75] ალბათ, ნაკლებად უნდა არსებობდეს ეჭვი იმის თაობაზე, რომ ბიზანტიის იმპერიამ დავითის ანდერძით მთელი მისი სამეფო მიიღო და არა მხოლოდ მისთვის დროებით გადაცემული ტერიტორიები, რომელთა დაბრუნებასაც ანდერძის დაწერა არ სჭირდებოდა, რადგანაც ეს ადრე დადებული შეთანხმებით ისედაც იყო გათვალისწინებული. მაგრამ უდავო ფაქტია, რომ დავით კურაპალატის ძირძველი

სამემკვიდრეო სამფლობელოები: ოშკი და ოლთისი, კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა და ეს გარემოება, არსებული ისტორიული მონაცემების მიხედვით, არავითარ ეჭვს არ იწვევს. ოშკის მონასტერში ბასილი II-მ ჩაატარა სარესტავრაციო სამუშაოები, რატომაც ის და მისი ძმა კონსტანტინე მონასტრის ერთ-ერთ ქტიტორულ წარწერაში მოიხსენიებიან,[76] ხოლო ოლთისს, როგორც ბასილის კუთვნილ ქალაქს, რომელსაც 1021 წლის ბიზანტია-საქართველოს ომის დროს თავს ესხმის ერთიანი საქართველოს მეფე გიორგი I, გარკვევით იხსენიებენ როგორც მატიანე ქართლისა, ისე სუმბატ დავითის ძე.[77] ოლთისს, როგორც ბასილისთვის გადაცემულ ტერიტორიას, ასახელებენ სომხური წერილობითი წყაროებიც,[78] ეს ქალაქი ბიზანტიელთა ხელშია XI საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისშიც, როდესაც მანციკერტთან დამარცხების შემდეგ გრიგოლ ბაკურიანის ძის ხელით მას გიორგი II-ს აძლევენ,[79] მაგრამ საქართველოს შემადგენლობაში იგი მცირე ხნით რჩება და სელჩუკთა დაპყრობების პერიოდში ერზერუმის ან ყარსის საემიროს შემადგენლობაში გადადის, ყოველ შემთხვევაში უდავო ფაქტია, რომ მოგვიანებით როგორც დავით აღმაშენებელი, ისე გიორგი III ოლთისზე, როგორც მტრულ ქალაქზე, სათარეშო რეიდებს აწყობენ.[80]

ამგვარად, შეიძლება დასკვნის სახით აღინიშნოს, რომ დავით კურაპალატმა უზარმაზარი სამსახური გაუწია ბიზანტიის იმპერიას ჯერ ბარდა სკლიაროსის აჯანყების ჩაქრობაში მონაწილეობით, შემდეგ ტრაპიზონ-თეოდოსიპოლის-მანციკერტის სასაზღვრო ხაზის შენარჩუნებით, ბოლოს კი მანციკერტის აღებით, რითაც მან ბიზანტიელები გაიყვანა სასტარტო პოზიციაზე ვანის ტბის რეგიონის დასაკავებლად, რაც ბასილი II-მ 1021-22 წლებში განახორციელა, როდესაც დაიკავა ვასპურაკანის სომხური სამეფო, რითაც თითქმის შესრულდა, კონსტანტინე პორფიროგენეტის დროიდან არსებული დიდი სტრატეგიული ამოცანა - აღმოსავლეთის საზღვრების თავდაცვითი სისტემის შექმნა, ცენტრით ვანის ტბის რეგიონში. ამ სქემიდან ერთადერთი ამოცანა, რომლის შესრულებაც ბიზანტიელებმა (დავით კურაპალატის მსგავსად) ვერ შეძლეს, იყო ხლათის აღება, რის გამოც ვანის ტბა ბოლომდე "ბიზანტიურ ტბად" ვერ იქცა.

შეიძლება ითქვას, რომ ამ ამოცანის გადაწყვეტით, ბიზანტიის იმპერიის აგრესიული ინტერესები ქართული სამეფოების მიმართ დასრულდა. იმპერიულ პოლიტიკას, აშკარად აღარ აინტერესებდა სხვა ქართული ტერიტორიების თავის შემადგენლობაში შეყვანა, პირიქით, ბიზანტიის ხელისუფლება ამიერიდან დაინტერესებული იყო მეგობრული (რასაკვირველია, ვასალურ პრინციპებზე) ურთიერთობების შენარჩუნებით ერთიან ქართულ სამეფოსთან, როგორც ერთმორწმუნე და პოტენციურ მოკავშირე ქვეყანასთან მუსლიმური სამყაროს წინააღმდეგ ბრძოლაში. დავით კურაპალატის სამეფოს შეერთების შემდეგ ჩამოყალიბებული ეს პოლიტიკა საქართველოს სამეფოს მიმართ, სრულიად მისაღები აღმოჩნდა ერთიანი საქართველოს პირველი მეფის, ბაგრატ III-თვის,

მაგრამ სრულიად მიუღებელი მისი მემკვიდრე გიორგი I-ისთვის, რამაც მოგვიანებით, საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობებში ახალი კატაკლიზმები გამოიწვია.

90-იან წლებში ბასილის დიდი პრობლემები აქვს სირიაში. აღმოსავლეთში ბასილი აშკარად არაპირდაპირ, ძირითადად, სტრატეგოსები მეშვეობით მოქმედებს, მას ძალები არ ჰყოფნის.

991 წელს ბიზანტიელები ეხმარებიან ჰამდანიდებს დამასკოს ემირის წინააღმდეგ ომში, რის შედეგადაც ჰამდანიდები, ფაქტიურად, ვასალურ დამოკიდებულებაში შედიან ბიზანტიასთან, რამაც აიძულა ფატიმიდები, გააქტიურებულიყვნენ სირიაში. უსპენსკი, III, გვ. 658.

994-995 წლებში ბასილი II ლაშქრობს სირიაში ალეპოს დასახმარებლად უსპენსკი, III, გვ. 658.

998 წელს მისი სარდალი მიხეილ დალასინი (ოსი) უტევდა აპამეას, მაგრამ დაიღუპა. უსპენსკი, III, გვ. 660.

999 წელს ბასილი თავად ლაშქრობს სირიაში, აოსრებს მუსლიმთა ტერიტორიებს ლიბანამდე. უსპენსკი, III, გვ. 661.

1001 წელს ბასილისა და ალ-ჰაქიმს შორის იდება 10 წლიანი ზავი. უსპენსკი, III, გვ. 664.

მანციკერტი და აპაჰუნიკი შევიდნენ ივერიის ფემაში. არუთინოვა 81-82.

ბიზანტიელებმა ვერაფრით აიღეს ხლათი არუთინოვა 85.

ბასილის არმია უძლიერესი იყო ყველა მის მეზობელთან შედარებით, მაგრამ იგი დაპყრობებზე მეტად საზღვრების უსაფრთხოებას ცდილობდა. ვარენ ტრედგოლდი. გვ. 39.

მანგლისის წარწერა იხსენიებს ყოვლისა აღმოსავლეთის კურაპალატს. ნ. ბერძენიშვილი. I. გვ. 28.

ს. ჯანაშიას მიხედვით, ბაგრატ IV-ც ყოვლისა აღმოსავლეთის კურაპალატია ჯანაშია. გვ. 154.

დავითის მონეტები გერმანიაში. ჭილაშვილი გვ. 81. სანახავია გ.დუნდუა.

იაჰია დავით კურაპალატს იხსენიებს, როგორც ოლთისის პატრონს, მისივე მიხედვით, იგი აქვე გარდაიცვალა, გასაგებია, რატომ წვავს გიორგი ოლთისს. გ. ჯაფარიძე. მაცნე. 1. 1986 გვ. 84-85; ბ. სილაგაძე. (ესეც) დავით კურაპალატის ოლთისის პატრონობის შესახებ. მაცნე. 4. 1989. გვ. 76-დან; დ. ბერძენიშვილი კურაპალატის სამფლობელოების შესახებ. ისტორიული გეოგრაფია, II. გვ. 106-107. ასევე დ. მუსხე-

ლიშვილი. საკითხები, II.

მატიანეს მიხედვით, კურაპალატის სამფლობელოები იყო ტაო, ბასიანი, კოლა-არტაანი და ჯავახეთი. გვ. 288.

სელჩუკების შეტევები ბიზანტიაზე დაიწყო ბერკრიდან. ჰუსეინოვი მანციკერტის შედეგები, გვ. 149.

კურაპალატის სიკვდილი და ანდერძი. ვარდანი, გვ. 117.

სმბატის მიხედვით, გიორგი მანიაკი ედესას გამგებლად 1031 წელს ნიშნავს აბუ ლ-ბექირი ს (მგონი, ვარაზ-ვაჩეა), რომელიც დავით კურაპალატის დაცვის უფროსი (?) იყო. ეს უნდა მიუთითებდეს, რომ ტაოელები ბიზანტიის სამსახურში არიან. გვ. 18.

დავით კურაპალატი აშენებს: ხახულს (ნარკ. 469), ოშკს (ნარკ. 475), აღადგენს ოთხთა ეკლესიას (ექვთიმე).

ტაო ორად არის გაყოფილი. კოპალიანი 111; ნარკვევები 476.

შენიშვნები და მითითებული ლიტერატურა

1. ივანე ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, თბილისი, 1983, გვ. 128-130; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბილისი, 1973, გვ. 477-484.
2. თედო ჟორდანია. ქრონიკები, I, თბილისი, 2004, გვ. 108, 112-113.
3. სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა. ქართლის ცხოვრება, ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955, გვ. 382.
4. არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი, 1974, გვ.41.
5. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию - писателя XI столетия. Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, Москва, 1864, стр. 199; В. А. Арутюнова-Фиданян. Византия и Армения в X-XII вв.: зона контакта. Византия между Западом и Востоком, Санкт-Петербург, 2001, стр. 397.
6. ოშკი, ხახული, ოთხთა ეკლესია, პარხალი... Vachtang Djobadze. Early Medueval Georgian Monasteries in Historical Tao, Klarjet'i, and Šavšet'i, Studgart, 1992.
7. დავით კურაპალატის მონეტები, როგორც ჩანს, აქტიურად იყო ჩართული საერთაშორისო მიმოქცევაში, რადგანაც ამ მონეტების ჩვენამდე მოღწეული ოთხიევე ცალი აღმოჩენილია შორს საქართველოდან – გერმანიაში, კარელიაში, ესტონეთსა და შვეციაში. Е.А.Пахомов. Монеты Грузии,Тбилиси, 1970, ст.52,53; დ.კაპანაძე. ქართული

ნუმიზმატიკა, თბილისი, 1969, გვ. 62; Р.В.Кебуладзе, ВМ.Потин. Монеты Давида Куропалата в кладах западно-европейских динариев.- მაცნე, ისტორიის სერია, 1970, 2, გვ. 215.

8. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955, გვ. 272.
9. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. გვ. 274.
10. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. გვ. 277; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. III. თბილისი, 1979, გვ. 155-156.
11. Всеобщая история Степаноса Таронского, გვ. 131, 191-192.
12. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. თბილისი, 2006, გვ. 295.
13. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა... გვ. 295-296.
14. Warren Treadgold. Byzantium and Its Army, 284-1081, Stanford, 1995 (??, red.).
15. Михаил Пселл. Хронография. Перевод, статья и примечанияЯ.Н.Любарского, Санкт-Петербург, 2003, стр. 12.
16. Всеобщая история Степаноса Таронского, стр. 192, 194-196, 198.
17. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გვ. 483-487.
18. მხითარ აირივანეცი. ქრონოგრაფიული ისტორია (საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროები, XXIV). ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლიანა დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბილისი, 1990, გვ. 75. Всеобщая история Степаноса Таронского, გვ. 191.
19. Всеобщая история Степаноса Таронского, გვ. 191-193.
20. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გვ. 483-484.
21. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გვ. 487; სიმონ ჯანაშია. შრომები, V, თბილისი, 1987, გვ. 231.
22. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
23. Георгий Мерчул. Житие Григория Хандзтийского. Грузинский текст. Введение, издание, перевод Н.Я.Марра, с дневником поездки в Шавшетию и Кларджетию, Санкт-Петербург, 1911, გვ. 18, სტრიქონი 48.

24.-29. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

30. Warren Treadgold. Byzantium and Its Army, 284-1081, Stanford, 1995, p. 34.

32.-33. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

34. Stephen Oshea. Sea of Faith. Islam and Cristianity. p. 103.

35. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

36. არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. გვ. 87-88.

37. არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია, გვ. 92-93.
38. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
39. Warren Treadgold. Byzantium and Its Army, 284-1081, Stanford, 1995, p.41.
40. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
41. Warren Treadgold. Byzantium and Its Army, p.41.
42. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. გვ. 278; სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1955, გვ. 382; Всеобщая история Степаноса Таронского, стр. 200.
43.-48. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
49. დ. ანგელოვი. ბ. ჩოლპანოვი. შუა საუკუნეების ბულგარეთის სამხედრო ისტორია. X-XV სს. (ბულგარულ ენაზე), სოფია, 1994, გვ. 32-37.
50.-51. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
52. Всеобщая история Степаноса Таронского, стр. 135.
53. გეორგიკა, V. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს.ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1963, გვ. 30.
54. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
55. დ. ანგელოვი. ბ. ჩოლპანოვი. შუა საუკუნეების ბულგარეთის სამხედრო ისტორია, გვ. 39-44.
56.-57. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
58. დ. ანგელოვი. ბ. ჩოლპანოვი. შუა საუკუნეების ბულგარეთის სამხედრო ისტორია, გვ. 47-48.
59.-60. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
61. Михаил Пселл. Хронография. стр. 11-12.
62. Михаил Пселл. Хронография. стр. 12.
63.-64. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
65. Г. Г. Литаврин. Геополитическое положение Византии в VII-VIII вв. Византия между Западом и Востоком, Санкт-Петербург, 2001, gv. 40.
66. Михаил Пселл. Хронография. стр. 12.
67. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
68. უკანასკნელი წლების ისტორიულ კვლევებში ბასილი II-ის მხრიდან 15 000 ბულგარელი მეომრისთვის თვალების დათხრის ფაქტი ეჭვქვეშაა დაყენებული. მაგალითად, ინგლისელი მეცნიერი პაულ სტეფენსონი მიიჩნევს, რომ ბასილის ეს სისასტიკე ბასილის მეფობიდან საუკუნის შემდეგაა შეთხზული და სინამდვილეში ეს

არ მომხდარა. Paul Stephenson. The Legend of Basil the Bulgar-Slayer, Cambridge University Press. 2003. pp. 97-108.

69. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

70. Андре Гийу. Византийская цивилизация, Екатеринбург, 2005, стр. 161.

71. თედო ჟორდანია. ქრონიკები, I, გვ. 108; ბ.სილაგაძე. იაჰია ანტიოქელის ცნობები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X ს-ის ბოლო მეოთხედსა და XI ს-ის პირველ მეოთხედში. ქართული წყაროთმცოდნეობა VI, თბილისი, 1985, გვ. 115.

72. არისტაკესი წერს, რომ მეფე (მიხეილი) ამბოხებულ "კომნენოსს აღუთქვამდა საჩუქრებს და აღმოსავლეთში კურაპალატობის წოდებას", იხ. არისტაკეს ლასტივერტეცი, გვ. 108. მანგლისის წარწერა იხსენიებს ყოვლისა აღმოსავლეთის კურაპალატს, იხ., ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბილისი, 1964, გვ. 28. ს. ჯანაშიას მიხედვით, ბაგრატ IV-ც ყოვლისა აღმოსავლეთის კურაპალატია. იხ., ს.ჯანაშია. შრომები V, გვ. 154 [ნ. ბერძენიშვილი ეყრდნობა მანგლისის ძლიერ დაზიანებული წარწერის ა.შანიძისეულ წაკითხვას, მაგრამ წარწერაში ნამდვილად იკითხება მხოლოდ "მეფობასა ღვთივდამყარებულისა გიორგისა, ყოვლისა აღმოსავლეთისა...", რის შემდეგაც ა.შანიძე აღადგენს სიტყვას: "ნოველისიმოსისა" (და არა "კურაპალატისასა"), თანაც მიაჩნია, რომ ეს არის გიორგი I (იხ. მ.დვალი. მანგლისი, თბილისი, 1974, გვ. 36), რომელსაც არც ერთი სხვა წყარო ბიზანტიური ტიტულით არ იხსენიებს. თ.ბარნაველი კი მიიჩნევს, რომ აქ უნდა ყოფილიყო სიტყვა "თვითმპყრობელისასა" (თ.ბარნაველი. მანგლისის ტაძ-რის წარწერები, თბილისი, 1961, გვ.8), რედ.].

73.-76. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

77. ანონიმი. მატიანე ქართლისა. გვ. 284; სუმბატ დავითის-ძე. გვ. 383.

78. არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. გვ. 44; ვარდან არეველეცი. მსოფლიო ისტორია. სიწ. 74. ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნოდარ შოშიაშვილმა და ეკა კვაჭანტირაძემ, თბილისი, 2002, გვ. 117.

79. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

80. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილ-ია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1959, გვ. 16.

3) IX-X საუკუნეების ომები და მხედართმთავრები.

IX-X საუკუნეების ამსახველ წერილობით წყაროებში იხსენიება (გ.ანჩაბაძე) საქართველოს ტერიტორიებზე გამართული არაერთი ბრძოლა,

რომელთაც სხვადასხვა მხედართმთავარი მეთაურობდა, მაგრამ ამ ბრძოლების მოკლე და ფრაგმენტული აღწერილობა არ იძლევა არც ოპერატიული ვითარებისა და არც მათი მონაწილეების მხედარმთავრული უნარის შეფასების შესაძლებლობას, გარდა დავით კურაპალატისა და გაბრიელ ოჩოპინტრეს ძისა (დავით კურაპალატი - ომი სკლიაროსთან. ვალაშკერტის დაპირისპირება. ხლათის ალყა; გაბრიელ ოჩოპინტრესძე - მამლანის დამარცხება).

IX-X საუკუნეები (თე ზისები)

1. VIII-IX საუკუნეების მიჯნაზე აფსაზეთის სამეფოსა (ლეონი), ტაო-კლარჯეთის (ადარნასე) და ქართლ-კახეთის (გრიგოლი) სამეფო-სამთავროების წარმოქმნა. ანონიმი. მატიანე. გვ. 251-252; ნარკვევები II, გვ. 372. 374. 375.
2. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
3. 826 ? ფარავნის ტბის ბრძოლა აშოტ კურაპალატსა და არაბებს შორის. გაიმარჯვა აშოტმა. ანონიმი. მატიანე, გვ. 376.
4. აშოტ კურაპალატისა და აფხაზთა მეფის ერთობლივი ლაშქრობა ქართლ-კახეთისა და თბილისის საემიროს წინააღმდეგ. ქსნის ბრძოლა, ქართლის დაპყრობა ქსნამდე (საზღვრის ჩამოყალიბება) ანონიმი. მატიანე, გვ. 253. ნარკვევები. II, გვ. 470.
5. (829-830 წწ) ხალილ იაზიდის ძე არაბიელის ლაშქრობა სომხით-ქართლ-ჰერეთში. ბრძოლა აშოტ კუპაპალატთან. მისი სიკვდილი. ანონიმი. მატიანე. გვ. 253; ნარკვევები II, გვ. 386, 451.
6. (840-842 წწ) ხალილის მეორე ლაშქრობა. გავაზის ბრძოლა, ხალილის დამარცხება. ანონიმი. მატიანე, გვ. 254. ნარკვევები II, გვ. 386.
7. მოჰამედის ლაშქრობა თბილისის საემიროს წინააღმდეგ. უფლისციხის აღება. რე-ხის ბრძოლა. ანონიმი. მატიანე, გვ. 255.
8. (853 წელი) ბუღა თურქის ლაშქრობა (ხალიფა მუთავაქილის დროს). თბილისის აღება, კვერცხობის ბრძოლა აფხაზთა სამეფოს წინააღმდეგ. ჯვარის გვერდის ბრძ-ოლა. ცხავატის ბრძოლა. ანონიმი. მატიანე, გვ. 256; ნარკვევები II, გვ. 438-439, 472.
9. ჰუმედ ხალილის ძის მიერ სომხითის, ქართლისა და რანის დაპყრობა. ანონიმი. მატიანე, გვ. 257.
10. გუარამ მამფალის ბრძოლა სარკინოზებთან. გუარამ სამფლობელოებია ჯავახე-თი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი და არტაანი). გუარამ ებრძვის თბილისის საემიროს (ამირა

გაბულოცი) და ეს ომი ძალიან წააგავს სასაზღვრო ბრძოლას.ანონიმი. მატიანე, გვ. 257. ნარკვევები II, გვ. 459.

11. გიორგი (861-868 წ.წ.) აფხაზთა მეფის მიერ ქართლის დაპყრობა. ანონიმი. მატიანე, გვ. 258.
12. (IX ს. 80 წლები) ლიპარიტის მიერ თრიალეთის დაპყრობა. ანონიმი. მატიანე, გვ. 258; ნარკვევები II, გვ. 454.
13. აფხაზეთის სამეფოსა და სომხეთს შორის ქართლისთვის ბრძოლა. ანონიმი. მატიანე, გვ. 259.
14. (IX ს. 80 წლები) ომი ნასრის (გვარამ მამფალის ვაჟი, ბაგრატ I-ის ცოლისძმა. იბრძვის ადარნარსეს წინააღმდეგ. ანონიმი. მატიანე, გვ. 260. ნარკვევები II, გვ. 377.
15. (881 წ) ბაგრატ I-ის, დემეტრეს ძის (881-893), მიერ აფხაზეთის დაპყრობა ბიზანტიური ჯარითა და ფლოტის გამოყენებით. ანონიმი. მატიანე, გვ. 261. ნარკვევები II, გვ. 429, 436.
16. 888 წ. მტკვრის ბრძოლა. დაიღუპნენ ნასრა და ბაყათარი. ანონიმი. მატიანე, გვ. 261; ნარკვევები II, გვ. 472-473.
17. (904 წ) კონსტანტინე III (893-922) აფხაზთა მეფის მიერ ქართლის დაპყრობა. ანონიმი. მატიანე, გვ. 262.
18. ომი აფხაზეთისა და შირაკის სამეფოებს შორის ადარნასე ქართველთა მეფის მონაწილეობით. სუმბატ ტიეზერაკალის ლაშქრობა. უფლისციხის დაპყრობა. კონსტანტინეს დატყვევება. ანონიმი. მატიანე, გვ. 262. ი. დრასხ.
19. (908 ? -914 წ) აბუ ლ-კასიმის (აზერბაიჯანის ამირა საჯი) ლაშქრობა: სომხეთის დალაშქრვა, უჯარმის აღება, ბოჭორმის აღება. ქართლში ლაშქრობა, სამცხეში ლაშქრობა, თმოგვის ვერ აღება, ყველის ციხის აღება (გობრონი). ანონიმი. მატიანე, გვ. 263. ნარკვევები II, გვ. 439.
20. კონსტანტინე აფხაზის ომი კახეთთან (კვირიკესთან). ვეჯინის ციხის ალყა.ანონიმი. მატიანე, გვ. 264.
21. (936 წ) სარკინოზების (აზერბაიჯანელი საჯების) ლაშქრობა კახეთში მცხეთის ჩათვლით. ანონიმი. მატიანე, გვ. 265. ნარკვევები II, გვ. 399.
22. აფხაზეთის მეფის მიერ უფლისციხის აღება და აჯანყებული შვილის დასჯა (საზვერლები). ანონიმი. მატიანე, გვ. 267.
23. გიორგი აფხაზთა მეფის ლაშქრობა კახეთში. ანონიმი. მატიანე, გვ. 268.
24. (957 წ) ლეონ გიორგის ძის მეორე ლაშქრობა კახეთში. ანონიმი. მატიანე, გვ. 269. ნარკვევები, გვ. 400.
25. (967 წ) ლეონის მესამე ლაშქრობა კახეთში. ანონიმი. მატიანე, გვ. 270.
26. თეოდოსის ბრძოლა ტახტისთვის. ძამის ციხის ალყა. ანონიმი. მატიანე. გვ. 271. ნარკვევები II, გვ. 430.

27. კახეთის მიერ უფლისციხის აღების მცდელობა 975 წ., დავით კურაპალატის ქართლში ლაშქრობა. კახელების გაქცევა. ბაგრატის გამეფება. ანონიმი. მატიანე, გვ. 272.
28. (979 წ.) თორნიკე ერისთავის ლაშქრობა ბიზანტიაში. ანონიმი. მატიანე, გვ. 273.
29. კახელების მიერ უფლისციხის აღება. ანონიმი. მატიანე, გვ. 274.
29-ა. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
30. 988 წ. დავით კურაპალიტის ლაშქრობა კახეთისკენ. ანონიმი. მატიანე, გვ. 274-75.
30-ა. 989 წ. კურაპალატი ამარცხებს გიორგი ტარონიტს. იაჰია. გვ. 115.
30-ბ. 990 წ. კურაპალატის მიერ მანციკერტის აღება.
30-გ. 990 წ. კურაპალატი ამარცხებს კოალიციას.
30-დ 997 წ. კურაპალატი. ხლათის ალყა.
30-ე 998 წ. კურაპალატი, კოალიცია. ოჩოპინტრე.
31. მოღრისის ბრძოლა ბაგრატ III-სა და ქართლის აზნაურებს შორის. ანონიმი. მატი-ანე, გვ. 276.
32. ბაგრატ III და დავით კურაპალატის დაპირისპირება. გარდათხრილის ბრძოლა შავშეთ შიგურგენის წინააღმდეგ. ანონიმი. მატიანე, გვ. 277.
საბრძოლო წყობაზე, სადაც წინ ცხენოსნები მიდიან ქვეითების წინ გვ. 245
ფართო უბიანი მშვილდი. გვ. 150.
33. 803-805 წწ. ამიერკავკასიის არაბი გამგებლის, სუზაიმა იბნ ხაზიმის ბრძოლა ქართლელებთან და წანარებთან, 20-იან წლებში აშოტ I-ის ომი არაბებთან, 829, 30-იან და 841 წლებში ხალიდ იაზია დის სამი ლაშქრობა, 842-843 წწ. ხალიდის ვაჟის, მუჰამედის ლაშქრობა და 853-854 წწ. ბუღა თურქის შემოსევა. გ. ანჩაბაძე. საქართველოს ომების ქრონოლოგია, I, თბილისი. 1998, გვ. 16-17.
34. 905 წ. სუმბატ I-ის ლაშქრობა ქართლში 914 და 924 წწ-ში. აბუ ლ-კასიმის ლაშქრობები. გ. ანჩაბაძე. საქართველოს ომების ქრონოლოგია, I, გვ. 18-19.

იოანე დრასხანაკერტელიდან

იოანე დრასხანაკერტელი: სომხეთის პირველმა მეფე აშოტმა "ხელი აღმართა ჩრდილოეთის მხარეზე, დიდი მთის კავკასიონის ხეობებზე." "დაიქვემდებარა გუგარქ-ის ნარევი მოსახლეობა." "სიყვარულით დაიკავშირა ეგრისის მეფე, რომელიც ხშირად ნახულობდა აშოტს, შვილობილის მოვალეობას იხდიდა მის წინაშე და ყოველთვის ერთგულ სამსახურს უწევდა." გვ. 38.

- იმავეს ამბობს მეორე მეფე სუმბატზე, "რომელიც მტკიცედ დაეუფლა ჩრდ-ილოეთის ტომებს." გვ. 67.

- იმავეს მესამე მეფე აშოტზე, რომელიც დიდ წინააღმდეგობას უწევდა მტერს, არა მარტო სარკინოზებს, არამედ ქართველებსა და გუგარელებსაც, რომლებიც მას ცუდს უპირებდნენ. გვ. 195.

იოანე დრასხანაკერტელი: აშოტის სიკვდილის დროს სომხეთის სპარაპეტი სუმბატი ლაშქრობდა გუგარქის მხარეში, უშედეგოდ. გვ. 42.

იოანე დრასხანაკერტელი: ყარსის მეფე აბასმა (?? წელს) შეიპყრო ადარნერსე და ჩასვა ყარსის ციხეში: "გადმომცეს მე ადარნასემ ორი ციხესიმაგრე, რომლებიც მან ჩემი დის ქმარს, გურგენს გამოსტაცა და მომცეს მძევლად თავისი შვილი დავითი", გვ. 45.

იოანე დრასხანაკერტელი: სუბატი ორწლიანი ალყის შემდეგ იღებს დვინს. არბევს მის მიდამოებს, სპობს ნარგავებს. გვ. 63.

იოანე დრასხანაკერტელი: აშოტ არწრუნს უნდა ბრძოლა ბუღას წინააღმდეგ, მაგრამ ნახარარები არ აჰყვნენ. ე.ი. ჯარი ვერ შეკრიბა. გვ. 14.

იოანე დრასხანაკერტელი: აფშინის შემოსევის დროს ნახარარები არ შეუერთდნენ სუმბატს, არ გაჰყვნენ საომრად. გვ. 82.

იოანე დრასხანაკერტელი: აფშინი სუმბატის წინააღმდეგ უტიიის გავარით და "მოვიდა გუგარელთა და ქართველთა მხარეებში, რათა ჯერ ისინი დაემორჩილებინა, ანდა შფოთი და არეულობა ჩამოეგდო მათ შორის, რომ სუმბატს არ შესძლებოდა მისგან სადმე გაქცევა." გვ. 81-82; (აფშინის სამიზნე სუმბატია და არა საქართველო).

იოანე დრასხანაკერტელი: აფშინმა "განიზრახა ვერაგობა და დაიწყო ზოგიერთი ქალაქების შემოვლა, ვითომდაც მათი დამორჩილების მიზნით. შემდეგ წავიდა და მიაღწია ქალაქ ტფილისს, აქედან კი, როგორც ქარიშხალი, უეცრად გაემართა შირაკის გავარისკენ. ... მეფემ საჩქაროდ შეადგინა მცირედი გუნდი და დიდი სიჩქარით გადავიდა ტაოს მხარეთა სიმაგრეებში, თავისი მეგობრის, ადარნასეს მამულში." გვ. 90. აფშინი ადარნასეს წინააღმდეგ არ მიდის, თუმცა სუმბატის გაცემას სთხოვს, მაგრამ უარს იღებს.

იოანე დრასხანაკერტელი: დამარცხებულ სუმბატს იუსუფი ქართველთა ქვეყნამდე მისდევს და როცა ის კლარჯეთის სიმაგრეებში იმალება, თავს ანებებს. გვ. 126.

იოანე დრასხანაკერტელი: აშოტი და ადარნასე ერთად ებრძვიან გურგენ მთავარს და ქვეყანას უქცევენ. გვ. 241.

იოანე დრასხანაკერტელი: როდესაც იუსუფ საჯი გაგიკის სამეფოს შეესია, გაგიკმა მოსახლეობა გახიზნა, "სოფლის კაცობა, კორდუელთა და მოკის მთების გამაგრებულ ხევებში ნაიყვანა და იქ დააბანაკა, თვითონ კი .... მოწინავე შეჭურვილ რაზმთან ერთად ქვეყნის შუაგულში დადგა." გვ. 194-195.

იოანე დრასხანაკერტელი: აფშინი თავის სამეფოში აგზავნის ბრძანებებს, რომ მასთან მოვიდნენ მამაცი კაცები ცხენებით, საჭურვლით და სამკაულით, ქვეითი რაზმებით. გვ. 95.

შურდულით შეიერაღებულები. გვ. 118; გვ. 150.

"მშვილდოსნები, მახვილოსნები და ფარით შეჭურვილები". გვ. 97, 252.

ფაროსანი, ლახვროსანი, მახვილოსანი. გვ. 225.

ხშირად ლაპარაკობს ფარებით აღჭურვილ ქვეით ჯარზე, რომელიც ზღუდესავით არის. გვ. 241, 245.

905 წ. სუმბატ I-ის ლაშქრობა ქართლში

1. მატიანეს მიხედვით: "მას ჟამსა გამოვიდა კონსტანტი, აფხაზთა მეფე, დაიპყრა ქართლი, და ემტერა სომეხთა მეფე სუმბატ ტიეზერაკალი; გამოილაშქრა სპითა დიდი-თა, და მოადგა უფლისციხესა, და მოიღეს პალან-კურდანი, აღმოაგეს ზემო-კერძო და წარიღეს ციხე ხერხითა, ხოლო კეთილად იმზახსნეს სუმბატ და კონსტანტი, და უკუმოსცა უფლისციხე და ყოველი ქართლი." გვ. 262.
2. ასოლიკის მიხედვით: "Смбат, захватив царя егерского Константина (желавшего возмущать подвластные армянскому царю страну Гугарскую и земли, лежавшие близ Врат аланских) покорил его под власть свою (при содействии иверийского царя Атер-Нерсеха), а в последствии освободил его. Атер-Нерсех, раздражённый поступком Смбата, разорвал с ним дружественные сношения и стал питать против него враждебные замыслы."стр.112.
3. იოანე დრასხანაკერტელი: "გაიზარდა მისი (სუმბატის) სამფლობელოს საზღვარი. ჩრდილო-დასავლეთიდან კარნუ ქალაქამდე და კიდევ უფრო იქით, კლარჯეთამდე, მიაღწია დიდი ზღვის ნაპირამდე, ეგრისის (ქვეყნის) საზღვრამდეც და დიდი მთის კავკასიის ძირამდის, დაიმორჩილა გუგარელნი და წანარნი ალანთა კარამდის და მათი მცველი კარის სიმაგრე თავად აიღო. იქიდან კი სამხრეთის მხარეს დაჰყვა და მდინარე მტკვრით ქალაქ ტფილისამდე მოვიდა. შემდეგ კი დაეუფლა უტიის გავარს ქალაქ ჰუნარაკერტამდის, ტუსამდისა და შამქორამდის."გვ. 64; ეს ხდება კონსტანტინესთან ომამდე.
4. იოანე დრასხანაკერტელი: კონსტანტინემ მოინდომა სუმბატის ხელში მყოფი გუგართა ქვეყნისა და ალანთა კარის ახლოს მცხოვრები მოსახლეობის დამორჩილება, ადარნასე უშლიდა ამას. სუმბატმა და ადარნასემ დიდი ჯარით შეუტიეს კონსტანტინეს, მან სუმბატთან შერიგება მოინდომა და მოლაპარაკებაზე მივიდა, სადაც ადარნასეს ბრძანებით, შეიპყრეს. სუმბატმა კონსტანტინე ანისის ციხეში ჩასვა თვითონ კი გურიის (?) ბევრი მხარე დაიპყრო და გამგებლები დანიშნა. კონსტანტინე ოთხი თვე იჯდა. შემდეგ სუმბატს შეეშინდა - ეგრისელები უფრო ძლიერ მეფეს აირჩევენო და გაათავისუფლა, ამით ადარნასე გაანაწყენა. გვ. 109-112.

XI საუკუნე

ა) თეზისები

ინყება 33-ე ნომრიდან (რედ.).

33. ბაგრატ III-ის მიერ კლდეკარის აღება. გვ. 277.
34. (1010 ?) ბაგრატ III-ის ლაშქრობა კახეთში. ციხეების აღება 2 წლის განმავლობაში. გვ. 278-79.
35. (1011 წ) ბაგრატ III-ის ლაშქრობა განძის საემიროს წინააღმდეგ. შამქორის ალყა. ზავი. გვ. 280.

35-ა. 1020 წ.. არისტაკეს ლასტივერტეცის მიხედვით გიორგი I თავს ესხმის სუმბატ-იოანეს, ტყვედ აჰყავს იგი და თავისუფლების სანაცვლოდ ართმევს სამ ციხესიმაგრეს. არისტაკესი გვ. 44.

36. ომი ბიზანტიასთან დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის გამო. "სტრატეგიული დაპირისპირება ბასიანში," გიორგი I-ის უკან დახევა (ალბათ, ჰერებთან შესაერთებლად ?). შირიმნის ბრძოლა. დევნა თრიალეთისკენ. ზავი. გვ. 284-85.
37. მეორე ომი ბიზანტიასთან. ბასილის გამოლაშქრება. ბასიანის ბრძოლა. ზავი. გვ. 287-88.
38. ბიზანტიელთა ლაშქრობა თრიალეთში. კლდეკარის უშედეგო ალყა. გვ. 292 .
39. ბიზანტიელთა ლაშქრობა ტაოში. გვ. 292.
40. ეკლეციის ბრძოლა ფადლონის წინააღმდეგ ფართო კოალიციით. გვ. 296.
41. ლიპარიტის მიერ ბირთვისის ციხის აღება. გვ. 297.
42. ომი თბილისის საემიროსთან. თბილისის ორწლიანი ალყა. ორბეთისა და ფარცხისის აღება. გვ. 297.
43. ბაგრატ IV ლაშქრობა კახეთში. გვ. 298.
44. ლიპარიტის პირველი აჯანყება, დემეტრეს ჩამოყვანა ბიზანტიიდან ბიზანტიელთა ჯარის თანხლებით. ატენის ციხის უშედეგო ალყა. ზავი. გვ. 298.
45. ბაგრატის მიერ ანისის დაკავება. გვ. 299.

46. ბაგრატის მიერ ანაკოფიისა და ხუფათის ციხეების ალყა. გვ. 299.
47. თბილისის გადაცემა ბაგრატისთვის. ისნის ალყა. გვ. 300.
48. ლიპარიტის მეორე აჯანყება. დემეტრეს გადმოყვანა ისევ ბიზანტიელთა ჯარით. ანისის აღება. სასირეთის ჭალის ბრძოლა. (დემეტრეს გარდაცვალება), არყის ციხ-ის ბრძოლა. გვ. 301-302.
49. ლიპარიტის ლაშქრობა დვინში. ბასიანის ბრძოლა სელჩუკებთან. ლიპარიტის ტყვეობა. გვ. 302.
50. ბაგრატ III ლაშქრობა ბიზანტიელებთან ერთად განძაში სელჩუკების წინააღმდეგ. სელჩუკების უკან დახევა. გვ. 302.
51. ლიპარიტის მესამე აჯანყება. ბიზანტიელები ლიპარიტის არმიაში. გვ. 303.
52. ბაგრატ III მიერ კლდეკარის ალყა და აღება. გვ. 305.
53. 1063 წ. ალფ-არსლანის ლაშქრობა სამხრეთ საქართველოში. ახალქალაქის აღება. ზავი ბაგრატთან. გვ. 306.
54. ბაგრატის მიერ სამშვილდის აღება. გვ. 307.
55. ალფ-არსლანის მეორე ლაშქრობა საქართველოში: კახეთის დალაშქვრა. ქართლის აოხრება, თბილისისა და რუსთავის აღება და ფადლონზე გადაცემა. გვ. 308-310.
56. ბაგრატისა და ფადლონის ომი. ბანაკი დიდგორთან. მუხრანის ბრძოლა. ფადლო-ნის დატყვევებაა. თბილისის აღება. გვ. 310.
57. ბაგრატის ლაშქრობა განძაში ოსებთან ერთად. გვ. 313.
58. ივანე ლიპარიტის ძე პირველი აჯანყება. გვ. 315-16.
59. ივანე ლიპარიტის ძე მეორე აჯანყება. გვ. 316.
60. ივანე ლიპარიტის ძე მესამე აჯანყება. გვ. 316
61. მალიქ-შაჰის ლაშქრობა. სამშვილდის აღება. გვ. 317
62. ფარცხისის ბრძოლა. გვ. 317.
63. ტაოს ციხეების აღება (ყარსის გადაცემა ბაკურიანისგან). გვ. 317-318.
64. გიორგი II-ის დამარცხება ყველის ციხესთან. გვ. 319.

ბ)სტრატეგიული შეცდომა - ომი ბიზანტიასთან

ოთხთა ეკლესიის წარწერებში იხსენიებიან დავით კურაპალატი და ერისთავი ხურსი, თარიღდება 994 წლის შემდგომი ხანით. ეს, შესაძლოა, შირიმნთან დალუპული ხურსი იყოს, რაც აჩვენებს, რომ გიორგი I-ს ტაოელი ა ზნაურების წაქეზებით უნდა დაეწყო ეს ომი.

ლაპიდარული წარწ. 288-298

1009 წელს ალ-ჰაქიმმა დაიწყო ქრისტიანების დევნა, დაანგრია მაცხოვრის ტაძარი იერუსალიმში. უსპენსკი III გვ. 665

ვარენ ტრენგოლდი გიორგი I-ის შეტევას ბასილზე უწოდებს სულელურს. ვარენ ტრენგოლდი. გვ. 39

ბასილის არმია უძლიერესი იყო ყველა მის მეზობელთან შედარებით, მაგრამ იგი დაპყრობებზე მეტად საზღვრების უსაფრთხოებაზე ზრუნავდა. ვარენ ტრენგოლდი. გვ. 39

აკოფ სანაინცის მიხედვით სომხური მიწები კანონიერად გადავიდა ბასილის ხელში არუთინოვა. კონტაქტი გვ. 399

1018-1019 წლებში ბიზანტიელნი ამაგრებენ ერზერუმის. სტეპანენკო 78

ბასილი არ ცდილობს საქართველოს ციხეების დაპყრობას

საქართველო-ბიზანტიის ომის მიზეზები.

1021-1022 წელს, საქართველოსა და ბიზანტიის იმპერიას შორის მიმდინარეობდა საბრძოლო მოქმედებები, რომლებიც სამეცნიერო ლიტერატურაში დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის გამო წარმოებული ომის სახელითაა ცნობილი. შეიძლება, მთელი დაბეჯითებით ითქვას, რომ ასეთი მასშტაბური სამხედრო კონფლიქტი საქართველოსა და ბიზანტიას შორის, არც მანამდე და არც, შემდგომ არ შემდგარა, რის გამოც იგი ძალიან ფართოდ აისახა ქართულ, ბიზანტიურ და სომხურ წერილობით წყაროებში. მის შესახებ მრავალი ცნობა შემოუნახავს მატიანე ქართლისაის ანონიმ ავტორს, სუმბატ დავითის ძეს, იაჰია ანტიოქიელს, (იოანე სკილიცას), გიორგი კედრენეს, არისტაკეს ლასტივერტელს, სმბატ სპარაპეტს, ვარდანს. ამის შესახებ საუბარია იმდროინდელ სომხურ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერშიც (მითითებები).

საქართველო-ბიზანტიის ომის მიზეზებზე წერილობითი წყაროები განსხვავებულ მითითებებს იძლევიან. ქართული წყაროების მიხედვით, გიორგი I-ის მეფობის მეშვიდე წელს "გამოვიდა ბასილი, მეფე ბერძენთა ... ხოლო გიორგი მეფე განვიდა სპითა დიდითა." (მატიანე გვ. 284; სუმბატი გვ. 383), ანუ ქართული წყაროები არ ასახელებენ არანაირ მიზეზს და ომის აღწერას პირდაპირ ბასილის ლაშქრობით იწყებენ იმ კონტექსტში, რომ ბასილი შემტევი მხარეა, აგრესორი, ხოლო გიორგი თავდაცვაში მყოფი. ქართული ვერსიისგან მცირედ განსხვავდება სომხურიც, რომლის მიხედვითაც, ომი ბასილსა და გიორგის შორის მოხდა იმის გამო, რომ გიორგი არ დაემორჩილა ამიერკავკასიაში მოსული ბასილის მოთხოვნას, გამოცხადებულიყო მასთან, რის გამოც ამ უკანასკნელმა

საქართველოში ილაშქრა. საწინააღმდეგოა ბიზანტიელ ავტორთა პოზიცია, რომელთა მიხედვითაც შემტევი გიორგია, რომელმაც დაიკავა ბიზანტიის კუთვნილი დავით კურაპალატის ყოფილი სამფლობელოები, რასაც ბასილი II-მ ლაშქრობით უპასუხა.

თუ გავითვალისწინებთ იმ ისტორიულ ფონს, რომელიც იმ პერიოდისთვის იყო შექმნილი ბიზანტიის იმპერიასა და სამხრეთ კავკასიაში, ისტორიულ რეალობასთან ახლოს ომის დაწყების ბიზანტიური ვერსია უნდა იყოს, რაც ისტორიოგრაფიაში, ფაქტიურად, კამათს არ იწვევს. გამოდის, რომ ომის დაწყების ინიციატორი საქართველოს მეფეა. მაგრამ რას უნდა ებიძგა გიორგი I-ისთვის ამ უპრეცედენტო ნაბიჯის გადასადგმელად, რის შესრულებასაც ბიზანტიის იმპერიის იმ დროისთვის ძალიან ძლიერი არმიის დამარცხება და, უფრო მეტიც, მასთან სამხედრო კამპანიაში გამარჯვება სჭირდებოდა, რაც საქართველოს მასშტაბის ქვეყნისთვის ბასილი II-ის ეპოქაში დაუძლეველ ამოცანას წარმოადგენდა.

საქართველოს მეფის მხრიდან ომის დაწყების მოტივი აშკარაა. მას სურდა ტაოს დაუფლება, რომელიც მამამისის, ბაგრატ III-ის მამობილის, ყოფილ სამფლობელოს წარმოადგენდა, მაგრამ ისიც აშკარაა, რომ ბიზანტიასთან მასშტაბური ომის წარმოების პირობებში ტაოს შენარჩუნების რესურსი გიორგის არ გააჩნდა, რაც ყველაზე უკეთ ალბათ თავად მას მოეხსენებოდა. მიუხედავად ამისა, საქართველოს მეფემ ეს ნაბიჯი მაინც გადადგა, რასაც, ბუნებრივია, გარკვეული მოსაზრებები უნდა სდებოდა საფუძვლად.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია, რომ გიორგი I-ის მიერ ტაოს დაკავება, იყო საქართველოს გაერთიანების მცდელობა. "საქართველოს ისტორიის ნარკვევებში" აღნიშნულია, რომ "იმიერტაოს დაკარგვა მძიმე მარცხი იყო საქართველოს სახელმწიფოსთვის და ამიტომ გასაგებია, რომ გაერთიანება-გაძლიერების გზაზე მდგომი ქვეყნა ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევაში ეცდებოდა ამ მარცხის გამოსწორებას." (ნარკ. გვ. 175) თუ ამ დასკვნას დღეს ფსიქოლოგიური კუთხით შევხედავთ, ის სავსებით ლოგიკურად მოგვეჩვენება, მაგრამ XI საუკუნის ფსიქოლოგიისა და იურიდიული ნორმების გათვალისწინებით, ეს მოვლენები მთლად ასე არ უნდა ყოფილიყო აღქმული.

ბიზანტია-საქართველოს ომამდე (ანუ 1021-22 წლებამდე) ტაოს სამეფო დამოუკიდებელ სახელმწიფო ერთეულს წარმოადგენდა, იგი საერთო ქართული სამყაროს ნაწილი იყო, მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოში, რომელსაც მოცემული მომენტისთვის აფხაზეთი, ქართლი და კლარჯეთი წარმოადგენდა, ის არასოდეს შედიოდა. შესაბამისად, ტაო იმ სახელმწიფოსთვის, რომლის შემადგენელი ნაწილიც არ ყოფილა, დაკარგულად არ შეიძლება ჩაითვალოს, რის გამოც გიორგი I-ის ნაბიჯი არ უნდა გავიგოთ, როგორც დაკარგული ტერიტორიის დაბრუნების მცდელობა. გიორგი I-ს ტაო არ დაუკარგავს და ვერც მის დაბრუნებაზე განაცხადებდა პრეტენზიას (შედარებისთვის შეიძლება აღინიშნოს იმ სომხური სახელმწიფოების მაგალითი, რომლებიც ასევე ერთ ეთნიკურ და

კულტურულ სამყაროს წარმოადგენდა, მაგრამ ერთ სახელმწიფოდ არასოდეს უარსებია), იგი მის მიერთებას ცდილობდა. სხვა საკითხია, რომ ტაოს შეერთების მცდელობა, როგორც საერთო ქართული სამყაროს ორგანული ნაწილისა, განპირობებული უნდა ყოფილიყო იმ პერიოდში მიმდინარე ქართული ერთეულების გაერთიანების სურვილითა და აუცილებლობით (საქართველოს მეფე ბიზანტიასთან ომის დაწყებით სწორედ ამ აქტის განხორციელებას ცდილობდა და არა ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენას), მაგრამ ერთი იყო სურვილი და აუცილებლობა, მეორე კი - ამისთვის საჭირო იურიდიული უფლებამოსილება.

ტაოს სამეფოს მფლობელობაზე გიორგი I-ს იურიდიული უფლება არ გააჩნდა, იგი არ იყო დავით კურაპალატის მემკვიდრე, ასეთად ის იმ შემთხვევაში ჩაითვლებოდა, ტაოს სამეფო ბაგრატ III-ს რომ მიეღო დავით კურაპალატის ანდერძით, მაგრამ ცნობილი მოვლენების გამო დავით კურაპალატმა ანდერძი ბასილი II-ის სასარგებლოდ დაწერა, რაც ბიზანტიელებს საშუალებას აძლევდა, ამ ტერიტორიებზე კანონიერი უფლება განეცხადებინათ. ამ თვალსაზრისით, შემთხვევითი არ არის იაჰია ანტიოქიელის ხაზგასმული მითითება იმის შესახებ, რომ ბასილი II-მ არაერთხელ შესთავაზა გიორგი I -ს, დასჯერებოდა საკუთარ სამფლობელოებს და ტაოსთვის, რომელიც მას არ ეკუთვნოდა, თავი დაენებებინა, რაც იმას ნიშნავს, რომ იმ ტერიტორიებზე (იმდროინდელ საქართველოს სამეფოს), რომელიც გიორგის იურიდიულად ეკუთვნოდა, ბიზანტია პრეტენზიას არ აცხადებდა, თავის მხრივ კი არც გიორგის უნდა ეცადა იმის ძალით მიღება, რაც იურიდიულად მას არ ეკუთვნოდა. რასაკვირველია, რომ არ ეარსება დავით კურაპალიტის ანდერძს ბასილის სასარგებლოდ, ბიზანტიის იმპერატორი ასეთ მოთხოვნას საქართველოს მეფეს ვერ წაუყენებდა, მაგრამ ანდერძი არსებობდა და მისი უფლებამოსილების შეცვლა მხოლოდ ომში გამარჯვებას შეეძლო, რაზედაც გიორგი I უყოყმანოდ წავიდა.

როგორც ჩანს, საქართველოს მეფემ ბიზანტიის იმპერიასთან ომის დაწყებისას მრავალი სხვადასხვა გარემოება გაითვალისწინა, რომლებზე დაყრდნობითაც იგი მიიჩნევდა, რომ ტაოს შენარჩუნება შესრულებად ამოცანას წარმოადგენდა. უპირველესი ფაქტორი, რომელიც ძალზე არსებითი უნდა ყოფილიყო გიორგისთვის, იქნებოდა ტაოში მცხოვრებ დიდგვაროვანთა განწყობა, რომელთა მნიშვნელოვან ნაწილსაც აშკარად არ სურდა იმპერიის შემადგენლობაში ყოფნა, რაც მათთვის მოქმედ კანონთა სისტემის, ვალდებულებების და, შესაძლოა, მიწისმფლობელობის ფორმების შეცვლასაც ნიშნავდა. მეორე გარემოება უნდა ყოფილიყო ის ვითარება, რომ X საუკუნის 20-იან წლებში, ბიზანტია ერთდროულად რამდენიმე ფრონტზე იბრძოდა. ახალი დამთავრებული იყო (1018 წ.) ხანგრძლივი ომი ბულგარეთთან, რამაც იმპერიის მნიშვნელოვანი ძალები და რესურსები შეინირა. გართულებული იყო ვითარება სამხრეთ იტალიაში, სადაც მიმდინარეობდა პერმანენტული შეტაკებები იქ გამოჩენილ ნორმანებთან. რთული

მდგომარეობა იყო შექმნილი ჩრდილოეთ სირიაში, სადაც ფატიმიდური ეგვიპტის ფანატიკოსი ხალიფა, ალ-ჰაქიმი, აქტიურად ცდილობდა დამკვიდრებას და ბიზანტიური მფლობელობის შევიწროვებას. იაჰია ანტიოქიელის ცნობით, გიორგი I-ს შეთანხმება ჰქონდა დადებული ალ-ჰაქიმთან ბიზანტიის წინააღმდეგ ერთობლივი მოქმედებების შესახებ, რაც ქრისტიანული მორალის თვალსაზრისით თითქოსდა წარმოუდგენელია (ალ-ჰაქიმი იყო ქრისტიანობის უდიდესი მტერი და იერუსალიმის მაცხოვრის ტაძრის დამანგრეველი), მაგრამ ასეთი ალიანსი, როგორც გიორგი I-ს, ისე ალ-ჰაქიმის სამხედრო-სტრატეგიული ინტერესების სფეროში, საკმაოდ კარგად ჯდება, რის გამოც მისი არსებობა ისტორიოგრაფიაში რეალობადაა მიჩნეული (ნარკ. 177). შეუძლებელია, საქართველოს მეფეს არ ჰქონოდა გაცნობიერებული ის ფაქტი, რომ მხოლოდ საკუთარი ძალებით, ძლიერი მოკავშირის გარეშე, იგი ბიზანტიელთა დამარცხებას ვერ შესძლებდა, ასეთი მოკავშირე კი მისთვის, სავსებით შესაძლებელია, ყოფილიყო ფატიმიდური ეგვიპტე (აქ არ ვგულისხმობთ საქართველოს მსგავსად მცირე რესურსების მქონე სომხურ სამეფოებს), რომელსაც ნამდვილად ჰქონდა მასშტაბური ომის საწარმოებლად საკმარისი რესურსი ჩრდილო სირიასა და აღმოსავლეთ ანატოლიაში და რომელიც, როგორც აღინიშნა, აქტიურად ცდილობდა ბიზანტიელთა გაძევებას სირიის რეგიონებიდან.

აშკარაა, რომ ბიზანტიასთან ომის დაწყების წინ საქართველოს მეფემ გაატარა მთელი რიგი სამხედრო-პოლიტიკური ღონისძიებები (გააფორმა სამოკავშირეო ხელშეკრულებები ფატიმიდურ ეგვიპტესა და სომხურ ერთეულებთან, მოამზადა ძლიერი არმია, ორგანიზება გაუკეთა ბიზანტიელთა მოწინააღმდეგე ტაოელ დიდებულებს და ა.შ.) და როგორც მიჩნეულია, 1014-1018 წლებში დაიკავა ტაოს ტერიტორიები.

წერილობითი წყაროები არაფერს იუწყებიან იმის შესახებ, თუ როგორ მოხდა ქართული არმიის ტაოში შესვლა და აქ არსებული მრავალრიცხოვანი ციხესიმაგრეების დაკავება, რომლებშიც ბიზანტიური გარნიზონები უნდა ყოფილიყვნენ განლაგებულნი. რჩება ისეთი შთაბეჭდილება, რომ თავისი მასშტაბით ეს საკმაოდ რთული სამხედრო ოპერაცია (ტაოს ტერიტორიების დაკავება) მეტისმეტად იოლად განხორციელდა, რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ იგი საგულდაგულოდ იყო მომზადებული და სრულიად მოულოდნელი აღმოჩნდა ბიზანტიური გარნიზონებისთვის, რომლებმაც ამის გამო ვერ შეძლეს წინააღმდეგობის გაწევა. ტაოს ტერიტორიების ასეთი უმტკივნეულო დაკავება, უდავოდ საქართველოს მეფის დიდი სამხედრო-პოლიტიკური წარმატება იყო, მაგრამ მიუხედავად ამ ოპერაციის მასშტაბურობისა, იგი მაინც ლოკალური მნიშვნელობის მოვლენას და რთული პროცესის საწყის ეტაპს წარმოადგენდა, რომლის წარმატება იმითაც იყო განპირობებული, რომ ბიზანტიის იმპერიის უზარმაზარი სამხედრო პოტენციალი, ძირითადად, იმპერიის დასავლეთით იყო დაკავებული, თუმცა ვითარება საკმაოდ მალე შეიცვალა.

1018 წელს ბიზანტიელებმა გაანადგურეს ბულგარეთის საკმაოდ ძლიერი სამეფო, სამხრეთ იტალიაში დაამარცხეს ნორმანები, რითაც დროებით უზრუნველყვეს დასავლეთის საზღვრების უსაფრთხოება, ხოლო 1019 წელს იმპერიის ტერიტორიებს მიუერთეს სერბია, რის შემდეგაც ბასილი II გათავისუფლდა დასავლეთის საქმეებისგან და აღმოსავლეთის კამპანიისთვის დაიწყო მზადება.

თუ საქართველო-ბიზანტიის 1021-1022 წლების ომის წინა სიტუაციას სამხედრო-პოლიტიკური თვალსაზრისით შევაფასებთ, უდავოდ უნდა დავასკვნათ, რომ გიორგი I ტაოს დაკავების ოპერაცია უნაკლოდ შეასრულა. მან გაითვალისწინა ყველაფერი, რაც მისი წარმატებით ჩატარებისთვის იყო საჭირო, მაგრამ უნდა ვაღიაროთ ისიც, რომ მან ვერ შესძლო ამიერკავკასია-წინააზიის საერთო სტრატეგიული ვითარების ბოლომდე სწორი შეფასება, ვერ გაითვალისწინა ბიზანტიის იმპერიის იმდროინდელი სამხედრო ძლიერება, გადაჭარბებული იმედი დაამყარა მის მიერ შექმნილი სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსის სიმყარესა და შესაძლებლობებზე და, რაც მთავარია, სწორად ვერ შეაფასა ტაოს ტერიტორიების სტრატეგიული მნიშვნელობა ბიზანტიის იმპერიის თავდაცვითი სისტემისთვის, რის გამოც ეს საკითხი გახდებოდა უპირველესი პრიორიტეტი იმპერიისთვის და იგი არაფერს დაიშურებდა საქართველოს მეფის ტაოს ტერიტორიებიდან გასაძევებლად.

ბასილი II-ის იმპერატორობის ხანაში, ბიზანტიის აღმოსავლური სტრატეგია ორი ძირითადი ამოცანის შესრულებაზე იყო კონცენტრირებული: უზრუნველყო იმპერიის აღმოსავლური საზღვრების უსაფრთხოება არაბულ სამყაროსთან და ეს საზღვრები შეძლებისდაგვარად გადაენია აღმოსავლეთით (შუამდინარეთისკენ), სადაც თავდაცვის ბუნებრივ ბარიერებად აღმოსავლეთიდან ევფრატ-ტიგროსი განიხილებოდა, ხოლო სამხრეთით, სირია-პალესტინის სიღრმეში, იმპერიის სასაზღვრო უსაფრთხოება, ციხესიმაგრეთა მძლავრი სისტემით იქნებოდა უზრუნველყოფილი.

რუკაზე ერთი დახედვაც კი საკმარისია იმაში დასარწმუნებლად, რომ ამ ამოცანის შესასრულებლად აუცილებელი იყო ბიზანტიელთა დამკვიდრება ევფრატისა და ტიგრო-სის სათავეებთან და მის ჩრდილოეთით მოსაზღვრე რეგიონებთან, კერძოდ, ვანის ტბის გარშემო, ანუ ვასპურაკანის რეგიონში, რაც, თავის მხრივ, შეუძლებელი იყო მანციკერტ-ვალაშკერტ-ერზერუმის ხაზის დაკავების გარეშე, რის შედეგადაც ბიზანტიის იმპერიის სასაზღვრო ზოლი შეიკვრებოდა ერთიან თავდაცვით სისტემად ხალდიის (ტრაპიზონის) ფემიდან ტიგროს-ევფრატის სათავეებამდე, ხოლო აქედან, ედესა-ანტიოქიამდე, რითაც სრულიად დაცული იქნებოდა იმპერიის ძლიერების მთავარი დასაყრდენის, მცირე აზიის შიდა რეგიონების უსაფრთხოება.

ამ სასაზღვრო სქემაში ტრაპიზონიდან სირია-პალესტინამდე საყრდენი წერტილების როლი შემდეგ ქალაქებს ენიჭებოდათ: ტრაპიზონ-ბაიბურთს, ბაიბურთ-

ვალაშკერტს, ვალაშკერტ-მანციკერტს, მანციკერტ-არჭეშ-ბერქრის, ბერქრი-ვოსტანს, ვოსტანი-ბითლის-არზანს, არზანი-ნისიბინს, ნისიბინ-ედესას, ედესა-ანტიოქიას (რუქა). სრულიად ბუნებრივია, რომ ასეთი სასაზღვრო სისტემა ვერ შეიქმნებოდა სამხრეთ ტაოს შემადგენლობაში შემავალი რეგიონის, განსაკუთრებით კი, მანციკერტის გარეშე, რის გამოც ცხადზე ცხადია, რომ გიორგი I-ის მცდელობა ტაოს შეერთებისა თავიდანვე მარცხისთვის იყო განწირული.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია, რომ გიორგი I-ის დროს, ისევე როგორც მთლიანად XI საუკუნის I ნახევარში, ბიზანტია საქართველოს მიმართ ორ მიზანს ისახავდა: დაეკავებინა ქართული მიწაწყალი და ჩარეულიყო საქართველოს სამეფოს საშინაო საქმეებში (ნარკვ. 174; აკად. ფ. უსპენსკის აზრითაც, ბასილის მიზანს საქართველოს დაპყრობა წარმოადგენდა. III. გვ. 667). ეს დასკვნა წინააღმდეგობრივი და მცდარია, "მიწაწყლის" დაკავება სახელმწიფოებრიობის მოსპობას ნიშნავდა და თუ ქართული სახელმწიფოებრიობა მოისპობოდა, აღარც მისი "საშინაო საქმეები" იარსებებდა და "ბიზანტია, ბუნებრივია, ვეღარ ჩაერეოდა არარსებული სახელმწიფოს შინაურ საქმეებში." ბიზანტიის იმპერიას არასოდეს ჰქონია ამოცანა ქართული სახელმწიფოებრიობის მოსპობისა, თუმცა მასზე გავლენის შენარჩუნებას ყოველთვის ცდილობდა, რაც სრულიად ბუნებრივი პროცესი იყო "დიდი და პატარა" ერთმორწმუნე სახელმწიფოების ურთიერთობისთვის და იმპერიის სტრატეგიული ინტერესებით ისაზღვრებოდა. საქართველოს სტრატეგიულ ღირებულებას ბიზანტიისთვის ორი ძირითადი ფაქტორი განაპირობებდა: საქართველოს მხრიდან კავკასიონზე არსებული დარიალის გასასვლელის კონტროლის შესაძლებლობა და მისი ისლამურ სამყაროსთან სიახლოვე. დარიალის გასასვლელი ბიზანტიისთვის ნიშნავდა ალტერნატიულ სატრანზიტო მაგისტრალს ჩრდილო კავკასიასთან, რომელიც ბიზანტიური არმიის შევსების მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდა, იქ მოსახლე ხალხების, პირველ ყოვლისა კი, ალანების მეშვეობით, რომლებიც X-XI საუკუნეებში ბიზანტიის სამხედრო ძალების თითქმის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდნენ. ჩრდილო კავკასიასა და ბიზანტიის იმპერიას შორის კომუნიკაციური ურთიერთკავშირი, უპირატესად საზღვაო მიმოსვლის მეშვეობით ხორციელდებოდა, მაგრამ ალტერნატიული შესაძლებლობის არსებობას, ბუნებრივია, უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა, ისევე, როგორც ისლამურ სამყაროსთან ბუფერული სახელმწიფოს არსებობას, რომლის ლიკვიდაციითაც იმპერია მხოლოდ განსაკუთრებული მოტივით უნდა ყოფილიყო. ამ მხრივ, ნიშანდობლივია პორფიროგენეტის ცნობა არტანუჯის ციხის შესახებ, რომელიც აშოტ კეკელას უნდოდა, გადაეცა იმპერიისთვის, მაგრამ როგორც კი სხვა ქართველმა ხელისუფლებმა პროტესტი განაცხადეს და დაიმუქრნენ, რომ ისინი არაბების მხარეზე გადავიდოდნენ, ბიზანტიელებმა მაშინვე უკან დაიხიეს და უარი თქვეს არტანუჯის მფლობელობაზე.

შუა საუკუნეებში ბიზანტიის მხრიდან არ არის ცნობილი არც ერთი შემთხვევა საქართველოს სამეფოს ოკუპაციის მცდელობისა. თვით იმ იშვიათ შემთხვევებშიც კი,

როდესაც საქართველო-ბიზანტიას შორის მიმდინარეობდა სამხედრო მოქმედებები, ბიზანტიელთა მხრიდან სამეფოს ოკუპაციის მცდელობა არსად ჩანს. რაც შეეხება ტაოს დაკავებასა და მისი მიერთებას იმპერიის ტერიტორიებთან, ბიზანტიის იმპერია ამას სამართლებრივ აქტად თვლიდა (არც თუ უსაფუძვლოდ) და არა ოკუპაციად, თუმც, რა-საკვირველია, ეს იყო აგრესიის აქტი, რომლის განხორციელებასაც თავად ქართველმა მეფეებმა - ჯერ დავით კურაპალატმა, შემდეგ კი გიორგი I-მაც შეუწყვეს ხელი.

ბიზანტიის იმპერია საკმაოდ დიდხანს აგებდა თავდაცვის აღმოსავლურ სისტემას, რომელიც თავდაპირველად ორი ძირითადი კომპონენტის - უშუალოდ იმპერიის კუთვნი-ლი სასაზღვრო რეგიონებისა და ისლამურ სამფლობელოებთან არსებული მოკავშირე-ვასალური სახელმწიფოების ურთიერთმოქმედების ფაქტორზე იყო დამყარებული. X საუკუნის განმავლობაში, როდესაც მცირე აზიის ტერიტორიებიდან მიმდინარეობდა არაბული ექსპანსიის ლიკვიდაციის პროცესი, ბუფერულ სახელმწიფოებს, ქართულ და სომხურ სამეფო-სამთავროებს, დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდათ, რაც იმპერიასთან მათ ურთიერთობაში შესანიშნავად ისახებოდა. ბიზანტიის მესვეურები ცდილობდნენ, აემაღლებინათ მათი ბრძოლისუნარიანობა, რის გამოც უწევდნენ მათ სამხედრო თუ მატერიალურ დახმარებას. ცდილობდნენ, შეენარჩუნებინათ მათზე გავლენა, რისთვი-საც ქართველ თუ სომეხ ხელისუფლებს უხვად ურიგებდნენ ბიზანტიურ ტიტულებს, უგზავნიდნენ დიდძალ საჩუქრებს, უნათესავდებოდნენ დინასტიური ქორწინებით და ა.შ. მაგრამ მცირე აზიიდან არაბების განდევნისა და ბიზანტიელთა წინსვლის პარალე-ლურად, ეს ურთიერთობები დროისა და ვითარების შესაბამისად იცვლებოდა.

X საუკუნის განმავლობაში ბიზანტიელებმა ძირითადად შეასრულეს მათ წინაშე არსებული უმთავრესი ამოცანა, განდევნეს არაბები მცირე აზიის რეგიონებიდან და შევიდნენ ჩრდილოეთ სირია-მესოპოტამიაში. 928 წელს მათ დაიკავეს ერზერუმი (თეოდოსიოპოლი), 934 წელს - მელიტენა, 944 წელს - ედესა, 957-58 წლებში - ამიდა (დიარბექირი) და სამოსატა. ნიკიფორე ფოკასა და იოანე ციმისხიელის მმართველობის დროს დაიკავეს კილიკისა და სელევკიის რეგიონები და შეძლეს ტარსუსის არაბული საემიროს ლიკვიდაცია, 969 წელს აიღეს ანტიოქია, ხოლო 972 წელს - ნაზიბინი, რითაც დასრულდა არაბთა განდევნის პროცესი მცირე აზიიდან (ანატოლიიდან) და ბიზანტიურ-არაბული დაპირისპირება, ახლა უკვე ჩრდილო სირია-შუამდინარეთის რეგიონებში, თვისობრივად ახალ ფაზაში გადავიდა.

სწორედ ანტიოქია-ნაზიბინის აღების შემდეგ ბიზანტიის იმპერიის წინაშე დადგა აქტუალურ ამოცანად, ჩრდილო სირია-შუამდინარეთ-სამხრეთ ამიერკავკასიის რეგ-იონებში თავდაცვის (ზემოთ აღწერილი) სასაზღვრო სისტემის შექმნის აუცილებლო-ბა. ქრონოლოგიურად ამ ამოცანის შესრულება დაემთხვა პერიოდს, როდესაც მეფობდა ბასილი II, რომელიც ჩვეული ენერგიულობით შეუდგა მის განხორციელებას.

თავდაცვის ახალი სისტემის შექმნის პროცესი საკმაო ხნით შეაფერხა 976-989 წლებში ბარდა სკლიაროსისა და ბარდა ფოკას აჯანყებებმა, რომლებშიაც დავით

კურაპალატმა, როგორც ცნობილია, უაღრესად მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა. არ შეიძლება არსებობდეს რაიმე ეჭვი იმის თაობაზე, რომ ბარდა სკლიაროსის აჯანყების ჩახშობაში შესრულებული როლის გამო, დავით კურაპალატს მიეცა თითქმის უნიკალური შესაძლებლობა, გამხდარიყო ბიზანტიის იმპერიის რეალური და ძირითადი მოკავშირე აღმოსავლეთში, რაც ნიშნავდა იმას, რომ ტაოს სამეფო თავიდან აიცილებდა ტარონის სომხური სამეფოს ბედს, რომელიც იმპერიის საზღვრების მასთან მიახლოების გამო მის შემადგენლობაში აღმოჩნდა და, შესაძლოა, დამოუკიდებლობასთან ერთად, ის ტერიტორიებიც შეენარჩუნებინა, რომლებიც მან სკლიაროსზე გამარჯვების გამო ბიზანტიისგან მიიღო მფლობელობაში. სამწუხაროდ, დავით კურაპალატმა ეს შესაძლებლობა ვერ გამოიყენა, მანაც, გიორგი I-ის მსგავსად, ვერ შეაფასა ბასილი II-ის პიროვნული და სახელმწიფო ღირსებები და მის წინააღმდეგ აჯანყებაში აღმოჩნდა ჩართული, რასაც მისი გარდაცვალების შემდეგ, მისივე ანდერძით, ტაოს სამეფოს დამოუკიდებლობა შეეწირა.

ორი ბარდას მიერ შექმნილი კრიზისის გადალახვის შემდეგ, IX საუკუნის 90-იან წლებში ბიზნტიის იმპერატორმა ენერგიულად დაიწყო აღმოსავლური საკითხის მოგვარება. ჩრდილო სირიაში ბიზანტიურ სამფლობელოებზე ფატიმიდური ეგვიპტის 992-994 წლების შეტევებს მან 995 და 999 წლების ლაშქრობებით უპასუხა, ხოლო 1001 წელს, დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ, დაიკავა ტაოს სამეფო და შექმნა ივერიის ფემა (სამხედრო-ადმინისტრაციული ოლქი), რომელშიც შედიოდა ბასიანის, ჩორმაირის, კარინის, მარდალის, ჰარკის და აპაჰუნიკის რეგიონები (არუთინოვა გე. 81-82; საქ. ატლასი). ხოლო ჩრდილოეთით, როგორც ჩანს, მთელი იმიერტაო, ოლთისის ჩათვლით. საზღვარი იბერიის ფემსა და საქართველოს სამეფოს შორის სადღაც, იშხანიბანას ხაზზე, უნდა გასულიყო. ყოველ შემთხვევაში, ფაქტია, რომ იმ დროისთვის ოშკის მონასტერი ბიზანტიის საკუთრებაა, რასაც ამ მონასტერში აღმოჩენილი, ბასილი II-ისა და მისი ძმის, კონსტანტინეს, წარწერები მოწმობს. აშკარად ბიზანტიის კუთვნილებაა ოლთისიც, რომელიც გიორგი I-მა უკან დახევისას გადაწვა, რათა იგი ხელუხლებლად არ დარჩენოდა ბასილს. ოლთისი ქართველთა ხელში არ არის გიორგი III-ის დროსაც, იგი დავალებას აძლევს მენაპირე ერისთავს, დალაშქროს ოლთისი.

ცალსახად შეიძლება ითქვას, რომ ტაოს სამეფოს ლიკვიდაციით და მისი იმპერიის შემადგენლობაში შეყვანით, ბიზანტიის აგრესია ქართული სამეფოების მიმართ ამოიწურა, რადგან დანარჩენ საქართველოს, იმპერიის ზემოთ აღნიშნული სასაზღვრო-თავდაცითი სისტემის ორგანიზებისთვის, ნაკლები სტრატეგიული ღირებულება ჰქონდა ამ სასაზღვრო ზოლიდან შორი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, მაგრამ როგორც ბუფერული სახელმწიფო ჩრდილოაზერბაიჯანის ისლამური ერთეულების წინააღმდეგ, იგი ბიზანტიისთვის დიდ მნიშვნელობას ინარჩუნებდა, რის გამოც იმპერია დაინტერესებული იყო მისი დამოუკიდებლობით, მასზე გავლენის შენარჩუნების პირობებში.

ასეთი იყო ვითარება 1014-1018 წლებამდე, ვიდრე გიორგი I ტაოს ყოფილი სამეფოს ტერიტორიებს დაიკავებდა და ამით ომს გამოუცხადებდა ბიზანტიის იმპერიას. ტაოს დაკარგვა იმპერიისთვის იყო უმტკივნეულესი დარტყმა, იგი შუაზე კვეთდა თავდაცვის სისტემასა და მის კომუნიკაციურ ხაზებს, ხალდიის ფემასა და ჩრდილო სირია-შუამდინარეთს შორის, რისი დაშვებაც ბიზანტიის იმპერიას არაფრით შეეძლო. სწორედ ამიტომ, ძალიან ადვილი ასახსნელია ის გრანდიოზული მზადება, რომელიც ბასილი II-მ საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობისთვის ჩაატარა. შექმნილი პრობლემის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, მას არ დაუვალებია გიორგის წინააღმდეგ ომის წარმოება რომელიმე მხედართმთავრის ან რომელიმე აღმოსავლური ოლქის მმართველებისთვის. მან შეჰყარა საიმპერატორო არმია და ამ ლაშქრობას პირადად ჩაუდგა სათავეში.

საქართველო-ბიზანტიის ომი წერილობით წყაროებში

ომის მსვლელობა და მისი ძირითადი ეტაპები, საკმაოდ დეტალურად აღწერა იაჰია ანტიოქიელმა, მატიანე ქართლისასამ, სუმბატ დავითის ძესმ, არისტაკეს ლასტივერტეცმა, ასოღიკმა. იაჰიასა და ქართულ წყაროთა ცნობები ერთგვარად იძლევა საქართველო-ბიზანტიის ორწლიანი ომის სქემას რამდენიმე მნიშვნელოვანი განსხვავებით, იაჰია არ იხსენიებს 1021 წლის შირიმნის ბრძოლას, რომელიც ქართული წყაროების მიერ დეტალურადაა აღწერილი და მის რეალობას სომხური ცნობებიც (სმბატ სპარაპეტი, სომხური ანდერძ-მინაწერები) ადასტურებს, იაჰია კი იძლევა ომის მიზეზებისა და მზადების აღწერილობას, რაც, თავის მხრივ, ქართულ წყაროებში არ მოიპოვება. ომის მსვლელობის მთავარი პერიპეტიები კი როგორც იაჰიასთან, ისე ქართულ წყაროებში ძირითადად ერთმანეთს ემთხვევა, ამიტომაც მას შეჯერებული სახით გადმოვცემთ:

როდესაც გიორგი I-მა დავით კურაპალატის ყოფილი სამფლობელოები დაიკავა, ბასილი II ბულგარეთში იბრძოდა. იმპერატორის კონსტანტინოპოლში დაბრუნების შემდეგ გიორგიმ უარი განაცხადა ტერიტორიების დატოვებაზე (რაც, როგორც ჩანს, მოსთხოვა ბულგარეთიდან დაბრუნებულმა ბასილი II-მ) და დაიწყო მიმოწერა ეგვიპტის ხალიფა ალ-ჰაქიმთან, ბიზანტიის წინააღმდეგ ერთობლივი მოქმედებების თაობაზე, რამაც იმპერატორის რისხვა (და ალბათ დიდი შეშფოთება) გამოიწვია და მან დაიწყო ლაშქრობისთვის მზადება.

იმპერატორი გაემგზავრა ანტიოქიაში, იქით გააგზავნა სამხედრო აღალიც, რაც მიუთითებდა იმაზე, რომ საბრძოლო მოქმედებები ფატიმიდების წინააღმდეგ უნდა დაწყებულიყო, მაგრამ როდესაც ბასილი ანტიოქიაში ჩავიდა, ამ დროისთვის ალ-ჰაქიმი უგზო-უკვლოდ დაიკარგა, რის შემდეგაც იმპერატორმა შეცვალა საბრძოლო კამპანიის გეგმა და საქართველოსკენ გაემართა.

ბიზანტიური არმია დაბანაკდა ბასიანში, აქვე მოვიდა გიორგი I, საკმაოდ დიდი არმიის თანხლებით. ორივე არმია მრავალი დღის განმავლობაში იდგა ერთმანეთის

პირისპირ და ბრძოლას არ იწყებდა, შემდეგ გიორგი I-მა დაიწყო უკანდახევა, ხოლო ბასილი II დაედევნა მას. უკანდახეულმა ქართულმა არმიამ გადაწვა ქალაქი ოლთისი და გაემართა კოლასკენ. კოლას მიდამოებში, სოფელ შირიმნთან, ქართული არმიის არიერგარდს დაეწია ბიზანტიური არმიის ავანგარდი და მათ შორის დაიწყო ბრძოლა, რომელშიც მოგვიანებით ორივე მხარის ძირითადი ძალებიც ჩაება. ამ ბრძოლაში დაიღუპნენ არიერგარდის მეთაური ქართველი ერისთავები, რატი ბაღვაში და ხურსი. შირიმნის ბრძოლა ბიზანტიელთა გამარჯვებით დამთავრდა, რის შემდეგაც ნიალის ხევისა და სამცხის გავლით გიორგი I-მა თრიალეთში დაიხია, სადაც მას შეუერთდნენ კახეთისა და ჰერეთის მეომრები. ბიზანტიელებმა ქართულ არმიას თრიალეთამდე მისდიეს, სადაც გიორგი I-ს უნდოდა ახალი ბრძოლის გამართვა, მაგრამ მრჩევლებმა დაუშალეს. ბრძოლას ბასილი II-მაც აარიდა თავი და თრიალეთიდან ხალდიის ოლქში, ტრაპიზონში, გაბრუნდა გამოსაზამთრებლად, გზადაგზა კი ჯავახეთი, არტაანი და სხვა ოლქები აოხრა.

ტრაპზონში ყოფნის დროს ბიზანტიის იმპერატორი ფლოტს ამზადებდა აფხაზეთში არმიის გადასასხმელად, როდესაც მასთან გიორგის ელჩები მივიდნენ საზავო პირობებზე მოსალაპარაკებლად (იაჰიას ვერსია. საზავო მოლაპარაკებას მსვლელობას მოკლედ ქართული წყაროებიც მიუთითებენ). ზავის პირობების შეთანხმების შემდეგ (გიორგის უნდა დაეტოვებინა ტაო და გადაეცა მძევლები, მათ შორის, მცირენლოვანი უფლისწული ბაგრატი), მცირე აზიაში, ანატოლიკის ფემაში, დაიწყო ქსიფესა და ნიკიფორე ფოკას აჯანყება (რომელშიც ტაოელი დიდებული, ფერის ჯოჯიკის ძეც მონაწილეობდა) და ბასილი II-ს მის ჩასახშობად მოუნია წასვლა.

აჯანყების დაწყების შემდეგ, გიორგიმ გადაიფიქრა საზავო პირობების შესრულება, ბასილმა კი მას სიკვდილით დასჯილი ნიკიფორე ფოკას თავი გაუგზავნა ნიშნად იმისა, რომ მან იცოდა გიორგის განზრახვა საზავო პირობების დარღვევის თაობაზე. აჯანყებულებზე გამარჯვების შემდეგ ბასილი II კვლავ საქართველოში (სუმბატ დავითის ძის მიხედვით, კვლავ ბასიანში) გაემართა და დაიწყო მოლაპარაკება მიღწეული საზავო პირობების შესრულების შესახებ. გიორგი I-მა მასთან მოსალაპარაკებლად და დროის მოსაგებად გააგზავნა ზვიად ერისთავი, თვითონ კი ძირითადი ძალებით მოულოდნელად თავს დაესხა ბიზანტიელებს (იაჰიას მიხედვით, ამ იდეის ავტორი გიორგის ვეზირი ყოფილა. იმავე ვერსიას გვთავაზობს სუმბატ დავითის ძეც, რომლის მიხედვითაც გიორგის ავისმოსურნე აზნაურებისთვის დაუჯერებია), მაგრამ ბიზანტიელთა დამარცხება ვერ შეძლო და იძულებული გახდა, საზავო პირობები შეესრულებინა. საინტერესო დეტალს აღნიშნავს ამ ბრძოლასთან მიმართებაში სუმბატ დავითის ძე, რომლის მიხედვითაც, ბასილი II-ს ბრძანება გაუცია, შუბზე დაემაგრებინათ გიორგის მიერ ხელმოწერილი საზავო პირობები და აღემართათ ბრძოლის ველზე, როგორც საქართველოს მეფის მუხანათობის არგუმენტი.

ასეთია წერილობითი წყაროების ერთგვარად სინთეზური სურათი, ბიზანტია-საქართველოს 1021-1022 წლების ომის შესახებ, რომელიც მთლიანობაში საკმაოდ რეალურად გამოიყურება და ცნობების სიუხვით შესაძლებლობას იძლევა, მთელი რიგი საყურადღებო და მნიშვნელოვანი დეტალების დაზუსტებისა.

ომის მონაწილე არმიათა რაოდენობა.

XI საუკუნის დასაწყისისთვის ბიზანტიის საიმპერატორო არმია, თითქმის არითმეტიკული სიზუსტითაა დადგენილი და შეადგენს 24 500 მეომარს

გ) ბასილი II და გიორგი I

1. ვარდანი

მარტო მოკლედ აღნიშნავს, რომ ბასილმა გამოიძახა გიორგი (გურგია), რომელიც არ მივიდა მასთან, რის შემდეგაც ბასილმა მისი 12 ოლქი ააოხრა და დასაზამთრებლად ნავიდა ხახტიკსკის მიწაზე. გვ. 118-119

2. 1021 წ. სომხური კრებული.

რომაელთა მეფე ვასილი, რომელიც ურიცხვი მხედრობით (ანისიდან) მივიდა ქართველთა ქვეყანაში და მოსთხოვა მეფე გიორგის, მისულიყო მასთან, მაგრამ გიორგიმ ყური არ ათხოვა, რის შემდეგაც ბასილმა ომი დაიწყო გიორგის წინააღმდეგ. ბრძოლა მოხდა შირაკის ველზე, სადაც ქართველთა მხედართმთავრები რატი და ზოიატი ჟლეტდნენ რომაელებს. რატის ცხენი წყალში შევიდა და ტალახში ჩაეფლო, რატი აქ მოკლეს, ქართველთა მხედრობა დამარცხდა და ილტვოდა. იყო დიდი ხოცვა-ჟლეტა. ბასილმა საქართველოში 6 თვე დაჰყო და ქართველები დაიმორჩილა. გვ. 29-30

3. სმბატ სპარაპეტი.

1021 წელს ბასილი ურიცხვი არმიით მოვიდა აღმოსავლეთში და მოითხოვა ანისი და ყარსი. შემდეგ დაბრუნდა საკუთარ მიწაზე (ტრაპიზონში) და მოსთხოვა გიორგი მეფეს მორჩილება, რაზედაც მან უარით უპასუხა, რის შემდეგადაც იმპერატორი წავიდა მის ნინააღმდეგ საბრძოლველად. რატი და ზოიატი, მამაცი მეომრები და ლიპარიტის ძმები ძლიერად (forcefully) ებრძოდნენ მას, მაგრამ მას შემდეგ, რაც რატის ცხენი ჩაეფლო ტალახში და ის დაიღუპა, რის შემდეგაც ქართული არმია გაიქცა, ბასილი მისდევდა და ხოცავდა მათ. ბასილი სამი თვე დარჩა აქ, სანამ ზავი არ დადო მათთან, შემდეგ კი წავიდა ტრაპიზონში გამოსაზამთრებლად.

1022 წელს ბასილს აუჯანყდა ნიკიფორე (Crooked Neck), რომელმაც დასახმარებლად უხმო მეფე გიორგის და გაგიკის ვაჟებს. ბასილმა ნიკიფორე მოაკვლევინა (მოკლა სომეხმა დავითმა) და დიდი არმიით გიორგის წინააღმდეგ დაიძრა. მოხდა დიდი ბრძოლა

ციხე დძიონის (Dzion) წინ, რომელშიც გიორგი დამარცხდა, გაიქცა და თავი შეაფარა სიმაგრეებს; თავი გამოაცხადა ბასილის ვასალად და მძევლად გაუგზავნა შვილი.გვ. (9-10).

4. არისტაკეს ლასტივერტეცი

არისტაკეს ლასტივერტეცის მიხედვით, 1115 წელს, ბაგრატ III-ის გარდაცვალების შემდეგ, ბასილმა მისწერა გიორგის: რაც კურაპალატის წილიდან მამაშენს ძღვნად მივეცი, თავი ანებე და საკუთარი მამული განაგეო. პასუხად ყრმობის ასაკით გამედიდურებულმა (42) გიორგიმ უარი შემოუთვალა (ე,ი, გიორგი არ გადადის ბიზანტიელთა ტერიტორიებზე). იმპერატორმა ჯარი გააგზავნა იქაურობის (ე.ი. ბაგრატისეულის) დასაპყრობად, მაგრამ ქართველებმა ისინი ოლთისთან (უხტიკთან) დაამარცხეს. (43).

1021 წელს ბასილი II დიდი არმიით დაბანაკდა კარინის (ერზერუმის) ველზე, საიდანაც ელჩი გაუგზავნა გიორგის და მოსთხოვა მასთან გამოცხადება. გიორგის მისმა მრჩევლებმა დაუშალეს იმპერატორთან წასვლა. ამის შემდეგ ბასილი გადავიდა ბასიანში და აქედან კიდევ სამი ელჩი გაუგზავნა გიორგის, მაგრამ უშედეგოდ, რის გამოც მან დაიწყო საბრძოლო მოქმედებები და გადაწვა ქალაქი ოკომი და მისი ტერიტორიები. აქედან ბასილი წავიდა ვანანდის გავარში (ყარსის რაიონში), მთა კარმირ ფორაკთან (თან. ყიზილ-გადუკი), გიორგიმ კი ამ დროს გადაწვა ოლთისი (უხტიკი), რის შემდეგაც ბასილი (45) მისკენ წავიდა. ბრძოლა მოხდა პალაკაციოს ტბის სიახლოვეს. ქართველები დიდი სიმამაცით იბრძოდნენ და რომაელები უკუაქციეს. შემდეგ დაიღუპა დიდი მთავარი რატი, რომლის ცხენიც ჭაობში ჩაეფლო. გიორგი კი ნავიდა და აფხაზეთის ციხეებში გამაგრდა. რის შემდეგაც ბასილმა მარბიელი ჯარი ოთხივე კუთხით გააგზავნა, არც დიდი და არც პატარა არ დაინდო და 12 გავარი აოხრა. (46).

აქედან ბასილი გადავიდა პონტოს გავარში შესანიშნავ საზამთრო ადგილას. (47).

გაზაფხულის დადგომისთანავე ბასილი ტაოში გადმოვიდა, ამ დროს დაიწყო წრავიზის (წარვეზის, ქსიფიას) აჯანყება (48). აჯანყების დამარცხების შემდეგ ბასილს ფოკას თავი მიუტანეს მან შუბზე წამოაცვა ის და მთელ თავის ბანაკს დაანახვა, რათა ფოკას მომხრეებსაც დაენახათ.

შემდეგ იმპერატორმა შეიპყრო ფერისი და მისი სიძე ანდრონიკე და თავები მოჰკვეთა. სალქორაში ყოფნის დროს მან გაუგზავნა გიორგის ელჩი და მოსთხოვა სამი ციხე, რომლებიც გურგენს უსამართლოდ წაეღო კურაპალატის წილიდან [50]. იგი წერდა გიორგის: "რაც არ არის შენი სამამულო მემკვიდრეობა, დათმე და მშვიდობით იცხოვრე შენს წილში და ნუ გადამეღობები გზაზე, რომელიც სპარსეთისკენ მიდის." გიორგი ჯერ დასთანხმდა, წერილიც გააგზავნა ზაქარია ვალაშკერტელის ხელით, მაგრამ შემდეგ მდევარი დააწია და წერილი წაართვა.

სალქორის სადგომიდან ბასილი შღფასთან გადავიდა, როდესაც გიორგიმ ეს გაიგო, გადაწყვიტა, რომ სანამ ისინი ჯერ არ იყვნენ დაბანაკებულნი და გამაგრებულნი, თავს

დასხმოდა მათ. მან გააგზავნა ელჩი ბასილთან და მას არმიით მიჰყვა უკან. არისტაკესის სიტყვით, ქართველი ცხენოსნები უწესრიგოდ დაესხნენ თავს ბერძნებს, მაგრამ იმის გამო, რომ ცხენები დაღლილნი იყვნენ ტვირთის, რკინის იარაღის ტარებისა და სწრაფი ხანგრძლივი სვლის გამო, რომაელებმა ადვილად დაამარცხეს ისინი [51]. ამის შემდეგ ბასილმა კიდევ მოსთხოვა გიორგის ტერიტორიები და მისწერა - რადგან გძლიე, ამიტომ იმაზე მეტს არ გთხოვო, მომეცი კურაპალატისგან ბოძებული მიწა, შენი ვაჟი კი - მძევლად. (52).

5. მატიანე ქართლისა.

გიორგის მეფობის მეშვიდე წელს (=1021 წ) ბერძენთა მეფე ბასილი გამოვიდა საბერძნეთის მთელი არმიისა და მრავალრიცხოვან უცხოელთა თანხლებით, ხოლო გიორგი მეფე საბრძოლველად წავიდა დიდი სპით.

მოწინააღმდეგეები დაბანაკდნენ ბასიანში მრავალი დღით, თუმცა ბრძოლა არ დაუწყიათ. შემდეგ გიორგი მეფე წამოვიდა უკან, დაწვა ოლთისი და მოვიდა კოლას. ბასილი მისდევდა უკან. სოფელ შირიმნთან ბასილის ავანგარდი დაეწია გიორგის არიერგარდს და დიდი ბრძოლა დაიწყო. ორივე მხარეს ბევრი დაიღუპა, მათ შორის, ლიპარიტის ძე რატი და ხურსი. გიორგი მეფემ გვიან გაიგო არიერგარდის ბრძოლის შესახებ და მთელი არმიით უკან დაბრუნდა. უპირატესობა თავდაპირველად ქართველების მხარეზე იყო და ბასილი უკანდახევასაც აპირებდა, მაგრამ საბოლოოდ მაინც დამარცხდნენ.

გიორგი წავიდა თრიალეთისკენ, ბასილი დაედევნა და გზად ჯავახეთი ააოხრა. თრიალეთში გიორგის შეუერთდა კახეთ-ჰერეთის არმია, ის ბრძოლას აპირებდა, მაგრამ დაუშალეს. თრიალეთიდან ბასილი უკან გაბრუნდა, გაიარა და ააოხრა ჯავახეთი და არტაანი და დასაზამთრებლად დადგა ტრაპიზონის სიახლოვეს. მთელი ზამთრის განმავლობაში მათ შორის მიმდინარეობდა საზავო მოლაპარაკება.

ამის შემდეგ მოხდა ქსიფეს აჯანყება (მონაწილეობს ფერის ჯოჯიკის ძე), რომლის ჩახშობის შემდეგაც ბასილი კვლავ ბასიანში მოვიდა, დაბანაკდა სვინდაქსში და მოითხოვა ციხეები და ქვეყნები, რის სანაცვლოდაც გიორგის ზავს ჰპირდებოდა.

გიორგი მეფემ გააგზავნა ზვიად ერისთავი და უბრძანა, რომ საზავო მოლაპარაკებებით ბასილი ადგილზე შეეყოვნებინა. თვითონ კი უფრო ძლიერი ჯარით უკან გაჰყვა და (აშკარად) თავს დაესხა ბასილს. ბრძოლა კვლავ გიორგის დამარცხებით და უკანდახევით დამთავრდა. ბასილი გამოუდგა მას და იმიტომ, რომ საბერძნეთის განდგომის ეშინოდა, კვლავ საზავო მოლაპარაკება დაიწყო, რის შემდეგაც ზავი დაიდო, გიორგიმ მისცა მძევლად სამი წლის ბაგრატი და დავით კურაპალატის ქვეყნები: ტაო, ბასიანი, კოლა-არტაანი და ჯავახეთი. გვ. 284-288

6. სუმბატ დავითის ძე

7. იაპია ანტიოქიელი

8. გიორგი კედრენე

- ქორეთისა და სავანის წარწერებში 1000 წ. იხსენიება ხურსი ერისთავი. ძეგ. მეგ. 21 გვ. 60-61

- შ. ბადრიძე. შირიმნი ... მაცნე. 3. 1979.

- გიორგი I წარწერა სოფ. ხუაპში. მაცნე. 3. 1981. გვ. 122;

- კეკავმენის მიხედვით, თუ მტერი გაგირბის და მშვიდობის დადებას გპირდება, იცოდე, რომ საიდანლაც დახმარებას ელოდება. კეკავმენი 157 ბასილის ერთადერთი მინუსი ის იყო, რომ უშვილო და მოკვდავი გახლდათ. სტეფან ოჰეა გვ. 109

დ) ბულგარეთთან ომი

ქართული ისტორიოგრაფია გადაჭარბებულ მნიშვნელობას ანიჭებს ბასილი II-ის ომს ბულგარეთთან და ფაქტიურად მიიჩნევს, რომ სანამ ბასილი იქ ომობდა, იმპერია სხვა მიმართულებებით ბლოკირებული იყო და აქტიური ქმედებები არ შეეძლო, რითაც ისარგებლა გიორგი I-მა. ასეთი შეხედულება არასწორია, იგი არ ითვალისწინებს ბიზანტიის იმპერიის სახელმწიფო მოწყობის სტრუქტურას და მის უნარს, ემოქმედა ერთდროულად რამდენიმე მიმართულებით, რაც იმპერიის სიძლიერისა და გამორჩეული სიცოცხლისუნარიანობის ძირითად ფაქტორს წარმოადგენდა.

986 წ. პირველი ლაშქრობა ბულგარეთში და დამარცხება.

987-89 წ. ბარდა ფოკას აჯანყება.

988 წ. ზავი აზიზთან.

988 წ. ტარონიტისა და კურაპალატის ბრძოლა.

988 წ. ბოლო ფოკას დამარცხება.

989 წ. 13 აპრილს ფოკას საბოლოო დამარცხება.

989 წ. რუსები იღებენ ხერსონესს. ბულგარელები დირახიას, ლეჟს და ბერის, უტევენ თესალონიკს.

990 წ. ბასილის ლაშქრობა ტაოში.

991 წ. მეორე ლაშქრობა ბულგარეთში. გამარჯვება. სკოპლეს აღება. ბულგარეთის მეფე რომანის ტყვედ აყვანა.

992-994 წწ. ფატიმიდების შეტევა ალეპოზე, 994 წ. ანტიოქიის დუკას მიხეილ ვურცას დამარცხება.

995 წ. ბასილის ლაშქრობა ფატიმიდების წინააღმდეგ. ემესას აღება.

996 წ. ნიკიფორე ურანის ლაშქრობა ბულგარეთში და გამარჯვება.

999 წ. ბასილის მეორე ლაშქრობა ფატიმიდების წინააღმდეგ. ის მიდის დამასკომდე.

1001 ლაშქრობა ტაოში. დირახიისა და ვერის უკან დაბრუნება. ზავი ფატიმი-დებთან.

1009 წ. ნორმანების აქტიურობის დაწყება აპულიაში.

1010 წ. ბარის აჯანყება ნორმანების მონაწილეობით.

1014 წ. გამარჯვება ბულგარელებზე. მათი დაბრმავება.

1016 წ. აჯანყების ჩახშობა ხერსონესში.

1018 წ. საბოლოო გამარჯვება ბულგარეთში, გამარჯვება ნორმანებზე კანასთან.

1019 წ. სერბიის ნებით დამორჩილება.

1021 წ. შემდეგ კავკასიის ამბები.

ე) XI საუკუნის ომები და მხედართმთავრები

1. გიორგი I - ომი ბასილი კეისართან.
2. ბაგრატ IV -
3. ლიპარიტ ბაღვაში -
4. გიორგის შეცდომა ბასილიზე მეორე თავდასხმისას. დაღლილი ცხენები. ისააკ ანგელოსის პარალელი. გიორგი მეორე.
2. გიორგი I-ს სუმბატი აჰყავს მძევლად და სთხოვს სამ ციხეს.
3. ბრძოლა სამშვილდისთვის.
4. სუმბატის მიხედვით, დავით ანჰოლინი განძის საემიროს (აბუ ლ-უსვარის) წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარებას სთხოვს ბაგრატ IV-სა და ანისის მეფე იოვანეს. ბაგრატი უგზავნის 5000-ს, ხოლო იოვანე 3000 მხედარს, სულ ანჰოლინის არმიამ შეადგინა 12000 მხედარი. სუმბატი გვ. 17

1064, 1068წწ. ალფ-არსლანის შემოსევები, 1068წ. განძის ამირა ფადლონის თავდასხმა, 1074 მალიქ-შაჰის მიერ სამშვილდის აღება, 1075 წ. საუტეგინის ლაშქრობა და მისი დამარცხება ფარცხისთან, 1080 წელს თურქების ორი მასშტაბური თავდასხმა საქართველოს ტერიტორიებზე, დიდი თურქობა. გ. ანჩაბაძე. საქართველოს ომების ქრონოლოგია. I. გვ. 24-26; აქ კვლავ არ ვითვალისწინებთ 1021-1022 წწ. ომს ბასილი II-თან და 1028 წლის ბიზანტიელთა ლაშქრობას თრიალეთში, მათ შესახებ იხილეთ ამავე ნაშრომის IV ნაწილის ქვეთავი, "დავით კურაპალატი და ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკა."

ვ) ბაგრატ IV -ის პირველი სტრატეგიული შეცდომა

1. პირველი შეცდომა - ტაოს ციხეების მოთხოვნა, რასაც 1028 წლის კლდეკარზე ლაშქრობა მოჰყვა.

ზ) ბაღვაშები

ლიპარიტისა და ბაგრატის ომი ორ მსხვილ მიწისმფლობელს შორის ტერიტორიებისთვის ბრძოლაა და არა ნაციონალური იდეებისთვის.

ლიპარიტის მიზანი აშკარად თბილისის საემიროა, რომელიც აღების შემთხვევაში ბაღვაშთა სამფლობელო უნდა გახდეს. ლიპარიტი ბაგრატს თავის სენიორად თვლის.

ბაგრატი ცდილობს, თბილისი არ გადავიდეს ლიპარიტის ხელში, მას ურჩევნია, იქ არაბი ამირა იჯდეს, ვიდრე ლიპარიტი. ამიტომ ერთ შემთხვევაში, ის ამირას ათავისუფლებს, მეორე შემთხვევაში, დმანისელს აძლევს და ა.შ.

ბიზანტიის იმპერატორმა გააგზავნა ელჩობა თოღრულ ბეგთან ლიპარიტის ტყვეობიდან გასათავისუფლებლად. რაც უპრეცედენტო ფაქტია პირადად იმპერატორის მხრიდან და ლიპარიტის გამორჩეულობაზე მიუთითებს. ПС 23. ჰუსეინოვი გვ. 159

ნ. ბერძენიშვილი წერს, რომ ბაგრატისა და ლიპარიტის ომი ბაღვაშების სიძლიერით იყო განპირობებული. ნ. ბ. I. გვ. 33

სტეფანოს ორბელიანის მიხედვით, ლიპარიტს "აქუნდა ძალი მეფობისა ნახევარ" გვ.32

ლიპარიტ (ლიპარიტ რატის ძის) ერისთავ-ერისთავის წარწერა ზედა ვარძიის ეკლესიაზე. ჯავახეთი. I გვ. 120; ძეგ. მეგ. 10-11 გვ. 31-32

რატი ერისთავის წარწერა თრიალეთის ახალქალაქის ეკლესიაზე. ძეგ. მეგ. 30. გვ. 73

ვარდანი ლიპარიტზე. ვარდანი 121

ქართველები და ბიზანტიელები ამ ბრძოლაში დამარცხდნენ, ხოლო თავად ლიპარიტი ტყვედ ჩავარდა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 302; ბ. სილაგაძე. Iბნ ალ-ასირის თხზულების "თა'რიხ-ალ-ქამალის " ერთი ადგილის დადგენისთვის. ქართული წყაროთმცოდნეობა. III. თბილისი. "მეცნიერება." 1971. გვ. 63-69; გ. ჯაფარიძე. Iბნ ალ-ასირის ერთი ცნობის შესახებ. საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები. წიგნი I. თბილისი. "მეცნიერება." 1976. გვ. 40-44; ს. მარქარიანი. მოკავშირეების წინააღმდეგ თურქ-სელჩუკთა ბრძოლის მნიშვნელობისა და თარიღის შესახებ (1049 წ). მიაეხს. 4. 1983. გვ. 119-129; К. Н. Юзбашян. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв. стр. 222; ბასიანის ბრძოლას საკმაოდ დეტალურად აღწერენ ალ-ასირი, . S. Richards. The Ananals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kamil Fil Fafikh of Ibn al-Athor. Bodmin. "MPG Books." 2002. pp. 67-68; და სტეფანოს ორბელიანი. სტეფანოს ორბელიანის "ცხოვრება

ორბელიანთას" ძველი ქართული თარგმანები. სიწ. 4. ვ. ცაგარეიშვილის რედაქციით. თბილისი. "მეცნიერება." 1978. გვ. 32-36;

1047 წელს, ლიპარიტის ბრძანებით, მანგლისში გადაწერილი წიგნის მინაწერი: "უფალო, შეიწყალენ ყოველნი ერისთავნი და აზნაურნი, მღდუელნი და მსახურნი ერისთავთ-ერისთავისა მაგისტროზისა ლიპარიტსნი და დაიცვენ."

1048 წელს გადაწერილი წიგნის მინაწერი: "შეიწყალენ და დაიცვენ ყოველნი ერისთავნი და აზნაურნი, მღვდელნი და დიაკონნი, მსახურნი და, რასაღა განვამრავლებდე სიტყუათა, ყოველნი ერთგულნი, ადიდენ ღმერთმან, ძლიერისა ერისთავთ-ერისთავისა და მაგისტროზისა ლიპარიტისნი."

მ. ბერძნიშვილი. XI-XII. გვ. 59; სანახავია ჟორდანიაც.

თ) ბასიანი I

1. არისტაკესს მოცემული აქვს ამ ბრძოლის მოკლე აღწერა. არისტაკესი. გვ. 84-85.

2. მოკლედ, იხსენიებს ჰუსეინოვი. ПС 23. ჰუსეინოვი გვ. 159.

3. ეხება არუთინოვა. ბრძოლა ბასიანში კაპეტრის ციხესთან არუთინოვა. 85.

4. ქცხ. I გვ. 302.

5. სმბატ სპარაპეტის მიხედვით, ბასიანის ბრძოლა მოხდა სადღაც კაპეტრასთან, ბიზანტიურ არმიას მეთაურობდა გრიგოლ მაგისტროსი. ბრძოლის დროს ლიპარიტმა, რომელიც, სმბატის მიხედვით, რატის ძმაა, იგი ამას ორჯერ აღნიშნავს, ძლიერად შეუტია მტერს და უკან დაახევინა, მაგრამ ამის შემხედვარე ბიზანტიელები შურით აღივსნენ და ლიპარიტი შუა ბრძოლაში მიატოვეს, რის შემდეგაც იგი ტყვედ ჩავარდა, ტყვეობაში იგი ორ წელიწადს იყო, მაგრამ სულთანმა თოღრულმა, რომელიც ძალიან აფასებდა მხედრულ სიმამაცეს, ლიპარიტი გაათავისუფლა და დიდძალი საჩუქრებით გამოისტუმრა.

ლიპარიტის სიმამაცეს სმბატი ორჯერ ხაზგასმით აღნიშნავს. გვ. 22-23; ს. სპარაპეტი. გვ. 23.

6. სტეფანოს ორბელიანის მიხედვით (ლიპარიტს აქუნდა ძალი მეფობისა ნახევარი - გვ. 32), ლიპარიტს ბასიანში გაჰყავს 16000 თავისი და 10000 სამეფოს მეომარი, მას უერთდება ბიზანტიელთა 15000-იანი არმია, ე.ი. 41 000, მაგრამ ისმაელიანთა ძალა იმხელა იყო, რომ ლიპარიტის არმია არაფრად მოჩანდა. ბრძოლა ხდება ვანანდში, კარინის (ე.ი. ყარსის) ველზე, ლიპარიტის არმია დაეწყო სამ რიგად, წინა, უკან და შუა. ლიპარიტი შეიარაღებული იყო მუზარადით, ოქროთი მოჭედილი ფარით (რომელიც ბეჭზე ჰკიდია), ორპირა მახვილითა და ნაჯახით. ლიპარიტის ძლიერებით შეშინებულმა დიდებულებმა და მთავრებმა მის ცხენს მოსართავი (მეორე თარგმანით ძარღვი) გადაუჭრეს და ცხენიდან გადმოაგდეს, რის შემდეგაც იგი ტყვედ ჩავარდა. სტეფანოს ორბელიანი. გვ. 33-35

7. ს. მარქარიანის სტატია. მაცნე 4. 1983 გვ. 119 დან

მე-12 საუკუნე

ა) დავითის ანდერძი

1. ს. კაკაბაძე მიუთითებდა საქართველოს სამხრეთისკენ სწრაფვის ეკონომიკურ მიზეზზე, საქარავნო გზების ხელში ჩაგდების სურვილზე.
   С. Какабадзе. Краткий обзор истории Грузии. Сухуми. 1941. стр 24-25;
2. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
3. ჯ. სტეფნაძე. აღნიშნული აქვს, რომ თამარის მეფობის დროს ქართველები მიიწევენ ხლათ-არჭეში-მანასკერტის გზების ხელში ჩასაგდებად, 1204-1205 წწ აღწევენ მანასკერტს, შემდეგ წელს იღებენ არჭეშს. საქ. პოლ. ურთ. გვ. 59
4. ჯ. სტეფნაძე. ივანეს ტყვედ ჩავარდნას მაჰმადიანურ სამყაროსთან 30-წლიანი მშვიდობა მოჰყვა. უთითებს კირაკოსის ცნობას, რომ დამასკოსა და იერუსალიმის მმართველებთან მშვიდობა და სიყვარული დამყარდა. საქ. პოლ. ურთ. გვ. 61

ბ) დავით აღმაშენებელი - სამხედრო სისტემის რეორგანიზაცია და სტრატეგიული ამოცანების ფორმირება

დავითის დროს აშკარად ყალიბდება საერისთავოთა მკაცრად ორგანიზებული სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემა.

იქმნება სანაპირო საერისთავოები, საზღვრის დაცვის სისტემა, პირველი ასეთი საერისთავო უნდა ყოფილიყო თრიალეთ-სამშვილდის; ყივჩაღები. ბოცო ჯაყელი, კახეთიც?

საქართველოში ასეთი უმსხვილესი სამხედრო ადმინისტრაციულ-ტაქტიკური ერთეული იყო საერისთავო, რომელიც ქვეყნის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს (საერისთავოს) ეთანადებოდა. ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით, თითქმის ყველა შემთხვევაში, არმიის მობილიზაცია ტერიტორიული ერთეულების,

საერისთავოების, მიხედვით ხდებოდა, მაგალითად, როდესაც გიორგი III-ს ორბელები აუჯანყდნენ, მან "გაგზავნა ლაშქარნი, რომელნი დარჩომილ იყვნეს ერთგულად მისად და სხვა თემისა და თემის: მესხნი, თორელნი, ქართლელნი, სომხითარნი."[3] ასევე, საერისთავოების მიხედვითაა მობილიზებული ქართული არმია შამქორის ბრძოლის წინ, როდესაც თამარმა საბრძოლო დათვალიერება ჩაატარა: "პირველად რა გამოვიდეს ტფილისით ქალაქით, მოეგებნეს წინა ოვსნი და ყივჩაღნი ახალნი; და შემდგომად ამისა ჰერნი და კახნი; შემდგომად ქართველნი; შემდგომად მესხნი და თორელნი, შავშ-კლარჯ-ტაოელნი; შემდგომად სომხითარნი; შემდგომად აფხაზნი და სუან-მეგრელ-გურიელნი თანა რაჭა-თაკუერ-მარგუელითურთ."[4] როდესაც ქალაქ არდაველის წინააღმდეგ სალაშქროდ მხარგრძელებმა არმიის ნანილობრივი მობილიზაცია მოახდინა, მათ მეომრები მხოლოდ რამდენიმე საერისთავოში შეკრიბეს: "უბრძანა მესხთა, თორელთა, თმოგველთა, ჰერკახთა, სომხითართა; ქართველნი (აქ ქართლელის მნიშვნელობით-ს.მ.) არა წარიტანეს, რათა არა აგრძნან არდაველს მყოფთა."[5] საერისთავოები ადმინისტრაციული ფუნქციის გარდა, სამხედრო-ტაქტიკურ ერთეულებსაც რომ წარმოადგენდნენ, წერილობითი წყაროები ამის შესახებაც პირდაპირ მიუთითებს, მაგალითად, ბასიანის ბრძოლის დროს ქართული არმიის საბრძოლო წყობა ტერიტორიული ერთეულების მიხედვით დგება: "დააწყუეს რაზმი, სადა-იგი წინამბრძოლად იყო ზაქარია მხარგრძელი ამირსპასალარი და ახალციხელი შალვა და ივანე, და სხუანი თორელნი; და ერთ-კერძო აფხაზნი და იმერნი, ერთ-კერძო ამერნი და ჰერ-კახნი,"[6] ხოლო ზანგანზე შეტევის დროს, არმია ქალაქის ალყას საერისთავოებად დაყოფილი აწარმოებდა: "განყვნეს თემთა და თემთა ზღუდე ქალაქისა, რათა შესთხარონ. და იწყეს თხრად ზღუდეთა: უწინნარეს მარჯუენასა მხარსა მესხთა შეხურიტეს ზღუდე."[7]

მიუხედავად იმისა, რომ ქართული საერისთავო აშკარად ადმინისტრაციულ-ტაქტიკური ერთეულია, წყაროებში მისი რაოდენობრივი სიდიდე გარკვევით არ ჩანს და ალბათ, ერთი დადგენილი ციფრი სხვადასხვა საერისთავოსთვის არც არსებობდა. მაგალითად, სტეფანოს ორბელიანის მითითებით, ორბელების მფლობელობაში იყო თორმეტი დროშა, თითოეული ათასი მეომრის ოდენობით.[8] რვა ათას მეომარს აგროვებს სამცხეში სპასალარი სარგის ჯაყელი დავით ულუს აჯანყების დროს, მონღოლების წინააღმდეგ,[9] ათას-ათასი მეომარი მიჰყავთ გიორგი III-ის წინაშე სუმბატ ლიპარიტის ძეს, ბექა სურამელსა და ქირქიშ აბულეთის ძეს,[10] და ა.შ. საერისთავოები ერთმანეთისგან განსხვავდებოდნენ ტერიტორიის სიდიდითა და მასში შემავალი ტერიტორიული ერთეულების რაოდენობით, რის გამოც თითოეული საერისთავოს მიერ მობილიზებულ მეომართა რაოდენობა და მათგან ფორმირებული სამხედრო-ტაქტიკური ერთეულის, საერისთავოს, სიდიდე, ერთმანეთისგან განსხვავებული უნდა ყოფილიყო. საერისთავოებში შემავალ მეომართა რაოდენობის დადგენა არსებული მონაცემებით

თითქმის შეუძლებელია, მხოლოდ შეიძლება ითქვას, რომ საერისთავოებში, როგორც სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულებში, იქმნებოდა სამხედრო ქვეგანაყოფი, რამდენიმე ათასი მეომრის შემადგენლობით, ასე მაგალითად, ქართლის საერისთავოს აშკარად მეტი მეომარი გამოჰყავდა, ვიდრე ჯავახეთს. საერისთავოები არმიის უმსხვილეს ადმინისტრაციულ ერთეულებს წარმოადგენდა...

შენიშვნები და მითითებული ლიტერატურა

იწყება 3-დან (რედ.)

3. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 19;
4. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 65;
5. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 102;
6. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 96;
7. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 106;
8. სტეფანოს ორბელიანი. სტეფანოს ორბელიანის "ცხოვრება ორბელიანთას" ძველი ქართული თარგმანები. გვ. 37-38;
9. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 240;
10. ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. გვ. 9;

თეზისები

იწყება 6-დან (რედ.)

6. ვარდანის მიხედვით, გიორგი III-მ მთელ ჯარს დაუწესა კანონმდებლობა, რომლითაც დიდი და მცირე დანაშაულისთვის უნდა ჩამოეხრჩოთ ყველა ... ვარდანი გვ. 150.
7. არდებილში ლაშქრობა, რომელიც რ. კიკნაძის აზრით, 1205 წელს მოხდა.
8. ყივჩაღების გადმოყვანის შემდეგ დავითმა "იწყო რბევად სპარსეთისა, შარვანისა და სომხითისა დიდისა." გვ. 337.
9. გ. მელიქიშვილი სამხედრო ორგანიზაციის შესახებ. ყივჩაღებზე გვ. 81.
10. კიდეთა პყრობანი, ნაპირთა ჭირვანი - სანაპირო სისტემის შექმნა. მემატიანე გვ. 351.
12. დავითი კლარჯეთში იბარებს ქართველებსა და მეხებს, თვითონ კი შიდა ლაშქრით ქუთაისიდან მიდის იქ. გვ. 333.
13. განიყარა ლაშქარი თვის თვისად ე.ი. დაშალა გვ. 344.

გ) დავითის მემკვიდრეები

1. ჯ. სტეფნაძე - დემეტრემ მამის საგარეო პოლიტიკური კურსი ველარ გააგრძელა. საქ. პოლ. ურთ. გვ. 47.
2. ივ. ჯავახიშვილი - დემეტრეს დროს საქართველოს ბევრი არაფერი შემატებია. ქარ. ერის ისტ. II.
3. გ. ჯაფარიძე მიუთითებს XVI ს. ოსმალო ისტორიკოსის რაჰიმ-ზადეს ცნობას იმის შესახებ, რომ 1153 წელს ყივჩაღებმა აიღეს ყარსი. მისი აზრით, ეს ყივჩაღები საქართველოს არმიის ნაწილი უნდა ყოფილიყვნენ. გვ. 97.
   ე.ი. დემეტრე აგრძელებს დავითის მოქირავნეობის პოლიტიკას, ისევე როგორც გიორგი III, ყუბასარი, აფრიდონი. მათი დახმარება ორბელთა წინააღმდეგ.

XIII საუკუნე

ა) თამარის ეპოქა. დავითის "ანდერძის" შესრულების მცდელობა და კრიზისის პირველი ნიშნები.

1. დიდგვაროვნები, პირველ ყოვლისა, უტევენ ყუბასარსა და აფრიდონს, ყივჩაღთა მეთაურებს. ე.ი. უტევენ მოქირავნეობას სამეფო ხელისუფლების უმთავრეს დასაყრდენს. ა. ბოგვერაძე. ყუთლუ არსლანი მაცნე 4. 1988. 147 დან.
2. ლიტერატურა თამარის გარდაცვალების თარიღის შესახებ. ბ. სილაგაძე. XIII ს. ქრონოლო... მაცნე 2. 1988. გვ. 170 დან, ავტორის მიხედვით თამარი 1207 წ. გარდ.
   ა). ნიჭიერი ხალხის სისტემური ძიება.
   ბ). ჯ. სტეფნაძე — ტრაპიზონის ბუფერული სახელმწიფო ბიზანტიელთა და თურქ-სელჩუკების შემოსევებისგან იცავდა საქართველოს. საქ. პოლ. ურთ. გვ. 20.
3. თამარის დროს სამეფო ხელისუფლება იწყებს სასაზღვრო ციხეების (ლორე, თმოგვი) დაკარგვას, რაც თავდაცვის სისტემის რღვევის ნიშანია და რაც შემდეგ კარგად გამოჩნდა ჯალალ ად-დინისა და განსაკუთრებით მონღოლების გამოჩენისას.

დავით სოსლანი

1. ბრძოლით ზვერავს გიორგი რუსის არმიას.აზმანი 51.
2. შამქორთან მთებსა და მდინარეს იყენებს ფლანგების დასაცავად. აზმანი გვ. 70.

შამქორი

1. შამქორის შესახებ ინფორმაციას საქართველოში მაშინ იგებენ, როდესაც მუსლიმთა არმია ნახჭევანში გროვდებოდა. ისტ. აზმ. გვ. 67.
2. შამქორის სიახლოვეს დაბანაკებული ქართული არმიის დაზვერვა აფიქსირებს მუსლიმთა მოძრაობას განძიდან შამქორისკენ. ისტ.აზმ. გვ. 68.

შამქორის ბრძოლა

1. შამქორის ბრძოლის წინ აგზავნიან შიკრიკებსა და მალემსრბოლებს ლაშქრის შეკრებისთვის. ისტ. აზმ. გვ. 64.
2. შეკრებილმა ლაშქარმა აავსო მტკვრის პირი, ალგეთის პირი, ქციის პირი და ქურდვაჭრის პირი. ისტ. აზმ. გვ. 64.
3. თამარმა დაათვარიელა ლაშქარი, მოეგებნენ ყივჩაღნი, ოვსები და ა.შ.. ისტ. აზმ. გვ. 65
4. შამქორის შესახებ ინფორმაციას საქართველოში მაშინ იგებენ, როდესაც მუსლიმთა არმია ნახჭევანში გროვდებოდა. ისტ. აზმ. გვ. 67.
5. შამქორის სიახლოვეს დაბანაკებული ქართული არმიის დაზვერვა აფიქსირებს მუსლიმთა მოძრაობას განძიდან შამქორისკენ და ძალიან უკვირთ, რომ მუსლიმებმა განძისა და არანის გაშლილი ველები დატოვეს და მთიან რელიეფში შემოვიდნენ. ისტ. აზმ. გვ. 68.
6. შამქორში ქართული არმია ისე გაიშალა, რომ მარჯვენა ფლანგი - მთას, ხოლო მარცხენა მტკვარს ემიჯნებოდა, რითაც ფლანგებიდან გარშემოვლა თავიდან აიცილეს. ისტ. აზმ. გვ. 70.
7. შამქორის ბრძოლის შემდეგ ქართველებმა ხელში ჩაიგდეს 12000 ტყვე, 40 ავაზა. 20 000 ცხენი. 7000 ჯორი, 15000 აქლემი. ისტ. აზმ. გვ. 73.
8. ბასილის მიხედვით, შამქორში მუსლიმთა არმია იყო ურიცხვი, როგორც მკალი. ბასილი გვ. 126.
9. ბასილის მიხედვით, შამქორის ტყვეები ქალაქის კარიდან გლდანის ხევამდე დააწყვეს, ხოლო აქლემები, ცხენები ამირები დროშებით დიდუბის ველზე ავჭალამდე. ბასილი. გვ. 128.

ხლათის ალყა

1. თ.ნატროშვილი და გ.ჯაფარიძე ხლათის ალყას 1210-1211 წ.წ. ათარიღებენ. ნ. შენგელია. მც. აზ. სელჯ. გვ. 309, ხოლო ირანში ლაშქრობას - 1209 წლით.
2. ალ-ასირისა და აბუ ლ-ფარაჯის მიხედვით, 1208-1209. ნ. შენგელია. მც. აზ. სელჯ. გვ. 308
3. ბ. სილაგაძე. 1208-1209 ბ. ს. გვ. 121-123; ნ. შენგელია. მც. აზ. სელჯ. გვ. 309

1104 წ. განძის საემიროს მონაწილეობა ერწუხის ბრძოლაში, 1110 წ. სელჩუკთა თავდასხმა და თრიალეთის ბრძოლა, 1121 წ. დიდგორის ბრძოლა, 1163 წ. ილდენიზის თავდასხმა გაგის ციხეზე, 1175 წელს მუსლიმური კოალიცია ილდენიზის მეთაურობით. გ. ანჩაბაძე. საქართველოს ომების ქრონოლოგია. I. გვ. 27-29.

1. მუშის მრავალთავი. გვ. 47.
2. ხარბერდის სახარება გვ. 45.
3. ბასილი წერს, რომ ქართველებმა სელჩუკებს არ მისცეს გაქცევის საშუალება და გარემოიცვეს ისინი. თუ ცოტანი იყვნენ, როგორ გარემოიცვეს. გვ. 137.
4. ისტ. აზმ. მიხედვით კონფლიქტი რუქნადინთან იწყება ყარსის აღების შემდეგ. ისტ. აზმ. გვ. 92.
5. ბასიანისთვის არმიის შეკრების ადგილი ჯავახეთია. ისტ. აზმ. გვ. 94.
6. ბასიანის ბრძოლაში ქართველებს ცხენები დაუხოცეს. ისტ. აზმ. 97. ტიპური სელჩუკური ტაქტიკა, რასაც დავით სოსლანი ფლანგებიდან დარტყმას უპირისპირებს (შამქორში გარშემოვლას.)
7. ბასიანში სელჩუკებმა მიატოვეს სამარქაფო ცხენები და თითო ცხენით გაიქცნენ. ისტ. აზმ. გვ. 98.
8. ბასილის მიხედვით, რუქნადინის არმიაში 100 000 თურქმენია, რომელთაც იგი კალიებისა და ჭიანჭველების რაოდენობას ადარებს. ბასილი. გვ. 132.
9. ბასილის მიხედვით, რუქნადინი მივიდა სევასტიაში და დაიწყო საალყო მანქანების დამზადება. ბასილი. გვ. 133.
10. ბასილისთან ელჩის ეპიზოდი, როცა ის გაუშვეს მაშინ როცა არმია უკვე ყარსთან იყო. ბასილი. გვ. 132.
11. ორთაშუას ეკლესიის წარწერა ბასიანის ომში გამარჯვებაზე. ძეგლის მეგობარი 8. გვ. 50.
12. ხონიატის მიხედვით რუქნადინი თავის ძმებს შორის ყველაზე უნარიანი და სამხედრო საქმეში გამოცდილი იყო. ნ. ხონიატი. II. გვ. 192.

ბ) ბრძოლა ჯვებესა და სუბუდაისთან

1. ინოკი მაგაკიას მიხედვით ბრძოლა მოხდა კოტმანის ველზე (ვარდანი მიუთითებს მდ. კოტმანს, რომელიც მტკვრის მარჯვენა შენაკადი გიურან-ჩაი უნდა იყოს, კირაკოსი და სტეფანოს ორბელიანი ხუნანის), ქართული არმია შედგებოდა 60 000 მხედრისგან და მას ივანე ათაბაგი მეთაურობს (მაგაკიას სიტყვით, ლაშა ცოცხალი აღარაა). უშუალოდ ბრძოლისას ივანე მარცხენა ფლანგს სარდლობს, მარჯვენას სარდალი გაგის მფლობელი ვახრამია. ბრძოლაში ივანეს ცხენს მანასგომის პატრონმა ჰამიდ ოლ-ლაჰმა (ჰამადავლემ

?) ძარღვი გადაუჭრა (იმავეს ამბობს ვარდანი), რაც მარცხის მიზეზი გახდა. როცა ივანეს ცხენი მოუკლეს, ამან არეულობა გამოიწვია, რითაც მონღოლებმა ისარგებლეს. ვახრამმა, რომელიც მანამდე მტერს წარმატებით უტევდა, მარცხენა ფრთის დამარცხების შემდეგ ბრძოლას გაეცალა და თავი შეაფარა ციხეებს. მაგაკია. გვ. 6

2. კირაკოსი. გვ. 137-138. აღწერა სანახავია.

1220 ჯებესა და სუბუდაის გამოჩენა, 1225-1230 წწ. ჯალალ ად-დინის ლაშქრობები, 1228-1232 წწ. რუმელ სელჩუკთა ორი თავდასხმა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოზე, ოლთისის დაპყრობა. 1235-1242 წწ. საქართველოს მონღოლთა მიერ დაპყრობა, 1247 წ. მომთაბარე თურქმენების თავდასხმა ბანაზე, 1261 წ. არღუნის ლაშქრობა სამცხეში, 1265 წ. ბერქეს ლაშქრობა აღმ. საქართველოში, 1274, 1276 წწ. შირამუნ ნოინის ორი ლაშქრობა იმერეთში, 1292 ოსთა მიერ გორის დაპყრობა. გ. ანჩაბაძე. საქართველოს ომების ქრონოლოგია. I. გვ. 34-39.

გ) რუსუდანის და ივანეს შეცდომები

1. კირაკოსი აღწერს ჯალალ ად-დინის საწინააღმდეგო კოალიციას: რუმელი სელჩუკები, აიუბიდები, კილიკიელი სომხები და ფრანკები. კირაკოსი. გვ. 151.
   - იმავე კოალიციას აღწერს სებასტაციც. არმიანსკიე ისტოჩნიკი. გვ. 24.
2. ყივჩაღებთან ომი განძაში. აღსაწერია კირაკოსი. გვ. 139-140.
3. ყივჩაღებთან ომს აღწერს სებასტაციც. არმიანსკიე ისტოჩნიკი. გვ. 23.
   მონღოლებთან მოსალოდნელი ომის პირობებში ყივჩაღებზე, მონღოლთა დაუძინებელ მტრებზე უარის თქმა იყო დიდი სიბრიყვე. მაშინ, როდესაც ეგვიპტე სწორედ ყივჩაღებმა იხსნეს. ჯალალ ად-დინი, პირველ ყოვლისა, ყივჩაღების იზოლირებას ცდი-ლობდა ქართული არმიისგან.
   ყივჩაღებზე უარის თქმა მომთაბარეებთან მოსალოდნელი ომის პირობებში იყო დიდი სტრატეგიული შეცდომა. ეს ყივჩაღები სუბუდაის შემდეგ გამოჩნდნენ.
   - ყივჩაღებთან ამ ომზე უნდა წერდეს ლაშას მემატიანეც. გვ. 370.
4. რ. კიკნაძე მიუთითებს, რომ როცა მონღოლები საქართველოს უახლოვდებოდნენ, რუსუდანი ჯვაროსნულ ლაშქრობაზე ფიქრობდა. ნარკვევები 532-533.
5. მარაგას მცხოვრებლები მიმართავენ თხოვნით ჯალალ ად-დინს რომ მან ისინი იხსნას (ქალის ძალაუფლებისგან), ქართველებისგან, რომლებიც ბრჭყალებით იყვნენ ჩაფრენილი მარაგას. სულთანი ქალაქში რომ ჩავიდა, აქედან წერილი გაუგზავნა არრუმ-ის და აშ-შამის მფლობელებს, სადაც ამცნობდა თავის გადაწყვეტილებას, თავს დასხმო-და ქართველებს. ან-ნასავი. 47. გვ. 150 (123).

აქედან უნდა ჩანდეს, რომ ჯალალ ად-დინი რუმელებსა და აიუბიდებს საქართველოს მოკავშირეებად განიხილავდა და მისი დისკრედიტაციისთვის რელიგიურ ფაქტორს იყენებდა. ამასთან, იგი აშკარად ცდილობდა, ეს პოტენციური მოკავშირეები ჩამოეცილებინა საქართველოსთვის თავდასხმის წინ. აშკარად თავს იზღვევდა.

6. დიდი სულთანი მელიქი ლაშა-გიორგის სთხოვს რუსუდანის ხლათში გათხოვებას, იგი უარს ეუბნება და რუსუდანს შირვანშაჰზე გათხოვება დააპირა, მაგრამ გარდაიცვალა. ჟამთაღმწერელი გვ. 166.
   პირველი დიდი შეცდომა, აიუბიდები აშკარად ცდილობენ მოკავშირეობას პოლიტიკური ქორწინებით. შესადარებელია თამთას გათხოვებასთან, რომელი ადრე ხდება.
7. აიუბიდების მშვიდობიანი პოლიტიკის შესახებ. სტეფენ ჰამფრი. აიუბიდები მამლუქები ფრანკები გვ. 8.

დ) გეოპოლიტიკური დილემა და არასწორი არჩევანი

1. რუსუდანი ჯვაროსნების მხარეზე. ნაცვლად აიუბიდიანებისა, რუმის სულთანი სიძედ.
2. ჯალალ ად-დინი, ხელიდან გაშვებული შესაძლებლობა.
3. 1226-1231 წლებს შორის რუმელი სელჩუკების თავდასხმა ოლთისზე და სხვა სიმაგრეებზე. 1232 წლის ლაშქრობა რუსუდანის არასწორი პოლიტიკისა და სისუსტის შედეგი. მაცნე. 1. 1975 გვ. 96.
4. თამარს 1232 წლის ლაშქრობის შემდეგ ათხოვებენ, ხომ არ არის ესეც რუსუდან-ის იძულება, მოკავშირეობა ხლათის მსგავსად. მაცნე. 1. 1975 გვ. 103.
5. 1233 წ. სელჩუკებისა და აიუბიდების ბრძოლა ხლათისთვის. მაცნე. 1. 1975 გვ. 105.
6. ცნობა რუსუდანის გათხოვებასა და სუბუდაის ლაშქრობაზე. მაცნე 4. 1982. გვ. 162.

გარნისის ბრძოლა

1. ჯუვეინის ვერსია.

ქართველებმა შეაგროვეს 30 000 მეტი მეომარი და (ბაღდადის დასაპყრობად) დაიძრნენ წინ. როდესაც ამის შესახებ შეიტყო სულთანმა, ის დაუყოვნებლივ დაიძრა ქართველების წინააღმდეგ იმ ძალებით, რომლებიც თან ახლდა (ე.ი. ბევრად მცირე).

დილით, ადრე, სულთანი გარნისის ხეობას მიადგა, სადაც ნამთვრალევ ქართველებს ეძინათ და სანამ ხელში იარაღის აღებას მოასწრებდნენ, თავს დაესხა და მოიპოვა სრული გამარჯვება.

გარნისის ვიწრო ხეობაში იყო ღრმა გამოქვაბული, სადაც ქართველებმა თავი შეაფარეს. სულთანმა აქ ტყვედ აიყვანა შალვა და ივანე ახალციხელები. ჯუვეინი. გვ. 302

2. ან-ნასავის ვერსია.

ქართველები, 60 000 მეომრის ოდენობით, შეგროვდნენ დვინის მიდამოებში, გარნისთან. მათი მიზანი იყო, ეჩვენებინათ სულთნისთვის თავიანთი ძლევამოსილება და მრავალრიცხოვნობა. ისინი იმედოვნებდნენ, რომ ამით მიაღწევდნენ მშვიდობას სულთანთან.

სულთანი, რომელსაც მეომრების დიდი ნაწილი გაშვებული ჰყავდა თავიანთ სამფლობელოებში (იქტებში), ერაყსა და სხვა ადგილებში, წავიდა ქართველების წინააღმდეგ იმ მეომრებით, რომლებიც მასთან იყვნენ. არაქსის ნაპირებთან მისულ ჯალალ ად-დინს დახვდა ავანგარდი, ჯაჰან ფაჰლავან ილჩის მეთაურობით, რომელმაც მოახსენა, რომ მტერი ახლოს იყო და დიდი არმია ჰყავდა.

როდესაც სულთანმა მიაღწია გარნისს, დაინახა, რომ ქართველები განლაგებულნი იყვნენ სიმაღლეზე. ღამით სულთანმა მათ წინააღმდეგ არმია რიგებად განალაგა, განალაგა ცხენოსნები, ცენტრი გააძლიერა თავისი რჩეული მეომრებით (ალბათ გვარდიას გულისხმობს), მარცხენა ფლანგი შეავსო გოლიათი-მცველებით, მძიმე ქვეითებით, ხოლო მარჯვენა ფლანგი მშვილდოსნებით. ასე მოწყობილი არმია მთელ დღეს ელოდებოდა, რომ ქართველები დაეშვებოდნენ გორიდან, მაგრამ ისინი ადგილიდან არ დაძრულან.

მეორე დილით სულთანმა გასცა შეტევის ბრძანება, მისი არმია უნდა ასულიყო გორაზე, ყველა მხრიდან, თუ ქართველები დაიწყებდნენ შეტევას, მშვილდოსნებს მათთვის ძირს დაშვების საშუალება არ უნდა მიეცათ.

ჯალალ ად-დინის არმიამ გორაზე ასვლა რომ დაიწყო, ისე გაიშალა, როგორც არწივის ფრთები. პირველი ქართველების პოზიციებთან მარცხენა ფრთა მივიდა, რომელსაც სულთანი მეთაურობდა, მასთან ერთად იყვნენ მისი ძმა ღიიას ად-დინი, ურ-ხანი, იიგან ტაისი და სხვა ემირები. მათ თავს დაესხა შალვა. მძაფრი ხელჩართული (აღწერილია ძალიან ხატოვნად) ბრძოლის ბედი გადაწყვიტა ცხენოსანთა დარტყმამ, რის შემდეგაც ქართველები გაიქცნენ და დატოვეს 4 000 დაღუპული.

ან-ნასავი იმასაც აღნიშნავს, რომ ამ ბრძოლაში დაიღუპა ის, ვინც იდგა სათავეში. ან-ნასავი, გვ. 152-153 (125).

3. ვარდანის ვერსია

მისი მიხედვით, ხორეზმშაჰის ორი შვილი 200 000 მეომრით მოვიდა და დაიპყრო სომხური დედაქალაქი განძაკი, რის შემდეგაც ვრცელი მინდვრები აავსეს თავისი კარვებით, აქ მათ წინააღმდეგ წავიდნენ სომხები, რომელთაგანაც ბევრი გარნისთან დაიღუპა, მათი დიდი ნაწილი დაიღუპა ღრმა უფსკრულში, ივანეს ცოდვების გამო (აღწერს მის მიერ სომეხი მეფის საფლავის შეურაცხყოფას). ვარდანი. გვ. 176-177.

4. ჟამთაღმწერელის ვერსია.

ხვარაზმელები მიადგნენ მხარგრძელთა ქვეყანას და დაიწყეს დვინის ქვეყნის მოოხრება. რუსუდანის ბრძანებით, შეიყარა ამერ-იმერის არმია, რომელსაც სათავეში ივანე ათაბაგი ჩაუდგა და გაემართა ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ.

როდესაც არმია მივიდა დვინთან, ხვარაზმელები უკვე გარნისთან იყვნენ დაბანაკებულნი. სულთანმა და ათაბაგმა განაწყვეს არმიები. ივანემ წინამბრძოლებად "აჩინა" თორელნი და ძმები ახალციხელები.

როდესაც სულთანი და წინამბრძოლები დაუახლოვდნენ ერთმანეთს, ახალციხელებმა რამდენჯერმე გაუგზავნეს მაცნეები ივანე ათაბაგს, დახმარების თხოვნით, რადგან სულთნის მეომრები მათ სიმრავლით აღემატებოდნენ. ათაბაგმა, ახალციხელების შურით, არ გაუგზავნა დახმარება ახალციხელებს, არ ჩაერია ბრძოლაში და საერთოდ გასცილდა ბრძოლის ველს. რაც შეეხება ახალციხელებს, ისინი მძიმე ბრძოლის შემდეგ დამარცხდნენ. ივანეს ქვა დაეცა და დაიღუპა, შალვა კი ტყვედ ჩავარდა.

5. კირაკოს განძაკელის ვერსია.

განძის დაპყრობის შემდეგ, ჯალალ ად-დინმა სპარსელების, მუსულიმებისა და თურქებისგან შეაგროვა უთვალავი არმია და შეიჭრა სომეხთა ქვეყანაში. შეიტყო რა ამის შესახებ, ივანე მხარგრძელმა შეატყობინა საქართველოს მეფეს და შეაგროვა დიდი არმია.

სულთანი შევიდა კოტაიკის გავარში, იქ მივიდა ივანეც და დაბანაკდა მის წინ, ოდნავ მაღლა. (ივანემ) დაინახა რა ისინი (ხორეზმელები), შეეშინდა და გაშეშდა ადგილზე, სულთანი კი დაიძრა მის წინააღმდეგ. ამის დანახვისას, შალვა და ივანე ახალციხელებმა უთხრეს დანარჩენ მეომრებს: თქვენ ჯერ მოიცადეთ და ჩვენ შევებრძოლებით მათ, თუ ჩვენ თუნდაც მათი ნაწილი გავაქციეთ, გამარჯვება ჩვენ დაგვრჩება და თქვენც შეუტიეთ. თუ ისინი გაიმარჯვებენ, თავს უშველეთ.

(შალვა და ივანე) შეერივნენ მტრის რიგებს და დაიწყეს მათი განადგურება, მაგრამ სხვა მეომრებმა ამას ყურადღება არ მიაქციეს და ისე გაიქცნენ, რომ თავისიანებსაც ვეღარ არჩევდნენ. მათ არავინ მისდევთა, მაგრამ ისინი მაინც გარბოდნენ შიშისგან, ცვიოდნენ სოფელ გარნისის ზემოთ მდებარე ხეობაში, რომელიც მათი გვამებით აივსო. მუსლიმებმა ეს რომ დაინახეს, მათი დევნა და გაჟლეტვა დაიწყეს. ბევრი დახოცეს, ბევრი კი ხეობაში გადაყარეს.

სულთანმა კლდიდან ხეობას რომ გადახედა, თქვა, რომ ეს არა ადამიანის, არამედ ყოვლისშემძლე ღმერთის ნახელავიაო. კირაკოსი. გვ. 149.

6. სებასტოსის ვერსია.

მის მიხედვით, ჯალალ ად-დინს 200 000 მეომარი ჰყავდა.

სანახავია Мелкие Хроники т 2 стр 138

7 სტეფანოზ ეპისკოპოსი.

დიდმა მხედარმთავარმა, ივანემ, ბრძოლის ველზე 60 000 მეომარი გამოიყვანა, მაგრამ მათ ღვთის რისხვა დაატყდათ, მათ არ მიიღეს ბრძოლა და გაიქცნენ, რაც ადამიანის კი არა, ღმერთის საქმე იყო, ისინი ღრმა ხევში გადაცვივდნენ, ხოლო ვინც გადარჩა, თავი გეღარდის ციხეს შეაფარა.

Степанос Епископ. Летопись. Армянские источники о монголах. пер. А. Г. Галастяна. Москва. 1962. стр. 34.

8. სტეფანოს ორბელიანი. სტეფანისის მიხედვით, ივანე ათაბაგმა შეყარა ქართველთა და სომეხთა არმია და დაადგინა ორნი მაუწყებელნი - შალვა და გრიგოლ. მათ როცა ხორასნელთა სიმცირე იხილეს... სტეფანოსის მიხედვით, ღმერთმა მათ ყურში ჩასძახა ივლტოდეთ და ამის შემდეგ ისინი უომრად და უმდევროდ გადაცვივდნენ გარნისის ხევში, ივანე ათაბაგი 10 კაცით გადარჩა. (ჯალალ ად-დინის არმია უფრო მცირეა). სტეფანოსი. გვ. 65-66.

1. არ იყო მოულოდნელობის არავითარი ფაქტორი.

2. ქართველების რიგებში გაჩნდა პანიკა. რატომ?

3. ქართველებს ეკავათ სიმაღლე (კირაკოსი. ან-ნასავი).

4. მიუღებელია, ჯუვეინი რომ ამბობს: ქართველებს ნამთვრალევებს ეძინათო.

5. ბედროსიანის მიხედვით, ჯალალ ად-დინს უზარმაზარი არმია ჰყავდა, გარნისის ბრძოლა კი ივანეს მტრობის გამო წააგეს შალვასთან. ბედროსიანი. გვ. 168.

6. ა. თვარაძე. ივანე ათაბაგის ღალატმა, როდესაც ქართველთა ავანგარდი შალვა და ივანე ახალციხელების მეთაურობით მარტო შეატოვა ჯალალ ად-ინს, თვითონ კი მთავარი ჯარით საქართველოსკენ გამობრუნდა. თვარაძე. გვ. 179.

გარნისის ბრძოლის წინა ღამეს ჯალალ ად-დინი ბანაკში ბრძანებას აძლევს ემირებს, მორიგეობით იფხიზლონ. ან-ნასავი. 48, გვ, 152 (124).

იწყება 3-დან (რედ.).

3. (პირველი დარბევა) გარნისთან გამარჯვების შემდეგ ჯალალ ად-დინს დვინიდან თბილისისკენ უნდოდა წასვლა, მაგრამ იძულებული გახდა, თავრიზში დაბრუნებულიყო. საქართველოში (აფხაზის ქვეყანაში) მან არმიის ნაწილი (მარჯვენა ფრთა) გააგზავნა და საქართველოს ხეობებსა და მთებში სავალად მეგზურები გააყოლა. ამ რაზმებმა ქვეყანა სამი თვის განმავლობაში არბიეს. (აქ აშკარად ქვემო ქართლია დარბეული, რადგან განძა ჯერ ჯალალ ად-დინის ხელში არ იყო). ან-ნასავი. 48, გვ, 156 (127).

4. ან-ნასავის მიხედვით, ჯალალ ად-დინის მეორე ლაშქრობა საქართველოში 7 თვეს გრძელდებოდა, როდესაც ის არაქსის ნაპირთან იმყოფებოდა, ხელში ჩაუვარდა შალვა ახალციხელის წერილი, რომელშიც ის ქართველ ემირებს აფრთხილებდა საშიშროების შესახებ. რის გამოც, იგი სიკვდილით დასაჯეს. ან-ნასავი მიუთითებს, რომ ეს ლაშქრობა ზამთარშიც გრძელდებოდა. 53. გვ. 162 (132),

შემდეგ იგი აღწერს თბილისის აღებას. პირველი ბრძოლა მომხდარა გალავნის გარეთ, სადაც ქალაქის უბრალო მოსახლეობასაც მიუღია მონაწილეობა. ამ ბრძოლის შემდეგ, რომელშიც ხორეზმელებმა გაიმარჯვეს, უკან დახევის დროს ქართველები უწესრიგოდ შეჯგუფდნენ, მაშინ ღიიას ად-დინმა ჭიშკრის დაკავება მოასწრო და ქალაქი ასე აიღეს.

ამის შემდეგ, გარნიზონი ჩაიკეტა სიმაგრეში (ისანში) და დაწვა ხიდი, მეორე დღეს სულთანი გადავიდა მდინარეზე და დაიწყო ალყა (მანქანების დამზადება), რის შემდეგაც გარნიზონმა შეწყალება ითხოვა, რაზედაც სულთანი დათანხმდა, რადგან დაზამთრდა

თბილისის აღების შემდეგ რეიდები მოეწყო აფხაზის შორეულ ტერიტორიებზე. ან-ნასავი 53. გვ. 163. (132).

5. თბილისის აღების შემდეგ (ზამთარში) ჯალალ ად-დინი უკან გაბრუნდა და რამდენიმე თვეში ისევ საქართველოში დაბრუნდა, კიდევ ერთხელ დაარბია და ისევ დატოვა (წავიდა ხლათის წინააღმდეგ), თბილისის მმართველებად კი დატოვა რამდენიმე ემირი.

როდესაც სულთანი ხლათში წავიდა 1227 წელს (19.II-20.III), ქართველებმა აიღეს თბილისი, აქ მყოფი ემირები გაიქცნენ (ან-ნასავი სილაჩრეში ადანაშაულებს), მაგრამ რადგან ვერ შეინარჩუნებდნენ ქალაქს, ამიტომაც გადაწვეს. ჯალალ ად-დინი სასწრაფოდ დაბრუნდა საქართველოში, მაგრამ ქართველები გაეცალნენ მას და ისიც გამძას აღარ გასცილებია. ან-ნასავი 55. გვ. 166 (134)

6. თბილისის დაწვის შემდეგ ჯალალ ად-დინმა შაქისა და ყაბალას მმართველებად დანიშნა საფი ად-დინი და კაშკარა (უზბეკის ყოფილი მამლუქი-გულიამი), რომლებსაც თავს ქართველები დაესხნენ. კაშკარა გაიქცა, საფი ად-დინს კი ალყა შემოარტყეს (არ ჩანს რომელ ქალაქში), მაგრამ სულთნის სიახლოვის გამო, რამდენიმე დღეში ალყა მოხსნეს. ან-ნასავი 64. გვ. 167 (176).
7. 1228 წ. (?), ჯალალ ად-დინის ემირი კოჩ-აბა გეკ-ხანი თავისი ინიციატივით თავს დაესხა ლორეს და გაძარცვა იგი, როდესაც მან მიაღწია ის ტბას (ჭაობიანი ადგილი მდ. ჯილგასა და ბორჩალოს სათავეებთან), მისი არმია ორ ნაწილად გაიყო, ერთი ღამის გასათევად დადგა ტბის დასავლეთ, ხოლო მეორე — აღმოსავლეთ მხარეს. დასავლეთით მდგომებს ღამით ქართველები დაესხნენ თავს და გაანადგურეს, მეორე ნაწილი კი უკან წავიდა.

   შემდეგ ჯალალ ად-დინს შეატყობინეს, რომ რუსუდანმა და ივანემ შეაგროვეს 40 000 მეომარი (დასახმარებლად მოვიდნენ ლაზები, ალანები, სვანები). ბრძოლა ჯალალ ად-დინთან ვატახის ტბასთან გაიმართა. ჯერ იომეს ავანგარდებმა და ქართველები დამარცხდნენ, შემდეგ კი, ძირითადი ბრძოლის დაწყების წინ, გაიქცნენ.

   ამის შემდეგ სულთანი მიადგა ლორეს და მოითხოვა ტყვეების გათავისუფლება და ქართველებმა ისინი გაათავისუფლეს. ან-ნასავი 80. გვ. 218-219 (208).
8. ან-ნასავის მიხედვით, ბახრამ ქართველი (ვარამ გაგელი), როდესაც ჯალალ ად-დინი იყო ერაყში, თავს დაესხა განძის ოლქს და დიდი ზიანი მიაყენა მას. საპასუხოდ, სულთანმა ვარამის სამფლობელოები დაარბია, აიღო ციხე შაკანი, ალიაბადი (დებედის ხეობაში ?), მაგრამ, სამთვიანი ალყის მიუხედავად, ვერ აიღო გაგი და ქავაზინი და გამოსასყიდის გადახდის შემდეგ მოხსნა ალყა და წავიდა ხლათში. ან-ნასავი 81. გვ. 219-220 (209).
9. ხომ არ გაკეთდეს შედარება პუატიეს ბრძოლასთან, სადაც ინგლისელები ასევე მაღლობზე იდგნენ.

თბილისის აღება

1. ჯუვეინის ვერსია.

   შალვა ახალციხელის მოკვლის შემდეგ, რომელიც გეგმავდა შეთქმულებას და ფარულად ამზადებდა არმიას, სადღაც, ლორეს მიდამოებში, სულთანი დებედის (მარკაბის) ხეობისა და (ბანდ ი პანდას) ბამბაკის უღელტეხილის გავლით და 10 000 მხედრის თანხლებით მოულოდნელად შეიჭრა ამ ტერიტორიებზე და თაცს დაესხა ქართველებს და სასტიკ ბრძოლაში დაამარცხა ისინი. ამის შემდეგ ჯალალ ად-დინი

მიადგა ლორეს, რომელიც შეიწყალა, შემდეგ ალიაბადის ციხეს, რომლის გარნიზონმაც შეწყალება ითხოვა და მიიღო. 1226 წლის იანვარ-თებერვალში იდგა ბანაკად, მარტის დასაწყისში წავიდა სანადიროდ, სადაც მას თავს დაესხა ქართველთა 500-კაციანი რაზმი, რომელიც სულთანმა თითქმის მარტომ დაამარცხა. ქართველებს მეომრები ემატებოდნენ და მათმა რიცხვმა 10 000-ს მიაღწია, სულთანს კი მარტო ერთი რაზმი მიუვიდა. დამარცხებული ქართველები გაქცევის დროს მდინარეში დაიხრჩნენ. ამის შემდეგ ბრძოლაში თბილისის გარნიზონი ჩაერთო, რომელიც ასევე დამარცხდა, რის შემდეგაც მათ კიზ-მელიქის (რუსუდანის) საგანძური მდინარეში ჩაყარეს და მეორე დღეს შეწყალება ითხოვეს, რაც სულთანმა დააკმაყოფილა. იგი პირადად ადევნებდა თვალს ქართველთა გარნიზონის წასვლას აფხაზთა ქვეყანაში. გვ. 303-306.

2. ან-ნასავის მიხედვით. იხ ზემოთ. პუნქტი 4.

3. ჟამთაღმწერელის ვერსია.

რუსუდანისგან ქორწინებაზე უარის მიღების შემდეგ, სულთანმა დაიწყო ლაშქრობა თბილისისკენ. მან ააოხრა სომხითი (შდრ. ჯუვეინის მარშრუტს). როდესაც რუსუდანმა ამის შესახებ შეიტყო, ქალაქის დასაცავად ბოცოს ძენი, მემნა და ბოცო დატოვა, ხოლო თვითონ ქუთაისს წავიდა. პირველ ბრძოლაში (არ ჩანს გალავნის გარეთ თუ შიგნით) ქართველებმა ბრწყინვალე ძლევა აჩვენეს. ღამით კი ჯალალ ად-დინთან თბილისელი მუსლიმები მივიდნენ და აღუთქვეს იმ კარის გაღება, რომელსაც ისინი იცავდნენ (განძის კარი). მეორე დილით, განძის კართან მისულ მემნას ერთმა სპარსმა აფთით გაუხეთქა თავი და გააღეს კარები, რის შემდეგაც გარნიზონი, ბოცოს მეთაურობით, ისანში გამაგრდა. ამის შემდეგ რუსუდანმა (ქუთაისიდან ?) მრავალგზის მოავლინა კაცნი და უბრძა-ნა ბოცოს, დაეტოვებინა ისანი. ამის შემდეგ, ორი წლის განმავლობაში, ხვარაზმელებმა ააოხრეს სომხითი, კამბეჩანი, ივრის პირი, ქართლი, თრიალეთი, ჯავახეთი, სამცხე, ტაო, კარნიფორა, ანისი. ხუთი წელი კი თბილისი ეკავათ. გვ. 174-177.

4. კირაკოსის ვერსია.

კირაკოსის მიხედვით, ჯალალ ად-დინმა თბილისი მასთან მყოფი სპარსელების დახმარებით აიღო. გვ. 149.

ბოლნისის ბრძოლა

1. ჯუვეინის ვერსია.

1228 წელს, როდესაც ჯალალ ად-დინი კვლავ გაემართა საქართველოსკენ, რუმის, სირიის, სომხეთის სულთნებმა შეკრეს ალიანსი მის წინააღმდეგ. შეგროვდა არმია, რომელშიც შევიდნენ ქართველები, ალანები, სომხები, ავარები, ლეკები, სვანები, ყივჩაღები, აფხაზები, ჭანები, სირიელები, რუმელები.

როდესაც სულთანი ბრძოლის ადგილზე მივიდა, სადაც კოალიციური არმია იყო დაბანაკებული, იგი შენუხდა შუბოსნებისა და მახვილოსნების (ე.ი. ქვეითების ?) სიმცირით და მტრის მრავალრიცხოვნობით.

თავისი ვეზირის (იულდუზჩის) რჩევით, რამდენადაც სულთნის არმია მტრის არმიის მეასედსაც არ შეადგენდა, ამიტომ უკეთესი იქნებოდა, რომ ხვარაზმელებს დაეკავებინათ ისეთი ადგილი, რომ მტერი ტყიდან და წყლიდან მოეწყვიტათ, რის გამოც ისინი სიცხისგან, ხოლო მათი ცხენები წყურვილისგან დასუსტდებოდნენ, ამასობაში სულთნის დანარჩენი ძალებიც მოგროვდებოდნენ.

სულთანმა ეს რჩევა უარყო და ბრძოლა გადაწყვიტა. როდესაც მოწინააღმდეგეებმა დაწყობა დაიწყეს, სულთანმა ქართული არმიის მარჯვენა ფრთაზე დაინახა 20 000 მეომარი ყივჩაღური დროშებითა და ნიშნებით, რომელთანაც მაცნე გააგზავნა და ყივჩაღებს შეახსენა, რომ ისინი დავალებულნი იყვნენ ხორეზმშაჰებისგან და ვალდებულება ჰქონდათ, არ ებრძოლათ მის წინააღმდეგ. ამის შემდეგ ყივჩაღები ბრძოლის ველიდან გავიდნენ. შემდეგ სულთანმა შესთავაზა ივანეს, გაემართათ ინდივიდუალური ბრძოლები, რომლებშიც თავადაც მიიღო მონაწილეობა. რამდენიმე ორთაბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ, ხორეზმელები საერთო შეტევაზე გადავიდნენ და ქართველები გააქციეს. გვ. 310-311

ლოგიკური კატასტროფა (მონღოლები)

1. კახა თორელი წერს, რომ როცა თათარმა ბაღდადი გატეხა, მაშინ ბაღდადური ალაფი ყველგან იაფი იყოო. მწერლ. 5. გვ. 50.
2. დიდი ხორენიის ეკლესიის ნარწერა. "ოდეს თათართა ყოველი ქუეყანაი წაგუართო, მისგან დაუმთავრებელნი კარიბჭენი მე, ჩოგა გავათავენ." ჯავახეთი. I. გვ. 39.
3. მონღოლთა დროს შენდება ცხნარისა და აბელიის ეკლესიები. ძეგ. მეგ. 43-44 გვ. 15 ჭულეს ეკლესია. ძეგ. მეგ. 35 გვ. 29.
4. ფეოდალური სეპარატიზმის პირობებში, რუსუდანის დროს, აშკარად შეუძლებე-ლი ხდება არმიის სრულფასოვანი მობილიზება. რის გამოც საქართველო უბრძოლველად ჰბარდება დამპყრობლებს.
5. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, მონღოლებმა ლაშქრობის მოვალეობა სამხედრო ვალდებულთა მეათედს დაკისრეს. ე.ი. 900 000 დან 90 000 მაცნე 2. 1991. გვ. 175.

მე-14 საუკუნე

ა) თემურ ლენგი. საქართველოს ბედისწერა თუ სტრატეგიულ შეცდომათა შედეგი

1. თემურის ლაშქრობები უფრო მარბიელი რეიდების სახეს ატარებდა, ვიდრე მყარი დაპყრობებისა. ლენ-პული. 191.
2. დაპყრობების სისწრაფის გამო, თემურის იმპერია არ შეიძლებოდა ყოფილიყო მყარი. კოლინ იმბერი. ბაიაზიდი. ოსმ. იმპერია გვ. 52.
   1301-1302 წწ. აზატ-მოსეს ორი ლაშქრობა ტაოში, 1338 წ. ჰასან მცირე ჩობანიანის შემოსევა, 1361 წ. მომთაბარე თურქმენების თავდასხმა სამცხეზე, 1373 წ. ბაირამ-ხოჯას თავდასხმა ჯავახეთზე, 1386, 1394, 1399 წწ. თემურ ლენგის თავდასხმები. გ. ანჩაბაძე. საქართველოს ომების ქრონოლოგია. I. გვ. 40-42.
   39. 1400, 1402, 1403 წწ. თემურ ლენგის შემოსევები.

თავი 7

მე-15 საუკუნე

ა) ოსმალები, კონსტანტინოპოლის დაცემა
მისი მნიშვნელობა საქართველოსთვის

1 საქართველო უკვე დიდი ხანია იმყოფებოდა იზოლაციაში.

2. ფრიდრიხ III წერილი გიორგი VIII-ს. მაცნე 4. 1981.

3. XV საუკუნის ბოლომდე საქართველოს ფართო შესაძლებლობა ჰქონდა დასავლეთ ევროპასთან სავაჭრო-დიპლომატიური კონტაქტებისა, გენუისა და ვენეციის მეშვეობით, მაგრამ არსად ჩანს, რომ ის ამ შესაძლებლობას აქტიურად იყენებდა რაც იმას ნიშნავს, რომ ამის აუცილებლობა არ არსებობდა, კონტაქტების გააქტიურების მცდელობა მას შემდეგ იწყება, რაც სამხედრო დახმარების აუცილებლობა ჩნდება.

4. აღმოსავლეთში ოსმალეთი იბრძოდა არა ქრისტიანების, არამედ ერეტიკოსი მუსლიმების წინააღმდეგ. მარპლი გვ. 3.

5. ოსმალეთის იმპერიამ XVI ს. შუა ხანებში გააცნობიერა, რომ შავი ზღვის აუზში ჰყავდა საშიში კონკურენტი. რუსეთი.ინალჩიკი გვ. 39.

6. ოსმალთა პირველი შეტევა საქართველოზე. მაცნე. 2. 1990. სადაც საზუერლებია ნახსენები.

მე-16 საუკუნე

ა) კატასტროფა

1. შაჰ ისმაილის 1521 წლის შემოსევა. მაცნე. 3. 1984. გვ. 22 დან.
2. ლუდოვიკო, ბოლონია და ქართველთა ელჩობა ევროპაში. მაცნე 4. 1983. გვ. 49 დან.
3. XVI ს. დასაწყისში ყვარყვარესა და მანუჩარის ბრძოლა, რომლებიც თვითონ მიძვრებიან ირანსა და ოსმალეთში და იწვევენ მათ. მაცნე. 2. 1986. გვ. 111.
4. კატერინო ძენოს მიხედვით, ქართველი მეფე-მთავრები თავად ეხმარებიან ისმაილს ძალაუფლების მოპოვებაში. გვ. 37.

   1416 წ. ყარა-იუსუფის თავდასხმა სამცხეზე, 1440, 1444 წწ. ჯაჰან-შაჰის მიერ სამშვილდისა და თბილისის აღება და სამცხის დარბევა, 1456 წ. უზუნ ჰასანის შემოსევა, 1486, 1488, 1489 წწ. იაყუბ-ხანის შემოსევები.

ქართული დასკვნები

ნ. ბერძენიშვილის დასკვნა საქართველოს სამხედრო სისუსტის შესახებ. თავადები ერისთავების ნაცვლად. მაცნე 2. 1991. გვ. 177.

სამხედრო საქმის ევოლუცია შუა საუკუნეებში და საქართველო

1. პიეტრო დე ლა ვალე, ქართველების ზარბაზნებისა და არკებუზების სიმცირის შესახებ.
2. ბაგრატ III აწარმოებს ორწლიან ალყას კახეთში, რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ მან სამხედრო ორგანიზაციაში წარმატებას მიაღწია და მოქირავნეებს იყენებს.

აფორიზმები

1. შიმშილი მახვილზე საშინელია - ვეგეციუსი.
2. არმია უფრო ხშირად შიმშილით იღუპება, ვიდრე ბრძოლით - ვეგეციუსი.

არაბთა ბატონობის დასასრული

ბ. სილაგაძე. ხაზართა ერთი ლაშქრობა VIII ს. მაცნე 1. 1980. გვ. 107 დან.
ლ. ნადირაძე. ჯიზია იბნ მასლამას სიგელში. მაცნე. 3. 1986 გვ. 104 დან.
ო. ცქიტიშვილი. ქართ. ხალხის ბრძ. არაბებთან. მაცნე 1. 1986 გვ. 73 დან.
ო. ცქიტიშვილი. მასლამას სიგელი. მაცნე. 2. 1991.
არაბებმა საქართველო უომრად დაიპყრეს მაცნე 2. 1981. გვ 109-110.
აფშინი სიკვდილით დასაჯეს 841 წელს. ფილშტინსკი გვ. 95.

ბანაკების ფართობები

1. უელსში, 500 ცხენოსნის რომაულ ფორტს უკავია 7,8 აკრა. ვებსტერი 205.
2. ყველაზე მცირე ფართობი 500 ქვეითისთვის იყო 3,5 აკრა. ვებსტერი 206.
3. ლეგიონის ბანაკებს ეკავათ 40-50 აკრა. ვებსტერი 182.
   7,8 = დაახ. 2 ჰა. 3,5 = დაახ. 0,9 ჰა.
   1 აკრი = 0. 405 ჰექტარი.

საალყო მანქანები

1. მანგონელების სროლის დისტანცია 300 მეტრი, შეეძლოთ ესროლათ 50-225 კგ. ნიკოლე. აკრა 34.
2. დამიენტას ალყის დროს ჯვაროსნები 185 კგ. ქვას ისროდნენ. შევარდონი გვ. 75.
3. პირველი ტრებუჩეტი გამოჩნდა ნიკეის ალყის დროს. შევარდონი გვ. 76.
4. ტრებუჩეტი შეიქმნა ჩინეთში. შეველდონი 71.
5. ტრებუჩეტს შეეძლო 100 კგ. ქვა 400 მ. 225 კი 160 მ. ესროლა.
   შეველდონი გვ. 72.
6. ჩინური ტრებუჩეტს 250 ადამიანი ემსახურებოდა, ისროდა 56-63 კგ. 75 მეტრზე.
   შეველდონო გვ. 74.
7. 1218 წელს დამიენტასთან ჯვაროსნები ისვრიან 185 კგ. ლოდებს.
   შეველდონი გვ. 75.

ქორწინებები

1. მხითარ გოშის მიხედვით, დემეტრე I-ის ასული, რუსუდანი სელჩუკი სულთან მასტუდის ცოლია, ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ, თავისი მაზლის — სულეიმან შაჰისა. გ. ჯაფარიძე. გვ. 95

1. გიორგის შეცდომა ბასილიზე მეორედ თავდასხმისას. დაღლილი ცხენები. ისააკ ანგელოსის პარალელი.
2. მასშტაბური ლაშქრობების უნარი კურაპალატის დროიდან. ტაოს დაწინაურებული არმია.
3. პირველი ქართული არმიების სიმცირე და მოქმედების ლოკალური ხასიათი.
4. სად აგროვებდა დავით კურაპალატი 15 000-იან არმიას? იმიერ ტაო მას ამისთვის არ ეყოფოდა. ივანე სულასძე, ზარზმა, რომელიც არ შედიოდა კურაპალატის სამფლობელოებში.
5. ათეული სომხურ არმიაში. ბიზ. ტრაქტატი.გვ.125.
6. ვარდანის მიხედვით, გიორგი III-მ მთელ ჯარს დაუწესა კანონმდებლობა, რომლითაც დიდი და მცირე დანაშაულისთვის ყველა უნდა ჩამოეხრჩოთ ... ვარდანი გვ. 150.
8. ყივჩაღების გადმოყვანის შემდეგ დავითმა "იწყო რბევად სპარსეთისა, შარვანისა და სომხითისა დიდისა." გვ. 337.

მესამე ნაწილის სარჩევი
(პროექტი)

სამხედრო საქმის ორგანიზება და სამხედრო-პოლიტიკური ისტორია IX-XV საუკუნეების საქართველოში

1. საქართველოს გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა და შუა საუკუნეების გეოპოლიტიკა - საქართველოს უსაფრთხოების უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული ფაქტორი.
2. IX-X საუკუნეები
   - პოლიტიკური ვითარება და სამხედრო საფრთხეების ხასიათი.
   - სამხედრო ორგანიზაცია IX-X სს-ში - მცირე ომების ეპოქა.
   - ქართულ სამეფოებს შორის IX-X საუკუნეებში მიმდინარე ომების მიზნები და ხასიათი.
   - ტაოს სამხედრო ორგანიზაციის ფენომენი - დავით კურაპალატი და ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკა.
   - IX-X საუკუნეების ომები და მხედართმთავრები.
3. XI საუკუნე
   - პოლიტიკური ვითარება და სამხედრო საფრთხეების ხასიათი.

- სამხედრო ორგანიზაციის სტაბილური სისტემის ფორმირება და ბაგრატ III-ს სტრატეგია.

- სამხედრო შესაძლებლობათა გადაფასება - გიორგი I-ს ომი ბიზანტიასთან.

- სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ფეოდალური სისტემის კრიზისი - ბაგრატ IV და ბაღვაშთა საგვარეულო.

- ეპოქის ახალი სამხედრო მოთხოვნები - სელჩუკთა ფენომენი.

- XI საუკუნის ომები და მხედართმთავრები.

4. XII საუკუნე

- პოლიტიკური ვითარება და სამხედრო საფრთხეების ხასიათი.

- დავით აღმაშენებელი - სამხედრო სისტემის რეორგანიზაცია და სტრატეგიული ამოცანების ფორმირება.

- სამხედრო ორგანიზაცია დავითის მემკვიდრეთა ხანაში: წარმატებები და წარუმატებლობანი.

- შუა საუკუნეების საქართველოს სამხედრო ორგანიზაციის ზენიტი და კრიზისის პირველი ნიშნები თამარის ეპოქაში.

- XII საუკუნის ომები და მხედართმთავრები.

5. XIII საუკუნე

- პოლიტიკური ვითარება და სამხედრო საფრთხეების ხასიათი.

- სამხედრო ორგანიზაციის კრიზისი, გეოპოლიტიკური დილემა და ლოგიკური. კატასტროფა - ლაშა-გიორგი და რუსუდანი.

- სამხედრო ორგანიზაცია მონღოლთა ხანაში.

- XIII საუკუნის ომები და მხედართმთავრები.

6. XIV საუკუნე

- პოლიტიკური ვითარება და სამხედრო საფრთხეების ხასიათი.

- აღორძინების მცდელობა.

- ომი თემურ ლენგთან - სტრატეგიული აუცილებლობა თუ სტრატეგიული. შეცდომების შედეგი.

- XIV საუკუნის ომები და მხედართმთავრები.

7. XV საუკუნე

- პოლიტიკური ვითარება და სამხედრო საფრთხეების ხასიათი.

- ოსმალები, კონსტანტინოპოლის დაცემა და მისი მნიშვნელობა საქართველოს უსაფრთხოებისთვის.

- სახელმწიფო სისტემისა და სამხედრო ორგანიზაციის კრიზისი.

- კატასტროფა.

- XV საუკუნის ომები და მხედართმთავრები.

8. ეპილოგი

- შუა საუკუნეების "სამხედრო რევოლუცია" - ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის.

დასასრული

სამხედრო საქმის ევოლუცია შუა საუკუნეებში და საქართველო.

საჭირო ლიტერატურა

1.-2. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

3. თ. ნატროშვილი. გ. ჯაფარიძე. ცდა ერთი თარიღის დადგენისა. მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია. 2. 1974.

4. ვ. კოპალიანი. ბიზანტია-საქართველის ურთიერთობის ისტორიიდან. თსუ შრომები. 61. 1956.

5. შ. ბადრიძე. ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან. თსუ შრომები. 113. 1965.

6. დ. კაციტაძე. საქართველოში თემურ ლენგის შემოსევათა ქრონოლოგია. "სკოლა და ცხოვრება," დამატება "ისტორია, საზოგადოებმცოდნეობა, გეოგრაფია სკოლაში." 1968.

7. Кавказ и Византия. т. 5. 1987. (გიორგი სფრანძი).

8. ქ. ჩხატარაიშვილი. ქართული ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის ისტორიიდან (შიდა ლაშქარი). მაცნე. ისტ. არქ. ეთნ. ხელ. 4. 1971.

9. გ. აკოფაშვილი. რაინდობა შუა საუკუნეების საქართველოში. მეცნიერება. 1992.

10. ანრი ბოგვერაძე. როდის დაიწერა შიომღვიმისადმი დავით აღმაშენებლის ანდერძი. საისტორიო მოამბე. 71-72. საქ. საარქივო სახ. დეპარტ. თბ. 1998-99.

11. ვ. გაბაშვილი. ქართული მიწისმფლობელობის ისტორიიდან. თბ. უნივ. შრომები. ტ. I. 1955.

12. დ. გოგოლაძე. სოციალური ვინაობისათვის. ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის საკითხები. VI. 1990.

13. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

14. ჯ. სტეფნაძე. საქართველო-აზერბაიჯანის პოლიტიკური ურთიერთობა XII-XIII სს. მიჯნაზე. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. I. გვ. 1970

15. ჯ. სტეფნაძე. ხორასანში ლაშქრობის საკითხისათვის. საისტორიო კრებული. VII. 1977.

16. ჯ. სტეფნაძე. მთის რეგიონების როლი საქართველოს საგარეო ომებში. საქართველოს მთიანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებანი ფეოდალურ ხანაში. 1983.
17. ჯ. სტეფნაძე. დემეტრე I. თბილისი. 1990. 212.149-51/3.
18. ჯ. სტეფნაძე. მეფეთ-მეფე გიორგი III. 1999. 232.952/3, 76.591/3.
18-ა. ჯ. სტეფნაძე. საქართველო XII ს. და XIII საუკუნის I მეოთხედში.
19.-21. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
22. А. Поладян. Курди в VII-X веках. по арабским источникам. Ерсван. АН Арм. ССР. 1987.
23. Арутинова. В. А. Из истории северо восточных областей Византииской империи. в XI в. ИФЖ. 1972. №1.
24. ვ. გაბაშვილი. საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან. კრებ "XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები." 1968.
25. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
26. ედიცაციო. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. თსუ. 2001.
27. Г. З. Анчабадзе. Источниковедческие проблеми военной истории грузии. 1990.
28. П. Жузе. Материалы по истории Азербаиджана из Тарих ал-Камил ибн ал-Асира. Баку. 1940.
29. ჯ. ოდიშელი. ქართული ისტორიული ქრონოლოგიის ერთი საკითხი, ცისკარი.1. 1976.
30. ს. ბარნაველი. ქართული დროშები. 1953.
31. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
32. დ. კლდიაშვილი. ქართული ჰერალდიკის ისტორია, სახელმწიფოებრიობის სიმბოლოები. წიგნი I. 2003.
34. აპ. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე. ავმართე დროშა მეფისა, ალმითა წითელ-შავითა. 1999.
35. საქართველოს სიძველენი II გვ. 202.
36. ი.სიხარულიძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის XIII-XIV საუკუნეებში. 1967.
37. ი. ცინცაძე. მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები. 1960.
38.- 39. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
40 . Пл. Мелиорански. Сельджук Наме как источник для истории Византии. Виз. Времменник. т. I. вып. 3-4. 1894.
41. Speros Vryonis The Decline of Mediaval Hellenism in Asia Minor and the process of islamization the eleventh through the fiftenth century. University of California Press. Los-Angeles. 1971.
42. გრიგოლ აკინელი. მოისართა ტომის ისტორია. თბ. 1961.
43. რ. კიკნაძე. საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV ს. II ნახევარში. საქ. მეც. აკად. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. VII. 1964.
44. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).

45. მ. შადური. ცნობები თურქული ტომებისა და ხალხების შესახებ ჟამთააღმწერელის თხზულებაში. ჯვევანმარდი. I. 1976.
46. Смбат Спарапет. Судебник, текст, перевод, предисловие и примечания А. Г. Галстяна, Ереван. 1958.
47. ჯ. კოპალიანი. დმანისის ციხე. 1996.
48. დ. ბერძენიშვილი. გუჯარეთი. 203.088-90/3.
49. ე. მამისთვალაშვილი. საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი XV ს. II ნახ. და XVI ს. 1981.
50. გ. ანჩაბაძე. სამხედრო ისტორია. 240.844\3, 243.689\3.
51. ვ. სიხარულიძე. ამიერკავკასიის სამარშრუტო გზები IX-X საუკუნეებში (არაბული წყაროების მიხედვით). მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები. თბ. 1963.
54. გ. აკოფაშვილი. ყმა, მსახური, ტაძრეული. მაცნე. ისტორიის სერია. 2. 1981.
55. რ. კიკნაძე. საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV ს. II ნახ. ივ. ჯავ. სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII. 1964.
56. - 57. (დედანში სქოლიო არ აღმოჩნდა, რედაქტორი).
58. ა. აბდალაძე. ერთი ანდერძ მინაწერი ბასიანის ომის შესახე. მიაეხს. 1. 1972.
59. ისთახრი. ჰოდუდ ალ-ალემი და ჰამდალაჰ ყაზვინი. თარგ. ვ.ფუთურიძისა. 1937.
60. კ. ტაბატაძე. რაშიდ ად-დინი .... ქართ. წყარ. II. 1968.
61. სპარსული საისტორიო ტექსტები. I. ჯ. გიუნაშვილი. დ. კაციტაძე. 1972.
62. დ. კაციტაძე. ისქანდერის ანონიმის ცნობები საქართველოს შესახებ. თსუ შრომები. ტ. 116. აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია. V. 1965.
63. დ. კაციტაძე. აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი. მაცნე. 2. 1968.

ბიბლიოგრაფია

წყაროები (96)

აბუ ბაქრ ალ-ახარი. Абу Бакр Ал-Кутби Ал-Ахари. История Шейха Увейса. перевод М. Д. Кязимова. В. З. Пириева. Баку. 1984. (უზრუნველყოფა 20).

აბუბექრ ბინ აბდულაჰი. გამარჯვებათა წიგნი. თურქული ტექსტი ქართული თა-რგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსაცემად მოამზადა მ. ილურიძემ. თბილისი. 2006; (მარში 13).

ანა კომნენოსი. Анна Комнина. Алексиада. Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н.Любарского. Москва. 1965. (I-35).

ან-ნასავი. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. Издание текста, перевод, введение и примечания З. М. Буниятова.Москва. 1996. (I-4)

ანონიმი. დავით და კონსტანტინეს წამება. ქართული მწერლობა. ტ. 1. თბილისი. 1987; (IX-საფრთხეები 17).

ანონიმი. თურქეთ-სპარსეთის ომი და ქრისტიანი ქართველები. სიუწ. XIX. იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ელდარ მამისთვალაშვილმა. თბილისი. 1987; (მარში 13).

ანონიმი. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1959; (I-16) .

ანონიმი. მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1955; (I-13).

ანონიმი. "სამყაროს საკვირველებათა" ცნობები საქართველოს შესახებ. სიუწ. VI. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმნით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსცა რ. კიკნაძემ. თბილისი. 1978; (ფორტიფიკაცია 14).

ანონიმი. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ. თბილისი. 1953; (I-37).

ანონიმი. Анонимная Бернская Хроника. Хроники и Документы времени Столетней Войны. Санкт-Петербург. 2005; (რელიგია 7).

ანონიმი. Фландрская Хроника. Хроники и Документы времени Столетней Войны. Санкт-Петербург. 2005; (დროშები 9).

ანონიმი. DE CASTRAMETATIONE (Об устройстве лагеря). Два Византийских Военных Трактата конца X века. издание подготовил. В. В. Кучма. Санкт-Петербург. 2002; (უზრუნველყოფა 17) .

ანონიმი. VELITATIONE BELLICA (О боевом сопровождении). Два Византийских Военных Трактата конца X века. издание подготовил. В. В. Кучма. Сантк-Петербург. 2002; (მასშტაბები 50) .

არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი. 1974; (შეიარაღება 2).

ატ-ტაბარი. Из сочинения Абу Джафара Мухаммеда ибн Джарира Ат-Табари "Тарих Ар-Русул Ва-л-Мулук." Приложения 1 в книге З. Бунятова. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. 1965; (რელიგიის ფაქტორი 36).

ბასილი ეზოსმოძღვარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II.

ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1959; (I-47).

ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1959; (სათარეშო რეიდები 39).

ღიიას ად-დინ ალი. Гийас ад-дин Али. Дневник Похода Тимура в Индию. перевод, текст и коментарии А. А. Семенов. Москва. 1958; (რელიგიის ფაქტორი 3).

გიორგი აკროპოლიტი. Георгий Акрополит. Летопись Великого Логофета Георгия Акрополита. Рязан. 2003; (მარში 22).

გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადება. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I. ი დოლიძის რედაქციით. თბილისი. 1963; (I-10).

გიორგი კედრენე.

გიორგი პახიმეროსი. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Рязан. 2004; (ტყვ. მძ. 45).

გიორგი სფრანძესი. Георгий Сфрандзи. Хроника. Предисловие, перевод и примечаний Е. Д. Джагацпанян. Кавказ и Византия. т. 5. Москва. 1987; (ტყვეობა 42) Византийские Историки Дука и Франдзи о Падении Константинополя. Перевод и Предисловия А. С. Степанова. ВВ. т. VII; (მასშტაბები 22).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართ-ლის ცხოვრება. ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1955; (დას-22).

დუკა. Византийские Историки Дука и Франдзи о Падении Константинополя. Перевод и Предисловия А. С. Степанова. ВВ. т. VII; (მასშტაბები 23).

ედუარდ III ნერილები ინგლისის პარლამენტსა და ჯონ კარლეტონს. Письмо Эдуарда III к Английскому Парламенту. Письмо Эдуарда III к Джону Карлетону. Хроники и Документы времени Столетней Войны. Санкт-Петербург. 2005.

ვალტერ გოტიე. Walter the Chancellors The Antiochene Wars. A Translation and Commentary by Thomas S. Asbridge. Susan B. Edgington. London. "Ashgate." 1999; (ტყვ. მძ. 1).

ვარდან არეველეცი. მსოფლიო ისტორია. სიწ. 74. ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნოდარ შოშიაშვილმა და ეკა კვაჭანტირაძემ. თბილისი. არტანუჯი. 2002; (რაინდული კოდექსი 5).

ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიხედვით. თბილისი. 1973; (საველე არმია თავდაც. სტრ. მთ. ელემენტი. 20).

ვეგეციუსი. Флавий Вегеций Ренат. Краткое Изложение Военного Дела. ВДИ. № 1 (10). 1940; (მასშტაბები 51).

თარიქ იბნ ნაჯიბი. Тарик ибн Пагиб. Завоевание Испании Маврами. История Средних Веков. Составитель М. М. Стасюлевич. Сантк-Петербург.. 2001.

თეიმურაზ ბაგრატიონი. ახალი ისტორია. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ლელა მიქიაშვილმა. თბილისი. 1983; (დას. 1).

თემურ ლენგის ავტობიოგრაფია. Тамерлан. Перевод с джагатайского и тюркского В. А. Панова. Москва. 2006; (რელიგიის ფაქტორი 4).

თემურ ლენგის ძეგლისწერა. Тамерлан. Уложения Тимура. Перевод с джагатайского и тюркского В. А. Панова. Москва. 2006; (მხედართმთავარი 2).

თეოფანეს გამგრძელებელი. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქა-რთველოს შესახებ. ტომი IV. ნაკვეთი II. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბილისი. 1952; (გეოგრაფია 17)

იაჰია ანტიოქიელი. ბ. სილაგაძე. იაჰია ანტიოქიელის ცნობები საქართველო - ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X ს-ის ბოლო მეოთხედსა და XI ს-ის პირველ მეოთხედში. ქწ. VI. თბილისი. 1985; (I-74).

იბნ ალ-ასირი. Васильев А..А. Византия и Арабы. т. 2. приложения. Сантк-Петербург. 1902; (სამ. მოქ. ხას. 4) Watson William E. Ibn al-Athirs Accounts of the Rus: A Commentary and Translation. CASS. გვ. 35. 2001; (გეოგრაფია 10).

იბნ ჯუბაირი. Ибн Джубайр. Путешествие просвещенного писателя, добродетельного проницательного, Абу-л-Хусаййна Мухаммада ибн Ахмада Ибн Джубайра. персвод и коментарий Л. А. Семеновой. Москва. "НАУКА." 1984; (მოულოდნელობა 9).

იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია (786-925 წწ.). სომხური ტექსტი ქართული თა-რგმანით, გამოკვლევითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი. 1965; (I-53).

იოანე კინამოსი. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов. Рязан. 2003; (I-7).

იოვანე საბანისძე. ჰაბოს ნამება. ქართული მწერლობა. ტ. I. თბილისი. 1987; (გეოგრაფია 4).

იოჰან შილტბერგერი. Иоган Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. перев. со старонемецкого Ф. К. Бруна. издания З. М. Бунятова. Баку. 1984; (tyv. mZ 13).

კეკავმენოსი. Кекавмен. Советы и Рассказы. Поучение Византийского Полководца XI века. Подготовка текста, введение, перевод с греческого и комментарий Г. Г. Литаврина. Санкт-Петербург. 2003; (კომუნიკაცია 19).

კირაკოს განძაკელი. Киракос Гандзакеци. История Армении. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян. Москва. 1976. (სისასტიკე 23).

კონსტანტინე ოსტროვიცელი. Записки Янычара. Написаны Константином Михайловичем из

Островицы. Введение, перевод и Комментарии А. И. Рогова. Москва. 1978; (მასშტაბები. შენ. 22).

კონსტანტინე პორფიროგენეტი. ე დმინისტრანდო Iმპერიო. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი IV. ნაკვეთი II. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბილისი. 1952. (ფორტიფიკაცია 15).

ლეო დიაკონი. Лев Диакон. История. Перевод М. М. Копыленко. Редактор Г. Г. Литаврин. Москва. 1988; (I 54).

ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1955; (IX-საფრთხეები 12).

ლუკა. Лука. Завоевание Испании Маврами по Латинским Преданиям. История Средних Вков. Составитель М. М. Стасюлевич. Сантк-Петербург.. 2001; (მასშტაბები 21).

მავრიკიოსი. Стратегикон Маврикия. Издание подготовил В. В. Кучма. Сантк-Петербург. 2004; (უზრუნველყოფა 6).

მათე ურჰაელი. ლ. დავლიანიძე. მათე ურჰაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ. სრხ. (მასშტაბები 25) М. А. Заборов. История крестовых походов в документах и материалахю. Москва. 1977; (მასშტაბები 25)

მათეოზ პარიზელი. Матвей Парижский. Великая История Англии или Хроника от 1066 до 1259 г. История Средних Веков (от хаоса к порядку). Составитель М. М. Стасюлевич. Сапкт-Петербург. 2001; (მხედართ 7).

მარკო პოლო. Марко Поло. Книга о Разнообразии Мира. Москва. 2005; (რელიგია 12)

მიქაელ ფსელოსი. Михаил Пселл. Хронография. Перевод, статья и примечания Я. Н. Любарского. Санкт-Петербург. 2003; (I-73).

მიხეილ ატალიატე. ისტორია. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი 6. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა. თბილისი. 1966; (შეიარაღება 47).

მიხეილ სირიელი. Михаил Сириец. Хроника. Книга 15. Перевод Р. А. Гусейнов. ППВ-1973. Москва. 1979; (I-63).

მხითარ აირივანეცი. ქრონოგრაფიული ისტორია. სიუწ. XXIV. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლიანა დავლიანიძე-ტატიშვილმა. თბილისი. 1990; (კურაპალატი).

მხითარ გოში. ლ. დავლიანიძე. მხითარ გოშის "ალბანეთის ქრონიკა." ქწ. II. თბილისი. 1968; (სისასტიკე 32).

ნერსეს პალიენცი. Армиянские Источники о Монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв. Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна. Москва. 1962; (სიგნალები 14).

ნიზამ ალ-მულქი. Низам ал-мульк. Спасет-наме. Перевод Б. Н. Заходера. Москва. АН СССР. 1949; (I-96).

ნიკიტა ხონიატი. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. т. I-II. Рязан. 2003; (ტ.I. I- 6, ტ. II მასშტაბები 8).

ნიკიფორე გრიგორასი. Никифор Григора. Римская История. Начинающаяся со взятия константинополя латинянами. том. I. (1204-1341). Рязань. 2004; (მხედართმთავარი 4).

ნიკიფორე ვრიენოსი. Никифор Вриенний. Исторические Записки. Ответственный редактор и автор комментариев А. А. Калинин. Москва. 1997. (ტყვ.მძ. 22).

ნიკიფორე ფოკა. Никифор II Фока. Стратегика. Перевод со среднегреческого и коментарии А. К. Нефедкина. Санкт-Петербург. 2005; (რელიგია 22).

ნიკოლო ძენო. შენიშვნები რაინდ ბატონ კატერინო ძენოს სპარსეთში მოგზაურობისა და სპარსელთა ომების შესახებ. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ. იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ე. მამისთვალაშვილმა. სიუწ. XIV. თბილისი. 1981; (საველე ბრძ. ტაქტიკა 33).

ორუჯ-ბეგ ბაიათი. Книга Орудж-Бека Байата Дон-Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии Октая Эфендиева и Акифа Фарзалиева. Баку. 1988; (დასაწყისი 18).

პეტრე ტუდებოდი. Петр Тудебод. История Иерусалимского Похода от 1095 до 1099. История Средних Веков. Крестовые Походы. Составитель М. М. Стасюлевич. Санкт-Петербург. 2001; (რელიგიის ფაქტორი 2).

ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1959; (დას. 60).

ჟან ლე-ბელი. Жан Ле-Бель. Правдивые Хроники. Хроники и Документы времени Столетней Войны. Санкт-Петербург. 2005; (I-71)

ჟან შარდენი. მოგზაურობა საქართველოში. თარგმნილი ფრანგულიდან ვასილ ბარნოვის მიერ. თბილისი. 1935; (საველე არმია 8).

ჟოფრუა დე ვილარდუენი. Жоффруа Де Виллардуен, Завосвание Константинополя. Перевод, статья и комментарии М. А. Заборова. Москва. 1993; (სისასტიკე 45).

რაიმუნდ აგილიერი. Раимунд Агильский. История Франков Завоевавших Иерусалим. История Средних Веков. Крестовые Походы. Составитель М. М. Стасюлевич. Санкт-Петербург. 2001; (კომუნიკაცია 15).

რობერ დე კლარი. Робер де Клари. Завоевание Константинополя. Перевод, статья и комментарии М. А. Заборова. Москва. 1986; (I-56).

სადრ ად-დინ ალ-ჰუსაინი. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях.

Издание текста, перевод, введение и примечания, приложение З. М. Буниятова. Москва. "Восточная Литература." 1980; (სისასტიკე 37).

სმბატ სპარაპეტი. Смбат Спарапет. Летопись. Перевод древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна. Ереван. 1974; (რაინდული კოდექსი 5).

სომხური ჰიშატაკარანები. ალექსანდრე აბდალაძე. სომხური ანდერძ-მინაწერები საქართველოს შესახებ. X-XIII სს. თბილისი. 2005; (ციხეთა ალყა 31) სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV-XV სს.). ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ალექსანდრე აბდალაძემ. თბილისი. 1978; (სათარეშო რეიდები 26).

სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ. I-II. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებითა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. თბილისი. 1991, 1993; (ტ I. დროშები 17, ტ II, I-86).

სტეფან ბლუა. ana C. Munro. Letters of the Crusaders. OSEH. v. 1:4. Piladelphia: University of Pennsylvania. 1896; (მასშტაბები. 40).

სტეფანოს ორბელიანი. სტეფანოს ორბელიანის "ცხოვრება ორბელიანთა"-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავა-ლი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი. 1978; (I-87).

სტეფანოს ტარონელი (ასოლიკი). Всеобщая История Степаноса Таронского Асохика по прозванию. Переведена от Армянского и обьяснено Н. Эминьим. Москва. 1864; (რაინდული კოდექსი 1).

სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. 1955; (კურაპალატი).

სუნ-ძი. Сунь-Цзы. У-Цзы. Трактаты о Военном Искусстве. Класическая Военная Мысль. Москва. Санкт-Петербург. 2002; (სიგნალები 2).

უსამა იბნ მუნკიზი. Усама ибн Мункыз. Книга Назидання. Перевод Ю. И. Крачковского. Москва. "Восточная Литература." 1958;(I- 129).

ქამალ ად-დინი. Камал ад-дин. Сливки, снятые с истории Халеба. Л. А. Семенова. Из истории средневековой Сирии. Сельджукский период. Москва. "Наука." 1990; (I-48)

ქართლ-კახეთის XVII-XVIII სს ქრონიკები. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები. ტექ-სტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, შენიშვნები და განმარტებები დაურთო პროფ. ავთ. იოსელიანმა. თბილისი. 1980. (დას. 2).

ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზა-დეს თ. ენუქიძემ. ვ. სილოგავამ. ნ. შოშიაშვილმა. თბილისი. 1984; (I-19).

ქართული ლაპიდარული წარწერები. ლაპიდარული წარწერები I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ

საქართველო (V-X სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბილისი. 1980; (I-10).

ქვემო ქართლის წარწერები. ვ. სილოგავა. ქვემო ქართლის წარწერები. კრებული "დმანისი." II. თბილისი. 2000; (სათარეშო რეიდები 13).

შარაფ-ხან ბითლისი. Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой. т. I-II. Москва. 1967. 1976; (უზრუნველყოფა 31)

შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. ქართული მწერლობა. ტ. 4. თბილისი. 1988; (ციხეთა ტაქტიკა 1).

ხელმწიფის კარის გარიგება. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, ინგლისურად თარგმნა, წინასიტყვაობა, ლექსიკონი, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო ქ. სურგულაძემ. თბილისი. 1993; (დროშები 15).

ჯვაროსნების წერილი პომის პაპს. Godfrey, Raymond and Daimbert to the Pope. Dana C. Munro. Letters of the Crusaders. OSEH. v. I. Philadelphia. University of Pennsylvania. 1896. (მასშტაბები 39).

ჯოვანი მარია ანჯოლელო. ბატონ უზუნ ჰასანის ცხოვრებისა და საქმეთა მოკლე მოთხრობა გადმოცემული ჯოვანი მარია ანჯოლელის მიერ. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ. იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ელდარ მამისთვალაშვილმა. სიუწ. XIV. თბილისი. 1981; (მარში 4).

ჯოსაფატ ბარბარო. კეთილშობილი ვენეციელის, ბატონ ჯოსაფატ ბარბაროს მოგზაურობა ტანაში და სპარსეთში. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ. იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ელდარ მამისთვალაშვილმა. სიუწ. XIV. თბილისი. 1981; (მოულოდნელობა 7)

ჯუვეინი. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира. Москва. 2004; (სამ. მოქ, ხას, 8).

ქართულენოვანი ლიტერატურა (158)

ანჩაბაძე გ. სეხნია ჩხეიძის "ცხოვრება მეფეთა" როგორც სამხედრო-საისტორიო წყარო. მიაეხს. 4. 1988; (სწავლება 2).

ანჩაბაძე გ. ქართული ლაშქრის საბრძოლო წყობა და ბრძოლის წარმოების ხერხები თეიმურაზ II-ის "სარკე თქმულთა ანუ დღის და ღამის გაბაასების" მიხედვით. მიაეხს. 2. 1984; (დას. 45).

ანჩაბაძე გ. "შიდა ლაშქრის" ("შიდა სპას") მნიშვნელობის გარკვევისათვის. მიაეხს. 1. 1987.

ანჩაბაძე ზ. ცინცაძე მ. საქართველო და ჩრდილოეთ კავკასია XII საუკუნესა და XIII საუკუნის I ნახევარში. სრხ. (გეოგრაფია 8).

აკოფაშვილი გ. სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. თბილისი. 1986. (I-14).

აკოფაშვილი გ. ფეოდალური ურთიერთობების ისტორიიდან XI-XII სს. სა-ქართველოში. თბილისი. 1984. (დას. 10).

ანგელოვი დ. ჩოლპანოვი ბ. შუა საუკუნეების ბულგარეთის სამხედრო ისტორია. X-XV სს. (ბულგარულ ენაზე). სოფია. 1994; (კურაპალატი)

ანთელავა ილ. მონარქიის დაშლა და შუა საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაცია. მიაეხს. 2. 1978; (დას. 12).

ანთელავა ილ. "საკარგავის" შესახებ. XI-XIV სს. ქართული საისტორიო წყაროები. თბილისი. 1988; (I-18).

ანთელავა ილ. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა. XI-XIII სს. თბილისი. 1983; (I-86).

ანთელავა ილ. XI-XV საუკუნეების სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები. თბილისი. 1980; (I-18).

ასათიანი ნ. საქართველოს ისტორია. უძველესი დროიდან XIX საუკუნემდე. თბილისი. 2005; (დას. 3).

ასათიანი ნ. საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნეში. თსუშ. ტ. 125. 1968; (გეოგრაფია 25).

ბადრიძე შ. საშინაო პოლიტიკური ვითარება თამარის მეფობაში. სინ. III; (დას. 10)

ბაინდურაშვილი ხ. არაბთა რელიგიური პოლიტიკა საქართველოში. ქდწ. 10. თბილისი. 2003; (დასაწყისი 35).

ბახტაძე ნ. ქვემო ქართლის კლდის ძეგლთა შესწავლისთვის. მიაეხს. 4. 1987; (ფორტიფიკაცია 83).

ბახტაძე ნ. მუგუთის ქვაბები. ძმ. 2. 1988; (ფორტიფიკაცია 83).

ბერაძე თ. ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში. თბილისი. 1981; (გეოგრაფია 23).

ბერაძე თ. საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ისტორიიდან. XIII-XV სს. მიაეხს. 2. 1983; (გეოგრაფია 17).

ბერიძე ვ. ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება. თბილისი. 1974; (დას. 6).

ბერძენიშვილი დ. ვარძია და თმოგვის ციხე-ქვეყანა. ძმ. 2. 1988; (I-19).

ბერძენიშვილი დ. ნარკვევები. თბილისი. გვ. 2006; (ფორტიფიკაცია 57).

ბერძენიშვილი დ. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. ძმ. 14; (ფორტიფიკაცია 33)

ბერძენიშვილი დ. წარწერები სოფელ ცხნარიდან. ძმ. 43-44; (არმია თავდ. ელემენტი 5)

ბერძენიშვილი დ. ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. სიგკ. V. თბილისი. 1975; (ფორტიფიკაცია 44).

ბერძენიშვილი დ. ელიზბარაშვილი ი. ვაჩეიშვილი ნ. ჩაჩხუნაშვილი ც. ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი. თბილისი. 2000; (ფორტიფიკაცია 97).

ბერძენიშვილი ნ. ბორჯომის ხეობა (დღიური, 1947 წ.). სის. I; (ფორტიფიკაცია 33).

ბერძენიშვილი ნ. ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისთვის საქართველოში. სის. I; (ფორტიფიკაცია 57).

ბერძენიშვილი ნ. გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში. თბ. 1966; (მარში 41).

ბერძენიშვილი ნ. ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია 1932 წ. (დღიური). სის. I; (ფორტიფიკაცია 43).

ბერძენიშვილი ნ. კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება სა-ქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში. სის. II; (დას. 10).

ბერძენიშვილი ნ. მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართვე-ლოში. იჯიიშ. II. თბილისი. 1956; (ფორტიფიკაცია 44).

ბერძენიშვილი ნ. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII საუკუნეთა მიჯნაზე. სის. IV; (სასაზ. I ელემენტი. 10).

ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბილისი. 1990; (ფორტიფიკაცია 45).

ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის. სის. V; (დას. 12).

ბერძენიშვილი ნ. საქართველო XVIII საუკუნეში. საქართველოს ისტორიიდან. სის. II; (დას. 3)

ბერძენიშვილი ნ. XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან. სის. II; (დას. 3).

ბერძენიშვილი ნ. ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური. სის. I; (ფორტიფიკაცია 17)

ბერძნიშვილი მ. საქართველო XI-XII საუკუნეებში. თბილისი. 1979; (I-14).

ბერძნიშვილი მ. საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს. სრხ; (სამხ. მიზნები 17).

ბოგვერაძე ა. ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში. სინ. II. თბილისი. 1973; (დას. 24).

ბოგვერაძე ა. ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სახლში ბრძოლის ისტორიიდან IX საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში. მიაეხს. 2. 1987; (I-13).

ბოგვერაძე ა. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. თბილისი. 1979; (სისასტიკე 8).

გაბაშვილი ვ. საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში. თსუშ. ტ. 121. 1967; (დას. 24).

გაბაშვილი ვ. ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საგარეო-პოლიტიკური ფაქ-ტორები. კრებულში: ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო. IV. თბილისი. 2005; (დას. 39)

გაბაშვილი მ. საქართველოს ქალაქები XI-XII საუკუნეებში. თბილისი. 1981; (ფორტიფიკაცია 17).

გაფრინდაშვილი გ. თმოგვი. ძმ. 8. 1966; (I-19) .

გაფრინდაშვილი გ. ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან. სმამ. 1. 1961; (ფორტიფიკაცია 87).

გვასალია ჯ. პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიული ძეგლები. ძმ. 43-44; (ფორტიფიკაცია 98).

გვენეტაძე ე. პოლიტიკური კრიზისი საქართველოში XV ს. II ნახევარში და ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლა. სძაო. 3. 2000; (დას. 12).

გოგოლაძე დ. მეფე დავით IV და მისი ზეწოდება - აღმაშენებელი. მიაეხს. 3. 1989; (დას. 55)

გოგოლაძე დ. სამხედრო საქმის სოციალური მხარის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში. მიაეხს. 3. 1981; (დას. 57).

დოლიძე ი. ძველი ქართული სამართალი. თბილისი. 1953; (I-18).

დუმბაძე მ. ვასალიტეტი საქართველოში XIII-XIV სს-ში. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. თბილისი. 1986; (დას. 10).

დუმბაძე მ. გუჩუა ვ. (რედაქტორები). თბილისის ისტორია. ტ. I.. თბილისი. 1990; (ფორტიფიკაცია 14).

ვადბოლსკი მ. საქართველოს ჰერალდიკური სიმბოლიკა. თბილისი. 1980; (დროშები 44)

ზაქარაია პ. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. თბილისი. 2002; (დას. 6)

თაყაიშვილი ექ. საქართველოს სიძველენი. II. თბ. 1909; (ფორტიფიკაცია 57)

თოფურია პ. საკარგავი (წინასწარი ცნობა). კრებულში: "ვალერიან გაბაშვილი 90" თბილისი. 2003; (I-18).

ინაძე მ. კასპიის კარი (დარიალი, დარუბანდი) ახ. წ-ის I-VI საუკუნეთა საერთაშორისო დიპლომატიურ ურთიერთობებში. ქდწ. 3. თბილისი. 1996; (გეოგარაფია 7)

კაციტაძე დ. საქართველო XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე. თბილისი. 1975; (არმია თავდ. ელემენტი 15).

კაციტაძე დ. X საუკუნის სპარსული და არბული წყაროების ცნობები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქების ისტორიისათვის. თსუა. 241; (ფორტიფიკაცია 24)

კაჭარავა დ. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის საკითხისთვის (XVII-XVIII სს.). ქდწ. 4. თბილისი. 1997; (დასაწყისი 19).

კიკნაძე რ. საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ. სინ III; (დას. 50).

კიკნაძე რ. XI-XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან. იჯიიშ. ტ. V. ნაკვ. 1. 1960; (ფორტიფიკაცია 14).

კინნურაშვილი ს. მთ. რედაქტორი. საქართველოს ისტორიის კულტურის ძეგლების აღწერილობა. V. თბილისი. 1990; (არმია თავდ. ელემენტი 13).

კობალაძე ვ. საერთაშორისო ურთიერთობის თეორიული საკითხები ქართულ აზროვნებაში. (IX-XI საუკუნეები). ქდწ. 5. თბილისი. 1998; (დას. 70).

კოპალიანი ვ. ბაგრატ მეოთხისა და ლიპარიტ ლიპარიტის-ძის ურთიერთობიდან. თსუშ. ტ. 45. 1951; (დას. 13).

კოპალიანი ვ. ბიზანტია-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან XI საუკუნის პირველ ნახევარში. თსუშ. ტ. 77. 1959; (დას. 13).

კოპალიანი ვ. საქართველოს ურთიერთობა ჯვაროსნებთან და ბიზანტიასთან (XI-XII საუკუნეთა მიჯნა). თსუშ. ტ. 125. 1968; (დას. 13).

კუტალია გ. ინგლისურ-ქართული ურთიერთობის სათავეებთან. ქდწ. 9. თბილისი. 2002; (დასაწყისი 15).

ლომთათიძე გ. ექსპედიცია ხვამლის ქვაბულებში. მნათობი. 1. 1986; (ფორტიფიკაცია 88)

ლომთათიძე გ. რუსთაველის საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. ძმ. 8; (ფორტიფიკაცია 85).

ლომთათიძე გ. საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა. I-XIII სს. თბილისი. 1977; (ფორტიფიკაცია 87)

ლომთათიძე გ. საქართველოს ნაციხვართა არქეოლოგიისთვის. ძმ.14; (ფორ-ტიფიკაცია 17).

ლომოური ნ. პომპეუსის თავდასხმა იბერიაზე. ძმ. 27-28; (დასაწყისი 25)

ლორთქიფანიძე მ. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. სინ. II. თბილისი. 1973; (ომ. მიზ. 1).

ლორთქიფანიძე მ. თბილისის საამიროს ისტორიიდან. მიმომხილველი. II. თბილისი. 1951; (დასაწყისი 35).

ლორთქიფანიძე მ. საქართველო XI ს. ბოლოსა და XII ს. პირველ მეოთხედში. დავით IV აღმაშენებელი. სინ. III. (დასაწყისი 14).

ლორთქიფანიძე მ. შინაპოლიტიკური და საგარეო ვითარება X ს. 80-იანი წლებიდან XI ს. 80-იან წლებამდე. III. (დას. 13) .

ლორთქიფანიძე მ. საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების პოლიტიკური მნიშვნელობა სხვა სახელმწიფოებთან ურთიერთობის ფონზე. ქდწ. 3. თბილისი. 1996; (დასაწყისი 15).

ლორთქიფანიძე მ. სომეხი და ქართველი ხალხის ბრძოლა არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ. იჯიიშ. ტ. IV. ნაკვ. 1. 1958; (საველე არმია ელემენტი 14).

ლორთქიფანიძე მ. სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან XII ს. საქართველოში (ბატონყმობის გამარჯვების საკითხისათვის). სრხ. თბილისი. 1966; (I-18).

ლორთქიფანიძე მ. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება. თბი-ლისი. 1963; (I-18).

ლორთქიფანიძე მ. ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საკითხისთვის. იჯიიშ. ტ. I. 1955; (დასაწყისი 20).

ლორთქიფანიძე მ. ქართველთა ერთიანობისათვის. ალმანახი "ეროვნული ღირსებისათვის." თბილისი. 2000. (დას. 20).

ლორთქიფანიძე მ. ქართული ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელენი. მსკი. ნაკვ. 32. 1955; (დას. 10).

მაისურაძე გ. რამდენიმე ეპიზოდი დავით დიდი კურაპალატის დიპლომატიური ძალისხმევიდან. ქდწ. 9. თბილისი. 2002; (IX საფრთხეები 50).

მარგიშვილი ს. ვინ იყვნენ "აზნაურნი საზუერელნი." მიაეხს. 2. 1990; (ფორტიფიკაცია 57).

მარგიშვილი ს. იბერიის ომი პომპეუსთან. მხედარი. 3. 1991; (დას. 25).

მარგიშვილი ს. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. თბილისი. 2006. (დას. 16).

მარგიშვილი ს. შენიშვნები აკად. ი, ჯორჯაძის ნაშრომზე "История Военного Искуства Грузии." "მნათობი." 11. 1990; (დასაწყისი 65).

მასხარაშვილი ს. მატიანე ქართველთა, შტრიხები ფიქრისა და განსჯისთვის. თბ. 2006. გვ. 148; (დას. 62).

მელითაური კ. ახალქალაქის ციხის ნაშთები. ძმ. 40; (ფორტიფიკაცია 17).

მელითაური კ. ზოგიერთი სამშენებლო ტერმინის შესახებ. ძმ. 14. (ფორტიფიკაცია 75).

მელიქიშვილი გ. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბილისი. 1973; (დასაწყისი 10).

მენთეშაშვილი ა. ბუღა-თურქის ლაშქრობა საქართველოში. თუსსშკ. 7. 1955; (IX საფრთხეები - 16) .

მესხია შ. საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში. თბილისი. 1979; (დას. 10).

მესხია შ. XI-XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის ისტორიიდან. სძ. I. (I-18)

მეტრეველი რ. დიდნი საქმენი. თბილისი. 1978; (დას. 64) .

მეფისაშვილი რ. სოფელ კიანეთის X საუკუნის ხუროთმოძღვრული ძეგლი. ძმ. 30; (IX-საფრთხეები -40).

მინდორაშვილი დ. არქეოლოგიური გათხრები ხევში. თბილისი. 2005; (არმია თავდ. ელემენტი 27).

მუსხელიშვილი დ. აღჯაყალა-გაგის ციხე. სიგკ. I. თბილისი. 1960; (არმია თავდ. ელემენტი 22).

მუსხელიშვილი დ. მთ. რედაქტორი. საქართველოს ისტორიის ატლასი. თბილისი. 2003; (საველე არმია 24).

მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. II. თბილისი. 1980; (IX-საფრთხეები 2).

მუსხელიშვილი დ. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. თბილისი. 2004; (დას. 25).

მუსხელიშვილი დ. ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისთვის (IV-X საუკუნეები). მიაეხს. 2. 1980; (I-11).

მუსხელიშვილი დ. ქიზიყის ძველი ისტორია. თბილისი. 1997; (საველე არმია 27).

პავლიაშვილი ქ. ინგლისელი ძმები ენტონი და რობერტ შერლები ვატიკან-ირანის დიპლომატიურ ასპარეზზე. ქდწ. 4. თბილისი. 1997; (დასაწყისი 18).

პაიჭაძე დ. ლუდოვიკო და ბოლონია და ქართველთა ელჩობა დასავლეთ ევროპაში. მიაეხს. 4. 1983; (დას. 17).

პაპუაშვილი თ.დავით აღმაშენებლის ეპოქაში ფეოდალურ ურთიერთობათა სა-კითხები. მიაეხს. 3. 1989. (I-14).

პაპუაშვილი თ. საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზო-გიერთი საკითხი (ნიკო ბერძენიშვილის მიხედვით). სსის. VIII. თბილისი. 2005. (I-18)

ჟორდანია თედო. ქრონიკები. I. თბილისი. არტანუჯი. 2004. (გარნიზონი 17) II. ტფილისი. 1897; (ფორტიფიკაცია 57).

ჟუჟუნაშვილი გ. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVII საუკუნის 40-იანი წლების შუახანებში. ქდწ. 2. თბილისი. 1995; (დასაწყისი 19).

საითიძე გ. მასალები საქართველო-რუსეთის დიპლომატიური ურთიერთობის ის-ტორიისათვის (XVII ს-ის 70-80-იანი წლები). ქდწ. 9. თბილისი. 2002; (დასაწყისი 19)

საითიძე გ. რუსეთისა და იმერეთის სამეფოებს შორის დიპლომატიური კავშირ-ურთიერთობის ძირითადი ფაქტორები (XVII ს-ის 40-50-იანი წლები) ქდწ. 7. თბილისი. 2000; (დასაწყისი 19).

სამუშია ჯ. ბუღა-თურქის თბილისზე ლაშქრობის ისტორიიდან. ქდწ. 10. თბილისი. 2003; (IX საფრთხეები 16).

საყვარელიძე თ. XII საუკუნის ქართული ჭედური ხელოვნების ისტორიიდან. თბილისი. 1980; (რელიგია 7).

სილაგაძე ბ. არაბთა ბატონობა საქართველოში. თბილისი. 1991; (I-29)

სილაგაძე ბ. მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის. ქწ. II. თბილისი. 1968; (რელიგია 14).

სილაგაძე ბ. ხაზართა ერთი ლაშქრობის შესახებ VIII საუკუნეში. მიაეხს. 1. 1980. (დას. 25).

სილაგაძე ბ. XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი Iბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე. სრხ. (დასაწყისი 65).

სიხარულიძე ე. იბნ ჰაუკალი თბილისის შესახებ. სიამ. I; (ფორტიფიკაცია 24).

სტეფნაძე ჯ. მძევლის ინსტიტუტი საქართველოში. ქდწ. 9. თბილისი. 2002; (ტყვეობა 49).

სტეფნაძე ჯ. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში. თბილისი. 1974. (დას. 13).

ტაბაღუა ი. საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში. II. თბილისი. 1986. (დასწყისი 17).

უგრელიძე ნ. კუხეთის რუსთავის ციხე-ქალაქი. ძმ. 47; (ფორტიფიკაცია 22)

ფუთურიძე ვ. არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ. ენიმკი. XIII. თბილისი. 1942; (ტყვეობა 12).

ფუტკარაძე მ. "ლეკიანობა" და აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური გეოგრაფია. მიაეხს. 4. 1986. (დას. 3).

ყორანაშვილი გ. ქართული ფეოდალიზმის განვითარების ზოგიერთი თავისებურების შესახებ (IV-XII სს.). მიაეხს. 4. 1981; (I-11)

შაიშმელაშვილი ივ. შამქორი, ბასიანი. თბილისი. 1981; (მარში 40).

შენგელია ნ. საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი თამარის მეფობაში. სინ. III. (სამხ. მიზნები 18).

შენგელია ნ. 1176 წლის მირიოკეფალიის ბრძოლა. ქდწ. 4. თბილისი. 1997; (უზრუნველყოფა 7).

ჩხატარაიშვილი ქ. ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. თბილისი. 1979; (დას 57).

ჩხატარაიშვილი ქ. უცხოელები XII საუკუნის საქართველოს ლაშქარში. სრხ. თბილისი. 1966. (I-103).

ჩხატარაიშვილი ქ. ქართული ფეოდალური სამართლის ისტორიიდან. მიაეხს. 1. 1991; (I-19)

ცინცაძე ი. მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები. თბილისი. 1960; (დას. 59)

ცინცაძე ი. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის წარსულიდან. იჯიიშ. ტ. I. 1955. (დასაწყისი 19).

ცინცაძე მ. საქართველო და ქართველები X-XI საუკუნეების სპარსულ წყაროებში. მიაეხს. 4. 1984; (ფორტიფიკაცია 24).

ცქიტიშვილი გ. სვერის ციხე. ძმ. 21; (არმია თავდ. ელემენტი 2).

ცქიტიშვილი ო. არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან. მიაეხს. 1. 1986; (IX-საფრთხეები 19).

ცქიტიშვილი ო. ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან. თსუა. 241. 1983; (დას. 12)

ცქიტიშვილი ო. ჰაბიბ იბნ მასლამას "დაცვის სიგელი" აბუ 'უზაიდას თხზულებაში. მიაეხს. 2. 1976; (სისასტიკე 8).

წითლანაძე ლ. დარიალის ციხე. ძმ. 27-28; (არმია თავდ. ელემენტი 27)

ჭილაშვილი ლ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. II. თბილისი. 1970. (ფორტიფიკაცია 2).

ხოშტარია დ. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები. თბილისი. 2005; (ფორტიფიკაცია 15).

ხოშტარია (ბროსე) ე. ფეოდალურ საქართველოში სამხედრო საქმის ისტორიის შესწავლისათვის (ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შედგენილობის შესახებ). მიაეხს. 4. 1981. (დას. 57).

ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია. II-III. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტომი II-III. თბილისი. 1982-83; (დას. 24).

ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტომი VI. თბილისი. 1982. (I-10).

ჯამბურია გ. სათავადოთა საკითხისათვის. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. I. თბილისი. 1970; (I-18) .

ჯამბურია გ. სამთავრო-სენიორალური სისტემა ერთიანი მონარქიის არსებობის ხანაში (XI-XIV სს.). სსის. VIII. თბილისი. 2005; (I-18).

ჯანაშია ს. არაბობა საქართველოში. შრომები. II. თბილისი. 1952. (დას. 24).

ჯანაშია ს. საქართველოს ისტორია. შრომები. ტ. V. თბილისი. 1987. (დას. 69).

ჯანაშია ს. ქართლის ცხოვრების ძველი და ახალი ფურცლები. შრომები. ტ. V. თბილისი. 1987; (დას. 45).

ჯანდიერი ე. ახალქალაქი ჯავახეთისა. ძმ. 40. (ფორტიფიკაცია 17).

ჯაფარიძე გ. ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზი. კრ. "დავით აღმაშენებელი." თბილისი. 1990; (მასშტაბები 61).

ჯაფარიძე გ. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო. თბილისი. 1995; (ტყვ. მძ. 21).

ჯაფარიძე გ. საქართველო და მოსულის ზანგიანთა საათაბაგო (1161 წ.). ქდწ. 4. თბილისი. 1997; (რელიგია 16).

რუსულენოვანი ლიტერატურა (132)

Акопян Т. Х. Ани. Столица Средневековой Армении. Ереван. 1985; (სისასტიკე 23)

Алексинский Д. П.. Жуков К. А.. Бутягин А. М.. Коровкин Д. С. Всадники Войны. Кавалерия Европи. Москва-Санкт-Петербург .2005; (I-23).

Алемань Агусти. Аланы в Древних и Средневековых Письменных Источниках. Москва. 2003; (საველე არმია ელემენტი 29).

Али-Заде А. А. К Некоторым Вопросам Относящимся к Истории Владычества Сельджуков на Среднем Востоке и в Закавказье. კხის. თბილისი. 1966. (I-5).

Али Заде А. Хроника Мусулманских Государств. I - VII вв. Хиджры. Москва. 2004; (I-95)

Альтамира-и-Кревеа Рафасл. История Средневековой Испании. Санкт-Петербург. 2003. (დას. 41)

Анчабадзе Г. Источниковедческие Проблемы Военной Истории Грузии. Тбилиси. 1990; (მასშტაბები 44).

Арутюнова-Фиданян В. А. Византия и Армения в X-XII вв.: зона контакта. Византия между Западом и Востоком. Санкт-Петербург. 2001; (კურაპალატი).

Арутюнова-Фиданян В. А. Фема Васпуракан. ВВ. т. 38. 1977; (სათარეშო რეიდები 5)

Асадов Ф. М. Тюркская гвардия Аббасидов. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку. 1993; (I-91).

Бартольд В. В. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Сочинения. т. II. ч.1. Москва. 1963; (დასაწყისი 23).

Бартольд В. В. Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия. Сочинения. т. I. Москва. 1963; (I-3)

Беляев Е. А. Арабы, Ислам и Арабский Халифат в Раннее Средневековье. Москва. 1966; (IX საფრთხეები 23).

Бертон Ричард Ф. Книга Мечи. Москва. 2005; (შეიარაღება 7).

Блок Марк. Феодальное Общество. Москва. 2003; (I-4).

Боек Ян Ле. Римская Армия Эпохи Ранней Империи. Москва. 2001; (ბანაკი 46).

Большаков О. Г. Византия и Халифат в VII-X вв. в книге: Византия Между Западом и Востоком. Санкт-Петербург. 2001; (დასაწყისი 48).

Большаков О. Г. История Халифата. т. I. Ислам в Аравии 570-633. Москва. 1989; (დასაწყისი 47).

Большаков О. Г. Средневековый Город Ближнего Востока. VII - середина XIII в. Москва. 2001; (ფორტიფიკაცია 1).

Брайант Артур. Эпоха Рыцарства в Истории Англии. Санкт-Петербург. 2001; (I-39).

Буниятов Дж. З. Восстания Карматов. Баку. 1988; (IX-საფრთხეები-28).

Бунятов З. М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. 1965; (კომუნიკაცია 3).

Бунятов З. М. Государство атабеков Азербайджана. Баку. 1978; (I-95).

Бунятов З. М. Еще одна неизвестная страничка из истории Грузии. მიაეხს. 4. 1982; (დას. 78)

Буниятов З. М. Формы Земельной Собственности Налоги и Сборы в Государстве Хорезмшахов (1097-1231 гг). ВИНК. Тбилиси. 1988; (I-3).

Васильев А..А. Византия и Арабы. т. 2. Санкт-Петербург. 1902; (სამ. მოქ. ხას. 4).

Велиханова Н. М. Изменение Исторической Географии Азербайджана в Результате Арабского Завоевания. в книге: Историческая География Азербайджана. Баку. 1987; (მარში 39)

Виймар Пьер. Крестовые Походи, Миф и реальность священной войны. Санкт- Петербург. 2003; (I_131) .

Гарро Альбер. Людовик Святой и его Королевство. Санкт-Петербург. 2002; (ტყვ. ინსტ. 14).

Гийу Андре. Византийская Цивилизация. Екатеринбург. 2005; (I 2) .

Голицын Н. С. Карфагенянс. Военное устройство и военные учреждения. История Военного Искусства Древности. Москва. 2004; (I-108).

Горелик М. В. Ранний Монгольский Доспех (IX-первая половина XIV в.). АЭАМ. Новосибирск. 1987; (შეიარაღება 30).

Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. Москва. 2004; (სისასტიკე 22).

Гумилев Л. От Руси до России. Москва. 2000; (დას. 46).

Гумилев Л. Открытие Хазарии. Санкт-Петербург - Москва. 2003; (I-95).

Гумилев Л. Черная Легенда. Москва. 2005; (I-98).

Гусейнов Р. А. Последствия Сражения при Манцикерте (1071 г) для Закавказья. ВВ. т. XXIX. Москва. 1969; (IX საფრთხეები 59).

Гусеинов Р. А. Сельджукская Военная Организация. ПС. вып. 17(80). Ленинград. 1967; (I 49)

Дашков С. Б. Императоры Византии. Москва. 1996; (IX საფრთხეები 60).

Дельбрюк Ганс. История Военного Искусства в рамках политической истории. т. III-IV. Санкт-Петербург. 1996. 2001; (III. I-7, IV-85).

Джорджадзе И. История Военного Искуства Грузии. Тбилиси. 1989; (დასაწყისი 65).

Джуэтт Сара Орне. Завоевание. Англии Норманами. Москва. 2003; (მასშტაბები 54).

Диль Ш. История Византийской Империи. Москва. 1948; (სათარეშო რეიდები 4).

Диль Ш. Основные Проблемы Византийской Истории. Москва. 1947; (I-2).

Дмитриев С. В. Знаменный комплекс в военно-политической средневековых кочевников Центральной Азии. РВ. №14. Санкт-Петербург. 2002. стр. 47-66; (დროშები 32).

Доманин А. Крестовые Походы под сенью Креста. Москва. 2003; (სამ. მოქ. ხას. 23).

Доманин А. Монгольская Империя Чингизидов. Москва. 2005; (das-45).

Дюби Жорж. История Франции. Средние Века, от Гуго Капета до Жанны д-Арк. Москва. 2000; (I-39).

Дюпюи Р. Эрнест. Дюпюи Тревор Н. Всемирная История Войн. т. I. Санкт Петербург-Москва. 2000; (das. 48).

Жарков С. В. Рыцарские Замки. Метательные Машины и пушки Средневековья. Минск. 2006; (I-80) .

Иванин М. И. О Военном Искустве и Завоеваниях Монголо-Татар и Среднеазиатских Народов при Чингис-хане и Тамерлане. Санкт-Петербург. 1875; (მასშტაბები 69).

Исханоглу Э. гл. Редактор. История Османского Государства, Общества и Цивилизации. т. I. Москва. 2006; (დას- 32).

Каждан А. П. Византийская культура. Санкт-Петербург. 2006; (fortifikacia 10).

Каждан А. П. Два Дня из Жизни Константинополя. Санкт-Петербург. 2002; (I-2).

Каждан А. П. Никита Хониат и его время. Санкт-Петербург. 2005 (სასაზ. რეგიონები 16).

Каждан А. П. Чичуров И. С. О Структуре Византийского Общества VII-IX вв. Византийские

Очерки. Труды советских ученых к XV международному конгрессу византистов Москва. 1977. (I-33).

Какабадзе С. Краткий обзор истории Грузии. Сухуми. 1941; (I-18).

Карамзин Н. М. Предания Веков. Москва. 1988; (sisastike 23).

Кардини Франко. Истоки Средневекового Рыцарства. Москва. 1987; (I 23).

Карпов С. П. Латинская Романия. Санкт-Петербург. 2000; (გეოგრაფია 16).

Кенигсбергер Гельмут. Средневековая Европа. Москва. 2001; (I-1).

Кестлер Артур. Тринадцатое Колено. Санкт-Петербург. 2006; (IX-საფრთხეები 7).

Кин Морис. Рыцарство. Москва. 2000; (I- 23).

Кляшторный С. Г. Савинов Д. Г. Степные Империи Древней. Евразии. Санкт-Петербург. 2005; (მომთაბარეები 2).

Коннолли Питер. Греция и Рим. Энциклопедия Военной Истории. Москва. 2000; (I-108)

Коновалова И. Г. Походы Русов на Каспий и Руско-Хазарские Отношения. в книге "Восточная Европа в Исторической Ретроспективе." Москва. 1999; (გეოგრაფია 9).

Контамин Филипп. Война в Средние Века. Санкт-Петербург. 2001; (I- 9).

Князький И. О. Византия и Кочевники Южнорусских Степей. Санкт-Петербург. 2003; (მარში 12)

Кучма В. В. Военная Организация Византийской Империи. Санкт-Петербург. 2001; (I-47)

Лавренов С. Карашук А. Армии Древней Греции VI-IV вв. до н. э. Москва. 2001; (I-108)

Ле-Гофф Жак. Цивилизация Средневекового Запада. Екатеринбург. 2005; (I- 1).

Лен-Пуль Стенли. Мусульманские Династии. Москва. 2004; (I-95).

Литаврин Г. Г. Геополитическое положение Византии в VII-VIII вв. Византия между Западом и Востоком. Санкт-Петербург. 2001; (I-102).

Литаврин Г. Г. Как Жили Византийцы. Санкт-Петербург. 2006; (I-82).

Литаврин Г. Г. Одиннадцатое столетие в истории Византии: Факторы прогресса и упадка. Albo Dies Notanda Lapillo. Санкт-Петербург. 2005; (I-41).

Лордкипанидзе. М. Д. История Грузии XI-Начала XIII Века. Тбилиси. 1974; (დას. 13).

Луис Бернард. Ислам и Запад. Москва. 2003; (სამხ. მოქ. მიზ.-14).

Лучицкая С. И. Образ Другого. Мусульмане в Хрониках Крестовых Походов. Санкт-Петербург. 2001: (რაინდული კოდექსი 14).

Манандян Я. А. О Торговле и Городах Армении в Связи с Мировой Торговлей Древних времен. Ереван. 1954; (I-118).

Матвеев А. С. Военное Дело Арабов в X в. в книге: Никифор Фока. Стратегика. Санкт-Петербург. 2005; (მასშტაბები 15).

Медведев. И. П. Падение Константинополя в Греко-Итальянской Гуманистической Публицистике XV в. в книге: Византия Между Западом и Востоком. Санкт-Петербург. 2001; (მასშტაბები 23).

Меликишвили Г. А. К Истории древней Грузии. Тбилиси. 1959; (I-86).

Мески Жан. Замки. Москва. 2003; (ფორტიფიკაცია 38).

Микаелян. Г. Г. История Киликийского Армянского Государства. Ереван. 1952; (სათარეშო რეიდები 13).

Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда. перевод С. Г. Микаэлян. Москва. 1963; (ფორტიფიკაცია 26).

Моммзен Т. История Рима. т. Ш. Ростов-на-Дону. 1997; (das. 20).

Надирадзе Л. И. Джизья в "охранной грамоте" Хабиба Ибн Масламы. miaexs. 3. 1986. (სისასტიკე 8).

Нефедкин А. К. Под Знаменем Дракона. Военное Дело Сарматов во II в. до. н. э. - V в. н. э. Москва. 2004; (დროშები 42).

Николле Д. Макбрайд А. Армии Мусульманского Востока. VII-XI века. Москва. 2003; (I-90)

Николле Д. Янычары. Москва. 2004; (I-100).

Носов К. Н. Рыцарские Турниры. Санкт-Петербург. 2002; (სამხ. სწავ. 2).

Окшотт Эварт. Археология Оружия. Москва. 2004; (I-30).

Олденбург З. Костер Монсегюра. Санкт-Петербург. 2001; (სამხ. მოქ. მიზ. 26).

Пейн-Голлуэй Ралф. Книга Арбалетов. Москва. 2006; (შეიარაღება 13).

Перну Режин. Крестоносцы. Санкт-Петербург. 2001; (I-57) .

Перруа Эдуард. Столетняя Война. Санкт-Петербург. 2002; (შეიარაღება 17).

Пигулевская Н. В. Византия и Восток. ПС. выпуск 23 (86). Ленинград. 1971; (ფორტიფიკაცია 8).

Почекаев Р. Ю. Батый хан который не был ханом. Москва. 2006; (ციხეთა ალყა 12).

Прингл Денис. Архитектура Латинского Востока. 1098-1571. в книге: История Крестовых Походов. Под редакций Дж. Рейли-Смита. Москва. 1998; (ფორტიფიკაცია 95).

Разин Е. А. История Военного Искусства. т. II. Санкт-Петербург - Москва. 1999; (მასშტაბები 69).

Райцес В. И. Жанна Дарк. Факти, Легенды, Гипотезы. Санкт-Петербург. 2003; (მასშტაბები 60).

Ришар Жан. Латино-Иерусалимское Королевство. Санкт-Петербург. 2002; (I- 25).

Рыбаков Р. Б. гл. редактор. История Востока. т. II. Москва. 2002. (დას. 37).

Свечин Александр. Эволюция Военного Искусства. Москва. 2002; (I- 20).

Секунда Н. Макбрайд А. Армия Александра Великого. Москва. 2004. (I-108).

Степаненко В. Н. О Причинах и Датировке Передачи Васпуракана Византии. ВВ. т. 38. 1977; (სათარეშო რეიდები 5).

Строков А. А. История Военного Искуства. Москва. 1955; (მასშტაბები 69).

Султанов Т. И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и Власть. Москва. 2006. (დას. 59).

Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы. этногенез и формирование народа. Баку. 1990; (I-95).

Тарнбул С. Армия Монгольской Империи. Москва. 2003; (საველე ბრძოლები 7).

Тогошвили Г. Д. К Вопросу о Характере Грузино-Северокавказских Взаимоотношений в XI-XIII вв. ВПНК. Тбилиси. 1988; (geografia 2).

Толочко П. П. Кочевые Народы Степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург. 2003; (IX საფრთხეები 43).

Трубников Б. Г. Защитное Вооружение. Санкт-Петербург. 2004; (შეიარაღება 30)

Удальцова З. В. Византийская Культура. Москва. 1988; (ომების მიზნები 24)

Удальцова З. В. Византия и Западная Европа. Византийские Очерки. Труды советских ученых к XV международному конгрессу византистов Москва. 1977; (I- 2).

Удальцова З. В. и Литаврин Г. Г. Ответственные редакторы. Культура Византии. вторая половина VII-XII в. Москва. 1989; (დაზვერვა 4).

Уэзерфорд Джек Чингисхан и Рождение Современного Мира. Москва. 2005; (სიგნალები 15)

Успенский Ф. И. История Византийской Империи. том 3. Москва. 2002; (I-102).

Фаулер Кеннет. Эпоха Плантагенетов и Валуа. Санкт-Петербург. 2002; (მასშტაბები 60)

Фернандес Луис Хил. Дипломатические Контакты Между Грузией и Испанией в XV-XVII вв. miaexs # 1. 1990; (დას. 17).

Филлипс Джонатан. Латинский Восток. в книге: История Крестовых Походов. Под редакций Дж. Рейли-Смита. Москва. 1998; (ფორტიფიკაცია 69).

Фильштинский И. М. История Арабов и Халифата (750-1517 гг). Москва. 2001. (I-3).

Фори Алан. Военно-Монашеские Ордена. 1120-1312. в книге: История Крестовых Походов. Под редакций Дж. Рейли-Смита. Москва. 1998; (გარნიზონები 2).

Функен Ф. Функен Л. Средние Века. VIII-XV века: Доспехи и вооружение - Крепости и Осадные Машины - Рыцарские Турниры и Гербы. Москва. 2004; (რელიგია 16).

Хазанов А. М. Очерки Военного Дела Сарматов. Москва. 1971; (გეოგრაფია 7).

Хвостов К. В. Спорные Вопросы Византийской Земельной Собственности. ВВ. 64(89). Москва. 2005;. (I-2).

Хитцель Ф. Османская Империя. Москва. 2006; (I- 3).

Ходжсон Маршалл Дж. Орден Ассассинов. Санкт-Петербург. 2004; (სამხ. მოქ. მიზ. 23).

Храпачевский Р. П. Военная Держава Чингисхана. Москва. 2005; (დას. 45).

Чойсамва Чойжилжавын. Завоевательные Походы Бату-Хана. Москва. 2006. (დას. 45).

Штокмар В. В. История Англии в Средние Века. Санкт-Петербург. 2000; (I-78).

Шукуров Р. М. Великие Комнины и Восток (1204-1461). Санкт-Петербург. 2001; (დას 47).

Andersen Jak D. What Went Wrong at Manzikert? GJ. v. 2. #2. 2004; (დას. 48).

Amitai-Preiss Reuven. Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281. Cambridge University Press. 1995; (I-99).

Antar Elias. Saladin - Story of a Hero. SAW. May/June 1970; (რაინდული კოდექსი 8)

Armstrong Pete. Bannockburn 1314 Robert Bruces Great Victory. Osprey Publishing. 2002; (რელიგია 25).

Ayton Andrew. Price J. L Editors. The Medieval Military Revolucion: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe. Publisher: I. B. Tauris. 1995; (მასშტაბები 43).

Bachrach Bernard S. The Siege of Antioch: A Study in Military Demograpfy. WH. # 6 (2). 1999; (masStabebi 44).

Bachrach Bernard S. Some Observations on Administracion and Logistics of the Siege of Nicaea. WH. 2005. # 12 (3); (უზრუნველყოფა 25).

Bachrach David S. Military Logistics During the Reign of Edvard I of England, 1272-1307. WH. # 13 (4). 2006; (უზრუნველყოფა 21).

Barber Malcolm. Frontier Warfare in the Latin Kingdom of Jerusalem: The Campaign of Jacobs Ford. 1178-1179. CS: EPBH. Edited by John France and William G. Zajac. Aldershot: Ashgate. 1998; (ფორტიფიკაცია 65).

Benedikz Benedikt S. The Origin and Development of the Varangian Regiment in the Byzantine Army. BZ. # 62. 1969; (I-102).

Bennett Matthew. Campaigns of the Norman Conquest. Osprey Publishing. 2001; (I-4).

Bennett Matthew. The Crusaders Fighting March Revisited. WH. # 8 (1). 2001; (მარში 31)

Brommer Peter. Krummel Achim. Werner Kristine. Momentaufnahmen. Burgen am Mittelrhein. Gorres Verlag Koblenz. 2000; (ფორტიფიკაცია 37).

Burgtorf Jochen. Helen Nicolson. editors. International Mobility in the Military Orders (Twelfth to Fifteenth Centuries): Traveling on Christs Business. University of Wales Press. Cardif. 2006; (I-105)

Campbell Duncan B. Ancient Siege Warfare. Persians, Greeks, Carthaginians and Romans. 546-146 BC. Osprey Publishing. 2005; (შეიარაღება 65).

Carey Brian T. Debacle at Manzikert, 1071: Prelude to the Crusades. MHM. issue 5. January 2004; (das-48)

Chevedden Paul E. The Invention of the Counterweight TrebuChet: A Study in Cultural Diffusion. DOP. # 54. 2000; (ციხეების აღება 24).

Christie Neill G. F. The Presentation of the Franks in Selected Muslim Sources from the Crusades of the 12 th Century. D. Dissertation. University of St. Andrews. 1996; (სიმამაცე 15).

Churh S. D. The Household knights of king John. Cambridge University Press. 1999; (I-89).

Da Cruz Daniel. End of a Vision. SAW. May/June 1970; (რაინდული კოდექსი 8).

Dajani-Shakeel Hadia. Some Medieval Account of Salah al-Dins Recovery of Ierusalem (Al-Quds). Studia Palaestina: Studies in honor of Constantine K. Zurayk. IPS. Beirut. 1988; (ტყვეები-28)

Dawson Timothy. The uses of Varangian Guard. GHJB. v. 6. issue 1. 1998; (I-104).

Dennis George T. The Byzantines in Battle. "To empolemo Byzantino - Byzantium at War" Editor Nicolas Oikonomides. Athens: Institute for Byzantine Studies. 1997; (რელიგია 28).

Fedden Robin. The Castles of the Crusaders. SAW. May/June. 1970; (კომუნიკაცია 22).

Feeney John. Fortress of the Mountain. SAW. March/April. 1993; (კომუნუკაცია 17).

Firestone Reuven. Jihad: The Origin of Holy War in Islam. Oxford University Press. 2002; (ომის მიზანი 21).

France John. Victory in the East. A military history of the First Crusade. Cambridge University Press. 1999; (დას 48).

rance John. Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300. Cornell University Press. New-York. 1999; (I- 21).

ies Frances Carney. The Man Who Met Tamerlane. SAW. September/October. 1978; (რელიგია 23)

Grant Michael. The Army of the Caesars. New York. 1974; (I-108).

Gravett Cristopher. Medieval Siege Warfare. Ospray Publishing. 2000; (ფორტიფიკაცია 27)

Haldon John. Byzantium at War ad 600-1453. Osprey Publishing. 2002; (I-42) .

Haldon John. Srtategies of Defence, Problems of Security: the Garrisons of Constantinopole in the Middle Byzantine Period. CH: PTSSSBS. Aldershot: Ashgate. 1995; (I-102).

Haldon Jonh. The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period. "To empolemo Byzantino - Byzantium at War. Editor Nicolas Oikonomides. Athens: Institute for Byzantine Studies. 1997; (უზრუნველყოფა 12)

Hamblin William J. Saladin and Muslim Military Theory. HH: PSCSCLE. editor B.Z. Kedar. Ierusalem: Yad Izhak Ben-Zvi. 1992; (დემორალიზება 1) .

Harvey Alan. Economic Expansion in the Byzantine Empire. 900-1200. Cambridge University Press. 2002: (I-2).

Heath Jan. The Vikings. Osprey Publishing.1985; (I-102).

Heath Jan. Byzantine Armies 1118-1461. Osprey Publishing. 2005. (I-104).

Hildinger Erik. Warriors of the Steppe. A Military History of Central Asia 500 B.C. to 1700 A.D. Da Capo Press. 2001; (I-97).

Hillenbrand Carole. The Crusades Islamic Perspectives. Routledge. New York. 2000; (I-90).

Hopwood Keith R. The Byzantine-Turkish Frontier. 1250-1300. AVO. Edited by Markus Kohbach, Gisela Prochaska-Eist, and Claudia Romer. Vienna: Im Selbrstverlag des Instituts fur Orientalistik. 1999; (საზღვარი 4).

Housely Norman. Saladins Triump over the Crusader States: The Battle of Hattin, 1187. HT. July 1987; (I-84)

Housely Norman. Religious Warfare in Europe. 1400-1536. Oxford University Press. 2002; (ომების მიზნები 27) .

Howard Michael. Andreopoulos Georg J. Shulman Mark R. Editors. The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World. Yale University Pess. New Haven and London. 1994; (სისასტიკე 11)

Humphreys R. Stephens. Ayyubids, Mamluks, and the Latin East in the Thirteenth Century. MSR. v. 2. 1998; (გარნიზონები 11).

Inalcik Halil. Osman Gazis Siege of Nicaea and Battle of Bapheus. "Ottoman Empire (1300-1389)." Editor Elizabet Zachariadou. Rethymnon: Crete University Press. 1993; (ციხეების აღება 47)

Inalcik Halil. The Ottoman Empire. The Classical age 1300-1600. Phoenix. 2000. pp. 104-110; (I-3)

Inalcik Halil. The Question of the Emergence of the Ottoman State. IJTS. v. II. 1980; (სათარეშო რეიდები 6).

Jones A. H. M. The Later Roman Empire. 284-602. University of Oklahoma Press. 1964; (I-108).

Karasulas Antony. Mounted Archers of the Steppe 600 BC-AD 1300. Osprey Publishing. 2004; (დას. 59).

Kedar Benjamin Z. The Battle of Hattin Revisited. HH: PSCSCLE. editor B.Z. Kedar. Ierusalem: Yad Izhak Ben-Zvi. 1992; (I-84).

Kennedy Hugh. The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State. Routledge. 2001; (დას. 37).

Kosto Adam J. Hostages During the First Century of the Crusades. ME. v. 9. #1. Brill Academic Publishers.2003. (ტყვ. მძ 11).

Laiou Angeliki E. Editor in Chief. The Economic History of Bizantium from the Seven trough the Fifteenth Century. Dumbarton Oaks Reserch Library and Collection. 2002; (I-43).

Lewis Bernard. Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry. Oxford University Press. 1994;(I-90).

Luttwak Edvard N. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third. The Johns Hopkins University Press. Baltimore and London. 1976; (დას. 16).

Manjikian Sevak Joseph. Education and Training Under the Mamluks. McGill University. Montreal-Quebec. 1998; (I-100).

Marvin Laurence W. War in the South: A First Look at Siege Warfare in the Albigensian Crusade, 1209-1218. WH. # 8 (4). 2001; (ციხეთა ალყა 14).

Mattews John, Stewart Bob. Warriors of Christendom. Brockhampton Press. London. 1998; (ცვ. mZ. 3).

Minorsky V. Studies in Caucasian History. London: Taylors Foreign Press. 1953; (ტყვ. მძ. 21).

Mottahedeh Roy Parviz. al-Sayyid Ridwan. The Idea of the Jihad in Islam Before the Crusades. The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World. Edited by Angeliki E, Laiou and Roy Parviz Mottahedeh. Dumbarton Oaks. 2001; (ომების მიზნები 21).

Murphey Rhoads. Ottoman Warfare 1500-1700. Routledge. Taylor & Francis Group. London and New York. 1999; (I-3).

Nicolle David. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. Greenhill Books - London. Stackpole Books - Pennsylvania. 1999; (I-94).

Nicolle David. Constantinopole 1453. The End of Byzantium. Ospray Publishing. 2000; (სისასტიკე 35).

Nicolle David. Crusader Castles in the Holy Land 1097-1192. Osprey Publishing. 2004; (ფორტიფიკაცია 27).

Nicolle David. Crusader Castles in the Holy Land 1192-1302. Osprey Publishing. 2005; (ფორტიფიკაცია 65).

Nicolle David. Knight Hospitaller. 1. Ospray Publishing. 2001; (I-106).

Nicolle David. Hattin 1187. Saladins greatest victory. Osprey Publishing. 2002; (I-77).

Nicolle David. The Crusades. Osprey Publishing. 1988; (I-106).

Nicolle David. The Third Crusade 1191. Richard the Lionheart, Saladin and the struggle for Jerusalem. Osprey Publishing. 2006; (ტყვეობა 7).

Nicholson Helen. The Knights Templar. A New History. Sutton Publishing. 2001; (I-105).

Oman Charles W. C. History of the Art of War in the Middle Ages. v. I. New York. 1964; (მასშტაბები 44).

Oshea Stephen. Sea of Faith. Islam and Cristianity in the Medieval Mediterranean World. Profile Books. 2006; (I-77).

Ozguven Burcu. The Palanka: A Characteristic Building Type of the Ottoman Fortification Network in Hungari. EJOS. # 34. 1999; (მარში 44).

Payne Robert. The Crusades. Wordsworth Editions. 1998; (I-77).

Phillips Jonathan. The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople. Penguin Books. 2005; (ომების მიზნები 30).

Pipes Daniel. Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System. New Haven. "Yale University Press." 1981; (I-90).

Powers James F. A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages, 1000-1284. California University Press. 1987; (I-80).

Prawer Joshua. The Crusaders Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages. Phoenix Press. London. 2001; (I-105).

Prestwich Michael. English Armies in the Early Stages of the Hundred Years War: A Scheme in 1341. BIHS. v. 56. 1983; (მასშტაბები 43).

QReuter Timothy. The Recruiment of Armies in the Early Middle Ages: What can we know ? MASSEP: PIRSDM. Copenhagen. 1997; (I-90).

Robinson H. Russell. Oriental Armour. Dover Publication. Mineola. New York. 1995; (შეიარაღება 30).

Russell Frederick H. The Just War in the Middle Ages. Cambridge University Press. 2003; (I-118)

Runciman Steven. A History of The Crusades. v. I- III. penguin books. 1990; (I. I-42. II. I-77. III რელიგია 15).

Santosuosso Antonio. Barbarians, Marauders, and Infidels. Westview Press. 2004; (დას. 38)

Sinor Denis. The Inner Asian Warriors. JAOS. v. 101. 1981; (მომთაბარეები 1).

Smile R. C. Crusading Warfare. 1097-1193. Cambridge University Press. 1967; (მასშტაბები 44)

Smith John Masson. Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire. JAH. vol. 34. no. 1. 2000; (უზრუნველყოფა 10).

Stephenson Paul. The Legend of Basil the Bulgar-Slayer. Cambridge University Press. 2003; (კურაპალატი).

Teall John L. The Barbarians in Justianians Armies. Speculum. v. 40. #2. 1965; (I-108).

Treadgold Warren. Byzantium and its Army 284-1081. Stanford University Press. 1995; (I-42).

Treadgold Warren. Notes on the numbers and organisation of the ninth-century Byzantine Army. GRBS. v. 21. 1980; (სასაზღვრო რეგიონები 5).

Treadgold Warren. Standardized Numbers in the Byzantine Army. WH. # 12 (1). 2005. (მასშტაბები 47).

Turnbull Stephen. The Walls of Constantinople AD 324-1453. Osprey Publishing. 2004; (ფორტიფიკაცია 10).

UVerbruggen J. F. The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. The Boydell Press. 1997; (I- 22)

Vryonis S. Nomadization and Islamization in Asia Minor. DOP. v. 29. 1975; (დას. 31)

Warner Philip. The Medieval Castle. Life in a Fortress in Peace and War. Penguin Book. 2001; (საგარნიზონო სამსხ. 14)

Waterson James. The Mamluks. HT. v. 56. issue 3. 2006; (I-97)

Watson William E. Ibn al-Athirs Accounts of the Rus: A Commentary and Translation. CASS. v. 35. 2001; (გეოგრაფია 10)

Webster Graham. The Roman Imperal Army. Barnes & Noble Books. 1979; (ფორტიფიკაცია 39)

Wilcox Peter. Romes Enimis. Germanics and Dacians. Osprey Publishing. 2002; (I-108)

Winder Viola H. Memories of a Muslim Prince. The story of Usamah, a warrior, a poet, a hunter and a diarist to rank with pepys. SAW. May/June. 1970; (რაინდ. კოდექსი 1)

Wise Terence. Armies of the Crusades. Osprey Publishing. 2002; (I-94)

YZeune Joachim. Burgen, Symbole Der Macht. Ein Neues Bild Der Mittelalterlichen Burg. Verlag Frienrich Pustet. 1997; (კომუნიკაცია 26)

ენიმკი - აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე.

თსუა - თბილისის უნივერსიტეტის შრომები. აღმოსავლეთმცოდნეობა.

თსუშ - თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები.

თუსსშკ - თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული.

იჯიიშ - საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები.

კხის - კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები.

მიაეხს - მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია.

მსკი - მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის.

სიამ I - საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები. I. თბილისი. 1975.

სიგკ - საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული.

სის I - საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტომი I. თბილისი. 1964.

სის II - საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტომი II. თბილისი. 1965.

სინ II - საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი II. თბილისი. 1973.

სინ III - საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი III. თბილისი. 1979.

სიუწ - საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროები.

სინ - საქართველოს ისტორიის წყაროები.

სმამ - საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივი მეცნიერების განყოფილების მოამბე.

სრხ - საქართველო რუსთაველის ხანაში. თბილისი. 1966.

სსის - საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხები.

სძ I - საისტორიო ძიებანი. ტომი I. თბილისი. 1982.

სძაო - საისტორიო ძიებანი. ექვთიმე თაყაიშვილის სახელობის საქართველოს საისტორიო საზოგადოება, აფხაზეთის ორგანიზაცია.

ქდწ - ქართული დიპლომატია. წელიწდეული.

ქწ - ქართული წყაროთმცოდნეობა.

ძმ - ძეგლის მეგობარი.

АЭАМ - Археология, Этнография и Антропология Монголии.

ВВ - Византийский Временник.

ВДИ - Вестник Древней Истории.

ВИНК - Вопросы Истории Народов Кавказа.

ППВ - Письменные Памятники Востока.

ПС - Палестинский Сборник.

AVO - Acta Viennensia Ottomanica.

BIHS - The Bulletin of the Institute of Historical Research.

BZ - Byzantinsches Zeitschrifte.

CASS - Canadian-American Slavic Studies.

CH: PTSSSBS - Constantinopole and its Hinterland: Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993, Edited by Cyril Mango and Gilbert Dagon.

CS: EPBH - The Crusades and their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton.

DOP - Dumbarton Oaks Papers.

GHJB - Golden Horn, Journal of Bizantium.

GJ - Gaines Junction.

GRBS - Greek, Roman and Byzantine Studies.

HH: PSCSCLE - The Horns of Hattin: Proceedings of the Second Conference of the Society of the Crusades and the Latin East.

HT - History Today.

IJTS - International Journal of Turkish Studies.

IPS - Institute for Palestine Studies.

JAH - Journal of Asian History.

JAOS - Journal of the American Oriental Society.

MASSEP: PIRSDM - Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300: Papers from an International Research Seminar at the Danish Museum. 2-4 May. 1996. Edited by Anne Norgard Jorgensen and Birthe L. Clausen.

ME - Medieval Encounters.

MHM - Medieval History Magazine.

MSR - Mamluk Studies Review.

OSEH - Original Sources of European History.

PB - PARA-BELLUM - военно-исторический журнал.

SAW - Saudi Aramco World.

WH - War in History.

ა

აახენელი 91
აბატ ფულრადი 193
აბდ არ-რაჰმანი 380
აბელია 486
აბიდოსი 429, 435
აბუ ბაქრი 24, 76, 77, 242, 262
აბუ დულაფი 393
აბუ ლ-ბექირი 443
აბულეთი 236
აბუ ლ-ჰარიბი 403
აბუ ლ-კასიმი 47, 100, 129, 215, 222, 450, 451
აბუ ლ-უსვარი 468
აბუ ტალიბი 403
აბუ უზაიდა 288, 392, 510
ადანა 388
ადარნასე 391, 410, 448, 450, 451
ად-დაულა 100
ადრიანოპოლი 104, 176, 201, 240, 255, 435
აფრიდონი 40, 474, 475
აფშინი 381, 399, 413, 450, 492
აკრა 82, 133, 147, 255, 257, 343, 493
აკ-სუნკური 102
ალ-აფშინი 136, 140, 142, 174, 243
ალ-ამინი 380
ალამუთი 176, 210
ალ-ასარიბი 81, 146
ალ-ბარი 81
ალ-დიმაშკი 393
ალეპო 77, 84, 87, 88, 100, 102, 107, 108, 134, 146, 183, 198, 213, 242, 246, 249, 387, 388, 442, 463
ალექსანდრე მაკედონელი 284
ალექსი III 78
ალექსი ვრანა 76, 79
ალ-ფარიკი 84
ალფ-არსლანი 17, 18, 40, 74, 102, 128, 158, 202, 213, 366, 453, 468
ალ-ჰაქიმი 442, 454, 457, 462
ალ-ჰარავი 242
ალ-ჰარბი 210
ალ-ჰუსაინი 98, 99, 101, 201, 501
ალიაბადი 484, 485
ალ-იაცკუბი 377
ალ-ჯაბალი 406
ალ-ჯუბაირი 160
ალ-მაჰდი 380
ალ-მარკიზი 212
ალ-მულქი 58, 121, 168, 243
ალ-მუცთადი 406
ალ-მუთავაქქილი 381
ალ-ტაბარი 226
ალტაი 66
ალ-ყაზვინი 226
ამიდა 428, 460
ამიერკავკასია 13, 18, 20-22, 30, 57, 73, 77, 108, 113, 156, 191, 193, 195, 284, 329, 362-364, 367, 374, 379, 381-383, 389, 390, 405, 406, 420, 421, 449, 454, 458, 460, 496, 506
ამიერტაო 417
ამირეჯიბი 182
ანატოლია 19, 20, 24, 30, 59, 67, 108, 232, 366 371, 384-386, 394, 406, 426, 431, 457
ანავარზი 261
ანჰოლინი 97, 468
ანჟუ 70
ან-ნასავი 64, 84, 99, 102, 177, 210, 251, 258, 352, 478, 480, 482-487
ანტიოქია 42, 48, 75, 79, 84, 87, 92, 93, 95-97, 102, 124, 135, 142, 146, 151, 162, 164, 171, 173, 174, 180, 196, 199, 205, 209, 211, 213, 214, 226, 237, 240, 246, 256, 257, 280, 300, 302, 325, 385, 386, 388, 428, 429, 460, 462, 467
ანხიალი 246
აპაჰუნიკი 423, 425, 442, 457
აპამეა 129, 197, 214, 442
აპულია 468
არაბეთი 347, 378, 394, 406

არაგონი 203, 415
არან-აზერბაიჯანი 366
არაქსი 160, 187, 388, 425, 480, 483
არდაველი 82, 236, 252, 253, 472
არგვეთი 394
არისტაკეს ლასტივერტეცი 177, 304, 320, 321, 322, 338, 420, 426, 443, 444, 446, 452, 454, 462, 465, 466, 497
აღმაშენებელი 27, 28, 51, 70, 79, 86, 130, 160, 161, 166, 183, 191, 205, 233, 238, 240, 241, 264, 271, 286, 297, 302, 336, 366, 370, 373, 415, 441, 471, 495, 506, 507, 511
არმენია 206, 386
არმინი 378
არ-რაშიდი 190, 380
არლუნი 478
აღსართანი 372
არსლან-შაჰი 99, 100
არსუფი 88, 164
არტაანი 448, 463, 466
არტანუჯი 134, 200, 206, 294, 328, 384, 391, 405, 409, 459, 498, 509
არტოკე 372
არუთინოვა 442, 454, 461, 470
არვანონი 171
არჭეში 386, 388, 480, 459, 471
არზანი 87, 459
ასოლიკი 89, 158, 390, 391, 403, 407, 408, 411, 412, 417, 420, 451, 462, 502
აშორნია 370
აშოტ კურაპალატი 66, 370, 390, 396, 410, 447
ას-საური 87
ათაბაგი ზანგი 87
ათაბი 396
ათონი 430
ატროპატენე 372
ატ-ტაბარი 97, 142, 497
აწყური 140, 225, 336
აზატ-მოსე 487
აზერბაიჯან-არანი 363, 365
აზია 13, 14, 18, 21, 30, 73, 76, 162, 183, 234, 241, 244, 267, 270, 426, 427, 429, 431, 432, 434, 435, 463

ბ

ბაბეკი 97, 136, 140, 174, 243, 382
ბაგრასი 209
ბაგრატ I 448
ბაგრატ II 417
ბაგრატ III 49, 69, 147, 256, 286, 403, 417, 421, 424, 441, 452, 453, 455, 456, 465, 486, 490, 493
ბაგრატ IV 17, 40, 49, 70, 158, 207, 218, 226, 243, 286, 289, 334, 336, 361, 364, 387, 391, 402, 442, 446, 452, 468, 469
ბაგრატ კურაპალატი 379
ბაგრატ V 369
ბაჰა ად-დინ შადდადი 91
ბაიაზიდი 90, 487
ბაიდუ 262
ბაილაკანი 166
ბაირამ-ხოჯა 487
ბალაკი 172, 213, 242, 246
ბალდუინი 89, 90, 91
ბალდუინ II 84, 85, 87, 88, 89, 252
ბალდუინ IV 86, 130, 183, 236
ბალეარის კუნძულები 114
ბალტიისპირეთი 75, 288
ბალხი 100
ბამბაკი 484
ბამიანუ 79
ბანიასი 147, 223, 224
ბანუ ჰაბიბი 426
ბანუ ნუმაირი 406
ბარბაროსა 43, 54, 63, 88, 154, 199, 241
ბარდა ფოკა 124, 242, 282, 304, 388, 419, 423, 426, 429, 431, 434-438, 460, 467
ბარდავი 161, 187, 200, 361, 362, 399, 400, 412
ბართოლომეო 98
ბაღვაში 39, 40. 49, 56, 70, 90, 117, 204, 226, 243, 286, 391, 398, 401, 402, 404, 410, 469
ბასიანი 56, 74, 86, 90, 94, 97, 102, 145, 174, 239, 319, 338, 370, 425, 443, 452, 453, 461, 462, 466, 469, 470, 472, 477, 496, 510
ბათო-ყაენი 73
ბაყათარი 373, 411, 448

ბედროსიანი 482
ბეგ ბაიათი 167, 194, 265, 501
ბეგ ბარსი 372
ბეიბარსი 147
ბეით ჯიბრინი 216
ბელაქანი 181
ბელვოირი 224, 234
ბენოკბურნი 96, 354
ბერკრი 384, 386, 426, 443
ბერნი 93
ბერქე 478
ბევრეთი 396
ბეხუ 215
ბიფორტი 224
ბირთვისი 225, 226, 251, 452
ბითლისი 157, 386, 390, 412, 459
ბითვინია 129
ბიზანტია 14, 15, 16, 19, 29, 37, 60, 92, 100, 118, 122, 133, 134, 152, 168, 186, 189, 217, 264, 267, 272, 283, 346, 359, 384, 397, 402, 406, 424, 425, 426, 428, 430, 432, 438, 439, 441, 442, 443, 452-457, 459, 460, 464, 493, 494, 507
ბიზანტიის იმპერია 15, 24, 29-31, 53, 104, 168, 183, 189, 267, 285, 359, 365, 383-389, 418, 419, 420, 423-428, 436, 456
ბლუა 70, 300, 502
ბოცო 197, 471, 485
ბოემუნდი 75, 84, 88, 92, 132, 133, 138, 157, 171, 176
ბოლშაკოვი 346
ბოსკი 174
ბოტანიატი 78
ბ.სილაგაძე 267, 280, 287-289, 292, 296, 338, 374, 392, 395, 442, 446, 469, 475, 476, 490, 499, 509
ბშირი 409
ბულგარეთი 79, 82, 103, 104, 132, 173-175, 240, 432, 437, 445, 456, 458, 462, 467, 504
ბუნიატოვი 391
ბუღა-თურქი 57, 58, 368, 369, 379, 381, 382, 394, 395, 405-407, 412, 417, 508, 509
ბურგუნდია 374
ბუხარა 100, 103, 157, 249, 352, 381

გ

გაჩიანი 370
განძა 18, 21, 22, 110, 146, 165, 173, 181, 187, 197, 200-202, 243, 256, 266, 268, 290, 329, 336, 363, 389, 391, 452, 453, 468, 475, 476, 478, 483-485
განძაკი 480
გარნისი 28, 90, 177, 479-483
გ.დუნდუა 442
გელაქუნი 163, 166, 181, 187, 375
გენუა 363, 488
გეღარდი 482
გილანი 145
გილიომ ტირელი 91
გიორგი აკროპოლიტი 173, 205, 498
გიორგი ბრწყინვალე 274, 286, 498
გიორგი I 19, 52, 88, 131, 132, 170, 174, 237, 235, 242, 267, 364, 387, 418, 441, 442, 446, 448, 454-463, 465, 468, 493
გიორგი II 18, 19, 54, 70, 271, 401, 402, 404, 407, 411, 441, 453
გიორგი III 47, 58, 80, 89, 92, 122, 125, 126, 138, 147, 170, 181, 183, 192, 215, 256, 271, 296, 334, 336, 366, 368, 372, 374, 440, 441, 461, 472, 473, 474, 492, 495
გიორგი კედრენე 430, 454, 466, 498
გიორგი მანიაკი 443
გიორგი მერჩულე 29, 414, 416
გიორგი პახიმეროსი 87, 182, 228, 498
გიორგი რუსი 40, 94, 197, 475
გიორგი სფრანძესი 87, 101, 498
გიორგი VII 20, 192, 369, 375
გიორგი VIII 144, 145, 272, 488
გიორგი X 327
გიურან-ჩაი 477
გიურგენი 397
გიურ-ხანი 249
გ.ჯაფარიძე 292, 294, 296, 302, 442, 469, 474, 476, 489, 494, 495, 511
გლიკი 175
გორალაუქი 187
გოტფრიდ მარტელი 231
გოტიე 82, 95, 96, 102, 107, 135, 142, 171, 173, 196, 205, 209, 247, 499

გოხენი 403
გრიგორასი 171, 501
გროზნო 360, 372
გუარამ მამფალი 391, 448
გუმილიოვი 303, 404
გურგია 451
გურკლი 140
გუზან ტაოელი 197
გუზან ტაოსკარელი 92, 139
გვიბერტ ნოჟაიელი 91

დ

დალასინი 442
დალმაცია 197
დამასკო 65, 112, 142, 147, 199, 223, 224, 238, 253, 297, 387, 388, 442, 467, 471
დამიენტა 491
დანდანაკანი 99
დარდანელი 363
დარიალი 20, 21, 148, 225, 335, 357, 359, 360, 361, 362, 372, 377-380, 382, 392, 393, 459, 506, 510
დარუბანდი 20, 359, 373, 393, 506
დავით ანჰოლინი 97, 470
დავით ბაგრატის ძე 40
დავით კურაპალატი 5, 40, 96, 245, 246, 267, 284, 389, 391, 400, 402-404, 409, 411, 413, 419-430, 432-434, 436-444, 454, 458, 468, 494
დავით ნარინი 50, 213, 279
დავით სოსლანი 42, 92, 120, 173, 181, 182, 248, 319, 377, 479
დავით ულუ 92, 172, 213, 257, 377, 474
დეავოლისი 205
დებედა 327, 369, 372, 486
დე-გაიარი 211
დეკ-ციხე 219
დელბრიუკი 6, 7, 41-43, 104, 159, 357
დემეტრე I 80, 85, 89, 272, 290, 493, 497
დე-შევალიე 209, 211, 215, 257
დევიდ ეშბი 143
დევრი 133
დიდგორი 7, 28, 74, 84, 93, 100, 102, 130, 151, 164, 236, 240, 246, 247, 326, 455, 478
დირახია 118, 119, 145, 176
დნეპრი 380
დნეპრ-ყირიმი 353
დორილეუმი 199, 373
დრასხანაკერტელი 84, 86, 112, 115, 279, 291, 293, 304, 306, 326, 334, 336, 342, 406, 408, 409, 449, 450, 451, 499
დრუნგარია 344
დუკა 78, 102, 120, 174, 180, 282, 288, 322
დუნაი 160, 196, 351

ე

ედესა 85, 87, 90, 183, 211, 213, 242, 322, 428, 443, 458, 459
ეგვიპტე 59, 85, 121, 146, 147, 190, 216, 223, 243, 265, 296, 300, 349, 351, 383, 414, 439, 459, 463, 464, 480, 497, 511
ეკლეცი 24, 161, 454
ელდიგუზი 58, 170, 183
ელ-ჰაბი 214
ელიკუმ ორბელიანი 231, 286
ემესა 469
ემირ ილ-ღაზი 48, 65
ემირ მამლანი 246, 393
ემირ რიდვანი 89
ემირ ხასბეგი 147
ერწუხი 478
ერზერუმი 22, 89, 94, 167, 187, 176, 200, 272, 325, 367, 384, 385-388, 428, 432, 438, 441, 454, 458, 460, 465
ესუნბაი 52
ევფრატი 161, 323, 389, 425, 429, 436, 458
ევრიპიოსი 205
ევროპა 6, 7, 9, 15, 16, 30, 37-40, 42, 43, 45, 53, 54, 60, 64-67, 69, 75, 94, 95, 101, 107, 109, 114, 116-119, 127, 129, 137, 141, 216-218, 231, 265, 266, 274, 277, 278, 299, 307, 333, 354, 399, 402, 488, 489, 509 510

ვ

ვალაშკერტელი 465
ვალაშკერტი 170, 447, 458, 459
ვანაკანი 129

ვანანდი 465, 470
ვანდომი 217
ვარამ გაგელი 84, 484
ვარაზ-ვაჩე 204, 445
ვარდაპეტ ვანაკანი 129
ვარდარი 175
ვარენ ტრედგოლდი 278, 285, 347, 348, 413, 444
ვასაკ-ბაში 121
ვასილაკი 172, 175
ვასპურაკანი 387, 403, 441, 459,
ვატახი 84, 162, 484
ვახრამი 477
ვებსტერი 490
ვეგეციუსი 114, 177, 490, 498
ვერბრუგენი 104, 127
ვილარდუენი 176, 200, 501
ვილჰელმ დამპყრობელი 46, 51, 61, 90, 126, 128, 208, 232, 296
ვოდენი 429
ვოლგისპირეთი 18, 67, 73, 108
ვოსტანი 386, 459
ვრიენოსი 102, 120, 124, 138, 155, 156, 159, 174, 232, 240, 501

ზ

ზანგანი 257, 473
ზარდანი 48, 245
ზარზმა 492
ზევგმანი 147, 172, 255
ზირაქი 394
ზოიატი 464
ზორაბებელი 168

თ

თაბრიზი 167, 372, 390
თადჯინი 212
თაიმურ-ტაში 134
თამარი 31,42, 47, 87, 94, 96, 97, 102, 120, 131, 139, 168, 179, 180, 18-188, 197, 206, 213, 236, 239, 264, 272, 278, 286, 287, 290, 292, 294-296, 318, 323, 325, 330, 333, 337, 364, 366, 440, 471, 475, 479, 493, 504, 510
თავრიზი 167, 172, 483
თავუში 213
თ.ბერაძე. 372, 374, 504
თეგუდარი 50, 140, 279
თემურ-ლენგი 14, 18, 20, 67, 93, 105, 108, 124, 128, 132, 137, 142, 145, 156, 163, 170, 174, 192, 196, 221, 239, 247, 251, 253, 268, 297, 304, 352, 360, 362, 369, 371, 372, 487, 493, 494, 499
თეოდოსი 384, 385, 402, 404, 407, 425, 428, 441, 448, 460
თეოდოსიოპოლი 428, 460
თეოდოსიოპოლისი 425
თესალონიკი 466
თევდორე 93, 236, 396
თმოგვი 40, 208, 222, 275, 448, 472, 475, 504, 506
თ.ნატროშვილი 476, 494
თოლაქ დემური 140
თოღრულ ბეგი 90, 99, 304, 426, 427, 469, 470
თოხთამიში 20, 138, 253
თ.პაპუაშვილი 274, 275, 280, 396, 404, 509
თრაკია 170, 429
თრდატი 96
თრეხვი 213, 333, 506

ი

იაჰია 242, 279, 337, 338, 373, 398, 436, 437, 442, 446, 449, 454, 456, 457, 462, 463, 498
იაყუბ-ხანი 489
იბნ ალ-ასირი 271, 286, 291, 468, 499, 509
იბნ ბუღა 406
იბნ ჰაუკალი 328, 393, 509
იბნ კალანისი 91
იბნ მასლამა 76, 289, 377, 392, 490, 510
იბნ მუჰამედი 390
იბნ ნაჯიბი 499
იბნ რუსთა 225, 226
იბნ ხალდუნი 253, 297
იიგან ტაისი 480
იკტა 37, 38
ილჩი 480
ილდენიზი 24, 94, 138, 335, 368, 476
ინოკი მაგაკია 477, 478
იოაჰიმ ზეუნი 148, 209
იოანე ვატაცი 130

იოანე-ზოსიმე 414, 416
იოჰანეს ზეონი 219
იოჰან შილტბერგერი 84, 90, 499
ირაკლიონი 80, 242
ირანი 16, 19-22, 24, 49, 67, 72-74, 108, 266, 270, 287, 335, 347, 353, 386, 389, 476, 489, 495, 496, 505
ირბილი 147
ისანი 202, 485
ისპაჰანი 133
იუსუფ-საჯი 408, 450
ივანე ორბელი 126, 236
ივანე ქურჯი 84
ივანე სულასძე 492
იორი 370, 485
იზმირი 243

კ

კაბადოკია 48, 120, 372 426, 429
კაცხი 70
კაფარტაბი 87, 256
კალაუნი 243
კალოიანი 104
კამბრე 93
კამიცა 90
კანა 468
კაპეტინგი 43
კარინი 425, 460, 465, 470
კარმირ ფორაკი 465
კარნიფორა 485
კარპოვი 372
კასტილია 53, 203, 415
კატერინო ძენო 249, 340, 489, 501
კავალინი 244
კეკავმენი 467
კეკავმენოსი 140, 147, 158, 169, 170, 176, 177, 498
კერაკი 86, 91, 209, 223, 233, 234, 238, 255
კერკასონი 254
კესარია 147, 201
კიანეთი 397, 508
კილიკია 59, 95, 96, 182, 186, 202, 237, 261, 385, 388
კინამოსი 100, 136, 142, 152, 247, 499
კიონიგსბერგერი 347, 348, 354
კირაკოს განძაკელი 96, 126, 244, 289, 481, 499
კიზ-მელიქი 485
კლარი 48, 142, 501
კლდეკარი 40, 70, 204, 208, 226, 227, 243, 452, 453, 468
კობლენცი 206
კოჩ-აბა გეკ-ხანი 484
კოლა 442, 463, 466
კოლა-არტაანი 443, 466
კოლინ იმბერი 487
კომნენოსი 30, 39, 42, 48, 54, 76, 78, 83, 85, 88, 92, 93, 100, 101, 118, 119, 123, 125, 126, 128, 133, 138-142, 145-147, 149, 154, 155, 157, 160, 163, 172, 174-177, 197, 199, 232, 237, 243, 245-247, 255, 282, 305, 354, 496
კონრად II 54
კონრად მონტფერელი 234
კონსტანტინოპოლი 14, 59, 75, 78-80, 87, 92, 95, 101, 102, 104, 106, 114, 144, 151, 168, 170, 174, 176, 199, 201, 228, 234, 257, 262, 298, 299, 385, 394, 419, 429, 431, 436, 488, 493
კონტამინი 198
კონტოსტეფანი 171, 247
კორდოვა 380
კოტიანი 351
კოტმანი 477
კოზელსკი 79
კრეტა 80, 171, 242
კურტენე 90
კუვაიკი 175
კვირიკე II 401, 407
კვირიკე 401, 408, 418, 448

ლ

ლაოდიკია 145
ლასკარისი 162, 173
ლაზიკა 414
ლე-ბელი 51, 132, 134, 135, 142, 150, 177
ლებურნე 83, 139, 175, 176
ლენგლი 372
ლენ-პული 487
ლიბანი 442
ლიპარიტ ლიპარიტის-ძე 264, 506

ლომგული 51, , 56, 83, 90, 94, 106, 127, 130, 131, 134, 135, 155, 212, 294, 305
ლორე 147, 187, 208, 257, 367, 370, 484, 485
ლოტარი 39
ლონობანი 258

მ

მაჩხანი 396, 397
მაჰმუდი 24, 86, 183, 368
მაიაფარიკინი 76, 107
მაკედონია 199, 205, 429, 437
მალათია 251
მალიქ-შაჰი 46, 76, 81, 102, 128, 306, 453, 468
მამიკონიანი 383, 397
მანასგომი 477
მანბიდჯი 242
მანციკერტი 125, 155, 156, 232, 245, 386-388, 419, 421-428. 432, 438-440, 442, 443, 449, 458, 459
მარაგა 478
მარდალი 461
მარდინი 48, 50, 65, 81, 82, 92, 107, 171, 245, 302, 387
მარგატი 217, 243
მარკაბი 257, 484
მარკო პოლო 94, 136, 210, 351, 352, 501
მარკსბურგი 206
მარპლი 489
მარქარიანი 469
მარუშისძე 417, 421
მარზპანი 403
მასცუდი 148
მათეოზ პარიზელი 1256, 265, 500
მათე ურჰაელი 79, 102, 289, 299, 349, 500
მაუდუდი 88, 89
მავრიკიოსი 135, 138, 139, 152, 239, 500
მაზანდარანი 145
მეანდრი 124, 130, 162
მელიტენა 384, 429, 460
მემნა 485
მენგლი-ბუგი 124
მესოპოტამია 30, 67, 323, 386, 428, 460
მეჰმედ II 80. 86, 205, 257, 299
მგდეური 407
მინორსკი 391, 413
მიქაელ მემღვიმე 222, 400, 401
მირან-შაჰი 353
მირიოკეფალია 51, 141, 240, 314, 315, 510
მიხეილ ვურცა 429, 467
მ.ლორთქიფანიძე 391
მოჰამედი 412, 447
მოლარ-ნოინი 129
მოლისი 205
მონფორი 254
მონგისარდი 93, 130, 236, 246
მონომახი 78, 92
მოპსუეტო 257
მორის კინი 354
მროველი 331, 393, 500, 506
მუჰამედი 46, 76, 78, 92, 169, 347, 391, 396, 449
მუჰამედ ჯეჰანგირი 353
მუღანი 156, 157, 316, 371, 375
მუღანლო 316, 371
მურვან ყრუ 77, 379, 383, 393, 395
მურზულფი 78, 95, 296, 304
მუშელი 417
მძოვრეთი 220

ნ

ნასრა 400, 411, 448
ნახიჭევანი 169, 289
ნერსე 67, 372, 410, 413, 418
ნიჯგორი 215
ნიკეა 134, 171, 245, 371, 429
ნიკიფორე ფოკა 80, 96, 102, 120, 128, 171, 242, 257, 345, 429, 435, 463, 501
ნიკიტა ხონიატი 39, 76, 83, 95, 111, 136, 141, 176, 248
ნიკოლე 299, 314, 491
ნიკოპოლი 84
ნიშაბური 240
ნურ ად-დინი 234

ო

ოკომი 465
ოკშოტი 193
ოლთისი 79, 200, 441, 442, 461, 463, 466, 478

ომარ-შეიხი 353
ოშკი 420, 441, 443, 461
ოტრარი 92, 102
ოხრიდი 205, 429

პ

პაფლაგონია 155
პალაკაციო 197, 368, 465
პალიენეცი 161
პართია 372
პელაგონია 205
პენ-დაჯენაისი 254
პიეტრო დე ლა ვალე 490
პიგი 251
პირინეები 348
პიზა 200
პლანტაგენეტი 71
პლეტნევა 351
პონტო 465
პორფიროგენეტი 206, 327, 330, 385, 386, 397, 399, 441, 500
პრესლავი 85, 125, 127, 139
პრესპა 205
პრუსი 79, 147
პუატიე 305, 484

ჟ

ჟამთააღმწერელი 93, 140, 270, 279, 290, 294, 295, 312, 320, 329, 330, 337, 341, 375, 473, 496, 501
ჟოფრუა დე ტუასი 374
ჟოსლინი 85, 87, 90, 91, 183, 213, 323
ჟ. რიშარი 355

რ

რაბათი 206, 327
რაჰიმ-ზადე 474
რაიმუნდ III 85
რაიმუნდ სენ-ჟილი 81, 101
რაიმუნდ ტულუზელი 265
რამლა 237, 238
რატი 463-466, 469, 470
რეინალდ შატილიონელი 85, 87, 91, 183
რეჯინ პერნუ 148
რიაზანი 79
რკონი 85
რობერ დე კლარი 48, 142, 501
რობერტ გვისკარი 79, 175, 176
როდერიკი 101
როდოსი 201, 227
როჯერ ანტიოქიელი 96
რომანია 386, 467
რუბენიდი 95
რუისი 213
რუმი 21, 87, 124, 138, 145, 180, 189, 199, 237, 239, 241, 243, 268, 304, 479, 486
რუქნადინი 239, 477
რუსელი 157, 175
რუსუდანი 27, 272, 326, 478, 479, 482, 481, 484, 485, 487, 493

ს

საბანისძე 372, 410, 499
საფედი 209, 211, 215, 224
საფი ად-დინი 484
საჰაკი 239, 409
სალადინი 50, 53, 54, 86, 90, 91, 94, 130, 131, 137, 138, 147, 176, 209, 233, 234, 236, 238, 242, 255, 272, 294
სალიჰ იბნ ალ-ვასიფი 407
სალქორა 465
სამარყანდი 101, 103, 199, 249, 496
სამოსატა 388, 460
სამშვილდე 205, 208, 233, 236, 253, 268, 408, 453, 468, 489
სანჯარი 101, 128, 249
სანტუოცი 348
საქართველო 11-33, 40, 44, 47, 48, 51, 52, 54, 56, 57, 67, 69, 70, 73, 74, 76, 81, 84, 85, 89, 94, 95, 100, 109, 112-117, 120, 125, 136, 141, 144-146, 158-160, 166, 169, 171, 173, 179, 181, 183,185-187, 189, 190, 191, 195, 200, 203, 205, 208-210, 213, 218-220, 222, 224, 233, 236-239, 243, 252, 253, 257, 258, 263-272, 275, 277, 279, 281, 282, 285-288, 292, 293, 295, 302, 305-308, 312, 316, 318, 323-

325, 327-340, 359-374, 376-384, 390-412, 414-420, 423, 424, 428, 441, 442-446, 449, 450, 453-464, 468, 469, 474-476, 478, 482, 486-488, 490, 492-511, 522
საღირ მახატლის ძე 197
საუტეგინი 468
სებასტოსი 481
სებეოსი 412
სელევკია 384, 388, 460
სემენდერი 382
სენტ-ომერი 174
სეონი 211
სერა 82
სევასტია 371, 385, 477
სეგელამეჯი 370
სიათა 215
სიცილია 83
სიდონი 224
სინოპი 243, 252
სიპაჰი 39
სირია 49, 59, 79, 81, 101, 102, 154, 200, 206, 213, 237, 242, 269, 323, 347, 381, 384- 386, 388, 406, 412, 426-428, 437, 442, 457, 458, 460, 462, 485
სისტანი 145
სიუვალირელი 349
სკილიცა 42, 454
სკლიაროსი 171, 409, 419, 424, 426, 428-437, 441, 460, 461
სკოპლე 467
სკუტარი 173
სკვირეთი 377, 417
სმბატ II 421
სმბატ სპარაპეტი 182, 215, 443, 454, 462, 464, 470, 502
სოფონა 175
სტამბოლი 167, 349
სტეფანოს ორბელიანი 56, 91, 95, 117, 231, 280, 286, 294, 307, 469, 470, 472, 473, 477, 502
სტეფანოზ ეპისკოპოსი 353, 482
სტეფანოზ ტარონელი 89
სტეფენ ჰამფრი 479
სტივენ რანსიმენი 75
სტრატიგოპულისი 170
სუბუდაი 25, 81, 106, 183, 24, 270, 477, 479
სულა კალმახელი 40, 49
სუმბატი 47, 96, 417, 421, 441, 445, 447, 451, 455, 462, 463, 469, 472
სუმბატ I 190, 191, 259, 409, 449, 451
სუმბატ II 89, 409
სუმბატ ზადე 391
სუნ-ძი 141, 502
სვერი 219, 222, 334, 510
სვიატოსლავი 174
სვინდაქსი 466

ტ

ტაბარისტანი 145, 381
ტალ-დენიში 164
ტაო-კლარჯეთი 29, 205, 274, 376, 379, 382, 384, 385, 389, 390, 396, 407, 414, 428, 505
ტაპარი 24
ტარენტი 75, 157
ტარონიტი 409, 436, 449, 467
ტარსი 389
ტარსუსი 200, 460
ტაშირ-ძორაგეტი 96, 389, 417
ტატიკიოსი 171, 246
ტბეთი 204
ტელ-აბუდა 213
ტელ-დანიში 173, 241
ტიგროსი 429, 458
ტიმარია 37-40
ტირონი 214, 224
ტივერიადა 224, 234
ტოხუჩარი 123
ტრენგოლდი 436, 454
ტრიპოლი 84, 211, 217
ტრუა 101, 161, 231
ტუდებოდი 93, 501
ტულუზა 101, 254
ტურმარხი 345
ტუტუში 76, 242

უ

უდალცოვა 346
უელსი 154, 211, 489
უჯარმა 215
ურმიის ტბა 210

ურ-ხანი 480
უსამა იბნ მუნკიზი 65, 86, 89, 91, 96, 121, 129, 142, 151, 157, 183, 210, 214, 228, 324
უსპენსკი 442, 454, 459
უსტუნავანდი 251
უხტიკი 465
უზბეკ-ხანი 156
უზუნ ჰასანი 157, 158, 266, 316, 489, 503

ფ

ფადლა 403
ფადლონი 243, 335, 452, 453, 468
ფანასკერტელი 40, 187
ფარცხისი 209, 224, 225, 452, 453, 468
ფარსმან თმოგველი 40
ფარუკ-შაჰი 147
ფავნელი 49, 85, 222, 333, 339, 399, 400
ფერისი 463, 464
ფერის ჯოჯიკის ძე 463, 466
ფილიპოპოლისი 199
ფილშტინსკი 349, 490
ფიტარეთი 182
ფლანდრია 62, 175
ფსელოსი 53, 125, 422, 435, 437, 500

ქ

ქაფიყულუ 349
ქაირო 212, 223, 233
ქალკედონი 394
ქავაზინი 484
ქავთარ ქაჯიფაისძე 182
ქეიხოსროვი 124
ქერბოგა 97, 102, 151, 174, 300
ქერმანი 145
ქირქიშ აბულეთის ძე 472
ქორეთი 467
ქსიფე 463, 466
ქსიფია 465
ქუშთემური 146

ღ

ღაზნა 82
ღევონდი 383, 397

ყ

ყანჩაელი 406
ყანდაჰარი 145
ყარაჩა 92
ყარა-იუსუფი 124, 489
ყარა-ყოინლუ 21
ყარსი 22, 87, 177, 187, 188, 195, 239, 325, 334, 365, 367, 417, 418, 421, 427, 441, 450, 453, 464, 465, 470, 474, 477
ყარყარი 166
ყაზანხანი 262
ყაზახეთ-ურალისპირეთი 351
ყილიჩ-არსლანი 243
ყიზილ-გადუკი 465
ყუბასარი 474
ყულარი 349
ყუთლუ არსლანი 475
ყვარყვარე II 188

შ

შაჰ-აბასი 16, 21, 265, 326
შაჰ-არმენი 139, 192
შაკანი 484
შამქორი 24, 47, 74, 97, 153, 166, 169, 173, 175, 281, 256, 318, 367, 452, 472, 475-477, 510
შარვანი 374, 473, 492, 504
შატიკომი 417
შაუბეკი 209, 210, 223, 234
შავშეთი 187, 204, 205
შახრკენტი 102
შეიზარი 89, 92, 121, 145, 151, 157, 183, 197, 214, 228, 240, 255, 324
შელკოვსკაია 382
შემახა 174, 194
შეველდონი 491
შევლე 374
შიო-მღვიმე 218
შირაკი 390, 448, 450, 464
შირამუნ ნოინი 478
შირიმნი 452, 453, 462, 463, 466, 467
შირვანი 160, 174, 194, 217, 272, 365, 389, 409
შღფა 465
შუამდინარეთი 428, 437, 458, 460, 462

ჩ

ჩაკანი 243
ჩაღათა 79
ჩასტელიტი 224
ჩინგის-ხანი 52, 123, 126, 302, 303
ჩორმაირი 425, 461

ც

ციკარე 374
ციმისხიელი 460
ცოტნე დადიანი 91
ცხავატი 374, 447
ცხევერი 222
ცხნარი 219, 334, 486, 504

ხ

ხაჩენი 84, 166, 181
ხადა 374
ხალილ იაზიდის ძე 407, 447
ხარბერდი 477
ხართუხი 251
ხახული 420, 443
ხაყანი 372
ხაზარეთი 362, 393, 394, 410, 413
ხერსონესი 435, 436, 467, 468
ხერთვისი 225, 335
ხიზაბავრა 379, 412
ხლათი 21, 80, 85, 146, 199, 255, 262, 268, 272, 361, 368, 386, 388, 411, 412, 419, 422, 423, 425, 426, 438, 440-442, 449, 476, 479, 483, 484
ხმელთაშუა ზღვა 223, 405
ხოდჯანნათი 210
ხოი 210
ხორასანი 381, 412, 494
ხორეზმი 24, 46, 78-81, 92, 99, 108, 123, 146, 210, 232-234, 302, 496
ხორეზმშაჰ მუჰამედი 78, 92, 168
ხორნაბუჯი 197, 209, 225, 335
ხოვლე 84
ხუნანი 370, 477
ხურსი 453, 463, 466, 467
ხვამლი 213, 332, 507

ჯ

ჯაჰან ფაჰლავან ილჩი 480
ჯაჰან-შაჰი 489
ჯალალ ად-დინი 24, 25, 27, 28, 65, 80, 81, 90, 128, 138, 146, 160, 162, 172, 177, 189, 202, 205, 232, 237, 255, 257, 262, 268, 304, 341, 366, 369, 475, 478-485
ჯავახეთი 193, 204, 215, 328, 329, 332, 370, 379, 412, 443, 463, 466, 469, 473, 477, 485-487, 504, 505, 511
ჯაზირა 107
ჯებალ-ალაური 211
ჯებესა 25, 123, 270, 478
ჯენდი 80, 255
ჯილგა 484
ჯუვეინი 77, 100, 101, 210, 479, 480, 482, 485

ჰ

ჰალდონი 156, 299, 372
ჰალისი 388, 412, 431
ჰამადანი 147, 391
ჰამდანიდი 100
ჰამიდ ოლ-ლაჰ 477
ჰაქსისა 425
ჰარკი 461
ჰასტინგი 90, 126
ჰატინი 53, 91, 94, 137, 165, 234, 246
ჰერეთი 187, 209, 367, 396, 463, 464
ჰილა-ბაღდადი 161
ჰიმსი 81, 89, 243, 324
ჰომად კიტრისძე 396
ჰრაშაკისი 231
ჰუბილაი 136
ჰუგო 126
ჰუიუკი 73
ჰუსეინ აბდულჰეიჯი 391
ჰუსეინოვი 443, 469, 470

სარჩევი

წინათქმა 5
რედაქტორის წინათქმა პირველი გამოცემისთვის 6
რეცენზენტისგან 9
შესავალი 11
აუცილებელი წინასიტყვაობა ქართული ისტორიოგრაფიის მითების შესახებ 11

ნაწილი I
შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნება 35

თავი 1
სამხედრო საქმის ორგანიზაცია და ომების ხასიათი შუა საუკუნეებში 37
ა) სამხედრო საქმის ორგანიზაციის ფეოდალური სისტემა 37
ბ) სამხედრო საქმის ორგანიზაციის მომთაბარული სისტემა 66

თავი 2
შუა საუკუნეების ომების მიზნები და კანონები 69
ა) ომების მიზნები 69
ბ) სისასტიკე, შუა საუკუნეების ომების ძირითადი „კანონი“ 76
გ) ტყვეობა და მძევლობის ინსტიტუტი 82
დ) „რაინდული კოდექსი“ 89
ე) რელიგიის ფაქტორი 93

თავი 3
არმია შუა საუკუნეებში 99
ა) საველე არმია 99
ბ) არმიის მართვა 124
გ) არმია მოქმედებაში 150

თავი 4
შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნების ძირითადი პრინციპები 179
ა) შეტევითი ომების სტრატეგია 179
ბ) თავდაცვითი სტრატეგია 196
გ) ტაქტიკა შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნებაში 236
შენიშვნები და მითითებული ლიტერატურა 263

ნაწილი II

საქართველოს მოსაზღვრე ქვეყანათა არმიები IX-XV საუკუნეებში 343

თავი 1

ბიზანტიური არმია..... 345

თავი 2

ისლამური არმიები 347

ა) არაბული არმია 347

ბ) სელჩუკური არმია 349

დ) ოსმალური არმია 349

თავი 3

მომთაბარული არმიები 351

ა) ყივჩაღების არმია 351

ბ) მონღოლური არმია 351

გ) თემურ ლენგის არმია 352

თავი 4

ევროპული არმიები 354

ა) რაინდული არმიები 354

ბ) ჯვაროსნული არმიები 355

ნაწილი III

სამხედრო საქმის ორგანიზაცია და სამხედრო- პოლიტიკური ისტორია
IX-XV საუკუნეების საქართველოში 357

თავი 1

**საქართველოს გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა და შუა
საუკუნეების გეოპოლიტიკა - საქართველოს უსაფრთხოების
უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული ფაქტორი** 359

თავი 2

IX-X საუკუნეები 376

ა) პოლიტიკური ვითარება და სამხედრო საფრთხეების ხასიათი 376

ბ) სამხედრო ორგანიზაცია IX-X საუკუნეებში — მცირე ომების ეპოქა 398

გ) IX-X სს. ქართული არმიების რაოდენობები 405

დ) ქართულ სამეფოებს შორის IX-X საუკუნეებში მიმდინარე ომების
მიზნები და ხასიათი 414

ე) ტაოს სამხედრო ორგანიზაციის ფენომენი
დავით კურაპალატი და ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკა 419

შენიშვნები და მითითებული ლიტერატურა 392

თავი 3

XI საუკუნე 452

ა) თეზისები 452
ბ) სტრატეგიული შეცდომა - ომი ბიზანტიასთან 453
გ) ბასილი II და გიორგი I 464
დ) ბულგარეთთან ომი 467
ე) XI საუკუნის ომები და მხედართმთავრები 468
ვ) ბაგრატ IV -ის პირველი სტრატეგიული შეცდომა 469
ზ) ბაღვაშები 469
თ) ბასიანი I 470

თავი 4

მე-12 საუკუნე 471

ა) დავითის ანდერძი 471
ბ) დავით აღმაშენებელი - სამხედრო სისტემის რეორგანიზაცია
და სტრატეგიული ამოცანების ფორმირება 471
გ) დავითის მემკვიდრეები 474

თავი 5

XIII საუკუნე 475

ა) თამარის ეპოქა. დავითის «ანდერძის» შესრულების მცდელობა
და კრიზისის პირველი ნიშნები 475
ბ) ბრძოლა ჯვებესა და სუბუდაისთან 477
გ) რუსუდანის და ივანეს შეცდომები 478
დ) გეოპოლიტიკური დილემა და არასწორი არჩევანი 479

თავი 6

მე14 საუკუნე 487

ა) თემურ ლენგი. საქართველოს ბედისწერა თუ სტრატეგიულ
შეცდომათა შედეგი 487

თავი 7

მე-15 საუკუნე 488

ა) ოსმალები, კონსტანტინოპოლის დაცემა
მისი მნიშვნელობა საქართველოსთვის 488

თავი 8
მე-16 საუკუნე 489
ა) კატასტროფა 489

დამატება 490
საჭირო ლიტერატურა 494
ბიბლიოგრაფია 496
ქართულენოვანი ლიტერატურა 503
რუსულენოვანი ლიტერატურა 511
ინგლისურენოვანი ლიტერატურა 517
შემოკლებათა განმარტება 522
საძიებელი 524

გარეკანის დიზაინი ნინო ებრალიძე

კომპიუტერული უზრუნველყოფა ლელა წიკლაური

ტექნიკური რედაქტორი ნათია დვალი

0179 თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზირი 14
0179 Tbilisi. Ilia Tchavtchavadze Avenue. 14
Tel 995 (32) 225 14 32
www.press.tsu.ge